ΓΙΑΝΗ ΚΟΡΔΑΤΟΥ

Η ΠΑΛΑΙΑ ΔΙΑΘΗΚΗ ΣΤΟ ΦΩΣ ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ

Ἡ δεύτερη ἔκδοση τοῦ βιβλίου τοῦ Γιάνη Κορδάτου «Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη στὸ φῶς τῆς κριτικῆς», στοιχειοθετήθηκε πιστὰ ἀπὸ τὴν πρώτη ἔκδοση (Ἀθήνα 1947). Διορθώθηκαν μόνο τὰ τυπογραφικὰ λάθη ποὺ ὑπῆρχαν καὶ ἔγινε προσαρμογὴ τῆς ὀρθογραφίας στὰ σημερινὰ δεδομένα τῆς γλώσσας μας

Στοιχειοθετήθηκε καὶ τυπώθηκε στὴν Ἀθήνα τὸν Μάιο τοῦ 1973 στὸ τυπογραφεῖο ΓΕΩΡΓ. ΛΕΟΝΤΑΚΙΑΝΑΚΟΥ (Δουκ. Πλακεντίας 31, Χαλάνδρι, τηλ. 6812457) γιὰ λογαριασμὸ τῶν ἐκδόσεων ΜΠΟΥΚΟΥΜΑΝΗ (Ἀκαδημίας 57, Ἀθήνα, τηλ. 618.502)

Ἐκτύπωση: Θ. Μπαλλίδης καί Υἱός Ο.Ε. - τηλ. 27 97 039

«Boukoumanis» Publications, 57, Acadimias St., Athens 143, Greece - Tel. 618 - 502

ΓΙΑΝΗ ΚΟΡΔΑΤΟΥ

Η ΠΑΛΑΙΑ ΔΙΑΘΗΚΗ ΣΤΟ ΦΩΣ ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΜΠΟΥΚΟΥΜΑΝΗ — ΑΘΗΝΑ

ΕΡΓΑ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ

'Η Κοινωνική Σημασία τῆς 'Ελληνικῆς 'Επαναστάσεως τοῦ 1821 (Α' ἐκδ. 1924, Β' ἐκδ. 1925, Γ' ἐκδ. 1927, Δ' ἐκδ. 1946, Ε' ἐκδ. 1972) ΣΤ' ἐκδ. 'Αθήνα 1973
Νεοελληνική Πολιτική 'Ιστορία, Α' τόμ. 'Αθήνα 1925
'Αρχαῖες Θρησκεῖες καὶ Χριστιανισμὸς (Α' ἐκδ. 1927, Β' ἐκδ. 1967) Γ' ἐκδ. 'Αθήνα 1973
Δημοτικισμὸς καὶ Λογιωτατισμὸς 'Αθήνα 1927
'Η Κομμούνα τῆς Θεσσαλονίκης, 1342 - 1349 'Αθήνα 1928
Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν 'Ιστορίαν τῆς 'Ελληνικῆς Κεφαλαιοκρατίας (Α' ἐκδ. 1930), Β' ἐκδ. 'Αθήνα 1972
'Η 'Επανάσταση τῆς Θεσσαλομαγνησίας στὸ 1821 'Αθήνα 1930
'Ιστορία τοῦ 'Ελληνικοῦ 'Εργατικοῦ Κινήματος (Α' ἐκδ. 1931, Β' ἐκδ. 1956), Γ' ἐκδ. 'Αθήνα 1972
Τὰ Τελευταῖα Χρόνια τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας 'Αθήνα 1931
Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Νομικὴν 'Επιστήμην 'Αθήνα 1939
Νέα προλεγόμενα εἰς τὸν "Ομηρον (Α' ἐκδ. 1940), Β' ἐκδ. 'Αθήνα 1956
'Ιστορία τοῦ Γλωσσικοῦ μας Ζητήματος (Α' ἐκδ. 1940), Β' ἐκδ. 'Αθήνα 1973
Τὰ Σημερινὰ Προβλήματα τοῦ 'Ελληνικοῦ Λαοῦ 'Αθήνα 1945
'Η Σαπφὼ καὶ οἱ Κοινωνικοὶ 'Αγῶνες στὴ Λέσβο 'Αθήνα 1945
Ρήγας Φεραῖος καὶ ἡ Βαλκανικὴ 'Ομοσπονδία 'Αθήνα 1945
Οἱ 'Επεμβάσεις τῶν "Αγγλων στὴν 'Ελλάδα 'Αθήνα 1946
'Ιστορία τῆς 'Αρχαίας 'Ελληνικῆς Φιλοσοφίας (Α' ἐκδ. 1946), Β' ἐκδ. 'Αθήνα 1972
'Η Παλαιὰ Διαθήκη στὸ φῶς τῆς κριτικῆς (Α' ἐκδ. 1947), Β' ἐκδ. 'Αθήνα 1978
'Ακμὴ καὶ Παρακμὴ τοῦ Βυζαντίου 'Αθήνα 1953
'Η 'Αρχαία Τραγωδία καὶ Κωμωδία 'Αθήνα 1954
Τ' 'Αμπελάκια κι ὁ Μῦθος γιὰ τὸ Συνεταιρισμό τους 'Αθήνα 1955
'Ιστορία τῆς 'Αρχαίας 'Ελλάδας, 3 τόμ. 'Αθήνα 1956
'Ιστορία τῆς Νεώτερης 'Ελλάδας, 5 τόμ. 'Αθήνα 1958
'Ιστορία τῶν 'Ελληνιστικῶν Χρόνων 'Αθήνα 1959
'Η Ρωμαιοκρατία στὴν 'Ελλάδα 'Αθήνα 1959
'Ιστορία τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, 2 τόμ. 'Αθήνα 1960
'Ιστορία τῆς ἐπαρχίας Βόλου καὶ 'Αγιᾶς 'Αθήνα 1960
'Ιστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας, 2 τόμ. 'Αθήνα 1962

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

«Ἐρευνᾶτε τὰς Γραφάς»

Κοντὰ δεκαπέντε χρόνια καταπιασμένος μὲ τὴ μελέτη τῆς ἱστορίας τοῦ χριστιανισμοῦ, ἤμουν ὑποχρεωμένος πολλὲς φορὲς νὰ καταφεύγω στὴν Παλαιὰ Διαθήκη καὶ νὰ μελετήσω τὴν ἱστορία τοῦ ἰουδαϊκοῦ λαοῦ στοὺς τελευταίους προχριστιανικοὺς χρόνους, γιὰ νὰ καταλάβω καλὰ τὶς αἰτίες ποὺ γέννησαν τὸ μονοθεϊσμὸ καὶ τὸ μεσσιανισμό. Ἔπειτα, ὅπως ξέρουμε, ἡ Νέα Διαθήκη ἔχει πολλὰ χωρία παρμένα ἀπὸ τὴν Π. Διαθήκη καὶ ὁ Ἰουστίνος μᾶς πληροφορεῖ πὼς στὰ χρόνια του οἱ Ἑβραῖοι δὲν ἀναγνώριζαν σὰν ἔγκυρα τὰ χωρία αὐτὰ καὶ γενικὰ χαρακτήριζαν τὴν προφητολογία καὶ χριστολογία τῆς Ν. Διαθήκης σὰν πλαστή. Βρέθηκα λοιπὸν στὴν ἀνάγκη νὰ καταπιαστῶ πιὸ συστηματικὰ μὲ τὴ μελέτη τῆς Ἑβραϊκῆς Βίβλου. Ὅσο ὅμως προχωροῦσα στὴ μελέτη, τόσο μεγάλωνε πιὸ πολὺ τὸ ἐνδιαφέρο μου. Καὶ παράλληλα μοῦ γεννήθηκαν ἕνα σωρὸ ἀπορίες, ποὺ γιὰ νὰ τὶς λύσω ἔπρεπε νὰ συμβουλευτῶ καὶ τὴν ἀπαραίτητη βιβλιογραφία, χωρὶς ὅμως καὶ πάλι νὰ μπορέσω νὰ φωτιστῶ.

Οἱ μελέτες ποὺ διάβασα (Ὑπομνήματα καὶ Εἰσαγωγὲς στὴν Π. Διαθήκη) δὲν μπόρεσαν νὰ μὲ διαφωτίσουν γιὰ ὁρισμένα βασικὰ προβλήματα, οὔτε καὶ ἡ κριτικὴ τοῦ Βελλχάουζεν καὶ τῆς Σχολῆς του μ' ἔκανε σοφώτερο πάνω στὰ ζητήματα τῆς ἀρχέγονης ἰουδαϊκῆς ἱστορίας. Ἀπ' ὅλες τοῦτες τὶς αἰτίες μοῦ κινήθηκε τὸ ἐνδιαφέρο νὰ καταπιαστῶ συστηματικὰ στὴ μελέτη τῆς Π. Διαθήκης.

Τὸ καταλαβαίνει λοιπὸν ὁ καθένας πώς, ἀπὸ τὶς παρατηρήσεις ποὺ ἔκανα καὶ ἀπὸ τὸ ὑλικὸ ποὺ μάζεψα, ἔπρεπε νὰ βγάλω ὁ ἴδιος ὁρισμένα συμπεράσματα.

Στὴν ἀρχὴ ἤμουν πολὺ σκεφτικός, ἂν ἔπρεπε νὰ διατυπώσω τὶς κριτικές μου παρατηρήσεις σὲ βιβλίο. Μὰ στὸ τέλος, ἀφοῦ ζύγιασα τὰ πράματα, εἶδα πὼς δὲν ἔπρεπε νὰ κρατήσω γιὰ τὸν

ἑαυτό μου τὰ πορίσματα ποὺ ἔβγαλα ἀπὸ τὴν πολύχρονη μελέτη τῆς Π. Διαθήκης. Σκέφτηκα πὼς πρέπει νὰ τὰ φέρω στὴ δημοσιότητα, γιὰ νὰ ὑποστοῦν τὸν ἔλεγχο τῆς κριτικῆς. Ἐξάλλου στὴ χώρα μας δὲν ὑπάρχουν σοβαρὲς καὶ ἀξιόλογες κριτικὲς ἐργασίες πάνω στὴ Βίβλο, θέλω νὰ πῶ ἐργασίες ποὺ νὰ ξεκινοῦν ἀπὸ ἀντίληψη ὁλότελα ἐλευθερόφρονη. Οἱ λίγες ἐργασίες ποὺ ἔχουν δημοσιευτεῖ εἶναι μέσα στὰ καλούπια τῆς ἐπίσημης θεολογίας. Μὰ εἶναι σήμερα παραδεγμένο ἀπὸ κάθε φωτισμένο ἄνθρωπο, πὼς οἱ θεολόγοι τῆς Καθολικῆς καὶ τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας λίγο - πολὺ ἔχουν ἀπαλλοτριώσει τὴ σκέψη τους. Μόνο στοὺς κύκλους τῆς Προτεστάντικης Ἐκκλησίας ἔχει καλλιεργηθεῖ ἡ κριτικὴ καὶ ἡ ἐλεύθερη ἔρευνα τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Νέας Διαθήκης.

Δὲ λέω, οἱ ἐργασίες τοῦ Βέλλα, τοῦ Μπρατσιώτη καὶ τοῦ Φιλιππίδη, ἀλλὰ κυρίως τοῦ Βέλλα, ρίχνουν κάποιο φῶς πάνω στὸ σκοτάδι ποὺ σκεπάζει στὴν Ἑλλάδα τὴν ἔρευνα τῆς Π. Διαθήκης, μὰ δὲν εἶναι ἀπὸ κεῖνες ποὺ γκρεμίζουν τὶς προλήψεις καὶ ἀνοίγουν διάπλατα τὸ δρόμο τῆς ἔρευνας καὶ τῆς κριτικῆς.

Ἔπειτα καὶ κάτι ἄλλο μ' ἔκανε νὰ ἐνδιαφερθῶ τόσο πολὺ γιὰ τὴν παλιὰ ἱστορία τοῦ ἰσραηλιτικοῦ καὶ τοῦ ἑβραϊκοῦ λαοῦ. Ἄσχετα ἀπὸ τὸ ζήτημα ἂν ἡ Πεντάτευχος εἶναι ἔργο τοῦ Μωυσῆ ἢ ἂν γράφτηκε πολλὲς ἑκατοσταριὲς χρόνια ὕστερ' ἀπὸ τὸ θάνατό του, ἔχει πολὺ ὑλικὸ ποὺ μᾶς κατατοπίζει στὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη ἑνὸς ἀρχαίου λαοῦ, ἀπὸ τὸ λίκνο τῆς ἱστορίας του ὥς τὰ χρόνια τῆς ἐμφάνισης τοῦ χριστιανισμοῦ. Καὶ μάλιστα ἡ Π.Δ. εἶναι, μπορεῖ νὰ πεῖ κανείς, μοναδικὸ στὸ εἶδος της μνημεῖο λόγου, γιατὶ τῶν ἄλλων ἀρχαίων λαῶν τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Ἀσίας δὲν ἔφτασαν ὥς ἐμᾶς κείμενα ἀκέραια ποὺ νὰ δίνουν μιὰ συνολικὴ εἰκόνα τῆς ἱστορικῆς σταδιοδρομίας τους, ἔστω καὶ μὲ μυθοπλαστικὴ μορφή.

Θαρρῶ λοιπὸν πὼς ὁ κόπος μου δὲν πῆγε χαμένος. Στὴν Εὐρώπη καὶ τὴν Ἀμερικὴ ὑπάρχει ἀπέραντη βιβλιογραφία γύρω στὴν Π. Διαθήκη. Οἱ παλαιοδιαθηκολογικὲς μελέτες γεμίζουν ὁλόκληρες βιβλιοθῆκες. Καὶ στὶς πιὸ πολλὲς ἀπ' αὐτὲς τὶς μελέτες δὲν ἐξετάζεται τὸ περιεχόμενο τῆς Βίβλου μόνο ἀπὸ ξερὴ ἢ λεξικογραφικὴ ἄποψη, ἀλλὰ σὲ συσχετισμὸ μὲ τὴν κοινωνικὴ ἱστορία τοῦ ἰσραηλιτικοῦ καὶ τοῦ ἰουδαϊκοῦ λαοῦ. Εἶναι καιρὸς καὶ στὴ χώρα μας νὰ γίνει μιὰ τέτοια προσπάθεια. Τὸ κέρδος θὰ εἶναι μεγάλο.

Δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε ἐξάλλου πὼς καὶ ἀπὸ λογοτεχνικὴ πλευρὰ ὑπάρχουν ἀριστουργηματικὲς σελίδες μέσα στὴν Ἑβραϊκὴ Βί-

βλο. Ὁ φίλος λογοτέχνης Κ. Φριλίγγος, ποὺ ἔκανε σκοπὸ τῆς ζωῆς του τὴ μελέτη τῆς Π. Δ., μᾶς ἔδωκε ὡς τὰ τώρα τὸ «Ἆσμα ἀσμάτων», τὸν «Ἰὼβ» καὶ τοὺς καλύτερους Ψαλμοὺς σὲ λογοτεχνικὴ μετάφραση ἀπὸ τὸ πρωτότυπο κ' ἔτσι μᾶς ἀποκάλυψε ἕνα μέρος ἀπὸ τοὺς ποιητικοὺς θησαυροὺς τῆς ἀρχαίας ἑβραϊκῆς λογοτεχνίας. Ἂς εὐχηθοῦμε νὰ τυπώσει καὶ τὴν «Ἀνθολογία» ποὺ ἑτοιμάζει, γιὰ νὰ μπορέσουμε νὰ γνωρίσουμε στὸ μεγαλύτερό της μέρος τὴν ἑβραϊκὴ ποίηση καὶ πεζογραφία, ποὺ δὲν εἶναι καθόλου κατώτερη ἀπὸ τὸν ἔντεχνο λόγο τῶν ἄλλων λαῶν τῆς ἀρχαιότητας.

Πρέπει νὰ τονίσω ἀκόμα πὼς ὁ σκοπός μου δὲν εἶναι νὰ θίξω τὶς θρησκευτικὲς πεποιθήσεις κανενός. Μ' ἐνδιαφέρει μόνο ἡ ἔρευνα καὶ σὰν ἐρευνητὴς φροντίζω νὰ βρῶ τὴν ἀλήθεια. Ὁ ἐπιστήμονας ποὺ σέβεται τὸν ἑαυτό του, μόνο γιὰ τὴν ἀλήθεια πρέπει νὰ ἐνδιαφέρεται. Ἂς μὴν ξεχνοῦμε καὶ τὸ εὐαγγελικό: «Καὶ γνώσεσθε τὴν ἀλήθειαν καὶ ἡ ἀλήθεια ἐλευθερώσει ὑμᾶς». Τὸ κείμενο λοιπὸν τῆς Π. Δ. σὰν ἱστορικὸ μνημεῖο λόγου, δηλαδὴ ἀνθρώπινο, πρέπει νὰ ἐρευνᾶται μέσα στὰ πλαίσια τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης. Ἂν δὲν πέτυχα στὴν κριτική μου ἔρευνα καὶ τὰ συμπεράσματά μου ἀποδειχτοῦν λαθεμένα, θὰ μείνει τὸ κέρδος πὼς ἔδωκα ἀφορμὴ ἄλλοι ἀξιώτεροί μου νὰ μὲ διορθώσουν καὶ νὰ μὲ συμπληρώσουν. Κανένας δὲν εἶναι ἀλάθητος, ἡ κριτικὴ καὶ ἡ συζήτηση πάντα ὠφελοῦν καὶ ἀπ' αὐτὲς βγαίνει ἡ ἀλήθεια.

Λυποῦμαι μόνο ποὺ δὲν μπόρεσα νὰ ἰδῶ τὶς ἐργασίες τοῦ Krauss, τοῦ Faulhaber, τοῦ Ginzberg, ποὺ θίγουν πιὸ πολὺ θέματα δημοσιονομικά, τεχνικά, οἰκονομικὰ κλπ. Μόνο ἀπὸ βιβλιοκρισίες ἔμμεσα γνώρισα τὶς ἐργασίες αὐτές. Ὁ πόλεμος δυστυχῶς ἐμποδίζει τὴν πνευματικὴ ἐπικοινωνία μὲ τὴν Εὐρώπη καὶ τὴν Ἀμερική.

Τελειώνοντας, εὐχαριστῶ θερμὰ τοὺς φίλους Κ. Πάλμα (Λονδίνο) καὶ Δ. Πετρούτση (Βερολίνο), ποὺ εἶχαν τὴν προθυμία καὶ τὴν καλωσύνη νὰ μαζέψουν ἀπὸ τὶς ἐκεῖ μεγάλες βιβλιοθῆκες τὸ ξενόγλωσσο βιβλιογραφικὸ ὑλικὸ ποὺ μοῦ χρειάζονταν, γιὰ νὰ κατατοπιστῶ σ' ἕνα σωρὸ ζητήματα γραμματικὰ καὶ ἐξηγητικά.

Γ. Κ. Κ.

Φλεβάρης 1940

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οἱ πηγὲς τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης

Ὅποιος μελετήσει μὲ προσοχὴ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη, θὰ ἰδεῖ πὼς ὑπάρχουν ἕνα σωρὸ ἀντιφάσεις, ἀναχρονισμοί, μυθολογικὲς παραδόσεις, ἀσυναρτησίες, κενὰ καὶ τὸ σπουδαιότερο στὸ ἑβραίικο κείμενο ἀλλοῦ μὲν ὑπάρχει ὁ τύπος Ἐ λ ω χ ε ἰ μ ποὺ σημαίνει θεοὶ καὶ ἀλλοῦ ὁ τύπος Γ ι α χ β ὲ [1] ποὺ δὲν ξέρουμε τί σημαίνει κι οὔτε ἐτυμολογικὰ μπόρεσε νὰ ἐξηγηθεῖ ἀπὸ τοὺς εἰδικούς. Τὸ μόνο ποὺ εἶναι ἐξακριβωμένο εἶναι πὼς μὲ τὴ λέξη αὐτὴ ὀνομάζονταν ὁ θεὸς τοῦ Ἰσραὴλ [2].

Μερικοὶ ἐτυμολογοῦν τὸ ὄνομα Γιαχβὲ ἀπὸ τὸ ρῆμα χ α χ α ϊ ὰ = ὑπάρχειν (βλ. Π. Καρολίδη, Παγκόσμ. ἱστορία, τ. Γ', 180[1]), ἀλλὰ κατὰ τοὺς ἑβραιολόγους (βλ. Βέλλα, Θρησκ. προσωπικότητες, 14[1]) δὲ στέκεται ἡ ἐτυμολογία αὐτή, γιατὶ ἔπρεπε νὰ προϋπάρχει τὸ ρῆμα χ α γ ι ὰ ποὺ δὲν τὸ ἔχει ἡ παλαιοβραϊκή. Ἄλλοι, τὸ ὄνομα Γιαχβὲ τὸ παράγουν ἀπὸ τὸ κενιτικὸ ἢ ἀραβικὸ χ ε β ὰ = οὐρανὸς ἢ ἀπὸ τὸ ἀραμαϊκὸ ἢ συριακὸ χ ά β α = ἀέρας, οὐρανός, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ὀνομάστηκε καὶ ἡ πρωτόπλαστη γυναίκα, ἡ Χ έ β α (=Εὔα).

1. «Δυστυχῶς καὶ ὁ ἀρχικὸς φωνηεντισμὸς τοῦ ὀνόματος τούτου, ἡ ἀρχικὴ δηλαδὴ προφορὰ (τοῦ Jahve) καὶ ἡ ἐτυμολογία αὐτοῦ δὲν κατέστη μέχρι σήμερον δυνατὸν ἐπακριβῶς νὰ καθορισθῶσιν, οὕτως ὥστε δὲν δυνάμεθα ἀκόμη ἐκ τοῦ ὀνόματος τοῦ Θεοῦ νὰ γνωρίσωμέν τι περὶ τῆς φύσεως, τῶν χαρακτηρισμῶν αὐτοῦ.» (Βέλλα, Θρησκευτ. προσωπικότητες, Α, 12). Στὰ νεώτερα χρόνια — ὕστερ' ἀπὸ τὸν 16ο αἰώνα — στὸ ὄνομα Γιαχβὲ ἔβαλαν ἀνάμεσα τὰ φωνήεντα τῆς λέξης ἀ δ ω ν ά ι κ' ἔτσι μετάπλασαν τὸ Γιαχβὲ σὲ Γιεχωβά. Πολλοὶ παλαιοδιαθηκολόγοι ὑποστηρίζουν πὼς τὸ ἀρχικὸ ὄνομα τοῦ ἰσραηλιτικοῦ θεοῦ δὲν εἶναι Γιαχβέ, ἀλλὰ Γιεχὼ ἢ Γιάχο - Ἰάο (βλ. Φιλιππίδη, Ἱστορ. θρησκ. Ἰσραήλ, σ. 475 - 479). Καὶ οἱ πρῶτοι Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας (Εἰρηναῖος, Ὠριγένης, Κλήμης Ἀλεξανδρεὺς κλπ.) προφέρανε Ἰαὼ ἢ Ἰαού, Ἁιά.

2. Στὸ α' βιβλίο τῆς Πεντατεύχου τὸ ὄνομα τοῦ Γιαχβὲ ἀναφέρεται 143 φορὲς καὶ ἡ ὀνομασία Ἐλωχεὶμ (=θεοὶ) 165.

Όλες όμως οἱ ἐτυμολογίες ποὺ προτάθηκαν [1] δὲν καταλήξανε σὲ κανένα ἀποτέλεσμα, γιατὶ οἱ διαφωνίες ἐξακολουθοῦν [2]. Μοῦ φαίνεται ὅμως πὼς δίκιο ἔχουν ἐκεῖνοι ποὺ ὑποστηρίζουν πὼς τὸ ὄνομα αὐτὸ πρέπει νὰ ἐτυμολογηθεῖ ἀπὸ κάποια ρίζα τῆς ἀρχαίας αἰγυπτιακῆς γλώσσας.

Ὅπως καὶ ἂν εἶναι, μέσα στὰ ἴδια βιβλία καὶ στὰ ἴδια κεφάλαια τῆς Βίβλου [3] ὑπάρχει διπλοτυπία σχετικὰ μὲ τὸ ὄνομα τοῦ θεοῦ τῶν Ἑβραίων, ἀλλοῦ δηλαδὴ γίνεται λόγος γιὰ θ ε ο ὺ ς κι ἀλλοῦ γιὰ ἕνα θ ε ό. Δὲ χρειάζεται πολὺ μυαλό, γιὰ νὰ κα-

---

1. «Οὕτω τινὲς — γράφει ὁ ἑβραιολόγος καθηγητὴς Βέλλας — ἐν τῇ σημασίᾳ τοῦ Γιαχβὲ ἀνεῦρον τὸν διὰ τοῦ ἀέρος πορευόμενον θεόν, τὸν θεὸν δηλ. τοῦ ἀέρος (**Wellhausen, Duhm**), ἄλλοι τὸν ἐκ τοῦ οὐρανοῦ πίπτοντα, τὸν θεὸν δηλ. τῆς ἀστραπῆς καὶ βροντῆς (**Stade, Holzinger**), ἕτεροι τὸν εἰς τὸν εἶναί τι παράγοντα, τὸν δημιουργὸν (**Schrader**), ἄλλοι τὸν καπνίζοντα, τὸν θεὸν δηλ. τῶν *ἡφαιστείων* (**Bertholet**), *ἕτεροι τὸν ἀπεργαζόμενον* τὴν ἱστορίαν (**Marti**), ἄλλοι τὸν πνέοντα (=πνεῦμα, πνοή, **Beer**), ἕτεροι τὸν ἐκπληροῦντα τὰς ἐπαγγελίας (=πιστός, **De Lagarde**) καὶ ἄλλοι τέλος ἐκλαμβάνουσι τὸ Γιαχβὲ ὡς σύνθετον ἐκ δύο ἐπιφωνημάτων, Γιὰχ - Βὰχ (πρβλ. τὸ ὄνομα Βάκχος), δι' ὧν ὁ ἀρχέγονος ἄνθρωπος ἐκφράζων τὸν πόνον τῆς ψυχῆς του ἐπικαλεῖται τὸ θεῖον (**Driver**)» (Θρησκευτ. προσωπικότητες, Α, σ. 15 - 16). Βλ. τοῦ ἴδιου τὴν ἀνάλυση καὶ κριτικὴ στὴ μελέτη τοῦ **Driver: «The original form of the name «Jahveh» and conclusions, 1928»**, «Θεολογία» (1928), σ. 341 - 344.

2. Νά τί γράφει ὁ καθηγητὴς Βέλλας: «Τὸ μόνον θετικὸν τὸ ὁποῖον γνωρίζομεν, εἶναι ὅτι τὸ ὄνομα Γιαχβὲ ἦτο ἤδη γνωστὸν πρὸ τοῦ Μωϋσέως, ὡς δεικνύει τὸ ὄνομα τῆς μητρὸς τοῦ Μωϋσέως Γιωχέβεδ (Ἔξ. 6, 20. Ἀριθ. 26, 59), οὗτινος τὸ πρῶτον συνθετικὸν περιέχει τὸ ὄνομα Γιαχβέ.» (Θρησκευτ. προσωπικ. Α, 16).

3. Ἡ Ἑβραϊκὴ Βίβλος χωρίζεται στὴν Π ε ν τ ά τ ε υ χ ο, στὰ πρῶτα δηλαδὴ πέντε βιβλία ποὺ εἶναι καὶ τὰ βασικά, στὰ Π ρ ο φ η τ ι κ ὰ καὶ σὲ ἄλλα βιβλία Π ο ι η τ ι κ ὰ (Ψαλμοὶ κλπ.), Δ ι δ α χ τ ι κ ὰ καὶ Ἱ σ τ ο ρ ι κ ά. Τὰ πρῶτα πέντε βιβλία ἀποτελοῦν τὸ Νόμο (ἑβρ. Τορὰ) κ' εἶναι: α) ἡ Γ έ ν ε σ ι ς (ἑβρ. **Beréchith**), β) ἡ Ἔ ξ ο δ ο ς (ἑβρ. **Chemoth**), γ) τὸ Λ ε υ ϊ τ ι κ ὸ ν (ἑβρ. **Vayikra**), δ) οἱ Ἀ ρ ι θ μ ο ὶ (ἑβρ. **Bemidbar**) καὶ ε) τὸ Δ ε υ τ ε ρ ο ν ό μ ι ο ν (ἑβρ. **Debarim**). Τὰ ἄλλα βιβλία ποὺ ἀποτελοῦν τὸν Κανόνα τῆς Π. Δ. εἶναι τὰ Π ρ ο φ η τ ι κ ὰ (=τὰ βιβλία τῶν Προφητῶν) καὶ τὰ Ἁ γ ι ό γ ρ α φ α (**Ketubim**), δηλαδὴ οἱ Ψαλμοί, οἱ Παροιμίες, Χρονικά, Ἔσδρας, Νεεμίας, Δανιήλ, Ἰώβ, Ἆσμα ἀσμάτων, Ῥούθ, Ἐσθήρ, Ἐκκλησιαστὴς κλπ. Ὅλη ἡ Π. Δ., σύμφωνα μὲ τὸν ἑβραϊκὸ Κ α ν ό ν α, περιέχει 39 βιβλία καὶ σύμφωνα μὲ τὴν ἑλληνικὴ μετάφραση τῶν Ἑ β δ ο μ ή κ ο ν τ α (=Ο') 49.

ταλάβει κανεὶς πώς, ἂν ἕνας ἔγραφε τὴν Πεντάτευχο καὶ ὑπῆρχε μιὰ μόνη παράδοση, δὲ θὰ εἴχαμε αὐτὴ τὴν ἀνωμαλία καὶ παντοῦ θὰ χρησιμοποιούντανε ἡ ὀνομασία Ἐλωχεὶμ (=θεοί)[1] ἢ ὁ τύπος Γιαχβέ.

Ἔπειτα καὶ σχετικὰ μὲ τὴν ἀρχέγονη ἱστορία τῶν Ἑβραίων δὲν ὑπάρχει ὁμοιόμορφη παράδοση καὶ ὁ ἀδελφοκτόνος Κάιν εἶναι μὲν ἐπικατάρατος ἀπὸ τοὺς Ἐλωχεὶμ (=θεούς), ἀλλὰ προστατεύεται ἀπὸ τὸν Γιαχβέ[2].

Ἔχουμε ἀκόμα διπλὴ ἀφήγηση τῆς μετονομασίας τοῦ Ἰακώβ, διπλὸ δεκάλογο, διπλὲς καὶ ἀλλοῦ τριπλὲς ἀπαγορεύσεις διαφόρων τροφῶν, δυὸ ἐξιστορήσεις γιὰ τὸν κατακλυσμὸ καὶ τὶς μέρες ποὺ βάσταξε, διαφορετικὲς ἐκδοχὲς γιὰ τὸ πούλημα τοῦ Ἰωσήφ, ἀντίθετα ἱστορήματα γιὰ τὸ γάμο τοῦ Ἰακώβ, πολλαπλοὺς νόμους γιὰ τὶς ἴδιες κοινωνικὲς καταστάσεις, ἀναχρονισμούς, διαφορὲς στὴ γλώσσα καὶ τὸ ὕφος[3] καὶ πολλὰ κενά[4].

---

1. Στὸν ἑνικὸ εἶναι Ἔλ. Ἡ λέξη αὐτὴ παρουσιάζεται σ' ὅλες σχεδὸν τὶς σημιτικὲς γλῶσσες καὶ εἶναι πολὺ ἀρχαία, γιατὶ βρίσκεται σὲ ἀρχαιότατα ἀσσυριακὰ κείμενα ὡς il καὶ μαζὶ μὲ τὸ ἄρθρο ὡς ilu. Ἡ ρίζα της εἶναι ἄγνωστη. Ἀπὸ τοὺς θεολόγους μερικοὶ λένε πὼς ἀπὸ σεβασμὸ στὴ θεότητα μεταχειρίζονταν οἱ Ἑβραῖοι τὸν πληθυντικὸ τοῦ Ἔλ, δηλαδὴ Ἐλωχείμ. Ἄλλοι πάλι λένε πὼς οἱ παλαιοὶ Ἑβραῖοι χρησιμοποιοῦσαν τὸν πληθυντικό, γιατὶ ἤθελαν μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν νὰ δείξουν τὰ πολλὰ χαρίσματα τοῦ θεοῦ των καὶ ν' ἀναδείξουν ἔτσι τὸ μεγαλεῖο του. Κι ἄλλοι, ποὺ ντρέπονται νὰ υἱοθετήσουν τὶς ἀνοησίες αὐτές, σοφίζονται κάποια ἄλλη ἐξήγηση. Μπορεῖ νὰ μεταχειρίζονται, λένε, τὸν πληθυντικὸ (Ἐλωχείμ), ὄχι γιατὶ ἦταν πολυθεϊστές, ἀλλὰ γιὰ νὰ τονίσουν (μὲ τὸν πληθυντικὸ) τὴν ἄγνωστη σὲ μᾶς ἔννοια τῆς λέξης αὐτῆς! Μερικοὶ μάλιστα ὑποστηρίζουν πὼς τὸ Ἐλωχεὶμ εἶναι ὁ πληθυντικὸς τῆς μεγαλοπρεπείας!

2. «Εἶπε στὸν Κάιν ὁ Γιαχβέ, γι' αὐτὸ ἐκεῖνος ποὺ θὰ σκοτώσει τὸν Κάιν θὰ τιμωρηθεῖ ἑφτὰ φορές. Καὶ ἔβαλε σημάδι πάνω στὸν Κάιν ὁ Γιαχβέ, γιὰ νὰ μὴν τονε σκοτώσει ὅποιος τονε βρεῖ» (Γεν. 4, 15).

3. Γέν. 1, 12, 4α, 2, 4, 6, 32, 29, 35, 10, 12, 10, κεφ. 20, 26, 6, 7, 24, 6, 19, παρ. 7, 15, 16, 7, 2, 37, 28α, 36, 40, 15, 25, παρ. 286, 391, 45, 48, 29, 5 παρ. καὶ Λευϊτ. 18, 18. Γέν. 17, 17, 12, 4, 5, 23, 1. Λευϊτ. 11, Δευτερ. 14 καὶ 14, 31. Ἔξοδ. 34, 26 καὶ 23, 19, κεφ. 20. Δευτερ. κεφ. 5.

4. Στὴ Γένεση μένει ἀνιστόρητη ἡ διαμονὴ τῶν Ἑβραίων στὴν Αἴγυπτο. Ἐπίσης καὶ ἡ διαμονή τους στὴν ἔρημο καὶ οἱ περιπέτειές τους εἶναι ἀντιφατικὰ σὲ πολλὰ σημεῖα καὶ παρουσιάζουν χάσματα καὶ ἐλλείψεις. Γενικὰ μποροῦμε νὰ ποῦμε πὼς στὴν Πεντάτευχο, στὸ βιβλίο τῶν Κριτῶν καὶ στὰ ἄλλα δὲν ὑπάρχει ἱστορικὴ συνοχὴ καὶ ἀκόμα παραλείπονται πολλὰ γε-

Μὰ καὶ οἱ κοσμογονικὲς παραδόσεις ποὺ ἱστοροῦνται στὸ α' βιβλίο εἶναι ἀντιφατικές. Οἱ θεοὶ ἔπλασαν τὸν Ἀδὰμ καὶ τὴν Εὔα καὶ τοὺς εἶπαν νὰ συνουσιαστοῦν, γιὰ ν' αὐξηθεῖ καὶ μεγαλώσει ἡ γενιά τους (Γεν. 1, 28). Πιὸ κάτω ὁ Γιαχβέ ἔπλασε πρῶτα τὸν Ἀδὰμ κι ἀργότερα τὴν Εὔα (Γεν. 2, 19 - 24). Οἱ δυὸ πρωτόπλαστοι ἦταν γυμνοὶ (Γεν. 2, 25), ἀλλοῦ ὅμως ὁ Γιαχβὲ ἀπ' τὴν ἀρχὴ τοὺς ἔντυσε μὲ προβιὲς (Γέν. 3, 21).

Ὅλα αὐτὰ δείχνουν πὼς ἡ Πεντάτευχος, ὄχι μόνο δὲ γράφτηκε ἀπὸ ἕνα συγγραφέα, μὰ καὶ πὼς οἱ συγγραφεῖς ποὺ σύνταξαν τὰ διάφορα κεφάλαιά της, ἀνεξάρτητα ὁ ἕνας ἀπὸ τὸν ἄλλο καὶ σὲ διαφορετικὰ χρονικὰ διαστήματα, ἀντλοῦσαν τὸ ἱστορικὸ ὑλικό τους ἀπὸ δ υ ὸ κυρίως ἀρχειακὲς πηγὲς ποὺ ἀντανακλοῦν τὶς παραδόσεις καὶ τὴ μυθολογία δ υ ὸ ξεχωριστῶν λαῶν.

Ἐπίσης ἔχουμε νὰ παρατηρήσουμε καὶ τοῦτο: Ἐξὸν ἀπ' τὴ διπλοτυπία στὰ ὀνόματα τῆς θεότητας (Γιαχβὲ — Ἐλωχεὶμ) καὶ πολλὲς φορὲς καὶ τὴν πολυτυπία (Γιαχβὲ — Ἔλ — Ἀντονάι — Ἐλωὰχ — Ἐλωχείμ), ἀλλοῦ μὲν γίνεται λόγος γιὰ τοὺς ἀπόγονους τοῦ Ἰακὼβ κι ἀλλοῦ γιὰ τοὺς Ἰσραηλίτες [1], χωρὶς νὰ φαίνεται πὼς εἶναι ὁ ἴδιος λαός. Μὰ καὶ τὰ γεωγραφικὰ ὀνόματα διαφέρουνε κι ὅταν ἀκόμα πρόκειται γιὰ τὰ ἴδια «ἱστορικὰ» περιστατικά. Τὸ ὄρος Σινὰ ἀναφέρεται πολλὲς φορὲς μὲ τὸ ὄνομα Χωρεὶβ καὶ οἱ Κενίτες ἢ Κεναῖοι μὲ τὸ ὄνομα Κενεζαῖοι. Κι ἀκόμα ἀλλοῦ ἀναφέρεται ἡ ὀνομασία Χεβρὼν (Γέν. 13, 18) ἀντὶ Ἀργὸβ (Ἰησ. Ν. 14, 15), ἡ τοποθεσία Δὰν (Γέν. 14, 14) ἀντὶ Λαϊσὰ (Κριτ. 18, 28) καὶ Βαιθὴλ (Γέν. 12, 8· 28, 19· 35, 15) ἀντὶ Λουζᾶ (Ἰησ. Ν. 18, 13). Κοντὰ σ' αὐτὰ πουθενὰ στὴν Πεντάτευχο δὲ φαίνεται ὁ συγγραφέας της. Καὶ ἁπλὸ ἀκόμα διάβασμά της δείχνει πὼς δὲν ὑπάρχει ἐσωτερικὸς σύνδεσμος καὶ γενικὰ ἡ σύνθεση τοῦ κειμένου παρουσιάζει ἀνομοιογένεια, διαφορὰ στὸ ὕφος καὶ ἀντιφάσεις στὴν ἔκθεση τῶν διαφόρων περιστατικῶν.

Ὅταν κανεὶς ἔχει ὅλα αὐτὰ ὑπ' ὄψη καὶ συμβουλευτεῖ καὶ τοὺς εἰδικοὺς ποὺ λένε πὼς τὸ ἑβραϊκὸ κείμενο παρουσιάζει καὶ γλωσσικὲς ἀνομοιομορφίες καὶ ἀνωμαλίες, καταλαβαίνει εὔκολα πὼς δὲ γράφτηκε ἀπὸ τὸν Μωυσὴ — ἢ ἀπὸ ἕνα συγγραφέα, οὔτε καὶ συντάχτηκε στὰ χρόνια ποὺ παραδέχονται οἱ θεολόγοι.

γονότα καὶ γίνονται ἀπότομες μεταβάσεις σὲ ἄλλα.

1. Γιὰ τοὺς Ἰσραηλίτες δὲ σημειώνεται ποιός εἶναι ὁ γενάρχης τους, ἐνῶ γιὰ τοὺς Ἑβραίους συχνὰ ἀναφέρεται ὁ Ἰακὼβ καὶ μερικὲς φορὲς καὶ ὁ Ἀβραάμ. Ὅταν γίνεται λόγος γιὰ τοὺς Ἰσραηλίτες, ὁ συνηθισμένος τύπος εἶναι ὁ Ἰ σ ρ α ὴ λ ἢ λ α ὸ ς (ἄμ) Ἰσραὴλ ἢ υ ἱ ο ὶ (μπενὲ) Ἰσραὴλ καὶ κάποτε ἁπλῶς λ α ὸ ς (ἄμ).

Κι ὅμως ἡ αὐθεντία τῆς Βίβλου καὶ γιὰ τοὺς χριστιανοὺς καὶ γιὰ τοὺς Ἑβραίους θεωρούντανε αἰῶνες ὁλόκληρους σὰν κάτι τὸ αὐταπόδειχτο καὶ πολὺ λίγοι τόλμησαν ν' ἀσκήσουν κριτικὴ στὸ κείμενό της, ἐπειδὴ περνοῦσε γιὰ θεόπνευστο.

Ὡστόσο στὸ μεσαίωνα μερικοὶ ραβίνοι, ὅπως ὁ Ἰσαὰκ ὁ Σολωμονίδης ἢ Ἰσραηλίδης γύρω στὰ 950, καθὼς καὶ ὁ Ἀσβενέσδρας, ἀμφισβήτησαν τὴ γνησιότητα ὁρισμένων χωρίων καὶ περικοπῶν τῆς Πεντατεύχου κι ἀργότερα ὁ Ἰσαὰκ Peyrerus (μέσα τοῦ 17ου αἰώνα) δημοσίεψε ὁλόκληρο σύγγραμμα[1], ὑποστηρίζοντας πὼς ὑπάρχουν στὰ πρῶτα βιβλία τῆς Π. Δ. ὁρισμένα Χρονικά, παρμένα ἀπὸ τὴ μωσαϊκὴ ἐποχή, ἀλλὰ ἡ σημερινὴ μορφὴ τῆς Πεντατεύχου εἶναι ἐ π ι τ ο μ ὴ ν ε ώ τ ε ρ η τῶν παλιῶν μωσαϊκῶν παραδόσεων.

Οἱ ἀπόψεις αὐτὲς ἦταν πολὺ τολμηρὲς καὶ ριζοσπαστικὲς γιὰ τὰ χρόνια ἐκεῖνα καὶ δημιούργησαν μιὰ νέα κίνηση γύρω στὴ μελέτη καὶ κριτικὴ τῆς Βίβλου.

Ὅσο μάλιστα περνοῦσεν ὁ καιρός, τόσο κλονίζονταν οἱ παλιὲς παραδόσεις γιὰ τὸ θεόπνευστο τῆς Βίβλου καὶ προκαλούντανε ὅλο καὶ μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ μελέτη καὶ ἔρευνα τοῦ ἱστορικοῦ περιεχομένου της.

Μιὰ μάλιστα ποὺ ὁ μεσαίωνας παραχώρησε τὴ θέση του στὸν ὀρθολογισμὸ κι ἄρχισε συστηματικὰ ἡ μελέτη τῆς ἀρχαιότητας, ἡ ἱστορικὴ ἐπιστήμη χειραφετήθηκε ἀπὸ τὰ δεσμὰ τῆς θεολογίας καὶ μὲ τὸ ὅπλο τῆς κριτικῆς καὶ τὴ σκαπάνη τῆς ἀρχαιολογίας προσπάθησε καὶ προσπαθεῖ ν' ἀποκαλύψει κι ἀποκαταστήσει τὴν ἱστορία ὅλων τῶν ἀρχαίων λαῶν.

Στὴ νέα ἱστορικὴ κίνηση ἦταν φυσικὰ ἑπόμενο νὰ ἐρευνηθεῖ πλατιὰ καὶ ἡ ἑβραϊκὴ καὶ ἰσραηλιτικὴ ἱστορία.

Κοντεύουν τώρα διακόσια καὶ παραπάνω χρόνια, ποὺ ἡ Βίβλος ἔγινε ἀντικείμενο τῆς κριτικῆς. Ἀπὸ τότε ὡς τὰ σήμερα δημοσιεύτηκαν πάρα πολλὲς μελέτες, ποὺ πιάνουν ὁλόκληρες βιβλιοθῆκες. Μὰ ὁ πρῶτος ποὺ ἔδωκε τὸ πιὸ σοβαρὸ χτύπημα στὴν παραδοσιακὴ ἀντίληψη γιὰ τὴ θεοπνευστία τῆς Π. Δ. εἶναι ὁ μεγάλος Ἑβραιολλανδὸς φιλόσοφος Σπινόζα (1632 - 1677) μὲ τὶς πάρα πολὺ σπουδαῖες γιὰ τὴν ἐποχή του κριτικὲς ἐργασίες του πάνω στὴ Βίβλο[2].

---

1. Systema Theologiae ex proedaminitarum hypothesi.

2. Σὰν πρόδρομός του πρέπει νὰ μνημονευτεῖ καὶ ὁ Karlstadt, ποὺ στὸ ΙΕ' αἰώνα, ἔχοντας ὑπ' ὄψη του τὴ γλωσσικὴ ἀνομοιογένεια τῆς Πεντατεύχου ὑποστήριζε πὼς δὲν εἶναι ἔργο τοῦ Μωυσῆ.

Είν' ἀλήθεια ὅμως πὼς πολὺ λίγοι πρόσεξαν τὶς μελέτες του. Ἡ ἀντίδραση τῆς Παπικῆς Ἐκκλησίας ἦταν ἀκόμα ἰσχυρή. Γι' αὐτὸ ἔπρεπε νὰ περάσουν πάνω - κάτω ἑκατὸ ἀκόμα χρόνια, γιὰ ν' ἀρχίσει κάπως πιὸ συστηματικὰ ἡ κριτικὴ τῆς Πεντατεύχου. Ἔτσι, ἐκεῖνος ποὺ ἄνοιξε τὸ δρόμο γιὰ τὴ φιλολογικὴ κριτικὴ τῆς Βίβλου εἶναι ὁ Γάλλος γιατρὸς Astruc (1753), ποὺ σὲ μιὰ μελέτη του ὑποστήριξε πὼς τὸ πρῶτο βιβλίο τῆς Πεντατεύχου δὲν ἔχει ἑνότητα, οὔτε καὶ εἶναι ἔργο ἑνὸς συγγραφέα, παρὰ ἀποτελεῖται ἀπὸ δυὸ κυρίως ἀνεξάρτητες τὴ μιὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη πηγές, ποὺ χρησίμεψαν στὸν Μωυσῆ γιὰ νὰ συνθέσει τὸ πρῶτο βιβλίο τῆς Πεντατεύχου [1]. Λίγο ὑστερώτερα ὁ J. Eichhorn (1780) καὶ ὁ K. Ilgen (1798) προχώρησαν ἀκόμα πιὸ πολύ. Καὶ ὁ ἕνας καὶ ὁ ἄλλος ὑποστήριξαν πὼς ἡ Πεντάτευχος προέρχεται ἀπὸ διάφορες πηγές. Συνεχίζοντας ὁ Σκῶτος ρωμαιοκαθολικὸς θεολόγος Al. Geddes τὴν κριτικὴ ἔρευνα τῆς Βίβλου, διατύπωσε μιὰ νέα θεωρία. Ἡ Πεντάτευχος ἀποτελεῖται ἀπὸ πολλὰ κομμάτια (ἀποσπάσματα), ποὺ προέρχονται ἀπὸ χωριστοὺς κύκλους τῆς ἀρχαίας ἑβραϊκῆς γραμματείας. Ἡ θεωρία αὐτὴ ποὺ ἀναπτύχτηκε ἀκόμα πιὸ πολὺ ἀπὸ τὸν Γερμανὸ ἱερέα De Vater (1802 - 1805) ἔγινε γνωστὴ μὲ τὸ ὄνομα Fragmentenhypothese [2]. Ἀργότερα ὅμως παραμερίστηκε καὶ ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ μιὰν ἄλλη, ποὺ στηρίζεται στὴ γνώμη πὼς ἔγιναν συμπληρώματα (Ergänzungshypothese) σ' ἕνα ἀρχικὸ - βασικὸ κείμενο (Grundschrift). Τὴ θεωρία αὐτὴ τὴν ὑποστήριξε κυρίως ὁ Fr. Tuch [3]. Ἀλλὰ ὕστερ' ἀπὸ μερικὰ χρόνια ὁ H. Hupfetd [4] ἔγινε ὁ εἰσηγητὴς μιᾶς νέας θεωρίας, πὼς ἡ Πεντάτευχος ἀποτελεῖται ἀπὸ τέσσερες πηγές, τὴ Γιαχβικὴ (=J), τὴν Ἐλωχειμικὴ (=E), τὴ Δευτερονομικὴ (=D) καὶ τὴν Ἱερατικὴ (=P).

---

1. Μὲ τὴ μελέτη του: Conjectures sur les memoires originaux dont il paroit que Moyse s' est servi pour composer le livre de la Génèse (1753). (Τὸ βιβλίο αὐτὸ βγῆκε ἀνώνυμα.) Πρόδρομος τοῦ Astruc θεωρεῖται ὁ Γερμανὸς ἱερέας H. B. Witter (1711), ποὺ ἔκανε κι αὐτὸς ἀξιόλογες παρατηρήσεις πάνω στὴν Πεντάτευχο.

2. Μὲ τὴν ἐργασία του: Commentar über den Pentateuch (1802 - 1805). Ἐπίσης καὶ ὁ Ewald ὑποστήριξε πὼς ἡ Πεντάτευχος εἶναι ἔργο ἐλωχειμικῆς πηγῆς, ἀλλὰ στὰ κατόπιν χρόνια ἔγιναν προσθῆκες ἀπὸ τὴ γιαχβικὴ πηγή. Ἔτσι ὁ Ewald ἔγινε σὲ μερικὰ σημεῖα τῆς θεωρίας του ὁ πρόδρομος τοῦ Wellhausen.

3. Μὲ τὴν ἐργασία του: Commentar über die Genesis, 1838.

4. Στὸ βιβλίο του: Die Quellen der Genesis und die Art ihrer Zusammensetzung, 1853.

Τούτη τὴ νέα θεωρία τὴ δέχτηκαν καὶ τὴν ὁλοκλήρωσαν σπουδαῖοι μελετητὲς καὶ κριτικοὶ τῆς Βίβλου: ὁ Ed. Reuss, ὁ K. Graf[1] καὶ ὁ Ὁλλανδὸς Abr. Kuenen, ὑποστηρίζοντας μάλιστα οἱ δυὸ τελευταῖοι πὼς ὁ ἱερατικὸς κώδικας (=P) εἶναι ἡ νεώτερη πηγή. Ἀπὸ τὶς ἐργασίες τῶν παραπάνω ἐρευνητῶν, ἡ θεωρία γιὰ τὶς τέσσερες πηγὲς τῆς Πεντατεύχου βρῆκε πολλοὺς ὑποστηριχτὲς καὶ θιασῶτες. Μὰ σ' αὐτὸ συντέλεσε πολὺ ὁ Julius Wellhausen, ὁ σοφὸς Γερμανὸς ἑβραιολόγος καὶ ὀξὺς κριτικός, ποὺ μὲ τὴν πολύκροτη ἐργασία του: Geschichte Israels, ποὺ βγῆκε στὰ 1878 (καὶ στὶς κατοπινὲς ἐκδόσεις μὲ τὸν τίτλο: Prolegomena zur Geschichte Israels), στερέωσε τὴν παραπάνω θεωρία τοῦ Graf καὶ δημιούργησε ὁλόκληρη Σχολὴ ἀπὸ δόκιμους καὶ φωτισμένους κριτικοὺς ἀνάμεσα στοὺς προτεστάντες (διαμαρτυρόμενους) θεολόγους καὶ παλαιοδιαθηκολόγους τῆς Γερμανίας καὶ τῶν ἄλλων χωρῶν. Ἡ Σχολὴ αὐτὴ ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τοὺς καθολικοὺς καὶ γενικὰ ἀπὸ τοὺς συντηρητικοὺς θεολόγους σὰ Σχολὴ ἀρνητικῆς ἢ ριζοσπαστικῆς κριτικῆς, παρουσίασε λαμπρὲς ἐργασίες πάνω σ' ὅλα τὰ μεγάλα προβλήματα (φιλολογικά, ἱστορικά, ἐθνογραφικά, κοινωνικὰ κλπ.) ποὺ γεννήθηκαν ἀπὸ τὴ νέα ἔρευνα τῆς Π. Δ. Ὣς τὴν ὥρα ὅμως, τὸ σχῆμα Graf — Wellhausen δὲν ἔχει ἀναθεωρηθεῖ στὰ βασικά του σημεῖα ἀπὸ τοὺς μαθητὲς καὶ διαδόχους, παρ' ὅλες τὶς προσθῆκες καὶ συμπληρώσεις ποὺ ἔγιναν ἀπ' αὐτούς.

Ὅσο κι ἂν οἱ θεολόγοι ποὺ ξεκινοῦν ἀπὸ τὴν ἄποψη πὼς ἡ Ἑβραϊκὴ Βίβλος εἶναι θεόπνευστη καὶ πὼς ἡ Πεντάτευχος εἶναι γραμμένη ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Μωυσή, ἔβαλαν ὅλα τὰ δυνατά τους γιὰ νὰ κλονίσουν τὸ κύρος τῆς θεωρίας Graf — Wellhausen, δὲν τὰ κατάφεραν νὰ παρουσιάσουν ἐργασίες ποὺ ν' ἀντέχουν στὰ βέλη τῆς λεγόμενης ἀρνητικῆς ἢ ριζοσπαστικῆς κριτικῆς, γιατὶ εἶναι ὁπλισμένη μὲ ἱστορικὸ ὑλικὸ καὶ ρεαλιστικὸ ὀρθολογισμό[2]. Βέβαια ἡ βελλχαουζενικὴ Σχολὴ δὲν εἶπε τὴν τελευταία λέξη καὶ σὲ πολλὰ σημεῖα, ὅπως θὰ ἰδοῦμε παρακάτω, πέφτει ἔξω· ὡστόσο ἄνοιξε διάπλατα τὸ δρόμο στὴν ἔρευνα κι αὐτὸ εἶναι πολὺ σημαντικό.

Κατὰ τὸν Wellhausen, ἀπὸ τὶς τέσσερες πηγὲς ἀρχαιότερη εἶναι ἡ J, συνθεμένη γύρω στὰ μέσα τοῦ 9ου αἰώνα, ἔπειτα ἔρχεται ἡ πηγὴ E, γύρω στὰ μέσα τοῦ 8ου αἰώνα, ἀκολουθεῖ ἡ D, στὰ 621

1. Κυρίως ὅμως ὁ Graf θεμελίωσε πρῶτος τὴ θεωρία, πὼς ὁ ἱερατικὸς κώδικας εἶναι ἡ νεώτερη ἀπ' ὅλες τὶς ἄλλες πηγές.

2. Μαθητὲς τῆς Σχολῆς Βελλχάουζεν ποὺ συστηματοποίησαν τὶς ἐργασίες τοῦ δασκάλου καὶ τῶν πρώτων συνεργατῶν του καὶ τὶς παρουσίασαν σὲ πλουτισμένα Ὑπομνήματα στὴν Π. Δ. εἶναι ὁ W. Nowack, ὁ K. Marti, ὁ E. Kautzseh καὶ ὁ ριζοσπαστικότερος ἀπ' ὅλους R. Duhm.

καὶ ἡ τέταρτη, ἡ νεώτερη, γράφτηκε στὰ ὕστερ' ἀπὸ τὴν αἰχμαλωσία χρόνια, μετὰ τὸ 586 δηλαδή[1].

Ὁ Βελλχάουζεν, μιὰ ποὺ στὴν ἐργασία του δὲν περιορίστηκε στὴν κριτικὴ τῆς Πεντατεύχου, ἀλλὰ ἐξέτασε ὅλη τὴν ἱστορία τοῦ ἰσραηλιτικοῦ λαοῦ, ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ καταπιαστεῖ καὶ μὲ ἄλλα θέματα καὶ νὰ δώσει μιὰ συνολικὴ εἰκόνα τοῦ ἱστορικοῦ βίου τοῦ Ἰσραήλ, ἀπαλλαγμένη ἀπὸ μύθους καὶ παραποιήσεις.

Ἦταν ἡ πρώτη φορὰ ποὺ διατυπώνονταν νέες ἀπόψεις καὶ νέες ἀντιλήψεις γιὰ τὴν ἰσραηλιτικὴ ἱστορία[2]. Ὁ σοφὸς ἐρευνητής, ἀνήκοντας στὴ Σχολὴ τοῦ Χέγκελ, παρουσίασε ἕνα ὁλοκληρωμένο σχῆμα τῆς ἐξελιχτικῆς πορείας τοῦ Ἰσραὴλ ἀπὸ τὰ πολὺ παλιὰ χρόνια ὣς τὸν καιρὸ τῆς σκλαβιᾶς του (586).

Σύμφωνα λοιπὸν μὲ τὶς ἀπόψεις του, οἱ Ἑβραῖοι στὰ προμωσαϊκὰ χρόνια ἔζησαν στὴν Ἔρημο (Ἀραβία), ὅπου ὣς ποὺ νὰ φτάσουν στὴ λατρεία τοῦ Γιαχβὲ πέρασαν ἀπὸ διάφορα λατρειακὰ στάδια (ἀνιμισμό, τοτεμισμό, προγονολατρεία κλπ.) καὶ τελευταῖα ἔγιναν πολυθεϊστές[3]. Ὁ Μωυσῆς ὅμως ἕνωσε μερικὲς ἀραβικὲς φυλὲς καὶ κυρίως τοὺς Μαδιανίτες ποὺ διατηροῦσαν κάποια συνείδηση πὼς κάποτε ζοῦσαν στὴν Αἴγυπτο καὶ ἀπὸ τότε ἄρχισε νὰ ἐπικρατεῖ ὁ ἑ ν ο θ ε ϊ σ μ ὸ ς (λατρεία τοῦ Γιαχβέ), ποὺ ἐξελί-

---

1. Σχετικὴ βιβλιογραφία βλ. Μπρατσιώτη, Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Π. Διαθήκην, σ. 21 καὶ 88. Φιλιππίδη, Ἱστορία θρησκείας Ἰσραήλ, σ. 72 - 79. Sellin, Einleitung in das Alte Testament, σ. 5 καὶ πέρα, ὅπου καὶ ἡ ξενόγλωσση βιβλιογραφία· καθὼς καὶ Βέλλα, Αἱ σύγχρονοι κατευθύνσεις τῆς ἐπιστήμης τῆς Π. Διαθήκης, σ. 6 - 10 καὶ Ἀντωνιάδη, Ἐγχειρίδιον εἰσαγ. τῆς Ἁγ. Γραφῆς, σ. 39 καὶ πέρα.

2. Ἀπὸ τοὺς διαμαρτυρόμενους (προτεστάντες) παλαιοδιαθηκολόγους σχεδὸν ὅλοι προσχώρησαν στὶς ἀπόψεις τοῦ Βελλχάουζεν καὶ μόνον ὁ Ed. König ἔκανε ἐξαίρεση. Στὰ τελευταῖα πάλι χρόνια οἱ κυριότεροι ἀντίπαλοι τῆς βελλχαουζενικῆς θεωρίας εἶναι ὁ Heinrich Holzinger, ὁ Bernardinus Dirks Eerdmans (Ὁλλανδός), ὁ J. Dahse, ὁ Harold M. Wieser, ὁ W Staerk καὶ ἄλλοι. Ἀπ' τοὺς δικούς μας σημειώνω τὸν καθηγητὴ Μπρατσιώτη.

3. Κατὰ τὸ σχῆμα τοῦ W. ἀρχικὰ ἡ θρησκεία τοῦ ἰσραηλιτικοῦ λαοῦ ἦταν θρησκεία τῆς Ἐρήμου (Wüstenreligion), ὕστερα ἐξελίχτηκε σὲ πολυθεϊστικὴ (πολυδαιμονισμὸς) καὶ ὅταν ἐγκαταστάθηκαν οἱ Ἑβραῖοι στὴν Παλαιστίνη λάτρεψαν ἀγροτικοὺς θεοὺς (ἀγροτικὴ θρησκεία — λατρεία φυσικῶν δυνάμεων) καὶ μὲ τὸν καιρὸ πέρασαν στὸ μονοθεϊσμό, ποὺ ἐπιβλήθηκε ἀπὸ τοὺς Προφῆτες (προφητικὴ θρησκεία). Βλ. Μπρατσιώτη, Εἰσαγ. Παλ. Διαθήκης, σ. 22 καὶ πέρα, 88 - 90 καὶ 101 - 113, ὅπου καὶ ἡ ἀντικριτικὴ τῶν συντηρητικῶν θεολόγων.

χτηκε μὲ τὸν καιρὸ σὲ μ ο ν ο θ ε ϊ σ μ ό. Ἐνῶ ἀργότερα, ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν Προφητῶν, ἡ θρησκεία τοῦ Ἰσραὴλ κατάντησε νομικὴ διβλικὴ θρησκεία.

Ἀναφορικὰ πάλι μὲ τὰ ἄλλα διβλία τῆς Π. Δ. ὑποστήριξε πὼς σ' αὐτὰ ἔγιναν τρεῖς τουλάχιστο ἐπεξεργασίες, ἡ τελευταία μάλιστα τὸν τελευταῖο προχριστιανικὸ αἰώνα. Κι ἀκόμα πὼς τὰ προφητικὰ διβλία εἶναι ἀρχαιότερα ἀπ' τ' ἄλλα τῆς Ἑδραϊκῆς Βίβλου.

Ἀντίθετα ὅμως ἀπὸ τοὺς παλαιοδιαθηκολόγους τῆς ἀρνητικῆς ἢ ριζοσπαστικῆς κριτικῆς, ποὺ περιορίζονταν στὴ μελέτη καὶ ἔρευνα τοῦ κειμένου τῆς Π. Δ. σὲ συσχετισμὸ φυσικὰ καὶ μὲ τὰ αἰγυπτιακὰ ἐπιγραφικὰ εὑρήματα, ἄλλοι μελετητές, ἀπ' ἀφορμὴ ποὺ ἀνακαλύφτηκε ἕνα μέρος τῆς νομοθεσίας τοῦ Χαμουραμπῆ, πῆραν ἄλλο δρόμο στὶς ἔρευνές τους καὶ ὑποστήριξαν πὼς ὅλος ὁ πολιτισμὸς ποὺ περιγράφεται στὴ Βίβλο εἶναι ἁπλὴ ἀπήχηση τοῦ δαδυλωνιακοῦ πολιτισμοῦ. Ὁ πατέρας τῆς ἀσσυρολογίας Fr. Delitzsch ὑποστήριξε μὲ φανατισμὸ μιὰ τέτοια γνώμη[1] καὶ ἀκολούθησε ὁ ἐπίσης ἔξοχος ἀσσυριολόγος H. Winckler, δογματίζοντας πὼς ἡ μελέτη τῆς Π. Δ. δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει θετικὰ ἀποτελέσματα χωρὶς τὴ βαθιὰ γνώση τοῦ δαδυλωνιακοῦ πολιτισμοῦ: Extra Babylonem nulla salus. Τὸ δόγμα αὐτὸ ἐπηρέασε πολλοὺς παλαιοδιαθηκολόγους καὶ γι' αὐτὸ δὲν εἶναι λίγοι ἐκεῖνοι ποὺ ἔκαναν στροφὴ πρὸς τὴν ἀσσυριολογία, ἐνῶ παράλληλα κατατρόμαξε τοὺς συντηρητικοὺς θεολόγους, γιατὶ ἔδλεπαν νὰ κλονίζεται συθέμελα τὸ οἰκοδόμημα τῆς Π. Δ. ἀπὸ τὴ δίπλευρη κριτικὴ τῶν δελλχαουζενικῶν καὶ τῶν δινκλερικῶν.

Οἱ θεωρίες ὅμως τοῦ Delitzsch καὶ τοῦ Winckler, ἅμα πέρασε ἡ πρώτη ἐντύπωση, ὑποχώρησαν σὲ πολλὰ σημεῖα καὶ οἱ ἔρευνες συνεχίζονται μὲ δάση τὶς ἀρχὲς τῆς δελλχαουζενικῆς Σχολῆς, χωρὶς φυσικὰ νὰ παραδλέψουν καὶ τὸν παράγοντα τῶν ξενικῶν ἐπιδράσεων (αἰγυπτιακὸ καὶ δαδυλωνιακὸ) στὸν ἰσραηλιτικὸ καὶ ἑδραϊκὸ πολιτισμό, ποὺ ἦταν ἀναπόδραστος καὶ σημαντικός.

Ἐδῶ πρέπει νὰ ἀναφέρουμε καὶ δυὸ ἄλλες θεωρίες, ποὺ ἡ μιὰ ξεφεύγει ὁλότελα ἀπὸ τὴ θεωρία Graf — Wellhausen καὶ ἡ ἄλλη ἔρχεται νὰ τὴ συμπληρώσει. Καὶ οἱ δυὸ παρουσιάζουν σὲ ὁρισμένα σημεῖα ἀρκετὸ ἐνδιαφέρον. Ἡ πρώτη ἀνήκει στὸν ἑδραιολόγο A. Klostermann (1837 - 1915) καὶ ἡ δεύτερη στὸν ἐπίσης μελετητὴ τῆς Βίβλου R. Smend (1851 - 1918).

Ὁ πρῶτος προσπάθησε ν' ἀναθεωρήσει στὰ δασικὰ σημεῖα τὴ

---

1. Κυρίως μὲ τὴν πολύκροτη μελέτη του: Die grosse Tauschung (=Ἡ μεγάλη πλάνη).

βελλχαουζενική θεωρία γιὰ τὶς τέσσερες πηγές, ὑποστηρίζοντας[1] πὼς ἡ Πεντάτευχος σχηματίστηκε σιγὰ - σιγὰ ἀπ' τὴν ἐπίδραση τῆς σιναϊτικῆς νομοθεσίας. Ὁ ἄλλος παραδέχεται μὲν τέσσερες πηγές, ἀλλὰ δυὸ γιαχβικές, ξεχωριστὲς τὴ μιὰ ἀπ' τὴν ἄλλη, καθὼς καὶ μιὰ ἐλωχειμικὴ καὶ μιὰ ἱερατική.

Ὁ Ὁλλανδὸς πάλι ἐξηγητὴς Eerdmans, ποὺ στάθηκε πολέμιος τῆς Σχολῆς Βελλχάουζεν, ἔγινε εἰσηγητὴς μιᾶς ἄλλης θεωρίας: Παραδέχεται πὼς τὸ βιβλίο «Γένεσις» ἔχει τέσσερα, τὸ ἕνα πάνω στὸ ἄλλο στρώματα: δυὸ πολυθεϊστικὰ ἱστορήματα: τὸ πρῶτο γράφτηκε στὰ 700 — καὶ εἶναι τὸ βασικὸ τῆς Πεντατεύχου — καὶ τὸ δεύτερο στὰ 620. Ἀπὸ τὰ στρώματα αὐτὰ ξεχωρίζει τὴ μονοθεϊστικὴ παράδοση, ποὺ τὴ χρονολογεῖ στὰ 621, ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τοῦ Δευτερονομίου, καὶ ἄλλα, ἐπίσης μονοθεϊστικῆς ἀντίληψης, ποὺ συντάχτηκαν μετὰ τὴν αἰχμαλωσία. Ἐπίσης γιὰ τὸ «Λευϊτικὸ» ὑποστήριξε πὼς στηρίζεται σὲ προαιχμαλωσιακοὺς νόμους ποὺ ἀποτέλεσαν τὴ βάση τῆς θρησκευτικῆς μεταρρύθμισης τοῦ Ἐζεκία.

Κοντὰ στοὺς παραπάνω πρέπει ν' ἀναφέρω ἀπὸ τοὺς νεώτερους παλαιοδιαθηκολόγους τὸν Otto Eissfeldt, ποὺ στὰ 1921 παρουσίασε νέες ἀπόψεις, ὑποστηρίζοντας πὼς ὑπάρχει καὶ μιὰ λαϊκὴ πηγὴ (=L) ποὺ εἶναι ἀρχαιότερη ἀπὸ τὴ γιαχβική[2]. Μὰ καὶ ἡ θεωρία αὐτὴ δὲν ἔχει γερὲς βάσεις. Τὸ ὅτι ὑπάρχουν στὴν Πεντάτευχο πολλὲς λαϊκὲς παραδόσεις καθὼς καὶ μυθολογικές[3], εἶναι σωστό, τὸ βασικὸ ὅμως ζήτημα εἶναι ἄλλο. Τὸ πρωταρχικὸ ποὺ πρέπει νὰ ἐρευνήσει ὁ κριτικὸς τῆς Π. Δ. εἶναι νὰ βρεῖ τὸν ἱστορικὸ πυρήνα ποὺ κρύβεται στὰ πρῶτα πέντε βιβλία τῆς Βίβλου, καθὼς καὶ στ' ἄλλα βιβλία (προφητικά, ποιητικά, ἱστορικά).

Ἕνας ἄλλος, ὁ αἰγυπτιολόγος Ed. Naville, ὑποστήριξε πὼς στὸν καιρὸ τοῦ Μωυσῆ ὑπῆρχε μόνο προφορικὴ καὶ ὄχι γραπτὴ παράδοση, γιατὶ ἑβραϊκὴ γραφὴ δὲν ὑπῆρχε. Ὁ Μωυσῆς ἔγραψε τὴ «Γένεση» στὴ σφηνοειδῆ βαβυλωνιακὴ γραφή. Ἡ γνώμη αὐτὴ καταπολεμήθηκε ἀπὸ πολλοὺς παλαιοδιαθηκολόγους. Τὸ χαρακτηριστικὸ τῆς θέσης τοῦ Naville εἶναι ὅτι οἱ Ο' δὲ μεταφράσανε ἀπὸ ἑβραίικο κείμενο, ἀλλὰ ἀπὸ ἀραμαϊκό, ποὺ κι αὐτὸ ἦταν μετά-

---

1. Στὴ μελέτη του: Pentateuch, 1893. Τὴ θεωρία τοῦ Κλόστερμαν τὴν πολέμησε ὁ W. Staerk (1924).

2. Βλ. σχετικὴ βιβλιογραφία στοῦ Φιλιππίδη, Ἱστορ. θρησκ. Ἰσραήλ, σ. 86 καὶ πέρα.

3. Λαϊκὲς παραδόσεις ὑπάρχουν πολλὲς στοὺς Ψαλμούς, στὶς Παροιμίες καὶ στοὺς Προφῆτες. Οἱ πιὸ πολλὲς ἀπὸ τὶς μυθολογικὲς βρίσκονται στὴ Γένεση, στὸ βιβλίο τῶν Κριτῶν καὶ σ' ἄλλα βιβλία δευτερώτερα.

φραση κειμένου βαβυλωνιακοῦ (ἀκκαδικοῦ)[1]. Εἶναι ἀλήθεια πὼς ὁρισμένες παρατηρήσεις τοῦ Naville εἶναι ἀξιοπρόσεχτες, ἡ βάση ὅμως τῆς θεωρίας του δὲν ἔχει γερὰ ἱστορικὰ στηρίγματα.

Ὁ G. Beer πάλι, σὲ μιὰ μικρὴ μελέτη του[2] ὑποστηρίζει πὼς στὴν προμωσαϊκὴ ἐποχὴ δυὸ κυρίως ἦταν τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς θρησκείας τοῦ Ἰσραήλ, ὁ πολυδαιμονισμὸς καὶ ὁ δυναμισμός. Λέγοντας πολυδαιμονισμό, ἐννοεῖ τὴν πίστη στὴν ὕπαρξη ὑπέρτερων ὄντων, καλῶν ἢ κακῶν· καὶ δυναμισμό, τὴ θρησκευτικὴ δοξασία κατὰ τὴν ὁποία διάφορα ἀντικείμενα κλείνουν μέσα τους ὑπερφυσικὲς δυνάμεις ποὺ φανερώνονται κατὰ διαφορετικὸ τρόπο. Μόνο μερικὲς φυλές, λέει ὁ Beer, λατρεύανε τὸν Γιαχβέ, ἐνῶ οἱ πιὸ πολλὲς ἦταν πολυθεϊστικές. Ὅσο γιὰ τὴ γένεση τοῦ γιαχβισμοῦ, παραδέχεται πὼς ὁ Γιαχβὲ ἦταν θεὸς τῶν Κενιτῶν ἢ Μαδιανιτῶν.

Ἕνας ἄλλος, ὁ καθηγητὴς Ed. Sievers, διατύπωσε μιὰ νέα θεωρία: ὑποστήριξε δηλαδὴ πὼς οἱ συντάχτες τῆς γιαχβικῆς, ἐλωχειμικῆς καὶ ἱερατικῆς διήγησης πῆραν τὸ ἱστορικό τους ὑλικό, ὄχι ἀπὸ προφορικὴ παράδοση, ἀλλὰ ἀπὸ «ἔμμετρες λογοτεχνικὲς προβαθμίδες». Τὸ πρῶτο βιβλίο τῆς Π. Δ. γράφτηκε ἀρχικὰ ἔμμετρα, εἶχε δηλαδὴ ποιητικὴ μορφὴ (βλ. Metrische Studien, II, Die Genesis, 1904)[3].

Οἱ παρατηρήσεις καὶ ἀπόψεις τοῦ Sievers, ἂν καὶ δὲ βρῆκαν πολλοὺς καὶ φανατικοὺς ὀπαδούς, ὡστόσο ἔχουν γερὲς βάσεις, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω.

Τελευταῖα καὶ ὁ Ρῶσος θεολόγος καὶ καθηγητὴς S. Luria διατύπωσε στὴ μελέτη του: Die ägyptische Bibel (Joseph und Mosesage), Λένινγκραντ 1926, μιὰ νέα θεωρία, πὼς ἡ Πεντάτευχος ἀποτελεῖται ἀπὸ δυὸ ἐπικοὺς κύκλους, τὸν πατερικὸ καὶ τὸ μωσαϊκό, δηλαδὴ ἀπὸ τὸν παλαιστινιακὸ καὶ τὸν αἰγυπτιακό. Τὸ πρῶτο μέρος τοῦ μωσαϊκοῦ κύκλου περιλαβαίνει καὶ τὸ ἔπος Ἰωσήφ. Ὁ πρῶτος ὅμως κύκλος, ὁ πατερικός, δὲν κάνει καθόλου λόγο γιὰ τὴ διαμονὴ τῶν Ἑβραίων στὴν Αἴγυπτο. Οἱ δυὸ αὐτὲς παραδόσεις ἀντιφάσκουν σὲ πολλὰ σημεῖα καὶ διαφέρουν ἀκόμα καὶ στὸ ὕφος τους. Ὁ αἰγυπτιακὸς κύκλος (Αἰγυπτιακὴ Βίβλος) συντάχτηκε κατὰ τὸν Η΄ αἰώνα καὶ χρησίμεψε σὰν πηγὴ στὸ συγγραφέα τοῦ βιβλίου τῆς Ἐξόδου.

Καὶ ἡ θεωρία αὐτή, ὅσο κι ἂν σὲ ὁρισμένα σημεῖα παρουσιάζει

---

1. Ἀνάλυση πλατύτερη τῆς θεωρίας τοῦ Naville βλ. στοῦ Φιλιππίδη, Ἱστ. θρ. Ἰσραήλ, 82 - 86.

2. Welches war die älteste Religion Israels? Γκίσσεν 1927.

3. Βλ. διεξοδικὴ ἀνάλυση στοῦ Φιλιππίδη, Ἱστορ. θρησκ. Ἰσραήλ, 27 καὶ πέρα.

ἐνδιαφέρον, δὲ δίνει λύσεις ἀποφασιστικὲς στὰ βασικὰ ζητήματα α) ἂν οἱ Ἑβραῖοι καὶ Ἰσραηλίτες ἦταν ὁ ἴδιος λαὸς καὶ β) ποιές ἦταν οἱ αἰτίες καὶ ἀφορμὲς ποὺ τοὺς ἀνάγκασαν νὰ φύγουν στὴν Αἴγυπτο.

Ὁ μελετητὴς λοιπὸν τῆς Βίβλου πρῶτ' ἀπ' ὅλα πρέπει νὰ ἐξετάσει τὸ πρόβλημα αὐτό, γιατὶ κατὰ τὴν ταπεινή μας γνώμη ἔχει βασικὴ σημασία. Ἂν ἀπὸ τὴν ἔρευνα δοθεῖ ἱκανοποιητικὴ ἀπάντηση στὸ ζήτημα αὐτό, τότε θὰ μπορέσουμε νὰ ἐξετάσουμε τὶς πηγὲς τῆς Βίβλου μὲ ἄλλα, πιὸ σίγουρα, κριτήρια καὶ νὰ ξεκαθαρίσουμε πολλὰ σκοτεινὰ σημεῖα τῆς προσωπικότητας τοῦ Μωυσῆ καὶ παράλληλα νὰ βροῦμε τὶς ρίζες τοῦ ἰσραηλιτικοῦ ἑνοθεϊσμοῦ (=γιαχβισμοῦ).

Θαρρῶ πὼς κάτω ἀπὸ τὸ ὄνομα Ἰσραηλίτες ἐννοοῦνται οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Μωυσῆ ποὺ ἦταν Αἰγύπτιοι. Στὰ παλαιότερα κείμενα οἱ Ἑβραῖοι φέρονταν μὲ τὸ ὄνομα οἶκος Ἰακὼβ ἢ υἱοὶ Ἰακὼβ κλπ. Ἀργότερα ὅμως Ἑβραῖοι καὶ Μωσαϊστὲς ταυτίστηκαν καὶ ὀνομάστηκαν Ἰσραηλίτες ἢ λαὸς τοῦ Ἰσραήλ, ποὺ κατὰ τὴ Βίβλο σημαίνει τοὺς γενναίους ἢ τοὺς δυνατοὺς (Γέν. 32, 28· 35, 10)[1].

Εἴτε ὅμως ἡ ἐτυμολογία αὐτὴ εἶναι σωστή, εἴτε ὄχι, δὲν ἔχει σημασία, ἀρκεῖ ποὺ ἀπὸ τὸ βιβλίο τῆς Ἐξόδου (12, 38) καὶ τῶν Ἀριθμῶν (11, 4 καὶ 29) μαθαίνουμε πὼς μαζὶ μὲ τοὺς Ἑβραίους ἔφυγε ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο καὶ ἄ λ λ ο ς λ α ό ς, ποὺ φυσικὰ δὲν ἦταν παρὰ Αἰγύπτιοι ποὺ ἀκολούθησαν τὸν Μωυσή, γιατὶ δὲν εἶχαν πιὰ θέση στὴ χώρα τοῦ Φαραώ. Θὰ δείξουμε πιὸ κάτω πῶς συνέβησαν τὰ γεγονότα αὐτά. Οἱ πηγὲς μᾶς βοηθοῦν γιὰ νὰ βγάλουμε ξεκαθαρισμένα συμπεράσματα. Σημειώνω μόνο ἐδῶ πὼς παντοῦ στὴ Βίβλο, πότε ἄμεσα καὶ πότε ἔμμεσα, παρουσιάζονται οἱ Ἑβραῖοι καὶ οἱ Ἰσραηλίτες σὰ δυὸ λαοί, ποὺ δὲν ἔχουν τὴν ἴδια φυλετικὴ καταγωγή. Στὸν 114 μάλιστα Ψαλμὸ ὁ χωρισμὸς τῶν δυὸ λαῶν εἶναι ὁλοφάνερος:

> «Ἅμα ἔφυγε ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο ὁ Ἰσραὴλ κ' οἱ ἀπόγονοι τοῦ Ἰακὼβ (γλύτωσαν) ἀπὸ λαὸ ξενόγλωσσο[2], (ἱερὸ τοῦ

---

1. Γιὰ τὴν ἐτυμολογία τῆς λέξης Ἰσραὴλ ἔχουν γραφτεῖ πολλά. Ὁ Alhright τὴν παράγει ἀπὸ τὸ ἀραβικὸ nasara = ὁ θεὸς σώζει (βλ. πιὸ πολλὲς βιβλιογραφικὲς πληροφορίες στοῦ Φιλιππίδη, Ἱστορία θρησκείας Ἰσραήλ, 419 - 420).

2. Οἱ Ο΄ μεταφράζουν βάρβαρο.

Ἰακώβ) ἔγινε ὁ Ἰούδας[1] καὶ ἐξουσιαστὴς ὁ Ἰσραήλ» (114, 113 κατὰ τοὺς Ο').

Ὁ Ψαλμὸς αὐτὸς δίχως ἄλλο ἀντανακλᾶ παλαιότατη παράδοση καὶ ἅμα προσέξουμε καὶ ἐμβαθύνουμε στὸ νόημά του θὰ ἰδοῦμε πὼς γίνεται λόγος γιὰ δ υ ὸ ξεχωριστὲς φυλές. Πρῶτα - πρῶτα μόνο γιὰ τοὺς Ἑβραίους (ἀπόγονους τοῦ Ἰακώβ) τονίζεται πώς, φεύγοντας ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο, γλύτωσαν (ἀπὸ τὶς καταπιέσεις) ἑνὸς ξ ε ν ό γ λ ω σ σ ο υ λαοῦ. Ἂν καὶ οἱ Ἰσραηλίτες ἦταν Ἑβραῖοι, τότε τὸ βιβλικὸ κείμενο δὲ θὰ ξεχώριζε τοὺς Ἰσραηλίτες ἀπὸ τοὺς ἀπόγονους τοῦ Ἰακώβ. Κι ἀκόμα, γιὰ νὰ λέει πὼς μόνο οἱ Ἑβραῖοι μιλούσανε ἄλλη γλώσσα ἀπὸ τοὺς Αἰγύπτιους, θὰ πεῖ πὼς οἱ Ἰσραηλίτες δὲν ἦταν Σημίτες καὶ πὼς δὲν εἶχαν φυλετικὴ συγγένεια μὲ τὴ γενιὰ τοῦ Ἰακώβ. Ὕστερα πρέπει νὰ προσέξουμε καὶ τὴν ἄλλη μαρτυρία τοῦ Ψαλμοῦ, ποὺ λέει πὼς οἱ Ἰσραηλίτες ἦταν ἡ φυλὴ ποὺ εἶχε τὴν κυβερνητικὴ ἐξουσία στὰ χρόνια τῆς πορείας πρὸς Παλαιστίνη, καθὼς καὶ κατὰ τὴν πρώτη περίοδο τῆς ἐγκατάστασης Ἑβραίων καὶ Ἰσραηλιτῶν στὴ νέα πατρίδα τους. Καὶ ἡ μαρτυρία αὐτὴ δείχνει πὼς πρόκειται γιὰ δ υ ὸ διαφορετικοὺς λαούς, γιατὶ ἀλλιώτικα δὲν ὑπῆρχε λόγος νὰ γίνει ἡ διαστολή.

Ὅσο ξέρω, κανένας ἀπὸ τοὺς παλαιοδιαθηκολόγους δὲν πρόσεξε, ὄχι μόνο τὸν παραπάνω Ψαλμό, ἀλλὰ καὶ τὶς ἄλλες σχετικὲς βιβλικὲς περικοπὲς ποὺ συστηματικὰ μιλοῦν γιὰ τὴ γενιὰ τοῦ Ἰακὼβ (=Ἑβραίους) καὶ τὸ λαὸ τοῦ Ἰσραήλ. Ἂν δὲν ὑπῆρχαν δ υ ὸ πηγές, ποὺ ν' ἀντανακλοῦν τὶς παραδόσεις δ υ ὸ ξεχωριστῶν φυλῶν, δὲ θὰ ὑπῆρχε, οὔτε στὴν Πεντάτευχο οὔτε στ' ἄλλα βιβλία τοῦ Ἑβραίικου Κανόνα, ἡ ἐπίμονη προσπάθεια νὰ γίνεται διάκριση τῶν Ἰσραηλιτῶν ἀπὸ τοὺς Ἑβραίους.

Ἐξὸν ὅμως ἀπὸ τὸ παραπάνω κείμενο, ὑπάρχουν καὶ ἄλλες πηγὲς ποὺ ἐνισχύουν τὴν ἄποψη ποὺ ὑποστηρίζουμε. Ὁ Μωυσής, ἀναγγέλλοντας τὰ προστάγματα τοῦ Γιαχβὲ τὸν καιρὸ ποὺ οἱ Ἰσραηλίτες καὶ οἱ Ἑβραῖοι εἶχαν φύγει ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο καὶ βρίσκονταν στὴν περιοχὴ Χωρεὶβ (Ἀραβίας), μιλάει χωριστὰ στὸ λαὸ Ἰσραὴλ καὶ χωριστὰ στὴ φυλὴ Ἀβραὰμ — Ἰακώβ.

Στοὺς Ἰσραηλίτες λέει πὼς ὁ Γιαχβὲ εἶναι ὁ θεὸς τῶν πατέρων τους (τῶν παλαιῶν ἀμενωφικῶν), ἐνῶ στοὺς Ἑβραίους — μέσω τοῦ Μωυσῆ — ἔκανε ὁ Γιαχβὲ τὴν ἀναγνώρισή του ἔτσι:

«Ἐγὼ εἶμαι ὁ Γιαχβὲ καὶ παρουσιάστηκα στὸν Ἀβραάμ,

1. Θέλει νὰ πεῖ πὼς ἡ Ἰουδαία (Νότ. Παλαιστίνη) ἔγινε ὁ τόπος τῆς λατρείας τῶν ἀπογόνων τοῦ Ἰακὼβ (=Ἑβραίων).

στὸν Ἰσαὰκ καὶ στὸν Ἰακὼβ ὡς θεὸς Παντοκράτορας, δὲ γνωρίστηκα ὅμως μ' αὐτοὺς μὲ τ' ὄνομά μου Γιαχβέ» (Ἔξοδ. 6, 2).

Κι ἀλλοῦ πάλι δὲν κρύβεται ἡ προσπάθεια τοῦ Μωυσῆ — ὅσο κι ἂν μέσα στὸ βιβλίο τῆς Ἐξόδου εἶναι μπερδεμένες οἱ δυὸ πηγὲς Π καὶ Μ — νὰ κάνει τοὺς Ἑβραίους νὰ πιστέψουν πὼς ὁ Γιαχβὲ εἶναι πραγματικὰ ὁ παλιὸς θεὸς τῶν προγόνων τους. Ἡ Βίβλος βάζει στὸ στόμα τοῦ Γιαχβὲ τοῦτες τὶς προσταγὲς πρὸς τὸν Μωυσή: Πήγαινε καὶ πὲς στοὺς γιοὺς Ἰσραὴλ [1] τοῦτα ἐδῶ:

«Ὁ Γιαχβὲ ὁ θεὸς τῶν πατέρων σας, ὁ θεὸς τοῦ Ἀβραάμ, ὁ θεὸς τοῦ Ἰσαὰκ καὶ ὁ θεὸς τοῦ Ἰακὼβ μὲ ἀπέστειλε πρὸς ἐσᾶς» (Ἔξ. 3, 15).

Ἂν ὁ Γιαχβὲ ἦταν γνωστὸς στοὺς Ἑβραίους, δὲ χρειάζονταν φυσικὰ ν' αὐτοσυστηθεῖ μέσω τοῦ Μωυσῆ καὶ νὰ ἐπιμένει ὁ Μωυσῆς στὴ λατρεία του. Ἕνας γνωστὸς θεὸς δὲ χρειάζεται προπαγάνδα γιὰ τὴ λατρεία του.

Ἐξάλλου ὑπάρχουν καὶ ἄλλα χωρία ποὺ μᾶς πληροφοροῦν ὅτι ὁ Γιαχβὲ ἀπαγόρεψε τὴ λατρεία ἄλλων θεῶν [2]:

«Ἐγὼ ὁ Γιαχβὲ εἶμαι ὁ θεός σου, ὁ ἐξαγαγών σε ἐξ Αἰγύπτου, ἐξ οἴκου δουλείας. Δὲ θὰ ἔχεις ἄλλους θεοὺς πλὴν ἐμοῦ» (Ἔξοδ. 20, 2 - 3).

«Δὲ θὰ κατασκευάσεις πρὸς χρῆσιν σου εἴδωλα, οὔτε ὁμοιώματα ἐκείνων, τὰ ὁποῖα ὑπάρχουν, εἴτε ἐν τῷ οὐρανῷ

1. Εἶναι φανερὸ πὼς τὸ ἀρχικὸ κείμενο ποὺ εἶναι παρμένο ἀπὸ τὴν πηγὴ Μ δὲν εἶχε «τοὺς γιοὺς Ἰσραήλ», ἀλλὰ τοὺς «γιοὺς Ἰακώβ», ὁ διασκευαστὴς ὅμως ποὺ ἄλλαξε καὶ τὸ ὄνομα τοῦ Ἰακὼβ καὶ τὸ ἔκανε Ἰσραὴλ παρουσιάζει καὶ ἐδῶ τὸν Γιαχβὲ νὰ στέλνει παραγγελίες στοὺς Ἰσραηλίτες τάχα, ἐνῶ πρόκειται γιὰ τοὺς Ἑβραίους. Παρακάτω ὡστόσο (Ἔξοδ. 19, 3) ξεχωρίζει ὁ Γιαχβὲ τοὺς Ἰσραηλίτες ἀπὸ τοὺς Ἑβραίους.

2. Τὸ ὅτι μερικὲς φορὲς μέσα στὴν Πεντάτευχο σημειώνεται πὼς ὁ Γιαχβὲ εἶναι ἀποκλειστικὸς θεὸς τῶν Ἑβραίων, δὲ χρειάζεται πολὺ μυαλὸ γιὰ νὰ καταλάβουμε πὼς οἱ φράσεις αὐτὲς εἶναι κατασκευάσματα τῆς κατοπινῆς ἀπ' τὴν αἰχμαλωσία ἐποχῆς, ὅταν πιὰ εἶχαν συγχωνευτεῖ Ἑβραῖοι καὶ Ἰσραηλίτες καὶ ὁ γιαχβισμὸς εἶχε ἐπικρατήσει ὁριστικά. Κι ὅμως καὶ στὰ χρόνια αὐτὰ οἱ συντάχτες τῆς Βίβλου, παρ' ὅλες τὶς νοθεῖες καὶ πλαστογραφίες τους, δὲν μπόρεσαν νὰ ἐξαφανίσουν ὁλότελα κάθε ἴχνος τῆς πηγῆς Π.

ἄνω, εἴτε ἐν τῇ γῇ κάτω, εἴτε ἐν ταῖς ὕδασιν ὑποκάτω τῆς γῆς» (Ἔξοδ. 20, 4).

Κ' ἐδῶ δὲ θέλει ρώτημα πὼς πρόκειται γιὰ τοὺς Ἑβραίους. Διατάσσονται νὰ λατρεύουν μόνο τὸν Γιαχβέ, ἄρα λάτρευαν ὡς τὰ τότε ἄλλους θεούς, ὅπως φαίνεται καθαρὰ ἀπὸ τὰ παραπάνω κείμενα. Ἂν ὅμως ἦταν ἀπὸ πολὺ παλιὰ καθιερωμένη ἡ μονοθεΐα στοὺς Ἑβραίους, γιατὶ γίνεται τότε τόση προσπάθεια, μόλις πέρασαν στὴν Ἀραβικὴ Ἔρημο νὰ λατρεύουν μόνο τὸν Γιαχβέ;

Εἶναι φανερὸ πὼς οἱ τέτοιες κατηγορηματικὲς προσταγὲς δόθηκαν, ὄχι στοὺς πιστοὺς καὶ ὀπαδοὺς τοῦ Γιαχβέ, δηλαδὴ στοὺς Κενίτες καὶ στὴν ἰσραηλιτικὴ (αἰγυπτιακὴ) μάζα τοῦ Μωυσῆ, ἀλλὰ μόνο στοὺς Ἑβραίους, ποὺ ὡς τὰ τότε ἦταν πολυθεϊστές. Τὸ ὅτι ὑπῆρχαν δυὸ φυλὲς ξεχωριστὲς ἡ μιὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη κάτω ἀπὸ τὴν ἀρχηγία τοῦ Μωυσῆ μᾶς τὸ βεβαιώνει, ἐξὸν ἀπὸ τὶς πηγὲς ποὺ σημειώσαμε παραπάνω, καὶ ἕνα ἄλλο χωρίο. Ὁ Γιαχβὲ κάλεσε τὸν Μωυσὴ καὶ τοῦ εἶπε: «Ἔτσι θὰ μιλήσεις π ρ ὸ ς τ ὸ ν ο ἶ κ ο ν Ἰ α κ ὼ β καὶ θ' ἀναγγείλεις π ρ ὸ ς τ ο ὺ ς υ ἱ ο ὺ ς Ἰ σ ρ α ή λ...» (Ἔξ. 19, 3).

Ἔχουμε ὅμως καὶ ἕνα ἄλλο κείμενο, ἀρκετὰ διαφωτιστικό. Στὸ α' βιβλίο τῆς Πεντατεύχου διαβάζουμε:

«Καὶ ἔχτισε ἐκεῖ (στὴ Λοὺζ) θυσιαστήριο καὶ ὀνόμασε τὸ μέρος αὐτὸ Ἐλ - Βαιθήλ, γιατὶ ἐκεῖ φανερώθηκαν σ' αὐτὸν ο ἱ θ ε ο ὶ (Ἐλωχείμ), ὅταν ἔφυγαν ἀπὸ τὸ μέρος ποὺ ἔμεινε ὁ ἀδερφός του» (Γέν. 35, 7).

Καὶ ἀλλοῦ:

«Ὅ τ α ν ο ἱ Θ ε ο ὶ (Ἐλωχείμ) μὲ βάλανε νὰ φύγω ἀπὸ τὴν πατριὰ τοῦ πατέρα μου, εἶδα σ' αὐτὴ (τὴ γυναίκα του)...» (Γέν. 20, 13).

Καὶ σ' ἄλλο μέρος πάλι γίνεται λόγος γιὰ πολλοὺς θεούς:

«Καὶ εἶπε ὁ Ἰακὼβ στὴ γενιά του καὶ σ' ὅλους ποὺ τὸν ἀκολουθοῦσαν: Β γ ά λ ε τ ε τ ο ὺ ς θ ε ο ὺ ς τ ο ὺ ς ξ έ ν ο υ ς ποὺ βρίσκονται ἀνάμεσά σας καὶ καθαριστεῖτε καὶ ἀλλάξετε ροῦχα...» (Γέν. 35, 2).

Ἄρα ἡ πατριὰ Ἰακὼβ δὲν πίστευε ἐξ ἀρχῆς στὸν Γιαχβὲ καὶ στὰ παλιὰ χρόνια οἱ πρόγονοι τῶν Ἑβραίων ποὺ ἔφυγαν ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο ἦταν πολυθεϊστές.

Ἂν ἀνάμεσα στοὺς ὀπαδοὺς τοῦ Μωυσῆ δὲν ὑπῆρχαν πολλοὶ ποὺ ἀγνοοῦσαν τὸ νέο θεό, δὲν ὑπῆρχε λόγος ν' ἀνακοινώσει ὁ Μωυσῆς τὴ «συνομιλία» του μὲ τὸν Γιαχβὲ καὶ νὰ τοὺς πεῖ πὼς πρέπει νὰ τονε λατρεύουν. Οὔτε πάλι θὰ γινόντουσαν τόσες στάσεις καὶ ἐπαναστάσεις στὴν Ἔρημο, ποὺ ὅλες στρέφονταν ἐνάντια στὴ θρησκεία τοῦ Γιαχβέ. Ἂν ὁ γιαχβισμὸς δὲν ἦταν νέα θρησκεία γιὰ τοὺς Ἑβραίους, δὲ θὰ ὑπῆρχε κανένας λόγος νὰ ξεσηκωθοῦν στὴν Ἔρημο καὶ νὰ λατρεύουν ὡς θεὸ τὸ γελάδι, ὅπως καὶ πρὶν στὴν Αἴγυπτο.

Μὰ καὶ ὅταν ἔφτασαν ἀπ' ἔξω ἀπ' τὴν Παλαιστίνη, ἐπειδὴ ἀκόμα ὅλοι οἱ Ἑβραῖοι (ἀπόγονοι τῆς φυλῆς Ἰακὼβ) δὲν εἶχαν γίνει γιαχβιστές, ὁ ὕστερα ἀπὸ τὸν Μωυσῆ ἀρχηγὸς τῶν Ἑβραίων καὶ Ἰσραηλιτῶν τοὺς κατάκρινε γιὰ τὸν πολυθεϊσμό τους:

> «Ἔτσι προστάζει ὁ Γιαχβέ, ὁ θεὸς τοῦ Ἰσραήλ. Πέρα ἀπὸ τὸν ποταμὸ κατοικούσανε ἐξ ἀρχῆς οἱ γενάρχες σας Θάρρα, ὁ πατέρας τοῦ Ἀβραὰμ καὶ ὁ πατέρας τοῦ Ναχὼρ καὶ λάτρεψαν (τότε) ἄλλους θεούς...» (Ἰησ. Ν. 24, 2).

Καὶ παρακάτω:

> «Κ' ἔστειλα (ἐγὼ ὁ Γιαχβὲ) τὸν Μωυσῆ καὶ τὸν Ἀαρὼν καὶ ἐπάταξα τὴν Αἴγυπτο μὲ πληγές... τώρα λοιπὸν φοβηθεῖτε τὸν Γιαχβὲ καὶ λατρέψετέ τον... Καὶ διώξετε τοὺς ξένους θεοὺς ποὺ βρίσκονται ἀνάμεσά σας καὶ ἀφοσιωθεῖτε στὸν Γιαχβέ...» (Ἰησ. Ν. 24, 5, 14 καὶ 36).

Οἱ πηγὲς αὐτὲς εἶναι πεντακάθαρες καὶ δὲν ἀφήνουν καμιὰ ἀμφιβολία γιὰ τὸν πολυθεϊσμὸ τῶν Ἑβραίων, ποὺ δὲν εἶχαν καμιὰ σχέση φυλετικὴ μὲ τοὺς μονοθεϊστὲς (γιαχβιστὲς) Ἰσραηλίτες[1].

Οἱ ὀπαδοὶ τῆς Σχολῆς Βελλχάουζεν, ποὺ δέχονται πὼς στὴν Πεντάτευχο ὑπάρχουν τέσσερες πηγές, ὕστερ' ἀπὸ ἐπισταμένη λεξικογραφικὴ ἔρευνα, διαπίστωσαν πὼς στὸ βιβλικὸ κείμενο ἡ γιαχβιστικὴ πηγὴ ἀναφέρει κυρίως τὸ λαὸ Ἰσραὴλ καὶ ὄχι τοὺς Ἑβραίους, ἐνῶ ἡ ἐλωχειμικὴ (πολυθεϊστικὴ) πηγὴ κάνει λόγο γιὰ τὸν Οἶκο Ἰακὼβ (Ἑβραίους)[2].

---

1. Καὶ ἀπὸ τοὺς Προφῆτες μαθαίνουμε πὼς ὁ Γιαχβὲ ἦταν ἀπόλυτα θεὸς Αἰγύπτιος: «Ἐγὼ εἶμαι ὁ Γιαχβέ, ὁ θεός σου ἀπὸ τὴ χώρα τῆς Αἰγύπτου» (Ὠσ. 13, 4).

2. Βλ. καὶ Μπρατσιώτη, Εἰσαγ. Παλ. Διαθήκη, σ. 120, ὅπου σημειώνε-

Κοντὰ στὸ ἐπιχείρημα αὐτὸ ἔχω νὰ προσθέσω καὶ ἕνα ἄλλο. Στὸ βιβλίο ποὺ ἐπιγράφεται «Ἰησοῦς τοῦ Ναυῆ» καὶ στὰ πρῶτα κεφάλαια (1 - 13) μνημονεύεται μ ό ν ο ὁ λ α ὸ ς Ἰ σ ρ α ή λ. Ἂν παρακάτω (κεφ. 13 - 22) γίνεται λόγος γιὰ τὶς φυλὲς Ἰακώβ, Ἰούδα κλπ., αὐτὸ δὲν ἔχει σημασία, γιατὶ πρόκειται γιὰ τὸ μοίρασμα τῆς Παλαιστίνης, στὸ ὁποῖο ἔπρεπε νὰ πάρουν μέρος καὶ οἱ Ἑβραῖοι. Στὸ κεφάλαιο μάλιστα 24, 2 καὶ πέρα ὁ Ἰησοῦς τοῦ Ναυῆ καυτηριάζει καὶ κατηγορεῖ τοὺς ἀπογόνους τοῦ Ἀβραὰμ καὶ τοῦ Ἰακὼβ γιατὶ δὲν ἦταν πιστοὶ στὸν Γιαχβέ. Καὶ κάτι ἄλλο: Στὸ ἴδιο βιβλίο διαβάζουμε πὼς ὅταν ἀνακοινώθηκε ἡ νέα νομοθεσία σ' ὅλες τὶς πατριὲς ποὺ ἀκολούθησαν τὸν Μωυσὴ ἦταν μπροστὰ οἱ Ἰσραηλίτες καὶ οἱ ξ έ ν ο ι (Ἰησ. Ν. 8, 33, 34). Ποιοί ἦταν ὅμως αὐτοὶ οἱ ξ έ ν ο ι ; Δὲν ἦταν φυσικὰ οἱ καταχτημένοι λαοὶ τῆς ἀνατολικῆς Παλαιστίνης, γιατὶ αὐτοὶ ἀναφέρονται μὲ τὴ λέξη α ὐ τ ό χ θ ο ν ε ς. Ἂν ἀκόμα ἔχουμε ὑπ' ὄψη μας πὼς τὸ βιβλίο «Ἰησοῦς τοῦ Ναυῆ» εἶναι στὰ πρῶτα του κεφάλαια φυλλάδιο ποὺ ἀντανακλᾶ τὴν ὀρθόδοξη γιαχβικὴ παράδοση, δὲ θὰ δυσκολευτοῦμε νὰ καταλάβουμε πὼς οἱ ξ έ ν ο ι ποὺ κληθήκανε ν' ἀκούσουν τὴ νέα νομοθεσία ἦταν τὸ «ἐπίμικτον πλῆθος» ποὺ ἀκολούθησε μαζὶ μὲ τοὺς Ἰσραηλίτες τὸν Μωυσὴ στὴν πορεία πρὸς τὴ Χαναάν, δηλαδὴ οἱ Σημίτες ἀπόγονοι τοῦ Ἀβραὰμ καὶ τοῦ Ἰακὼβ (=Ἑβραῖοι).

Ὅταν στὰ βιβλικὰ κείμενα γίνεται φανερὴ διάκριση τῶν δυὸ λαῶν, δὲ χρειάζεται φιλοσοφία γιὰ νὰ καταλάβουμε πὼς ἀντανακλοῦν δυὸ διαφορετικὲς φυλετικὲς παραδόσεις. Οἱ δυὸ αὐτοὶ λαοί, ὅσο κι ἂν ταυτίσανε τὴν τύχη τους ἀπὸ τὸν καιρὸ ποὺ φύγανε ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο, κρατήσανε τὶς κοινωνικὲς καὶ θρησκευτικὲς παραδόσεις τους. Οἱ ἀπόγονοι τοῦ Ἀβραὰμ καὶ τοῦ Ἰακώβ, ὅπως θὰ ἰδοῦμε καὶ παρακάτω, δὲν ἦταν μονοθεϊστὲς ὅταν ζοῦσαν στὴν Αἴγυπτο· ἦταν πολυθεϊστὲς καὶ οἱ πολυθεϊστικές τους λατρειακὲς συνήθειες καὶ ἀντιλήψεις δὲν ἦταν εὔκολο νὰ σβήσουν μονομιᾶς. Ἄργησαν πολύ, ὥσπου νὰ δεχτοῦν τὸ γιαχβικὸ μονοθεϊσμὸ καὶ ὄχι μόνο ἐπαναστατήσανε, ἀλλὰ καὶ ὅταν τονε δέχτηκαν ὕστερ' ἀπὸ πολλὰ χρόνια πάλι τοῦ ἔδωσαν τὴ δική τους λατρειακὴ φόρμα.

Ὅταν ἔχουμε ὑπ' ὄψη τὰ ὅσα εἰπώθηκαν παραπάνω, τότε θὰ δε-

ται καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Ἡ αἰτιολογία πὼς ἐδῶ κ' ἐκεῖ στὰ κείμενα τῶν δυὸ αὐτῶν πηγῶν ἀναφέρονται ἀπὸ καμιὰ φορὰ καὶ τὰ ὀνόματα (Ἰσραὴλ — οἶκος Ἰακὼβ κλπ.) ποὺ ἀνήκουν στὴν ἄλλη πηγή, δὲν ἔχει ἀποφασιστικὴ σημασία, γιατὶ ἔγιναν διασκευὲς καὶ διορθώσεις μεταγενέστερες.

χτοῦμε πὼς δὲν ὑπάρχουν τ έ σ σ ε ρ ε ς πηγὲς στὴν Ἑβραίικη Βίβλο, ἀλλὰ μόνο δ υ ό. Ἡ μιὰ εἶναι ἡ μωσαϊκὴ - αἰγυπτιακὴ (ἂς τὴν ποῦμε πηγὴ Μ) καὶ ἡ ἄλλη πολυθεϊστικὴ - ἑβραίικη (πηγὴ Π). Ἀπ' αὐτὲς τὶς δυὸ βασικὲς πηγὲς συντάχτηκε στὰ ὕστερ' ἀπὸ τὴν αἰχμαλωσία χρόνια ἡ Βίβλος πού, ἐξὸν ἀπὸ τὶς ἀλλεπάλληλες διασκευές της, συμπληρώθηκε καὶ μὲ νεώτερα στοιχεῖα, ὁλότελα ξένα μὲ τὶς παλιὲς παραδόσεις τοῦ ἑβραίικου καὶ ἰσραηλιτικοῦ λαοῦ.

Μένει τώρα νὰ ἐξετάσουμε ἕνα ἄλλο ζήτημα, τῆς πρώτης σύνθεσης τῆς Π. Διαθήκης. Τὸ πρῶτο ἐρώτημα εἶναι: ὑπῆρχε ἡ Πεντάτευχος στὰ πρὶν τὴν αἰχμαλωσία χρόνια; Ἡ ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα αὐτὸ εἶναι ἀρνητική. Ἂν ὑπῆρχε, τότε οἱ ἀρχαιότεροι Προφῆτες θὰ ἔκαναν λόγο στὰ κηρύγματά τους καὶ δὲ θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ παραβιάζεται ὁ γραπτὸς Νόμος ἀπ' τοὺς βασιλιάδες καὶ τοὺς ἄρχοντες τοῦ Ἰσραήλ. Οἱ πρῶτοι Προφῆτες ὅμως ποὺ ἀγωνίζονται νὰ ἐπαναφέρουν τὴ μονολατρεία τοῦ Γιαχβὲ κατηγοροῦν τὴν ἄρχουσα τάξη πὼς λατρεύει πολλοὺς θεούς, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Γιαχβέ, χωρὶς ὡστόσο καὶ νὰ ἐπικαλοῦνται κανένα γραφτὸ Νόμο [1]. Ἂν εἶναι ἔτσι — κ' ἔτσι εἶναι — τότε γεννιέται ἕνα ἄλλο ἐρώτημα: πῶς διασώθηκε ἡ παράδοση τοῦ γιαχβισμοῦ τόσους αἰῶνες καὶ πῶς συμβαίνει νὰ γνωρίζουν οἱ Προφῆτες τὰ βασικὰ στοιχεῖα τῆς ἰσραηλιτικῆς - μονοθεϊστικῆς θρησκείας καὶ ἀπὸ ποῦ πῆραν οἱ συντάχτες τῆς Βίβλου στὰ ὕστερ' ἀπὸ τὴν αἰχμαλωσία χρόνια τὰ τόσο λεπτομερειακὰ στοιχεῖα γιὰ νὰ συνθέσουν τὴν ἱστορία τοῦ Ἰσραήλ; Μὰ ἀπ' τὸ ἐρώτημα αὐτὸ βγαίνει καὶ ἕνα ἄλλο: Ὑπῆρχε στὰ παλιὰ ἐκεῖνα χρόνια γραφή, γιὰ νὰ καταγράφονται τὰ διάφορα ἱστορικὰ γεγονότα; Ἡ ἀπάντηση στὰ ἐρωτήματα αὐτὰ δὲν εἶναι δύσκολη. Γιὰ τοὺς Ἑβραίους δὲν ξέρουμε φυσικὰ τίποτα θετικὸ σχετικὰ μὲ τὴν προϊστορία τους καὶ γιὰ τὴ γραφή τους [2]. Ἔχουμε ὅμως θετικὲς ἀποδείξεις πὼς ὅλοι οἱ ἀνατολικοὶ λαοὶ εἶ-

---

1. Ὁ Ἠσαΐας τονίζει καθαρὰ πὼς ἀπ' τὴ Σιὼν θὰ βγεῖ ἡ νομοθεσία καὶ ἀπὸ τὴν Ἱερουσαλὴμ θ' ἀκουστοῦν οἱ ἐντολὲς τοῦ Γιαχβὲ (2, 3). Ἂν ὑπῆρχε ὁ μωσαϊκὸς νόμος (Δευτερονόμιο κλπ.) στὰ χρόνια του, δὲν μποροῦσε νὰ κάνει μιὰ τέτοια κατηγορηματικὴ δήλωση. Ξέρω πὼς σὲ ὁρισμένα βιβλία (Ἰησ. Ν. 1, 7 - 8· 8, 30· 23, 6. Β' Παραλ. 23, 18· Ἐσδ. 3, 2· Νεεμ. 8, 1· 10, 29· Μαλ. 4, 6· Σοφ. Σειρ. 24, 23) μνημονεύονταν τὸ βιβλίο τοῦ Νόμου ἢ ὁ νόμος τοῦ Μωυσῆ, ἀλλὰ οἱ μαρτυρίες αὐτὲς εἶναι προσθῆκες νεώτερες.

2. Ὁ **Ed. Reuss** (βλ. **Gesch. des A. T., § 73**) ὑποστηρίζει πὼς οἱ Ἑβραῖοι δὲν εἶχαν γραφή. Ἡ γνώμη αὐτὴ δὲν εἶναι σωστή. Ὁ πολὺς λαὸς φυσικὰ δὲν ἤξερε γράμματα, ὑπῆρχαν ὅμως ἱερογραμματεῖς ποὺ κρατοῦσαν Χρονικά, Ἀρχεῖα. Ἐξάλλου, ὅταν μπῆκαν στὴ Χαναάν, βρῆκαν ὁλόκληρο

χαν γραφή καὶ κρατοῦσαν ἀρχεῖα[1]. Τὰ ἀρχεῖα αὐτὰ τὰ σύντασσαν καὶ τὰ φύλαγαν οἱ ἱερεῖς, δηλαδὴ οἱ σοφοὶ τῆς τοτινῆς ἐποχῆς, ποὺ τέτοιο ρόλο εἶχαν στὰ Παλάτια τῶν Βασιλέων. Ὁ Ἑβραῖος ἱστορικὸς Ἰώσηπος[2] μᾶς πληροφορεῖ πὼς καὶ στὴν Ἱερουσαλὴμ ὑπῆρχαν γραμματεῖς (ἱστοριογράφοι) καὶ ἀπὸ τὰ βιβλία τῆς Π. Δ. μαθαίνουμε τὸ ἴδιο[3].

Ἡ ἀντίρρηση πὼς αὐτὸ μπορεῖ νὰ γίνονταν στοὺς ἱστορικοὺς χρόνους καὶ ὄχι στὴν παλαιότερη ἐποχή, δὲ στέκει, γιατὶ τόσο οἱ Ἑβραῖοι ὅσο καὶ οἱ ἀτονικοὶ Αἰγύπτιοι (=υἱοὶ Ἰσραὴλ) ποὺ καταδιώχτηκαν καὶ ἀναγκάστηκαν νὰ φύγουν ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο καὶ νὰ πᾶνε ὕστερ' ἀπὸ χρόνια στὴν Παλαιστίνη εἶχαν ἀναπτυγμένο πολιτισμὸ καὶ ἡ συνήθεια νὰ κρατοῦν ἀρχεῖα ἦταν καθιερωμένη στὴν Αἴγυπτο αἰῶνες πρὶν ἀπὸ τὴν Ἔξοδο[4].

Ἐκεῖνο μόνο ποὺ πρέπει νὰ τονίσουμε ἐδῶ εἶναι ἕνα ἄλλο ζήτημα. Τὰ ἀρχεῖα αὐτὰ τὰ κρατοῦσε τὸ ἱερατεῖο[5] σὲ δική του γρα-

---

συνοικισμό, ὅπου ἦταν ἕδρα τῶν ἱερογραμματέων (βλ. Ἰησ. Ν. 15, 15, 16· Κριτ. 1, 11 - 12).

1. Ὁ Βελλχάουζεν ὑποστηρίζει πὼς οἱ Ἑβραῖοι ἦταν λαὸς ἄξεστος καὶ ἀπαίδευτος καὶ γι' αὐτὸ δὲν μποροῦσε νὰ 'χει πνευματικὸ πολιτισμὸ στὰ πρὶν τὸν 8ο αἰώνα χρόνια. Ἡ γνώμη αὐτὴ δὲν εἶναι ἀπόλυτα σωστή. Βέβαια ἡ μεγάλη μάζα τῶν Ἰσραηλιτῶν καὶ Ἑβραίων βρίσκονταν σὲ πολὺ χαμηλὸ σκαλοπάτι πολιτισμοῦ, ὡστόσο ὅμως ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς ὑπῆρχαν οἱ «μορφωμένοι», ποὺ ἀποτελοῦσαν σὰ νὰ ποῦμε τὸ ἐπιτελεῖο τῶν φυλάρχων πρῶτα καὶ τῶν βασιλέων ὕστερα. Αὐτοὺς τοὺς λέμε Ἱερατεῖο.

2. Ἰουδ. ἀρχ., XII, 5, 5· Κατ' Ἀπίωνος, Α, 6.

3. Γ' Βασιλ. 11, 41· 14, 19· 15, 7 καὶ 31· 16, 14. Δ' Βασιλ. 12, 19· Α' Παραλ. 27, 24 (μετάφ. Ο'). Βλ. ἀκόμα καὶ Μπρατσιώτη, Εἰσαγωγὴ Π. Διαθήκην, σ. 76, 490, 523, 526 - 7, 529 - 30, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία καὶ οἱ διάφορες γνῶμες τῶν εἰδικῶν.

4. Βέβαια στὸν καιρὸ τῆς Ἐξόδου — κατὰ τὴν πορεία πρὸς Χαναὰν — δὲν ἦταν εὔκολο ἴσως νὰ κρατηθοῦν τέτοια ἀρχεῖα, μὲ συστηματικὸ τρόπο· ὅπως καὶ νὰ εἶναι ὅμως, ὅταν ἔφτασαν στὴ Χαναάν, καταγράφτηκαν τὰ σπουδαιότερα συμβάντα καὶ παράλληλα φτιάχτηκαν τραγούδια - ἔπη ποὺ ὑμνοῦσαν τὰ ἀντραγαθήματα τοῦ Μωυσῆ καὶ τῶν Ἰσραηλιτῶν. Τὸ ἴδιο ἔγινε καὶ ἀπὸ τοὺς Ἑβραίους ποὺ δὲν εἶχαν προσχωρήσει στὸ γιαχβισμό. Ἀπ' αὐτοὺς συντάχτηκαν ἀρχεῖα ποὺ δυσφημοῦσαν τὶς πράξεις καὶ τὶς ἐνέργειες τοῦ Μωυσῆ.

5. Γιὰ τὴν ἱστορία τῆς γραφῆς τῶν ἀρχαίων ἀνατολικῶν καὶ μεσογειακῶν λαῶν, καθὼς καὶ γιὰ τὸ ρόλο τοῦ ἱερατείου στὰ τοτινὰ χρόνια, βλ. Γιάνη Κορδάτου, Νέα προλεγόμενα εἰς τὸν Ὅμηρον, Ἀθήνα 1940, σελ.

φή (ἱερατική), πού δέν τήν ἤξερε, οὔτε καί μποροῦσε νά τή διαβάσει ὁ λαός. Κι ἀκόμα φυλάγονταν στό Ναό ἤ στά Παλάτια κ' ἔτσι τά χρησιμοποιοῦσαν οἱ ε ἰ δ ι κ ο ἰ (ἱερογραμματεῖς κλπ.).

Πρέπει λοιπόν νά παραδεχτοῦμε πώς, ὅταν οἱ φυλές Ἰσραήλ ἦρθαν κ' ἐγκαταστάθηκαν στή Χαναάν (=Παλαιστίνη) τό ἱερατεῖο ἄρχισε νά καταγράφει στή δική του γραφή τήν ἱστορία τῆς ἐπανάστασης στήν Αἴγυπτο καί ὅλα τά συμβάντα πού ἔγιναν στήν Ἔρημο τόν καιρό τῆς Ἐξόδου καί τῆς περιπλάνησης τῶν Ἑβραίων καί Ἰσραηλιτῶν στή Βόρειο Ἀραβία. Θά ἰδοῦμε ὅμως παρακάτω, σ' ἄλλο κεφάλαιο, πώς, ὅταν οἱ Ἰσραηλίτες καί οἱ Ἑβραῖοι ἦρθαν στήν Παλαιστίνη, σκορπίστηκαν στίς διάφορες περιοχές καί πολλοί ἀπό δαύτους — οἱ ἑβραϊκῆς καταγωγῆς — ξαναγύρισαν στόν πολυθεϊσμό, μιά πού δέν ὑπῆρχε πιά ἡ συγκεντρωτική ἐξουσία, ὅπως στά χρόνια τοῦ Μωυσῆ καί τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ. Ἀπό τήν αἰτία αὐτή, μέ καιρό συντάχτηκαν δ υ ό ἀρχεῖα· τό ἕνα ἀντανακλοῦσε τίς παραδόσεις καί τίς ἀπόψεις τῆς ἀτονικῆς - αἰγυπτιακῆς μερίδας, δηλαδή τῶν φανατικῶν γιαχβιστῶν (πηγή Μ) καί τό ἄλλο τίς παραδόσεις τῆς ἑβραϊκῆς μερίδας, τῶν πολυθεϊστῶν (πηγή Π)[1].

Οἱ δυό αὐτές πηγές πλουτίζονταν κάθε φορά καί μέ νέες αναγραφές κ' ἔτσι οἱ σύμβουλοι τῶν Βασιλέων (ἱερογραμματεῖς), στήν περίπτωση πού ἐπικρατοῦσαν οἱ γιαχβιστές, ἀντλοῦσαν ἀπό τήν πηγή Μ τά ἀνάλογα ἐπιχειρήματά τους γιά τήν καθιέρωση διαφόρων θεσμῶν καί γιά τόν κανονισμό τῆς λατρείας. Καί τό ἀντίθετο φυσικά γίνονταν ὅταν ἐπικρατοῦσαν οἱ πολυθεϊστές.

Ὅσο γιά τούς Προφῆτες, ὅσων ἡ διδασκαλία διασώθηκε, αὐτοί, μιά πού ἦταν ἀντιπολιτευόμενοι καί γιαχβιστές, εἶχαν ὑπ' ὄψη τους μόνο τήν πηγή Μ καί αὐτή ἀναγνώριζαν. Ἔχουμε γραφτές μαρτυρίες ἐξάλλου πού μᾶς κατατοπίζουν πάνω στό ζήτημα αὐτό. Ἀπό τή Βίβλο μαθαίνουμε πώς στίς παραμονές τῆς πτώσης καί τῆς

253 καί πέρα. Σημειώνω μόνο ἐδῶ πώς, λέγοντας ἱερατεῖο, δέν ἐννοῶ τούς παπάδες, ὅπως θά λέγαμε σήμερα, πού ἐκτελοῦσαν τίς ἱεροτελεστίες.

1. Φυσικά ἡ σύνταξη τῶν τέτοιων Χρονικῶν - Ἀρχείων δέν ἔγινε εὐθύς ἐξ ἀρχῆς καί μέ συστηματικό τρόπο. Μποροῦμε νά βάλουμε σά χρονικό ὅριο τά χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Σολομώντα. Τότε εἶναι πολύ πιθανό πώς ἄρχισαν συστηματικά νά καταγράφουν ὅλα τά σπουδαῖα συμβάντα πού εἶχαν γίνει στούς περασμένους αἰῶνες. Δέν μποροῦμε ὅμως νά παραδεχτοῦμε πώς ὡς τότε δέν ὑπῆρχαν καθόλου τέτοια Χρονικά. Γύρω στήν Ἔξοδο καί στή δράση τοῦ Μωυσῆ ἀσφαλῶς ὑπῆρχαν τουλάχιστο σέ χοντρές γραμμές καί μάλιστα ἔπη πού ὑμνοῦσαν, ὅπως εἴπαμε παραπάνω, τίς πολεμικές πράξεις καί τά ἀντραγαθήματα διαφόρων ἀρχηγῶν.

αἰχμαλωσίας τοῦ Ἰσραὴλ ἄρχισε ἡ συστηματικὴ συλλογὴ τῶν παλαιοτέρων φιλολογικῶν μνημείων (6λ. Παροιμ. 25, 1). Κι ἀκόμα πὼς στὴν ἴδια ἐποχὴ λειτουργοῦσε στὴν Ἱερουσαλὴμ σχολὴ γραφέων, ποὺ κατάγραφε τὰ διάφορα σπουδαῖα συμβάντα (Ἠσ. 8, 16· 10, 19· 59, 13). Αὐτὸ σημαίνει, πρῶτα πὼς δὲν ὑπῆρχε ὣς τὰ χρόνια αὐτὰ ἡ Βίβλος καὶ δεύτερο πὼς γίνονταν πιὰ ὀργανωμένη προσπάθεια ἀπὸ τὴν παράταξη τῶν γιαχβιστῶν νὰ ἀποθησαυριστεῖ ὅλη ἡ μωσαϊκὴ παράδοση κατὰ τρόπο συστηματικό, γιὰ νὰ πάρει μιὰ ὁλοκληρωμένη μορφή. Ἡ προσπάθεια ὅμως αὐτὴ γέννησε τὴν ἀντίδραση στὴν ἀντίθετη παράταξη, ποὺ κι αὐτὴ μέσω τῶν πνευματικῶν ἀρχηγῶν της ἔκανε τὸ ἴδιο, συγκέντρωσε δηλαδὴ ὅλες τὶς ἑβραϊκὲς παραδόσεις ἀπὸ τὰ πρὶν καὶ ὕστερα χρόνια τῆς διαμονῆς τῶν Ἑβραίων στὴν Αἴγυπτο καὶ δῶθε.

Ἔτσι, σιγὰ - σιγά, σχηματίστηκαν δ ύ ο παράλληλες κι ἀντίθετες ἡ μιὰ στὴν ἄλλη γραφτὲς πηγές, ποὺ ἀντανακλοῦσαν ἡ καθεμιὰ τὴν ἱστορία δυὸ ξεχωριστῶν λαῶν.

Ὡς τὰ χρόνια λοιπὸν τῆς αἰχμαλωσίας δὲν ὑπῆρχε κανένα συγκροτημένο βιβλίο, ποὺ νὰ εἶναι γνωστὸ στὸ λαὸ μὲ τὸ ὄνομα Βίβλος Μωϋσέως ἢ Νόμος (Τορά). Ἡ σύνθεση τῆς Πεντατεύχου καὶ γενικὰ τῆς Π. Δ. εἶναι πολὺ μεταγενέστερη.

Τὸ ὅτι ὑπῆρχαν τέτοια ἀρχεῖα μᾶς τὸ πληροφοροῦν, ὅπως εἴδαμε, πότε ἄμεσα καὶ πότε ἔμμεσα, οἱ συντάχτες τῆς Π. Δ. Μὰ ἐξὸν ἀπὸ τὶς μαρτυρίες ποὺ σημειώσαμε παραπάνω, ὑπάρχουν καὶ ἄλλες. Μαθαίνουμε πὼς ὑπῆρχαν βιβλία γιὰ τοὺς πολέμους τοῦ Μωυσῆ - Γιαχβὲ καὶ τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ (6λ. Ἀριθ. 21, 14 καὶ Ἰησ. Ν. 10, 13. Β' Σαμουὴλ 1, 18). Τὸ «βιβλίο τῶν πολέμων»[1] καὶ τὸ «βιβλίο τοῦ Ἰασίρ»[2] ἦταν ἔπη καταχωρημένα στὰ βασιλικὰ ἢ ἱερατικὰ ἀρχεῖα[3].

Ἀκόμα γίνεται λόγος γιὰ ξεχωριστὰ βιβλία τοῦ Ἰσραὴλ καὶ

1. Ἐννοεῖ τοὺς πολέμους τοῦ Γιαχβὲ (sèpher milchanoth yehowah)

2. Οἱ Ο' μεταφράζουν τὸ ὄνομα τοῦ ἔπους αὐτοῦ: «Βιβλίον τοῦ εὐθοῦς» (sèpher hashschar)· φαίνεται πὼς λέγονταν πολὺ παλιὰ καὶ sèpher hashshir (=«βιβλίο τῆς Ὠδῆς» ἢ «βιβλίο τῶν ἀνδρείων»).

3. Λείψανα ἐπῶν καὶ ᾠδῶν ὑπάρχουν καὶ σὲ τοῦτα ἐδῶ τὰ βιβλία τῆς Π. Δ.: Γέν. 4, 23 - 24· 9, 25 - 27· 27, 28, 39 καὶ πέρα· 49, 1 - 17. Ἔξ. 15, 1 καὶ πέρα, 17, 16· 24, 3 - 9, 15 - 24. Δευτερ. 32, 1 - 43· 33, 2 - 29. Κριτ. 5, 2 - 31· 14, 18. Α' Σαμ. 2, 1 - 16· 18, 7. Β' Σαμ. 3, 33 καὶ πέρα, 22, 1 - 5, καθὼς καὶ σ' ἄλλα βιβλία.

τοῦ Ἰούδα, καθὼς καὶ γιὰ βιβλία τοῦ Δαβίδ[1], ποὺ σήμερα δὲν ὑπάρχουν. Ἄρα, ἔχουμε γραφτὲς μαρτυρίες πὼς ὑπῆρχαν παλαιότερα ἀπὸ τὴν Πεντάτευχο βιβλία κι αὐτὰ δὲν ἦταν τίποτ' ἄλλο παρὰ ἔπη καὶ Χρονικὰ ποὺ φυλάγονταν στὰ ἱερατικὰ ἀρχεῖα, ὅπως γίνονταν σ' ὅλους τοὺς ἀνατολικοὺς καὶ μεσογειακοὺς λαούς[2]. Ἀπ' αὐτὰ ἄντλησαν τὰ πιὸ πολλὰ στοιχεῖα οἱ συντάχτες τῆς Π. Δ., καθὼς καὶ οἱ Προφῆτες.

Ἐπίσης καὶ τὸ ἆσμα τῆς Μαριὰμ (Ἔξοδ. κεφ. 15) εἶναι ἕνα κομμάτι ἀπὸ ἔπος τοῦ πολέμου τῶν ἀνδρείων (πόλεμος τῶν γιαχβιστῶν κατὰ τοῦ Φαραώ).

Ἡ γνώμη λοιπὸν τοῦ Sievers, πὼς ἡ ἀρχικὴ μορφὴ τῶν βιβλικῶν παραδόσεων ἦταν ἔμμετρη, εἶναι σωστή. Ὁ ἔμμετρος λόγος ἔχει τὸ προβάδισμα στὴ φιλολογία ὅλων τῶν λαῶν. Ἡ θεωρία του στέκει ἀπόλυτα, ἂν συμπληρωθεῖ μὲ τὶς παραπάνω παρατηρήσεις, ἂν δηλαδὴ ξεκινήσουμε ἀπ' τὴν ἄποψη ὅτι ὑπῆρχαν δυὸ παράλληλες - ἀντίθετες γραφτὲς παραδόσεις, ποὺ μὲ ἔμμετρη μορφὴ ἦταν καταθεμένες καὶ φυλαγμένες στὰ ἱερατικὰ ἀρχεῖα τῶν δυὸ φυλῶν (τῆς ἑβραϊκῆς καὶ τῆς αἰγυπτιακῆς - ἀτονικῆς), ποὺ πολὺ ἀργότερα συγχωνεύτηκαν στὴ μορφὴ καὶ τὴ σύνθεση ποὺ ἔφτασαν σὲ μᾶς ὡς Ἑβραϊκὴ Βίβλος.

Ἂν δεχτοῦμε τὴν παραπάνω θέση, τότε καταλαβαίνουμε εὔκολα γιατὶ ὑπάρχουν στὴν Π. Δ. οἱ διπλὲς διηγήσεις, οἱ ἀντιθέσεις, οἱ γλωσσικὲς διαφορές, τὰ χάσματα, οἱ ἀναχρονισμοὶ καὶ ἡ ἐναλλαγὴ τῶν ὀνομάτων τῶν θεῶν (Γιαχβέ, Ἔλ, Ἐλοάχ, Ἐλωχείμ, Adonai κλπ.). Στὴν πηγὴ Π, ποὺ ἀπομνημόνευε τὴν πολυθεϊστικὴ ἑβραϊκὴ παράδοση, ἦταν καταγραμμένο καὶ ἱστορημένο ὅ,τι σχετίζονταν μὲ τὴν προμωσαϊκὴ ἑβραϊκὴ ἱστορία καὶ παράλληλα ὑπῆρχαν μομφὲς καὶ κατηγορίες κατὰ τοῦ Μωυσῆ καὶ τῆς φυλῆς του.

Γιὰ νὰ γίνω πιὸ πειστικός, φέρνω μερικὰ παραδείγματα, παρμένα ἀπ' τὴν Πεντάτευχο: Στὸ πρῶτο βιβλίο ὑπάρχει διπλὴ παράδοση γιὰ τὴν κοσμογονία. Τὸν κόσμο (ἄνθρωπο, ζῶα κλπ.) τὸν ἔφτιαξαν οἱ Ἐλωχεὶμ (=θεοί). Μὰ ἀπὸ τὸν Ἀδὰμ καὶ τὴν Εὔα γεννήθηκαν μόνο τρία ἀγόρια, ὁ Ἄβελ, ὁ Κάιν καὶ ὁ Σὴθ (Γέν. 4, 1 - 2 καὶ 25). Ἂν καὶ δὲν ὑπῆρχαν κορίτσια, ὡστόσο ὁ Κάιν

1. Βλ. Α' Βασιλ. 14, 19 καὶ 15, 7. Β' Βασιλ. 8, 23· 12, 19. Γ' Βασιλ. 14, 29. Α' Χρον. 9, 1 καὶ 27, 24. Β' Παραλ. 16, 11· 25, 26 καὶ ἀλλοῦ.

2. Μὰ καὶ γιὰ τὴν προαιχμαλωσιακὴ περίοδο τῶν Ἰσραηλιτῶν καὶ Ἑβραίων, ὁ Ἰώσηπος κατηγορηματικὰ λέει πὼς ἀπὸ τὰ πολὺ παλιὰ χρόνια οἱ ἱερεῖς κλπ. καταγράφανε τὰ σπουδαῖα γεγονότα καὶ κρατοῦσαν ἀρχεῖα (βλ. Ἰώσηπ. Κατ' Ἀπίωνος, Α, 28 - 29).

παντρεύτηκε καὶ ἔκανε τὸν Ἐνὼχ (Γέν. 4, 17). Μὲ ποιά ὅμως γυναίκα παντρεύτηκε; Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὑπάρχουν κενὰ καὶ ὁ νεώτερος συντάχτης, ἔχοντας ὑπ' ὄψη του δυὸ παραδόσεις (τὸν κώδικα Μ καὶ Π), μπερδεύτηκε καὶ γι' αὐτὸ λογόκρινε καὶ διασκεύασε καὶ τὶς δυὸ παραδόσεις κ' ἔτσι μαθαίνουμε (Γέν. 4, 14 - 17) πὼς ὑπῆρχαν καὶ ἄλλοι ἄνθρωποι, ἐξὸν ἀπὸ τὸν Ἀδὰμ καὶ τὴν Εὔα [1]. Δηλαδή, ἡ μιὰ παράδοση (ὁ κώδικας Π) καταφέρονταν κατὰ τοῦ Κάιν καὶ τὸν παρουσίαζε πρόσωπο μιαρὸ καὶ δολοφόνο τοῦ ἀδελφοῦ του, ἡ ἄλλη ὅμως (ὁ κώδικας Μ) παρουσίαζε τὸν Κάιν [2] προστατευόμενο τοῦ Γιαχβέ, γιατὶ ὁ Κάιν εἶναι πρόγονος τῶν Κενιτῶν, τῶν φανατικῶν πιστῶν τοῦ γιαχβισμοῦ. Ἡ ἑβραϊκὴ παράδοση (κώδικας Π) στὸ πρόσωπο τοῦ Κάιν παρουσίαζε τὴ σκληρότητα τῶν Κενιτῶν, ποὺ τοὺς χαρακτήριζε σὰ φυλὴ ἄγρια καὶ ληστρικὴ (βλ. Ἀριθ. 24, 21· Α΄ Βασιλ. 15, 6· Κριτ. 5, 24) [3]. Ἀντίθετα ἀλλοῦ (βλ. Ἔξοδ. 18), οἱ Ἰσραηλίτες καὶ οἱ Κενίτες ἔχουν φιλικὲς σχέσεις. Ἐδῶ ὅμως πρόκειται γιὰ παράδοση τοῦ κώδικα Μ, ποὺ μὲ τὸ ὄνομα Ἰσραηλίτες χαρακτηρίζει τοὺς Αἰγύπτιους ἀτονίτες - γιαχβιστές.

Μὰ καὶ οἱ γύρω στὸν Ἰωσὴφ διηγήσεις παρουσιάζουν πολλὲς ἀντιφάσεις κι ἀκόμη ὁ Βενιαμίν, ἐνῶ χαρακτηρίζεται τὸ πιὸ ἀγαπημένο παιδὶ τοῦ Ἰακώβ, ἀλλοῦ ὁ ἴδιος ὁ Ἰακὼβ ἀποκαλεῖ τὸν Βενιαμὶν ληστή [4]. Ἄρα πρόκειται γιὰ δυὸ ἀντίθετες πηγές.

Θὰ μπορούσαμε ν' ἀντιγράψουμε ἕνα σωρὸ τέτοιες ἀντιφάσεις καὶ διπλὲς διηγήσεις στὸ βιβλίο τῆς Ἐξόδου. Ἐπίσης, ἅμα διαβάσουμε μὲ προσοχὴ τὰ δυὸ κεφάλαια τῆς Γένεσης, δ΄ καὶ ε΄, θὰ ἰ-

1. Εἶναι φανερὸ πὼς στὸ μέρος αὐτὸ τῆς Γένεσης οἱ κοσμογονικὲς μυθολογικὲς παραδόσεις ἔχουν δυὸ πηγές, ἡ μιὰ εἶναι ἡ αἰγυπτιακὴ καὶ ἡ ἄλλη ἡ ἑβραϊκή, μὲ νεώτερες προσθῆκες καὶ ἐπιδράσεις τῆς βαβυλωνιακῆς καὶ περσικῆς κοσμογονίας.

2. Ἄρα ὁ Κάιν στὴν πηγὴ αὐτή, σὰν Ἰσραηλίτης - Αἰγύπτιος, δὲν ἦταν φονιὰς καὶ κακοῦργος.

3. Οἱ Ἑβραῖοι, ὅπως θὰ ἰδοῦμε παρακάτω, ὕστερ' ἀπὸ τὴ φυγή τους ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο, μετάνιωσαν ἀπὸ τὰ πολλὰ δεινοπαθήματά τους καὶ τὶς στερήσεις στὴν Ἔρημο καὶ μίσησαν τοὺς Μωσαϊστὲς - γιαχβιστές. Στὸ βιβλίο τῆς Ἐξόδου ὑπάρχουν πολλὰ στοιχεῖα ποὺ ἀποδείχνουν τὴν τέτοια ἀντίθεση Ἰσραηλιτῶν καὶ Ἑβραίων.

4. Ἡ φυλὴ Βενιαμὶν ἦταν ἡ πιὸ ἀνυπόταχτη καὶ μὲ κανένα τρόπο δὲν ἤθελε νὰ προσχωρήσει στὸ γιαχβισμό. Γι' αὐτὸ ἡ πηγὴ Μ παρουσιάζει τὸ γενάρχη της ληστὴ (Γέν. 49, 27), ἐνῶ ἀντίθετα ἡ πηγὴ Π τὸν παρουσιάζει, ὄχι μόνο σὰν τὸν πιὸ ἀγαπημένο γιὸ τοῦ Ἰακώβ, ἀλλὰ καὶ σὰ γιὸ τῆς εὐτυχίας καὶ τῆς καλῆς ἀνατροφῆς (Γέν. 35, 18).

δοῦμε πῶς ἡ «ἱστορία» τῆς γενεαλογίας τῶν πρώτων ἀνθρώπων εἶνα πολὺ μπερδεμένη. Κι ἂν προσέξουμε καλύτερα, θὰ διαπιστώσουμε πὼς στὰ δυὸ αὐτὰ κεφάλαια ὑπάρχουν δυὸ ἀντίθετες πηγές. Ἡ μιὰ παρουσιάζει τὴν καταγωγὴ τῶν ἀνθρώπων ἀπὸ τὸν Ἀδὰμ — Εὔα — Κάιν καὶ ἡ ἄλλη ἀπὸ τὸν Ἀδὰμ — Εὔα — Σήθ. Οἱ δυὸ πηγὲς ἀνακατεύονται καὶ στὸ τέλος βγαίνει στὸ μέσο ὁ Νῶε (Γέν. 4, 1 - 25· 5, 1 - 32).

Εἶναι φανερὸ λοιπὸν πὼς τὸ κείμενο στὸ μέρος αὐτὸ εἶναι πολὺ χαλασμένο, γιατὶ ὑπῆρχαν δυὸ παράλληλες καὶ διαφορετικὲς πηγές, ποὺ συγχωνεύτηκαν σὲ μιά.

Στοὺς Προφῆτες πάλι, καθὼς καὶ στὴν Πεντάτευχο, ἐδῶ κ' ἐκεῖ βλέπουμε πὼς γίνεται διάκριση τῆς γενιᾶς (φυλῆς) Ἰακὼβ ἀπὸ τὴ γενιὰ (φυλὴ) Ἰσραὴλ (βλ. Μιχ. 3, 1 καὶ 18· Ἔξοδ. 19, 3 καὶ ἀλλοῦ).

Ἡ μωσαϊκὴ πηγὴ Μ ξέρει μόνο τὴν Αἴγυπτο καὶ ὑμνεῖ τὸν Μωυσή, ἡ ἴδια πηγὴ εἶχε μόνο αἰγυπτιακὰ ὀνόματα καὶ περιέγραφε αἰγυπτιακὰ λατρειακὰ ἔθιμα.

Ἀντίθετα, ἡ ἑβραϊκὴ πηγὴ ἐκθείαζε τοὺς Ἀβραάμ, Ἰσαὰκ καὶ Ἰακὼβ καὶ ἱστοροῦσε μάλιστα ὁλόκληρη πάλη τοῦ Ἰακὼβ μὲ τὸν Γιαχβὲ (Γέν. 32, 24 καὶ πέρα). Καὶ ὅμως, ἂν καὶ ὁ Ἰακὼβ νικᾶ, στὸ τέλος ὑποτάσσεται στὸ νέο θεό. Εἶναι φανερὸ ἐδῶ πὼς ἡ πηγὴ Π παρουσίαζε τὸ γενάρχη τῶν Ἑβραίων ἐχτρὸ τῶν γιαχβιστῶν καὶ τοῦ θεοῦ των καὶ περιγράφοντας τὴν πάλη Ἰακὼβ καὶ Γιαχβὲ ἤθελε νὰ πιστοποιήσει πὼς οἱ ἀπόγονοι τοῦ Ἰακὼβ ποτὲ δὲν πίστεψαν στὸν Γιαχβέ. Οἱ διασκευαστὲς ὅμως στὰ μεταγενέστερα χρόνια διόρθωσαν τὴν πηγὴ Π, παρουσιάζοντας τὸν Ἰακώβ, ἂν καὶ νικητή, νὰ ὑποτάσσεται στὸν Γιαχβέ. Ἀντίθετα, ἡ πηγὴ Μ παρουσίαζε τὸν Ἰακὼβ ἀπατεώνα, γιατὶ γέλασε τὸν τυφλὸ πατέρα του Ἰσαὰκ καὶ πῆρε τὰ πρωτοτόκια, ἂν καὶ μικρότερος, ἀπὸ τὸν Ἠσαῦ ποὺ δικαιούντανε νὰ γίνει ἀρχηγὸς τῆς φυλῆς.

Κοντὰ σ' αὐτὰ ἔχουμε νὰ παρατηρήσουμε καὶ τοῦτο: ὁ ἐρχομὸς τῶν Ἑβραίων στὴν Αἴγυπτο παρουσιάζεται μὲ διπλὴ ἱστορία. Κατὰ τὴ μιὰ παράδοση (πηγὴ Μ), τὰ παιδιὰ τοῦ Ἰακὼβ (Ἑβραῖοι) ἦταν κακορίζικα καὶ πούλησαν τὸ μικρότερο ἀδελφό τους Ἰωσὴφ σὲ Αἰγύπτιους ἐμπόρους. Πολὺ πιθανὸ νὰ ὑπῆρχαν καὶ ἄλλες παραδόσεις, ποὺ νὰ παρουσίαζαν τοὺς ἀπόγονους τοῦ Ἰακὼβ ὡς ἀπατεῶνες. Ἡ πηγὴ ὅμως Π παρουσίαζε τὸν Ἰακὼβ σὰ μετανάστη στὴν Αἴγυπτο καὶ τὸν Ἰωσὴφ νὰ προοδεύει καὶ νὰ φτάνει στὰ ἀνώτατα ἀξιώματα μέσα στὸ αἰγυπτιακὸ κράτος. Οἱ συντάχτες τῆς Π. Δ., φῶς φανερό, συγχώνεψαν τὶς δυὸ πηγὲς καί, διασκευάζοντάς τες, ἔφτιαξαν τὸ κείμενο ποὺ ἔχουμε μὲ ἕνα σωρὸ ἀντιφάσεις, ἀντιθέσεις καὶ χάσματα.

Ἐννοεῖται πὼς οἱ δυὸ αὐτὲς πηγὲς ἐπηρέασαν καὶ τὴν ὕστερ' ἀπὸ τὴν κατάχτηση καὶ καταστροφὴ τῆς Παλαιστίνης καὶ τῆς Ἱερουσαλὴμ ἰσραηλιτικὴ καὶ ἑβραϊκὴ ἱερατικὴ φιλολογία καὶ γι' αὐτὸ σ' ὅλα τὰ κείμενα τῶν βιβλίων τῆς Π. Δ. μπορεῖ νὰ βρεῖ κανείς, ἀλλοῦ ἄμεσα κι ἀλλοῦ ἔμμεσα, τὶς δυὸ αὐτὲς πηγές. Ὅπως θὰ ἰδοῦμε ὅμως παρακάτω, στὶς παραμονὲς τῆς πτώσης τοῦ Ἰουδαϊκοῦ Κράτους (586), ὁ γιαχβισμὸς ἐκπροσωπούντανε ἀπὸ μαχητικοὺς καὶ θαρραλέους λαϊκοὺς ἡγέτες: τοὺς λεγόμενους Προφῆτες (Nebiim) κ' ἔτσι ἡ ἐπίδρασή του ἦταν μεγάλη. Μὰ ἂν καὶ στὰ προφητικὰ βιβλία τῆς Π. Δ. ὑπάρχουν μόνο γιαχβιστὲς Προφῆτες, ὡστόσο ὑπῆρχαν καὶ Προφῆτες ἀντιγιαχβιστές, ποὺ τὰ κηρύγματα καὶ τὰ φυλλάδιά τους χάθηκαν.

Ξεκινώντας ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτή, καταλαβαίνουμε πὼς ὁ ἀντιγιαχβισμὸς ποὺ κατακρίνεται σὲ πολλὰ ἀπὸ τὰ προφητικὰ βιβλία[1] ἀντανακλᾶ τὴν πηγὴ Π ποὺ ἦταν ἡ μόνη παραδεχτὴ παράδοση σὲ πολλοὺς Ἑβραίους τῆς Παλαιστίνης.

Ὅπως βλέπουμε, ὁ μονοθεϊσμὸς τῶν Ἑβραίων στὰ πρὶν τὴν αἰχμαλωσία χρόνια εἶναι ἕνας μύθος. Ὁ ἑνοθεϊσμὸς (γιαχβισμὸς) πέρασε πολὺς καιρὸς ὥσπου νὰ ἐπικρατήσει. Ἡ λατρεία τοῦ Γιαχβέ, ναὶ μὲν ἐπιβλήθηκε καὶ στοὺς Ἑβραίους ἀπὸ τὸν καιρὸ ποὺ ἔφτασαν στὴ χώρα τῶν Κενιτῶν καὶ δῶθε, ὡστόσο ὅμως δὲν ἔγιναν καὶ ὅλοι γιαχβιστές, ἀλλὰ πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς ἔμειναν πολυθεϊστὲς (εἰδωλολάτρες).

Ἂν ὅλοι οἱ Ἑβραῖοι ἦταν μονοθεϊστὲς ἀπὸ τὰ χρόνια ποὺ ζοῦσαν στὴν Αἴγυπτο, τότε δὲν μπορεῖ μὲ κανένα τρόπο καὶ μὲ κανένα σόφισμα νὰ ἐξηγηθεῖ ἡ πολυθεΐα ποὺ ἐπικρατοῦσε, ὅταν ἦρθαν καὶ ἐγκαταστάθηκαν στὴν Παλαιστίνη. Γιατὶ δὲ λάτρευαν μόνο πολλοὺς θεούς, ὅπως μᾶς πληροφοροῦν τὰ βιβλία τῆς Π. Δ.[2], ἀλλὰ κράτησαν ἀκόμα καὶ λείψανα τοτεμισμοῦ καὶ προγονολατρείας[3].

Τὸ ἐπιχείρημα πὼς τάχα ἡ πολυθεΐα ἦταν ὑστερόχρονο φαινόμενο, ποὺ ἔχει τὴν αἰτία του στὴν ἐπίδραση τῆς θρησκείας τῶν παλαιῶν κατοίκων τῆς Παλαιστίνης, δὲν ἔχει ἀξία καὶ γιὰ τὸ λό-

1. Ἠσ. 5, 19. Σοφ. 1, 12. Ἱερ. 5, 12. Ἰεζ. 18, 25 καὶ 19, 33, 17. Μαλ. 3, 14-15. Ἰὼβ 34, 9. Ψαλμ. 73, 11.

2. Βλ. Κριτ. 2, 11 καὶ πέρα, 3, 12· 10, 6. Α' Σαμ. 8, 8. Β' Βασιλ. 10, 18 καὶ πέρα. Α' Σαμ. 20, 6. Ἰησ. Ν. 24, 14. Ὠσ. 5, 14. Ἱερ. 4, 13. Β' Σαμ. 1, 23. Ἠσ. 5, 14 καὶ 31, 4. Ἰὼβ 9, 26. Ἱερ. 52, 26. Ψαλμ. 132, 5. Ἀβ. 1, 8 κλπ.

3. Στὸ τελευταῖο κεφάλαιο θὰ γίνει ἀνάλυση τῶν κυριότερων πηγῶν ποὺ ἀντανακλοῦν τὴν ἀρχέγονη καὶ πρωτοϊστορικὴ περίοδο τῆς ἱστορίας τοῦ ἰσραηλιτικοῦ καὶ τοῦ ἑβραϊκοῦ λαοῦ.

γο πού οἱ καταχτητὲς δὲν μποροῦσαν νὰ πάρουν τὴ θρησκεία τῶν ὑποδουλωμένων λαῶν καὶ γιὰ τὸ ὅτι ἡ θρησκεία εἶναι ἀπὸ τὰ κοινωνικὰ φαινόμενα πού ἔχουν τὶς πιὸ βαθιὲς ρίζες μέσα στὴν κοινωνία καὶ δὲν ἀλλάζουν εὔκολα, ὅση βία κι ἂν μεταχειριστεῖ κανείς. Ἀλλάζει μόνο ἂν γίνουν ὁρισμένες βαθιὲς μεταβολὲς στὶς κοινωνικοοικονομικὲς συνθῆκες μιᾶς χώρας.

Καὶ τώρα ἂς ἐξετάσουμε τὸ ζήτημα, τί ἦταν ὁ Γιαχβὲ καὶ ἂν πραγματικὰ ἦταν ὁ θεὸς τῶν Ἑβραίων στὴν προμωσαϊκὴ ἐποχή. Γιὰ νὰ κατατοπιστοῦμε πιὸ καλὰ πάνω στὸ ζήτημα αὐτό, πρέπει νὰ συμβουλευτοῦμε τὴν παλαιότερη αἰγυπτιακὴ ἱστορία. Ὑπάρχουν πηγὲς πού μᾶς πληροφοροῦν πὼς κατὰ τὰ μέσα τοῦ ΙΔ' αἰώνα πρὶν τὴ χρονολογία μας βασίλεψε στὴν Αἴγυπτο ἕνας Φαραὼ πού τονε λέγανε Ἀμένωφι (1375 - 1350), ὁ τέταρτος μὲ τὸ ἴδιο ὄνομα, πού ἔκανε μεγάλες μεταρρυθμίσεις καὶ εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους κοινωνικοὺς μεταρρυθμιστὲς τῆς ἀρχαιότητας. Σύμφωνα μὲ τὰ στοιχεῖα πού ἦρθαν στὸ φῶς, ὁ Φαραὼ αὐτὸς τὶς κοινωνικὲς μεταρρυθμίσεις πού πραγματοποίησε τὶς παρουσίασε μὲ θεολογοῦσα ἰδεολογία, γιατὶ στὰ χρόνια του ἡ θρησκεία - θεολογία ἦταν μιὰ γενικὴ κοσμοθεωρία [1].

Τὸ πρῶτο λοιπὸν πού ἔκανε ὁ Ἀμένωφις ὁ Δ' ἦταν νὰ ἐπιβάλει τὴ λατρεία ἑνὸς μόνου θεοῦ, τοῦ Ἀτόν [2], πού τονε θεωροῦσε

---

1. Δηλαδὴ καθιέρωσε τὴ θρησκευτικὴ μονολατρία καὶ εἰδικὰ τὴ λ α τ ρ ε ί α τ ο ῦ Ἡ λ ί ο υ σὰ μοναδικοῦ θεοῦ καὶ ἐξουσιαστῆ τῶν πάντων. Λατρεύονταν καὶ πρὶν ὁ Ἥλιος, ἀλλὰ ἡ λατρεία του εἶχε πολύπλοκο τυπικό. Ἐξάλλου ὁ Ἥλιος δὲν ἦταν καὶ ὁ μόνος θεός. Ὁ νέος θεὸς Ἥλιος ἦταν ἀσώματος. Εἰκονικές του παραστάσεις δὲν ὑπῆρχαν. Ὁ Ἐχνατὸν γκρέμισε ὅλους τοὺς παλιοὺς ναούς, καταδίωξε τὸ ἱερατεῖο καὶ ἀπαγόρεψε νὰ γίνονται ἀναγκαστικὲς θυσίες καὶ μάλιστα μὲ σφάξιμο καὶ ψήσιμο ζώων. Ἦταν σὲ ὅλα νεωτεριστής. Λένε πολλοὶ πὼς ἐπηρεάστηκε ἀπὸ τὴ μητέρα του, πού δὲν ἦταν ἀπὸ βασιλικὸ σόι, ἀλλὰ γυναίκα τοῦ λαοῦ. Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ δὲν εἶναι σωστή. Ἡ θρησκευτική του μεταρρύθμιση ἦταν λαϊκὸ κίνημα — μιὰ τέτοια ἐπανάσταση εἶχε γίνει καὶ πολὺ πιὸ πρὶν — πού γκρέμισε τὸ ἐκμεταλλευτικὸ καθεστὼς τῶν γαιοχτημόνων καὶ ἱερέων τοῦ Φαραώ.

2. Ὁ Γάλλος αἰγυπτιολόγος **A. Moret** (βλ. **Histoire de l' Orient**, τ. **B**, σ. **523** καὶ **Nîl et la civilisation égyptienne, Paris 1926**, σ. **369**) δέχεται πὼς τὸ ὄνομα **Aton** εἶναι τὸ σημιτικὸ **Adon** (Ἄδωνις). Γλωσσικὴ ἐξάρτηση τῆς λέξης **Aton** ἀπὸ τὸ **Adon** δέχεται καὶ ὁ **W. F. Petrie (A history**

ἔμψυχο καὶ ἐνσωματωμένο στὸν ἥλιο. Ὁ Ἀτὸν (=Ἥλιος) ἦταν παντοδύναμος, ἀπ᾿ αὐτὸν βγῆκε ἡ ζωή, ἦταν ὁ δημιουργὸς καὶ ὁ πλάστης τοῦ κόσμου κι ἀπ᾿ αὐτὸν ἐξαρτιόνταν ὅ,τι ὑπάρχει στὸν οὐρανὸ καὶ στὴ γῆς [1]. Ὁ βασιλιὰς αὐτὸς καταδίωξε ἀκόμα τὸ ἱε-

---

of Egypt, τ. B, Νέα Ὑόρκη 1896, σ. 212). Ἀντίθετη γνώμη ἔχει ὁ W. Budge (Tutânkhamen, Amenism, Atenism, and egyptian monotheism, Λονδίνο 1923, σ. 56 καὶ πέρα). Πάνω στὸ ζήτημα αὐτὸ ὑπάρχουν ἀντίθετες γνῶμες. Μὰ ἐκεῖνο ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ δὲν εἶναι ἂν ἡ λέξη Aton εἶναι ἀσσυριακὴ ἢ σημιτική, ἀλλὰ ἂν ὁ Adon (Ἄδωνις) ἦταν ἀρχικὰ ἡλιακὴ θεότητα. Αὐτὸ ἔχει βασικὴ σημασία. Δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε πὼς ὁ φοινικικὸς θεὸς Adon ἦταν στὴν ἀρχὴ - ἀρχὴ ἡλιακὴ θεότητα καὶ πολὺ ἀργότερα μεταμορφώθηκε σὲ θεὸ τῆς βλάστησης, ὁπότε πῆρε τὴν προσωνυμία κ ύ ρ ι ο ς, ἐ ξ ο υ σ ι α σ τ ή ς κλπ. Ἀπήχηση τῆς τέτοιας πανάρχαιης λατρείας ὑπῆρχε σὲ ὁρισμένους αἰγυπτιακοὺς καὶ φοινικικοὺς θρήνους. Ὑπάρχουν ἀρχαῖες πηγὲς ποὺ μᾶς πληροφοροῦν πὼς στοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους ταυτίζονταν ὁ Ἄδωνις μὲ τὸν αἰγυπτιακὸ θεὸ Ὄσιρι (βλ. λεξικὸ «Σουΐδα», στὶς λ. Διαγνώμων καὶ Ἡραΐσκος). Ὑπάρχουν ἀκόμα καὶ ἄλλες ἀρχαῖες ἑλληνικὲς πηγὲς ποὺ ἀφήνουν νὰ ὑπονοηθεῖ πὼς ὁρισμένοι θρῆνοι ποὺ σχετίζονταν ἄμεσα μὲ τὴ λατρεία τοῦ Ἄδωνι εἶχαν τὴν καταγωγή τους στὶς πανάρχαιες τελετουργίες ποὺ γίνονταν γιὰ τὸν ἐξευμενισμὸ τῆς ἡλιακῆς θεότητας ποὺ λέγονταν Ἄδωνις. (Γιὰ τὴν τέτοια πρωταρχικὴ λατρεία τοῦ Ἄδωνι βλ. καὶ A. Maury : Religion de la Grèce, τ. Γ', 264). Ὅλες οἱ τέτοιες παραδόσεις γιὰ τὴ λατρεία τοῦ Ἄδωνι ἔχουν τὴν ἀρχή τους στὴν Ἀσία. Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ δὲν εἶναι ἀπόλυτα βεβαιωμένο εἶναι ἂν τὸ σημιτικὸ ὄνομα (Adon) εἶναι τὸ ἀρχικό. Πιὸ πιθανὸ εἶναι πὼς οἱ Σημίτες τὸ πῆραν ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο, ποὺ μποροῦμε νὰ τὴ χαρακτηρίσουμε σὰν τὴν πρώτη χώρα ὅπου ὁ Ἥλιος λατρεύτηκε σὰν κυρίαρχος θεός.

1. Ὁ Ἀμένωφις ἦταν πολιτικὸς καὶ κοινωνικὸς μεταρρυθμιστής. Ὑποστήριξε τὶς λαϊκὲς μάζες, ὅπως μᾶς πληροφοροῦν τὰ ἀρχεῖα του ποὺ βρέθηκαν καὶ κατάργησε τὴν ἐπίσημη ἱερατικὴ γλῶσσα — ἴσως τὴν ἱερατικὴ γραφὴ — καὶ καθιέρωσε τὴ δημοτικὴ - λαϊκή. Κι ἀκόμα κατάργησε τὰ ἀγάλματα μέσα στὸ μεγαλόπρεπο ναὸ ποὺ ἔφτιαξε γιὰ τὴ λατρεία τοῦ Ἀτὸν καὶ στὰ χρόνια του ἡ μ ό ν η εἰκονικὴ παράσταση τοῦ νέου θεοῦ ἦταν ἕ ν α ς ἡ λ ι α κ ὸ ς δ ί σ κ ο ς μ ὲ ἀ ν α ρ ί θ μ η τ α χ έ ρ ι α - ἀ χ τ ί δ ε ς, π ο ὺ θ ώ π ε υ α ν τ ὰ γ ή ι ν α π λ ά σ μ α τ ά τ ο υ. Αὐτὸ ἦταν ὅλο. Οὔτε νεκρικὲς τελετὲς ἀπεικονίζονταν, οὔτε τίποτ᾿ ἄλλο ποὺ νὰ θυμίζει τὴν παλιὰ λατρεία. Οἱ πλάκες τῆς αὐλῆς τοῦ ναοῦ, οἱ τοῖχοι, τὰ νταβάνια, ἦταν σκεπασμένα μὲ εἰκόνες ποὺ ἀναπαριστάνανε τὴ χαρούμενη ζωή, μὲ φανταχτερὰ πουλιά, μὲ νερὰ καὶ πολύχρωμα ψάρια, μὲ ὁλοπράσινα φυλλώματα κι ἀγρίμια ποὺ παίζουν καὶ πηδοῦν. Ἄλλος νεωτερισμὸς ἦταν ἡ λατρεία νὰ γίνεται φανερὰ καὶ ὄχι σὲ ἀπόκρυφα

ρατεῖο τῶν ἄλλων θεῶν, μετάθεσε τὴν πρωτεύουσα τοῦ κράτους του στὴ μέση Αἴγυπτο, ἴσως γιατὶ ἐκεῖ ἦταν οἱ πιὸ πολλοὶ πιστοὶ τῆς νέας θρησκείας, καὶ ἄλλαξε κιόλας τὸ ὄνομά του καὶ λέγονταν Ἐχνατὸν [1] καὶ ὀνόμασε τὴ νέα πρωτεύουσά του Ἰχοὺτ - Ἀτὸν (=Ὁρίζοντας τοῦ Ἥλιου) [2]. Ὕστερα ὅμως ἀπὸ καιρὸ καὶ ἀφοῦ πέρασαν πολλὰ χρόνια ἀπὸ τὴν πτώση τοῦ Ἀμένωφι, ἡ πόλη αὐτὴ στὶς λαϊκὲς μάζες κράτησε μόνο τὸ ὄνομα Ὂν (=Ἥλιος), σ' ἀντίθεση μὲ τὴν ἄλλη, τὴν ἀρχαιότερη πόλη Ἡλιούπολη, ποὺ ἦταν ἀπ' ἔξω ἀπ' τὸ σημερινὸ Κάιρο κ' ἦταν τὸ πιὸ ὀνομαστὸ ἱερατικὸ κέντρο τῆς παλιᾶς προαμενωφικῆς θρησκείας. Καὶ τώρα, ἂς ξαναγυρίσουμε στὴ Βίβλο. Ἀπὸ τὸ β' βιβλίο τῆς Πεντατεύχου (Ἔξ. 1, 12) μαθαίνουμε πὼς ὁ βασιλιὰς Ραμεσὴς ἀγγάρεψε τοὺς Ἰσραηλίτες νὰ χτίσουν τὶς πόλεις Πειθώ, Ραμεσὴ καὶ Ὢν [3]. Κι ἀλλοῦ πάλι, ὅπως θὰ ἰδοῦμε παρακάτω, γίνεται λόγος γιὰ τὸ θεὸ Ὢν (=Ὂν), ποὺ κατὰ τὴ γνώμη μας εἶναι ὁ Ἥλιος - θεὸς ποὺ ἐπέβαλε ὁ Ἀμένωφις - Ἐχνατόν. Πρὶν ὅμως ἀναλύσουμε τὶς βιβλικὲς πηγὲς ποὺ μᾶς πληροφοροῦν πὼς ὁ Γιαχβὲ δὲν ἦταν ἄλλος θεός, παρὰ ὁ αἰγυπτιακὸς Ἀτόν, πρέπει νὰ προσέξουμε καὶ μιὰ ἄλλη παράδοση ποὺ βρίσκεται στὸ δ' κεφάλαιο τῆς Γένεσης, ὁλότελα ξεκάρφωτο ἀπὸ τὸ ἄλλο κείμενο. Ἡ παράδοση αὐτὴ λέει πὼς κάποιος Μελχισεδέκ [4], «ἱερεὺς τοῦ θεοῦ τοῦ ὑψίστου», βασιλιὰς τοῦ Σαλὴμ [5], βοήθησε τοὺς ἀπόγονους τοῦ Ἀβραὰμ νὰ ξεσκλαβωθοῦν

ἱερὰ ἀπὸ τὸ ἱερατεῖο ὅπως πρίν, ἀλλὰ πάνω σὲ βωμοὺς καὶ στὸ ὕπαιθρο.

1. Ἄλλοι διαβάζουν στὸ αἰγυπτιακὸ κείμενο: Χουὲν - ατέν, ἄλλοι Ἀχενατὸν καὶ ἄλλοι Ἰχουνατόν. Τὸ ὄνομα αὐτὸ σημαίνει ἡ δόξα ἢ χάρις τοῦ Ἀτόν.

2. Στὸ σημερινὸ χωριὸ Ἒτ - Τέλλ, ὅπου κατοικεῖ ἡ φυλὴ Ἀμάρνα καὶ ποὺ βρίσκεται 600 χιλιόμετρα νότια τοῦ Καΐρου, κοντὰ στὰ σύνορα Ἄνω καὶ Κάτω Αἰγύπτου. Στὰ 1887 ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς ποὺ ἔγιναν βρέθηκαν στὸ μέρος αὐτὸ πάνω σὲ κεράμους σπουδαιότατες γιὰ τὸ ἱστορικό τους περιεχόμενο ἐπιστολὲς κλπ. τῶν βασιλιάδων Ἀμένωφι τοῦ Γ' καὶ τοῦ Δ'.

3. Σωστότερη ἡ γραφὴ Ὂν (=Ἡλιούπολη).

4. «Καὶ ὁ Μελχισεδὲκ ἔφερε ἔξω ψωμὶ καὶ κρασί, ἦταν δὲ ἱερέας τοῦ θεοῦ τοῦ ὑψίστου. Καὶ εὐλόγησεν αὐτὸν καὶ εἶπε: Εὐλογημένος εἶναι ὁ Ἀβραὰμ ἀπὸ τὸν ὕψιστο θεὸ ποὺ ἔχτισε τὸν οὐρανὸ καὶ τὴ γῆ. Καὶ εὐλογητὸς ὁ θεὸς ὁ ὕψιστος ποὺ παρέδωκε τοὺς ἐχτρούς σου στὰ χέρια σου. Καὶ ὁ Ἀβραὰμ ἔδωκε στὸν Μελχισεδὲκ δέκατο ἀπὸ ὅλα (τὰ γεννήματα κλπ.)». (Γέν. 14, 18 - 20· βλ. καὶ Ψαλμ. 110, 4 (109, 4, μετάφ. Ο').

5. Ποῦ ἦταν ἡ χώρα Σαλὴμ δὲν ξέρουμε. Ἀπὸ τὴν παραπάνω ὅμως παράδοση βγαίνει πὼς οἱ Ἑβραῖοι πιέζονταν καὶ καταδιώκονταν ἀπὸ κάποιους ἐχτροὺς καὶ τοὺς προστάτευε ὁ Μελχισεδέκ. Φυσικὰ δὲν πρόκειται γιὰ τὸν

καὶ τοὺς ὑποχρέωσε νὰ τοῦ πληρώνουν φόρο, ἄρα τοὺς ἄφησε νὰ ζοῦν μισοανεξάρτητοι. Ὑποπτεύομαι πὼς ὁ Μελχισεδὲκ εἶναι ὁ Ἀμένωφις ὁ Δ' καὶ ἀναγράφεται ὄχι μὲ τὸ ἀρχικό του ὄνομα ἢ μὲ τὸ νέο του (Ἐχνατόν), ἀλλὰ μὲ τὸ παρατσούκλι του ἢ μὲ τὸν τότε γνωστὸ καθιερωμένο χαρακτηρισμό του[1]: μεταρρυθμιστής, ἀποστάτης, ἐπαναστάτης ἢ κάτι τέτοιο[2].

Ἔτσι μποροῦν νὰ ἐξηγηθοῦν καὶ οἱ φιλικὲς σχέσεις τῶν ἀμενωφικῶν (=Ἰσραηλιτῶν) καὶ Ἑβραίων καὶ οἱ καταπιέσεις τῶν Ἑβραίων τῆς Αἰγύπτου ἀπὸ τοὺς διαδόχους τοῦ Ἀμένωφι.

Καὶ τώρα ἂς ἔρθουμε στὰ χωρία τῆς Βίβλου ποὺ κάνουν λόγο γιὰ τὸν Γιαχβέ, γιὰ νὰ ἰδοῦμε ἂν ἡ ἄποψη ποὺ ὑποστηρίζουμε ἔχει βάσεις.

Ὅλοι σήμερα οἱ ὀπαδοὶ τῆς ριζοσπαστικῆς κριτικῆς παραδέχονται πὼς ἀπὸ τὸ βιβλικὸ κείμενο βγαίνει πὼς ὁ Γιαχβὲ ἦταν ἕνας ἄγνωστος καὶ ξένος θεὸς γιὰ τοὺς Ἑβραίους καὶ γνωστὸς μόνο στοὺς Ἰσραηλίτες ὀπαδοὺς τοῦ Μωυσῆ καὶ στοὺς Κενίτες. Πρὶν φτάσουν οἱ Ἑβραῖοι στὸ ὄρος Σινᾶ[3] ἢ Χωρείβ, οὔτε τονε λάτρευαν, οὔτε τὸν ἤξεραν. Νά μιὰ πεντακάθαρη ἀπόδειξη:

> «Εἶπε δὲ ὁ Μωϋσῆς πρὸς τὸν Θεόν: ἐὰν μεταβῶ εἰς τοὺς Ἰ σ ρ α η λ ί τ α ς[4] καὶ εἴπω εἰς αὐτούς, ὁ Θεὸς τῶν πατέ-

---

ἴδιο τὸν Ἀβραάμ, ἀλλὰ γιὰ τοὺς ἀπογόνους του τοὺς Ἑβραίους. Αὐτὸ εἶναι τὸ νόημα τῆς παραπάνω περικοπῆς. Τὸ ὄνομα Μελχισεδὲκ εἶναι σύνθετο ἀπὸ τὸ Μάλ' ἀκ (ἄγγελος ἀπεσταλμένος) καὶ τὸ Σεδέκ.

1. Μιὰ ποὺ ὁ Ἀμένωφις ἔγινε πολὺ ἀκουστὸς γιὰ τὶς μεγάλες καὶ ριζικὲς μεταρρυθμίσεις ποὺ ἔκανε στὴν Αἴγυπτο, ἀπὸ τοὺς φίλους καὶ ἐχτρούς του θὰ τιτλοφορήθηκε μὲ ἀνάλογα ἐπίθετα. Γι' αὐτὸ εἶναι δουλειὰ τῶν αἰγυπτιολόγων καὶ σημιτολόγων πάνω στὴν ὑπόθεση αὐτὴ νὰ ἐτυμολογήσουν τὸ ὄνομα Μελχισεδέκ.

2. Ὁ Μελχισεδὲκ *στὸ χωρίο ποὺ σημειώσαμε ἔχει ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ* τοῦ Ἀμένωφι - Ἐχνατόν, εἶναι δηλαδὴ ὁ ἀντιπρόσωπος τοῦ παντοδυνάμου καὶ *κυρίαρχου θεοῦ* (Ἀτόν).

3. Ὅπως θὰ τονιστεῖ παρακάτω, δὲν πρόκειται γιὰ τὸ σημερινὸ ὄρος Σινά, ἀλλὰ γιὰ κάποια ἄλλη περιοχή, ποὺ εἶχε ἡφαίστειο, ὅπου διαρκῶς ἀκούονταν κρότοι, ἔβγαιναν λάμψεις καὶ τινάζονταν λάβα ποὺ ἔκαιγε τὰ πάντα. Τὸ τέτοιο περίγυρο ἦταν ὑποβλητικὸ καὶ δημιουργώντας τρόμο συντέλεσε πολὺ στὸ νὰ πιστέψουν οἱ Ἑβραῖοι, πὼς τὰ γεωλογικὰ αὐτὰ φαινόμενα ἦταν ἔργο τοῦ Γιαχβέ.

4. Ἡ ἀρχαία πηγὴ Μ θὰ ἔλεγε δίχως ἄλλο Ἑβραίους. Στὰ προχριστιανικὰ ὅμως χρόνια ποὺ συντάχτηκε ἡ Πεντάτευχος, οἱ Ἑβραῖοι παρουσίαζαν τὸ γιαχβισμὸ σὰ δικιά τους ἀπὸ καταβολῆς κόσμου λατρεία. Ἐξάλλου, στὴ

ρων σας μὲ ἀπέστειλε πρὸς σᾶς καὶ μὲ ἐρωτήσωσι ποῖον τὸ ὄνομα αὐτοῦ, τί θ' ἀπαντήσω εἰς αὐτούς; Ἀπεκρίθη ὁ Θεὸς πρὸς τὸν Μωϋσῆν: Εἶμαι ἐκεῖνος ὅστις εἶμαι[1]. Καὶ εἶπε τὰ ἑξῆς εἰς τοὺς υἱοὺς Ἰσραήλ: «ἐκεῖνος ὅστις εἶμαι» μὲ ἀπέστειλε πρὸς ὑμᾶς» (Ἔξ. 3, 13 - 14) (μετάφρ. ἀπὸ τὸ ἑβραϊκο κείμενο τοῦ Β. Βέλλα, Θρησκ. προσωπικότητες, σ. 14).

Τὸ ἑλληνικὸ ὅμως κείμενο τῶν Ο' στὴν ἀπάντηση καὶ προσταγὴ τοῦ Γιαχβὲ δὲν ἔχει: «εἶμαι ἐκεῖνος ποὺ εἶμαι», ἀλλά: «ἐγὼ εἰμὶ Ὢν» καὶ στὴ συνέχεια ὁ Γιαχβὲ λέει στὸν Μωυσῆ: «πὲς στοὺς ἀπογόνους τοῦ Ἀβραὰμ καὶ τοῦ Ἰακὼβ πὼς ὁ Ὢν μὲ ἀπέστειλε νἄρθω πρὸς σᾶς» (Ἔξ. 3, 13 - 14).

Ἂν διαβάσουμε τὰ δυὸ κείμενα (ἑβραϊκο καὶ ἑλληνικὸ) μὲ προσοχή, θὰ καταλάβουμε τὴ μεγάλη διαφορὰ ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσά τους, γιατὶ ἡ ἔννοια εἶναι διαφορετικὴ στὸ καθέν' ἀπ' αὐτὰ (βλ. καὶ Βέλλα, Θρησκ. προσωπικότητες, σ. 14).

Σημειώνω ἀκόμα πὼς πολλοὶ παλαιοδιαθηκολόγοι παραδέχονται γιὰ σωστὸ τὸ ἑβραϊκο (μασοριτικὸ) κείμενο, ἐνῶ οἱ συντηρητικοὶ θεολόγοι, ἀκολουθώντας τὴν παράδοση ποὺ σχηματίστηκε στοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνες ἀπὸ τὴν ἑρμηνεία τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, δίνουν στὴν παραπάνω φράση «ἐγὼ εἶμαι ὁ Ὢν» μεταφυσικὴ ἔννοια: «Εἶμαι ὁ αἰωνίως ὑπάρχων, ἐκεῖνος ποὺ δὲν ἀλλάζει, δηλαδὴ ὁ πραγματικὸς θεὸς ἀπὸ καταβολῆς κόσμου». Τέτοια ἔννοια δὲν ἔχει οὔτε τὸ ρῆμα εἰμί, οὔτε τὸ ἑβραϊκο ρῆμα hαγιά. Μοῦ φαίνεται πὼς οἱ Ο' μετάφρασαν κείμενο ποὺ εἶχε τὴν αἰγυπτιακὴ ὀνομασία τοῦ Ἀτόν[2]. Τὸ ἴδιο κά-

---

συνέχεια τοῦ παραπάνω διαλόγου ἀνάμεσα Γιαχβὲ καὶ Μωυσῆ, γίνεται λόγος γιὰ τὸν Γιαχβὲ σὰ θεὸ τοῦ Ἀβραάμ, τοῦ Ἰσαὰκ καὶ τοῦ Ἰακώβ. Μὰ ἀπὸ τούτη τὴν «ἐρώτηση» τοῦ Μωυσῆ βγαίνει καὶ κάτι ἄλλο: πὼς οἱ ὀπαδοί του (κι αὐτοὶ ἦταν φυσικὰ οἱ Ἑβραῖοι — τὸ ἐπίμικτον πλῆθος) γιὰ πρώτη φορὰ ἄκουαν πὼς πρέπει νὰ λατρεύουν ἕνα νέα θεὸ κι ἀκόμα πὼς ὁ Μωυσῆς δίσταζε ν' ἀναγγείλει στοὺς ἀλλοφύλους ὀπαδούς του τὸ νέο θεὸ μὲ τὸ παλιό του αἰγυπτιακὸ ὄνομα.

1. Τὸ ἑβραϊκο κείμενο ἔχει «ἐγχὲ ἀσὲρ ἐγχὲ» (Ἔξοδ. 3, 13 - 14). Καὶ ὁ Ἀκύλας, μεταφράζοντας τὸ ἑβραϊκο κείμενο, γράφει: «Ἔσομαι ὃς ἔσομαι» καὶ ὁ Θεοδοτίων ἔτσι μεταφράζει· ἄρα στὰ χρόνια τους τὸ ἑβραϊκο κείμενο εἶχε νοθευτεῖ στὸ σημεῖο αὐτό, καθὼς καὶ σὲ ἄλλα (βλ. παρακάτω κεφ. ΙΓ').

2. Ὁ ὅρος Ἀτὸν εἶναι σύνθετη λέξη ἀπὸ τὸ Ἂτ = δίσκος καὶ τὸ Ὂν

νανε καὶ ὅταν βρῆκαν στὸ ἑβραϊκο κείμενο τοῦ Ἱερεμία (14, 13 καὶ 39, 17) τὴν ἴδια λέξη. Πρέπει ὅμως νὰ θυμηθοῦμε πὼς στὸ ἴδιο βιβλίο τῆς Ἐξόδου βρῆκαν καὶ ἀλλοῦ τὴν ὀνομασία Ὂν (βλ. Ἔξ. 1, 12) καὶ τὴν ἀποδώσανε μὲ τὴ λέξη Ἡλιούπολις. Ἄρα ἐδῶ ὁ Ὢν δὲν εἶναι μετοχὴ τοῦ ρήματος εἰμί, ἀλλὰ ξένη λέξη — αἰγυπτιακή —, ποὺ σχετίζεται ἄμεσα μὲ τὴν ὀνομασία τοῦ Ἀτόν. Ἴσως ἀκόμα τὸ κείμενο ἐξεπίτηδες νὰ ἦταν χαλασμένο στὴ λέξη αὐτὴ καὶ νὰ τῆς ἔλειπε τὸ πρῶτο συνθετικὸ κ' ἔτσι οἱ Ο' παραπλανήθηκαν καί, μὴν ξέροντας ποιός ἦταν ὁ Ἀτόν, νόμισαν πὼς πρόκειται γιὰ κάποιο ὄνομα καὶ τὸ ἄφησαν ἀμετάφραστο, πράμα ποὺ παραπλάνησε τοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἔδωσαν στὴ φράση φιλοσοφικὸ νόημα. Οἱ ραββίνοι πάλι, ποὺ μισοῦσαν κάθε τι τὸ ξενικὸ καὶ δὲν ἤθελαν ὁ Γιαχβὲ νά 'χει καμιὰ σχέση μὲ τὴν αἰγυπτιακὴ θεότητα, διασκεύασαν τὸ κείμενο, βάζοντας τὴ φράση «εἶμαι ἐκεῖνος ποὺ εἶμαι».

Κάναμε λόγο παραπάνω γιὰ τὴν ἀρχαία Ἡλιούπολη, ποὺ ἦταν ἀπ' ἔξω ἀπ' τὸ σημερινὸ Κάιρο καὶ γιὰ τὴν Ἰχοὺτ - Ἀτόν, ποὺ ἦταν ἡ πρωτεύουσα τοῦ Ἀμένωφι τοῦ Δ'. Ἡ πρώτη λέγονταν Πόλις τοῦ Ρᾶ καὶ ἀρχικὰ οἶκος - ναὸς τοῦ Ρᾶ [1] καὶ ἡ ἄλλη Ὁρίζοντας τοῦ Ἥλιου, ποὺ ἀργότερα ἡ προφορά της ἔπεσε σὲ Ὂν (=Ἥλιος).

Τὴν παλιὰ Ἡλιούπολη ἡ ἰσραηλιτικὴ παράδοση τηνε θεωροῦσε σὰν πόλη τῆς ἁμαρτίας καὶ τοῦ πολυθεϊσμοῦ, γι' αὐτὸ στὸν Ἱερεμία βρίσκουμε περικοπὲς ποὺ ἀντανακλοῦν τὸ μίσος τῶν Ἰσραηλιτῶν καὶ τῶν Ἑβραίων ἐνάντια στοὺς ἀντιατονικοὺς Αἰγυπτίους:

> «Θὰ κομματιάση (ὁ Γιαχβὲ) τοὺς στύλους (=βωμοὺς) τῆς Ἡλιούπολης [2] ποὺ εἶναι στὴν Ὢν καὶ στὰ σπίτια της θὰ βάλη φωτιά» (50, 13 κατὰ τοὺς Ο').

= ἥλιος.

1. Ἂν καὶ Ρὰ ἀρχικὰ δὲ σήμαινε Ἥλιος, ἀργότερα τὸ Ἀμοὺν - Ρὰ σήμαινε τὸν θεὸ - Ἥλιο. Αὐτὴ λοιπὸν τὴν πόλη, ὅπου ἦταν τὸ ἀρχαιότερο ἱερὸ τοῦ Ρᾶ, λέγανε Ἡλιούπολη κατὰ τὴν ἑλληνικὴ ἀπόδοση.

2. Πολὺ πιθανὸ ἡ λέξη Ἡλιούπολη νὰ εἶναι «γλῶσσα», δηλαδὴ προσθήκη ἑρμηνευτική. Τὸ ἑβραϊκο (μασοριτικὸ) κείμενο δὲν ἔχει Ἡλιούπολη, οὔτε Ὂν, ἀλλὰ λέει: «Θὰ κομματιάσει ὁ Γιαχβὲ τὰ εἴδωλα τοῦ οἴκου τοῦ Ἥλιου ποὺ εἶναι στὴν Αἴγυπτο καὶ θὰ κάψει τοὺς ναοὺς τῶν αἰγυπτιακῶν θεῶν» (43, 13). Παραδέχομαι πὼς οἱ Ο' μεταφράσανε ἀπὸ παλαιότερο κείμενο. Οἱ ραββίνοι, ὅπου βρήκανε Ὂν, ἀλλάξανε τὸ ὄνομα αὐτό. Ἐδῶ βάλανε Α ἴ γ υ π τ ο ς. Κ' ἔτσι δώσανε νόημα διαφορετικό, γιατὶ παρουσιάζουν τὸν Γιαχβὲ νὰ μάχεται τὸ θεὸ - Ἥλιο.

Στὸ κείμενο ὅμως τοῦ Ἱερεμία ὑπάρχουν καὶ ἄλλες διαφωτιστικὲς μαρτυρίες. Στὸ κεφ. 14, 13 διαβάζουμε:

«Ὁ Ὢ ν[1], Κ ύ ρ ι ε, ἰδοὺ οἱ προφῆται αὐτῶν προφητεύουσι καὶ λέγουσι...» (κατὰ τὴ μετάφραση τῶν Ο').

Καὶ ἀλλοῦ:

«Ὁ Ὢ ν, Κ ύ ρ ι ε[2], σὺ ἐποίησας τὸν οὐρανὸν καὶ

---

1. Τὸ ἑβραϊκο κείμενο εἶναι διατυπωμένο διαφορετικά. Λέει: «Ahah Adonaj Γιαχβὲ = Κύριε Ἀντονάι Γιαχβέ».

2. Κ' ἐδῶ τὸ ἑβραϊκο κείμενο ἔχει τὴν ἴδια ἔκφραση ποὺ σημειώσαμε παραπάνω: «Ἂχ Ἀντονάι Γιαχβέ». Τὸ Adonaj ἀπὸ τὸ Adon (=ἐξουσιαστής, Κύριος), σημαίνει ὁ Κ ύ ρ ι ό ς μ ο υ. Εἶναι φανερὸ πὼς τὸ ἑβραϊκο κείμενο παραποιήθηκε, γιατὶ ἡ ἔκφραση: Κ ύ ρ ι ε, Κ υ ρ ι έ μ ο υ, Κ ύ ρ ι ε, εἶναι ἕνας ἐκφραστικὸς πλεονασμὸς ποὺ δὲν ἔχει νόημα. Πρέπει λοιπὸν νὰ παραδεχτοῦμε πὼς οἱ Ο' εἶχαν ὑπ' ὄψη τους ἄλλο κείμενο, παλιότερο καὶ ἀνόθευτο, ποὺ εἶχε τὴν αἰγυπτιακὴ λέξη Ὂν (=Ἥλιος) καί, μὴ μπορώντας νὰ τὴν ἐξηγήσουν, τὴν ἄφησαν ἀμετάφραστη. Τὸ ἐπιχείρημα τῶν παλαιοδιαθηκολόγων πὼς «οἱ Ο' ἀντὶ Ahah διάβασαν κάποιον ρηματικὸ τύπο καὶ πιθανῶς τὴ μετοχὴ τοῦ ρήματος haja (h) = εἶμαι», δὲ στέκει, γιατὶ τότε θὰ ἦταν ἀγράμματοι καὶ δὲ θὰ μποροῦσαν νὰ τὰ βγάλουν πέρα μεταφράζοντας τὴ Βίβλο, ποὺ δὲν ἦταν μικρὸ ἔργο. Μά, ἂν δεχτοῦμε αὐτό, τότε κατ' ἀνάγκη πρέπει νὰ δεχτοῦμε πὼς οἱ Ο', ὅπου στὴ μετάφρασή τους δὲ συμφωνοῦν μὲ τὸ ἑβραϊκο (μασοριτικὸ) κείμενο, κάνανε παρανοήσεις καὶ μεταφράσανε ὅ,τι τοὺς κατέβαινε. Αὐτὸ ὅμως δὲ συμβαίνει. Τὸ σωστὸ εἶναι πώς, ἄσχετα ἂν ἔκαναν ἐδῶ καὶ ἐκεῖ λάθη, οἱ πιὸ πολλὲς διαφορές τους μὲ τὸ ἑβραϊκο κείμενο ἔχουν τὴν πηγή τους σὲ διαφορετικό, παλαιότερο κείμενο, ποὺ εἶχαν ὑπ' ὄψη τους. Γι' αὐτὸ δέχομαι πὼς στὰ παραπάνω χωρία τοῦ Ἱερεμία οἱ Ο' μεταφράζουν σωστά, ἐνῶ οἱ μασορίτες ἄλλαξαν ἐξεπίτηδες τὸ κείμενο στὸ σημεῖο αὐτό. Κι αὐτὸ ἔγινε σκόπιμα, γιατὶ στὰ ἑλληνιστικὰ καὶ ρωμαϊκὰ χρόνια στὴ Μεσόγειο καὶ τὴν Κοντινὴ Ἀνατολὴ ἡ λατρεία τοῦ Ἥλιου ἄρχισε νὰ κυριαρχεῖ στὸ Πάνθεο τῶν διαφόρων λαῶν. Ὑπῆρχαν προσευχές, ἐπῳδές, δεήσεις κλπ., στὶς ὁποῖες γίνονταν ἐπίκληση στὸν Ἥλιο. Ἀκόμα, ὁ θεὸς Μίθρας τῶν Περσῶν σὰν ἡλιακὴ θεότητα εἶχε ἐπικρατήσει στὶς μεσογειακὲς χῶρες. Ἐπίσης καὶ ὁ Ζεὺς παρομοιάζονταν μὲ τὸν Ἥλιο. Βρέθηκαν ἐπιγραφὲς κλπ. ποὺ μᾶς πληροφοροῦν πὼς ὁ Ἥλιος ξανάγινε ἡ ὑπέρτατη θεότητα: «Διὶ Ἡλίῳ μεγάλῳ Σεράπιδι καὶ τοῖς συννάνοις, ἐρωτᾷ ἡ Νίκη, εἰ συμφέρει μοι ἀγοράσαι παρὰ Τασαραπίωνος, ὃν ἔχει δοῦλον Σαραπίωνα καὶ τὸν Γαΐωνα, τοῦτό μοι δός». Καὶ ἄλλη σχετικὴ προσευχή: «Κύριε, χαῖρε, μεγαλοδύναμε, με-

τὴν γῆν τῇ ἰσχύϊ σου τῇ μεγάλῃ...» (39, 17 κατὰ τοὺς Ο', κατὰ τὸ ἑβραϊκὸ κείμενο 32, 17).

Καὶ στὸ κείμενο τοῦ Ἰεζεκιὴλ[1] βρίσκουμε τὴν ἴδια παράδοση. Ἡ Αἴγυπτος θὰ καταστραφεῖ, ἡ νεολαία τῆς Ἡλιούπολης θὰ περάσει ἀπὸ μαχαίρι, οἱ γυναῖκες της θὰ γίνουν σκλάβες καὶ ἡ λατρεία τοῦ Ρᾶ θὰ ἐξαφανιστεῖ (Ἰεζ. 30, 16 - 17)[2].

Ἀπὸ τὰ χωρία αὐτά, ποὺ εἶναι πολὺ χαρακτηριστικά, εἶναι φανερὸ πῶς οἱ φανατικοὶ Ἰσραηλίτες (κυρίως οἱ Κενίτες καὶ Ρεχαβίτες) μισοῦσαν τοὺς Αἰγύπτιους καὶ τὸ ἄσβεστο αὐτὸ μίσος βαστοῦσε ἀπ' τὸν καιρὸ ποὺ ἦταν στὴν Αἴγυπτο, ἀπὸ τὰ χρόνια ἀκόμα τοῦ Ἀμένωφι τοῦ Δ'. Γι' αὐτὸ καὶ ἐκδηλώνονταν σὰν ἀντίθεση θρησκευτική, μιὰ ποὺ ἐκεῖνα τὰ χρόνια οἱ πολιτικοκοινωνικὲς ἀντιθέσεις καὶ ἐπαναστάσεις ἔπαιρναν μορφὴ θρησκευτικῆς πάλης. Ἐκεῖνο λοιπὸν ποὺ πρέπει νὰ προσέξουμε εἶναι τοῦτο: Τὸ μίσος αὐτὸ ἐκδηλώνονταν ἐνάντια στὴν Ἡλιούπολη, ποὺ ἦταν τὸ ἀρχαῖο καὶ μόνιμο κέντρο τῶν ἱερέων τοῦ Ρᾶ, τῶν πιὸ ἀσπόνδων ἐχτρῶν τῆς ἀμενωφικῆς μεταρρύθμισης καὶ ἐνάντια στὸ θεὸ Ρά, τὸ μεγαλύτερο ἀντίπαλο τοῦ Ἀτὸν - Γιαχβέ.

Τὸ ὅτι γίνονταν πολὺς λόγος γιὰ τὸν Θεὸ - Ἥλιο (=Ὂν) καὶ

γαλοκράτωρ, βασιλεῦ, μέγιστε θεῶν, Ἥ λ ι ε, ὁ κύριος τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς, θεὲ θεῶν, ἰσχύει σου ἡ πνοή, ἰσχύει σου ἡ δύναμις, Κύριε...» (βλ. K. Preisendanz: Papyri Graecee Magicae τ. A, 94 καὶ τ. B, 157). Μιὰ λοιπὸν ποὺ ὁ Ἥλιος ἔγινε ἕνας ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους θεοὺς τῶν μεσογειακῶν λαῶν, οἱ ραββίνοι ποὺ παρουσίαζαν τὸ γιαχβισμὸ τους σὰ μοναδικὴ ἀληθινὴ θρησκεία, ποὺ ἀποκαλύφτηκε μόνο σ' αὐτούς, νόθεψαν κάθε πηγὴ τῆς Βίβλου, ποὺ ἔκανε λόγο ἄμεσα καὶ ἔμμεσα γιὰ τὸν Γιαχβὲ - Ὂν (=Ἥλιο).

1. Δὲν ἐξετάζω ἐδῶ, ἂν οἱ προφητεῖες τοῦ Ἱερεμία καὶ τοῦ Ἰεζεκιὴλ γράφτηκαν ἀπὸ τοὺς ἴδιους ἢ εἶναι νεώτερες προσθῆκες. Πιὸ πιθανὸ εἶναι πῶς τὸ μίσος ἐνάντια στοὺς Αἰγύπτιους ἀναζωπυρώθηκε μέσα στὶς τάξεις τῶν γιαχβιστῶν στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς προαιχμαλωσιακῆς ἐποχῆς καὶ φούντωσε, ἅμα γύρισαν οἱ Ἑβραῖοι ἀπὸ τὴν ἐξορία καὶ κυρίως στὰ 525 ποὺ οἱ Πέρσες καταλάβανε τὴν Αἴγυπτο. Ὅπως κι ἂν εἶναι ὅμως, τὸ μίσος αὐτὸ τροφοδοτούντανε ἀπὸ πανάρχαιες παραδόσεις, ποὺ βαστοῦσαν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς φυγῆς τους ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο.

2. Ὁ F. Perles (βλ. **Der Gott Rê bei Ezechiel**, στὸ **Orientalische Literaturzeitung**, Λειψία **1926**, σ. **448 - 9**) ὑποστήριξε μὲ γερὰ ἐπιχειρήματα, πῶς στὸ κεφ. 30, στίχ. 16 τοῦ Ἰεζεκιὴλ ὑπάρχει ἡ γραφὴ Ρὰ καὶ ἡ λέξη «βενουπὰτς» (=κατασυντριβὴ) καὶ ὄχι «βεναφὼτς» (=διαχυθήσεται ὕδατα) ὅπως μετάφρασανε οἱ Ο'.

τὴν Ἡλιούπολη στὶς παλαιότερες παρακλητικὲς παραδόσεις, τὸ μαντεύουμε καὶ ἀπὸ μιὰ περικοπὴ τοῦ Ἠσαΐα ποὺ συμπληρώνει ἔμμεσα τὸ κείμενο τοῦ Ἱερεμία καὶ τοῦ Ἰεζεκιὴλ:

«Κείνη τὴν ἡμέρα θὰ εἶναι στὴν Αἴγυπτο πέντε πολιτεῖες, ποὺ θὰ μιλοῦν τὴ γλώσσα τῆς Χαναὰν καὶ θὰ ὁρκίζονται στὸ ὄνομα τοῦ Γιαχβὲ τοῦ κραταιοῦ. Ἡ μιὰ ἀπ' αὐτὲς θὰ πάρει τὸ ὄνομα πολιτεία τοῦ Ἡλίου[1]. Κείνη τὴν ἡμέρα θὰ στηθεῖ στὴ μέσιανὴ Αἴγυπτο ἕνας βωμὸς γιὰ (τὴ λατρεία) τοῦ Γιαχβὲ καὶ μιὰ στήλη γιὰ νὰ τιμᾶται ὁ Γιαχβὲ στὴν ἐπικράτειά του[2]. Αὐτὸ θὰ εἶναι σημάδι καὶ μαρτυρία γιὰ τὸν κραταιὸ Γιαχβὲ στὴ χώρα τῶν Αἰγυπτίων...» (Ἠσαΐας 19, 18 - 20)[3].

1. Τὸ ἑβραϊκο κείμενο ἔχει: hir hahèrès = πόλη τῆς καταστροφῆς. Ἄλλοι ὅμως ἑβραιολόγοι διαβάζουν hir hakhèrès = πόλη τοῦ ἥλιου. Ὁ Duhm προτιμᾶ hir haharis = πόλη τοῦ λιονταριοῦ, ἀπὸ τὸ ἀραβικὸ haris (=ἐπίθετο τοῦ λιονταριοῦ). Ὁ Causse δέχεται τὴ γραφὴ ir hakhères (=Ἡλιούπολις). Τὸ κείμενο στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι χαλασμένο ἢ πιὸ σωστὰ διορθωμένο. Πιὸ σωστὴ εἶναι ἡ γραφὴ hir hakhérés. Αὐτὴ εἶναι ἡ παλαιότερη, ἐπειδὴ ὅμως θύμιζε τὴν ἡλιακὴ ἰδιότητα τοῦ Γιαχβέ, νοθεύτηκε ἀπὸ τοὺς μασορίτες - ραββίνους.

2. Ὅπως ξέρουμε, ὁ Ἐχνατὸν μετάφερε τὴν πρωτεύουσά του ἀνάμεσα Ἄνω καὶ Κάτω Αἰγύπτου· ἄρα στὸ ἴδιο μέρος θὰ στήνονταν ὁ βωμὸς τῆς λατρείας τοῦ Γιαχβὲ καὶ ἡ κυριότερη πολιτεία τῆς Αἰγύπτου θά 'παιρνε πάλι τὸ παλιὸ ὄνομα ποὺ εἶχε καὶ ἡ πρωτεύουσα τοῦ Ἐχνατόν.

3. Ὁ Cheyne καὶ ὁ Kittel παραδέχονται πὼς ἡ «προφητεία» τοῦ Ἠσαΐα, ποὺ βρίσκεται στὸ 19 κεφάλαιο τοῦ βιβλίου του, εἶναι φτιαγμένη στὰ χρόνια τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς καὶ μάλιστα στὰ χρόνια τοῦ Πτολεμαίου τοῦ Σωτήρα. Ὁ Duhm καὶ ὁ Marti ὑποστηρίζουν πὼς ἔχει συνταχτεῖ στὸ τέλος τοῦ 2ου προχριστιανικοῦ αἰώνα. Κατὰ τὴ γνώμη μου, ἡ «προφητεία» αὐτή, ναὶ μὲν πῆρε τὴν όριστικὴ της μορφὴ στοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους, ὡστόσο ὅμως μέσα στὸ κείμενό της ὑπάρχουν κομμάτια ἀπὸ πολὺ παλιότερο Ὕμνο. Τὸ παραπάνω κομμάτι ποὺ μεταφράσαμε ἀνήκει σὲ πολὺ παλιὰ Ὠδή, ποὺ συντάχτηκε στὰ ἀμέσως ὕστερ' ἀπὸ τὴν Ἔξοδο χρόνια. Ναὶ μὲν ὁ Γιαχβὲ τοὺς ὑποσχέθηκε νὰ τοὺς ὁδηγήσει στὴ γῆ Χαναάν, ὡστόσο ὅμως οἱ Ἰσραηλίτες καὶ οἱ Κενίτες γιὰ πολλὰ χρόνια νοσταλγοῦσαν νὰ ξαναγυρίσουν στὴν πατρίδα τους καὶ μάλιστα νικητὲς καὶ τροπαιοῦχοι. Σ' ὅλες τὶς ὁμάδες, ποὺ ἀνήκουν σὲ κόμματα νεωτεριστικὰ καὶ ἐπαναστατικά, μᾶς τὸ διδάσκει ἡ ἱστορία τῶν λαῶν πὼς τὸ ὑπέρτατο ἰδανικὸ ποὺ χρησιμεύει σὰ συνεχτικὸς δεσμός τους εἶναι νὰ ἐπιβάλουν τὴν

Εἶναι λοιπὸν φανερὸ ἀπὸ τὰ παραπάνω βιβλικὰ κείμενα πώς, ὅπου οἱ Ο΄ ἔχουν τὴ λέξη Ὤν, αὐτὴ σημαίνει τὸ θεὸ - Ἥλιο, ὅταν προτάσσεται τῆς λέξης Γιαχβὲ ἢ Ἀντονάι· καί, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ βωμοὺς κλπ., σημαίνει πόλη τοῦ Ἥλιου. Ἄρα στὴν ἰσραηλιτικὴ γραφτὴ παράδοση — στὴν πηγὴ Μ — γίνονταν παλαιότερα συστηματικὸς λόγος γιὰ τὸν Ὂν - Ἥλιο.

Μόνο ἔτσι μποροῦν νὰ ἐξηγηθοῦν τὰ τόσα αἰγυπτιακὰ λατρειακὰ στοιχεῖα ποὺ βρίσκονται στὴ θρησκεία τοῦ Ἰσραήλ, τὰ πολλὰ αἰγυπτιακὰ ὀνόματα καὶ ἕνα σωρὸ ἄλλες ἐνδείξεις γιὰ τὴν αἰγυπτιακὴ ἐπίδραση πάνω στὸ γιαχβισμὸ ποὺ ὑπάρχουν στὴν Πεντάτευχο καὶ στ' ἄλλα βιβλία τῆς Βίβλου[1].

Πρέπει ὅμως νά 'χουμε ὑπ' ὄψη πώς, μιὰ ποὺ οἱ Ἰσραηλίτες (Αἰγύπτιοι - ἀμενωφικοὶ) ἔφυγαν ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο, ὅπου ὁ Ἥλιος ἔπαιζε κυριαρχικὸ ρόλο στὴν παραγωγή, δὲν μποροῦσαν νὰ κρατήσουν ἀμετάβλητο τὸ ὀνοματολογικὸ τυπικὸ τῆς λατρείας του. Κατὰ τὴν πορεία πρὸς Χαναάν, μέσα στὴν ἔρημο τῆς Ἀραβίας, ὁ Ἀτόν, ποὺ ἴσως τότε μετονομάστηκε σὲ Γιαχβὲ ἢ κάτι τέτοιο, γίνεται στρατηλάτης. Τὸ κύριο γνώρισμά του εἶναι τώρα ὁ π ό λ ε μ ο ς (βλ. Ἔξ. 15, 3).

Οἱ πόλεμοι τοῦ Ἰσραὴλ εἶναι πόλεμοι τοῦ Γιαχβὲ (Ἀριθ. 21, 14· Α΄ Βασιλ. 18, 17· 25, 28). Αὐτὸ δείχνει πὼς τὸ ὄνομά του καὶ οἱ ἰδιότητές του ταυτίζονται. Εἶναι ὁ παντοκράτορας ποὺ θέλει νὰ γίνει παγκόσμιος θεός. Θέλει νὰ λατρεύεται ἀπ' ὅλους τοὺς λαούς, γι' αὐτὸ οἱ φανατικοὶ ὀπαδοί του θεωροῦνται στρατιῶτες (πολεμιστὲς) τοῦ Γιαχβὲ (Ἔξ. 7, 4).

Κι αὐτοὶ εἶναι οἱ Ἰσραηλίτες, δηλαδὴ οἱ παλαιοὶ ἀμενωφικοί, ἐνῶ οἱ Ἑβραῖοι ἐξακολουθοῦν νὰ εἶναι πολυθεϊστὲς καὶ νὰ μὴν πιστεύουν στὸν Γιαχβέ. Ἀντίθετα οἱ Κενίτες εἶναι οἱ πιὸ φανατι-

---

ἰδεολογία τους. Ἔτσι λοιπὸν καὶ οἱ Ἰσραηλίτες ἐκείνου τοῦ καιροῦ, γιὰ πολλὰ χρόνια καὶ ὥσπου νὰ συνηθίσουν καὶ ἐγκλιματιστοῦν στὴ νέα πατρίδα τους, ἔπλαθαν ὄνειρα πὼς μιὰ μέρα θὰ ξαναγύριζαν στὴν Αἴγυπτο, γιὰ νὰ ἐπιβάλουν τὴ θρησκευτικοκοινωνικὴ μεταρρύθμιση. Ἔχοντας λοιπὸν αὐτὸ τὸ ἰδανικό, μαζὶ μὲ τοὺς ἄλλους ὕμνους στὸν Γιαχβὲ - Ἀτόν, τραγουδοῦσαν τὸν ξαναγυρισμό τους στὴν Αἴγυπτο, τὴν καταστροφὴ τῶν ἐχτρῶν τοῦ Γιαχβὲ - Ἀτὸν καὶ τὴν ἐπικράτηση τῆς ἐχνατονικῆς ἰδεολογίας. Γι' αὐτὸ δέχομαι πώς, ἐξὸν ἀπὸ τὸ παραπάνω ἀπόσπασμα τῆς «προφητείας» τοῦ Ἠσαΐα τοῦ κεφ. 19, καὶ οἱ στίχοι 1 - 16, καθὼς καὶ οἱ στίχοι 18 - 20 καὶ 21 - 22, ἀντανακλοῦν πολὺ παλιότερες παραδόσεις.

1. Ἐπιδράσεις αἰγυπτιακὲς ποὺ μποροῦν νὰ γίνουν ἀντιληπτὲς καὶ ἀπὸ ἕναν ποὺ δὲν εἶναι εἰδικός, σημειώνουμε τοῦτες ἐδῶ: Γέν. 41, 45· κεφ. 43 καὶ 45, 46, 28, 34. Ἔξ. 1, 11 - 14· 12, 37· 13, 20· 14, 20.

κοὶ γιαχβιστές. Ὁ πεθερὸς τοῦ Μωυσῆ Γιθρὼ (ἢ Ἰοθὼρ) εἶναι ἱερέας τοῦ Γιαχβὲ (Ἔξ. 18, 9 - 12) καὶ γι' αὐτὸ ἕνα μέρος ἀπὸ τοὺς Κενίτες ἀκολούθησαν τὸν Μωυσὴ στὴν Ἔρημο καὶ τὸν ὁδήγησαν καὶ βοήθησαν νὰ φτάσει στὴν Παλαιστίνη.

Τὸ γενικό μας συμπέρασμα εἶναι: Ὅσο κι ἂν ὁ Γιαχβὲ φορεῖ ἀπὸ τὴν Ἔρημο κ' ὕστερα πολεμικὴ στολή, ὡστόσο κρατεῖ καὶ ὁρισμένες ἀπὸ τὶς ἰδιότητες τοῦ Ἀτόν. Ἂν συγκρίνουμε τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ Γιαχβὲ ποὺ περιγράφονται στὰ βιβλικὰ κείμενα, μὲ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ Ἀτόν, ποὺ ἀναγράφονται στοὺς Ὕμνους ποὺ γράφτηκαν τὸν καιρὸ τοῦ Ἀμένωφι τοῦ Δ' γιὰ τὸν ὑπέρτατο καὶ κυρίαρχο ἡλιακὸ θεό, θὰ ἰδοῦμε πῶς πρόκειται γιὰ τὴν ἴδια θεότητα. Ἂς παραβάλουμε λοιπὸν τὰ σχετικὰ βιβλικὰ κείμενα μὲ τὸν Ὕμνο στὸν Ἀτὸν γιὰ νὰ πειστοῦμε:

Ψαλμὸς 104	**Ὕμνος στὸν Ἀτόν**
«... Θέ μου μεγάλος ποὺ εἶσαι! Μὲ περηφάνεια ντύθηκες καὶ δόξα καὶ σὰ νάνε μανδύας τὸ φῶς ἀπάνω σου τυλίγεται κι' ἀνοίγεις καὶ ξετυλᾶς τὸν οὐρανὸ σὰν τέντα καὶ σκεπάζεις.» (στίχ. 1 - 4)	«Εἶσαι ἀχτιδοβόλος, εἶσαι ὡραῖος, εἶσαι δυνατός. Οἱ ἀχτίδες σου λάμπουν πάνω στὴ γῆς, γιὰ ὅλα τὰ πλάσματά σου...»
«Κι' ὁ Ἥλιος ξέρει καὶ τραβᾶ κατὰ τὸ λιόγερμά του. Ρίχνεις σκοτάδι καὶ μὲ μιᾶς γίνεται νύχτα κι' ὅλα, μέσα σ' αὐτή, τῶν ρουμανιῶν τ' ἀγρίμια τριγυρίζουν. Τότες τὰ λιονταρόπουλα μὲ μουγκρητὰ ζητᾶνε, ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ θεοῦ νὰ λάβουν τὴ θροφή τους. Ρόδισε ὁ ἥλιος; Μονομιᾶς μαζώνονται καὶ πίσω τραβᾶνε καὶ τρυπώνουνε μὲς στὶς μονιές τους πάλι.	«Ὅταν πᾶς νὰ βασιλέψεις (Ἥλιε - Ἀτόν) ... ὁ κόσμος βυθίζεται στὸ σκοτάδι σὰ νᾶταν πεθαμένος. Τὰ λιοντάρια βγαίνουν ἀπὸ τὴ σπηλιά τους, τὰ φίδια δαγκώνουν... Ἅμα τὸ πρωὶ ἀνατείλεις, τὸ σκοτάδι φεύγει. Σκορπίζοντας τὶς ἀχτίδες σου, τότε ὅλα ξυπνοῦν καὶ χαίρονται, πλένουν τὸ κορμί τους... καὶ ὅλη ἡ χώρα πιάνει δουλειά.»

Καὶ στὴ δουλειά του ὁ ἄνθρωπος πηγαίνει κι' ὡς τὸ βράδυ δουλεύει...»
(στ. 19 - 23, μ. Κ. Φριλίγγου)

«Ἐσὺ πηγὲς στὶς ρεματιὲς στέλνεις καὶ μὲς στὰ βράχια,
κυλᾶνε καὶ ποτίζουνε τὰ ζωντανὰ τοῦ κάμπου.
Πίνουν καὶ τ' ἀγριογάδουρα καὶ ξεδιψοῦν κι' ἐκεῖνα.
Καὶ τὰ πουλάκια τ' οὐρανοῦ πλάϊ στὰ νερὰ σκαλώνουν
καὶ μέσ' ἀπ' τὰ φυλλώματα λαλοῦν καὶ κελαϊδοῦνε.»
(στ. 10 - 12, μ. Κ. Φριλίγγου)

«Βλέποντας τὶς ἀχτίδες σου τὰ λουλούδια ζοῦν, τὰ λουλούδια ποὺ φυτρώνουν στὸ χῶμα... μεθοῦνε σὰ σὲ θωροῦν. Ὅλα τὰ ζωντανὰ πηδοβολοῦν. Τὰ πουλιὰ ποὺ ἦταν κρυμμένα στὶς φωλιές τους πετοῦνε χαρούμενα.»

«Τὸ χέρι σου ἂν ἀνοίξης
εὐτὺς γεμίζουν ἀγαθά. Γυρνᾶς τὸ πρόσωπό σου;
Τὰ χάνουν. Πίσω τὴν πνοή τους τηνε παίρνεις; Πᾶνε,
χαθήκανε, στὸ χῶμα τους ξαναγυρίζουν πάλι.
Πέφτει ἡ πνοή σου ἀπάνω τους;
Ἀμέσως ζωντανεύουν.»
(στ. 28 - 29, μ. Κ. Φριλίγγου)

«Ἀνατέλλεις, τότε ὅλα εἶναι ζωντανά. Βασιλεύεις, τότε ὅλα πεθαίνουν. Σὺ εἶσαι ἡ ζωὴ καὶ μόνο ὅσο ὑπάρχεις ὑπάρχουν ζωντανὰ ὄντα.»

Ψαλμὸς 73

«Ἐγὼ εἶμαι πάντα μαζί σου, ἐ σ ὺ μ' ἔ π ι α σ ε ς ἀ π ὸ τ ὸ δ ε ξ ί μ ο υ χ έ ρ ι, μ ὲ τ ὴ β ο υ λ ή σ ο υ μ' ὁ δ ή γ η σ ε ς καὶ ὕστερα δοξασμένο μ' ἔκανες.»
(στίχ. 23 - 24)

Ὕμνος στὸν Ἀτόν

«Κ α ν έ ν α ς ἄ λ λ ο ς δ ὲ ν σ ὲ ξ έ ρ ε ι (Ἀτὸν) ἐξὸν ἀπὸ τὸ γιό σου Ἐχνατόν. Ἐ σ ύ, μ ὲ μ ύ η σ ε ς **σ τ ὰ** σ χ έ δ ι ά σ ο υ καὶ τὴ δύναμή σου.»[1]

1. Βλ. στὰ γαλλικὰ ὁλόκληρο τὸν Ὕμνο στοῦ Moret, Nîl et civilisation egyptiènne, σ. 378. Ὑπάρχει καὶ ἑλληνικὴ μετάφραση μερικῶν κομματιῶν ἀπὸ τὸν Βέλλα (Θρησκευτ. προσωπικότητες, σ. 35) καὶ ἀπ' τὸν

Κάθε ἀντικειμενικὸς ἀναγνώστης, ποὺ θὰ συγκρίνει τὰ δυὸ κείμενα τοῦ Ὕμνου στὸν Ἀτὸν καὶ τοῦ 104 Ψαλμοῦ (103 τῆς μετάφ. τῶν Ο΄), θὰ βγάλει τὸ συμπέρασμα πὼς ὁ βιβλικὸς Ψαλμὸς στὸ μεγαλύτερό του μέρος εἶναι καὶ φραστικὰ ἀκόμα ἐξαρτημένος ἀπὸ τὸν πανάρχαιο Ὕμνο στὸν Ἀτόν. Ἂν καὶ πέρασαν παραπάνω ἀπὸ χίλια χρόνια καὶ σὲ πολλὰ σημεῖα συμπληρώθηκε καὶ παραμορφώθηκε ἀπὸ τὴ στοματική - κενιτικὴ παράδοση, ὡστόσο στὸ βασικό του νόημα διατηρήθηκε. Δὲ θέλει ρώτημα πὼς ἀπὸ τὸν Ὕμνο στὸν Ἀτὸν μερικοὶ στίχοι πέρασαν καὶ σ' ἄλλους Ψαλμοὺς — ὅπως στὸ 19ο — καὶ προσαρμόστηκαν μὲ τὶς νέες ἀντιλήψεις ποὺ ἀντανακλοῦσαν καινούργιες κοινωνικοοικονομικὲς συνθῆκες τοῦ ἰουδαϊκοῦ λαοῦ στὰ πρὶν ἀπὸ τὴν αἰχμαλωσία χρόνια, καθὼς καὶ στὰ ὕστερα.

Ἔχουμε ἀκόμα καὶ ἄλλα πειστήρια, ποὺ δὲν τὰ πρόσεξαν, οὔτε καὶ τὰ ἑρμήνεψαν σωστὰ οἱ κριτικοὶ τῆς Βίβλου. Βρίσκουμε στὰ βιβλία τῆς Π. Δ. μερικὰ στοιχεῖα, ποὺ μᾶς πληροφοροῦν πὼς ἕνα μέρος τοῦ Ἰσραὴλ λάτρευε φανερὰ τὸν Ἥλιο (βλ. Δευτερ. 4, 19· 17, 3). Στὰ χρόνια μάλιστα τοῦ Ἰωσία καὶ τοῦ Σεδεκία στὴν Ἱερουσαλὴμ ὁ Ἥλιος λατρεύονταν ὡς ὑπέρτατος θεὸς (βλ. Β΄ Βασιλ. 16, 10 - 16· 23, 5 καὶ 11 - 12 καὶ Ἰεζ. 8, 16).

Οἱ μαρτυρίες αὐτές, δίχως ἄλλο, ἔχουν τὴν καταγωγή τους στὴν πηγὴ Μ. Ὅσο κι ἂν ἔφτασαν σὲ μᾶς παραμορφωμένες, ἀξίζει νὰ τὶς προσέξουμε. Ὄχι μόνο στοὺς Προφῆτες καὶ στ' ἄλλα νεώτερα βιβλία βρίσκουμε τέτοιες μαρτυρίες, ἀλλὰ καὶ στὴν Πεντάτευχο ὑπάρχουν στοιχεῖα ποὺ θεμελιώνουν τὴν ἄποψη ποὺ ὑποστηρίζουμε.

Πρῶτα - πρῶτα, τὸ β΄ βιβλίο τῆς Πεντατεύχου μᾶς πληροφορεῖ πὼς ὁ Μωυσῆς, κατεβαίνοντας ἀπὸ τὸ βουνὸ (ὅπου ἐπικοινώνησε μὲ τὸν Γιαχβέ), ἔ λ α μ π ε κ ι ἀ χ τ ι ν ο β ο λ ο ῦ σ ε σ τ ὸ π ρ ό σ ω π ό τ ο υ. Κι αὐτὸ ἔγινε ἀπὸ τὴν ὥρα ποὺ μιλοῦσε μὲ τὸν Γιαχβὲ καὶ ἡ ἀχτινοβολία βάσταξε καὶ ὕστερα, ὅταν κατέβηκε καὶ μίλησε στοὺς Ἑβραίους (βλ. Ἔξ. 24, 29 καὶ 35).

Ξέρουμε ὅμως πὼς ὁ Ἀτὸν ἦταν ὁ θεὸς Ἥλιος καὶ ἡ εἰκονική του παράσταση ἦταν ἕνα ἔμψυχο ὂν ποὺ ἀ χ τ ι ν ο β ο λ ο ῦ σ ε — ἔ λ α μ π ε. Ἐδῶ ἡ περικοπὴ αὐτή, παρμένη ἀπὸ τὴν πηγὴ Μ χωρὶς ἄλλο, θὰ ἔκανε λόγο γιὰ τὸν λαμπερὸ Γιαχβὲ ποὺ ἔδωκε καὶ στὸν ἀγγελιαφόρο καὶ ἀντιπρόσωπό του Μωυσὴ τὴ λάμψη ποὺ εἶχε ὁ ἴδιος. Ἀργότερα τὴν παράδοση αὐτὴ οἱ ὀπαδοὶ τῆς πηγῆς

Δασκαλάκη (G. Jequier, Ἀρχαῖοι Αἰγύπτιοι, Ἀθήνα 1929, σ. 56). Γερμανικὴ μετάφραση βλ. στοῦ H. Gressmann: Altorientalische Texte zum Alten Testament, Λειψία 1926.

Π τὴν νόθεψαν, παρουσιάζοντας τὸν Μωυσὴ στὴ δική τους Βίβλο νὰ ἔχει καὶ κέρατα καὶ ἔτσι στόλιζαν τὸν Μωυσὴ μὲ τὰ διακριτικὰ τοῦ βωδιοῦ, ποὺ ἦταν μιὰ ἀπὸ τὶς δικές τους θεότητες [1].

Ὑπάρχουν ὅμως κι ἄλλες ἀποδείξεις. Ὅταν ἔγινε ἡ μεγάλη στάση ἀπὸ τοὺς Ἑβραίους, τὸν καιρὸ ποὺ εἶχαν φτάσει ἀπ' ἔξω ἀπὸ τὴν Παλαιστίνη, στὴ χώρα τοῦ Μωάβ, καὶ ὕστερ' ἀπὸ τὸν «ἐμφύλιο» σπαραγμό, δόθηκε προσταγὴ νὰ κρεμαστοῦν ὅλοι οἱ στασιαστές. Ὁ Γιαχβὲ τότε λέει στὸν Μωυσή: «λάβε πάντας τοὺς ἀρχηγοὺς (τοῦ ἑβραϊκοῦ) λαοῦ καὶ παραδειγμάτισον αὐτοὺς Κυρίῳ κατέναντι τοῦ ἡλίου [2]» (Ἀριθ. 25, 4). Ὅπως βλέπουμε ἀπὸ τὸ χωρίο αὐτὸ (παλιὰ παράδοση τῆς πηγῆς Μ), ὁ Γιαχβὲ ταυτίζεται μὲ τὸν Ἥλιο [3].

Κι ἀκόμα καὶ κάτι ἄλλο:

Στὴν Παλαιστίνη ὑπῆρχαν τρεῖς πόλεις μὲ τὸ ὄνομα Μπαὶθ-Σιεμὲς (=πόλη τοῦ Ἥλιου) [4]. Αὐτὸ σημαίνει πὼς οἱ φανατικοὶ καὶ ὀρθόδοξοι γιαχβιστὲς (Κενίτες - Ρεχαβίτες κλπ.) ἔδωκαν τὰ ὀνόματα αὐτὰ στὶς πόλεις τῆς περιοχῆς τους — βλ. Ἰησ. Ν. 15, 10· 19, 22 καὶ 38 καὶ 41 (21, 16). Νὰ δεχτοῦμε πὼς τὰ ὀνόματα αὐτὰ ἦταν παλιὰ δὲν εἶναι καθόλου πιθανὴ ἡ ἄποψη αὐτή, γιατὶ οἱ νέοι καταχτητὲς ἄλλαξαν τὰ ὀνόματα τῶν χαναανικῶν πόλεων. Πρόκειται λοιπὸν γιὰ νέα ὀνόματα, ποὺ ἔδειχναν πὼς οἱ περιοχὲς αὐτὲς ἦταν λατρειακὰ κέντρα τοῦ Γιαχβὲ - Ἀτόν.

Στὸ βιβλίο πάλι Ἰησοῦς τοῦ Ναυῆ, καθὼς καὶ στὸν Ὕμνο τοῦ Ἀββακούμ, γίνεται λόγος γιὰ τὸν Ἥλιο. Ὁ Ἰησοῦς τοῦ Ναυῆ, πολιορκώντας τὴ Γαβαών, λέγει:

«Τότε ἐκάλεσεν ὁ Ἰησοῦς πρὸς τὸν Γιαχβέ, κατὰ τὴν ἡ-

---

1. Σὲ πολλὲς ἐκδόσεις τῆς ἑβραϊκης Βίβλου τὸ παραπάνω χωρίο τῆς Ἐξόδου εἶχε τὸν Μωυσὴ κερατοφόρο (βλ. Ἱερώνυμο στοῦ Migne. Λατ. Πατρ., τ. 25, 1067 — μετάφρ. Ἀκύλα) καὶ ἡ Vulgata ἐπίσης τὸν ἔχει κερατοφόρο (ἐπίδραση τῆς πηγῆς Π), ποὺ κρατοῦσε τὶς πολυθεϊστικὲς παραδόσεις καὶ πολλὰ στοιχεῖα τοτεμισμοῦ.

2. Δηλαδή: κρέμασέ τους μπροστὰ στὸν Κύριο (=μπροστὰ στὴ σκηνὴ τῆς Ἀποκάλυψης, ὅπου ἦταν ἡ Κιβωτὸς) ἀντίκρυ ἀπὸ τὸν Ἥλιο.

3. Καὶ μέσα στὸ Ναὸ ἀργότερα τὰ Ἅγια τῶν Ἁγίων τὰ τοποθέτησαν ἀνατολικά.

4. Ἀρχικὰ ὅμως ἦταν τόπος λατρείας τοῦ Ἥλιου. Μπαὶθ σημαίνει οἶκος, ναός. Ἀργότερα πῆραν τὴν ὀνομασία τῆς πόλης. Ἄρα στὴν κυριολεξία Μπαὶθ Σιεμὲς = οἶκος Ἡλίου. Πιὸ ὕστερα ἔγινε Χὶρ - Σιεμὲς = Ἡλιούπολις.

μέρα πού ὁ Γιαχβὲ παρέδωσε τοὺς 'Αμοραίους... εἰς τὸν 'Ισραήλ, καὶ εἶπε... Σ τ ῆ θ ι, "Η λ ι ε [1], ἐπὶ τὴν Γαβαὼν καὶ σύ, Σελήνη, ἐπὶ τὴν φάραγγα Αἰαλών...» (10, 12-13).

Ἡ περικοπὴ αὐτὴ εἶναι παρμένη ἴσως ἀπὸ παλιὸ ἔπος τῶν ἀνδρείων ἢ τῶν πολέμων τοῦ Γιαχβέ, ἀλλὰ ὁ διασκευαστὴς στὰ νεώτερα χρόνια, ὅταν ὁ γιαχβισμὸς ἐπιβλήθηκε μὲ τὴ μωσαϊκή του μορφὴ καὶ ὄχι μὲ τὴν ἀμενωφική, πρόσθεσε καὶ τὴ σελήνη, γιὰ νὰ δώσει ἄλλο περιεχόμενο στὴ μωσαϊκὴ παράδοση τῆς πηγῆς Μ.

Στὸν Ὕμνο ἐπίσης τοῦ 'Αββακοὺμ βρίσκουμε μιὰ περικοπὴ πού εἶναι παρμένη σχεδὸν κατὰ λέξη ἀπὸ τὸν Ὕμνο τοῦ 'Αμένωφι Δ' στὸν 'Ατόν:

«Καὶ ἡ λάμψη (τοῦ Γιαχβὲ) ἦταν σὰν τὸ φῶς· ἀχτίδες ἔβγαιναν ἀπὸ τὰ χέρια του καὶ ἐκεῖ ἦταν ἡ πηγὴ τῆς δύναμής του» [2] (3, 4).

Ἴσως παλαιότερα στὸν Ὕμνο τοῦ 'Αββακοὺμ νὰ ὑπῆρχαν καὶ ἄλλα κομμάτια πού δὲν καταγράφτηκαν κατὰ τὴ σύνταξη τοῦ ἐπίσημου κειμένου τῆς Βίβλου.

Παρμένος εἴτε ἀπὸ Χρονικὸ ἢ Ἔπος τῶν ἀνδρείων (='Ιασήρ), εἴτε ἀπὸ ἄλλο ἱερατικὸ ἀρχεῖο, ὁ Ὕμνος αὐτὸς νοθεύτηκε ἀργότερα καὶ συγχρονίστηκε, ὅπως θὰ λέγαμε σήμερα, γιὰ νὰ ταιριάζει μὲ τὰ ἄλλα κείμενα τῆς Π. Δ.

Ἔχουμε ὅμως καὶ ἄλλα χωρία πού πρέπει νὰ τὰ προσέξουμε.

Σὲ πολλὰ βιβλία τῆς Π. Δ. πού γίνεται λόγος γιὰ τὴ δικαιοσύ-

1. Ἡ ἐπίκληση αὐτὴ «Στάσου, Ἥλιε» εἶχε τὴν ἔννοια «Προστάτεψέ μας, Ἥλιε» καὶ σὲ τελευταία ἀνάλυση «Κατάστρεψε τὴ Γαβαών». Πρέπει ὅμως νὰ σημειώσω πὼς τὸ ἑβραϊκο κείμενο δὲ λέει «στάσου, Ἥλιε», ἀλλὰ «σώπα, Ἥλιε» (ἑβρ. dom, προσταχτικὴ τοῦ ρήματος daman = σιωπῶ). Μὰ κι ἂν δεχτοῦμε γιὰ σωστότερη τὴ γραφὴ αὐτή, πάλι τὸ ἴδιο νόημα βγαίνει. Εἴτε στάσου, εἴτε σώπα, Ἥλιε, εἶναι ἕνα καὶ τὸ αὐτό. Θέλει νὰ πεῖ πὼς ὁ Ἥλιος ἔπρεπε νὰ πάψει νὰ ρίχνει τὶς ἀχτίδες του (τὴ θερμότητα καὶ τὸ φῶς του), ὁπότε θὰ καταστρέφονταν ἡ Γαβαών. Ὅπως εἴδαμε παραπάνω, ὁ 'Εχνατόν, στὸν Ὕμνο του στὸν 'Ατόν, τόνιζε πὼς μόνο ὁ Ἥλιος εἶναι ἡ πηγὴ τῆς ζωῆς. Ἂν σταματήσει νὰ ρίχνει τὴ θερμότητά του, ὅλα πεθαίνουν.

2. Ὅπως ξέρουμε ὅμως ἀπ' τὶς εἰκονικὲς παραστάσεις τοῦ 'Ατὸν πού ἀνακαλύφτηκαν στὴν 'Αμάρνα, ἡ ζωογόνα δύναμη μεταβιβάζονταν στοὺς πιστούς του ἀπὸ τὰ χέρια του, πού ἔβγαζαν ἀχτίδες.

νη καὶ γενικὰ γιὰ τοὺς κανόνες δικαίου, ὁ Γιαχβέ, ὁ ὑπέρτατος κυβερνήτης ποὺ ἐπιβλέπει τὶς διατάξεις τῆς κοινωνικῆς συμβίωσης, παρουσιάζεται σὰ φῶς.

Δηλαδὴ ὅπως καὶ ὁ Ἀτόν, ἔτσι καὶ ὁ Γιαχβὲ ἀχτινοβολεῖ. Ἡ ἀχτινοβολία τοῦ Γιαχβὲ φέρνει τὴν εὐτυχία στοὺς πιστούς του, γι' αὐτὸ καὶ οἱ ἐντολές του (Νόμος - Τορὰ) παραβάλλονται μὲ τὸ φῶς (ἑβρ. ογ). Κ' ἐπειδὴ οἱ γιαχβικὲς ἐντολὲς εἶναι διατάξεις δίκαιες, ὁ Γιαχβὲ παρουσιάζεται σὰν Ἥλιος τῆς δικαιοσύνης. Ἐκεῖ ποὺ δὲ φαίνεται ὁ Ἥλιος τῆς δικαιοσύνης, βασιλεύει ἡ ἀδικία καὶ ἡ κακομοιριά.

Νά τώρα καὶ τὰ σχετικὰ χωρία τῆς Βίβλου, ποὺ φυσικὰ στὴν ἀρχική τους μορφὴ ἦταν πιὸ χτυπητά:

«Γιὰ τὴ Σιὼν δὲ θὰ σιωπήσω καὶ γιὰ τὴν Ἰερουσαλὴμ δὲ θὰ ἡσυχάσω, ὥσπου ἡ δικαιοσύνη νὰ φανεῖ σὰ λάμψη (τοῦ Γιαχβὲ) καὶ ἡ σωτηρία της (φανεῖ) σὰ λαμπάδα ἀναμμένη» (Ἠσ. 62, 1, βλ. καὶ 60, 19 - 20).

Εἶναι φανερὸ πὼς ἐδῶ ταυτίζεται ἡ δικαιοσύνη μὲ τὴν ἀχτινοβολία τοῦ Γιαχβέ. Ἄλλο χωρίο λέει ἐπίσης:

«Ἄκουσέ με, λαέ μου, καὶ δῶστε ἀκρόαση σὲ μένα· ἀπὸ μένα (τὸν Γιαχβὲ) θὰ βγεῖ νόμος ποὺ θἆναι φῶς γιὰ τὸ λαό μου» (Ἠσ. 51, 4).

Ἀλλοῦ διαβάζουμε:

«Καὶ θέλει παρουσιαστεῖ ἡ δικαιοσύνη τοῦ Γιαχβὲ σὰ φῶς» (Ψαλμ. 37, 6).

Κι ἀκόμα:

«Ὁ Γιαχβὲ εἶναι τὸ φῶς» (Ψαλμ. 27, 1).

Καὶ παρακάτω:

«Ἥλιος καὶ ὑπερασπιστὴς εἶναι ὁ Γιαχβὲ» (Ψαλμ. 84, 11).

Μὰ καὶ οἱ κυβερνῆτες ἀντλοῦν τὴ δύναμή τους ἀπὸ τὸν Γιαχβὲ - Ἥλιο. Ἡ ἀχτινοβολία του τοὺς κάνει δίκαιους:

«Ἐκεῖνος ποὺ κυβερνᾶ ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους ἂς εἶ-

ναι δίκαιος· ὁ κυβερνήτης πού φοβᾶται τὸ θεὸ εἶναι σὰν τὸ φῶς τῆς αὐγῆς, ἅμα σ' ἀνέφελο πρωινὸ βγεῖ ὁ ἥλιος». (Β' Σαμ. 23, 3b - 4a).

Στὸν Προφήτη πάλι Ὠσηὲ ὑπάρχει τούτη ἡ περικοπή:

> «Γιὰ τοῦτο σᾶς διδάσκει (ὁ Γιαχβὲ) μὲ τὰ λόγια τοῦ στόματός του καὶ ἡ διάταξη (mispat) προβάλλει σὰν τὸ φῶς» (6, 5).

Κι ἀκόμα σ' ἄλλο βιβλίο:

> «Γιατὶ λυχνάρι εἶναι ἡ ἐντολὴ καὶ τὸ φῶς ὁ νόμος (τοῦ Γιαχβὲ)» (Παροιμ. 6, 23).

Οἱ ἀσεβεῖς πού δὲν πιστεύουν στὸν Γιαχβὲ βαδίζουν στὸ σκοτάδι, γιατὶ σ' αὐτοὺς δὲ φτάνει ἡ ἀ χ τ ι ν ο β ο λ ί α του:

> «Ὁ δρόμος τῶν ἀσεβῶν εἶναι σκοτεινός, (γι' αὐτὸ) δὲν ξέρουν ποῦ πᾶνε» (Παρ. 4, 19).

Ἀντίθετα, οἱ δίκαιοι φ ω τ ί ζ ο ν τ α ι στὸ δρόμο τους ἀπὸ τὸν Γιαχβέ:

> «Ὁ δρόμος ὅμως τῶν δικαίων μοιάζει σὰν τὸ λαμπερὸ φῶς (τῆς νύχτας), πού ὁλοένα καὶ πιὸ πολὺ φέγγει, ὥσπου νὰ ξημερώσει καλὰ» (Παρ. 4, 18).

Σ' ὅλα τὰ παραπάνω κείμενα τὸ φῶς τοῦ Γιαχβὲ ταυτίζεται μὲ τὴ δικαιοσύνη. Φῶς = δικαιοσύνη. Μὰ ἡ παράδοση αὐτὴ πού οἱ θεολόγοι τὴν παραμερίζουν καὶ τῆς δίνουν καθαρὰ ἠθικὴ σημασία ἔχει ἄλλο νόημα. Ἡ γιαχβικὴ πηγὴ Μ τονίζει ἐξακολουθητικὰ πὼς οἱ ἐντολὲς τοῦ Γιαχβέ, πού ἀντανακλοῦν τὴν εὐτυχία, μεταβιβάζονται στοὺς πιστούς του μὲ τὴν ἀχτινοβολία του. Ἄρα ἐδῶ ἔχουμε μιὰ ἀδιάψευστη μαρτυρία γιὰ τὸν Γιαχβέ, πού ἀχτινοβολεῖ ὅπως καὶ ὁ Ἀτόν. Δηλαδὴ σὲ τελευταία ἀνάλυση βγαίνει πὼς ὁ Γιαχβὲ ἦταν ἡλιακὴ θεότητα.

Ἔχουμε ὅμως νὰ προσθέσουμε κι ἄλλες βιβλικὲς πηγές:

> «Σὲ μᾶς πού φοβούμαστε τὸ ὄνομά σου θ' ἀνατείλει ὁ ἥλιος τῆς δικαιοσύνης» (Μαλ. 3, 20).

Καὶ σ' ἄλλο βιβλίο διαβάζουμε ἐπίσης:

«Ἄρα πλανηθήκαμε καὶ παραστρατήσαμε ἀπὸ τὸ δρόμο τῆς ἀλήθειας, (γι' αὐτὸ) καὶ ὁ ἥλιος (=Γιαχβὲ) δὲν ἀνέτειλε σὲ μᾶς καὶ τὸ φῶς τῆς δικαιοσύνης δὲν ἔλαμψε σὲ μᾶς» (Σοφ. Σολ. 5, 6).

Ὁ Μιχαίας πάλι λέει:

«Ὁ Γιαχβὲ θὰ εἶναι σὲ μένα φῶς» (Μιχ. 7, 8).

Ὑπάρχει ὅμως καὶ ἕνα ἄλλο πολὺ διαφωτιστικὸ κείμενο ποὺ βρίσκεται στὸ 19ο Ψαλμό:

«Τοῦ θεοῦ τὴ δόξα διαλαλοῦν τὰ ο ὐ ρ ά ν ι α [1]. Κι' ὅ,τι ἐκάναν
Τὰ χέρια του, ὁ ἐ π ο υ ρ ά ν ι ο ς ὁ θ ό λ ο ς τ ὸ (φ ω ν ά ζ ε ι.
Στὴ μέρα ἡ μέρα τὸ λαλεῖ, τὸ λέει στὴ νύχτα ἡ νύχτα.
Δὲν ἔχει λέξη οὔτε λαλιὰ ποὺ τ' ἀντιλάλημά τους
νὰ μὴν ἀκούεται. Χύθηκε σ' ὅλη τὴ γῆ ὁ ἀχός τους
κι' ἀντήχησαν τὰ λόγια τους στὰ πέρατα τοῦ κόσμου.
Ἐκεῖ (στὸν οὐρανὸ) [2] τὸ ἀρχοντοπάλατο τ ο ῦ Ἥ λ ι ο υ (εἶναι στημένο.
Κι' αὐτὸς κινάει σὰ νιόγαμπρος μέσ' ἀπ' τὴν κάμαρά του.
... ...
Τὸ βγάλσιμό του ἀπ' τοῦ οὐρανοῦ τὴν ἄκρη καὶ στὴν ἄλλη
πέρα τὴν ἄκρη τοῦ οὐρανοῦ τὸ κυκλογύρισμά του.
Καὶ τίποτ' ἀπ' τὴ ζέστη του δὲν ἀπομένει ἀπέξω.»
(Ψαλμ. 19, 1 καὶ πέρα, μετάφ. Κ. Φριλίγγου)

Ἐδῶ ἔχουμε μιὰ ἀπὸ τὶς σπουδαιότερες μωσαϊκὲς παραδόσεις ποὺ μᾶς δείχνουν πὼς ταυτίζονταν ὁ Γιαχβὲ μὲ τὸν Ἥλιο. Πολλοὶ

1. «Οἱ οὐρανοὶ διηγοῦνται δόξαν θεοῦ» κατὰ τοὺς Ο'. Τὸ ὅτι τὸ κείμενο ἔχει οὐρανοὶ (σαμάιμ) καὶ ὄχι οὐρανὸς δὲν εἶναι τυχαῖο. Καὶ ὁ Ψαλμὸς αὐτὸς εἶναι ἐξαρτημένος ἀπὸ τὸν Ὕμνο στὸν Ἀτόν. Στὸν Ὕμνο αὐτὸν γίνεται πολλὲς φορὲς λόγος γιὰ τὰ δυὸ θεμέλια - διαμερίσματα τοῦ Ἀτὸν - Ἡλίου, τὸ ἀ ν α τ ο λ ι κ ὸ καὶ τὸ δ υ τ ι κ ό. Εἶναι λοιπὸν φανερὸ καὶ ἀπὸ τὸ στοιχεῖο αὐτὸ καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο περιεχόμενο τοῦ 19ου Ψαλμοῦ, πὼς εἶναι ἀπήχηση τοῦ ἀτονικοῦ Ὕμνου. Ἔπειτα καὶ ἡ λέξη σαμάιμ (=οὐρανοὶ) εἶναι ἀπὸ τὴν ἴδια ρίζα τοῦ σιεμὲς (=Ἥλιος).

2. Βλ. καὶ τὸν Ψαλμὸ 57, ὅπου ὑπάρχει ἡ φράση «Ὑψώσου, Κύριε, ἀνέβα ὡς τὰ ἐπουράνια κι ἂς πέσει σ' ὅλη ἡ δόξα σου τὴ γῆς». Καὶ ὁ Ψαλμὸς αὐτὸς ἔχει πολλὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὸν Ὕμνο στὸν Ἀτόν.

ὅμως κριτικοὶ προσπαθοῦν νὰ μπερδέψουν τὸ κείμενο καὶ νὰ βγάλουν ἄλλα συμπεράσματα. Πρῶτα - πρῶτα, ἐπειδὴ τὸ μασοριτικὸ (ἑβραϊκὸ) κείμενο, ὅπως εἶναι διατυπωμένο, δὲ λέει π ο ι ό ς κατασκεύασε στὸν ἥλιο τὸ ἐνδιαίτημά του, δὲ θέλουν νὰ παραδεχτοῦν πὼς αὐτὸς εἶναι ὁ Γιαχβέ [1]. Ὡστόσο οἱ Ο', ποὺ εἶχαν παλαιότερο κείμενο μπροστά τους, ναὶ μὲν δὲ βάζουν τὴ λέξη Θεὸς ἢ Κύριος, εἶναι ὅμως ὁλοφάνερο ἀπὸ τὴ μετάφρασή τους [2] πὼς πρόκειται γιὰ τὸν Γιαχβέ, γιατὶ μὲ κανένα ἑρμηνευτικὸ σόφισμα δὲν μπορεῖ νὰ γίνει πιστευτὸ πὼς ὁ συντάχτης τοῦ Ψαλμοῦ ἐννοοῦσε κάποιον ἄλλον καὶ ὄχι τὸν Γιαχβέ [3], ἀφοῦ ὅλο τὸ κείμενο εἶναι ἀφιερωμένο στὴ δοξολογία τοῦ ἰσραηλιτικοῦ θεοῦ.

Νά τώρα κ' ἕνα ἄλλο χωρίο τῆς Βίβλου, ποὺ κι αὐτὸ πρέπει νὰ τὸ προσέξουμε. Ὅταν ὁ Γιαχβὲ παλεύει μὲ τὸν Ἰακώβ, ὁ γενάρχης τῶν Ἑβραίων παρακαλεῖ τὸν Γιαχβὲ νὰ τὸν ἀφήσει νὰ φύγει τὴν ὥρα π ο ὺ ἀ ν έ τ ε ι λ ε ὁ ἥ λ ι ο ς. Τότε καὶ ὁ Γιαχβὲ τοῦ ἄλλαξε τὸ ὄνομα (βλ. Γέν. 32, 26 - 27). Τὸ χωρίο αὐτὸ φυσικὰ στὴν ἀρχική του μορφὴ ἀντανακλοῦσε τὴν παράδοση τῆς πάλης Ἰακὼβ καὶ Γιαχβέ, ποὺ ὁ πρῶτος ἤθελε νὰ μείνει πιστὸς στὴν παλιὰ θρησκεία καὶ ὁ δεύτερος σὰν Ἥλιος ποὺ ἦταν φώτισε τὸν Ἑβραῖο γενάρχη.

Μπροστὰ ὅμως στὶς χειροπιαστὲς αὐτὲς ἀποδείξεις οἱ συντηρητικοὶ θεολόγοι καὶ παλαιοδιαθηκολόγοι ὑποστηρίζουν πὼς πραγματικὰ στὰ πρὶν τὴν αἰχμαλωσία χρόνια οἱ βασιλιάδες τῶν Ἑβραίων ἀπὸ πολιτικὴ σκοπιμότητα καὶ ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς θρησκείας τῶν Βαβυλωνίων, ποὺ λάτρευαν τὸν Samas (=Ἥλιο) σὰ θεὸ τῆς δικαιοσύνης, ἔμπασαν τὴ λατρεία τοῦ Ἥλιου (ἑβρ. Semès) στὸ σολομώντειο Ναό. Ἡ γνώμη αὐτὴ δὲν ἔχει κανένα ἱστορικὸ στήρι-

---

1. Ὁ Schröder ὅμως νομίζει πὼς ξέπεσε ἀπ' τὸ ἑβρ. κείμενο τὸ ὑποκείμενο Ἐλ (=θεός), ἄρα πρόκειται περὶ τοῦ θεοῦ - Ἥλιου.

2. «Ἐν τῷ ἡλίῳ ἔθετο τὸ σκήνωμα αὐτοῦ καὶ αὐτὸς ὡς νυμφίος ἐκπορευόμενος ἐκ παστοῦ αὐτοῦ, ἀγαλλιάσεται ὡς γίγας δραμεῖν ὁδὸν αὐτοῦ· ἀπ' ἄκρου τοῦ οὐρανοῦ ἡ ἔξοδος αὐτοῦ, καὶ τὸ κατάντημα αὐτοῦ ἕως ἄκρου τοῦ οὐρανοῦ, καὶ οὐκ ἔστιν ὃς ἀποκρυβήσεται τὴν θέρμην αὐτοῦ.» (Ψαλμ. 18 — κατὰ τοὺς Ο').

3. Ὁ καθηγητὴς Βέλλας ἀπ' ἀφορμὴ τὴ μελέτη τοῦ L. Dürr, **Zur Fragenach der Einheit von Ps, 19 (Sellin — Festschrift,** Λειψία **1927,** σ. 37 καὶ πέρα), ποὺ δέχεται πὼς ὁ Ψαλμὸς 19 ἔχει ἐσωτερικὴ ἑνότητα, ὑποστηρίζει ἀντίθετη ἄποψη (βλ. Βέλλα, Εἶναι ὁ 19ος Ψαλμὸς ἑνιαῖος; στὸ περ. «Θεολογία» [1928], σ. 145 - 160). Τὸ μόνο ποὺ μπορεῖ κανεὶς νὰ δεχτεῖ εἶναι πὼς ὁ Ψαλμὸς αὐτὸς εἶναι παράφραση ἢ περίληψη κάποιας ἀρχαιότερης πηγῆς.

γμα. Κανένας βασιλιάς σὲ καμιὰ χώρα δὲν καθιέρωσε στὰ καλὰ καθούμενα λατρεία ξένης θεότητας. Οἱ θρησκευτικὲς μεταρρυθμίσεις γίνονται πάντα ὕστερ' ἀπὸ κοινωνικὲς ἐπαναστάσεις ἢ σὲ καιρὸ δικτατορίας. Ἡ Βίβλος ὅμως δὲ μᾶς δίνει τέτοια ἱστορικὰ στοιχεῖα, γιὰ νὰ βγάλουμε τὸ συμπέρασμα αὐτό.

Ἂν ὑπάρχει κατακραυγὴ ἀπὸ μέρους τῶν Προφητῶν ἐνάντια σὲ ὁρισμένους βασιλιάδες ποὺ χαρακτηρίζονται ἀσεβεῖς καὶ λάτρες ξένων θεῶν, ἡ κατακραυγὴ αὐτὴ ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος εἶναι προσωπικὴ ἐπίθεση καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο ἀπηχήσεις νεώτερες, ποὺ ἀντανακλοῦν τὴν προπαγάνδα τῆς ἱερατικῆς τάξης στὰ ὕστερ' ἀπὸ τὴν αἰχμαλωσία χρόνια, ποὺ ἤθελε νὰ σταθεροποιήσει τὴ θέση της σὰν ὑπέρτατη ἐξουσιαστικὴ ἀρχὴ μέσα στὴν Ἰουδαία.

Ἐξάλλου ἔχουμε καὶ μιὰ ἄλλη παράδοση πολὺ παλιότερη. Στὴν προβασιλικὴ ἐποχὴ[1], ἕνας ἀρχηγὸς τῶν Κενιτῶν - Ρεχαβιτῶν, ποὺ ἦταν οἱ πιὸ ὀρθόδοξοι γιαχβιστές, λέγονταν Σαμψών· τὸ ὄνομα ὅμως αὐτὸ ἐτυμολογιέται ἀπὸ τὸν Shémesh καὶ σημαίνει ἢ τὸν μικρὸ ἥλιο ἢ τὸ παιδὶ τοῦ ἥλιου.

Ὅσο ὁ Σαμψὼν ἦταν πιστὸς στὶς ἐντολὲς τοῦ Γιαχβέ, ἦταν παντοδύναμος καὶ ἀκατάβλητος· ἅμα ὅμως παράκουσε καὶ ἔκανε πράματα τοῦ κεφαλιοῦ του, ἔχασε τὴν παντοδυναμία του[2]. Ἄσχετα ἀπὸ τοὺς θρύλους καὶ μύθους ποὺ πλάστηκαν γύρω στὴ σωματικὴ δύναμη τοῦ Σαμψών, ἐκεῖνο ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ εἶναι τοῦτο: Ἦταν ἐκλεκτὸς τοῦ Γιαχβὲ καὶ τὸ ὄνομα ποὺ πῆρε σχετίζεται ἄμεσα μὲ τὸν ἡλιακὸ θεὸ Ἀτὸν τῶν Αἰγυπτίων.

Ὅταν λοιπὸν ὑπάρχουν μαρτυρίες ποὺ μᾶς βεβαιώνουν πὼς στὰ πρὶν καὶ ὕστερ' ἀπὸ τὴν αἰχμαλωσία χρόνια ὑπῆρχαν μέσα στὸ Ναὸ τῆς Ἱερουσαλὴμ εἰκονικὲς λατρειακὲς παραστάσεις τοῦ Ἥλιου, δὲν πρέπει νὰ παραδεχτοῦμε οὔτε πὼς αὐτὲς εἶχαν τὴν καταγωγή τους σὲ βαβυλωνιακὴ ἐπίδραση, οὔτε σὲ νεώτερη αἰγυπτιακή, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Hempel[3], ἀλλὰ σὲ ἐπίδραση κατευθείαν παλαιοαιγυπτιακὴ ἀμενωφική. Τὰ λατρειακὰ δηλαδὴ εἰκονικὰ στοιχεῖα τοῦ σολομωντείου ναοῦ ἔχουν ἄμεση σχέση μὲ τὴ λατρεία τοῦ Ἀτὸν (=Ἡλίου)[4].

---

1. Παρακάτω θὰ ἐξηγήσουμε ποιοὶ ἦταν οἱ Κενίτες - Ρεχαβίτες. Σημειώνουμε μόνο ἐδῶ πὼς δὲν ἦταν Ἑβραῖοι.

2. Τὴ δύναμή του ὁ Σαμψὼν τὴν εἶχε στὰ μαλλιά του, ποὺ σ' αὐτὰ ὁ Γιαχβὲ ἔδωσε ἀκατάβλητη δύναμη. Στὸ θρύλο αὐτὸ ὑπάρχει ἐκλαϊκευμένη ἡ παράδοση γιὰ τὶς δυναμογόνες ἀχτίδες τοῦ Ἀτόν.

3. Βλ. Φιλιππίδη, Ἱστορ. θρησκ. Ἰσραήλ, σ. 313.

4. Ὁ Γιαχβὲ τιμόντανε μέσα στὸ Ναὸ τῆς Ἱερουσαλὴμ σὰν κύριος καὶ σωτήρας τοῦ Ἥλιου.

Φαίνεται πώς οἱ παλιοὶ Κενίτες, ποὺ ἀκολούθησαν τοὺς Ἰσραηλίτες καὶ τοὺς Ἑβραίους στὴν πορεία πρὸς Χαναάν, ὅταν ἐγκαταστάθηκαν στὴν καταχτημένη ἀπ' αὐτοὺς χώρα, ἄρχισαν νὰ λατρεύουν τὸν Γιαχβέ, δίνοντάς του τὴν ἡλιακή του μορφή[1].

Στοὺς Ἑβραίους ὅμως ποὺ γνώρισαν τὴ θρησκεία τοῦ Γιαχβὲ μὲ διαφορετικὴ λατρειακὴ σκηνοθεσία, φαίνονταν ἡ λατρεία τοῦ Ἥλιου - Γιαχβὲ σὰν εἰδωλολατρισμός. Μιὰ ποὺ ὁ Μωυσῆς μόνο στὸ στενό του περίγυρο εἶχε ἀποκαλύψει τὴν ταυτότητα Γιαχβὲ - Ἀτόν, ἦταν δύσκολο στὰ ὕστερα χρόνια νὰ γίνει θρησκευτικὴ ἀναπροσαρμογή. Ὁ θρησκευτικὸς συγκρητισμός, ποὺ ἦταν σχεδὸν μόνιμο καθεστὼς στὴ νότια Παλαιστίνη ὡς τὰ χρόνια τῆς αἰχμαλωσίας καὶ εἶχε τὴ λατρειακή ἀντανάκλασή του καὶ μέσα στὸ μεγάλο Ναό, ναὶ μὲν ὥς ἕνα σημεῖο προέρχονταν καὶ ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ πολιτισμοῦ τῶν γύρω μεγάλων χωρῶν (Ἀσσυρο - Βαβυλωνίων, Αἰγυπτίων, Φοινίκων), μὲ κανένα τρόπο ὅμως δὲν μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε πὼς καθιερώθηκαν καὶ μονιμοποιήθηκαν λατρειακὰ σύμβολα πολυθεϊσμοῦ μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ ἐξυπηρετηθεῖ ἡ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τοῦ Ἰουδαϊκοῦ Κράτους, ἐκτὸς ἂν παραδεχτοῦμε ἀνάμιχτο πληθυσμὸ μέσα στὴν Παλαιστίνη καὶ μάλιστα πλειοψηφία ξένων στοιχείων, πράμα ποὺ δὲν εἶναι καθόλου πιθανό. Ἔπειτα, οἱ κυβερνῆτες τῶν γειτονικῶν μεγάλων κρατῶν δὲ θὰ ἐξαρτοῦσαν τὴ φιλικὴ πολιτική τους πρὸς τοὺς Ἑβραίους ἀπὸ τὴν καθιέρωση τῆς λατρείας τῶν δικῶν τους θεῶν μέσα στὸ Ναὸ τῆς Ἱερουσαλήμ, ἀλλὰ ἀπὸ τὰ τέτοια ἢ τέτοια συμφέροντά τους. Γι' αὐτὸ καὶ ὅταν ἦρθε ἡ ὥρα νὰ καταχτήσουν τὴν Παλαιστίνη δὲ λογάριασαν καθόλου τὸν ἀναγνωρισμένο ἀπὸ τὸ Ἰουδαϊκὸ Κράτος πολυθεϊσμό.

Ἡ θρησκευτικὴ πολυτυπία, παράπλευρα μὲ τὴ λατρεία τοῦ Γιαχβέ, ἀνταναχλοῦσε θρησκευτικὴ κατάσταση ποὺ βαστοῦσε ἀπὸ αἰῶνες πρὶν — ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς πορείας πρὸς Χαναὰν — καὶ ἐξελίσσονταν σὲ ἄλλες μορφὲς λατρείας, ἄλλοτε ἀργὰ καὶ ἄλλοτε γοργά, ἀνάλογα μὲ τὶς ἀντικειμενικὲς παραγωγικὲς συνθῆκες, σὲ συσχετισμὸ μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων.

Τὸ συμπέρασμα λοιπὸν εἶναι πὼς στὰ πρὶν ἀπὸ τὴν αἰχμαλωσία χρόνια ὁ Ἥλιος ἦταν ἕνα ἀπὸ τὰ κύρια στοιχεῖα τῆς λατρείας τοῦ

---

1. Σημειώσαμε παραπάνω πὼς ἅμα ἐγκαταστάθηκαν στὴν Παλαιστίνη οἱ Ἰσραηλίτες ἔχτισαν ἱερὰ στὸν Ἥλιο, ποὺ ἀργότερα τὰ μέρη αὐτὰ διαμορφώθηκαν σὲ μεγάλους συνοικισμοὺς καὶ ὀνομάστηκαν Ἡλιουπόλεις.

Γιαχβέ. Μπορεῖ βέβαια ὅλοι οἱ Ἰσραηλίτες καὶ οἱ Ἑβραῖοι νὰ μὴν ἤξεραν πὼς ὁ Γιαχβὲ ἦταν ὁ μὲ ἄλλο ὄνομα καὶ μὲ κάποια μεταμόρφωση τῶν λατρειακῶν συμβόλων παλιὸς αἰγυπτιακὸς θεὸς Ἀτὸν (Ἥλιος). Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ ἔχει σημασία εἶναι πὼς ὁ Ἥλιος, εἴτε ἄμεσα εἴτε ἔμμεσα λατρεύονταν καὶ στὴν Ἱερουσαλὴμ καὶ στὴν ἄλλη Παλαιστίνη. Γι' αὐτὸ τὶς ἀπαγορευτικὲς διατάξεις ποὺ βρίσκουμε στὸ Δευτερονόμιο (4, 19 καὶ 17, 3) πρέπει νὰ τὶς χαρακτηρίσουμε σὰ νεώτερες ἀποφάσεις τοῦ ἰουδαϊκοῦ ἱερατείου στὰ ὕστερ' ἀπὸ τὴν αἰχμαλωσία χρόνια (586 - 536).

Ὅταν παλινόστησαν οἱ ἐξόριστοι Ἑβραῖοι στὴν Ἱερουσαλήμ, τὸ ἱερατεῖο τους, ὅπως θὰ ἰδοῦμε παρακάτω, ἂν καὶ πῆρε πολλὰ ἀπὸ τὸν πνευματικὸ καὶ τεχνικὸ πολιτισμὸ τῶν Χαλδαίων, ὡστόσο στὸ καθαρὸ λατρειακὸ μέρος τῆς γιαχβικῆς θρησκείας ἐφάρμοσε ἀπομονωτικὴ ταχτική. Δηλαδὴ κήρυξε κάθε εἴδους ἀποχὴ καὶ χρησιμοποίηση λατρειακῶν συμβόλων ποὺ συνηθίζονταν καὶ βρίσκονταν στοὺς ναοὺς τῶν γειτονικῶν χωρῶν, γιατὶ ἔδωσε νέο περιεχόμενο στὸ γιαχβισμό [1]. Μιὰ λοιπὸν ποὺ καὶ οἱ Βαβυλώνιοι λατρεύανε τὸν Ἥλιο, ἦταν φυσικὸ τὸ ἰουδαϊκὸ ἱερατεῖο ν' ἀπαγορέψει νὰ ὑπάρχουν μέσα στὸ Ναὸ τῆς Ἱερουσαλὴμ λατρειακὰ σύμβολα τοῦ Ἥλιου, γιατὶ στὰ χρόνια αὐτὰ ἡ παλιὰ αἰγυπτιακὴ - ἀτονικὴ παράδοση ἐκφυλίστηκε καὶ ξεχάστηκε ὁλότελα. Δὲν μπόρεσε ὅμως καὶ νὰ σβήσει ὅλες τὶς γραφτὲς καὶ στοματικὲς παραδόσεις, γι' αὐτὸ ὁ Γιαχβὲ - Ἥλιος ἀναβίωσε πάλι.

Ἂς ἐξετάσουμε τώρα καὶ τὰ ἄλλα βασικὰ λατρειακὰ στοιχεῖα τῆς γιαχβικῆς θρησκείας, ὅπως ἄρχισε νὰ διαμορφώνεται ἀπὸ τὴν ἔρημο τῆς Ἀραβίας ὡς τὸν καιρὸ ποὺ ἐγκαταστάθηκαν οἱ Ἑβραῖοι καὶ οἱ Ἰσραηλίτες στὴν Παλαιστίνη.

Ἀπὸ τὶς πηγὲς ποὺ ἔχουμε, ξέρουμε πὼς ὁ λαὸς ποὺ ὁδηγήθηκε ἀπὸ τὸν Μωυσὴ στὴν Παλαιστίνη δὲν εἶχε ἑ σ τ ί α, δηλαδὴ δὲν εἶχε βωμούς, ὅπως εἶχαν ὅλοι οἱ ἰνδογερμανικοὶ λαοὶ τῆς ἀρχαιότητας. Γιὰ τοὺς Ἰσραηλίτες ἡ λέξη Aschphot (=ἑστία) σημαίνει σωρὸς ἀπὸ κοπριά, ἐνῶ γιὰ τοὺς Ἰνδογερμανοὺς σημαίνει τὸ οἰκογενειακὸ ἱερό. Ἀντίθετα, οἱ φυλὲς ποὺ ἀκολούθησαν τὸν Μωυσὴ εἶχαν καθιερώσει σὰν ἱερό τους τὴν αἰώνια καντήλα ποὺ δὲν ἔσβηνε ποτέ.

Ὁ Βελλχάουζεν παραδέχεται πὼς οἱ Ἰσραηλίτες δὲν εἶχαν ἑστία - βωμό, γιατὶ ἦταν νομαδικὸς λαός. Βέβαια ἡ παρατήρηση αὐ-

---

1. Μποροῦμε λοιπὸν νὰ ποῦμε πὼς ὁ γιαχβισμός, ὅπως διατυπώνεται στὴν Π. Δ., δὲν εἶναι ὁ παλιός, ἀλλὰ ν ε ο γ ι α χ β ι σ μ ό ς, προσαρμοσμένος στὶς νέες ἀντικειμενικὲς συνθῆκες ποὺ διαμορφώθηκαν στὴν Ἰουδαία ὕστερ' ἀπὸ τὸ 500.

τὴ ἔχει κάποια βάση. Μιὰ ποὺ ὁλοένα μετακινούντανε, δὲν μποροῦσαν νὰ καθιερώσουν ἕνα ὁρισμένο τόπο σὰν ἱερό τους. Ἂν ὅμως δεχτοῦμε τὴν ἄποψη αὐτή, τότε γιατί εἶχαν ἕνα μόνο ἱερὸ — τὴν Κιβωτὸ — καὶ κρατοῦσαν ἄσβεστη τὴν καντήλα καὶ μετακινοῦσαν τὸ ἱερὸ καὶ τὴν καντήλα τους; Κι ἀκόμα, δὲ θὰ μποροῦσαν νὰ βροῦν ἕναν τρόπο ὥστε νά 'χουν μιὰ μετακινούμενη ἑστία; Θαρρῶ πὼς δὲν εἶναι δύσκολη ἡ ἀπάντηση. Μιὰ ποὺ γιὰ τοὺς Ἑβραίους καταργήθηκαν μὲ τὴ βία οἱ παλιές τους θεότητες, δὲν τοὺς ἐπιτρέπονταν νὰ ἔχουν βωμοὺς κινητοὺς καὶ νὰ κρατήσουν κανένα σύμβολο ἀπὸ τὴν παλιά τους θρησκεία. Ἔτσι, ἡ Κιβωτὸς ἦταν τὸ ἱερὸ γιὰ ὅλες τὶς φυλὲς ποὺ βρίσκονταν κάτω ἀπὸ τὴν ἀρχηγία τοῦ Μωυσῆ, ἱερὸ ποὺ συμβόλιζε τὴ γιαχβικὴ θρησκεία, ἐνῶ ἡ καντήλα ἦταν τὸ σύμβολο τοῦ φωτὸς — τοῦ Ἀτόν, ποὺ ὅπως ξέρουμε ἦταν ὁ ἔμψυχος Ἥλιος. Φεύγοντας οἱ Ἰσραηλίτες γιαχβιστὲς ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο καὶ ἀπὸ τὸ ὄρος Χωρείβ, ποὺ ἦταν ἡ μόνιμη κατοικία τοῦ Γιαχβὲ (=Ἀτόν), πῆραν μαζί τους καὶ τὸ σύμβολό του — τὸ φ ῶ ς.

Ἀνακεφαλαιώνοντας τὰ ὅσα ἔχουμε πεῖ ὡς ἐδῶ, βγαίνουν τελικὰ συμπεράσματα: α) ὅτι ὑπῆρχαν δυὸ λαοὶ κάτω ἀπὸ τὴν ἀρχηγία τοῦ Μωυσῆ, ποὺ ἐπαναστάτησαν καὶ ἔφυγαν ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο. Ὁ ἕνας ἀπ' αὐτοὺς τοὺς λαοὺς ἦταν Αἰγύπτιοι καὶ πιστοὶ λάτρεις τοῦ Ἀτὸν (μονοθεϊστές), ὁ ἄλλος ἦταν Ἑβραῖοι ποὺ συμμαχήσανε μὲ τοὺς πρώτους, ἀλλὰ ἦταν πολυθεϊστὲς καὶ ἀναγκάστηκαν νὰ λατρέψουν τὸν Γιαχβὲ (=Ἀτὸν) ἅμα πέρασαν τὴν Ἐρυθρὰ Θάλασσα καὶ βρέθηκαν στὴν ἔρημο τῆς Ἀραβίας· β) ἅμα ἔφτασαν ὕστερ' ἀπὸ πολλὰ βάσανα καὶ περιπέτειες οἱ δυὸ αὐτοὶ λαοὶ στὴν Παλαιστίνη, σημειώθηκε ἐπιβίωση τοῦ πολυθεϊσμοῦ μέσα στὶς ἑβραϊκὲς φυλές. Ἔγιναν βέβαια ἐπιγαμίες ἀνάμεσα στοὺς δυὸ λαοὺς καὶ ἐπιμιξίες καὶ ἕνα μέρος τῶν Ἑβραίων προσηλυτίστηκε ἀπὸ τοὺς γιαχβιστές, δὲν ἦταν ὅμως δυνατὸ μέσα σὲ μιὰ γενεὰ νὰ ὁλοκληρωθεῖ ὁ τέτοιος προσηλυτισμός, μιὰ ποὺ παρουσιάστηκε — ὅπως ἦταν ἑπόμενο — φανατικὴ καὶ πεισματικὴ ἀντίδραση ἀπὸ μέρους τῶν Ἑβραίων· καὶ γ) στὴν Παλαιστίνη ἄρχισαν νὰ καταγράφουν οἱ ἱερογραμματεῖς τῶν Ἰσραηλιτῶν, ὄχι μόνο τὰ περιστατικὰ τῆς Ἐξόδου καὶ ὅλα τὰ νέα σπουδαῖα γεγονότα, ἀλλὰ καὶ τὶς παλιές τους παραδόσεις καὶ ἀναμνήσεις, τὶς σχετικὲς μὲ τὴν προμωσαϊκὴ ἱστορία τους. Αὐτὸ ὅμως ἔγινε καὶ ἀπὸ τοὺς Ἑβραίους, ποὺ δὲν ἀναγνώριζαν τὴ μωσαϊκὴ - ἀτονικὴ θρησκεία καὶ ἤθελαν νὰ δικαιολογήσουν ἱστορικὰ τὸ δικό τους φυλετικὸ καὶ θρησκευτικὸ βίο. Ἔτσι σχηματίστηκαν δυὸ διαφορετικὲς γραφτὲς παραδόσεις, ἡ πηγὴ Μ καὶ ἡ πηγὴ Π, ποὺ ὕστερα ἀπὸ τὴν αἰχμαλωσία συγχωνεύτηκαν καὶ διασκευάστηκαν σὲ μιά, γιατὶ ὁ γιαχβισμὸς ἀπὸ τὸν ΣΤ' αἰώνα καὶ δῶθε ἐπικράτησε πιὰ ὁριστικά.

Ὡστόσο ὅμως ἔμειναν ἀρκετὰ στοιχεῖα λίγο - πολὺ αὐτούσια καὶ ἀπὸ τὶς δυὸ πηγές, ποὺ ἀνακατεμένα μὲ μεταγενέστερα στοιχεῖα καὶ μύθους παρουσιάζουν τὸ κείμενο τῆς Π. Δ. σὲ πολλὰ σημεῖα ἀντιφατικό, ἀσυνάρτητο, ἀσύνδετο καὶ γλωσσικὰ ἀνώμαλο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Οἱ Ἑβραῖοι στὴν Αἴγυπτο καὶ ἡ προσωπικότητα καὶ ὁ ρόλος τοῦ Μωυσῆ

Γιὰ τὸ πῶς βρέθηκαν οἱ Ἑβραῖοι [1] στὴν Αἴγυπτο στὰ προμωσαϊκὰ χρόνια, δὲν τὸ ξέρουμε. Γύρω στὸ ζήτημα αὐτὸ σχηματίστηκαν δυὸ παραδόσεις. Ἡ πηγὴ Μ παρουσιάζει τοὺς Ἑβραίους σὰ δούλους στὴν Αἴγυπτο, ἡ πηγὴ Π σὰν ἐλεύθερους.

Ἀπὸ τὶς ἐξωβιβλικὲς πάλι γραφτὲς παραδόσεις μαθαίνουμε πὼς κάποια νομαδικὴ φυλή, ποὺ λέγονταν Ὑκσώς [2], εἶχε καταχτήσει

1. Ἡ ὀνομασία Ἑβραῖοι σὰν ὄνομα λαοῦ πολὺ λίγες φορὲς ἀναφέρεται στὴν Π. Δ. Μόνο στὰ πρῶτα βιβλία τῆς Πεντατεύχου σημειώνεται (βλ. Γέν. 14, 13· 39, 14, 17· 40, 15 καὶ Ἔξοδ. 2, 6, 11 καὶ 13). Οἱ Ο' μεταφράζουν τὸ ἑβραϊκὸ Ἰβρεὶ (Γέν. 14, 13) περάτης. Εἶναι λέξη σημιτικὴ καὶ σημαίνει τὸ διαβάτη, τὸν περιπλανώμενο. Σὰ νομαδικὴ φυλὴ ποὺ ἦταν, δὲν εἶχε μόνιμη ἐγκατάσταση καὶ οἱ προχωρημένοι στὸν πολιτισμὸ γειτονικοί τους λαοί, ποὺ εἶχαν περάσει στὸ μόνιμο γεωργικὸ βίο, ὀνομάσανε τοὺς ἀπόγονους τοῦ Ἀβραὰμ καὶ τοῦ Ἰακὼβ Ἰβρεὶ περπατάρηδες, περιπλανώμενους. Ἄρα τὸ Ἰβρεὶ - Ἑβραῖοι (περάτες) δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει τὴ σημασία: «Ἐκεῖνοι ποὺ ἦρθαν πέραν ἀπὸ τὸν Ἰορδάνη». Ἀπὸ τὶς ἐξωβιβλικὲς πηγὲς φαίνεται πὼς ἦρθαν μᾶλλον ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Βαβυλωνίας (βλ. Φίλων β. Μωυσῆ, 1, 2. Ἰώσηπ. Α' Κατ' Ἀπίωνος, 13). Καὶ στὴ Βίβλο (Γέν. 11, 13) κάτι τέτοιο ἱστορεῖται. Ἄλλη ὅμως πηγὴ (Δευτερ. 26, 5) λέει πὼς ἦταν Σύροι (Ἀραμαῖοι) καὶ περιπλανώμενοι ἦρθαν στὴν Αἴγυπτο. Ἴσως ἡ παράδοση αὐτὴ νὰ σχηματίστηκε ἀργότερα, γιὰ νὰ νομιμοποιηθεῖ, ὅπως θὰ λέγαμε σήμερα, ἡ κατοχὴ τῆς Παλαιστίνης.

2. Κατὰ τὸν Αἰγύπτιο ἱστορικὸ Μανέθωνα, ποὺ ἔγραφε «Αἰγυπτιακὴ ἱστορία» στὰ χρόνια τῶν δυὸ πρώτων Πτολεμαίων (320 - 280) βασισμένη στὰ αἰγυπτιακὰ ἀρχεῖα, ἡ ὀνομασία Ὑκσὼς σημαίνει «ἀρχηγοὶ χτηνοτρόφων». Ὑπῆρχε κι ἄλλη ἐτυμολογία καὶ σήμαινε «αἰχμάλωτοι - χτηνοτρόφοι» (βλ. Ἰώσηπ. Α' Κατ' Ἀπίωνος, 82 - 84). Μερικοὶ νεώτεροι νομίζουν πὼς Ὑκσὼς σήμαινε «ἡγεμόνες τῶν ξένων χωρῶν». Τοῦ Μανέθωνα τὰ ἀποσπάσματα

κυρίως τὴ Βόρεια Αἴγυπτο αἰῶνες πρὶν τὴ μωσαϊκὴ ἐποχὴ καὶ ἔπειτα ἀπὸ 500 χρόνια (γύρω στὰ 1600) διώχτηκαν ἀπὸ τοὺς Αἰγύπτιους καὶ πῆγαν στὴν Παλαιστίνη[1].

Εἶναι ὅμως ἀπόλυτα βέβαιο πὼς οἱ Ἑβραῖοι, ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι σημιτικοὶ λαοί, γιὰ πολλοὺς αἰῶνες ἦταν νομάδες[2] χτηνοτρόφοι, ποὺ μετακινούντανε ἀπὸ τὴν Παλαιστίνη ὣς τὴν Αἴγυπτο. Καὶ κάποτε μερικὲς ἀπὸ τὶς φυλὲς αὐτὲς πέρασαν στὸ γεωργικὸ βίο, χρόνια ὕστερ' ἀπὸ τότε ποὺ ἐγκαταστάθηκαν στὴν Αἴγυπτο.

Ἀπὸ τὸ ἱστορικὸ ὑλικὸ ποὺ μᾶς δίνει ἡ Πεντάτευχος, ὅσο κι ἂν εἶναι ἀντιφατικό, βγαίνει πὼς ἀπὸ πολὺ παλιὰ χρόνια πολλοὶ Ἑβραῖοι εἶχαν ἐγκατασταθεῖ στὴν Κάτω Αἴγυπτο καὶ ὕστερ' ἀπὸ καιρὸ ἀφομοιώθηκαν μὲ τοὺς ντόπιους Αἰγύπτιους. Ἡ γύρω στὸν Ἰωσὴφ ἱστορία αὐτὸ δείχνει. Ἀργότερα ὅμως ἦρθαν καὶ ἄλλοι Ἑβραῖοι ἀπὸ τὴν Ἀραβία ἢ τὴν Ἀσσυρία καὶ ἐγκαταστάθηκαν κι αὐτοὶ στὴ χώρα τοῦ Νείλου. Ἀλλὰ αὐτοὶ κράτησαν τὰ παλιά τους ἔθιμα καὶ γενικὰ τὶς κοινωνικοπολιτικές τους συνήθειες. Γι' αὐτὸ καὶ δὲν εἶχαν ἐπικοινωνία μὲ τοὺς ἀπόγονους τοῦ Ἰωσήφ. Ἀντανάκλαση τοῦ τέτοιου χωρισμοῦ ἀνάμεσα στοὺς παλιοὺς καὶ νέους Ἑβραίους εἶναι τὰ ὅσα γράφονται στὸ βιβλίο τῆς Γένεσης, ἐκεῖ ποὺ ἱστορεῖται ἡ ἀναγνώριση τοῦ Ἰωσὴφ μὲ τ' ἀδέρφια του. «Κ' ἔβαλε (ὁ Ἰωσήφ) χωριστὰ γιὰ τὸν ἑαυτό του φαγητὰ καὶ χωριστὰ γιὰ τ' ἀδέρφια του καὶ τοὺς Αἰγύπτιους ποὺ τρώγανε (σὲ κοινὸ τραπέζι) ὅλοι μαζί, γιατὶ οἱ Αἰγύπτιοι κι αὐτὸς δὲν μποροῦσαν νὰ φᾶνε ἀπὸ τὸ ἴδιο ψωμὶ ποὺ τρώγανε οἱ Ἑβραῖοι, τέτοιο πράγμα ἦταν βδέλυγμα γι' αὐτούς.» (Γέν. 43, 32). Ἀπὸ τὸ χωρίο αὐτὸ μαθαίνουμε πὼς ὁ Ἰωσὴφ (καὶ δὲν πρόκειται γιὰ ἕνα ἄτομο, ἀλλὰ γιὰ ὁλόκληρη φυλὴ) δὲν κρατοῦσε πιὰ τὰ παλιὰ ἔθι-

---

βρίσκονται στὴ συλλογὴ τοῦ **Muller, FHG. τ. II, 511 - 616.**

1. Στὰ αἰγυπτιακὰ μνημεῖα οἱ Ὑκσῶς σημειώνονται μὲ τὸ ὄνομα Ἀμοῦ.

2. Ἀπήχηση τῆς νομαδικῆς ζωῆς τῶν πρωτοεβραίων, ὅπως εἴδαμε στὴν παραπάνω σημείωση, βρίσκεται στὸ Δευτερονόμιο, ὅπου σημειώνεται πὼς οἱ πρόγονοι τῶν Ἑβραίων ἦταν νομάδες Σύροι (Ἀραμαῖοι) καὶ κατέβηκαν στὴν Αἴγυπτο, ὅπου, ἂν καὶ ἦταν λίγοι στὴν ἀρχή, πλήθυναν ὕστερ' ἀπὸ καιρὸ κ' ἔγιναν μεγάλος καὶ ἰσχυρὸς λαός. Ἀλλὰ οἱ Αἰγύπτιοι τοὺς κακομεταχειρίστηκαν καὶ τοὺς σκλάβωσαν, γι' αὐτό, μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Γιαχβέ, ἔφυγαν ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο (Δευτ. 26, 5 - 8).

μια τῶν Ἑβραίων, παρὰ ἦταν σὲ ὅλα Αἰγύπτιος[1]. Ἔτσι ἐξηγεῖται γιατὶ ἀργότερα οἱ ἀπόγονοι τοῦ Ἰωσὴφ προσχώρησαν εὔκολα στὸ κίνημα τοῦ Μωυσῆ καὶ λάτρεψαν τὸν Γιαχβέ, ἐνῶ οἱ ἄλλες ἑβραϊκὲς φυλὲς (Ἰούδα καὶ Βενιαμὶν) ἄργησαν πολὺ ὥσπου νὰ ἐγκολπωθοῦν τὴ θρησκεία τοῦ Γιαχβέ.

Φαίνεται ὅμως πὼς ἡ ἐπιδρομὴ τῶν Ὑκσὼς καὶ ἡ ἐγκατάστασή τους στὴν Κάτω Αἴγυπτο ἔφερε μεγάλες καταστροφές. Σὰ νομαδικὸς λαὸς ποὺ ἦταν, διαγούμιζαν τὶς γεωργικὲς περιοχὲς καὶ ρήμαζαν τὸν τόπο, γι' αὐτὸ ἡ ἀνάμνησή τους προκαλοῦσε φόβο καὶ γεννοῦσε μίσος στοὺς Αἰγύπτιους[2]. Πάνω στὸ ζήτημα αὐτὸ γράφτηκαν πολλὰ καὶ ἀκόμη δὲν μπόρεσαν νὰ συμφωνήσουν οἱ αἰγυπτιολόγοι καὶ οἱ ἑβραιολόγοι[3]. Καὶ οὔτε θὰ συμφωνήσουν, ἂν δὲ βρεθοῦν γραφτὲς πηγὲς ποὺ νὰ μᾶς διαφωτίζουν. Ἔτσι, ἄλλοι σήμερα παραδέχονται πὼς οἱ Ἑβραῖοι ἦταν νομάδες τῆς Ἀραβίας, ἄλλοι πὼς μερικὲς μόνο φυλὲς πέρασαν στὴν Αἴγυπτο μὲ τὸν Ἰωσὴφ καὶ ἄλλοι πὼς οἱ Ὑκσὼς ἦταν Ἑβραῖοι. Ἡ τελευταία ἐκδοχὴ δὲν εἶναι ὁλότελα ἀπίθανη, μιὰ ποὺ ὑπάρχουν γι' αὐτὴ ἀρχαῖες μαρτυρίες[4] καὶ μάλιστα ἡ αἰγυπτιακὴ ἱστορία τοῦ Μανέθω-

---

1. Ἡ φυλὴ μάλιστα Ἰωσήφ, ποὺ εἶχε ἀφομοιωθεῖ μὲ τοὺς Αἰγύπτιους, πέρασε ἀπὸ τὸ γεωργικὸ βίο στὸ ἐμπόριο. Ἔτσι ἕνα μέρος ἀπὸ τοὺς παλιοὺς αὐτοὺς Ἑβραίους ἔκανε τὸν πραματευτή, γι' αὐτὸ καὶ ὁ Ἰωσὴφ παρουσιάζεται σὰν ὁ πιὸ ξυπνὸς ἔμπορας τῆς αἰγυπτιακῆς ἀρχαιότητας καὶ μάλιστα διάσημος μαυραγορίτης (βλ. Γέν. 37, 25 καὶ πέρα, 47, 13 καὶ πέρα).

2. Τὸ ὅτι τοὺς νομάδες Ὑκσὼς τοὺς μισοῦσαν οἱ Αἰγύπτιοι, γιατὶ ἦταν ληστρικὴ φυλὴ καὶ ζοῦσε μὲ τὶς ἁρπαγὲς καὶ τὶς κλεψιές, τὸ μαντεύουμε καὶ ἀπ' ὅσα γράφονται στὸ βιβλίο τῆς Γένεσης. Ὅταν κάποτε ἔφτασαν στὴν Κάτω Αἴγυπτο νομάδες - κτηνοτρόφοι Ἑβραῖοι, ὁ Ἰωσὴφ τοὺς δήλωσε καθαρὰ πὼς οἱ Αἰγύπτιοι μισοῦν τοὺς «ποιμένες προβάτων» (Γέν. 46, 34). Ἴσως κάτω ἀπὸ τὴ φράση αὐτὴ νὰ ὑπονοοῦνται οἱ Ὑκσώς.

3. Βλ. τὶς σχετικὲς ἀπόψεις καὶ γνῶμες πάνω στὸ ζήτημα αὐτὸ στοῦ Φιλιππίδη, Ἱστορία θρησκ. τοῦ Ἰσραήλ, σ. 419 - 466, ὅπου καὶ σημειώνεται ἡ σχετικὴ ξενόγλωσση βιβλιογραφία.

4. Ὁ ἀρχαιολόγος Τσάρλς Μάρστον, ποὺ καταπιάστηκε ἀπὸ χρόνια μὲ τὰ προβλήματα τῆς ἑβραϊκῆς ἀρχαιολογίας, τὸ Δεκέμβρη 1936 ἔκανε ἐνδιαφέρουσες ἀνακοινώσεις, σχετικὲς μὲ τὴν καταγωγὴ τῶν Ἑβραίων καὶ τὴ φυλὴ τῶν Ὑκσώς. Στὸ Τὲλλ Ντουβέιρ τῆς Παλαιστίνης βρέθηκε ἕνας τάφος τοῦ 16ου αἰώνα π.Χ., μέσα στὸν ὁποῖο ὑπῆρχε ἕνα μαχαίρι μὲ ἐπιγραφὴ ποὺ ἀποτελούντανε ἀπὸ 4 γράμματα ἢ σύμβολα τῆς ἑβραιοσιναϊτι-

να[1]. Όπως καὶ ἂν εἶναι, δὲν μποροῦμε ν' ἀρνηθοῦμε τὴ διβλικὴ παράδοση, ποὺ λέει πὼς οἱ Ἑβραῖοι ἔζησαν πολλὰ χρόνια στὴν Αἴγυπτο[2]. Μόνο δὲν μποροῦμε νὰ παραδεχτοῦμε τὰ ὅσα λέγονται στὸ διβλίο τῆς Ἐξόδου, πὼς οἱ Ἑβραῖοι ἦταν δ ο ῦ λ ο ι. Τὸ πιὸ πιθανὸ εἶναι πὼς ζοῦσαν αὐτόνομοι, ἂν ὄχι ὁλότελα ἀνεξάρτητοι, σὲ μιὰ περιοχὴ τῆς Αἰγύπτου, ἴσως κοντὰ στὸ μέρος ποὺ ἔχτισεν ὁ Ἀμένωφις ὁ Δ' τὴν πρωτεύουσά του, δηλαδὴ στὰ σύνορα τῆς Ἄνω καὶ Κάτω Αἰγύπτου καὶ πρὸς τὴ μεριὰ τῆς Ἐρυθρᾶς Θάλασσας[3]. Στὰ χρόνια ὅμως τοῦ φαραὼ Ραμεσῆ Β' ἔχασαν τὴν αὐτοτέλειά τους καὶ ὑποχρεώθηκαν νὰ πληρώνουν δαριοὺς φόρους καὶ νὰ κάνουν ἀγγαρεῖες πρὸς ὄφελος τῶν Αἰγυπτίων τσιφλικάδων, γι' αὐτό, ἀνάμεσα στὸν ἑβραϊκὸ λαὸ ἀναπτύχτηκε αἴσθημα μίσους ἐνάντια στοὺς Αἰγύπτιους καὶ περίμεναν τὴν κατάλληλη εὐκαιρία γιὰ νὰ ἐπαναστατήσουν. Ἂν πάλι δεχτοῦμε πὼς ἦταν σκλάδοι, μέσα σὲ τρεῖς γενεὲς θὰ ἔχαναν τὴ φυλετική τους ὑπόσταση, πρά-

---

κῆς γραφῆς. Ἡ καταγωγὴ τῆς γραφῆς αὐτῆς δὲν εἶναι γνωστή, μὰ σχετίζεται μὲ παρόμοια γραφὴ ποὺ δρέθηκε στὴ Χερσόνησο Σινὰ κατὰ τὸ 1904 - 1905 ἀπὸ τὸν Φλίντερς Πήτρι. Ἡ ἐπιγραφὴ πιθανολογεῖται πὼς ἀνήκει στοὺς Ὑκσώς, ποὺ τὴν ἴδια ἐποχὴ εἶχαν καταχτήσει καὶ τὴν Παλαιστίνη καὶ τὴν Αἴγυπτο. Ὁ Τσάρλς Μάρστον ὑποστηρίζει πὼς οἱ Ὑκσὼς ἦταν οἱ πρῶτοι Ἑβραῖοι, δηλαδὴ οἱ πρόγονοι τῶν Ἰσραηλιτῶν. Οἱ γνῶμες του ὅμως δὲ δρῆκαν ὁμόθυμη ἀποδοχή.

1. Σημειώνω πὼς ἡ Αἰγυπτιακὴ Ἱστορία τοῦ Μανέθωνα σὲ πολλὰ σημεῖα παραποιήθηκε ἀπὸ Ἑβραίους ἑλληνιστὲς καὶ ἀπὸ ἀντισημίτες σχολιαστὲς γιὰ πολιτικοὺς λόγους κ' ἔτσι τὸ κείμενο ποὺ εἶχε ὑπ' ὄψη του ὁ Ἰώσηπος — κείμενο νεώτερο κατὰ διακόσια καὶ παραπάνω χρόνια — δὲν ἦταν σὲ πολλὰ μέρη αὐθεντικό.

2. Βλ. καὶ Alexis Mallon, Les Hébreux en Egypte, Ρώμη 1921. Φιλιππίδη, Ἱστορία θρησκ. Ἰσραήλ, 177 καὶ 433 - 434. Βέλλα, Θρησκευτ. προσωπικότητες, 6 καὶ πέρα. Σημειώνω πὼς ἀπὸ μερικὰ στοιχεῖα τῶν ἀρχείων τοῦ Φαραὼ Θούθμουσι (1501 - 1447) μαθαίνουμε πὼς γίνεται λόγος γιὰ κάποιον Για - κομπ - ἐλ, ποὺ πιθανὸ νὰ εἶναι τὸ ἑβραϊκὸ ὄνομα Ἰακώβ, ὅπως δέχεται ὁ Ed. Meyer καὶ ἄλλοι.

3. Ἡ Βίβλος ὁρίζει σὰ μέρος τῆς ἐγκατάστασης καὶ διαμονῆς τῶν Ἑβραίων τὴν περιοχὴ Γεσσέν. Πάντα πρέπει νὰ 'χουμε ὑπ' ὄψη πὼς στὴ Βίβλο, ἐξὸν ἀπὸ τὰ χωρία ποὺ σημειώσαμε παραπάνω, οἱ Ἑβραῖοι ἀναφέρονται παντοῦ ὡς φυλὴ Ἀβραὰμ ἢ Ἰακὼβ καὶ κάποτε ὡς φυλὴ Ἰωσὴφ καὶ Ἰούδα. Ἡ φυλὴ ὅμως Ἰωσήφ, ὅπως εἴδαμε, ἦταν μιὰ χωριστὴ φυλή, ποὺ εἶχε ἀφομοιωθεῖ μὲ τοὺς ντόπιους Αἰγυπτίους.

μα πού δέν έγινε [1]. Εἶναι ἀλήθεια πώς στὶς πινακίδες - ἐπιστολὲς τῆς Τὲλλ - Ἔλ - Ἀμάρνα γίνεται λόγος γιὰ τοὺς Χαβίρου, ποὺ ἦταν ἕτοιμοι νὰ εἰσβάλουν στὴ Γῆ Χαναάν. Γεννήθηκε λοιπὸν τὸ ζήτημα, ἂν ὁ λαὸς Χαβίρου εἶναι οἱ Ἑβραῖοι (=Ἱβρεί). Πολλοὶ ἑβραιολόγοι παραδέχονται πὼς καὶ τὰ δυὸ ὀνόματα ἔχουν τὴν ἴδια ρίζα, ἄρα πρόκειται γιὰ τὴν ἴδια φυλή [2]. Ἄλλοι ὅμως τὴν ἐτυμολογία αὐτὴ δὲν τὴ δέχονται καὶ λένε πὼς ἡ ὁμοηχία δὲν εἶναι βασικὸ τεκμήριο τῆς ταυτότητας τῆς ρίζας δυὸ ξένων λέξεων [3].

Εἴπαμε πὼς οἱ Ἑβραῖοι, λίγα χρόνια πρὶν φύγουν μαζὶ μὲ τοὺς Ἰσραηλίτες ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο, στὰ χρόνια τοῦ Ραμεσῆ Β΄ (1292 - 1225), ὑπόφεραν πολὺ ἀπὸ τὴν κακοδιοίκηση τοῦ φαραὼ αὐτοῦ, ποὺ τοὺς καταπίεζε πολύ, γιὰ λόγους ποὺ δὲν ξέρουμε. Ὅπως εἴπαμε ὅμως πιὸ μπροστά, στὰ χρόνια αὐτὰ ξέσπασε κάποια ἐπανάσταση καὶ φυσικὰ πρέπει νὰ παραδεχτοῦμε πὼς τὴν ἐπανάσταση αὐτὴ τὴν ὀργάνωσαν οἱ ἐχτροὶ τοῦ Ραμεσῆ, ποὺ δὲν ἦταν ἄλλοι ἀπὸ τοὺς παλιοὺς ἀτονικούς, δηλαδὴ τοὺς ὀπαδοὺς τῆς ἀμενωφικῆς μεταρρύθμισης. Μὲ τὸ νὰ καταπιέζονται ὅμως καὶ οἱ Ἑβραῖοι, συνεργάστηκαν κι αὐτοὶ μὲ τὸ κόμμα τῶν ἐχτρῶν τοῦ Ραμεσῆ καὶ πῆραν μέρος στὴν ἐνάντιά του ἐπανάσταση· γι' αὐτὸ καί, ὅταν ἀπότυχε τὸ κίνημα, ἡ καταπίεση καὶ ἡ τρομοκρατία μεγάλωσαν. Σὲ λίγο ὅμως, στὰ χρόνια τοῦ νέου φαραὼ Μενεφθᾶ, ποὺ διαδέχτηκε τὸν Ραμεσῆ, ξέσπασε μιὰ καινούργια ἐπανάσταση. Ποιοί ὅμως ἦταν οἱ ἐπαναστάτες καὶ τί ζητοῦσαν; Στὸ βιβλίο τῆς Ἐξόδου ὑπάρχουν μερικὰ ἱστορικὰ στοιχεῖα, ποὺ μποροῦν νὰ μᾶς ὁδηγήσουν νὰ βγάλουμε κάποιο θετικὸ συμπέρασμα, ἂν τὰ ξεκαθαρίσουμε ἀπὸ τὸ μυθολογικὸ καὶ μυθοπλαστικὸ περικάλυμμά τους. Ἡ κριτικὴ ἀνάλυση μᾶς δείχνει πὼς οἱ ἐπαναστάτες δὲν ἦταν ὅλοι ἀπὸ τὴν ἴδια φυλή. Πρωτοστατοῦσαν οἱ Αἰγύπτιοι (ποὺ πῆραν τότε ὄνομα Ἰσραηλίτες) καὶ εἶχαν συμμάχους τοὺς Ἑβραίους, ποὺ

---

1. Γιὰ τὴν προμωσαϊκὴ ἱστορία τῶν Ἑβραίων καὶ τὶς διάφορες ἀπόψεις τῶν ἱστορικῶν καὶ ἑβραιολόγων, κοίτα τοῦ Kittel, Gesch. des Volkes Israel, 1923[6], τ. Α., σ. 290 καὶ πέρα.

2. Βλ. Βέλλα, Θρησκευτ. προσωπικότητες, 6 - 7.

3. Μπρατσιώτη, Εἰσαγωγὴ στὴν Π. Διαθήκη, σ. 155 καὶ Φιλιππίδη, Ἱστορία θρησκ. Ἰσραήλ, σελ. 177 καὶ 433 - 444, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

πιθανό, ὅπως εἴδαμε, νὰ ἦταν ἀπόγονοι τῶν παλαιῶν Ὑκσώς. Οἱ ἀντίπαλοι τοῦ Μενεφθᾶ Αἰγύπτιοι θὰ εἶχαν φυσικὰ κάποιο σοβαρὸ λόγο γιὰ νὰ ἐπαναστατήσουν. Ἡ πρώτη καὶ κύρια αἰτία θὰ ἦταν ἡ καταπίεση καὶ ἡ ἐκμετάλλευση. Μὰ ὅλες οἱ ἐπαναστάσεις παρουσιάζονται μὲ δική τους ἰδεολογία, ποὺ ἀντανακλᾶ τὶς ἐπιδιώξεις καὶ τοὺς σκοποὺς τῶν ἐπαναστατῶν. Καὶ ξέρουμε πὼς πρὶν ἀπὸ μερικὰ χρόνια εἶχε γίνει μιὰ μεγάλη ἐπανάσταση στὴ χώρα τοῦ Νείλου, μὲ ἀρχηγὸ τὸν Ἀμένωφι Δ', ποὺ, ἐνῶ στὴν ἀρχὴ ἐπικράτησε, ἀργότερα τὸ νέο πολιτικοκοινωνικὸ καθεστὼς του ἀνατράπηκε. Μποροῦμε λοιπὸν νὰ ὑποθέσουμε πὼς οἱ Αἰγύπτιοι ποὺ ἐπαναστάτησαν ἐνάντια στὸν Μενεφθά, ὅπως καὶ πρὶν ἐνάντια στὸν Ραμεσή, ἦταν ἀμενωφικοί, οἱ «αἱρετικοὶ» ὀπαδοὶ τῆς νέας θρησκείας τοῦ Ἀτόν. Οἱ σύμμαχοί τους Ἑβραῖοι πῆγαν μαζί τους, γιατὶ κι αὐτοὶ καταπιέζονταν πολύ.

Ἀρχηγὸς τῆς ἐπαναστατικῆς κίνησης ἦταν ὁ Μωυσῆς[1], Αἰγύπτιος γέννημα καὶ θρέμα καὶ μάλιστα στρατηγὸς καὶ αὐλικός[2]. Οἱ ἐξωβιβλικὲς πηγὲς μᾶς πληροφοροῦν ἀκόμα πὼς τὸ οἰκογενειακό του ὄνομα ἦταν Ὀσάρσηφ. Ὡστόσο μερικοὶ ἀμφισβητοῦν τὴν ἱστορικὴ προσωπικότητα τοῦ Μωυσῆ. Ἀλλὰ τὰ ἐπιχειρήματά τους δὲν εἶναι σοβαρά. Ἐκεῖνο ποὺ εἶναι τὸ σωστὸ εἶναι τοῦτο: ὁ ἀρχηγὸς αὐτὸς δὲν ἦταν Ἑβραῖος καὶ ἡ θρησκευτική του μεταρρύθμιση, ὅπως τὸ ὑποστήριξαν παλαιότερα καὶ ἄλλοι, σχετίζονταν μὲ τὴν αἰγυπτιακὴ λατρεία[3].

---

1. Τὸ ὄνομα Μωυσῆς χαρακτηρίζεται σὰν αἰγυπτιακὸ ἀπὸ τὴ Βίβλο καὶ ἐτυμολογιέται ἀπὸ τὸ μώυ = νερό, ἄρα σημαίνει ὑδατόσωστος (βλ. Ἔξ. 2, 10). Ἄλλοι ὅμως τὸ ἐτυμολογοῦν ἀπὸ τὴν αἰγυπτιακὴ λέξη Μεσῆ = βρέφος, παιδί. Ἀνάλογα ὀνόματα, λένε, εἶχαν καὶ πολλοὶ φαραὼ (Ἄμμασις, Ραμεσῆς κλπ.). Ὁ Gutschmidt πάλι τὸ ταυτίζει μὲ τὸ Ἄμωσις (βλ. Καρολίδη, Παγκόσ. ἱστορία, τ. I, 179, 181).

2. Καὶ στὸν πρῶτο χριστιανικὸ αἰώνα ἦταν γενικὰ παραδεχτὸ πὼς ὁ Μωυσῆς μορφώθηκε στὴν αὐλὴ τοῦ φαραὼ καὶ τὸ ἱερατεῖο τῆς Αἰγύπτου. «Καὶ ἐπαιδεύθη Μωϋσῆς πάσῃ σοφίᾳ Αἰγυπτίων.» (Πράξ. 7, 22).

3. Ὁ καθηγητὴς καὶ ἑβραιολόγος Βέλλας γράφει σχετικά: «Ἡ μαρτυρία τῆς Ἐξόδου (2, 1 καὶ πέρα) περὶ ἀνατροφῆς τοῦ Μωϋσέως ἐν τῇ Αἰγυπτιακῇ Αὐλῇ καὶ ὁμοιότητές τινες παρατηρούμεναι μεταξὺ τῆς αἰγυπτιακῆς καὶ μωσαϊκῆς λατρείας (Κιβωτός), ἔδωκαν ἀφορμὴν εἰς ἀρχαιοτέραν ἀκόμη ἐποχὴν νὰ φέρωσιν εἰς συσχέτισιν τὴν μωσαϊκὴν πρὸς τὴν αἰγυπτια-

Κι ἀκόμα, σὰ σπουδασμένος ποὺ ἦταν, ἤξερε καὶ τὴν ἱερατικὴ γραφὴ καὶ γενικὰ ἦταν σπουδαῖο πρόσωπο στὴν Αὐλὴ τοῦ φαραώ [1].

Ἀργότερα ὅμως, ὅταν οἱ Ἑβραῖοι καὶ οἱ Ἰσραηλίτες ἐγκαταστάθηκαν στὴν Παλαιστίνη, σχηματίστηκαν, ὅπως εἴδαμε, δυὸ ξεχωριστὲς παραδόσεις γύρω στὸν Μωυσή. Ἡ μιὰ (πηγὴ Μ) προέρχονταν ἀπὸ τοὺς Αἰγύπτιους ὀπαδούς του καὶ ἦταν φιλικὴ καὶ ὑμνητικὴ γι' αὐτὸν καὶ ἡ ἄλλη ἐχτρικὴ (πηγὴ Π). Ἡ πρώτη παρουσίαζε τὸν Μωυσὴ σὰν ἀποσταλμένο, ἀγγελιαφόρο τοῦ Γιαχβέ· καὶ ἡ ἄλλη σὰν πρόσωπο ἐχτρικὸ καὶ τυραννικὸ στοὺς Ἑβραίους. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος ποὺ ἔκανε τοὺς συντάχτες τῆς πηγῆς Π νὰ ἀγνοήσουν τὴ γενεαλογία τοῦ Μωυσῆ καὶ νὰ μὴν τὴ σχετίσουν μὲ τὸν οἶκο Ἰακώβ. Στὰ παλιὰ ἑβραϊκὰ ἀρχεῖα ὁ Μωυσὴς δὲν ἀναφέρονταν πὼς κατάγονταν ἀπὸ τοὺς Ἑβραίους [2]. Αὐτὸ πρέπει νὰ

κὴν θρησκείαν. Ἀλλ' ἐξωτερικαὶ ὁμοιότητες, ὀφειλόμεναι εἰς κοινὰς θρησκευτικὰς παραστάσεις, πολὺ ἀπέχουσι τοῦ νὰ δύνανται νὰ μαρτυρήσωσιν ἐσωτερικὴν τινὰ συνάφειαν τῶν δύο θρησκειῶν. Τὴν ἀνωτέρω ὅμως ὑπόθεσιν ἦλθον ν' ἀναζωογονήσωσι πρὸς στιγμὴν καὶ ἐπαναφέρωσιν ἐπὶ τάπητος τὰ περίφημα εὑρήματα τῆς Τὲλλ - Ἔλ - Ἀμάρνα (14ος αἰὼν π.Χ.), τὰ ὁποῖα ἐγνώρισαν εἰς τὸν κόσμον κατὰ μέγα μέρος τὴν περίφημον καταστᾶσαν θρησκ. μονοθεϊστικὴν μεταρρύθμισιν τοῦ Ἀμενώφιος IV (1375 - 1350)...» (Θρησκευτικαὶ προσωπικότητες, Α, 33 - 34). Τὰ ἐπιχειρήματα ὅμως τοῦ Βέλλα, μὲ τὰ ὁποῖα ἀντικρούει τὴν παραπάνω γνώμη, δὲν ἔχουν ἱστορικὸ στήριγμα. Ἡ κριτικὴ πρέπει νὰ στηρίζεται σὲ ἀντικειμενικὰ κριτήρια, στὶς πηγὲς καὶ ὄχι σὲ ὑποθέσεις φανταστικές. Καὶ οἱ πηγὲς εἶναι μὲ τὸ μέρος ἐκείνων ποὺ ὑποστηρίζουν πὼς ὑπάρχουν ὁμοιότητες ἀνάμεσα στὴ μωσαϊκὴ καὶ τὴν αἰγυπτιακὴ (ἀτονικὴ) λατρεία, ποὺ δὲν εἶναι τυχαῖες, ἀλλὰ ἔχουν κοινὴ τὴν καταγωγή.

1. Ὁ Ἑβραῖος φιλόσοφος Φίλων (Α' χριστιανικὸς αἰώνας) λέει πὼς ὁ Μωυσὴς ἔμαθε τὴν ἱερατικὴ γραφὴ ἀπὸ τοὺς Αἰγύπτιους ἱερογραμματεῖς καὶ γενικὰ ἀφήνει νὰ ὑπονοηθεῖ πὼς ἦταν Αἰγύπτιος καὶ ἡ πιὸ μεγάλη προσωπικότητα τῆς ἀρχαιότητας (βλ. βίος Μωϋσέως). Γιὰ τὴ μεγάλη μόρφωση τοῦ Μωυσῆ κάνει ἐπίσης λόγο καὶ ὁ Ἑβραῖος ἱστορικὸς Ἰώσηπος (βλ. Ἰουδ. ἀρχ., II, 10). Ὅλες αὐτὲς οἱ ἐξωβιβλικὲς πηγὲς δείχνουν πώς, ἐξὸν ἀπὸ τὴν Πεντάτευχο καὶ τὸ βιβλίο τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ, ὑπῆρχε ἀποθησαυρισμένο καὶ ἄλλο ἀρχειακὸ ὑλικό, ποὺ οἱ ραββίνοι τὸ κρατοῦσαν ἀπόκρυφο, γιατὶ ἴσως δὲν ταίριαζε μὲ τὴν ἐπίσημη παράδοση τῆς Βίβλου.

2. Στὰ τελευταῖα προχριστιανικὰ χρόνια ὁ Μωυσὴς ταυτίζονταν μὲ τὸν Γιαχβὲ (βλ. Διόδ. Σικελ. IV, 94). Ὑπῆρχε φαίνεται μέσα στὸ Ναὸ τῆς Ἱερουσαλὴμ καὶ ἄγαλμά του, ποὺ τὸν παρίστανε μὲ γένεια καὶ καβάλα πά-

τὸ θεωρήσουμε γιὰ βέβαιο. Ἀργότερα (στὰ ὕστερ' ἀπὸ τὴν αἰχμαλωσία χρόνια) ἡ πηγὴ Π νοθεύτηκε μὲ στοιχεῖα τῆς πηγῆς Μ καὶ ἔτσι ἡ γενεαλογία τοῦ Μωυσῆ παρουσιάζει πολλὰ κενὰ καὶ δημιουργεῖ πολλὲς μπερδεψιές. Γι' αὐτό, στοὺς τελευταίους προχριστιανικοὺς χρόνους, ὅταν πῆρε ὁριστικὴ μορφὴ ἡ σύνθεση τῶν βιβλίων τῆς Π. Δ. καὶ ὁ γιαχβισμὸς εἶχε πιὰ ὁριστικὰ ἐπικρατήσει, βρέθηκε μιὰ μέση λύση γιὰ νὰ συμβιβαστεῖ ἡ ἀντίθεση αὐτή. Πλάστηκε μιὰ νέα παράδοση, πὼς ὁ Μωυσῆς ἀπὸ τὴ μάνα του ἦταν Ἑβραῖος καὶ πὼς ρίχτηκε, ὅταν ἦταν βρέφος, στὸν Νεῖλο μέσα σ' ἕνα καλάθι κ' ἐκεῖ τονε βρῆκε ἡ κόρη τοῦ φαραὼ καὶ τονε πῆρε καὶ τὸν ἀνάθρεψε. Ἡ παράδοση αὐτὴ φτιάχτηκε πάνω στ' ἀχνάρια τοῦ μύθου τοῦ Σαργκὼν Α'[1]. Ἔτσι δικαιολογούντανε καὶ τὸ ὅτι ἔγινε ἀρχηγὸς τῶν Ἑβραίων καὶ τὸ ὅτι ἔπαιξε μεγάλο καὶ σπουδαῖο ρόλο. Ὅλοι σχεδὸν οἱ μεγάλοι ἄντρες τῆς μακρινῆς ἀρχαιότητας πιστεύονταν πὼς ἦταν κλεψίγαμοι καὶ ἡ γέννησή τους χρωματίζονταν μὲ διάφορους θρύλους.

Ἂς ἔρθουμε στὸ βιβλίο τῆς Ἐξόδου, γιὰ νὰ ἰδοῦμε ποιό εἶναι τὸ ἱστορικὸ ὑλικὸ ποὺ ἀπηχεῖ τὴν ἐπανάσταση ποὺ ὀργάνωσε ὁ Μωυσῆς καὶ τὰ γεγονότα ποὺ ἐπακολουθήσανε. Ὁ ἱστορικὸς πυρήνας τῆς πολυτάραχης ἐκείνης ἐποχῆς εἶναι, κατὰ τὴ γνώμη μου, τοῦτος ἐδῶ:

Ὅπως εἴδαμε πιὸ μπρός, στὰ χρόνια τοῦ Ἀμένωφι ἔγινε μιὰ μεγάλη πολιτικοκοινωνικὴ ἐπανάσταση μὲ θρησκευτικὸ μανδύα. Ἀργότερα οἱ ἀντιαμενωφικοὶ ἐπικράτησαν καὶ ξανάφεραν τὸ παλιὸ καθεστώς. Εἶναι φυσικὸ μὲ τὴν ἐπικράτηση τῶν ἀντιδραστικῶν νὰ ἔγιναν καταδιώξεις. Οἱ πιὸ στενοὶ συνεργάτες καὶ οἱ πιὸ

νω σ' ἕνα γαϊδούρι, κρατώντας στὰ χέρια του ἕνα ἱερὸ βιβλίο. Τὸ ἄγαλμα αὐτὸ τὸ εἶδε στὶς παραμονὲς τῆς μακκαβαϊκῆς ἐπανάστασης ὁ Ἀντίοχος, ποὺ μπῆκε μέσα στὸ Ναὸ (βλ. Διόδ. Σικελ. XXXIV)

1. Ἡ σουμερικὴ ἱστορία τοῦ Σαργκὼν Α' μοιάζει πολὺ μὲ τὸ θρύλο τῆς Π. Διαθήκης γιὰ τὴ γέννηση τοῦ Μωυσῆ. «Ὁ Σαργκών, ὁ κραταιὸς βασιλιάς, ὁ βασιλιὰς τῆς Ἀκκαδίας, εἶμαι ἐγώ. Ἡ μητέρα μου ἦταν φτωχή, πατέρα ὅμως δὲ γνώρισα. Ὁ ἀδερφὸς τοῦ πατέρα μου ζοῦσε στὰ βουνά. Ἡ μάνα μου, ποὺ ἦταν φτωχή, μὲ γέννησε κρυφά, μ' ἔβαλε σ' ἕνα κοφίνι καμωμένο μὲ καλάμια καὶ τὸ βούλωσε μὲ πίσσα καὶ μ' ἔριξε στὸν ποταμό, ποὺ δὲ μὲ βούλιαξε...» (βλ. J. Finlay Finlayson, Symbols and legends of Freemasoury, σ. 42 καὶ πέρα).

φανατικοὶ ὀπαδοὶ τοῦ Ἀμένωφι θὰ ἔφυγαν, γιὰ νὰ γλυτώσουν ἀπὸ τοὺς διωγμούς. Ἀντίκρυ, στὴν Ἀραβία, βρίσκουμε στὰ χρόνια τοῦ Μωυσῆ φανατικοὺς λάτρες τοῦ Γιαχβέ. Αὐτοὶ λοιπὸν θὰ ἦταν Αἰγύπτιοι φυγάδες, ἀπὸ τὸ κόμμα τοῦ Ἀμένωφι. Μὰ καὶ πολλοὶ θὰ ἔμειναν στὴν Αἴγυπτο καί, ἅμα πέρασαν χρόνια, θὰ ἔγιναν ἀκόμα πιὸ πολλοί, γιατὶ οἱ καταπιέσεις καὶ ἡ ἐκμετάλλευση δυνάμωναν πάλι τὸ παλιὸ ἀμενωφικὸ κόμμα. Αὐτὸ θὰ ἔγινε στὰ χρόνια τοῦ φαραὼ Ραμεσῆ, ποὺ ἦταν δυνάστης σκληρός. Ἀρχηγὸς τοῦ ἀμενωφικοῦ κόμματος ἀναγνωρίστηκε τώρα ὁ Μωυσῆς, πού, ὅπως εἴπαμε, τὸ ὄνομά του τὸ πραγματικὸ ἦταν Ὀσάρσηφ καὶ ἦταν ἕνας ἀπὸ τοὺς σημαντικοὺς τοῦ καιροῦ του. Στὴν ἀρχὴ φαίνεται πὼς δὲν ἤθελε νὰ συνεργαστεῖ μὲ τοὺς Ἑβραίους, ποὺ κι αὐτοὶ ἦταν καταπιεζόμενοι ἀπὸ τὸν φαραὼ καὶ εἶχαν ἐπαναστατικὴ ψυχολογία. Ἴσως γιατὶ αὐτοὶ ἦταν πολυθεϊστὲς καὶ δὲν πίστευαν στὸν Ἀτόν. Μὰ τὸ κόμμα του τὸν ὑποχρέωσε νά 'ρθει σ' ἐπαφὴ μὲ τὸ ἑβραίικο στοιχεῖο καὶ νὰ τοὺς τραβήξει μὲ τὸ μέρος του. Τὸ βιβλικὸ κείμενο λέει πὼς ὁ Μωυσῆς δίσταζε νὰ συνεργαστεῖ μὲ τοὺς Ἑβραίους, γιατὶ ἦταν «ἰσχνόφωνος καὶ βραδύγλωσσος» (Ἔξ. 4, 10), μὰ ὁ Γιαχβὲ τὸν πρόσταξε καὶ στὸ τέλος ἐκτέλεσε τὴν προσταγή του. Αὐτὰ ποὺ λέει τὸ βιβλικὸ κείμενο σημαίνουν πὼς δὲν ἤξερε τὰ ἑβραίικα. Ἀφοῦ ἦταν Αἰγύπτιος, ἦταν φυσικὸ νὰ μὴν ξέρει τὴν ἑβραίικη γλώσσα.

Ἅμα λοιπὸν πλησίασε τοὺς Ἑβραίους καὶ ἔκλεισε συμφωνία μαζί τους, ἄρχισε τὴν ἐπαναστατική του δράση. Ἀπὸ τότε ἡ συνεργασία Ἑβραίων καὶ Αἰγυπτίων (ἀμενωφικῶν - Ἰσραηλιτῶν) ἦταν στενὴ καὶ ἀκατάλυτη. Ἡ πρώτη ὅμως ἐξέγερση ποὺ ὀργάνωσε στὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ Ραμεσῆ ἀπότυχε. Γι' αὐτὸ ἀναγκάστηκε νὰ φύγει κρυφὰ ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο, γιὰ νὰ μὴν τὸν πιάσουν τὰ ὄργανα τοῦ φαραώ [1]. Καὶ φυσικὰ πῆγε σὲ μέρος ποὺ ἦταν ἀσφαλισμένος. Αὐτὸ ἦταν ἡ περιοχή, ὅπου ἦταν ἐγκαταστημένοι ἀπὸ χρόνια οἱ παλαιοὶ ἀμενωφικοὶ ποὺ λάτρευαν τὸν Ἀτόν. Στὴν

1. Στὸ βιβλίο τῆς Ἐξόδου ὑπάρχει ἡ μαρτυρία πὼς ὁ Μωυσῆς ἀναγκάστηκε νὰ φύγει ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο καὶ νὰ πάει στὴν ἀντικρυνὴ περιοχὴ τῆς Ἀραβίας, ποὺ ἦταν ἡ κοινότητα τῶν Κενιτῶν, γιατὶ σκότωσε κάποιον Αἰγύπτιο ποὺ χτυποῦσε ἕνα Ἑβραῖο (Ἔξ. 2, 11 - 14). Τὸ ἐπεισόδιο αὐτὸ κρύβει ἐπαναστατικὸ κίνημα.

περιοχή αὐτή φαίνεται ἦταν ἡ ἕδρα τοῦ ἐπαναστατικοῦ κέντρου τοῦ ἀμενωφικοῦ κόμματος, ποὺ μὲ φανατισμὸ καὶ πίστη περίμενε τὴν εὐκαιρία νὰ καταλάβει τὴν ἐξουσία καὶ νὰ ἐπιβάλει μαζὶ μὲ ἄλλες μεταρρυθμίσεις καὶ τὸ μονοθεϊσμὸ στὴν Αἴγυπτο.

Οἱ κάτοικοι ποὺ φιλοξένησαν τὸν Μωσὴ λέγονταν Κενίτες (ἢ Κεναῖοι καὶ Κενεζίτες)[1] καὶ κατοικοῦσαν μιὰ περιοχὴ κοντὰ στὸ ὄρος Χωρεὶβ καὶ στὴ χώρα Μαδιὰμ (ἢ Midian). Οἱ Μαδιανίτες ἦταν Ἄραβες καὶ πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς ἔκαναν τὸν ἔμπορα. Μὲ καραβάνια μεταφέρνανε πραμάτειες ἀπ' τὴν αἰγυπτιακὴ Ἀραβία στὴν Παλαιστίνη καὶ τὴ Συρία καὶ ἴσως καὶ σὲ ἄλλες μακρινότερες χῶρες. Οἱ Κενίτες ὅμως δὲν εἶχαν καμιὰ σχέση μὲ δαύτους, ὅπως ὑποστηρίζουν πολλοί, ἀλλὰ ἦταν ξενοφερμένοι. Εἶχαν ἔρθει ἀπ' τὴν Αἴγυπτο καὶ ἦταν καλοὶ καὶ ἀκουστοὶ πολεμιστές. Ἔκαναν ὄχι μόνο πολέμους μὲ τὶς γειτονικές τους φυλές, ἀλλὰ καὶ ὀργάνωναν ἐπιδρομὲς ἐνάντια στὴν Αἴγυπτο.

Ἐκεῖ, στὴ χώρα τῶν Κενιτῶν ἢ Κενεζαίων, πῆγε ὁ Μωυσῆς καὶ παρουσιάστηκε, ὄχι σὰν Ἑ β ρ α ῖ ο ς, ἀλλὰ σὰν Α ἰ γ ύ π τ ι ο ς (Ἔξοδ. 2, 19). Παντρεύτηκε μάλιστα καὶ μιὰ ἀπὸ τὶς κόρες τοῦ Ἰοθώρ, τοῦ ἀρχηγοῦ τῶν Κενιτῶν[2]. Δὲν ξέρουμε πό-

---

1. Βλ. Ἔξοδ. 3, 1 - 2· Κριτ. 1, 16. Οἱ Κενίτες παρουσιάζονται σὲ μερικὰ χωρία τῆς Βίβλου ἄγριοι καὶ ληστρικοὶ (Ἀριθ. 24, 21· Α' Σαμ. 15, 6· Κριτ. 5, 24). Ἀλλοῦ πάλι χαρακτηρίζονται σὰν ἀπόγονοι τοῦ Ἠσαῦ (Χρονικά, Α, 1, 36 καὶ 53) κι ἀλλοῦ (Χρον. Α, 2, 55) ταυτίζονται μὲ τοὺς Ρεχαβίτες, ποὺ ἐπίσης ἦταν φυλὴ μισοάγρια καὶ ζοῦσε ἀπὸ τὴ χτηνοτροφία. Οἱ Ρεχαβίτες ὅμως ἦταν οἱ πιὸ πιστοὶ — οἱ πιὸ ὀρθόδοξοι, ὅπως θὰ λέγαμε σήμερα — γιαχβιστές, ἀπ' αὐτοὺς βγῆκαν οἱ Ναζηραῖοι (=οἱ ἀφιερωμένοι στὴ λατρεία τοῦ Γιαχβέ). Πιὸ πιθανὸ εἶναι πὼς οἱ Κενίτες εἶναι ἀπόγονοι τοῦ Κάιν. Ἕνα μέρος ἀπὸ τὴ φυλὴ αὐτὴ στὰ ἱστορικὰ χρόνια κατέβηκε στὶς πόλεις τῆς Παλαιστίνης καὶ ἔμαθε τὴν τέχνη τοῦ χαλκιᾶ - σιδερᾶ. Ἔτσι σχηματίστηκε ἡ παράδοση πὼς οἱ Καϊνίτες ἀρχικὰ δὲν ἦταν νομάδες - χτηνοτρόφοι, ἀλλὰ χαλκουργοί. Ὅταν λοιπὸν στὴ Βίβλο βρίσκουμε τὰ ὀνόματα Κεναῖοι, Κενεζαῖοι, Κενεζίτες, Ρεχαβίτες κλπ., πρόκειται γιὰ τὸν ἴδιο λαό, ποὺ στὰ ἱστορικὰ χρόνια χωρίστηκε σὲ διάφορες πατριὲς καὶ πῆρε ἄλλες ὀνομασίες.

2. Κι ὁ πεθερὸς τοῦ Μωυσῆ (ὁ ἀρχηγὸς τῶν Κενιτῶν) σημειώνεται στὴ Βίβλο μὲ δυὸ ὀνόματα, πότε μὲ τὸ Ἰοθὼρ (Γιθρό), πότε μὲ τὸ ὄνομα Ραγουήλ. Φαίνεται πὼς τὸ ἕνα ἦταν τὸ ὄνομα μὲ τὸ ὁποῖο τὸν ἤξεραν οἱ Κενίτες καὶ ὁ Μωυσῆς, καὶ τὸ ἄλλο ἦταν ἡ μετάφραση στὰ ἑβραίικα ἢ παρα-

σο καιρὸ ἔμεινε κοντὰ στοὺς Κενίτες. Μά, ὅπως συμβαίνει πάντα σὲ τέτοιες περιστάσεις, ἔμεινε τόσο, ὅσο χρειάζονταν γιὰ νὰ ἀνασυντάξει τοὺς ὀπαδούς του καὶ νὰ ὀργανώσει νέο ἐπαναστατικὸ κίνημα ἐνάντια στὸν φαραώ. Οἱ συνθῆκες φαίνεται τὸν εὐνοοῦσαν. Ἡ Αἴγυπτος περνοῦσε μιὰ βαθιὰ πολιτικοκοινωνικὴ κρίση. Οἱ λαϊκὲς μάζες πεινοῦσαν καὶ δυστυχοῦσαν καὶ οἱ γειτονικοὶ λαοὶ ἔγιναν ἀπειλητικοὶ καὶ ἀνάγκαζαν τὸν φαραὼ νὰ κάνει ἐκστρατεῖες. Μπροστὰ στὴν κατάσταση αὐτὴ ἦταν φυσικὸ νὰ δημιουργηθεῖ ἰσχυρὴ ἀντιπολίτευση, ν' ἀρχίσουν πάλι νέες ζυμώσεις καὶ συνωμοσίες καὶ ν' ἀνασυνταχτοῦν οἱ φίλοι τοῦ Μωυσῆ.

Τὴν πρώτη λοιπὸν ἐπαναστατικὴ ἐξέγερση ποὺ ὀργάνωσε ὁ Μωυσῆς, χωρὶς ὅμως ἀποτέλεσμα, πρέπει νὰ τὴν τοποθετήσουμε στὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ Ραμεσῆ. Ξέρουμε πὼς ὁ φαραὼ αὐτὸς πέθανε στὰ 1225, ἄρα λίγα χρόνια πρὶν θὰ ἔγινε τὸ κίνημα ποὺ ἀπότυχε. Τότε ὁ Ραμεσῆς ἐφάρμοσε τὸ σύστημα τῆς ἀγγαρείας. Ἔβαλε ὅλη τὴ λαϊκὴ μάζα, ποὺ πίστευε στὸ μονοθεϊσμὸ καὶ ἤθελε νὰ γίνει πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ ἀλλαγή, νὰ δουλεύει ξεθεωτικὰ στὶς πόλεις καὶ στὶς ἀγροτικὲς περιοχές:

> «Καὶ εἶπε (ὁ Ραμεσῆς) στὸ λαό του: Νά, ὁ λαὸς τοῦ Ἰσραὴλ εἶναι πολὺς καὶ δυνατότερος ἀπὸ μᾶς. Ἂς φερθοῦμε λοιπὸν γνωστικὰ μ' αὐτούς, γιὰ νὰ μὴ πληθύνουν ἅμα γίνει πόλεμος, ἑνωθοῦν μὲ τοὺς ἐχτρούς μας καὶ μᾶς πολεμήσουν...
>
> Ὅθεν ἔβαλαν πανωκέφαλά τους ἐπιστάτες, γιὰ νὰ τοὺς ἀναγκάζουν νὰ δουλεύουν καὶ νὰ τοὺς ταλαιπωροῦν μὲ τὶς ἀγγαρεῖες. Κ' ἔχτισαν (οἱ Ἰσραηλίτες)[1] στὸν φαραὼ πό-

---

τσούκλι. Δηλαδὴ κ' ἐδῶ ἔχουμε δείγματα τῶν δυὸ πηγῶν Μ καὶ Π, ποὺ ἀποτέλεσαν τὴ βάση γιὰ τὴ σύνθεση ἀργότερα τῆς Πεντατεύχου. Σημειώνω ἀκόμα πὼς ὁ Μωυσῆς ἦταν παντρεμένος πιὸ πρὶν μὲ τὴν κόρη κάποιου φύλαρχου Αἰθίοπα, γι' αὐτὸ ἀργότερα ὁ ἀδερφός του Ἀαρὼν καὶ ἡ ἀδερφή του Μαριὰμ τὸν κατακρίνανε γιὰ τὸ γάμο του αὐτό. Κ' ἐδῶ ἡ παράδοση αὐτὴ προέρχεται ἀπὸ τὴν πηγὴ Π.

1. Πιὸ σωστά, ξανάχτισαν. Οἱ πόλεις αὐτὲς δὲν χτίστηκαν τώρα γιὰ πρώτη φορά, ἀλλὰ ξαναχτίστηκαν, ἐπειδὴ εἶχαν καταστραφεῖ ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση καὶ κυρίως φτιάχτηκαν κάστρα γύρω τους.

λεις όχυρές, τήν Πυθώμ, τή Ραμεσή καί τήν Όν. Όσο ὅμως τούς καταπιέζανε, τόσο πιό πολύ πλήθαιναν καί γίνονταν δυνατότεροι. Γι' αύτό οί Αἰγύπτιοι κακοβλέπανε τούς Ίσραηλίτες καί τούς ύποχρέωναν νά δουλεύουν τρομοκρατώντας τους καί κατάσταιναν τή ζωή τους πικρή μέ τή σκληρή σκλαβιά, πού τούς ἀνάγκαζαν νά φτιάχνουν λάσπη καί πλιθιά καί νά δουλεύουν στόν κάμπο. Όλες οί δουλειές πού τούς έβαλαν νά κάνουν ήταν πολύ κοπιαστικές.» (Έξ. 1, 9 - 14).

Ό Ραμεσής ὅμως ύστερ' ἀπό λίγο πέθανε καί στό θρόνο ἀνέβηκε ὁ Μενεφθά (1225), πού ήταν πιό χειρότερος καί πιό σκληρός τύραννος. Έφάρμοσε κι αύτός τήν ἴδια ταχτική. Όλοι οί ὀπαδοί τοῦ Μωυσῆ εἶχαν συγκεντρωθεῖ, ὅπως θά λέγαμε σήμερα, σέ στρατόπεδα συγκέντρωσης καί δούλευαν ὀλημέρα ἀγγαρεμένοι, χωρίς νά σηκώνουν κεφάλι. Φαίνεται ὅμως πώς καταπίεζε καί τούς Έβραίους καί ἔτσι δημιούργησε τούς κατάλληλους ψυχολογικούς ὅρους, γιά νά συνεργαστοῦν οί Ίσραηλίτες καί οί Έβραῖοι πιό ὕστερα, ἐνάντια στό τρομοκρατικό καθεστώς τοῦ Μενεφθᾶ. Ή ἰδέα γιά μιά νέα ἐξέγερση ώρίμαζε μέσα στίς καταπιεζόμενες μάζες.

Ό Μωυσής ἐκμεταλλεύτηκε τήν περίσταση καί βρέθηκε στήν Αἴγυπτο. Τό βιβλικό κείμενο λέει πώς ὁ Γιαχβέ πρόσταξε τόν Μωυσή νά γυρίσει στήν Αἴγυπτο, ὅταν πέθανε ὁ φαραώ (Ραμεσής): «Πήγαινε στήν Αἴγυπτο, τοῦ εἶπε, γιατί πέθαναν ἐκεῖνοι πού ἤθελαν νά σέ σκοτώσουν.» (Έξ. 5, 19).

Άπό δῶ καί πέρα ἡ Βίβλος μᾶς δίνει πιό πολλά στοιχεῖα γιά τήν ἐπαναστατική δράση τοῦ Μωυσῆ. Πρῶτα - πρῶτα, μᾶς πληροφορεῖ πώς ὁ νέος φαραώ πῆρε ἐξ ἀρχῆς τρομοκρατικά μέτρα ἐνάντια στούς Ίσραηλίτες (=ἀμενωφικούς Αἰγύπτιους), γιατί φοβόντανε νά μήν ἐπαναστατήσουν.

Τά μέτρα ὅμως αύτά δέν τοῦ βγῆκαν σέ καλό. Άντίς νά σπάσει ἡ ἀντίσταση τῶν Ίσραηλιτῶν, δημιουργήθηκαν νέες συνθῆκες κ' ἔτσι μεγάλωσε πιό πολύ ἀκόμα τό κακό. Ό Μωυσής βρῆκε τώρα τήν εὐκαιρία νά δράσει. Μέ τούς πράχτορές του σύστησε στήν ἀγγαρεμένη ἐργατιά ν' ἀ π ε ρ γ ή σ ε ι.

Άπό τά γραφόμενα τῆς Βίβλου μαθαίνουμε πώς στά παλαιά ἐ-

κεῖνα χρόνια ξέσπασε μεγάλη ἀ π ε ρ γ ί α στὴ χώρα τοῦ φαραώ, ποὺ τὴν εἶχε ὀργανώσει ὁ Μωυσής. Νά τί λέει τὸ βιβλικὸ κείμενο:

«Κ' εἶπε ὁ βασιλέας τῆς Αἰγύπτου: γιατί, Μωυσῆ καὶ 'Ααρών[1], ἀποκόπτεται τὸ λαὸ ἀπὸ τὶς δουλειές του;»

Καὶ εἶπε ἀκόμη ὁ φαραώ:

«Ὁ λαὸς τούτης τῆς περιοχῆς εἶναι πολὺς καὶ σεῖς τοὺς βάζετε νὰ σταματήσουν τὶς δουλειὲς ποὺ κάνουν.» (Ἔξοδ. 5, 4 - 5).

Κι ἀφοῦ ἔδιωξε τὸν Μωυσῆ καὶ τὸν 'Ααρών, κάλεσε ἀμέσως τοὺς ἐπιστάτες καὶ τοὺς ἐργοδηγοὺς καὶ τοὺς εἶπε προστάζοντάς τους:

«Δὲ θὰ δώσετε πιὰ στὴν ἀργατιὰ αὐτή, ὅπως χτὲς καὶ προχτές, ἄχυρο γιὰ νὰ φτιάχνουν πλιθιά. Ἄς πάει μόνη της νὰ μαζέψει ἄχυρο. Θὰ τοὺς βάλετε ὅμως νὰ φτιάχνουν τὸ ἴδιο ποσὸ πλιθιὰ ποὺ ἔφτιαχναν καὶ πρίν. Οὔτε ἕνα κομμάτι λιγότερο δὲ θὰ φτιάχνουν, γιατὶ μένοντας ἀργοὶ δὲν ἔχουν τί νὰ κάνουν καὶ φωνάζουν λέγοντας «ἀ φ ῆ σ τ ε μ α ς ν ὰ π ᾶ μ ε ν ὰ π ρ ο σ φ έ ρ ο υ μ ε θ υ σ ί α σ τ ὸ δ ι κ ό μ α ς θ ε ό»[2]. Ξεθεῶστε τους στὴ δουλειά, γιὰ νά 'χουν τὸ νοῦ τους μόνο σ' αὐτὴ καὶ γιὰ νὰ μὴν ἔχουν καιρὸ ν' ἀκοῦνε τὰ φουσκωμένα λόγια (ποὺ τοὺς γεμίζουν τὸ κεφάλι).

Βγῆκαν λοιπὸν οἱ ἐργοδηγοὶ καὶ οἱ ἐπιστάτες καὶ καλέσανε τὴν ἀργατιὰ καὶ τῆς εἶπανε:

---

1. Ὁ 'Ααρὼν ἦταν ἀδερφὸς τοῦ Μωυσῆ. Δὲ χρειάζεται πολὺ μυαλό, νὰ καταλάβουμε πὼς ὁ φαραὼ δὲ σ υ ζ η τ ο ῦ σ ε μὲ τὸν Μωυσῆ καὶ τὸν 'Ααρὼν γιὰ τὴν ἐπαναστατικὴ κατάσταση ποὺ δημιουργήθηκε, ἀλλὰ γίνονταν διαπραγματεύσεις μὲ ἀποσταλμένους.

2. Ὁλοφάνερο ἀπὸ τὸ αἴτημα αὐτὸ τῶν καταπιεζομένων Ἰσραηλιτῶν, πὼς αὐτοὶ ἦταν μονοθεϊστές, ἄρα ὀπαδοὶ τοῦ ἀτονικοῦ μονοθεϊσμοῦ, γιατὶ καμιὰ ἄλλη μονοθεϊστικὴ αἵρεση ἐκείνου τοῦ καιροῦ δὲν ξέρουμε νὰ ὑπῆρχε στὴ χώρα τοῦ Νείλου.

Ὁ φαραὼ πρόσταξε νὰ μὴ σᾶς δώσουμε ἄχυρο. Μοναχοί σας νὰ πᾶτε νὰ μαζέψετε, ὅπου μπορεῖτε νὰ βρεῖτε. Ὡστόσο, οὔτε ἕνα κομμάτι ἀπὸ τὰ πλιθιὰ ποὺ φτιάχνατε πρὶν δὲ θὰ σᾶς χαριστεῖ.

Καὶ σκορπίστηκε ὁ λαὸς σ' ὅλη τὴ χώρα τοῦ Νείλου, γιὰ νὰ μαζέψει καλαμιὲς ἀντὶς γιὰ ἄχυρα, ἐνῶ οἱ ἐργοδηγοὶ τοὺς βιάζαν λέγοντας: Ἄιντε, πᾶτε στὴ δουλειὰ καὶ βγάλετε τὰ κανονισμένα κομμάτια ποὺ φτιάχνατε πρὶν τὴν κάθε μέρα, τότε ποὺ σᾶς δίνονταν τὸ ἄχυρο.» (Ἔξοδ. 5, 7 -13).

Μὰ ἡ δουλειὰ δὲ βγῆκε καὶ οἱ ἐπιστάτες τοῦ φαραὼ ἔδειραν τοὺς ἐργοδηγούς, λέγοντάς τους:

«Γιατί δὲ βγῆκε ἡ δουλειὰ χτὲς καὶ σήμερα καὶ δὲ φτιάχτηκαν τὰ κανονισμένα πλιθιὰ ὅπως καὶ πρίν;» (Ἔξ. 5, 14).

Τότε πῆγε ἐπιτροπὴ ἀπὸ τὸν καταπιεζόμενο λαὸ στὸ φαραὼ καὶ τοῦ εἶπε:

«Γιατί φέρνεσαι ἔτσι στὸ λαό σου; Μᾶς λένε: ἄχυρο δὲν ὑπάρχει γιὰ σᾶς, φτιάχνετε ὅμως πλιθιὰ (κ' ἐπειδὴ δὲν μποροῦσε νὰ γίνει ἡ δουλειὰ) ἔπεσε ξύλο. Κι ὁ φαραὼ ἀπάντησε: Εἶστε τεμπέληδες καὶ ἀκαμάτηδες, ἀφοῦ λέτε: θ' ἀφήσουμε τὴ δουλειά, γιὰ νὰ πᾶμε νὰ προσφέρουμε θυσία στὸ θεό μας.» (Ἔξ. 5, 15 - 17).

Παρακάτω ὅμως ἡ ἀντιμωσαϊκὴ πηγὴ μᾶς πληροφορεῖ πὼς τάχα ὁ λαὸς τά 'βαλε μὲ τὸν Μωυσή, γιατὶ αὐτὸς ἦταν ἡ αἰτία ποὺ ὁ λαὸς ξυλοφορτώνονταν, καταπιέζονταν καὶ θανατώνονταν (Ἔξ. 5, 19 - 22). Ἀντίθετα, ἡ μωσαϊκὴ πηγὴ λέει πὼς ὁ Γιαχβὲ θύμωσε καὶ τόνισε πὼς θὰ ἐξολοθρέψει τὸν φαραὼ καὶ τὴν κλίκα του (Ἔξ. 6, 1).

Γιὰ κάθε ἀνοιχτομάτη κριτικὸ τὸ παραπάνω κείμενο εἶναι πεντακάθαρο. Μιλάει καθαρὰ γιὰ ἐπαναστατικὴ περίοδο. Καί, φυσικά, ἐκεῖ ποὺ εἶχαν φτάσει τὰ πράματα, ἡ μόνη διέξοδος ἦταν ἡ ἐπανάσταση. Ὁ Μωυσῆς μπῆκε ἐπικεφαλῆς τοῦ καταπιεζόμενου

λαοῦ καὶ ἄρχισε τὴ δράση του.

Στὸ δ' βιβλίο τῆς Π. Δ. διαβάζουμε πῶς πολὺν καιρὸ ὁ Μωυσῆς καὶ ὁ φαραὼ «συζητοῦσαν» γιὰ τὴν κατάσταση ποὺ εἶχε δημιουργηθεῖ στὴν Αἴγυπτο καὶ πῶς ὁ Μωυσῆς, ἐκτελώντας ἐντολὲς τοῦ Γιαχβέ, ζητοῦσε τὴν ἄδεια ἀπὸ τὸν φαραὼ νὰ φύγουν οἱ ὀπαδοί του ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο, μὰ ὁ φαραώ, ἂν καὶ ἔδινε τὸ λόγο του, ὕστερα τὸν ἔπαιρνε πίσω. Κι ἀκόμα τὸ βιβλικὸ κείμενο λέει πῶς ὁ Μωυσῆς, ποὺ λάτρευε τὸν Γιαχβέ, ἔκανε θάματα πολλά, ἐνῶ τὸ ἱερατεῖο τοῦ φαραώ, ποὺ λάτρευε τοὺς παλιοὺς θεούς, οὔτε ἕνα θάμα δὲν μπόρεσε νὰ κάνει. Ὅλα αὐτὰ κρύβουν κάποιον ἱστορικὸ πυρήνα, μὲ τὴ διαφορὰ πῶς, οὔτε θάματα ἔγιναν, οὔτε ὁ Μωυσῆς πηγαινοέρχονταν στὸ παλάτι. Τὰ θάματα καὶ ὅλες οἱ «πληγὲς» ἦταν οἱ τοπικὲς ἐπιτυχίες ποὺ εἶχαν οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Μωυσῆ στὶς διάφορες περιοχὲς καὶ οἱ «συζητήσεις»[1] ποὺ γίνονταν κρύβουν τὴν πάλη ἀνάμεσα στὶς δυὸ ἀντιμαχόμενες παρατάξεις γύρω στὸ μονοθεϊσμὸ καὶ τὸν πολυθεϊσμό, ποὺ σὲ τελευταία ἀνάλυση ἦταν ἀγώνας κοινωνικὸς καὶ μάλιστα ἀγώνας ἐξοντωτικός.

Μόνο μὲ τέτοια ρεαλιστικὰ κριτήρια μποροῦμε νὰ βγάλουμε ὁρισμένα θετικὰ συμπεράσματα ἀπὸ τὰ πρῶτα κεφάλαια τοῦ βιβλίου ποὺ τιτλοφορεῖται «Ἔξοδος».

Ἅμα λοιπὸν ἦρθε ἡ ὥρα καὶ ὅλα ἦταν ἕτοιμα, δόθηκε τὸ σύνθημα τοῦ σηκωμοῦ κι ἄρχισε ἡ σφαγὴ τῶν φαραωνικῶν. Τὸ κίνημα ξέσπασε πρῶτα στὴ Μεσιανὴ Αἴγυπτο. Καὶ τὸ ὅτι πρόκειται γιὰ ἐπαναστατικὸ κίνημα μᾶς τὸ λέει τὸ βιβλικὸ κείμενο:

> «Καὶ εἶπε ὁ Μωυσῆς: Ἔτσι προστάζει ὁ Γιαχβέ. Κοντὰ στὰ μεσάνυχτα (τῆς τάδε μέρας) ἐγὼ θὰ παρουσιαστῶ καταμεσὶς τῆς Αἰγύπτου. Ὅλα (τότε) τὰ πρωτότοκα ποὺ βρίσκονται στὴν αἰγυπτιακὴ γῆς θὰ πεθάνουν, ἀπὸ τὸν πρωτογιὸ τοῦ φαραὼ ποὺ κάθεται στὸ θρόνο του ὡς τὸν πρωτογιὸ τῆς σκλάβας ποὺ δουλεύει στὸ μύλο καὶ κάθε πρωτογέννη-

---

1. Ἐδῶ κ' ἐκεῖ ὅμως, παρ' ὅλες τὶς διασκευὲς καὶ νοθεῖες, τὸ κείμενο δίνει καὶ μερικὰ ἱστορικὰ στοιχεῖα. Ἐνῶ ὁ Μωυσῆς πηγαίνει στὸ φαραώ, οἱ «συζητήσεις» γίνονται μὲ τοὺς «θεράποντες τοῦ βασιλέως» (Ἔξοδ. 11, 7). Ἄρα γίνονται διαπραγματεύσεις μὲ ἀποσταλμένους τοῦ φαραώ.

το ἀπὸ τὰ ζῶα του. Καὶ θὰ γίνει μεγάλος θρῆνος στὴν αἰγυπτιακὴ γῆς, ποὺ ποτὲ δὲν ἀκούστηκε ὡς τὰ τώρα καὶ οὔτε θὰ ξανακουστεῖ. Δὲ θὰ βάλω ὅμως χέρι πάνω σ' ὅλους τοὺς Ἰσραηλίτες..., γιατὶ ὁ Γιαχβὲ ξεχώρισε τοὺς Ἰσραηλίτες (δηλαδὴ τοὺς Αἰγύπτιους, τοὺς ὀπαδοὺς τοῦ Μωυσῆ) ἀπὸ τοὺς (φαραωνικοὺς) Αἰγύπτιους· καὶ τότε ὅλοι οἱ ὑπήκοοι (τοῦ φαραὼ) θὰ ἔρθουν μαζί μου καὶ θὰ πέσουν μπροστά μου (δηλαδὴ θὰ μὲ ἀναγνωρίσουν ἀρχηγὸ) καὶ θὰ ποῦν: ὅλος ὁ λαὸς θὰ σ' ἀκολουθήσει.» (Ἔξ. 11, 4 - 8).

Καὶ σ' ἄλλο μέρος πάλι διαβάζουμε πώς, ἐπειδὴ οἱ ἐπαναστάτες εἶχαν μυημένους καὶ ὁμοϊδεάτες σ' ὅλη τὴν Αἴγυπτο κ' ἔπρεπε νὰ τοὺς προφυλάξουν ἀπὸ τὴ σφαγή, τοὺς μήνυσαν κρυφὰ τί πρέπει νὰ κάνουν καὶ πῶς νὰ προφυλαχτοῦν:

«Καὶ εἶπε ὁ Γιαχβὲ στὸν Μωυσὴ καὶ στὸν Ἀαρὼν (τὸν ὑπαρχηγό), ὅταν ἦταν στὴν Αἴγυπτο: Ὁ μήνας τοῦτος (Νισὰν = Μάρτης - Ἀπρίλης) θὰ εἶναι γιὰ σᾶς ὁ πρῶτος μήνας τοῦ χρόνου (δηλαδὴ ἱστορικὸς σταθμός). Μαζέψτε καὶ πεῖτε σ' ὅλους τοὺς Ἰσραηλίτες πὼς στὶς 10 τούτου τοῦ μήνα, ἂς πάρει ὁ καθένας ἕνα ἀρνὶ ἀπὸ τὴν οἰκογένειά του καὶ ἂν δὲν ἔχει, ἂς πάρει ἀπὸ τὸ γείτονά του... Καὶ θὰ τὸ κρατήσετε ὣς τὶς 14 τούτου τοῦ μήνα καὶ τότε ὅλοι οἱ συγκεντρωμένοι Ἰσραηλίτες κατὰ τὸ βράδι θὰ σφάξουν ὁ καθένας τ' ἀρνιά τους καὶ μὲ τὸ αἷμα θ' ἀλείψουν τὸ πάνω μέρος τῆς πόρτας τοῦ κάθε σπιτιοῦ τους καὶ ὕστερα θὰ τὰ φᾶνε ψήνοντάς τα, ἔχοντας ἄζυμα ψωμιὰ καὶ ἀγριόχορτα... Γιατὶ τούτη τὴ νύχτα (ποὺ ἦταν Πάσχα [=Pessah] γιορτὴ ἀφιερωμένη στὸν Γιαχβὲ) θὰ φτάσω στὴν Αἴγυπτο καὶ θὰ σφάξω ὅλα τὰ πρωτότοκα ἀνθρώπων καὶ ζώων καὶ θὰ καταδιώξω ὅλους τοὺς θεοὺς τῆς Αἰγύπτου. Ἐγὼ ὁ Γιαχβὲ (θὰ τὰ κάνω αὐτὰ) καὶ τὸ αἷμα μὲ τὸ ὁποῖο θ' ἀλείψετε (τὶς πόρτες) θά 'ναι γιὰ σᾶς σημάδι πὼς εἶναι σπίτια δικά σας. Κι ὅταν ἰδῶ τὸ αἷμα δὲ θὰ τὰ πειράξω καὶ δὲ θὰ σᾶς χτυπήσω, ὅταν θὰ βάλω μαχαίρι σ' ὅλη τὴν Αἴγυπτο...» (Ἔξοδ. 12, 1 - 13, βλ. καὶ 21 - 28).

Ἀπὸ τὶς παραπάνω περικοπὲς βλέπουμε μὲ τί τρόπο ὀργανώθηκε ἡ ἐπανάσταση καὶ ποιές προφυλάξεις πῆρε ὁ Μωυσῆς γιὰ νὰ μὴν πειραχτοῦν οἱ ὀπαδοί του, ποὺ δὲν μποροῦσαν γιὰ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο λόγο νὰ πάρουν ἐξ ἀρχῆς μέρος στὴν ἐπανάσταση.

Ὅπως μᾶς λένε οἱ παραπάνω πηγές, ἡ ἐπανάσταση θ' ἄρχιζε ἀπὸ τὴν Κεντρικὴ Αἴγυπτο καί, ὅταν θ' ἁπλωνόταν στὶς ἄλλες περιοχές, οἱ ἐπαναστάτες ἔπρεπε νὰ ξέρουν ποιοί εἶναι δικοί τους καὶ ποιοί ἀντίθετοι. Μὰ ἐκεῖνο ποὺ ἔχει πιὸ μεγάλη σημασία εἶναι τοῦτο: Ὁ Μωυσῆς κήρυξε φανερὰ πὼς ἡ ἐπανάσταση ἔχει θρησκευτικὸ χαρακτήρα, πὼς στρέφεται ἐνάντια στὴν αἰγυπτιακὴ θρησκεία. Αὐτὸ ὅμως δείχνει πὼς ἡ νέα θρησκεία τοῦ Γιαχβὲ ἦταν ἀναβίωση τῆς παλιᾶς μονοθεϊστικῆς ἀτονικῆς θρησκείας. Κάθε ἄλλη ἐξήγηση ξεφεύγει ἀπὸ τὸ ἱστορικὸ ἔδαφος καὶ μᾶς μεταφέρει στὰ σύννεφα τῆς φαντασίας[1].

Ἡ ἐξέγερση φαίνεται στὴν ἀρχὴ πῆρε ἀντάρτικο χαρακτήρα. Οἱ ἐπαναστάτες σκορπίστηκαν σὲ ὁμάδες στὶς περιοχὲς ποὺ δὲν ὑπῆρχε στρατιωτικὴ δύναμη καὶ χαλοῦσαν τὰ πρωτόγονα φράγματα τοῦ Νείλου καὶ τὰ χωράφια τῶν τσιφλικάδων αὐλικῶν[2]. Ἀπὸ τὶς ἀγροτικὲς περιοχὲς πέρασαν καὶ στὶς πόλεις. Κι ἄρχισαν κ' ἐκεῖ νὰ ἐφαρμόζουν τὴν ἐπαναστατική τους δράση, χτυπώντας τοὺς φαραωνικούς.

Κέντρο τῶν ἐπαναστατῶν ἦταν ἡ περιοχὴ Γεσσέν, ποὺ τὴν κρατοῦσαν καλὰ πολὺ καιρό. Κ' ἐνῶ στὶς ἄλλες περιοχὲς ἔγιναν καταστροφὲς καὶ πλημμύρες ἀπὸ τὸ χάλασμα τῶν τεχνικῶν ἀρδευτικῶν καὶ ἀντιπλημμυρικῶν ἔργων, στὴν περιοχὴ αὐτὴ ὁ κόσμος καλοπερνοῦσε (Ἔξοδ. 8, 22). Φαίνεται λοιπὸν πὼς γιὰ κάμποσο και-

---

1. Βέβαια στὸ β' βιβλίο τῆς Π. Δ. (Ἔξοδος), ὅπως τὸ ξαναείπαμε, τὸ ἱστορικὸ ὑλικὸ εἶναι μπερδεμένο μ' ἕνα σωρὸ μυθοπλαστίες καὶ ἀπὸ τὶς ἀντιθέσεις τῶν δυὸ πηγῶν Μ καὶ Π ὑπάρχουν χάσματα, ἀναχρονισμοί, ἀντιφάσεις καὶ διπλὰ ἱστορήματα. Αὐτὸ ἀναγκάστηκαν νὰ τὸ παραδεχτοῦν καὶ πολλοὶ παλαιοδιαθηκολόγοι, ποὺ ἀνήκουν στὴ συντηρητικὴ παράταξη (βλ. Βέλλα, Κριτικὰ εἰς τὸ βιβλίον τῆς Ἐξόδου, 1932).

2. Ἡ καταστροφὴ τῶν ἀποξηραντικῶν καὶ ὑδραυλικῶν ἔργων περιγράφεται σὰν ἔργο τοῦ Γιαχβέ. Γι' αὐτὸ ἀλλοῦ ξεράθηκε ὁ τόπος καὶ ἀλλοῦ πλημμύρισαν τὰ χωράφια (βλ. Ἔξοδ. 7, 20 καὶ πέρα καὶ 8, 2 καὶ πέρα) καὶ ἀλλοῦ ἔγιναν μεγάλα βαλτοτόπια (Ἔξοδ. 8, 16 καὶ πέρα).

ρὸ οἱ ἐπαναστάτες ἐπικρατήσανε[1] καὶ ὀργάνωσαν τὴ χώρα μὲ νέο σύστημα. Ὁ Μωυσῆς ἔπαιξε τότε σὰν ἀρχηγὸς σπουδαῖο ρόλο καὶ ἔγινε πολὺ ἀκουστός. Ὅλοι οἱ αὐλικοὶ καὶ οἱ ὀπαδοὶ τοῦ φαραὼ ποὺ δὲν πρόφτασαν νὰ φύγουν, ὑποτάχτηκαν καὶ ἀναγνώρισαν τὸν Μωυσῆ γιὰ τρανὸ καὶ σπουδαῖο κυβερνήτη[2].

Μὰ ὕστερ' ἀπὸ κάμποσο καιρὸ — πόσο δὲν ξέρουμε· μιὰ αἰγυπτιακὴ πηγή, ὅπως θὰ ἰδοῦμε παρακάτω, λέει δεκατρία χρόνια — ὁ φαραώ, ποὺ τὸ εἶχε σκάσει, ξαναγύρισε μὲ στρατὸ στὴν Αἴγυπτο. Ἴσως στὸ ἀναμεταξὺ ν' ἄρχισαν διαπραγματεύσεις γιὰ συνθηκολόγηση, ποὺ δὲν καταλήξανε σὲ συμφωνία. Ἴσως ὅμως οἱ διαπραγματεύσεις νὰ ἔγιναν καὶ στὴν ἀρχή, ὅταν ξέσπασε τὸ κίνημα καὶ ἐπικράτησε σὲ ὁρισμένες ἐπαρχίες. Ὅπως καὶ ἂν εἶναι, ὁ φαραὼ ξαναγύρισε στὴν Αἴγυπτο καὶ ὁ Μωυσῆς, μπροστὰ στὶς ἀνώτερες στρατιωτικὲς βασιλικὲς δυνάμεις, ἀναγκάστηκε νὰ ὑποχωρήσει καὶ νὰ φύγει μαζὶ μὲ τοὺς ἐπαναστάτες (Αἰγύπτιους καὶ Ἑβραίους). Στὸ ἀναμεταξὺ ὅμως οἱ ἐπαναστάτες εἶχαν πάρει πολὺ πλιάτσικο καὶ φαίνεται πὼς ὅλα τὰ ἀρχοντόσπιτα εἶχαν λεηλατηθεῖ ἀπὸ τὸ μανιασμένο πλῆθος, ποὺ χρόνια καὶ χρόνια πρὶν δούλευε κάτω ἀπὸ φριχτὲς συνθῆκες σκληρῆς ἐκμετάλλευσης καὶ καταπίεσης. Ἅμα διαβάσουμε μερικὰ κεφάλαια ἀπὸ τὸ βιβλίο τῆς Ἐξόδου, θὰ ἰδοῦμε πὼς ὅλα τὰ χρυσαφικὰ καὶ τὰ ἀσημικὰ εἶχαν πέσει στὰ χέρια τῶν ὀπαδῶν τοῦ Μωυσῆ (βλ. Ἔξ. 12, 34 καὶ πέρα).

Ἡ ὑποχώρηση, μιὰ ποὺ τοὺς δόθηκε καιρός, ἔγινε κανονική. Ὁ φαραώ, ὥσπου νὰ φτάσει μὲ τὸν αἰθιοπικὸ στρατὸ στὴν Κάτω Αἴγυπτο, χρειάστηκε πολλὲς μέρες. Ἔτσι μπόρεσαν νὰ πάρουν μαζί τους τὴν κινητή τους περιουσία, καθὼς καὶ ὅλο τὸ πλιάτσικο ποὺ πῆραν ἀπὸ τὰ σπίτια τῶν φαραωνικῶν (βλ. Ἔξ. 3, 21· 11, 2 καὶ 12, 35).

---

1. Ἡ ἐπανάσταση ἦταν αἱματηρή, σκοτώθηκαν πολλοὶ καὶ χύθηκε πολὺ αἷμα (βλ. Ἔξ. 7, 19).

2. «Καὶ ὁ ἄνθρωπος (μὲ τὴ σημασία ἡγέτης) Μωυσῆς εἶχε πολὺ μεγάλη δύναμη καὶ τά 'βαλε μὲ τοὺς Αἰγυπτίους, καθὼς καὶ μὲ τὸν φαραὼ καὶ τοὺς ὀπαδοὺς τοῦ βασιλιᾶ.» (Ἔξοδ. 11, 3, κατὰ τοὺς Ο'). Τὸ ἑβρ. κείμενο εἶναι κάπως διαφορετικό· προσθέτει πὼς ἦταν ἀξιαγάπητος καὶ ἀπὸ τὶς λαϊκὲς μάζες.

Οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Μωυσῆ, μαζὶ μὲ τὶς οἰκογένειές τους, τραβήχτηκαν πρῶτα στὴ Σοκχὼθ καὶ ἀπὸ ἐκεῖ μαζεύτηκαν στὴν παραθαλάσσια περιοχὴ Μιγδὲλ (Ἔξοδ. 14, 1) καὶ πέρασαν στὴν ἀντικρυνὴ ἀκτὴ τῆς Ἀραβίας. Ὁ στρατὸς τοῦ φαραώ, ποὺ τοὺς ἔφτασε καὶ τοὺς ἐπιτέθηκε, πνίγηκε στὴν Ἐρυθρὰ Θάλασσα [1].

Καὶ ὁ φιλόσοφος Κέλσος, στὴν πολεμική του ἐνάντια στὸ χριστιανισμό, ὄχι μόνο κάνει λόγο γιὰ τὸν Μωυσῆ, ποὺ τονε θεωρεῖ Αἰγύπτιο, ἀλλὰ ἔχοντας ὑπ' ὄψη του ἐξωβιβλικὲς πηγές, ποὺ ἀργότερα χάθηκαν, κατηγορηματικὰ τονίζει πὼς οἱ Ἰσραηλίτες ἦταν ἀπὸ φυλετικὴ καταγωγὴ Αἰγύπτιοι καὶ πὼς ἔφυγαν ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο γιατὶ ἐ π α ν α σ τ ά τ η σ α ν καὶ θέλησαν νὰ ἀλλάξουν τὴ θρησκεία τῶν Αἰγυπτίων:

«Ἰουδαῖοι [2] μέντοι, Αἰγύπτιοι τῷ γένει τυγχάνοντες, κα-

1. Κατὰ τοὺς ἀρχαίους γεωγράφους καὶ ἱστορικοὺς Στράβωνα καὶ Πλίνιο, ὁ μυχὸς τῆς Ἐρυθρᾶς Θάλασσας στὰ παλιὰ χρόνια βρίσκονταν πολὺ πιὸ βαθιὰ μέσα στὴν ξηρὰ ἀπ' ὅ,τι εἶναι σήμερα. Κατὰ τὸν Naville (Arch. Anc. Testament, σ. 123), οἱ ταξιδιῶτες ἔχουν παρατηρήσει πὼς στὸ βόρειο μέρος τοῦ μυχοῦ, ὅταν φυσᾶ δυνατὸς ἀγέρας, τραβιοῦνται τὰ νερὰ καὶ γίνεται διαβατικὸ τὸ μέρος αὐτό. Μὰ καὶ ἄλλοι τὸ παραδέχονται. Ὁ Γερμανὸς Σχένφελδ (D. Schönfeld) «βεβαιοῖ ὡς αὐτόπτης ὅτι καθ' ὡρισμένους καιροὺς καὶ ὥρας ἡ θάλασσα τοῦ Κιρὼθ ἀποσύρεται ἐκ τῆς βιαιότητος τοῦ ἀνέμου εἴς τινα σημεῖα καὶ ἀφίνει ἐλευθέραν τὴν δίοδον, μετά τινας δὲ ὥρας ἐπανέρχεται εἰς τὸ πρῶτον σημεῖον κατακλύζουσα ἐντελῶς τὸ πρό τινος ἐλεύθερον διάστημα». (Ἀπ. Ἀρβανιτοπούλου, Ἡ Παλαιστίνη, Βόλος 1918, σ. 15). Ὁ Ἰουδαῖος ἱστορικὸς Ἀρτάπανος (βλ. FHG, τ. 3, 223-224) λέει πὼς ὁ Μωυσῆς ἤξερε καλὰ τὴν περιοχὴ αὐτὴ καὶ ἔτσι, σὲ κατάλληλη ὥρα ποὺ ἦταν τραβηγμένα τὰ νερά, ὁδήγησε τοὺς ὀπαδούς του στὴν ἀντικρυνὴ ὄχθη τῆς Ἐρυθρᾶς Θάλασσας. Μὰ καὶ τὸ βιβλικὸ κείμενο, ἀφοῦ λέει ἕνα σωρὸ θρύλους, καταλήγει ἔτσι: «Καὶ ὑπήγαγεν ὁ Γιαχβὲ τὴν θάλασσαν ἐν ἀνέμῳ νότῳ βιαίῳ ὅλην τὴν νύκτα, καὶ ἐποίησε τὴν θάλασσαν ξηράν, καὶ ἐσχίσθη τὸ ὕδωρ καὶ εἰσῆλθον οἱ υἱοὶ Ἰσραὴλ εἰς μέσον τῆς θαλάσσης κατὰ τὸ ξηρὸν (μέρος) καὶ τὸ ὕδωρ αὐτοῖς τεῖχος ἐκ δεξιῶν καὶ τεῖχος ἐξ εὐωνύμων.» (Ἔξ. 14, 21-22).

2. Ὁ Κέλσος φυσικὰ δὲν ἤξερε πὼς ἄλλοι ἦταν οἱ Ἰουδαῖοι καὶ ἄλλοι οἱ Ἰσραηλίτες. Ἔχοντας ὅμως ὑπ' ὄψη του τὴ γραφτὴ καὶ προφορικὴ παράδοση τοῦ καιροῦ του, τόνισε πὼς ἡ ἔξοδος ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο τῶν Ἰουδαίων (κατὰ τὴ δική μας γνώμη, Ἰσραηλιτῶν καὶ Ἑβραίων) ἦταν ἀποτέλεσμα ἐπανάστασης.

τελελοίπασι τὴν Αἴγυπτον στασιάσαντες πρὸς τὸ κοινὸν τῶν Αἰγυπτίων καὶ τὸ ἐν Αἰγύπτῳ σύνηθες περὶ τὰς θρησκείας ὑπερφρονήσαντες.» (Κέλσος, Ἀληθὴς λόγος, 3, 5).

Καὶ παρακάτω:

«... Τὸ λαμπρὸν καὶ θεσπέσιον[1] Ἰουδαίων γένος, ἐπὶ πλῆθος ἐν Αἰγύπτῳ σπαρέν, ἔξω που παροικεῖν καὶ ποιμένειν ἐν τοῖς ἀτίμοις ἐκελεύσθη.» (3, 47).

Ἡ Βίβλος μᾶς πληροφορεῖ ἀκόμα πὼς ἑξακόσιες χιλιάδες ἄντρες, χωρὶς τὰ παιδιά, καὶ τὰ ζῶα ποὺ πῆραν μαζί τους, ἀκολούθησαν τὸν Μωυσή. Ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς βέβαια εἶναι φανταστικός. Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ ἔχει σημασία εἶναι τοῦτο: Τὸν Μωυσὴ τὸν ἀκολούθησαν, ὄχι μόνο οἱ ὀπαδοί του Αἰγύπτιοι, ποὺ ἡ Βίβλος τοὺς λέει Ἰσραηλίτες, ἀλλὰ «καὶ ἄλλος πολὺς λαός»[2], ποὺ φυσικὰ ἦταν οἱ Ἑβραῖοι. Ὅπως βλέπουμε, ξεχωρίζονται οἱ Ἰσραηλίτες ἀπὸ τὸν ἄλλο λαὸ ποὺ ἀκολούθησε τὸν Μωυσή. Ποιό ἄλλο μποροῦσε νὰ εἶναι τὸ «ἐπίμικτον» πλῆθος, ἀπὸ τοὺς Ἑβραίους[3]; Ἂν τὸ κείμενο δὲν τοὺς ὀνομάζει, εἶναι γιατί, ὅπως εἴδαμε, ἔγιναν προσθαφαιρέσεις ἀπὸ τὶς πηγὲς Μ καὶ Π, αἰῶνες ὁλόκληρους πιὸ ὕστερα. Ἂς μὴν ξεχνοῦμε καὶ τοῦτο: οἱ ἀμενωφικοὶ Αἰγύπτιοι ὀπαδοὶ τοῦ Μωυσῆ ὀνομάστηκαν ἀπὸ τότε Ἰσραηλίτες, ποὺ σήμαινε τοὺς γενναίους, τοὺς ἰσχυρούς[4]. Καὶ μ' αὐτὸ τὸ

1. Οἱ χαρακτηρισμοὶ αὐτοὶ γράφονται μὲ εἰρωνικὸ πνεῦμα.

2. «Ἀπάραντες δὲ υἱοὶ Ἰσραὴλ ἐκ Ραμεσσῆ εἰς Σοκχὼθ εἰς ἑξακοσίας χιλιάδας πεζῶν οἱ ἄνδρες, πλὴν τῆς ἀποσκευῆς, καὶ ἐπίμικτος πολὺς συνανέβη αὐτοῖς.» (Ἐξ. 12, 37-38).

3. Σ' ἄλλο βιβλίο τῆς Βίβλου γίνεται πάλι λόγος γιὰ τὸ «ἐπίμικτον» πλῆθος καί, ὅπως εἶναι διατυπωμένη ἡ φράση, φαίνεται καθαρὰ πὼς πρόκειται γιὰ ἄλλο λαὸ ποὺ πῆγε μαζὶ μὲ τοὺς Ἰσραηλίτες. «Καὶ ὁ ἐπίμικτος ὁ ἐν αὐτοῖς (τοῖς Ἰσραηλίταις) ἐπεθύμησεν ἐπιθυμίαν...» (Ἀριθ. 11, 4).

4. Τὸ ὄνομα Ἰσραηλίτης, ποὺ μ' αὐτὸ τιτλοφορήθηκαν οἱ Αἰγύπτιοι ἀμενωφικοὶ - ἀτονικοί, φαίνεται πὼς πῆρε τὴ σημασία τοῦ ἀντάρτη - ἐπαναστάτη, γιατί, ὅπως θὰ ἴδοῦμε παρακάτω, ὁ φαραὼ Μενεφθὰ παινεύτηκε πὼς τοὺς κατάστρεψε.

ὄνομα οἱ Αἰγύπτιοι ἐπαναστάτες πολιτογραφήθηκαν στὴν ἀρχαία ἱστορία.

Μὰ καὶ ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ βιβλίου τῆς Ἐξόδου, παρ' ὅλη τὴν ἀκατάστατη μορφή του, τὰ χάσματά του, τὶς ἀντιφάσεις, τοὺς ἀναχρονισμοὺς καὶ τὶς πρωθύστερες καὶ διπλὲς διηγήσεις του, βγαίνει, ὅπως εἴδαμε, πὼς στὰ παλιὰ ἐκεῖνα χρόνια ἔγινε κάποιο λαϊκὸ κίνημα, γιατὶ ὄχι μοναχὰ περιγράφεται μὲ ζωηρὰ χρώματα ἡ ἐκμετάλλευση τῶν δουλευτάδων ἀπὸ τ' ἀφεντικά τους, ἀλλὰ καὶ παρουσιάζεται ὁ Γιαχβὲ προστάτης τῆς φτωχολογιᾶς.

Οὔτε μποροῦμε πάλι νὰ δεχτοῦμε, πὼς μὲ τὸ ὄνομα Ἰσραηλίτες ἐννοοῦνται οἱ Ἑβραῖοι, γιατί, ὅπως εἴδαμε, ἀπὸ τὰ κείμενα φαίνεται καθαρὰ πὼς πρόκειται γιὰ δυὸ ξεχωριστοὺς λαοὺς καὶ τὸ ὄνομα Ἑβραῖοι πουθενὰ δὲν ταυτίζεται μὲ τὸ ὄνομα Ἰσραηλίτες, ἀφοῦ καὶ ὁ ἴδιος ὁ Μωυσῆς δὲν ἦταν Ἑβραῖος καὶ ὁ Γιαχβὲ παρουσιάζεται στὸ βιβλικὸ κείμενο νὰ θέλει νὰ προσηλυτίσει στὴ δική του θρησκεία τοὺς Ἑβραίους ποὺ λάτρευαν τὰ εἴδωλα καὶ πολλοὺς θεούς [1]. Κι ἀκόμα, ἂς θυμηθοῦμε ὅ,τι εἴπαμε παραπάνω: ὅτι οἱ δουλευτάδες σταμάτησαν τὶς δουλειές τους, γιατὶ δὲν τοὺς ἄφηνε ὁ φαραὼ νὰ λατρεύουν τὸ δικό τους θεό. Φῶς φανερὸ λοιπὸν πὼς πρόκειται γιὰ Αἰγύπτιους ποὺ λάτρευαν τὸν παλιὸ θεὸ Ἀτόν. Γιὰ τοὺς Ἑβραίους δὲν μποροῦσε νὰ γίνει λόγος, γιατὶ αὐτοὶ μόνο στὴν Ἀραβία προπαγανδίστηκαν στὸ γιαχβισμὸ καὶ ἐξαναγκάστηκαν μὲ τὴ βία νὰ τονε λατρέψουν.

Γιὰ τοὺς Ἰσραηλίτες ποὺ ἐπαναστάτησαν ἔχουμε καὶ μιὰ ἐξωβιβλικὴ αἰγυπτιακὴ πληροφορία. Στὴν περίφημη στήλη τοῦ φαραὼ Μενεφθᾶ (1225 - 1215), τοῦ ἴδιου φαραὼ ἐνάντια στὸν ὁποῖο ἐξεγέρθηκαν οἱ Ἰσραηλίτες (ἀμενωφικοί), γίνεται λόγος γιὰ καταστροφὴ τῶν Ἰσραηλιτῶν. Νά τί λέει ἡ στήλη [2]:

«Ἡ Χαναὰν ἐλεηλατήθη κατὰ τὸν χειρότερον τρόπον...

1. Ὅπου τὸ κείμενο παρουσιάζει τὸν Γιαχβὲ ὡς θεὸ τῶν Ἑβραίων, εἶναι νεώτερη παρεμβολὴ καὶ διασκευή. Ἡ παλιὰ πηγὴ Μ παρουσίαζε τὸν Γιαχβὲ πάντα ὡς θεὸ τοῦ Ἰσραήλ.

2. Τὴ μετάφραση τὴν παίρνω ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ Βέλλα, Θρησκευτικαὶ προσωπικότητες, σ. 2[1]. Ἡ στήλη βρέθηκε τὸ 1896 στὶς ἀνασκαφὲς ποὺ ἔγιναν στὰ ἐρείπια τῆς αἰγυπτιακῆς Θήβας.

Ἡ Ἀσκαλὼν ἠχμαλωτίσθη, ἡ Γέζερ ἔπεσε. Ἡ Γενοὰμ ἠφανίσθη· ὁ Ἰσραὴλ κατεστράφη· δὲν ἔχει πλέον κανένα ἀπόγονον. Ἡ Παλαιστίνη κατέστη χήρα...»

Πολλοί, ἑρμηνεύοντας τὸ περιεχόμενο τῆς στήλης, παραδέχονται πὼς οἱ Ἰσραηλίτες στὰ χρόνια αὐτὰ εἶχαν πιὰ ἐγκατασταθεῖ στὴ Χαναὰν καὶ ἐκεῖ καταστράφηκαν. Καὶ δικαιολογοῦν τὴ γνώμη τους αὐτή, ἐπειδὴ ἀναφέρεται ἡ καταστροφὴ τοῦ Ἰσραὴλ ἀνάμεσα στὶς ἄλλες νίκες καὶ ἐπιτυχίες τοῦ Μενεφθᾶ, ποὺ πραγματοποίησε στὴ Συρία καὶ τὴν Παλαιστίνη. Ἡ γνώμη αὐτὴ δὲν εἶναι καθόλου σωστή. Τέτοιο νόημα δὲ ϐγαίνει ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση τῆς στήλης. Τὸ πιὸ πιθανὸ εἶναι πὼς ἀναφέρονται οἱ νίκες τοῦ Μενεφθᾶ μὲ τὴ χρονολογική τους σειρά. Ἄρα, ἡ καταστροφὴ τοῦ Ἰσραὴλ δὲν ἔγινε στὴ Χαναάν, ἀλλὰ στὴν Αἴγυπτο. Ἂν δὲ σημειώθηκε ἡ Αἴγυπτος στὴ στήλη, εἶναι γιατὶ οἱ ὑπήκοοι τοῦ φαραὼ ἤξεραν ποῦ κατοικοῦσαν οἱ Ἰσραηλίτες. Ἐκεῖνο ὅμως πού, ὅσο ξέρουμε, δὲν πρόσεξαν οἱ ἐλευθερόφρονες παλαιοδιαθηκολόγοι καὶ οἱ αἰγυπτιολόγοι, εἶναι τοῦτο: ἡ στήλη λέει: «ὁ Ἰσραὴλ καταστράφηκε ὁλότελα καὶ δὲν ἔχει πιὰ κανένα ἀπόγονο». Τί σημαίνει αὐτό; Σημαίνει πὼς δὲν ἔμεινε οὔτε ἕνας Ἰσραηλίτης (ἐπαναστάτης) στὴν Αἴγυπτο. Ὁ φαραὼ εἶχε συμφέρο νὰ καυχηθεῖ γιὰ τὸ κατόρθωμά του, νὰ διώξει ὅλους τοὺς ὀπαδοὺς τῆς παλιᾶς μονοθεϊστικῆς θρησκείας τοῦ Ἐχνατὸν (Ἀμένωφι Δ΄), γιατὶ ἔτσι ξεφορτώνονταν τὴν ἐπαναστατικὴ μάζα ποὺ δημιουργοῦσε κάθε τόσο ζητήματα. Ἂν πάλι μεταχειρίστηκε τὴ φράση «οἱ Ἰσραηλίτες καταστράφηκαν», τὸ ἔκανε ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ γιατὶ πίστευε πὼς στὴν Ἔρημο θὰ ἀφανίζονταν καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη θέλησε νὰ τονώσει τὸ ἠθικὸ τῶν ὀπαδῶν του, κάνοντάς τους νὰ πιστέψουν πὼς ἐξοντώθηκαν ὁλότελα οἱ ἐπικίνδυνοι στασιαστές.

Ἐπίσης, ὅταν διαβάζουμε στὴν ἴδια στήλη πὼς ἡ Χαναὰν διαγουμίστηκε καὶ ἡ Παλαιστίνη ἔμεινε χήρα, πρέπει νὰ καταλάϐουμε πὼς ὁ Μενεφθὰ κάνει ἕνα γενικὸ ἀπολογισμὸ τῆς δράσης του καὶ μᾶς πληροφορεῖ πὼς κατάστρεψε τὴν Παλαιστίνη, ποὺ δὲν τὴν εἶχαν ἀκόμα καταχτήσει οἱ Ἰσραηλίτες καὶ οἱ Ἑϐραῖοι. Ἴσως ἡ

εἰσβολή τοῦ Μενεφθᾶ στήν Παλαιστίνη νά προετοίμασε τό ἔδαφος γιά τήν ἐγκατάσταση σ' αὐτήν λίγο ἀργότερα τῶν ὁπαδῶν τοῦ Μωυσῆ [1].

Ὅταν ἕνας τόπος ρημαχτεῖ ἀπό ξένους στρατούς, ἀργεῖ ν' ἀνοικοδομηθεῖ καί ν' ἀποχτήσει δύναμη.

Ἐξόν ὅμως ἀπό τή στήλη (ἐπιγραφή) τοῦ Μενεφθᾶ, ὑπάρχουν καί ἄλλες ἐξωβιβλικές καί μάλιστα αἰγυπτιακές πηγές, πού κάνουν λόγο γιά τόν Μωυσή καί τήν ἐπανάστασή του.

Ὁ Αἰγύπτιος ἱστορικός Μανέθων [2], πού ἦταν ἱερογραμματέας καί κάτοχος τῆς ἱερογλυφικῆς αἰγυπτιακῆς γραφῆς καί γνώστης τῶν αἰγυπτιακῶν ἀρχείων, στά «Φαραωνικά» του μᾶς δίνει πολλές πληροφορίες, ὄχι μόνο γιά τό ρόλο τοῦ Μωυσῆ, ἀλλά καί γιά τή μεγάλη ἐπανάσταση πού ἔγινε στά χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Μενεφθᾶ. Λέει λοιπόν ὁ Μανέθων [3], παίρνοντας τίς πηγές του ἀπό τά αἰγυπτιακά ἀρχεῖα, πώς στά χρόνια τοῦ Μενεφθᾶ [4] ἔγινε μιά

---

1. Ὁ Μενεφθά, ἅμα ἀπαλλάχτηκε ἀπό τούς Ἰσραηλίτες, στράφηκε πρός τό Βορρά καί ἔκανε εἰσβολή στήν Παλαιστίνη. Οἱ καταστροφές πού ἔκανε ὁ Μενεφθά θά ἦταν τόσο μεγάλες, ὥστε ἀργότερα, ὅταν ὕστερ' ἀπό πολλές περιπέτειες ἔφτασαν οἱ Ἰσραηλίτες καί οἱ Ἑβραῖοι, νά μή βροῦν ὀργανωμένη καί σοβαρή ἀντίσταση, γιατί ἡ χώρα δέν εἶχε ἀκόμα ξεπεράσει τήν κρίση πού σημειώθηκε ἀπό τό ρήμαγμα πού ἔπαθε ἀπό τόν Μενεφθά.

2. Δυστυχῶς ἡ τόσο πολύτιμη συγγραφή του χάθηκε. Μά καί ὅσα ἀποσπάσματα σώθηκαν ἀπό δεύτερο χέρι, εἶναι λίγο-πολύ παραποιημένα. Οἱ χριστιανοί, ἅμα ἐπικράτησαν, κατάστρεψαν ὄχι μόνο τίς βιβλιοθῆκες πού εἶχαν τά ἀρχαῖα ἑλληνικά συγγράμματα, ἀλλά καί κάθε ἱστορία ἤ σύγγραμμα τῶν ἄλλων ἀνατολικομεσογειακῶν λαῶν πού ἱστοροῦσε τά σχετικά μέ τούς θεούς των καί κάθε τι πού παρουσίαζε τόν Μωυσή σάν κοινό ἄνθρωπο καί μάλιστα ἐπαναστάτη καί Αἰγύπτιο.

3. Ὅπως εἴπαμε στήν παραπάνω σημείωση, ἡ «Αἰγυπτιακή ἱστορία» τοῦ Μανέθωνα χάθηκε. Ὡστόσο ὅμως ὁ Ἑβραῖος ἱστορικός Ἰώσηπος ἔσωσε μερικά ἀποσπάσματα καί ἔτσι μποροῦμε νά κατατοπιστοῦμε γιά τά γεγονότα τῆς μωσαϊκῆς ἐποχῆς.

4. Ὁ Ἰώσηπος γράφει πώς τό ὄνομα τοῦ Ἀμένωφι εἶναι ψεύτικο. Φαίνεται πώς ὁ Μανέθων μετάγραψε τό ὄνομα τοῦ φαραώ στά ἑλληνικά Ἀμανέφθη ἤ Ἀμεναφθά. Καί οἱ ἀρχαῖοι σχολιαστές τοῦ Μανέθωνα, ὅπως διόρθωσαν τό κείμενό του σέ πολλά σημεῖα, μπορεῖ νά ἄλλαξαν καί τό ὄνομα τοῦ Μενεφθᾶ. Οἱ κριτικοί σήμερα παραδέχονται πώς τά ἀποσπάσματα τῆς ἱστορίας τοῦ Μανέθωνα πού ἀντιγράφει ὁ Ἰώσηπος, σέ πολλά ση-

μεγάλη ἐπανάσταση, ποὺ ἔφερε ἄνω - κάτω τὴν Αἴγυπτο καὶ πὼς μάλιστα οἱ ἐπαναστάτες ἐπικρατήσανε γιὰ κάμποσα χρόνια. Στὰ αἰγυπτιακὰ ὅμως ἀρχεῖα, ἀπὸ μίσος ἐνάντια στοὺς ἐπαναστάτες καὶ ἀπὸ ντροπὴ γιὰ τὶς νίκες τους, χαρακτηρίστηκαν τοῦτοι λεπροὶ καὶ λωβιασμένοι. Μπορεῖ ἀκόμα, ἐπειδὴ ἡ ἐκμετάλλευση καὶ ἡ καταπίεση στὰ χρόνια τοῦ Ραμεσῆ καὶ τοῦ Μενεφθᾶ ἦταν πολὺ σκληρὴ καὶ βούιζε ὁ κόσμος γι' αὐτό, οἱ αὐλικοί, γιὰ νὰ δικαιολογήσουν τὰ ἀπάνθρωπα μέτρα ποὺ πῆρε ὁ Μενεφθά, νὰ ἔγραψαν στὰ βασιλικὰ ἀρχεῖα πὼς τὰ σκληρὰ μέτρα ἐπιβάλλονταν, γιατὶ οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Μωυσῆ ἔπασχαν ἀπὸ κολλητικὲς ἀρρώστιες καὶ γι' αὐτὸ ἔπρεπε νὰ ἀπομονωθοῦν καὶ νὰ κλειστοῦν στὰ λατομεῖα.

Εἶναι ἀλήθεια πὼς καὶ στὸ βιβλίο τῆς Ἐξόδου γίνεται λόγος γιὰ ἀρρώστιες, ποὺ ἔπεσαν στὰ χρόνια ποὺ ὁ Μωυσῆς μπῆκε ἐπικεφαλῆς τῶν ἐπαναστατῶν· κι ἀκόμα σημειώνεται πὼς παρατηρήθηκαν ἑλκώδη ἐξανθήματα (βλ. Ἔξοδ. 9, 3 καὶ 10, 15), χωρὶς ὅμως νὰ ξεκαθαρίζεται [1], αὐτοὶ ποὺ ἔπασχαν σὲ

μεῖα παραποιήθηκαν. Ἐξάλλου, κάνοντας λόγο ὁ Ἰώσηπος γιὰ τοὺς Ὑκσώς, λέει πὼς τὸ ὄνομα τοῦ λαοῦ αὐτοῦ ἀλλιώτικα ἐτυμολογεῖται στὰ διάφορα κείμενα τῆς ἱστορίας τοῦ Μανέθωνα (Κατ' Ἀπίωνος, Α, 83). Ἡ ὁμολογία τούτη λέει πολλά. Ἐπίσης σήμερα ἡ κριτικὴ διαπίστωσε πὼς οἱ παράγραφοι 84 - 91 τοῦ Κατ' Ἀπίωνος Α' λόγου τοῦ Ἰώσηπου, σχετικὰ μὲ τὴν πηγὴ ποὺ χρησιμοποιεῖ, εἶναι παρμένοι ἀπὸ χειρόγραφο - κείμενο παραποιημένο ἀπὸ Ἰουδαίους.

1. Τὸ ζήτημα, ἂν οἱ Ἑβραῖοι ἔπασχαν ἀπὸ τὴ φοβερὴ ἀρρώστια τῆς λέπρας (ἑβρ. ζαραάτ) δὲν ἔχει ἀκόμα λυθεῖ. Εἶναι γνωστὸ μόνο πὼς στὴν Κίνα καὶ στὶς Ἰνδίες στὰ πολὺ παλιὰ χρόνια ἡ ἀρρώστια αὐτὴ μάστιζε τὸν πληθυσμό. Κι ἀκόμα ἀπὸ τὸν πάπυρο Ebers καὶ τὸν πάπυρο Brugsch μαθαίνουμε πὼς καὶ στὴν Αἴγυπτο ἡ λέπρα ἦταν ἐνδημικὴ 1500 χρόνια πρὶν τὴν ἀρχὴ τῆς χρονολογίας μας, καθὼς καὶ στὸ Β' αἰώνα ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τοῦ χριστιανισμοῦ. Ὡστόσο, ὁ ὀνομαστὸς καθηγητὴς τῆς δερματολογίας Unna ὑποστήριξε πὼς ὁ ὅρος ζαραάτ δὲ σημαίνει τὴν ἀρρώστια λέπρα, ἀλλὰ τὴν ἀκαθαρσία ἀπὸ θρησκευτικὴ ἄποψη. Ἂν δεχτοῦμε τὴ γνώμη τοῦ Unna, τότε πρόκειται γιὰ ἄτομα ἀκάθαρτα, γιατὶ δὲ διατηροῦσαν τὶς καθιερωμένες λατρειακὲς συνήθειες, δηλαδὴ γιὰ ἄτομα ποὺ δὲν παραδέχονταν τὴν καθιερωμένη λατρεία. Ἄρα οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Μωυσῆ ἦταν λεπροὶ (=ἀκάθαρτοι), γιατὶ δὲν τηροῦσαν τὴν καθιερωμένη λατρεία τοῦ πολυθεϊσμοῦ καὶ σὰ θρησκευτικοὶ ἐπαναστάτες καταδιώκονταν καὶ θανατώνονταν κιόλας.

ποιά παράταξη ἀνῆκαν. Μᾶλλον ἀφήνεται νὰ ὑπονοηθεῖ πῶς οἱ ὀπαδοὶ τοῦ φαραὼ ἔπασχαν καὶ πῶς οἱ πληγὲς καὶ οἱ ἀρρώστιες δόθηκαν ἀπὸ τὸν Γιαχβέ, γιὰ τιμωρία στοὺς φαραωνίτες Αἰγύπτιους. Πρέπει ἀκόμα νὰ σημειώσουμε πῶς καὶ σὲ νεώτερες διβλικὲς πηγὲς παρουσιάζεται ὁ Γιαχβὲ ν' ἀπειλεῖ τοὺς πιστούς του μὲ ἀρρώστιες φοβερὲς καὶ μνημονεύεται ἡ λέπρα, καθὼς καὶ ἡ σύφιλη (ἡ σύφιλη σὰν ἀρρώστια μὲ τὸ ὄνομα αὐτὸ δὲν ἦταν γνωστή, ἀλλὰ ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ ποὺ σημειώνονται μποροῦμε νὰ εἴμαστε βέβαιοι πῶς πρόκειται γιὰ σύφιλη)[1]. Φαίνεται λοιπὸν πώς, ἄσχετα ἀπὸ τὶς βασικὲς αἰτίες ποὺ προκάλεσαν τὴν ἐπανάσταση, στὴν Αἴγυπτο ἡ λέπρα καὶ ἡ σύφιλη μάστιζαν τὸν πληθυσμό[2].

Ἂς δοῦμε τώρα πῶς περιγράφει τὴν ἐπανάσταση ὁ Μανέθων. Ἐπειδή, λέει, ἡ κατάσταση δὲν ἦταν καθόλου καλή, τὸ ἱερατεῖο συμβούλεψε τὸ βασιλιὰ νὰ καθαρίσει τὴν Αἴγυπτο ἀπὸ τοὺς «λεπροὺς καὶ ἄλλους μιαροὺς[3] ἀνθρώπους». Ὁ φαραὼ εὐχαριστήθηκε ἀπὸ τὴ συμβουλὴ αὐτὴ καὶ ἔκανε ὅ,τι τοῦ εἶπαν:

Ἴσως στὰ παλιὰ χρόνια ἡ κατηγορία πὼς ἔπασχε κανεὶς ἀπὸ ζαραάτ νὰ εἶχε αὐτὴ τὴν ἔννοια, γιὰ νὰ δικαιολογεῖ τὶς κυρώσεις ποὺ ἐπιβάλλονταν σ' αὐτόν. Ξέρουμε μάλιστα πῶς ὁ Γιαχβὲ «τιμώρησε» τὴ Μαριὰμ καὶ τὸν Ἀαρών, τ' ἀδέρφια τοῦ Μωυσῆ, ποὺ ἀ π ο σ τ ά τ η σ α ν καὶ ἔπαψαν νὰ τονε λατρεύουν στὴν Ἔρημο, κάνοντας θυσίες στὸ θεὸ γελάδι, μὲ τὴ φοβερὴ ἀρρώστια τῆς λέπρας (Ἀριθ. 12, 9 καὶ πέρα). Μὰ σὰν ἐπακόλουθο τῆς ἀρρώστιας αὐτῆς ἦταν ὁ θάνατός τους, ποὺ σημαίνει πὼς ἐκεῖνος ποὺ χαρακτηρίζονταν λεπρὸς (δηλαδὴ θρησκευτικὸς ἀποστάτης) θανατώνονταν.

1. Ἀριθ. 5, 2 καὶ πέρα· Λευΐτ. 15, 2· 21, 1· 24, 4.

2. Ὁ Ἑκαταῖος, ποὺ γνώρισε καλὰ τὴν αἰγυπτιακὴ ἱστορία ἀπὸ τὰ ἱερατικὰ ἀρχεῖα στὴν πρώτη περίοδο τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, ἔγραψε γιὰ κάποιο φοβερὸ θανατικὸ ποὺ ἔπεσε στὴν Αἴγυπτο καὶ ξεκλήρισε πολὺν κόσμο καὶ πῶς νομίστηκε πὼς ἦταν θεϊκὴ ὀργὴ καὶ γι' αὐτὸ ὁ φαραὼ ἔδιωξε τοὺς ἀλλόφυλους (βλ. Διόδ. Σικελ. XL, 3). Πιθανὸ ὅμως νὰ γίνονταν λόγος στὰ παλιὰ ἀρχεῖα γιὰ ἀ λ λ ό θ ρ η σ κ ο υ ς καὶ ὄχι γιὰ ἀλλόφυλους καὶ στὰ νεώτερα χρόνια τοῦ Ἑκαταίου νὰ ἐπικράτησε ἡ ἀντισημιτικὴ ράδοση.

3. Λέγοντας ἐδῶ μιαροὺς (=μολυσμένους), ἐννοοῦσε ἐκείνους ποὺ δὲν πίστευαν τοὺς ἀναγνωρισμένους θεούς, ἄρα καὶ ἡ λέξη λεπροὶ ἔχει ἐδῶ μᾶλλον θρησκευτικὴ σημασία καὶ χαρακτηρίζει βαρύτερα ἐκείνους ποὺ μαγαρίζανε κρυφὰ καὶ φανερὰ τὴν καθιερωμένη λατρεία.

«Μάζεψε όλους τούς λωβιασμένους τῆς Αἰγύπτου — ὀγδόντα χιλιάδες κόσμο — καὶ τούς ἔριξε στὰ λατομεῖα, ἀνατολικὰ τοῦ Νείλου [1], γιὰ νὰ δουλεύουνε ἐκεῖ χωριστὰ ἀπὸ τοὺς ἄλλους Αἰγύπτιους. Κ' ἦταν ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς καὶ μερικοὶ μορφωμένοι ἱερεῖς, ποὺ πάσχανε κι αὐτοὶ ἀπὸ λέπρα.» (Ἰώσηπ. Α' Κατ' Ἀπίωνος, 234 - 235).

Καὶ παρακάτω, συνεχίζοντας, προσθέτει:

«Κι ἀφοῦ ἀρκετὸ καιρὸ πιὰ ὑπόφερναν αὐτοὶ μέσα στὰ λατομεῖα, ἀποφάσισε ὁ βασιλιὰς νὰ τοὺς παραχωρήσει στέγη καὶ διαμονὴ καὶ τοὺς ἔδωσε τὴν Αὔαρι, τὴν πόλη τῶν Ποιμένων [2], ποὺ ἦταν ἔρημη τώρα, γιὰ νὰ κατοικήσουν σ' αὐτή... Κ' ἐκεῖνοι, ἅμα μπήκανε μέσα σ' αὐτή, κάναν τὸ μέρος αὐτὸ ὁρμητήριο γιὰ ἐπανάσταση, διόρισαν ἀρχηγό τους κάποιον ἡλιουπολίτη ἱερέα Ὀσάρσηφο τὸ ὄνομα κι ὁρκίστηκαν σ' αὐτὸν νὰ πειθαρχοῦνε σ' ὅλα. Κ' ἐκεῖνος πρῶτα-πρῶτα τοὺς ἔβαλε νόμο, οὔτε θεοὺς νὰ προσκυνοῦν οὔτε ν' ἀπέχουν ἀπὸ κανένα ζῶο ἀπ' ὅσα πρὸ πάντων στὴν Αἴγυπτο μέσα τὰ θεωροῦνε ἱερά, ἀλλά, ἀντὶ νὰ τὰ θυσιάζουν, νὰ τὰ τρῶνε [3] καὶ νὰ μὴν πιάνουν σχέσεις μὲ κανέναν, παρὰ μονάχα μὲ κείνους ποὺ τοὺς ἔδενε ὁ ἴδιος ὅρκος. Τέτοιους καὶ πολλοὺς ἄλλους νόμους παρόμοιους, ὁλότελ' ἀντίθετους μὲ τὰ ἔθιμα τῶν Αἰγυπτίων, ἀφοῦ τοὺς ἔβαλε, πρόσταξε μεγάλη ἀργατιὰ νὰ διορθώσουν τὰ κάστρα τῆς πόλης καὶ νὰ ἑτοιμαστοῦνε γιὰ πόλεμο ἐνάντια στὸν Ἀμένωφι [4] τὸ βασι-

1. Ἐκεῖ εἶναι τὰ λατομεῖα τοῦ Τουράχ, ποὺ ὁ Ἡρόδοτος τὰ λέει Ἀράβιον Ὄρος (ΙΙ, 8 καὶ 124).

2. Οἱ Ποιμένες ἦταν οἱ παλαιοὶ Ὑκσώς, ποὺ φαίνεται κατοικοῦσαν ἐκεῖ κοντά, πρὸς τὸ βορινὸ μέρος, σὲ κάποια περιοχὴ ποὺ γειτόνευε μὲ τὴν Αἴγυπτο.

3. Κι ἀπὸ τὸ κείμενο αὐτὸ βλέπουμε πὼς οἱ «λεπροὶ» ἦταν θρησκευτικοὶ ἐπαναστάτες, ποὺ δὲν ἀναγνώριζαν τὴν καθιερωμένη λατρεία. Αὐτοὶ ὅμως ἦταν οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Ἐχνατόν, ποὺ εἶχε καταργήσει κάθε εἴδους τέτοιες λατρειακὲς θυσίες.

4. Σωστότερο εἶναι Μενεφθά, αὐτὸς εἶναι ὁ φαραὼ ποὺ χτύπησε καὶ κατapίεσε τοὺς Ἰσραηλίτες - ἀτονικούς, καθὼς καὶ τοὺς Ἑβραίους.

λιά. Κι αὐτὸς (=ὁ Ὀσάρσηφ - Μωυσῆς) πῆρε μὲ τὸ μέρος του κι ἄλλους ἱερεῖς κ' ἔστειλε πρεσβεία στοὺς Ποιμένες, ποὺ εἶχαν διωχτεῖ ἀπὸ τὸν (φαραὼ) Τέθμωσι στὴν πόλη ποὺ τὴ λένε Ἱεροσόλυμα. Κι ἀφοῦ τοὺς ἔκανε γνωστὰ καὶ κεῖνα ποὺ ἔπαθε ὁ ἴδιος καὶ οἱ ἄλλοι ποὺ κακοπαθήσανε μαζί του, τοὺς παρακάλεσε νὰ ξεκινήσουνε ὅλοι μαζὶ ἐνάντια στὴν Αἴγυπτο. Καὶ τοὺς ὑποσχέθηκε πὼς θὰ τοὺς πάει πρῶτα στὴν προγονική τους πατρίδα, τὴν Αὔαρι, καὶ πὼς θὰ δώσει στὸ λαό τους τὰ χρειαζούμενα μπόλικα καὶ θὰ θυσιαστεῖ γι' αὐτοὺς ὁ ἴδιος, ἅμα τὸ καλέσει ἡ ἀνάγκη κ' εὔκολα θὰ τοὺς κάνει τὴ χώρα ὑποχείριά τους. Κι αὐτοὶ γεμάτοι χαρὰ ξεκίνησαν ὅλοι μαζὶ — διακόσιες χιλιάδες ἀπάνω - κάτω — καὶ σὲ λίγο[1] φτάσανε στὴν Αὔαρι.» (Ἰώσηπ. Α' Κατ' Ἀπίωνος, 237 - 243).

Ὁ φαραὼ τὰ χρειάστηκε, κατὰ πὼς τὸ λέει ὁ Μανέθων, καὶ ἔφυγε μαζὶ μὲ τοὺς αὐλικούς του καὶ τοὺς πιστούς του φίλους στὴν Αἰθιοπία. Οἱ ἐπαναστάτες καὶ εἰσβολεῖς ἄρχισαν τὶς λεηλασίες καὶ τὶς καταστροφὲς καὶ ἀκόμα καταστρέψανε τὰ αἰγυπτιακὰ ἱερά:

«Οἱ Σολυμίτες ὅμως, ἀφοῦ κατεβήκανε μαζὶ μὲ τοὺς μιαροὺς (=ἀσεβεῖς - ἄθεους) Αἰγύπτιους, τόσο ἀπαίσια καὶ σκληρὰ φερθήκανε στοὺς κατοίκους, ὥστε ἡ προηγούμενη ἐξουσία τῶν Ποιμένων νὰ φαίνεται χρυσὴ σ' αὐτούς, ποὺ βλέπανε τότε τὰ ἀνοσιουργήματά τους ἐτοῦτα. Γιατί, ὄχι μόνο κάψαν πολιτεῖες καὶ χωριὰ καὶ δὲν τοὺς ἔφτανε ποὺ ἱεροσυλοῦσαν καὶ βεβήλωναν τὰ εἴδωλα τῶν θεῶν, παρὰ καὶ τὰ θυσιαστήρια, γιὰ νὰ ψήνουν ἐπάνω τὰ ἱερὰ τὰ ζῶα κι ἀνάγκαζαν τοὺς ἱερεῖς καὶ τοὺς

1. Ὅταν λέει «μετ' οὐ πολὺ ἧκον εἰς Αὔαριν», θὰ πεῖ πὼς κατοικοῦσαν ἐκεῖ κοντά, ζοῦσαν δηλαδὴ αὐτόνομοι σὲ κάποια γειτονικὴ περιοχή. Ἂν κατοικοῦσαν στὴν Παλαιστίνη, θὰ ἤθελαν μῆνες νὰ φτάσουν στὴν Αἴγυπτο, πράμα ποὺ θὰ τὸ μάθαινε ὁ φαραὼ καὶ θὰ 'παιρνε τὰ μέτρα του.

π ρ ο φ ῆ τ ε ς[1] ν ὰ τ ὰ θ υ σ ι ά ζ ο υ ν κ α ὶ ν ὰ τ ὰ σ φ ά ζ ο υ ν ο ἱ ἴ δ ι ο ι κ' ὕ σ τ ε ρ α τ ο ὺ ς ξ ε γ ύ μ ν ω ν α ν κ α ὶ τ ο ὺ ς π ε τ ο ῦ σ α ν ἔ ξ ω. Καὶ λένε πὼς ὁ ἱερέας ποὺ τοὺς ἔδωκε τὸ πολίτευμα αὐτὸ ἦταν ἀπὸ τὴ φάρα τῶν ἱερέων ἡλιουπολιτῶν[2] καὶ λεγόταν Ὀσάρσηφ[3], ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ θεοῦ τῆς Ἡλιούπολης Ὄσιρι, κι ἅμα πέρασε σὲ τοῦτο τὸ κόμμα ἄλλαξε τὸ ὄνομά του καὶ ὀνομάστηκε Μωυσῆς[4].» (Ἰώσηπ., στὸ ἴδιο ἔργο, 248 - 250).

Κ' ἐδῶ τὰ αἰγυπτιακὰ ἀρχεῖα ποὺ συμβουλεύτηκε ὁ Μανέθων τὰ παραλένε, γιὰ νὰ κρύψουν τὴν ἀνικανότητα τοῦ Μενεφθᾶ καὶ νὰ δικαιολογήσουν τὴ διαγωγή του, ποὺ δὲν μπόρεσε νὰ χτυπήσει τοὺς ἐπαναστάτες, ἀλλὰ τό 'σκασε γιὰ τὴν Αἰθιοπία. Πλάσανε τὸ μύθο πὼς ἦρθαν σύμμαχοι τοῦ Ὀσάρσηφ - Μωυσῆ διακόσιες χιλιάδες νοματαῖοι ἀπὸ τοὺς παλιοὺς Ὑκσώς. Λένε ὅμως ἀκόμα πώς, ὕστερ' ἀπὸ δεκατρία χρόνια, γύρισε στὴν Αἴγυπτο ὁ Μενεφθὰ νικητὴς καὶ τροπαιοῦχος. Γιὰ τὸ πέρασμα τοῦ Μωυσῆ ἀπὸ τὴν Ἐρυθρὰ Θάλασσα μαζὶ μὲ τοὺς ὀπαδούς του καὶ γιὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ στρατοῦ καὶ τοῦ στόλου στὴν Ἐρυθρά, δὲ λέει τίποτα ὁ Μανέθων, γιατὶ στὰ βασιλικὰ ἀρχεῖα δὲν μποροῦσαν νὰ καταχωρηθοῦν οἱ συμφορὲς τοῦ φαραώ.

Ἕνας ἄλλος χρονογράφος, ὁ Χαιρήμων, ποὺ ἔγραψε κι αὐτὸς αἰγυπτιακὴ ἱστορία καὶ λέει πολλὰ ποὺ εἶναι μυθοπλαστίες, μνημονεύει μιὰ ἄλλη παράδοση, κατὰ τὴν ὁποία ὁ Μωυσῆς λέγονταν

1. Προφῆτες ἐδῶ σημαίνει τοὺς θεόπνευστους γραφιάδες, ποὺ κρατοῦσαν τ' ἀρχεῖα καὶ λέγανε τὰ μελλούμενα.

2. Φαίνεται πὼς στὰ χρόνια αὐτὰ κέντρο τῆς θρησκείας τοῦ Ἀτὸν ἦταν ἡ Ὂν τοῦ Ἐχνατὸν καὶ οἱ ἱερεῖς τῆς πόλης αὐτῆς ἦταν ὀπαδοὶ τῆς ἀτονικῆς θρησκείας καὶ τῆς ἀμενωφικῆς θρησκευτικῆς μεταρρύθμισης. Ἄρα, Ἡλιουπολίτες ἐδῶ ἦταν οἱ ἑρμηνευτὲς τῆς θρησκείας τοῦ Ἐχνατόν.

3. Ὅπως καὶ ὁ Ἀμένωφις ἄλλαξε τὸ ὄνομά του καὶ ὀνομάστηκε Ἐχνατόν, ἔτσι καὶ ὁ Ὀσάρσηφ ἔγινε Μωυσῆς.

4. Καὶ δὲν εἶναι μόνο τὸ ὄνομα τοῦ Μωυσῆ ποὺ εἶναι αἰγυπτιακό, ἀλλὰ καὶ τὰ ὀνόματα ἄλλων λευιτῶν (Ὀφφνεί, Φινεὲς κλπ.), ποὺ ἀναφέρονται στὴ Βίβλο εἶναι αἰγυπτιακά. Αὐτὸ τὸ ἔχουν διαπιστώσει ὅλοι οἱ ἑβραϊστὲς παλαιοδιαθηκολόγοι ποὺ διαβάζουν τὸ παλαιοεβραϊκὸ κείμενο τῆς Βίβλου.

πρὶν Τισιθὲν (βλ. Ἰώσηπ., στὸ ἴδ. ἔργο, 288 - 292). Ἔχουμε ὅμως καὶ ἄλλον ἱστορικό, τὸν Λυσίμαχο, ποὺ γράφει μὲ πάθος ἐνάντια στοὺς Ἑβραίους καὶ τὸν Μωυσή. Τὸ μόνο νέο στοιχεῖο ποὺ προσθέτει, ἀνάμεσα στὶς τόσες φλυαρίες καὶ τοὺς ἀναχρονισμοὺς ποὺ κάνει, γιατὶ παίρνει τὸ ὑλικό του ἀπὸ θολὲς καὶ ὕποπτες πηγές, εἶναι ὅτι οἱ λεγόμενοι Ἰουδαῖοι ποὺ ἐπαναστάτησαν ἦταν ντόπιοι Αἰγύπτιοι (βλ. Ἰώσηπ., στὸ ἴδ. ἔργο, 304 - 319).

Ἐρχόμαστε τώρα στὸν Ἀπίωνα. Εἶν' ἀλήθεια πὼς ἦταν φανατικὸς ἀντισημίτης καὶ ὅ,τι ἔγραφε, τό 'γραψε γιὰ νὰ συκοφαντήσει τοὺς Ἑβραίους τῆς ἐποχῆς του[1]. Ὡστόσο μερικὰ σημεῖα τῆς λιβελλογραφίας του πρέπει νὰ τὰ προσέξουμε, γιατὶ ἀπηχοῦν ἑβραϊκὲς παραδόσεις. Λέει λοιπὸν μαζὶ μὲ ἄλλα:

> «Ὁ Μωυσής, ὅπως ἔχω ἀκούσει ἀπὸ τοὺς γεροντότερους Αἰγυπτίους, ἦταν Ἡλιουπολίτης[2]· κι ὄντας ἀφοσιωμένος στὰ ἔθιμα τῆς πατρίδας του, καθιέρωσε τόπους γιὰ ὑπαίθριες προσευχές... Κι ἀντὶς γιὰ ὀβελίσκους ἔστησε κολόνες καὶ κάτω ἀπ' αὐτὲς ἕνα ἀποτύπωμα ὅμοιο μὲ σκάφη· κ' ἕνας ἴσκιος ἔπεφτε ἐπάνω σ' αὐτὴν ἀπὸ κάποιον ἀνδριάντα, ποὺ ἀκολουθοῦσε κι αὐτὸς μέσα στὸν αἰθέρα τὸν ἴδιο δρόμο ποὺ βαδίζει ὁ ἥλιος.» (Ἰώσηπ., στὸ ἴδιο ἔργο, Β, 8 - 11).

Ἡ περικοπὴ αὐτὴ ἔχει πολὺ ἐνδιαφέρον καὶ δὲν εἶναι πλάσμα τῆς φαντασίας τοῦ Ἀπίωνα. Οἱ πληροφορίες του στηρίζονται σὲ ἀρχαῖες παραδόσεις, γι' αὐτὸ πρέπει νὰ τὴν ἀναλύσουμε, γιὰ νὰ ἰδοῦμε τί λέει. Εἶναι φανερὸ πὼς ἐδῶ πρόκειται γιὰ λατρεία ἡλιακῆς θεότητας[3] καὶ ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ οἱ αἰγυπτιακὲς καὶ ἀντιγιαχβικὲς πηγές, στὶς ὁποῖες στηρίζονταν ὁ Ἀπίων, μᾶς κατατοπίζουν πάνω στὸ ζήτημα τῆς θεότη-

---

1. Ἔζησε στὰ χρόνια τῶν αὐτοκρατόρων Τιβερίου - Καλιγούλα καὶ Κλαυδίου. Ἦταν πολὺ μορφωμένος καὶ ἔγραφε καὶ «Αἰγυπτιακὴ ἱστορία».

2. Ἐδῶ τὸ Ἡλιουπολίτης σημαίνει τὸν κάτοικο τῆς ἐχνατονικῆς - ἀμενωφικῆς Ὤν.

3. Καὶ μέσα στὸ Ναὸ τῆς Ἱερουσαλὴμ ἀργότερα τὰ «Ἅγια τῶν ἁγίων» ἦταν τοποθετημένα πρὸς τὸ μέρος τῆς Ἀνατολῆς (τοῦ ἥλιου).

τας τοῦ Γιαχβέ, ποὺ δὲν ἦταν ἄλλος, παρὰ ὁ Ἀτόν. Θυμίζουμε μάλιστα κάτι ποὺ σημειώσαμε πάρα πάνω: Πῶς ὁ Ἐχνατὸν κατάργησε κάθε εἴδους μυστικὴ λατρεία καὶ καθιέρωσε νὰ στήνονται βωμοὶ στὸ ὕπαιθρο, καθὼς καὶ στῆλες, καὶ νὰ λατρεύεται ὁ Ἀτὸν ἐλεύθερα, χωρὶς τὴ μεσολάβηση ἱερέων καὶ χωρὶς τὴν τέλεση τοῦ παλαιοῦ τῆς ἱεροτελεστίας τυπικοῦ.

Αὐτὰ λένε οἱ ἀρχαῖες ἐξωβιβλικὲς (αἰγυπτιακὲς καὶ ἀντιγιαχβικὲς) πηγὲς καὶ μέσα σ' αὐτὲς ὑπάρχουν ὁρισμένα ἱστορικὰ στοιχεῖα ποὺ δὲν μποροῦμε νὰ τὰ παραβλέψουμε. Ὁ Μωυσῆς εἶναι φῶς φανερὸ πὼς ἦταν Αἰγύπτιος καὶ οἱ ὀπαδοί του Ἰσραηλῖτες ἐπίσης Αἰγύπτιοι, γι' αὐτὸ στὴ Βίβλο ὑπάρχουν πολλὰ γλωσσικὰ καὶ ἄλλα στοιχεῖα αἰγυπτιακῆς προέλευσης. Σήμερα εἶναι παραδεχτὸ καὶ ἀπὸ ἑβραϊστὲς συντηρητικούς, πὼς εἶναι μεγάλη ἡ ἐπίδραση τῆς αἰγυπτιακῆς γλώσσας στὴ βιβλικὴ ἑβραϊκή. Ὁ καθηγητὴς Α. Γιαχουντὰ (A. S. Yahuda) σὲ ἀνακοινώσεις ποὺ ἔκανε στὴ Νέα Ὑόρκη, στὰ τελευταῖα προπολεμικὰ χρόνια, ὄχι μόνο ἀποκρούει τὴν ἀσσυριακὴ ἐπίδραση, ἀλλὰ καὶ τονίζει μαζὶ μὲ ἄλλα καὶ τοῦτα ἐδῶ:

> «Καὶ ὅμως ἡ ἐξέτασις τῆς γλώσσης μαρτυρεῖ τὴν ἐπίδρασιν αἰγυπτιακῶν λέξεων καὶ φράσεων καὶ πλήρη γνῶσιν τῆς ζωῆς καὶ τῶν ἐθίμων τῆς χώρας.
>
> Αἱ διάφοροι περιγραφαί, αἱ ὁποῖαι ἐθεωροῦντο ἀόριστοι καὶ ἀσαφεῖς, ἐφωτίσθησαν τώρα μὲ νέον φῶς. Ἡ ἱστορία αὐτὴ ἐγράφη ἀναμφιβόλως ἀπὸ κάποιον, ὁ ὁποῖος ἐγνώριζε τοὺς Αἰγυπτίους, ὁ ὁποῖος ἐσκέπτετο εἰς τὴν αἰγυπτιακὴν καὶ ἔγραφεν εἰς τὴν ἑβραϊκήν.
>
> Ἡ ἑβραϊκὴ γλῶσσα διεμορφώθη κατ' ἀρχὰς ἀπὸ μίαν διάλεκτον τῆς Χαναὰν καὶ ἀνεπτύχθη ὑπὸ τὴν αἰγυπτιακὴν ἐπίδρασιν εἰς τὴν φιλολογικὴν γλῶσσαν τῆς Πεντατεύχου.
>
> Ὑπάρχουν πολλαὶ φράσεις εἰς αἰγυπτιακὰς ἐπιγραφάς, τὰς ὁποίας οἱ Αἰγυπτιολόγοι δὲν ἠμποροῦν νὰ ἐννοήσουν. Αἱ φράσεις αὗται ἑρμηνεύονται τώρα διὰ τῆς μελέτης τῶν ἀντιστοίχων ἑβραϊκῶν ἐκφράσεων...»[1]

---

1. Ἐφ. Ἑστία, 23 — VI — 1932 καὶ τοῦ ἴδιου A. S. Yahuda: Die

Δὲν εἶναι ὅμως μόνο ὁ Γιαχουντὰ ποὺ ἔχει αὐτὴ τὴ γνώμη. Ἀπὸ χρόνια τώρα, φιλόλογοι, ἑβραϊστὲς καὶ παλαιοδιαθηκολόγοι, ὑποστηρίζουν, ἔχοντας ὑπ' ὄψη τους τὸ μασοριτικὸ κείμενο τῆς Βίβλου, πὼς καὶ ἡ θρησκεία τοῦ Ἰσραὴλ καὶ ἡ γλῶσσα του ἔχουν ἐπηρεαστεῖ πολὺ ἀπὸ τὴν αἰγυπτιακὴ θρησκεία καὶ γλῶσσα[1].

Ὅταν λοιπὸν ἡ βιβλικὴ γλῶσσα εἶναι ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὴν αἰγυπτιακή[2], αὐτὸ δείχνει πὼς ἡ πηγὴ **Μ**, ποὺ εἶναι καὶ ἡ βασικὴ τῆς Βίβλου, παίρνει τὸ πιὸ πολὺ ἱστορικὸ καὶ μυθολογικὸ ὑλικό της ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο.

Sprache des Pentateuchs in ihren Beziehungen zum Aegyptischen», 1929· καὶ «The accuracy of the Bible». The stories of Joseph, the Exod and Gen. confirmed by egypt. monuments, Νέα Ὑόρκη 1934.

1. Λ. Φιλιππίδου, Ἱστορ. θρησκ. Ἰσραήλ, σ. 413 - 414, ὅπου καὶ πλούσια βιβλιογραφία. Lods, Israel, σ. 367 καὶ πέρα. Καρολίδη, Παγκόσμιος ἱστορία, τ. Γ, 183 καὶ Βέλλα, Θρησκ. προσωπικότητες, σ. 33, 37.

2. Παράλληλα φυσικὰ εἶναι ἐπηρεασμένη καὶ ἀπὸ τὴ βαβυλωνιακή, ἀλλὰ τὰ στοιχεῖα τοῦ βαβυλωνιακοῦ πολιτισμοῦ εἶναι ὑστερόχρονα, ἐνῶ τὰ αἰγυπτιακὰ εἶναι πολὺ ἀρχαιότερα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Ἡ πορεία πρὸς τὴ γῆ Χαναάν

Ὕστερ' ἀπὸ μεγάλη πορεία καὶ κάτω ἀπὸ πολλὲς στερήσεις, ἔφτασαν Ἰσραηλίτες καὶ Ἑβραῖοι στὴ χώρα τῶν Κενιτῶν. Πρὶν νὰ φτάσουν, βγῆκε καὶ τοὺς ὑποδέχτηκε ὁ Ραγουὴλ (ἢ Ἰοθώρ), ὁ πεθερὸς τοῦ Μωυσῆ. Ἡ χώρα αὐτὴ βρίσκονταν κάπου ἀνατολικὰ τοῦ κόλπου τῆς Αἰλᾶ. Ὅταν ἔφτασαν ἐκεῖ οἱ ἐπαναστάτες μὲ τὶς οἰκογένειές τους καὶ μὲ ἕνα μέρος ἀπὸ τὴν κινητὴ περιουσία τους κ' ἔμαθε ὁ ἀρχηγὸς τῶν Κενιτῶν πῶς καταστράφηκε ὁ στρατὸς τοῦ φαραὼ στὴν Ἐρυθρὰ Θάλασσα, δοξολόγησε τὸν Γιαχβὲ λέγοντας: «Εὐλογητὸς ὁ Γιαχβέ, ποὺ σᾶς ἐλευθέρωσε ἀπ' τὰ χέρια τῶν Αἰγυπτίων, ἀπ' τὰ χέρια τοῦ φαραώ. Τώρα γνωρίζω (=μὲ τὴν ἔννοια: ἔχω ἀποδείξεις) πῶς ὁ Γιαχβὲ εἶναι μεγάλος, πάνω ἀπ' ὅλους τοὺς θεούς, γιατὶ σὲ κεῖνο ποὺ ὑπερηφανεύτηκαν στάθηκε ἀνώτερός τους.» (Ἔξ. 18, 10-11)[1].

Ἀφοῦ ἔγιναν οἱ ἀπαραίτητες θυσίες καὶ ἱεροτελεστίες, ὁ πεθερὸς τοῦ Μωυσῆ τοῦ ἔδωκε ὁρισμένες ὁδηγίες γιὰ τὴν ὀργάνωση τῶν ὀπαδῶν του, ὥστε νὰ μπορέσει νὰ ἐξακολουθήσει τὴν πορεία του. Ἕνα μέρος μάλιστα ἀπὸ τοὺς Κενίτες ἀκολούθησαν τὸν Μωυσὴ (Ἀριθ. 10, 29). Ἴσως στὴν ἀρχὴ νὰ πῆραν τὸ δρόμο ποὺ ὁδηγοῦσε πρὸς τὸ ὄρος Σινά, γιὰ νὰ μποῦν στὴν Παλαιστίνη ἀπὸ τὸ νότιο μέρος της· δὲν μπόρεσαν ὅμως νὰ περάσουν καὶ τράβηξαν

1. Τὸ νόημα εἶναι τοῦτο ἐδῶ: Ὁ Γιαχβὲ (=Ἀτόν), ποὺ οἱ πολυθεϊστὲς φαραὼ δὲν τὸν ἀναγνώρισαν σὰν τὸν ὑπέρτατο καὶ παντοδύναμο θεό, ἀπόδειξε πῶς εἶναι παντοκράτορας, ἀφοῦ οἱ θεοὶ τοῦ φαραὼ δὲν μπόρεσαν νὰ τὸν προστατέψουν καὶ δὲν τοῦ ἐξασφάλισαν τὴν ἐπιτυχία στὴν πάλη του κατὰ τῶν γιαχβιστῶν (ἀτονικῶν).

πάλι ἀνατολικά, γιὰ νὰ φτάσουν ἀπὸ ἄλλο δρόμο καὶ νὰ μποῦν ἀπὸ τὶς ἀνατολικὲς περιοχὲς τῆς Παλαιστίνης, γιατὶ τὸ σχέδιο τοῦ Μωυσῆ ἦταν νὰ πᾶνε στὴ γῆ Χαναάν. Ἡ βιβλικὴ παράδοση μᾶς πληροφορεῖ, πὼς ὁ πρῶτος μεγάλος σταθμὸς ἦταν τὸ ὄρος Σινά. Αὐτὸ δὲ φαίνεται καθόλου σωστό. Ὅπως παρατήρησαν ὁ Βελλχάουζεν καὶ ὁ Γκρέσμαν, τὸ ὄρος Σινά, ποὺ περιγράφεται στὴ Βίβλο σὰν ἡφαίστειο (Ἔξ. 19, 16 καὶ 18), δὲν παρουσιάζει λείψανα παλιοῦ ἡφαιστείου [1]. Τὸ ὄρος λοιπὸν ποὺ στὴν περιοχή του στάθμεψαν οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Μωυσῆ ἦταν κάποιο ἄλλο, πολὺ ἀνατολικὰ τοῦ κόλπου τῆς Ἀιλᾶ, πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ἀραβίας, ὅπου σήμερα εἶναι τόπος ἀπὸ σβησμένα ἡφαίστεια [2].

Πρὶν ὅμως ἀρχίσει ἡ μεγάλη πορεία, ὅπως εἴδαμε, ὁ πεθερὸς τοῦ Μωυσῆ τονε συμβούλεψε νὰ ὀργανώσει τὸ λαό του κατὰ τρόπο τέτοιο, ὥστε νὰ μὴν εἶναι ἀσύνταχτο μπουλούκι. Ἔπειτα χρειάζονταν νὰ καθιερωθοῦν καὶ μερικοὶ θεσμοὶ ἀπαράβατοι. Στὴν πορεία τους θὰ ζοῦσαν ἀπὸ τὸ πλιάτσικο, τὶς διαρπαγὲς κι ἀπὸ τ' ἀγρίμια ποὺ θὰ σκότωναν στὸ δρόμο, καθὼς καὶ ἀπὸ τοὺς καρποὺς τῶν δέντρων καὶ τὰ γεννήματα ποὺ θὰ ἔβρισκαν στὴν Ἔρημο καὶ στὶς πλαγιὲς τῶν βουνῶν. Ὁ κοινωνικός τους βίος λοιπὸν ἄλλαξε ριζικά. Ἀπὸ γεωργοὶ ποὺ ἦταν παλιά, ἔγιναν τώρα νομάδες πολεμιστές [3]. Ὁ πόλεμος ἦταν τὸ κυριότερο μέσο, γιὰ νὰ μπορέσουν

1. Τὸ β' βιβλίο (Ἔξοδος), ὅπως εἴδαμε, ὄχι μόνο ἔχει πολλὲς ἐπαναλήψεις καὶ ἀναχρονισμοὺς — γιατὶ ἀνακατεύονται οἱ δυὸ πηγὲς Π καὶ Μ —, ἀλλὰ καὶ πολλοὺς μεταγενέστερους μύθους καὶ θρύλους, καθὼς καὶ διατάξεις ποὺ θεσπίστηκαν στὰ ἱστορικὰ χρόνια, στὴν ἐποχὴ τῆς ἀκμῆς τοῦ Ἰουδαϊκοῦ Κράτους. Λ.χ. ἀλλοῦ παρουσιάζεται ὁ Μωυσῆς ν' ἀνεβαίνει μόνος του στὸ βουνὸ γιὰ νὰ πάρει ἐντολὲς ἀπὸ τὸν Γιαχβὲ καὶ ἀλλοῦ μαζὶ μὲ μιὰ Ἐπιτροπὴ (βλ. Ἔξ. 24, 1 - 2 καὶ 24, 9 - 10). Τὸ χωρίο αὐτό, μὲ τὶς ἀντιφάσεις του, μπέρδεψε πολὺ τοὺς κριτικοὺς (βλ. Βέλλα, Κριτικὰ εἰς τὸ βιβλίον τῆς Ἐξόδου). Ἂν ὅμως ξεκινήσουμε ἀπὸ τὴ βάση πὼς ὑπάρχουν δυὸ πηγὲς ἀντίθετες (ἡ Μ καὶ ἡ Π), τότε οἱ ἀντιφάσεις ἐξηγοῦνται.

2. Βλ. Ἔξ. 19, 16 καὶ πέρα. Καὶ ὁ Ψαλμὸς 18, 7 καὶ πέρα ἀντανακλᾶ ἀρχαιότατο ὕμνο στὸν Γιαχβὲ - Ἀτόν, παρουσιάζοντάς τον θεὸ τῶν βροντῶν, τῶν σεισμῶν καὶ τῶν κεραυνῶν.

3. Ἔπρεπε λοιπὸν νὰ εἶναι ὁπλισμένοι. Φυσικὰ δὲν ὁπλίστηκαν στὴν ἔρημο τῆς Ἀραβίας, γιατὶ ὅσο πρωτόγονα κι ἂν ἦταν τὰ ὅπλα ἐκεῖνο τὸν καιρὸ δὲν μποροῦσαν νὰ ἐξοπλιστοῦν στὴν Ἔρημο. Ἐξάλλου χρειάζονταν

νὰ ζήσουν καὶ νὰ φτάσουν στὴ γῆ Χαναάν. Ἄρα, ἔπρεπε ὅλοι νὰ συμμορφωθοῦν μὲ τὶς νέες συνθῆκες τοῦ πολέμου. Ὁ Γιαχβὲ τώρα ἦταν, σὰν νὰ ποῦμε, ὁ ἀρχιστράτηγος. Γιὰ νὰ ὑπάρχει ὅμως συνοχὴ ἀναμεταξύ τους, ἔπρεπε νὰ ὑπάρχει καὶ ὁ ἀλληλοσεβασμὸς καὶ οἱ πολεμικοὶ κανόνες καὶ θεσμοὶ νὰ εἶναι ἱεροὶ καὶ ἀπαραβίαστοι [1].

Μὰ πάνω ἀπ' ὅλα, ἔπρεπε κ' οἱ Ἑβραῖοι συνοδοιπόροι τῶν Ἰσραηλιτῶν νὰ πιστέψουν στὸν Γιαχβέ, δηλαδὴ ν' ἀλλάξουν θρησκεία. Ὁ Μωυσής, σὰν «ἀποσταλμένος» τοῦ Γιαχβέ, τοὺς δήλωσε πὼς ὁ θεὸς τοῦ Ἰσραὴλ εἶναι καὶ θεὸς τοῦ Ἀβραάμ, τοῦ Ἰσαὰκ καὶ τοῦ Ἰακὼβ καὶ πὼς οἱ θεοὶ ποὺ λατρεύουν δὲν εἶναι οἱ θεοὶ ποὺ πίστευαν οἱ πρόγονοί τους. Ἄρα, γιὰ νὰ φτάσουν σῶοι στὴ Χαναὰν καὶ νὰ μὴ χαθοῦν, πρέπει — αὐτὸ διατάσσει ὁ Γιαχβὲ — νὰ πάψουν νὰ λατρεύουν τοὺς θεοὺς ποὺ λάτρευαν στὴν Αἴγυπτο. Δὲν ξέρουμε πῶς ἄκουσαν τὸ πρόσταγμα αὐτὸ οἱ Ἑβραῖοι, μαντεύουμε ὅμως πώς, μὴ μπορώντας νὰ κάνουν κι ἀλλιῶς, στὸ τέλος ὑποτάχτηκαν στὴ θέληση τοῦ Μωυσῆ, ὄχι ὅμως ἐντελῶς ἀδιαμαρ-

---

νὰ εἶναι ἀσκημένοι στὸν πόλεμο, γιατὶ οἱ γύρω τους ντόπιοι λαοὶ ἦταν καὶ πολλοὶ καὶ καλοὶ πολεμιστές. Ἀπὸ τὴν παρατήρηση αὐτὴ βγαίνει πὼς οἱ Ἰσραηλῖτες καὶ οἱ Ἑβραῖοι — ἔξω ἀπὸ τὰ γυναικόπαιδα —, φεύγοντας ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο, πῆραν καὶ τὰ ὅπλα μαζί τους. Κι ἀκόμα πὼς στὴν Αἴγυπτο εἶχαν ἀσκηθεῖ στὸν πόλεμο, γιατί, ὅπως εἴδαμε, χρόνια πολεμοῦσαν ἐνάντια στοὺς φαραωνικοὺς Αἰγύπτιους.

1. Οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Μωυσῆ εἶναι σ τ ρ α τ ὸ ς τοῦ Γιαχβὲ καὶ οἱ ἐχτροὶ τοῦ Ἰσραὴλ ἐ χ τ ρ ο ὶ καὶ τοῦ Γιαχβὲ (Α' Σαμ. 30, 26). Ὁ Γιαχβὲ κανονίζει τὶς μάχες (Ἔξοδ. 14, 13) καὶ κάθε λιποτάχτης εἶναι ἐπικατάρατος (Κριτ. 5, 23). Εἶχε καθιερωθεῖ νὰ μὴ γίνεται διαρπαγὴ τοῦ πλιάτσικου καὶ τῶν τροφῶν κλπ. ποὺ ἔβρισκαν σὲ ξένες χῶρες, ἀλλὰ νὰ τὰ φέρνουν ὅλα στὰ μετόπισθεν, ὅπως θὰ λέγαμε σήμερα (βλ. Α' Σαμ. 14, 24 — αὐτὴ τὴν ἔννοια ἔχει τὸ σχετικὸ χωρίο καὶ ὄχι τῆς νηστείας, ὅπως λένε οἱ θεολόγοι). Ἀκόμη ἀπαγορεύονταν οἱ πολεμιστὲς νὰ συνουσιάζονται μὲ ξένες (γυναῖκες τοῦ ἐχτροῦ), γιὰ νὰ μὴν παραλύει ἡ πειθαρχία, οὔτε καὶ ν' ἀφήνουν τὸ στρατόπεδο καὶ νὰ γυρίζουν πίσω στὶς γυναῖκες τους, ἂν πρῶτα δὲν τελειώσει ἡ μάχη καὶ δὲν ἐξασφαλιστεῖ ἡ νίκη (βλ. Β' Σαμ. 11, 10-11). Παρόμοια πολεμικὰ ἔθιμα ἐπικρατοῦσαν καὶ στὸ στρατὸ τῶν Σπαρτιατῶν. Ὁ Γιαχβὲ λοιπὸν χαρακτηρίζεται κυρίως ὡς θεὸς τοῦ πολέμου. (Ἔξοδ. 15, 3) καὶ ὁ Ἰσραὴλ εἶναι ὁ στρατός του (Ἔξοδ. 7, 4).

τύρητα.

Ὕστερα, ὅπως εἴπαμε, ἦταν ἀνάγκη νὰ θεσπιστοῦν ὁρισμένοι θεσμοί, γιατί, χωρὶς ὀργάνωση καὶ πειθαρχία, τίποτα δὲν μπορεῖ νὰ γίνει. Ἔτσι ὁ Μωυσῆς παρουσιάστηκε, ὄχι μονάχα σὰ θεόσταλτος θρησκευτικὸς μεταρρυθμιστής, ἀλλὰ καὶ σὰ νομοθέτης. Ὁ λεγόμενος δ ε κ ά λ ο γ ο ς, ποὺ ἔβαλε σὲ μεγάλο μπελὰ τοὺς παλαιοδιαθηκολόγους καὶ κριτικούς, ἦταν οἱ ἀπαραίτητοι νέοι θεσμοὶ ποὺ ἐπιβλήθηκαν στοὺς νομάδες πολεμιστὲς τῆς Ἐρήμου Ἑβραίους καὶ Ἰσραηλίτες.

Ὁ Μωυσῆς, ἀκόμα, σὰν ἔμπειρος στρατιωτικὸς ἀρχηγὸς ποὺ ἦταν, ὀργάνωσε μαχητικὰ ἀποσπάσματα καὶ κανόνισε ποιοί θὰ πήγαιναν μπροστὰ καὶ ποιοὶ θὰ φυλᾶνε τὰ πλάγια, ἀλλὰ καὶ καθιέρωσε τὸ «δίκαιο» τοῦ πολέμου. Σύμφωνα μὲ τὸ νέο αὐτὸ «δίκαιο», οἱ ὀπαδοὶ καὶ πιστοὶ τοῦ Γιαχβὲ ἔπρεπε νὰ πολεμοῦν ὡς τὸν ἕνα καὶ νὰ θυσιάζουν τὴ ζωή τους:

> «Ἂν μᾶς γίνει ἐπίθεση καὶ τὰ βροῦμε σκοῦρα, τότε ἐκεῖνον ποὺ θὰ θελήσει νὰ σὲ σκοτώσει, θὰ τὸν σκοτώσεις, κ' ἐκεῖνον ποὺ θὰ θελήσει νὰ σοῦ βγάλει τὸ μάτι, θὰ τοῦ τὸ βγάλεις ἐσύ, κ' ἐκεῖνον ποὺ θὰ σοῦ βγάλει τὸ δόντι, θὰ τοῦ βγάλεις κ' ἐσὺ τὸ δικό του, καθὼς κ' ἐκεῖνον ποὺ θὰ σὲ χτυπήσει στὸ πόδι καὶ στὸ χέρι, θὰ τονε χτυπήσεις καὶ σὺ στὸ ἴδιο μέρος. Σὲ κάθε πληγὴ καὶ σὲ κάθε χτύπημα θὰ κάνεις καὶ σὺ τὸ ἴδιο στὸν ἐχθρό σου.» (Ἔξ. 21, 23 καὶ πέρα).

Ἀκόμα πρέπει νὰ σημειώσουμε καὶ κάτι ἄλλο: Οἱ Ἰσραηλίτες καὶ οἱ Ἑβραῖοι, στὰ χρόνια ποὺ ἔζησαν στὴν Ἔρημο, πολεμώντας ὁλοένα μὲ τὶς γύρω φυλές, γιὰ νὰ μπορέσουν ν' ἀνοίξουν τὸ δρόμο ποὺ θὰ τοὺς ἔφερνε στὴν Παλαιστίνη, ἀντίκρυσαν μεγάλες δυσκολίες καὶ πολλὲς φορὲς πείνασαν, γι' αὐτὸ ἀναγκάστηκαν πολλοὶ νὰ φᾶνε τὰ ζῶα τους. Αὐτὸ ὅμως ἦταν μιὰ πράξη ὀλέθρια. Τὰ ζῶα δὲν τοὺς ἔδιναν μόνο τὸ γάλα, τὸ μαλλὶ καὶ τὰ τομάρια τους, ἀλλὰ καὶ τοὺς χρησίμευαν ὡς μεταφορικὰ μέσα. Ὁ Μωυσῆς, γιὰ νὰ σταματήσει τὸ κακό, δίδαξε καὶ θέσπισε πὼς ἡ ἀναγκαστικὴ νηστεία εἶναι πράξη θεάρεστη [1], πράξη ποὺ τὴν ἐγκρίνει ὁ Γιαχ-

1. Βλ. Δευτερ. 8, 14 καὶ Ἀριθ. 11, 9. Γι' αὐτὸ καὶ δὲ θυσίαζαν στὶς ἱε-

6έ, ἐνῶ ἡ κρεοφαγία εἶναι ἁμαρτία[1]. Οἱ ἀπαγορευτικὲς αὐτὲς διατάξεις ἔβρισκαν στήριγμα καὶ στὴν παλιὰ ἀνάλογη ἐχνατονικὴ νομοθεσία. Ὁ Ἐχνατὸν εἶχε θεσπίσει πὼς ὁ Ἀτὸν δὲν εἶχε ἀνάγκη ἀπὸ θυσίες ζώων. Ἔτσι, σύμφωνα μὲ τὴ μωσαϊκὴ παράδοση (πηγὴ Μ), ποὺ ἀκολούθησαν πιὸ ὕστερα οἱ Προφῆτες, καταχρίνονταν οἱ θυσίες καὶ τὰ ὁλοκαυτώματα στὸν Γιαχ6έ, ποὺ καθιερώθηκαν στὴν Παλαιστίνη[2].

Κοντὰ στοὺς νέους αὐτοὺς θεσμοὺς καθιερώθηκε κ' ἕνας ἄλλος. Ἐπειδὴ ἡ ζωὴ τῶν Ἰσραηλιτῶν καὶ τῶν Ἑβραίων στὴν Ἔρημο ἦταν πολὺ δύσκολη, γιατὶ κάθε τόσο δὲν ἔβρισκαν τρόφιμα καὶ νερὸ καὶ ἦταν ἀναγκασμένοι ὅλο νὰ πολεμοῦν ἐνάντια στοὺς ντόπιους πληθυσμοὺς τῆς Ἀραβίας, ὁ Μωυσῆς, ἐκτελώντας τάχα «ἐντολὴ» τοῦ Γιαχ6έ, ἀπαγόρεψε στοὺς Ἰσραηλίτες καὶ τοὺς Ἑβραίους νὰ συνθηκολογήσουν μὲ λαοὺς ὀπαδοὺς τοῦ πολυθεϊσμοῦ καὶ νά 'ρθουν σὲ ἐπιγαμίες καὶ ἐπιμιξίες μαζί τους. (Ἔξ. 34, 12-16 καὶ 23, 24-31).

Ἔχουμε νὰ παρατηρήσουμε ὅμως πώς, ἀπὸ τὶς παραπάνω ἐ ν τ ο λ έ ς, πολλὲς δὲν ἦταν ἄγνωστες καὶ γιὰ πρώτη φορὰ 6αλμένες. Στὴν Αἴγυπτο, ὅπως καὶ στὶς ἄλλες ἀσιατικὲς χῶρες, ἦταν καθιερωμένοι οἱ ἴδιοι κανόνες ἀπὸ πολλὰ χρόνια. Στὴ χώρα τοῦ Νείλου μάλιστα 6ρέθηκαν πρὶν ἀπὸ κάμποσο καιρὸ πάπυροι ποὺ ἀναγράφουν τέτοιους κανόνες[3]. Ἀπὸ τοὺς πάπυρους αὐτοὺς μα-

---

ροτελεστίες τους ζῶα τὸν καιρὸ ποὺ ἦταν στὴν Ἔρημο (6λ. Ἀμώς, 5, 25).

1. Ὅταν ἔφαγαν κρέας (δηλαδὴ παρὰ τὶς διαταγὲς τοῦ Μωυσῆ ἔσφαξαν τὰ ζῶα τους), μερικοὶ τιμωρήθηκαν μὲ θάνατο. Ὁ θάνατός τους δικαιολογήθηκε σὰν τιμωρία τοῦ Γιαχ6έ.

2. Βλ. Ἀμ. 5, 24· Ὠσ. 6, 6 καὶ πέρα, 8, 13· Ἠσ. 1, 11-12· Ἱερ. 7, 22. Οἱ Προφῆτες κράτησαν αὐτὴ τὴ στάση, γιατὶ οἱ θυσίες τῶν ζώων, ἐνῶ πλούταιναν τὸ ἱερατεῖο, φτώχαιναν τὴν ἀγροτιὰ καὶ τοὺς χτηνοτρόφους.

3. Οἱ κανόνες αὐτοὶ εἶχαν θεσπιστεῖ γύρω στὰ 1500 πρὶν τὴν ἀρχὴ τῆς χρονολογίας μας καὶ εἶχαν τὸ γενικὸ τίτλο: «Βι6λίο τοῦ κρυμμένου δώματος ἢ τῆς μυστικῆς κατοικίας». Οἱ νεώτεροι ὅμως τοὺς παπύρους ποὺ 6ρέθηκαν τοὺς ὀνομάσανε «Βι6λίο τῶν νεκρῶν». Βλ. μετάφραση στὰ γαλλικὰ ἀπὸ τὸν **Paul Pierret, Le livre des morts des anciens Egyptiens** (μετάφ. πλήρης κατὰ τὸν πάπυρο τοῦ Τουρίνου καὶ τὰ καλύτερα χειρόγραφα τοῦ Λού6ρου), Παρίσι 1907· καὶ στὰ γερμανικὰ ἀπὸ τὸν **H. Gressmann** στὴ συλλογὴ **Altorientalische Texte zum Alten Testament, 1926²**.

θαίνουμε πώς πολλές άπό τίς εντολές τοῦ Γιαχβὲ ἦταν αἰγυπτιακοί κανόνες δικαίου. Κι αὐτό εἶναι ἕνα ἀπό τὰ τόσα πολλά στοιχεῖα, πού δείχνει πώς οἱ Ἰσραηλίτες ἦταν Αἰγύπτιοι καὶ οἱ θεσμοί πού ἐπέβαλε ὁ Μωυσῆς εἶχαν τὴν καταγωγή τους ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο.

Ἔπρεπε ἀκόμα ν' ἀπαγορευτοῦν τὰ τσακώματα τῶν μελῶν τῆς μιᾶς ὁμάδας μὲ τὰ μέλη τῆς ἄλλης, καθὼς καὶ οἱ μοιχεῖες καὶ οἱ κλεψιές. Καὶ ἡ ἄλλη ἐντολή «δὲ θὰ ἐπιθυμήσεις τὸν οἶκον τοῦ πλησίον σου», στὸν ἴδιο σκοπό ἀπόβλεπε· ο ἶ κ ο ς ἐδῶ δὲ σημαίνει *σπίτι, ἀλλὰ περιουσία τῆς πατριᾶς - ὁμάδας καὶ κυρίως σκηνή*, ρουχισμός κλπ.

Οἱ νέοι λοιπὸν θεσμοί πού ἐπέβαλε ὁ Μωυσῆς καὶ πού δὲν ἀναγράφονται καθαρὰ στὴν Πεντάτευχο, γιατί στὰ χρόνια πού συντάχτηκε ἡ Βίβλος ἐπικρατοῦσε ἄλλη κοινωνική κατάσταση, ἦταν θεσμοί πού ἀντανακλοῦσαν τὸν κ ο ι ν ο τ ι σ μ ὁ τῆς νομαδικῆς, τῆς πολεμικῆς ζωῆς. Τοὺς νέους αὐτοὺς θεσμοὺς τοὺς βρίσκουμε στὰ κηρύγματα τῶν Προφητῶν, στὰ κατοπινὰ χρόνια. Οἱ κοινωνικὲς διακρίσεις — ἐξὸν ἀπὸ τοὺς φυλάρχους — εἶχαν καταργηθεῖ. Ὅλοι μοιράζονταν ἐξ ἴσου καὶ τὸ πλιάτσικο καὶ τὸ κάθε τι πού μάζευαν ἀπὸ τὴ γύρω τους περιοχή σὲ γεννήματα, καρπούς, χόρτα καὶ κυνήγι. Ἔτσι σιγὰ - σιγὰ ἡ ἰδέα τῆς ἰδιοχτησίας ἔσβησε καὶ ἡ νεολαία ἀνατράφηκε μὲ τὶς κοινοχτημονικὲς παραδόσεις [1].

Ἀπὸ τὸ Χωρεὶβ οἱ Ἰσραηλίτες καὶ οἱ Ἑβραῖοι πῆραν τὸ δρόμο πρὸς τὴν περιοχὴ Καντές, πού ἦταν ὁ μόνος δρόμος πού θὰ τοὺς ἔφερνε στὴν Παλαιστίνη. Ἡ περιοχὴ αὐτὴ εἶναι μιὰ ὄαση, ἐκεῖ κοντὰ ὅμως ὑπῆρχε ἕνα ποταμάκι, ἡ πηγὴ Mê Meriba, ὅπου στάθμεψαν κάμποσο καιρό, γιὰ ν' ἀνασυνταχτοῦν καὶ προετοιμα-

---

1. Ὁ νομαδικὸς καὶ χτηνοτροφικὸς βίος τῶν Ἰσραηλιτῶν καὶ τῶν Ἑβραίων στὰ χρόνια τῆς πορείας τους πρὸς τὴ Χαναὰν καὶ πολὺν καιρὸ ὕστερα εἶναι ἡ αἰτία πού ἄργησαν νὰ σχηματίσουν τὴν ἀντίληψη τῆς ἀτομικῆς ἰδιοχτησίας. Κι ἀφοῦ ἐγκαταστάθηκαν στὴν Παλαιστίνη, ὡς τὰ χρόνια τοῦ Δαβὶδ καὶ τοῦ Σολομώντα, δὲν εἶχαν στὸ λεξιλόγιό τους λέξη πού νὰ εἶχε τὴν ἔννοια *ἀ τ ο μ ι κ ῆ ς ἰ δ ι ο χ τ η σ ί α ς*. Λέγανε *ν α χ λ ὰ* = κληρονομικὴ μερίδα, ἐνῶ παραδέχονταν, παράλληλα, πὼς ἡ γῆ ἀνῆκε στὸν Γιαχβὲ καὶ ὕστερα στὴν πατριά.

στοῦν γιὰ τὴ νέα τους πρὸς τὰ μπρὸς ἐξόρμηση. Πιὸ πέρα εἶναι ἡ τοποθεσία Μασσὰ (=πειρασμός). Ἐκεῖ φαίνεται ἔγινε νέα διοργάνωση καὶ ἀνασυγκρότηση πολιτικὴ καὶ στρατιωτικὴ καί, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ἡ Βίβλος, οἱ Ἑβραῖοι (οἱ ἀπόγονοι τοῦ Ἰακὼβ) ἀναγνώρισαν ἄλλη μιὰ φορὰ τὸν Μωυσὴ ἀρχηγό τους καὶ τὸν Γιαχβὲ ὡς θεό τους. Στὸ μέρος αὐτὸ ἔγινε γιὰ δεύτερη φορὰ ἐπίσημη δήλωση ἀπὸ τοὺς Ἑβραίους, πὼς θὰ λατρεύουν τὸν Γιαχβέ:

«Καὶ εἶπε (στὸν Μωυσὴ) ὁ Γιαχβέ: ἄκουσα τὴ φωνὴ τοῦ Ἰούδα καὶ φέρε τον (στὴ χώρα) ποὺ κατοικεῖ ὁ λαός του. Τὰ χέρια του ἂς εἶναι δυνατὰ καὶ βοήθησέ τον στὸν ἀγώνα κατὰ τῶν ἐχτρῶν του.» (Δευτ. 33, 7).

Ἐπίσης καὶ οἱ ἱερεῖς τῶν Ἑβραίων συνθηκολόγησαν μὲ τὸν Γιαχβὲ καὶ οἱ Τ ο υ ρ ὶ μ καὶ Ο ὐ ρ ὶ μ[1] ἔγιναν ὑποταχτικοὶ στὸ νέο θεό.

Ὁ Γιαχβὲ ὅμως στὴν ἔρημο τῆς Ἀραβίας ἔχασε πιὰ τὴν παλια ἡλιακή του ἰδιότητα. Δὲν ἦταν ὁ θεὸς προστάτης τῆς γεωργίας. Ἦταν ὁ θεὸς τῆς Ἐρήμου καὶ μάλιστα θεὸς πολεμιστής. Οἱ ὀπαδοὶ καὶ πιστοί του, ζώντας τώρα κάτω ἀπὸ διαφορετικὲς συνθῆκες κ᾽ ἔχοντας τὸν πόλεμο καὶ τὴ ληστεία σὰν κύριο ἔργο χρειάζονταν ἕνα θεὸ στρατηλάτη. Ἔτσι, ἀπὸ τὶς τέτοιες ἀντικειμενικὲς συνθῆκες, ποὺ δὲ μεταβλήθηκαν κι ἀργότερα, ὅταν μπῆκαν στὴν Παλαιστίνη, ἄλλαξε ἡ λατρευτικὴ σκηνοθεσία τοῦ Ἀτὸν - Γιαχβέ. Ἔβγαλε τὴ φωτοδότρα πανοπλία του καὶ φόρεσε στρατιωτικὴ στολή.

Γεννιέται ὅμως τὸ ζήτημα: Οἱ Ἑβραῖοι, σύμφωνα μὲ ὅσα ἔχουμε πεῖ, ἦταν πολυθεϊστές, λάτρευαν τὰ εἴδωλα, διάφορα ζῶα (μοσχάρι, πουλιὰ κλπ.). Ἂν εἶναι ἔτσι, τότε πρέπει νὰ ἐξεταστεῖ ἂν δέχτηκαν τὴ νέα θρησκεία χωρὶς νὰ διαμαρτυρηθοῦν καὶ νὰ ἐξεγερθοῦν. Ξέρουμε ἀπὸ τὴν ἱστορία, πὼς τὸ θρησκευτικὸ αἴσθημα δὲν ξεριζώνεται εὔκολα, οὔτε καὶ οἱ θρησκεῖες ἀλλάζουν μὲ διαταγὲς καὶ νόμους. Ὁ Μωυσῆς χρησιμοποίησε τὴ βία γιὰ

1. Τὰ Τουρὶμ καὶ Οὐρὶμ ἐδῶ δὲν εἶναι τίποτ᾽ ἄλλο, παρὰ οἱ κατώτεροι ἱερεῖς τῶν Ἑβραίων.

ν' ἀλλάξει τὴ θρησκεία τῶν Ἑβραίων, γι' αὐτὸ τὰ βρῆκε σκοῦρα. Οἱ Ἑβραῖοι δὲ δέχτηκαν τὸ γιαχβικὸ μονοθεϊσμὸ καὶ δὲν ἐννοοῦσαν ν' ἀλλάξουν τὴ θρησκεία τους, γι' αὐτὸ σὲ κάθε εὐκαιρία ποὺ τοὺς παρουσιάζονταν ἐπαναστατοῦσαν.

Ἡ Βίβλος μᾶς πληροφορεῖ πὼς τὸ πρῶτο βαρυγκόμισμα ἐνάντια στὸν Μωυσῆ εἶχε κύρια αἰτία τὴν πείνα καὶ τὶς ἄλλες κακουχίες (Ἔξ. 16, 1 καὶ πέρα καὶ 17, 1 καὶ πέρα). Αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἀπόλυτα σωστό. Ἡ πρώτη ἀνταρσία εἶναι ἐκείνη ποὺ ἔγινε κοντὰ στὸ ἡφαίστειο. Μόλις δηλαδὴ ὁ Μωυσῆς ἐπέβαλε τὸ γιαχβικὸ μονοθεϊσμό, ξεσηκώθηκαν οἱ Ἑβραῖοι, δηλαδὴ τὸ «ἐπίμικτον πλῆθος». Οἱ Ἰσραηλίτες ὅμως τοὺς χτύπησαν καὶ πολλοὺς ἀπ' αὐτοὺς τοὺς ἔριξαν στὸ μέρος ποὺ τὸ ἡφαίστειο ἔβγανε λάβα καὶ κάηκαν (Ἀριθ. 11, 1 - 4). Ἀλλὰ πολλοὶ μπόρεσαν νὰ ξεφύγουν κ' ἔφυγαν ἀπὸ τὸ στρατόπεδο τοῦ Μωυσῆ (Ἀριθ. 14, 3 - 4 καὶ Ἔξ. 17, 1). Ἴσως νὰ γύρισαν στὴν Αἴγυπτο. Ἡ τρομοκρατία φυσικὰ εἶχε γιὰ λίγο καιρὸ τὸ ἀποτέλεσμά της. Οἱ Ἑβραῖοι ἀναγκάστηκαν νὰ ὑποκύψουν στὴ βία, ἀλλὰ μέσα τους ἔβραζαν καὶ περίμεναν τὴν εὐκαιρία γιὰ νὰ φανερώσουν τὸν πολυθεϊσμό τους. Δὲν μποροῦσαν ὅμως καὶ νὰ τὰ βάλουν μὲ τοὺς Ἰσραηλίτες, ἦταν πιὸ πολλοὶ καὶ τοὺς ὑπερασπίζανε καὶ οἱ Κενίτες. Νὰ γυρίσουν πίσω, δὲν ἦταν δυνατό. Ὑποκύψανε λοιπὸν καὶ δεχτήκανε τοὺς ὅρους τοῦ Μωυσῆ, δηλαδὴ ὑποσχεθήκανε νὰ λατρεύουν τὸν Γιαχβέ, ἀλλὰ μέσα τους ἦταν κρυπτοπολυθεϊστές. Ἡ Βίβλος μᾶς τὰ παρουσιάζει φυσικὰ κάπως διαφορετικὰ τὰ πράματα καὶ μᾶς πληροφορεῖ πὼς ἔγινε συμφωνία Γιαχβὲ καὶ λαοῦ Ἰσραήλ. Ὁ Γιαχβὲ ἀνάλαβε νὰ προστατέψει τὸν Ἰσραὴλ καὶ οἱ Ἰσραηλίτες ἀναλάβανε νὰ ἐκτελέσουν τὶς ἐντολές του καὶ κυρίως νὰ τὸν ἀναγνωρίσουν ὡς τὸ μόνο θεὸ (βλ. Ἔξ. 24, 1 καὶ πέρα). Ἡ «συμφωνία» αὐτὴ — οἱ Ο' τὴν ἀσσυριακὴ λέξη μπερείθ τοῦ ἑβραϊκοῦ κειμένου τὴ μεταφράζουν δ ι α θ ή κ η — δὲν ἔγινε φυσικὰ μεταξὺ Γιαχβὲ καὶ Ἰσραήλ, ἀλλὰ ἦταν συμφωνία Μωυσῆ καὶ Ἑβραίων.

Ἐπίσης πρέπει νὰ σημειώσουμε πώς, ἐπειδὴ τάχα ὁ Γιαχβὲ δὲ θέλησε νὰ φύγει ἀπὸ τὸ ὄρος Χωρείβ, δηλαδὴ ἀπὸ τὴ χώρα τῶν Κενιτῶν, καὶ παρ' ὅλα τὰ παρακάλια τοῦ Μωυσῆ ἔμεινε ἀνένδοτος στὴν ἀπόφασή του (Ἔξοδ. 33, 2 καὶ Ἀριθ. 11, 29), ὑποσχέθηκε νὰ ὁρίσει ἕναν ἀγγελιαφόρο του, ποὺ θὰ τοὺς δείχνει τὸ

δρόμο πού θά τούς φέρει στή Γῆ Χαναάν (Ἔξ. 33, 2)[1].

Μιά ὅμως πού θά ἔφευγαν ἀπό τή χώρα τοῦ Ραγουήλ (Ἰοθώρ) καί δέ θά εἶχαν μαζί τους τόν Γιαχβέ (ἀφοῦ ἦταν κατηγορηματική ἡ ἄρνησή του νά τούς ἀκολουθήσει), ἔπρεπε κάτι δικό του νά πάρουν πού νά τό 'χουν σά φυλαχτό, πού νά τούς θυμίζει τόν προστάτη τους καί κυρίαρχο Γιαχβέ[2]. Αὐτό τό φυλαχτό πού δέν ξέρουμε τί λογῆς ἦταν — ἴσως ἦταν κανένα κομμάτι λάβας ἤ πέτρας ἀπό τό ἡφαίστειο — ἦταν τοποθετημένο μέσα σέ μιά Κιβωτό καί μπροστά του εἶχε ἕνα ἑφτάφωτο λυχνάρι, πού θά συμβόλιζε καί τίς ἡλιακές ἀχτίδες τοῦ Ἀτόν - Γιαχβέ.

Ἀργότερα, ἡ γύρω στήν Κιβωτό παράδοση παραμορφώθηκε καί καλλιεργήθηκε ἡ ἰδέα πώς ἡ Κιβωτός εἶχε μέσα τίς δέκα ἐντολές[3]. Αὐτό ὅμως δέν εἶναι σωστό. Ἡ παράδοση αὐτή εἶναι ὑστερόχρονη. Ἡ Κιβωτός ἔπρεπε νά περιέχει κάτι ἱερό, τό πιό μεγάλο ἱερό, πού θά προστάτευε τόν Ἰσραήλ στούς ἄξενους καί ἄγνωστους τόπους ἀπ' ὅπου θά περνοῦσε. Μᾶλλον λοιπόν ἦταν φυλαχτό καί ἐνθύμιο μαζί. «Καί ἐμβαλεῖς εἰς τήν κιβωτόν τά μαρτύρια (=σημάδια) ἅ ἄν δῶ σοι» (Ἔξοδ. 25, 16). Τούτη εἶναι ἡ ἀρχαιότερη πηγή, ὅλα τ' ἄλλα εἶναι προσθῆκες νεώτερες.

Φυσικά, μιά πού ἡ Κιβωτός μέ τό περιεχόμενό της θεωρούντανε σάν τό πιό μεγάλο ἱερό τῶν πολεμιστῶν τοῦ Ἰσραήλ[4], τοποθε-

---

1. Οἱ Κενίτες ἤξεραν ὅλους τούς δρόμους καί τά μονοπάτια τῆς Ἐρήμου πού ἔβγαναν στήν Παλαιστίνη. Ὁ ἀγγελιαφόρος λοιπόν πού θά «ἔστελνε ὁ Γιαχβέ», δέν ἦταν κανένας ἄλλος, παρά οἱ Κενίτες πού ἀκολούθησαν τόν Μωυσή.

2. Ἡ Βίβλος λέει πώς ὁ Γιαχβέ «ἔμεινε» στό ὄρος Χωρέβ, γιατί τέτοια ἦταν ἡ ἐπιθυμία τῶν Κενιτῶν. Σάν Αἰγύπτιος θεός πού ἦταν ὁ Γιαχβέ, δέν ἤθελε ν' ἀφήσει τούς Μαδιανίτες (=Κενίτες), μοναχούς, γιατί πάντα ἔλπιζαν πώς μιά μέρα θά μποροῦσαν ν' ἀνατρέψουν τό πολυθεϊστικό καθεστώς τῶν φαραώ καί νά φέρουν τόν Γιαχβέ στήν Αἴγυπτο μέ τό παλιό του ὄνομα Ἀτόν.

3. Βλ. Ἔξ. 25· Δευτ. 10, 1 - 4· Γ' Βασιλ. 8, 9. Βλ. καί διάφορες γνῶμες γιά τήν Κιβωτό στοῦ Βέλλα, Θρησκ. προσωπικ., σ. 31 - 32 καί Φιλιππίδη, Ἱστορ. θρησκ. Ἰσραήλ, 489 καί πέρα, ὅπου καί ἡ σχετική βιβλιογραφία.

4. Ἀρχικά ἡ Κιβωτός ἦταν τό πολεμικό σύμβολο τοῦ πολέμου (Ἀριθ. 10, 55· Α' Σαμ. 4, 3 καί πέρα), γιατί μέσα σ' αὐτή ἦταν φυλαγμένα τά

τήθηκε μέσα σὲ μιὰ σκηνή, ποὺ τὴν κουβαλοῦσαν ὅπου κι ἂν πήγαιναν. Ἔτσι, ἡ φορητὴ σκηνὴ μὲ τὴν Κιβωτὸ πῆρε τὸ ὄνομα σ κ η ν ὴ τ ῆ ς ἀ π ο κ ά λ υ ψ η ς — οἱ Ο΄ μεταφράζουν σ κ η ν ὴ μ α ρ τ υ ρ ί ο υ —, γιατὶ μέσα ἐκεῖ ὑπῆρχαν τὰ σημάδια τοῦ Γιαχβὲ ποὺ στὸ ὄρος Χωρεὶβ μὲ τὰ μουγκρητά, τὴ λάβα, τὰ τραντάγματα καὶ τὶς λάμψεις «ἀπεκαλύφθη εἰς τοὺς υἱοὺς Ἰσραήλ». Τὰ γεωλογικὰ φαινόμενα χρησίμεψαν στὰ χρόνια ἐκεῖνα στοὺς ἁπλοϊκοὺς Ἰσραηλίτες σὰν ἀλάθητο πειστήριο γιὰ τὴν κυριαρχία τοῦ Γιαχβὲ πάνω στὰ ἄψυχα καὶ ἔμψυχα καὶ γιὰ τὴν παντοδυναμία του πάνω σ' ὅλη τὴν πλάση.

Τὸ βιβλικὸ ὅμως κείμενο καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ ἔχει πολλὲς ἀντιφάσεις καὶ ἀντιθέσεις [1]. Κατὰ τὴ διήγηση τοῦ βιβλίου τῆς Ἐξόδου (2, 1 - 23, 33), ὁ Μωυσῆς ἀνέβηκε στὸ ὄρος Σινά, ὅπου ἀντάμωσε τὸν Γιαχβέ. Στὸ κεφ. 24, 1 ὅμως ἱστορεῖται πὼς βρίσκονταν στὶς πλαγιὲς τοῦ βουνοῦ καὶ πῆρε τὴν ἐντολὴ ἀπὸ τὸν Γιαχβὲ ν' ἀνεβεῖ στὸ βουνὸ καὶ πὼς ἀνέβηκε μόνος του καὶ ἀντάμωσε τὸν Γιαχβέ, ἀπὸ τὸν ὁποῖο πῆρε καὶ τὴ συνθήκη. Παράλληλα, ἄλλη

σημάδια (φυλαχτά), ποὺ εἶχε τάχα δώσει στὸν Μωυσὴ ὁ Γιαχβέ. Μπορεῖ ὅμως ὁ Μωυσῆς νὰ ἔφερε μαζί του πάνω σὲ πλάκες (κεραμίδια - τοῦβλα) γραμμένες καὶ τὶς βασικὲς διατάξεις τῆς γιαχβικῆς (ἀτονικῆς) λατρείας. Ἐκεῖνα τὰ χρόνια στοὺς κεράμους (πρὶν ψηθοῦν σὲ φούρνους) γράφανε τὰ χρονικά, τοὺς κανονισμοὺς τῆς λατρείας, καθὼς καὶ τοὺς νόμους. Καὶ μπορεῖ ἀκόμα τοὺς νέους θεσμοὺς νὰ τοὺς ἔγραφε πάνω σὲ τέτοια κεραμίδια, ὅπως συνήθιζαν οἱ βασιλιάδες καὶ οἱ ἀρχηγοὶ τῶν λαῶν τὴν ἐποχὴ ἐκείνη. Εἶναι ἀλήθεια πὼς στὴν Αἴγυπτο οἱ ἱερογραμματεῖς χρησιμοποιούσανε γιὰ γραφικὴ ὕλη τὰ φύλλα τοῦ φυτοῦ π ά π υ ρ ο υ. Ὡστόσο, χρησιμοποιούσανε καὶ πλάκες - τοῦβλα· οἱ ἐπιστολὲς τῆς Τὲλλ - Ἒλ - Ἀμάρνα εἶναι πινακίδες.

1. Σημειώσαμε καὶ παραπάνω πὼς τὸ β΄ βιβλίο τῆς Πεντατεύχου παρουσιάζει πολλὲς ἀντιφάσεις, ἀναχρονισμοὺς καὶ πρωθύστερες διηγήσεις. Σήμερα ἡ κριτικὴ δέχεται πὼς τὸ κείμενο εἶναι χαλασμένο καὶ παραποιημένο σὲ πολλὰ σημεῖα. Σημειώνω ἐδῶ πὼς οἱ στίχοι 22, 26 τοῦ κεφ. 15 ἔχουν θέση στὸ κεφ. 17. Ἐπίσης τὸ κεφ. 17 πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ ὕστερ' ἀπὸ τὸ στίχο 21 τοῦ κεφ. 15. Καὶ τὸ κεφ. 18 πρέπει νὰ μπεῖ πιὸ μπροστὰ ἀπὸ τὸ κεφ. 15. Οἱ ἀνωμαλίες αὐτὲς ἀντανακλοῦνε καὶ στὴ μετάφραση τῶν Ο΄. Τὸ ἑλληνικὸ κείμενο ἀπὸ τὸ κεφ. 36, 8 - 39, 43 δὲν ἀκολουθεῖ τὴ σειρὰ ποὺ ἔχει τὸ ἑβραϊκὸ καὶ τοῦτο δείχνει πὼς καὶ στὸν πρῶτο προχριστιανικὸ αἰώνα γίνονταν ἀκόμα μεταβολές.

διήγηση λέει πώς ὁ Μωυσῆς ἐπικοινώνησε μὲ τὸν Γιαχβὲ ὄχι μόνος, ἀλλὰ ἐπικεφαλῆς καὶ ἄλλων φυλάρχων τοῦ Ἰσραὴλ (6λ. Ἔξ. 24, 1 - 2 καὶ 24, 9 - 11). Ἡ πολλαπλὴ τούτη διήγηση ἀντανακλᾶ τὶς ἀντίθετες παραδόσεις τῶν δυὸ πηγῶν Μ καὶ Π. Κατὰ τὴ μιὰ πηγὴ (Μ), ὁ Μωυσῆς ἦταν ὁ μοναδικὸς ἀρχηγὸς καὶ ὁ μόνος ἐκλεκτὸς τοῦ Γιαχβέ· κατὰ τὴν ἄλλη πηγὴ (Π), ὁ Μωυσῆς δὲν ἦταν παντοδύναμος καὶ ἀνεξέλεγκτος, ἀλλὰ ἐκτελοῦσε τὶς ἐντολὲς τοῦ συμβουλίου τῶν φυλάρχων, γι' αὐτὸ δὲν ἐπικοινωνοῦσε μόνος του μὲ τὸν Γιαχβέ, παρὰ ἀνέβαινε στὴ βουνίσια κατοικία τοῦ θεοῦ μαζὶ μὲ τοὺς ἄλλους φυλάρχους.

Μ' ἄλλα λόγια, ἡ πηγὴ Π ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὥς τὸ τέλος ἱστοροῦσε τὰ περιστατικὰ τῆς Ἐρήμου μὲ τρόπο τέτοιο, ὥστε νὰ μειώνεται τὸ κύρος τοῦ Μωυσῆ. Κ' ἔτσι, ἐνῶ παραλείπονται οἱ ἐπιτυχίες τοῦ Μωυσῆ, ἀντίθετα παραχρωματίζονται οἱ ἀποτυχίες του.

Ἡ πηγὴ μάλιστα Π ἱστοροῦσε σ' ὅλες τους τὶς λεπτομέρειες τὶς ἐξεγέρσεις τῶν Ἑβραίων, ποὺ δὲν παραδέχονταν τὸ γιαχβικὸ μονοθεϊσμό, καὶ τ' ἀντραγαθήματά τους. Μερικὲς ἀπὸ τὶς διηγήσεις αὐτὲς πέρασαν ἀποσπασματικὰ στὴν Πεντάτευχο.

Ἔτσι, μαθαίνουμε πώς, ὕστερ' ἀπὸ μερικὰ χρόνια, ὅταν κάποια φορὰ ὁ Μωυσῆς μὲ τὴ φρουρά του εἶχε πολὺ ξεμακρύνει ἀπὸ τὶς κατασκηνώσεις τῶν Ἰσραηλιτῶν καὶ τῶν Ἑβραίων καὶ νομίστηκε πὼς χάθηκε, γιατὶ ἔχανε μέρες πολλὲς νὰ δώσει σημεῖα ζωῆς, οἱ Ἑβραῖοι ἐπαναστάτησαν καὶ ἄρχισαν νὰ λατρεύουν φανερὰ καὶ μὲ τελετὲς καὶ γλέντια τὸ θεὸ γελάδι, ὅπως συνήθιζαν καὶ στὴν Αἴγυπτο, καθὼς καὶ ἄλλους ἴσως θεοὺς (Ἔξ. 32, 1 καὶ πέρα, 32, 31).

Ὁ Μωυσῆς ὅμως κάποια μέρα γύρισε καὶ τιμώρησε σκληρὰ τοὺς στασιαστὲς Ἑβραίους (Ἔξοδ. 32, 25 καὶ πέρα).

Ἀπὸ ἄλλο βιβλικὸ κείμενο μαθαίνουμε πὼς καὶ ὁ Ἀαρὼν καὶ ἡ Μαριάμ, τ' ἀδέρφια τοῦ Μωυσῆ, ἦταν δυσαρεστημένοι καὶ στασιαστὲς (Ἀριθ. 12 καὶ πέρα). Φαίνεται πὼς ὁ Ἀαρὼν καὶ ἡ Μαριὰμ πίστεψαν πὼς ὁ Μωυσῆς χάθηκε καὶ μπροστὰ στὴ βία τῶν πολυθεϊστῶν ἐπαναστατῶν ἀποκηρύξανε τὸ μονοθεϊσμὸ καὶ ἀναγνώρισαν τὸν αἰγυπτιακὸ πολυθεϊσμό. Φυσικά, ὅταν γύρισε ὁ Μωυσῆς, τάχτηκαν πάλι μὲ τὸ μέρος του· μὰ ἡ τέτοια τους διαγωγὴ δημιούργησε ἐνάντιά τους μεγάλη καταβοὴ καὶ γι' αὐτὸ πέρασαν

ἀπὸ δικαστήριο καὶ θανατώθηκαν (Ἀριθ. 27, 13 καὶ 20, 28· 33, 38). Ἡ πηγὴ Μ παρασιώπησε τὸ περιστατικὸ αὐτό, ἀλλὰ ἡ πηγὴ Π τὸ ἀπομνημόνεψε κ' ἔτσι διασωθήκανε μερικὲς λεπτομέρειες. Δὲν ξέρουμε ὅμως τὶς βασικὲς αἰτίες ποὺ ἔκαναν τὸν Ἀαρὼν καὶ τὴ Μαριὰμ νὰ ταχτοῦν μὲ τὸ μέρος τῆς ἀντιγιαχβικῆς παράταξης[1].

Φαίνεται πολὺ πιθανὸ πὼς ἀργότερα γιὰ τὴν ἐπανάσταση αὐτὴ ἐνοχοποιήθηκε καὶ ὁ Μωυσής. Ἕνας ἀπὸ τοὺς ἀνταγωνιστές του φυλάρχους, ποὺ δὲν τὰ πήγαινε καλὰ μαζί του, ἦταν ὁ Ἰησοῦς τοῦ Ναυῆ. Ὅσο κι ἂν στὰ ὕστερ' ἀπὸ τὴν αἰχμαλωσία χρόνια πολιτογραφήθηκε σὰν ἀπόγονος τῶν Ἑβραίων[2], τὸ πιὸ πιθανὸ εἶναι πὼς ἦταν Κενίτης[3].

Ἀπὸ τὸ δεύτερο κιόλας χρόνο τῆς φυγῆς τῶν Ἑβραίων καὶ τῶν Ἰσραηλιτῶν ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο, ἄρχισαν οἱ προστριβὲς ἀνάμεσα Μωυσῆ καὶ Ἰησοῦ. Στὸν πόλεμο μάλιστα ποὺ ἔγινε ἐνάντια στοὺς Ἀμαληκίτες, ὁ Μωυσῆς δὲν ὑποστήριξε τὸν Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ, ποὺ ἦταν ἐπικεφαλῆς τῶν Ἰσραηλιτῶν· καὶ γι' αὐτὸ στὴν ἀρχὴ οἱ Ἀμαληκίτες νίκησαν. Χρειάστηκε νὰ πιεστεῖ ὁ Μωυσής, γιὰ νὰ συντρέξει τὸν Ἰησοῦ καὶ νὰ κερδηθεῖ τελικὰ ἡ μάχη[4].

Ἀπὸ τότε κ' ὕστερα οἱ δυὸ αὐτοὶ ἀρχηγοὶ δὲν τὰ πήγαιναν κα-

---

1. Καὶ τὰ παιδιὰ τοῦ Ἀαρὼν ἦταν ἀποστάτες, ἐξὸν ἀπὸ τὸν γιό του Ἐλεάζαρ, ποὺ στάθηκε πιστὸς καὶ φανατικὸς γιαχβιστής, γι' αὐτὸ πῆρε καὶ τὸ ἀξίωμα τοῦ ἀρχιερέα (βλ. Ἀριθ. 3, 4).

2. Δὲ φαίνεται πιθανὸ πὼς λέγονταν ἀρχικὰ Ἰησοῦς. Τὸ ὄνομα αὐτὸ ποὺ σημαίνει Σωτήρας, δόθηκε ἀργότερα. Ἔχουμε μάλιστα στὴν ἑλλ. μετάφραση τῆς Βίβλου τὴν παράδοση πὼς τάχα ὁ Μωυσῆς τοῦ ἄλλαξε τὸ ὄνομα. Τονε λέγανε πρὶν Αὐσῆ καὶ ὁ Μωυσῆς τοῦ ἔδωκε τὸ ὄνομα Γιεχωσούα (Ἰησοῦ) (βλ. Ἀριθ. 13, 17). Τὸ ἑβραίικο κείμενο δὲν ἔχει τὴ σημείωση αὐτή, ποὺ δείχνει πὼς ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ μετάφραση τῆς Πεντατεύχου, ὅπως καὶ σ' ἄλλα σημεῖα, ἀλλάχτηκε κ' ἐδῶ τὸ κείμενο. Οἱ Μασορίτες δὲν ἤθελαν νὰ φαίνεται πὼς ὁ Ἰησοῦς τοῦ Ναυῆ εἶχε ἄλλο ὄνομα πρὶν γιατὶ τὸ ὄνομα Ἰησοῦς ποὺ εἶναι νεώτερο ἤθελαν νὰ τὸ παρουσιάσουν πολὺ ἀρχαῖο.

3. Οἱ Ἰουδαῖοι διασκευαστὲς τῆς Πεντατεύχου, στὰ ὕστερ' ἀπὸ τὴν αἰχμαλωσία χρόνια, γιὰ νὰ παρουσιάσουν τὸν Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ δικό τους, ἔπλασαν τὴν παράδοση πὼς κατάγονταν ἀπὸ τὴ φυλὴ Ἐφραίμ, ποὺ εἶχε γενάρχη της τὸν Ἰωσήφ.

4. Αὐτὸ εἶναι τὸ νόημα τῆς σχετικῆς περικοπῆς στὸ βιβλίο τῆς Ἐξόδου (17, 8 καὶ πέρα).

θόλου καλὰ καὶ ὁ Ἰησοῦς κοίταζε νὰ βρεῖ τὴν εὐκαιρία γιὰ νὰ βγάλει ἀπὸ τὴ μέση τὸν Μωυσή. Μὰ στὴν ἀρχὴ αὐτὸ ἦταν δύσκολο. Ὁ Μωυσὴς εἶχε ἀκόμα μεγάλο κύρος καὶ πολλοὺς φυλάρχους μαζί του. Ἔτσι, ἐξακολούθησε νά 'χει τὴν ἀρχηγία καὶ νὰ παρουσιάζεται σὰν ὁ μόνος ἐκλεκτὸς τοῦ Γιαχβέ.

Ὅταν ἀργότερα [1], στὴν περιοχὴ Σιττείμ, ποὺ γειτόνευε μὲ τὴ χώρα Μωάβ, οἱ Ἑβραῖοι νόμισαν πὼς μποροῦσαν νὰ ἐλευθερωθοῦν ἀπὸ τὴν κηδεμονία τοῦ Μωυσῆ [2], καὶ συνθηκολόγησαν μὲ τοὺς Μωαβίτες καὶ θυσίασαν στοὺς παλιούς των θεούς [3]. Φαίνεται μάλιστα πὼς οἱ Ἑβραῖοι θέλησαν νὰ μείνουν ἐκεῖ, γιατὶ ἄρχισαν καὶ ἐπιγαμίες μὲ τοὺς Μωαβίτες (βλ. Ἀριθ. 25, 1 - 9). Αὐτὸ ὅμως ἐξαγρίωσε τὸν Μωυσὴ καὶ τὸν ἀνάγκασε νὰ δώσει μάχη μαζί τους. Δίχως ἄλλο θὰ σκοτώθηκαν πολλοὶ κι ἀπὸ τὶς δυὸ μεριές [4]. «Ὁ ἐμ-

---

1. Μὲ βεβαιότητα δὲν μποροῦμε νὰ ξέρουμε τὴ χρονολογικὴ σειρὰ τῶν ἐξεγέρσεων ποὺ ἔγιναν στὴν Ἔρημο. Πολλὲς ἀπ' αὐτὲς πιθανὸ νὰ εἶναι οἱ ἴδιες, ἐπαναλαμβανόμενες καὶ ἀπὸ τὴ μιὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη πηγή.

2. «Πρόσταξε ὁ Μωυσὴς στοὺς δικούς του γιαχβιστές: Ἂς πάρει ὁ καθένας τ' ἅρματά του καὶ ἂς πάει καὶ ἂς γυρίσει ὅλες τὶς κατασκηνώσεις καὶ ἂς σκοτώσει ὁ καθένας καὶ τὸν ἀδερφό του καὶ τὸ φίλο του καὶ τὸν καθένα ἄπιστο ποὺ θὰ πλησιάσει. Καὶ ἔκαναν οἱ υἱοὶ τοῦ Λευΐ ὅ,τι τοὺς πρόσταξε ὁ Μωυσής. Καὶ ἔπεσαν (ἀπὸ τὸν ἑβραϊκὸ) λαὸ κείνη τὴν ἡμέρα περίπου τρεῖς χιλιάδες.» (Ἔξ. 32, 27 καὶ πέρα). Πρέπει νὰ σημειώσω πὼς στὴν Ἔξοδο καὶ στοὺς Ἀριθμούς, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ ἀ ν τ ι γ ι α χ β ι σ μ ό, ὁ συντάχτης τῆς Βίβλου παίρνει κυρίως τὸν ἱστορικὸ πυρήνα ποὺ τοῦ χρησιμεύει γιὰ βάση στὴ διήγησή του, ἀπὸ τὴν πηγὴ Π. Ἡ πηγὴ αὐτὴ εἶχε πολλὲς λεπτομέρειες γιὰ τὸν ἀντιγιαχβικὸ ἀγώνα τῶν Ἑβραίων.

3. Τὸ βιβλικὸ κείμενο λέει πὼς λάτρεψαν τὸν Baal - Peor καὶ γενικὰ τοὺς θεοὺς τῶν Μωαβιτῶν. Κ' ἐδῶ ἡ πηγὴ Μ, ποὺ φαίνεται νὰ χρησίμεψε σὰ βάση γιὰ τὴ σύνθεση τοῦ βιβλίου τῶν Ἀριθμῶν στὸ κεφάλαιο 25, νοθεύτηκε σὲ πολλὰ σημεῖα. Δὲν ἦταν δυνατὸ ἕνας λαός, μόλις γνώρισε ἕναν ἄλλον ἄγνωστό του λαό, νὰ προσχωρήσει στὴ θρησκεία του.

4. «Καὶ ἔμεινεν ὁ Ἰσραὴλ στὸ Σιττεὶμ καὶ ἄρχισε ὁ λαὸς νὰ πορνεύει μὲ τὰ κορίτσια τῶν Μωαβιτῶν, ποὺ προσκάλεσαν τὸν (ἑβραϊκὸ) λαὸ στὸ μέρος ποὺ θυσίαζαν στοὺς θεούς τους· καὶ ἔμεινε ὁ Ἰσραὴλ (τὸ ἀρχικὸ κείμενο, πηγὴ Μ, θὰ εἶχε οἱ υἱοὶ Ἰακὼβ ἢ κάτι τέτοιο) στὸν Μπάαλ - Πεὸρ καὶ θύμωσε ὁ Γιαχβέ... Καὶ εἶπε ὁ Γιαχβὲ στὸν Μωυσή: Πιάσε ὅλους τοὺς ἀρχηγοὺς τοῦ (ἑβραίικου) λαοῦ καὶ κρέμασέ τους ἀ ν τ ί κ ρ υ ἀ π ὸ τ ὸ ν ἥ λ ι ο, γιὰ νὰ σταματήσει ὁ μεγάλος θυμὸς τοῦ Γιαχβέ...

φύλιος» αὐτὸς σπαραγμὸς θὰ ἦταν ἱστορημένος καὶ ἀπὸ τὶς δυὸ πηγὲς Μ καὶ Π, ἀλλὰ καὶ οἱ δυὸ ἀκρωτηριάστηκαν καὶ παραποιήθηκαν. Τὸ γνωστὸ σὲ μᾶς μέρος τῆς Βίβλου βασίστηκε πιὸ πολὺ στὴν πηγὴ Π. Δηλαδὴ τὸ κεφάλαιο τῶν Ἀριθμῶν 25, ἀπὸ τὸ στίχο 1 - 5, βασίζεται στὴν πηγὴ Μ καὶ ἀπὸ τὸ στίχο 6 - 18 ἀντανακλᾶ καθαρὰ παλιὲς ἑβραϊκὲς ἀντιλήψεις.

Ἡ στάση αὐτὴ ἦταν ἡ μεγαλύτερη ἀπ' ὅλες τὶς ἄλλες καὶ χρειάστηκε πολὺς ἀγώνας, γιὰ νὰ μπορέσουν οἱ μονοθεϊστὲς Ἰσραηλίτες νὰ ἐπιβληθοῦν στοὺς Ἑβραίους καὶ νὰ συνεχίσουν τὴν πορεία τους.

Ὁ ἑβραίικος λαὸς (οἱ ἀπόγονοι τοῦ Ἀβραὰμ καὶ τοῦ Ἰακὼβ) δὲν ἦταν δυνατὸ μέσα σὲ λίγα χρόνια ν' ἀλλαξοπιστήσει καὶ νὰ λατρέψει τὸν Γιαχβέ. Μόνο μπροστὰ στὴν ὠμὴ βία ὑποκύψανε.

Ὅπως κι ἂν εἶναι, βγαίνει πὼς οἱ γιαχβιστὲς ἐπικράτησαν στὴν τελευταία αὐτὴ μεγάλη ἐπανάσταση καὶ πῆραν μαζί τους τοὺς Ἑβραίους.

Δὲ θέλει ρώτημα πὼς πάρθηκαν πιὸ πολλὰ μέτρα καὶ οἱ γιαχβιστὲς θὰ ξεπάστρεψαν ὅλους τοὺς ἐπικίνδυνους ἀντιπάλους τους Ἑβραίους. Ἡ Βίβλος μάλιστα μᾶς πληροφορεῖ πὼς σκοτώθηκαν 25 χιλιάδες, ἀριθμὸς φυσικὰ ὑπερβολικός.

Πρέπει νὰ σημειώσουμε ἀκόμα πὼς ἕνα μέρος ἀπὸ τοὺς Ἑβραίους, ἡ φυλὴ (πατριὰ) Ἰούδα, εἶχε προσχωρήσει στὸ γιαχβισμό. Ἴσως ἡ ὑποστήριξη ποὺ ἔδωκε ἡ ὁμάδα αὐτὴ νὰ ἔκρινε τὸν ἀγώνα ὑπὲρ τῆς γιαχβικῆς παράταξης. Ἡ φυλὴ Ἰούδα, ἀπ' ὅσα γράφει ἡ Βίβλος, ἔπαιζε ἀνεξάρτητο ρόλο[1] καὶ δὲ συνεργάζονταν μὲ τὶς φυλὲς Ἰωσήφ, ὅπως θὰ ἰδοῦμε παρακάτω.

Εἶναι πολὺ πιθανὸ πὼς τὴ μάχη αὐτὴ τὴ δώσανε οἱ Κενίτες,

Ἦταν δὲ οἱ σκοτωμένοι εἰκοσιτέσσερες χιλιάδες...» (Ἀριθ. 25, 1 καὶ πέρα). Ὁ Γιαχβὲ ἀπαγόρευε γενικὰ τὶς θυσίες, ὅπως καὶ ὁ Ἀτόν, α) γιατὶ οἱ θυσίες ἦταν λατρειακὸ ἔθιμο καὶ τελετουργικὴ παράδοση τοῦ πολυθεϊσμοῦ (βλ. Ἀμ. 5, 24· Ὠσ. 6, 6 καὶ 8, 13· Ἱερ. 7, 22 καὶ 6, 20· Μιχ. 6, 6 - 9· Ἠσ. 1, 11 - 12) καὶ β) γιατὶ τὰ ζῶα, ὅπως εἴπαμε, ἦταν πολὺ χρήσιμα στὴν Ἔρημο καὶ ἀργότερα πάλι ἦταν ἀνταλλαχτικὸ μέσο ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τὸ μαλλὶ καὶ τὸ γάλα τους ἦταν ἀνταλλάξιμη ἀξία.

1. Καὶ ἦταν καὶ ἡ πολυπληθέστερη (Ἀριθ. 1, 26 καὶ πέρα).

ἔχοντας ἀρχηγό τους τὸν Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ[1]. Μερικοὶ ὑποστηρίζουν πὼς στὴ μάχη αὐτὴ σκοτώθηκε καὶ ὁ Μωυσῆς, ἄλλοι πὼς δολοφονήθηκε[2] ἀπὸ τὸν Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ. Οἱ βιβλικὲς πηγὲς δὲν εἶναι καθαρές. Βγαίνει μόνο πὼς ὁ Μωυσῆς θανατώθηκε τάχα ἀπὸ τὸν Γιαχβὲ (βλ. Ἀριθ. 27, 13 καὶ πέρα καὶ Ψαλμ. 103, 33), γιατὶ δὲν κράτησε καλὴ στάση στὴν ἀντιγιαχβικὴ ἐπανάσταση, ποὺ ἀρχηγός της ἦταν ὁ Ἀαρών.

Τότε ὁ Γιαχβὲ ἔδωκε νέες ἐντολὲς καὶ κανόνισε ποιός θὰ εἶναι ὁ ἐκλεκτός του:

> «Καὶ γιὰ τὸ Λευὶ εἶπε ὁ Γιαχβέ: Τὰ Τουρὶμ καὶ τὰ Οὐρὶμ σου (ἂς εἶναι) μὲ τοὺς ἄντρες τοῦ πιστοῦ[3] ποὺ τονε δοκίμασες στὴ Μασσὰ καὶ γιὰ τὸν ὁποῖον ἀγωνίστηκε στὴν πηγὴ Μεριμπά... Θέλουν διδάσκει (τὰ Οὐρὶμ καὶ τὰ Τουρὶμ) τὶς ἀποφάσεις σου στοὺς ἀ π ό γ ο ν ο υ ς τ ο ῦ Ἰ α κ ὼ β καὶ τὸ νόμο σου στὸ λ α ὸ τ ο ῦ Ἰ σ ρ α ή λ.»[4] (Δευτερ. 33, 8 καὶ 10).

---

1. Ὁ παλαιοδιαθηκολόγος Sellin στὴ μελέτη του Mose und seine Bedeutung für die Israelitisch — Jüdische Religionsgeschichte (Λειψία 1922) ὑποστηρίζει πὼς ὁ Μωυσῆς σκοτώθηκε στὸν ἐμφύλιο αὐτὸ σπαραγμό.

2. Παλαιότερα ὁ Hirsch ἔχοντας ὑπ' ὄψη του τὶς παραπάνω πηγές, καθὼς καὶ τὸ Δευτερονόμιο 34, 6, ὅπου δὲ γίνεται λόγος ποῦ θάφτηκε ὁ Μωυσῆς, ὑποστήριξε πὼς δ ο λ ο φ ο ν ή θ η κ ε. Τώρα τελευταῖα ὁ Em.Bin Gorion (Vom Ursprung der Israelitischen Religion, Βερολίνο 1926 — διάλεξη ὅπου συνοψίζει τὴν ἐργασία τοῦ πατέρα του ἑβραιολόγου Mich. Joseph Bin Gorion) μαζὶ μὲ ἄλλα του ἐπιχειρήματα γιὰ τὸ ὅτι ὁ Ἰησοῦς τοῦ Ναυῆ εἶναι ὁ πραγματικὸς ν ο μ ο θ έ τ η ς τοῦ Ἰσραὴλ κλπ., ὑποστηρίζει, βασισμένος καὶ σὲ ἐξωβιβλικὲς πηγές, πὼς ὁ Μωυσῆς δολοφονήθηκε ἀπὸ τὸν Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ (σ. 21).

3. Οἱ Ο' μεταφράζουν «μετὰ τοῦ ἀνθρώπου τοῦ ὁσίου» = Μωυσῆ. Ὁ Nöldecke διόρθωσε ἀντὶ «ὁσίου», «τοῦ ἀνδρὸς τῆς ἐκλογῆς σου» καὶ ἄλλοι: «τῶν ἀνδρῶν τοῦ πιστοῦ σου». Πιθανότερη ἡ τελευταία διόρθωση. Πιστὸς ὅμως ἐδῶ εἶναι ὁ Ἰησοῦς τοῦ Ναυῆ καὶ ὄχι ὁ Μωυσῆς.

4. Κ' ἐδῶ γίνεται διαστολὴ τῶν ἀπογόνων Ἰακὼβ καὶ λαοῦ Ἰσραήλ. Τὴ διαστολὴ αὐτὴ τὴ βρίσκουμε καὶ στοὺς Προφῆτες καὶ σ' ἄλλα βιβλία τῆς Π.Δ. Ἀκόμα καὶ στὰ τελευταῖα προχριστιανικὰ χρόνια ἂν καὶ στὸ ἀναμεταξὺ μὲ τὶς ἐπιγαμίες σχηματίστηκε ἕνας λαός, δὲν ξεχάστηκαν οἱ παλιὲς παραδόσεις ποὺ χαρακτήριζαν σὰ διαφορετικοὺς ἀπὸ φυλετικὴ ἄποψη

Ὡς ἐδῶ ἔδρασε ὁ Μωυσῆς. Τὴν ἀρχηγία τὴν πῆρε τώρα ὁ Ἰησοῦς τοῦ Ναυῆ κι αὐτὸς ὁδηγεῖ στὴν Παλαιστίνη τοὺς Ἰσραηλίτες καὶ τοὺς Ἑβραίους. Ἡ κατάσταση ὅμως ἦταν κρίσιμη καὶ οἱ Ἑβραῖοι μποροῦσαν νὰ συνθηκολογήσουν μὲ τοὺς λαοὺς τῆς Παλαιστίνης. Χρειάζονταν λοιπὸν νὰ ἐφαρμοστεῖ πολιτικὴ τέτοια, ποὺ νὰ προλάβει νέα σχίσματα καὶ νέους «ἐμφυλίους» σπαραγμούς. Καὶ μιὰ ποὺ ἔγινε αὐτὸς ἀρχηγός, προσπάθησε νὰ πάρει μὲ τὸ μέρος του ὅλες τὶς φυλὲς καὶ ν' ἀποχτήσει τὴν ἐμπιστοσύνη καὶ τῶν Ἑβραίων, γι' αὐτὸ ἀναγκάστηκε νὰ μεταρρυθμίσει σὲ πολλὰ σημεῖα τοὺς μωσαϊκοὺς θεσμοὺς καὶ κανόνες (Ἰησ. Ν. 35), γιὰ νὰ προλάβει νέες ἐξεγέρσεις καὶ ἀνεπιθύμητες ταραχές.

Μὲ τὰ πολλὰ καὶ ὕστερ' ἀπὸ πολλοὺς ἀγῶνες, οἱ Ἰσραηλίτες καὶ οἱ Ἑβραῖοι ἔφτασαν στὴν Παλαιστίνη καὶ τὴν καταχτήσανε. Τὴ μεγαλύτερη ἀντίσταση παρουσίασαν ἀργότερα οἱ Φιλισταῖοι, λαὸς ποὺ κατοικοῦσε στὴν παραθαλάσσια περιοχὴ καὶ στὸ νότιο μέρος τῆς Φοινίκης. Μὰ ὕστερ' ἀπὸ πολλὲς μάχες ἐκτοπίστηκαν οἱ Φιλισταῖοι ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τῆς Παλαιστίνης καὶ περιορίστηκαν στὴ δυτικὴ παραλιακὴ περιοχή [1].

Ὅταν εἰσχώρησαν στὴν Παλαιστίνη, ὁ Ἰησοῦς τοῦ Ναυῆ, γιὰ νὰ νομιμοποιήσει σὰ νὰ ποῦμε τὴν ἀρχηγία του, κάλεσε γενικὴ συνέλευση ἀπ' ὅλους τοὺς φυλάρχους κοντὰ στὸ ὄρος Γαρειζὶν κ' ἐκεῖ τοὺς ὑποχρέωσε ν' ἀναγνωρίσουν ἄλλη μιὰ φορὰ τοὺς λατρειακοὺς καὶ κοινωνικοὺς θεσμοὺς ποὺ ἐπέβαλε ὁ Μωυσῆς, ὅταν βρίσκονταν στὴ χώρα τῶν Κενιτῶν (βλ. Ἰησ. 8, 30 καὶ πέρα· Ἔξοδ. 29, 9 καὶ πέρα· Δευτερ. 11, 26 - 32, 27, 1 καὶ πέρα).

Ἔτσι, οἱ Ἑβραῖοι καὶ οἱ Ἰσραηλίτες στὴ νέα χώρα ποὺ ἐγκα-

τοὺς λαοὺς αὐτούς. Στὸ βιβλίο ποὺ τιτλοφορεῖται «Ζαχαρίας» διαβάζουμε: «Καὶ κατέκοψα τὴν ἄλλη μου ράβδο, τοὺς δεσμούς, γιὰ ν' ἀκυρώσω τὴν ἀδελφότητα ἀνάμεσα Ἰσραὴλ καὶ Ἰούδα.» (11, 14). Ἡ ἔννοια τοῦ χωρίου αὐτοῦ εἶναι ὁλοφάνερη.

1. Ἡ εὔκολη νίκη τῶν Ἰσραηλιτῶν καὶ τῶν Ἑβραίων ἴσως νὰ ἔχει τὴ βασικὴ αἰτία στὸ γεγονὸς ὅτι ὁ φαραὼ Μενεφθά, πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια, εἶχε εἰσβάλει στὴν Παλαιστίνη καὶ τὴν εἶχε ρημάξει. Ἔτσι, ἡ χώρα αὐτὴ ἦταν ἐξαντλημένη καὶ δὲν μπόρεσε ν' ἀντέξει στὴν ἐπιθετικὴ ὁρμὴ τῶν Ἰσραηλιτοεβραίων.

ταστάθηκαν άρχισαν νέο πολιτικό και κοινωνικό βίο[1]. Ἡ Βίβλος μᾶς πληροφορεῖ πῶς ἡ περιπλάνησή τους στὴν ἀραβικὴ ἔρημο βάσταξε κοντὰ σαράντα χρόνια. Ἂν ἡ πληροφορία αὐτὴ εἶναι σωστὴ δὲν τὸ ξέρουμε, γιατὶ δὲν ἔχουμε θετικὲς πηγὲς γιὰ νὰ τὴν ἐξακριβώσουμε. Πάντως, πολλὰ χρόνια θὰ πέρασαν ὥσπου νὰ φτάσουν στὴν Παλαιστίνη. Μὰ ὅπως εἴδαμε καὶ τὴν Παλαιστίνη δὲν τηνε κατάχτησαν μονομιᾶς· χρειάστηκε νὰ πολεμήσουν, γιὰ νὰ ὑποτάξουν ὅλους τοὺς λαοὺς ποὺ τὴν κατοικοῦσαν (βλ. Κριτ. 1, 27 καὶ πέρα, 3, 7 κλπ.).

Πρὶν ἀκόμα ὁλοκληρωθεῖ ἡ κατάχτηση τῆς Παλαιστίνης, πέθανε καὶ ὁ Ἰησοῦς τοῦ Ναυῆ καὶ διάδοχός του στὴν ἀρχηγία τοῦ πολέμου ἀναδείχτηκε ὁ Ἰούδας (Κριτ. 1, 1), ἕνας ἀπὸ τοὺς ἀρχηγοὺς τῆς πατριᾶς τῶν Ἑβραίων ποὺ εἶχαν προσχωρήσει στὸ γιαχβικὸ μονοθεϊσμό. Ἡ φυλὴ τοῦ Ἰούδα μάλιστα συνεργάζονταν στενὰ μὲ τοὺς Κενίτες, ποὺ στὴν τελευταία φάση τοῦ ἀγώνα τοῦ Ἰσραὴλ ἔπαιξαν σπουδαῖο ρόλο καὶ ἔδωκαν ἀποφασιστικὲς μάχες (Κριτ. 1, 16).

Κενίτες καὶ Ἰουδαῖοι εἶναι σύμμαχοι καὶ σ' αὐτοὺς φαίνεται στηρίζονταν ὁ Ἰησοῦς τοῦ Ναυῆ, ὅταν ἔδωκε τὶς τελευταῖες του μάχες (Ἰησ. Ν. 14, 6 καὶ πέρα). Ἡ πατριὰ Ἰωσὴφ ἀκολούθησε μὲν τὸν Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ, ἀλλὰ συνεργάζονταν μὲ τὴν πατριὰ Ἰούδα. Γι' αὐτό, ὅταν μπῆκαν στὴν Παλαιστίνη, κατοικήσανε μόνοι τους σὲ χωριστὴ περιοχὴ (Ἰησ. Ν. 18, 5 - 6).

Κατὰ τὴν περίοδο αὐτή, φαίνεται πὼς ἡ φυλὴ Ἰωσὴφ δυσαρεστήθηκε, γιατὶ ἡ πατριὰ τοῦ Ἰούδα ἔγινε εὐνοούμενη τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ. Γι' αὐτὸ ἔφτιαξε δικό της θυσιαστήριο καὶ γιὰ λίγον καιρὸ χωρίστηκε ἀπὸ τὶς ἄλλες φυλὲς Ἰσραὴλ (βλ. Ἰησ. Ν. 22, 16 καὶ πέρα). Κατόπιν ὅμως ἔγινε συμβιβασμὸς καὶ συνεργάζονταν μὲ τοὺς ἄλλους Ἰσραηλίτες.

Ἀπὸ τὴν *αἰτία αὐτὴ ὁ γενικὸς ἀρχηγός*, ὁ Ἰησοῦς τοῦ Ναυῆ,

---

1. **Βέβαια**, δὲν εἶναι χωρὶς σημασία τὸ ὅτι οἱ φυλὲς τοῦ Ἰσραήλ, ποὺ εἶναι δέκα, χωρίζονται μέσα στὸ βιβλικὸ κείμενο ἀπὸ τὶς φυλὲς τοῦ Ἰούδα καὶ τοῦ Βενιαμίν, ποὺ εἶναι δυό. Οὐσιαστικὰ ὅμως οἱ φυλὲς τοῦ Ἰσραὴλ ἦταν ἐννιὰ καὶ σ' αὐτὲς προστέθηκε καὶ ἡ φυλὴ τοῦ Ἰωσήφ, ποὺ ἦταν χωρισμένη σὲ δυὸ πατριὲς (Μανασσῆ καὶ Ἐφραίμ), ποὺ ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο ἀκόμα εἶχε προσχωρήσει στὸ γιαχβισμό.

λίγον καιρὸ πρὶν πεθάνει, πῆρε νέα μέτρα, γιὰ ν' ἀναγκάσει τοὺς πολυθεϊστὲς Ἑβραίους νὰ λατρεύουν τὸν Γιαχβέ, ποὺ οἱ Ἰσραηλίτες τονε θεωροῦσαν προστάτη τους καὶ συντελεστὴ τῆς σωτηρίας καὶ ἐγκατάστασής τους στὴν Παλαιστίνη.

Ἡ Βίβλος μᾶς δίνει χαρακτηριστικὲς πληροφορίες, ὄχι μόνο γιὰ τὸν ἀντιγιαχβισμὸ τῶν ἀπογόνων τοῦ Ἀβραὰμ καὶ τοῦ Ἰσαάκ, ποὺ ἐκδηλώθηκε στὴν Παλαιστίνη, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸν πολυθεϊσμό τους, ἀπὸ τὰ χρόνια ἀκόμα ποὺ ζοῦσαν στὴν Αἴγυπτο.

Ὅσο κι ἂν ἡ πηγὴ Μ παραμορφώθηκε σὲ πολλά της σημεῖα, ἔμεινε ὁ ἱστορικός της πυρήνας· κ' ἔτσι ἔχουμε θετικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν πολυθεϊστικὴ θρησκεία τῶν Ἑβραίων.

Ὁ Ἰησοῦς τοῦ Ναυῆ, λέει ἡ Βίβλος, κάλεσε σὰ νὰ ποῦμε γενικὴ συνέλευση καὶ κατάκρινε τοὺς Ἑβραίους[1], δηλαδὴ τοὺς ἀπόγονους τοῦ Ἀβραάμ, ποὺ ἐπέμεναν νὰ λατρεύουν τοὺς παλιοὺς θεούς:

«Ἔτσι λέγει ὁ Γιαχβέ, ὁ θεὸς τοῦ Ἰσραήλ: Πέραν ἀπὸ τὸν ποταμὸ κατοικοῦσαν οἱ πατεράδες σας, Θάρρα ὁ πατέρας τοῦ Ἀβραὰμ καὶ ὁ πατέρας τοῦ Ναχώρ, καὶ ἐλάτρευσαν ἄλλους θεούς... Ὁ δὲ Ἰακὼβ καὶ οἱ υἱοὶ αὐτοῦ κατέβηκαν στὴν Αἴγυπτο... Σᾶς ἐλευθέρωσα ἀπὸ τοὺς Αἰγυπτίους... σᾶς ἔδωκα γῆς ποὺ δὲν κοπιάσατε νὰ τὴν πάρετε καὶ πολιτεῖες ποὺ δὲ χτίσατε καὶ τρυγᾶτε ἀμπέλια καὶ ἔχετε λιοπερίβολα ποὺ δὲ δουλέψατε νὰ τὰ φτιάξετε. Τώρα λοιπὸν φοβηθεῖτε τὸν Γιαχβὲ καὶ λατρεύσατέ τον στὰ σωστὰ καὶ ὄχι ψεύτικα καὶ διῶξτε ἀπὸ κοντά σας τοὺς θεοὺς ποὺ λάτρευαν οἱ πατέρες σας πέραν ἀπὸ τὸν Ἰορδάνη καὶ στὴν Αἴγυπτο ἢ τοὺς θεοὺς τῶν Ἀμοραίων στὸν τόπο τους ποὺ

1. Τὸ βιβλικὸ κείμενο λέει πὼς ὁ Ἰησοῦς μίλησε στὸ λαὸ Ἰσραήλ. Δὲ θέλει ὅμως φιλοσοφία νὰ καταλάβουμε πὼς πρόκειται μόνο γιὰ τοὺς Ἑβραίους, γιατὶ σ' ὅλη τὴ Βίβλο οἱ Ἰσραηλίτες παρουσιάζονται ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο ἀκόμα μονοθεϊστὲς - γιαχβιστές.

κατοικεῖτε, ἐγὼ ὅμως (ὁ Ἰησοῦς τοῦ Ναυῆ) καὶ ἡ φυλή μου θὰ λατρεύουμε τὸν Γιαχβέ.» (Ἰησ. Ν. 24, 1 - 15).

Καὶ τὴ φορὰ αὐτὴ οἱ Ἑβραῖοι ὑποσχέθηκαν πὼς θὰ λατρεύουν τὸν Γιαχβὲ καὶ θὰ πάψουν νὰ εἶναι πολυθεϊστὲς (Ἰησ. Ν. 24, 16 καὶ πέρα). Τὴν ὑπόσχεσή τους ὅμως δὲν τὴν κράτησαν ὅλοι. Ὁ πολυθεϊσμὸς ξαναφάνηκε, ὅπως θὰ ἰδοῦμε παρακάτω.

Ἀπὸ τοὺς καταχτητὲς τῆς Παλαιστίνης μόνο ὅσοι ἦταν Ἰσραηλίτες, δηλαδὴ Αἰγύπτιοι ὀπαδοὶ τοῦ Μωυσῆ, ἐξακολούθησαν νὰ λατρεύουν τὸν Γιαχβέ, καθὼς καὶ πολλοὶ Ἑβραῖοι τῆς φυλῆς Ἰούδα. Οἱ ἄλλοι ξαναγύρισαν στὴν πολυθεΐα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Νέες θρησκευτικὲς ἀντιθέσεις καὶ ἡ ἐμφάνιση τοῦ θεσμοῦ τοῦ κράτους

Οἱ Ἑβραῖοι καὶ οἱ Ἰσραηλίτες, ἀφοῦ ὕστερ' ἀπὸ πολλὲς μάχες κατάχτησαν τὴν Παλαιστίνη, ἐγκαταστάθηκαν μόνιμα στὶς διάφορες περιοχές της [1]. Κοντὰ στὸ νοῦ πὼς δὲν πῆγε ὁ καθένας ὅπου ἤθελε, ἀλλὰ ἡ κάθε πατριὰ ἐγκαταστάθηκε στὸ μέρος ποὺ ὁρίστηκε ἀπὸ τὸ συμβούλιο τῶν φυλάρχων. Εἶναι πολὺ πιθανὸ οἱ πολεμικότερες φυλὲς νὰ διάλεξαν τὸ προσφορώτερο σ' αὐτὲς ἔδαφος. Γενικά, τὸ μοίρασμα τῶν περιοχῶν θὰ στηρίχτηκε σὲ κάποιο σχέδιο, ποὺ ἀνταποκρίνονταν στὶς κοινωνικὲς ἀσχολίες τῶν φυλῶν, γιατὶ δὲν μποροῦμε νὰ παραδεχτοῦμε πὼς ὅλες εἶχαν τὶς ἴδιες παραδόσεις καὶ τὶς ἴδιες ἀσχολίες καὶ ὅταν ζοῦσαν στὴν Αἴγυπτο καὶ στὸν καιρὸ ποὺ βρίσκονταν σὲ διαρκῆ μετακίνηση στὴν ἔρημο τῆς Ἀραβίας.

Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ πρέπει νὰ προσέξουμε εἶναι τοῦτο: Δὲν ἔγινε κανένα μοίρασμα τῆς γῆς σὲ ἄτομα [2]. Ἐπικράτησε γιὰ ἕνα - δυὸ αἰῶνες ὁ κοινοτισμὸς τῆς πατριᾶς. Ἡ κυριότητα ὅλης τῆς γῆς ἀνῆκε στὸν Γιαχβέ: «Ἐ μ ή ἐ σ τ ι ν ἡ γ ῆ, δ ι ό τ ι π ρ ο σ ή λ υ τ ο ι κ α ὶ π ά ρ ο ι κ ο ι ὑ μ ε ῖ ς ἐ-

---

1. Φυσικὰ πολλοὶ ἀπὸ τοὺς καταχτημένους σφάχτηκαν ἢ πουλήθηκαν ὡς δοῦλοι. Ὅσοι ὅμως ἀπ' αὐτοὺς δὲν ἀντιστάθηκαν καὶ συνθηκολόγησαν, ἐξασφάλισαν κάποια αὐτόνομη διοίκηση, πληρώνοντας ὁρισμένο φόρο (βλ. Κριτ. 1, 28). Σημειώνω ἀκόμα, πὼς ὅλη ἡ περιοχὴ δὲ λέγονταν Παλαιστίνη, ἀλλὰ ἕνα μέρος λέγονταν Χαναάν.

2. Ἡ Βίβλος λέει πὼς ἡ περιοχὴ τῆς Παλαιστίνης μοιράστηκε μὲ κ λ ῆ ρ ο στοὺς καταχτητὲς (βλ. Ἀριθ. 32, 33· Δευτερ. 3, 12· 22, 4· Ἰησ. Ναυῆ, κεφ. 13). Τέτοια μὲ κ λ ῆ ρ ο διανομὴ δὲν εἶναι πιθανὸ νὰ ἔγινε. Ἡ παράδοση αὐτὴ εἶναι νεώτερη.

σ τ ε   ἐ ν α ν τ ί ο ν   μ ο υ.» (Λευιτ. 25, 23). Καὶ μόνο τὴ χρήση (καλλιέργεια καὶ ἐκμετάλλευση) εἶχαν τὰ μέλη τῆς πατριᾶς.

Πρέπει νά 'χουμε ἀκόμα ὑπ' ὄψη πὼς ἡ Παλαιστίνη, ὅσο κι ἂν στὴ Βίβλο χαρακτηρίζεται σὰ γ ῆ   τ ῆ ς   ἐ π α γ γ ε λ ί α ς, εἶναι μιὰ ὀρεινὴ χώρα, μὲ μικροὺς καὶ ἄγονους κάμπους[1]. Ἡ βορινὴ περιοχή της εἶναι κατάλληλη γιὰ τὴ χτηνοτροφία, ἐνῶ ἡ νότια, ἂν καὶ ἔχει περισσότερο κάμπο, εἶναι μέρος ξερὸ καὶ ἄνυδρο. Ἦταν φυσικὸ λοιπὸν στὸ καλύτερο μέρος νὰ ἐγκατασταθοῦν οἱ φυλὲς ποὺ εἶχαν μεγαλύτερη δύναμη, γιατὶ αὐτὲς ἀσκοῦσαν ἐξουσιαστικὴ ἐπιρροὴ πάνω στὶς ἄλλες.

Κατὰ τὶς μαρτυρίες ποὺ ἔχουμε, οἱ πιὸ πολλὲς ἀπὸ τὶς φυλὲς τοῦ Ἰσραὴλ ἐγκαταστάθηκαν στὴ βορινὴ Παλαιστίνη, ἐνῶ οἱ Ἑβραῖοι τῆς φυλῆς Ἰούδα στὴ νότια περιοχή, μαζὶ μὲ τοὺς Κενίτες[2]. Ἀνάμεσα ὅμως στὶς πατριὲς αὐτὲς εἶχαν τοποθετηθεῖ καὶ Ἑβραῖοι τῆς γενιᾶς Ἰωσὴφ πού, ὅπως εἴδαμε, διαφέρανε ἀπὸ τοὺς ἄλλους Ἑβραίους γιατὶ ἀπὸ πολλὰ χρόνια πρὶν εἶχαν ἀφομοιωθεῖ μὲ τοὺς Αἰγύπτιους. Ἴσως ἡ τέτοια τοποθέτηση καὶ ἐγκατάσταση νὰ ἔγινε ἀπὸ σκοπιμότητα. Οἱ ἑβραϊκὲς φυλὲς (Ἰακώβ, Βενιαμὶν κλπ.) ποὺ δὲν ἦταν πιστὲς στὸ γιαχβισμό, δὲν ἔπρεπε νὰ πάρουν τὶς καλύτερες περιοχές, οὔτε καὶ νὰ βρίσκονται σὲ μέρος ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ συνεννοηθοῦν μὲ γειτονικοὺς ἐχτρικοὺς λαοὺς καὶ νὰ συμμαχήσουν μαζί τους. Χωρὶς ἄλλο, κάτι τέτοιο ἔγινε, γιατὶ ἀλλιώτικα θὰ ὑπῆρχε ἄμεσος κίνδυνος ν' ἀντιμετωπίσουν τὴν ἐπαναστατικὴ ἐξέγερση τῶν ἀπογόνων τοῦ Ἰακώβ, ὅπως ἔγινε καὶ προτύτερα στὴ χώρα τῶν Μωαβιτῶν.

---

1. Ἡ Παλαιστίνη, σὲ σχέση μὲ τὴν ἀραβικὴ ἔρημο, θεωρούντανε π α ρ ά δ ε ι σ ο ς. «Ἦταν τόπος καλός, μὲ ποτάμια, μὲ ἀναβρυκὰ νερὰ ποὺ βγαίνουν καὶ τρέχουν σὲ κάμπους καὶ βουνά. Βγάνει γεννήματα (σιτάρι καὶ κριθάρι). Ἔχει ἀμπελῶνες, συκιὲς καὶ ροδιές, καθὼς καὶ μελίσσια καὶ λιοπερίβολα. Σὲ τέτοια γῆς θὰ τρῶς τὸ ψωμί σου ὄχι μὲ στερήσεις, τίποτα δὲ θὰ σοῦ λείπει. Ἔχει ἀκόμα στὰ βουνά της καὶ μεταλλεύματα καὶ θὰ βγάλεις καὶ χάλκωμα.» (Δευτερ. 8, 7-9). Βέβαια ἡ περιγραφὴ αὐτὴ εἶναι σὲ πολλὰ σημεῖα παραχρωματισμένη.

2. Οἱ Κενίτες ἐγκαταστάθηκαν ἀνάμεσα στὴν πατριὰ Ἰούδα (Ἰησ. Ν. 15, 13) καὶ στὰ νότια τῆς Ἱερουσαλήμ, καθὼς καὶ στὴν περιοχὴ Χεβρών. Μερικοὶ ὅμως ἐγκαταστάθηκαν καὶ στὶς βορινὲς ἐπαρχίες καὶ μεῖναν ὡς τὸ τέλος χτηνοτρόφοι.

Γι' αὐτὸ καὶ περικύκλωσαν τὶς φυλὲς αὐτὲς μὲ τὶς πατριὲς ποὺ ἦταν πιστὲς στὴ γιαχβικὴ θρησκεία, ὥστε ὄχι μόνο νὰ μὴν μποροῦν νὰ συμμαχήσουν μὲ ἄλλους ἐχτρικοὺς λαούς, ἀλλὰ καὶ γιὰ ν' ἀπομονωθοῦν ὕστερ' ἀπὸ μερικὲς γενεὲς μὲ τὶς ἐπιγαμίες καὶ ἐπιμιξίες ποὺ γίνονταν ἀνάμεσά τους.

Ἀπὸ τὴν ἀναστάτωση ποὺ ἔφερε ἡ εἰσβολὴ τῶν Ἰσραηλιτῶν καὶ τῶν Ἑβραίων στὴν Παλαιστίνη, ἡ χώρα αὐτὴ πισωδρόμησε πολύ. Πολλὲς χιλιάδες ἄντρες καὶ γυναῖκες σκοτώθηκαν ἢ σκλαβώθηκαν, πολιτεῖες καταστράφηκαν καὶ γενικὰ δημιουργήθηκαν νέες συνθῆκες, ποὺ ἔφεραν φτώχεια καὶ δυστυχία στὴν περιοχή. Ἔτσι καὶ ἡ χειροτεχνία καὶ γενικὰ ἡ βιοτεχνία παράκμασε καὶ ἡ γεωργία πισωδρόμησε καὶ τὸ ἐμπόριο σταμάτησε.

Ἦταν φυσικὸ λοιπὸν στὰ χρόνια αὐτὰ ἡ *οἰκονομία* νὰ *εἶναι κλειστὴ* (φυσική). Δηλαδὴ δὲ γίνονταν καθόλου ἀνταλλαγὲς καὶ τὰ μέλη τῆς πατριᾶς ἐργάζονταν γιὰ τὴν ἱκανοποίηση τῶν ἀναγκῶν τους καὶ ὄχι γιὰ νὰ φτιάξουν ἐμπορεύματα γιὰ τὴν ἀγορά.

Κ' ἕνα ἄλλο ἀκόμη πρέπει νὰ προσέξουμε: Τὸν καιρὸ ποὺ μπῆκαν οἱ Ἑβραῖοι καὶ οἱ Ἰσραηλίτες στὴν Παλαιστίνη, τὰ μεγάλα γύρω κράτη (Φοίνικες, Χιττίτες, Ἀσσύριοι, Αἰγύπτιοι) περνοῦσαν μεγάλη κρίση[1] κ' ἔτσι σταμάτησε τὸ ἀνταλλαχτικὸ ἐμπόριο, καθὼς καὶ οἱ ἀνταγωνισμοὶ ἀνάμεσά τους. Ἀπὸ τὴν αἰτία αὐτὴ ἡ Παλαιστίνη ἔμεινε ὁλότελα ἀπομονωμένη ἀπὸ τὸν ἄλλο κόσμο καὶ οἱ νέοι καταχτητές της δὲν ἀντίκρυσαν σοβαρὲς ἐπιθετικὲς ἐπιδρομὲς ἀπὸ τοὺς ἰσχυροὺς γειτόνους τους. Μόνο οἱ Φιλισταῖοι, οἱ Μωαβίτες καὶ κάτι ἄλλοι παλαιστινιακοὶ καὶ γειτονικοὶ λαοί, ποὺ δὲν εἶχαν ὁλότελα ὑποταχτεῖ, κάνανε ἀπὸ κάποτε ληστρικὲς ἐπιδρομὲς στὶς συνοριακὲς ἰσραηλιτικὲς περιοχὲς καὶ πολλὲς φορὲς ἀνάγκαζαν τοὺς νέους κυρίαρχους τῆς Παλαιστίνης ἢ νὰ παραχωροῦ-

---

1. Φαίνεται πὼς στὴν ἀνατολικὴ μεσογειακὴ λεκάνη καὶ στὴν Κοντινὴ Ἀνατολὴ εἶχαν γίνει διάφορες ἀλλαγὲς στὰ τότε μεγάλα κράτη καί, εἴτε μετατοπίστηκαν τὰ κέντρα τοῦ ἐμπορίου, εἴτε ἐμφανίστηκαν ἄλλες μεγάλες δυνάμεις, ποὺ προκάλεσαν ριζικὲς μεταβολὲς στὶς σχέσεις καὶ ἀνταγωνισμοὺς τῶν τότε μεγάλων χωρῶν. Ἀκόμα καὶ πολὺ ἀργότερα, στὴν ἐποχὴ τῆς βασιλείας τοῦ Ἀχάβ, οἱ γειτονικοὶ λαοὶ δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ τὰ βάλουν μὲ τοὺς Ἰσραηλίτες. Μιὰ ἀπόπειρα τῶν Σύρων δὲν τοὺς βγῆκε σὲ καλὸ (βλ. Α' Βασιλ. 20, 1 καὶ πέρα).

νε σ' αὐτοὺς μερικὲς ἐπαρχίες ἢ νὰ συνθηκολογοῦνε μαζί τους.

Οἱ ἐπιδρομὲς ὅμως αὐτὲς εἶχαν πάντα τοπικὸ χαρακτήρα καὶ γι' αὐτὸ δὲν ἄλλαξαν, οὔτε τὶς συνθῆκες ποὺ δημιουργήθηκαν ἀπὸ τὴν κατάχτηση τῆς Παλαιστίνης ἀπὸ τοὺς Ἰσραηλίτες καὶ τοὺς Ἑβραίους, οὔτε καὶ κλόνισαν τὸ νέο καθεστὼς ποὺ ἐπιβλήθηκε.

Ὁ μεγάλος κίνδυνος ἦταν νὰ γίνει ἐκστρατεία, εἴτε ἀπὸ τὶς μεγάλες χῶρες τοῦ Βορρᾶ καὶ τῆς Ἀνατολῆς, εἴτε ἀπὸ τὸ κάτω μέρος τῆς Παλαιστίνης, δηλαδὴ ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο. Ἡ Παλαιστίνη, ἐξ αἰτίας τῆς γεωγραφικῆς της θέσης, ἦταν τὸ σταυροδρόμι ἀπ' ὅπου περνοῦσαν οἱ στρατοὶ τῶν τότε μεγάλων κρατῶν στὶς ἐπιθετικές τους ἐπιδρομὲς καὶ ἐκστρατεῖες καὶ μαζὶ καὶ τὸ διάβα ἀπ' ὅπου πηγαινοέρχονταν τὰ καραβάνια ποὺ μεταφέρανε πραμάτειες ἀπὸ τὴ μιὰ χώρα στὴν ἄλλη. Σ' αὐτὴ ὅμως τὴν περίοδο οἱ Ἰσραηλίτες καὶ οἱ Ἑβραῖοι δὲν εἶδαν τοὺς μεγάλους γειτονικοὺς λαοὺς νὰ κινοῦνται ἐνάντιά τους. Ἔμειναν δυὸ - τρεῖς αἰῶνες ἀπερίσπαστοι ἀπὸ τέτοιες ἐξωτερικὲς ἐπιδρομές.

Αὐτὸ ἦταν καλὸς συντελεστὴς γιὰ τοὺς νέους κατοίκους τῆς Παλαιστίνης, γιατὶ τοὺς δόθηκε ὁ καιρὸς νὰ στερεώσουν τὴν κατοχή τους, νὰ γνωρίσουν καλὰ τὸν τόπο καὶ ν' ἀφομοιώσουν πολλὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὸν ἀνώτερο πολιτισμό, ποὺ εἶχαν οἱ πρὶν ἀπ' αὐτοὺς κάτοικοι (Φιλισταῖοι, Ἀμοραῖοι κλπ.)[1]. Ἡ ἀπομόνωσή τους ὅμως εἶχε καὶ δυσάρεστα ἀποτελέσματα. Καὶ πρῶτ' ἀπ' ὅλα στάθηκε ἐμπόδιο στὴν παραπέρα ἀνάπτυξη τῆς τεχνικῆς καὶ στὴν ἐξέλιξη τῆς κοινωνικοπολιτικῆς τους ζωῆς. Κοντὰ ἑκατὸ καὶ παραπάνω χρόνια ἔζησαν κάτω ἀπὸ τὸ καθεστὼς τοῦ κοινοτισμοῦ τῆς πατριᾶς κ' ἔτσι δὲν μπόρεσαν νὰ προχωρήσουν στὴν ἀνάπτυξη τοῦ πολιτισμοῦ τους.

Στὰ χρόνια αὐτά, οὔτε ἑνιαῖο κράτος εἶχαν συγκροτημένο, οὔτε καὶ ὑπῆρχε ἀνάμεσά τους κανένας πολιτικὸς σύνδεσμος.

Ἡ κάθε πατριὰ (κοινότητα) διοικούντανε ἀπὸ ἕνα συμβούλιο μὲ ἐπικεφαλῆς τὸ φ ύ λ α ρ χ ο (souphit = κριτή). Τὸ Συμ-

1. Τὸ ὅτι οἱ κάτοικοι τῆς Χαναὰν εἶχαν ἀνώτερο τεχνικὸ πολιτισμό, τὸ παραδέχεται καὶ ἡ Βίβλος (βλ. Ἀριθ. 13, 29· Κριτ. 1, 19· Ἰησ. Ν. 6, 1 καὶ πέρα). Γι' αὐτὸ οἱ Χαναναῖοι χαρακτηρίζονται πιὸ πολὺ σὰ λαὸς ἐ μ π ο ρ ι κ ό ς.

βούλιο τὸ ἀποτελοῦσαν οἱ ν α μ π ι ε ι μ (Προφῆτες), ποὺ στὴν περίοδο αὐτὴ ἔπαιζαν τὸν ἴδιο ρόλο ποὺ καὶ στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα πρὶν τὸν ΣΤ' αἰώνα ἔπαιζαν οἱ λεγόμενοι σ ο φ ο ί[1]. Οἱ Προφῆτες λοιπόν, πρὶν διαμορφωθεῖ ἀκόμα ὁ θεσμὸς τοῦ κράτους, ἦταν ὄχι μόνο οἱ θεματοφύλακες τῶν παλιῶν θρησκευτικῶν παραδόσεων, ἀλλὰ καὶ οἱ ἀποθησαυριστὲς τῆς πείρας τῶν περασμένων γενεῶν πάνω στὰ ζητήματα τῆς κοινωνικῆς διαβίωσης καὶ τῆς ὀργάνωσης τῆς παραγωγῆς[2]. Γι' αὐτὸ ὁ ρόλος τῶν Προφητῶν ἦταν πολὺ σπουδαῖος καὶ τὸ κύρος τους πολὺ μεγάλο (βλ. Α' Σαμ. 10, 5 καὶ 10, 19 - 20· Α' Βασιλ. 22, 6· Β' Βασιλ. 4, 38· 5, 22· 9, 1).

Φυσικά, μιὰ ποὺ ἐπικρατοῦσε ὁ ἀποκεντρωτικὸς κοινοτισμός, ἦταν ἑπόμενο στὶς ἑβραϊκες φυλὲς ποὺ ποτέ τους δὲν εἶχαν στ' ἀληθινὰ προσχωρήσει στὸ γιαχβικὸ μονοθεϊσμὸ νὰ ἀναβιώσει ἡ πολυθεΐα καὶ νὰ λατρεύονται ἐλεύθερα οἱ παλαιοί τους θεοὶ (Κριτ. 2, 10 καὶ πέρα· 3, 5 - 12, 6, 1 καὶ πέρα· 8, 27 καὶ 10, 6). Τώρα δὲ βρίσκονταν κάτω ἀπὸ τὴ συγκεντρωτικὴ ἐξουσία τοῦ Μωυσῆ ἢ τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ καὶ γι' αὐτὸ μποροῦσαν νὰ λατρεύουν τοὺς θεοὺς ποὺ λάτρευαν στὴν Αἴγυπτο καὶ κρυφὰ στὴν ἔρημο τῆς Ἀραβίας.

Ἔτσι, μέσα στὴν Παλαιστίνη, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ θρησκεία τῶν πα-

---

1. Ὁ ὅρος σ ο φ ὸ ς ἐδῶ δὲν ἔχει τὴν ἴδια σημασία ποὺ ἔχει σήμερα. Στὰ πανάρχαια ἐκεῖνα χρόνια ἡ λέξη σ ο φ ί α στὴ γλώσσα τῶν ἀρχαίων λαῶν, στὴν προκρατικὴ τους ὀργάνωση, σήμαινε τὴ μάθηση καὶ τὴν ἐμπειρία· ἄρα σ ο φ ὸ ς ἦταν ἐκεῖνος ποὺ ἦταν καλὰ καταρτισμένος στὰ ζητήματα τῆς κοινωνικῆς διαβίωσης καὶ στὴν ὀργάνωση τῆς παραγωγῆς. Φυσικὰ στὰ χρόνια αὐτά, ποὺ ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας ἦταν ἀκόμα πρωτόγονος, ὁ ἀποθησαυρισμὸς τῆς πείρας τῶν περασμένων γενεῶν ἦταν πολὺ σπουδαῖο πράμα καὶ οἱ γεροντότεροι τῆς πατριᾶς ποὺ κατεῖχαν γνώσεις καὶ ἐμπειρία ἔπαιζαν προοδευτικὸ ρόλο μέσα στὴν κοινωνία. Στὰ ἑβραϊκα ν α μ π ί (=Προφήτης) καὶ ν α μ π ι ε ι μ (=Προφῆτες) παρουσιάζονται πότε ὡς βλέποντες (roël) δηλαδὴ πνευματικοὶ ἡγέτες, πότε ὡς κάτοχοι σοφίας κλπ. (ish harruah) κι ἀκόμα ὡς ἄνθρωποι τῶν θεῶν (ish elohim) ἢ ὡς ἀγγελιαφόροι τοῦ Γιαχβὲ (mleach jehouah) κλπ.

2. Στὴ Βίβλο, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τοὺς Προφῆτες, πρόκειται γιὰ τοὺς σοφοὺς τῶν πατριῶν καὶ κυρίως τοὺς γνῶστες καὶ ἀποθησαυριστὲς τῆς μωσαϊκῆς (γιαχβικῆς) παράδοσης.

λαιῶν κατοίκων της, ἦταν καθιερωμένες καὶ δυὸ ἄλλες λατρεῖες: α) ἡ μονοθεϊστικὴ θρησκεία τοῦ Γιαχβὲ καὶ β) ἡ πολυθεϊστικὴ θρησκεία τῶν Ἑβραίων.

Ὅσο καιρὸ ἡ Παλαιστίνη ἦταν μιὰ ἀπόμερη περιοχή, ποὺ δὲν προκαλοῦσε τὸ ἐνδιαφέρον τῶν μεγάλων γειτονικῶν χωρῶν (Αἰγυπτίων, Ἀσσυρίων, Χιττιτῶν κλπ.), ὁ γιαχβισμὸς ἦταν μισητὸς μόνο στοὺς παλαιοὺς κατοίκους της, γιατὶ μὲ τὴ σημαία τοῦ Γιαχβὲ οἱ Ἰσραηλίτες καταχτήσανε τὴν Παλαιστίνη. Ἀργότερα ὅμως, ποὺ ἡ περιοχὴ αὐτὴ ξανάγινε τὸ μῆλο τῆς ἔριδας ἀνάμεσα στοὺς ἰσχυροὺς γειτόνους της, ὁ γιαχβισμὸς ξαναπῆρε πολιτικὴ σημασία, γιατὶ κάτω ἀπὸ τὸ γιαχβικὸ μονοθεϊσμὸ κρύβονταν ἐπιθετικοὶ σκοποί, ὅπως θὰ ἰδοῦμε παρακάτω. Γι' αὐτὸ κι ὁ Γιαχβὲ ξανάγινε πολεμικὸς θεὸς καὶ ἀπὸ θεότητα τοῦ Ἰσραὴλ οἱ πιστοί του τὸν παρουσίασαν παγκόσμιο θεό, ποὺ ἀντανακλοῦσε πότε τὸ ἐκδικητικὸ πνεῦμα τῶν Ἰσραηλιτῶν ποὺ καταπιέζονταν καὶ δεινοπαθοῦσαν ἀπὸ τὶς ἐπιθέσεις τῶν γειτονικῶν τους χωρῶν καὶ πότε τὸν πόθο τους νὰ γίνουν οἱ ἴδιοι ὁ περιούσιος λαὸς τῆς Ἀνατολῆς. Γιὰ πολλὰ χρόνια ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἐγκατάστασή τους στὴν Παλαιστίνη, εἶχαν καταχτητικὲς βλέψεις καὶ ἤθελαν ν' ἁπλωθοῦν πρὸς τὰ κάτω, γιὰ νὰ φτάσουν πάλι στὴν Αἴγυπτο. Ἀπὸ τὶς αἰτίες αὐτές, ὁ γιαχβισμὸς πῆρε καὶ πολιτικὸ περιεχόμενο καὶ ἐκπροσωποῦσε τὴ μερίδα τοῦ Ἰσραηλιτικοῦ λαοῦ πού, πιστὴ στὶς παλιὲς παραδόσεις, πίστευε πὼς ἦταν εὔκολο νὰ ξαναγυρίσει στὴν Αἴγυπτο. Οἱ Ἑβραῖοι ὅμως δὲν ἤθελαν οὔτε ν' ἀκούσουν νὰ γίνεται λόγος γιὰ πολέμους μὲ τοὺς Αἰγύπτιους. Τὸ ἴδιο καὶ οἱ Ἰσραηλίτες ποὺ εἶχαν περάσει στὸ γεωργικὸ βίο. Ἦταν κι αὐτοὶ ἀντίθετοι στὴν τέτοια πολιτικὴ ἰδεολογία τῶν βουνίσιων καὶ χτηνοτρόφων γιαχβιστῶν. Ὁ κοινοτισμὸς λοιπὸν τῆς πατριᾶς δημιούργησε πρόσφορο ἔδαφος γιὰ νὰ παρουσιαστοῦν οἱ ἀντιθέσεις αὐτές, ποὺ ἀντανακλοῦσαν τὴ διαφορετικὴ οἰκονομία ποὺ διαμορφώθηκε στὶς διάφορες περιοχὲς καὶ συνακόλουθα καὶ τὴ διαφορὰ ποὺ ὑπῆρχε στὴν ἀνάπτυξη τῆς τεχνικῆς καὶ τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων ἀνάμεσα στὶς ἐπαρχίες τῆς Παλαιστίνης.

Ἡ Βίβλος δὲν τὸ κρύβει καθόλου, ὅτι στὰ χρόνια αὐτά, καθὼς καὶ στὰ ὕστερα, ὁ Γιαχβὲ εἶχε πολλοὺς ἀνταγωνιστὲς μέσα στὴν Παλαιστίνη καὶ πὼς σὲ μιὰ μεγάλη μερίδα τοῦ λαοῦ ἦταν ἀπο-

κρουστικός καὶ μισητός. Οἱ θεολόγοι καὶ οἱ παλαιοδιαθηκολόγοι, μιὰ ποὺ οἱ βιβλικὲς μαρτυρίες εἶναι στὸ σημεῖο αὐτὸ σταράτες, ἐξηγοῦν τὴν πολυθεΐα, ὄχι σὰν ἐπιβίωση τῆς παλιᾶς θρησκείας τῶν Ἑβραίων, ἀλλὰ σὰ μεταστροφὴ γενικὰ μεγάλου μέρους τοῦ Ἰσραὴλ ἀπὸ ἐπίδραση τῆς τοπικῆς χαναανικῆς θρησκείας (βλ. Βέλλα, Θρησκ. προσ., 6, 41). Ἡ ἐξήγηση ὅμως αὐτὴ δὲ μοῦ φαίνεται νὰ εἶναι σωστή. Οἱ Ἰσραηλίτες δὲν μποροῦσαν ν' ἀλλάξουν θρησκεία καὶ νὰ λατρεύουν τοὺς θεοὺς τῶν παλαιῶν κατοίκων τῆς Χαναάν. Οἱ θρησκεῖες δὲ δανείζονται. Ὑπάρχει βέβαια σὲ πολὺ μεταγενέστερα χρόνια τὸ παράδειγμα τῶν Γερμανῶν καὶ Σλάβων, ποὺ προσηλυτίστηκαν στὸ χριστιανισμό, ἀλλὰ τὸ φαινόμενο αὐτὸ ἐπιβλήθηκε σιγὰ - σιγά, ἀπὸ τὰ πάνω, καὶ ἐξυπηρέτησε πολιτικοὺς σκοπούς[1]. Στὴν Παλαιστίνη ἐκεῖνα τὰ χρόνια δὲ συντρέχαν οἱ ἴδιοι λόγοι. Ἀνάμεσα στοὺς παλαιοὺς κατοίκους καὶ τοὺς νέους καταχτητὲς ὑπῆρχε ἀγεφύρωτο μίσος, ποὺ ἐκδηλωνόταν κυρίως μὲ τὴ θρησκεία, γιατὶ ἡ θεολογία ἐκεῖνον τὸν καιρὸ ἦταν καὶ ἰδεολογία πολιτική. Γι' αὐτό, ὅταν διαβάζουμε στὴ Βίβλο πὼς οἱ Ἰσραηλίτες ἐγκαταλείψανε τὸν Γιαχβὲ καὶ λατρεύανε τὸν Μπάαλ καὶ τὴν Ἀστάρτη, πρέπει νὰ ξεχωρίζουμε δυὸ πράματα: Πρῶτα, ἔχουμε ἐπιβίωση τῆς παλιᾶς θρησκείας τῶν Ἑβραίων καὶ δεύτερο, οἱ νέες παραγωγικὲς δυνάμεις καὶ παραγωγικὲς σχέσεις ποὺ δημιουργήθηκαν στὸ αναμεταξύ, μαζὶ μὲ τὶς ἄλλες ἰδεολογικὲς ἀλλαγὲς ποὺ ἔφεραν, γέννησαν καὶ τὴν ἀνάγκη ν' ἀλλάξει σ' ὁρισμένες καθαρὰ γεωργικὲς καὶ ἐμπορικὲς περιοχὲς καὶ τὸ πάνθεό τους. Ἅμα ἔχουμε αὐτὸ ὑπ' ὄψη, καταλαβαίνουμε πολὺ καλὰ πώς, ὅταν τὰ βιβλικὰ κείμενα λένε πὼς οἱ Ἰσραηλίτες περιφρονούσανε τὸν Γιαχβὲ καὶ λατρεύανε τοὺς τοπικοὺς θεοὺς τῆς Χαναὰν Μπάαλ καὶ Ἀστάρτη, δὲ σημαίνει κιόλας πὼς πραγματικὰ αὐτὸ ἔγινε. Πρόκειται ἐδῶ γιὰ τὴν πηγὴ Μ, πού, γιὰ νὰ παραστήσει πόσο μεγάλο ἔγκλημα κάνανε οἱ φυλὲς τοῦ Ἰακώβ, τοὺς παρουσιάζει νὰ λατρεύουν τὸν Μπάαλ καὶ τὴν Ἀστάρτη καὶ

1. Ἐξάλλου ἡ διάδοση τοῦ χριστιανισμοῦ στοὺς λαοὺς αὐτοὺς ἔγινε πρῶτα στ' ἀνώτερα στρώματα καί, μὲ τὸν καιρό, ἀφοῦ εἶχαν δημιουργηθεῖ οἱ ἀνάλογοι κοινωνικοὶ ὅροι, γενικεύτηκε ὕστερα ὅμως ἀπὸ πολλὰ χρόνια.

ἄλλα εἴδωλα [1], δηλαδὴ τοὺς θεοὺς τῶν μισητῶν τους ἐχτρῶν. Ἐξ ἄλλου ἡ πολυθεΐα ἐκεῖνα τὰ χρόνια στὶς λατρειακές της ἐκδηλώσεις εἶχε σὲ πολλοὺς λαοὺς πολλὲς ὁμοιότητες. Δηλαδή, λαοὶ διάφορης φυλετικῆς καταγωγῆς εἶχαν καθιερωμένους τοὺς ἴδιους λατρειακοὺς τύπους. Δὲν πρέπει ἀκόμα νὰ ξεχνοῦμε πὼς ὑπάρχουν πηγές, ποὺ μᾶς βεβαιώνουν πὼς οἱ πολυθεϊστὲς Ἑβραῖοι λάτρευαν τὸ μοσχάρι — κυρίως ὅμως τὸν τ α ῦ ρ ο.

Ὅπως ξέρουμε, οἱ Ἑβραῖοι ἔζησαν πολλὰ χρόνια στὴν Αἴγυπτο κ᾽ ἐκεῖ στὰ χρόνια αὐτὰ οἱ δυὸ κυριότεροι θεοὶ τῆς γεωργίας ἦταν ὁ Ἄπις καὶ ἡ Ἴσις (ὁ πρῶτος ἦταν τὸ παλιὸ τοτὲμ τοῦ ταύρου καὶ ἡ δεύτερη τὸ παλιὸ τοτὲμ τῆς γελάδας). Μὰ καὶ ὁ Μπάαλ (ἢ Βάαλ) [2] δὲν ἦταν τίποτ᾽ ἄλλο, παρὰ τὸ παλιὸ τοτὲμ τοῦ γελαδιοῦ, γι᾽ αὐτὸ καὶ τὸν καιρὸ ποὺ ὁ θεὸς αὐτὸς εἰκονίζονταν μὲ ἀνθρωπόμορφη παράσταση διατηροῦσε στὸ κεφάλι του τὰ παλιά του διακριτικά: τὰ κ έ ρ α τ α.

Κι ἀκόμα, ἀργότερα, ὁ Μπάαλ (Βάαλ) εἶχε ἐξελιχτεῖ σὲ ἡλιακὸ θεό, λέγονταν καὶ Μπάαλ - Σιεμὲς (=Θεὸς - Ἥλιος). Τὸ ἴδιο ἔγινε καὶ στὴ Φοινίκη, τὴν Ἀσσυρία, τὴ Βαβυλωνία κι ἀλλοῦ, στὸ ἀνώτερο στάδιο τῆς γεωργίας. Μιὰ ποὺ ὁ ἥλιος ἔπαιζε ἀποφασιστικὸ ρόλο πάνω στὴν παραγωγή, ἡ λατρεία του συγχωνεύτηκε μὲ τὰ παλιὰ τοτέμ.

Εἶναι φανερὸ λοιπὸν πὼς οἱ πιὸ πολλοὶ Ἑβραῖοι ξαναγύρισαν στὴν παλιά τους θρησκεία καὶ μόνο οἱ βουνίσιοι Ἰσραηλίτες καὶ κυρίως οἱ Κενίτες - Ρεχαβίτες κράτησαν αὐστηρὰ τὶς γιαχβικὲς παραδόσεις. Μὲ τὴν ἀνάπτυξη ἐξάλλου τῆς γεωργίας, ἦταν ἑπόμενο νὰ γίνουν θρησκευτικοὶ συμβιβασμοὶ καὶ ὁ Μπάαλ νὰ ἐπικρατήσει, γιατὶ ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ εἶχε ὅλες τὶς παλιὲς ἰδιότητες ποὺ εἶχε κι ὁ αἰγυπτιακὸς θεὸς Ἄπις κι ἀπὸ τὴν ἄλλη ἦταν καὶ ὁ

---

1. Τὰ Τ ε ρ α φ ε ὶ μ καὶ τὰ Ἐ φ ὼ δ (Κριτ. 8, 27· 7, 6· 17, 1· 18, 30) δὲν εἶναι χ α ν α α ν ι κ ὲ ς θεότητες, ὅπως ὑποστηρίζουν πολλοί, ἀλλὰ ἑ β ρ α ΐ κ ε ς. Ἦταν ἀπομεινάρια τοτεμικῆς λατρείας.

2. Στὴν περίοδο ὅμως τοῦ ἀναπτυγμένου γεωργικοῦ βίου ξεχάστηκε ἡ παλιὰ καταγωγὴ τοῦ Μπάαλ καὶ θεωροῦντανε τώρα σὰν ἐξουσιαστὴς καὶ κυρίαρχος θεὸς κι αὐτὸν τὸν τίτλο εἶχε. Γι᾽ αὐτὸ καὶ ἡ λέξη Μπάαλ σήμαινε κ ύ ρ ι ο ς, δ ε σ π ό τ η ς, ἰ δ ι ο κ τ ή τ η ς. Ὅλοι οἱ μεγάλοι θεοὶ ἐκεῖνα τὰ χρόνια εἶχαν τοὺς ἴδιους τίτλους.

Θεός - Ἥλιος. Ἔτσι καὶ ἕνα μέρος ἀπὸ τοὺς Ἰσραηλίτες, μιὰ ποὺ οἱ παραγωγικὲς συνθῆκες ἄλλαξαν, ἔδωσε στὸ γιαχβισμὸ περιεχόμενο ποὺ ν' ἀντικαθρεφτίζει τὶς νέες παραγωγικὲς σχέσεις τῆς πεδινῆς Παλαιστίνης. Ὁ Γιαχβὲ ἔπρεπε τώρα νὰ γίνει καὶ γεωργικὸς θεός, γιατὶ οἱ παλιές του ἰδιότητες δὲ συμβιβάζονταν πιὰ μὲ τὶς νέες κοινωνικοοικονομικὲς σχέσεις, ποὺ εἶχαν στὸ ἀναμεταξὺ διαμορφωθεῖ.

Ὁ γιαχβισμός, ἀντιπροσωπεύοντας τὸν πολεμικὸ κοινοχτημονισμὸ τῶν Ἰσραηλιτῶν στὸν καιρὸ τῆς φυγῆς τους ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο καὶ τῆς περιπλάνησής τους στὴν ἀραβικὴ ἔρημο, στέκονταν τώρα ἐμπόδιο στὴν παραπέρα ἀνάπτυξη καὶ ἐξέλιξη τῆς ἰσραηλιτικῆς κοινωνίας. Οἱ φυλὲς ποὺ πέρασαν στὴ γεωργία δὲν ἱκανοποιούντανε μὲ τὴ θρησκεία τοῦ Γιαχβέ. Οἱ θεοὶ ὅμως τῆς Παλαιστίνης, τῆς Ἀσσυρίας, τῆς Αἰγύπτου καὶ τῶν ἄλλων γειτονικῶν χωρῶν, στὴ λατρειακή τους ὑπόσταση, ἀντανακλοῦσαν τὶς ἀντιλήψεις τῶν ἀνθρώπων σχετικὰ μὲ τὴν ἐπίδραση τῶν φυσικῶν δυνάμεων πάνω στὴν παραγωγή. Ὁ Μπάαλ, ἡ Ἀστάρτη, ὁ Ἄδωνις κλπ., ἦταν θεοὶ ποὺ «ἐκφράζανε» τὶς τέτοιες σχέσεις. Οἱ γεωργοὶ λάτρευαν θεοὺς ποὺ «ἐνδιαφέρονταν» γιὰ τὴ βροχή, τὴν ξηρασία, τὸ πότισμα κλπ. Μιὰ ποὺ δὲν μποροῦσαν νὰ ἐξηγήσουν τὰ γύρω τους διάφορα μετεωρολογικὰ καὶ κλιματολογικὰ φαινόμενα, οἱ ντόπιοι ἄνθρωποι εἶχαν θεοποιήσει τὶς φυσικὲς δυνάμεις.

Ὁ Γιαχβὲ ὅμως, ὡς τὰ χρόνια αὐτά, ἦταν μὲν «παντοδύναμος» καὶ «κυρίαρχος», ἀλλὰ δὲν εἶχε «ἐκδηλώσει» κανένα «ἐνδιαφέρον» γιὰ τὸν ἀγροτικὸ βίο. Στὶς «ἐντολές» του δὲ γίνονταν λόγος γιὰ τὴ γεωργία. Αὐτὸς μόνο τὴν πολεμικὴ τέχνη «ἤξερε». Δημιουργήθηκαν λοιπὸν οἱ ὅροι ἀπὸ τὶς νέες παραγωγικὲς δυνάμεις καὶ παραγωγικὲς σχέσεις γιὰ ν' ἀλλάξει τὸ πάνθεο τῶν Ἰσραηλιτῶν τοῦ κάμπου καὶ τῶν πόλεων.

Τὸ ἀντίθετο ὅμως ἔγινε στὶς βουνίσιες πατριές, ποὺ ἔμειναν στὸ στάδιο τῆς χτηνοτροφίας καὶ ζοῦσαν ἀπὸ τὶς ληστρικές τους ἐπιδρομές. Αὐτὲς ἔμειναν πιστὲς στὸ γιαχβισμό, ποὺ ἀντανακλοῦσε τὸν πολεμικὸ - ληστρικὸ βίο καὶ μὲ κανένα τρόπο δὲ δέχονταν τὴ θρησκευτικὴ ἀλλαγὴ ποὺ ἔγινε στὶς γεωργικὲς περιοχὲς καὶ κυρίως στὰ ἐμπορικὰ κέντρα (πόλεις).

Ξέρουμε ἀπὸ τὴ Βίβλο, πὼς θρησκευτικὸ κέντρο τῶν Κενιτῶν

(ὅπου ἔμεναν καὶ οἱ φανατικότεροι γιαχβιστὲς) γιὰ πολλὰ χρόνια ἦταν ἡ Σηλώ[1]. Ἐκεῖ λατρεύονταν ὁ Γιαχβέ, σύμφωνα μὲ τὶς παλιὲς παραδόσεις. Στὴν πόλη αὐτή, πρὶν ἑνοποιηθοῦν σ' ἕνα κρατικὸ ὀργανισμὸ ὅλες οἱ πατριὲς τῶν Ἰσραηλιτοεβραίων, φυλάγονταν ἡ Κιβωτὸς τῆς Διαθήκης. Πολὺ πιθανὸ στὴ Σηλὼ νὰ καταγράφτηκαν τὰ κατορθώματα τοῦ Μωυσῆ καὶ ἐκεῖ νὰ συντάχτηκε τὸ κυριότερο μέρος τῆς πηγῆς Μ, γιατὶ τὸ ἱερατεῖο στὴν περιοχὴ αὐτή, ὄχι μόνο κράτησε μὲ φανατισμὸ τὸν ὀρθόδοξο γιαχβισμό, ἀλλὰ καὶ πολέμησε κάθε παρέκκλιση ἀπ' αὐτὸν ποὺ σημειώθηκε σ' ἄλλες περιοχές[2].

Αὐτὲς λοιπὸν εἶναι οἱ βασικὲς αἰτίες ποὺ ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ συντελέσανε στὸ ν' ἀναβιώσει ἡ παλιὰ πολυθεϊστικὴ θρησκεία τῶν Ἑβραίων καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη νὰ γίνει μεγάλο ρῆγμα στὸ γιαχβισμὸ τῶν Ἰσραηλιτῶν καὶ ἕνα μέρος ἀπ' αὐτοὺς νὰ περάσει στὴν πολυθεΐα.

Ὅπως εἴπαμε, οἱ Ἑβραῖοι καὶ οἱ Ἰσραηλίτες, πολλὰ χρόνια ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἐγκατάστασή τους στὴν Παλαιστίνη, ζοῦσαν χωρισμένοι σὲ πατριὲς κάτω ἀπὸ τὸν πατριαρχικὸ κοινοτισμό. Τὸ καθεστὼς αὐτὸ κράτησε πάνω - κάτω ὣς τὰ 1100 πρὶν τὴν ἀρχὴ

---

1. Ἡ σημερινὴ Σελούν. Βρίσκονταν στὴν περιοχὴ τῆς φυλῆς Ἐφραὶμ καὶ λίγο πιὸ πάνω ἀπὸ τὴ Βαιθὴλ καὶ νοτίως τῆς Συχέμ.

2. Οἱ Κενίτες στάθηκαν (καὶ στὰ πρῶτα χρόνια τῆς εἰσβολῆς στὴ χώρα τῶν Χαναναίων καὶ ἀργότερα) οἱ πιὸ φανατικοὶ ὀπαδοὶ τοῦ Γιαχβέ. Ὅταν οἱ Χαναναῖοι, ποὺ κρατοῦσαν τὸ Ἀσώφ, μὲ ἀρχηγὸ τὸν Ἰαβείν, ἐπιτέθηκαν στὴν περιοχὴ Ἐφραίμ, οἱ γιαχβιστὲς Κενίτες ἦταν ἐκεῖνοι ποὺ μπόρεσαν νὰ χτυπήσουν ἀποτελεσματικὰ τοὺς ἐχτρούς. Στὴ μάχη ποὺ δόθηκε καὶ ποὺ ἦταν σκληρή, ἡ Κενίτισα Δεβώρα ἔπαιξε σπουδαῖο ρόλο, γι' αὐτὸ καὶ σχηματίστηκε ὁλόκληρη παράδοση γι' αὐτήν. Δοξάστηκε ἡ πολεμαρχίνα αὐτή, γιατί, πιστὴ στὸ γιαχβισμό, κατάφερε νὰ τσακίσει τὴν ἐχτρικὴ ἐπίθεση. Ἀντίλαλος τῆς νίκης τῆς Δεβώρας ἦταν καὶ ἕνα μικρὸ ἔπος στὸ ὁποῖο, ὄχι μόνο ὑμνήθηκε ἡ ἀντραγαθία της, ἀλλὰ καὶ δοξολογήθηκε ὁ Γιαχβέ, ὁ ἐμπνευστὴς καὶ προστάτης τῆς Δεβώρας καὶ τῶν πιστῶν ὀπαδῶν τοῦ γιαχβισμοῦ. Χαρακτηριστικὸ εἶναι πὼς στὸ ᾄσμα τῆς Δεβώρας — ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν πηγὴ Μ — τονίζεται ὁ ἡρωισμὸς τῶν γιαχβιστῶν (Κριτ. 5, 9) καὶ ἀφήνεται νὰ μαντευτεῖ πὼς δὲν συντρέξανε ὅλοι τὸν Ἰσραὴλ στὴν κρίσιμη αὐτὴ μάχη, ποὺ κρίνονταν ἡ τύχη του. Ἴσως στὸ ἔπος νὰ ὑπῆρχαν καὶ κατηγορίες ἐνάντια στοὺς πολυθεϊστὲς Ἑβραίους.

τῆς χρονολογίας μας.

Ἀπὸ δῶ καὶ πέρα ὅμως ἡ κατάσταση ἄλλαξε, γιατὶ στὸ ἀναμεταξὺ ἔγιναν πολλὲς κοινωνικοπολιτικὲς ἀλλαγές. Μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῆς τεχνικῆς καὶ παράλληλα καὶ τῶν ἐμπορικῶν ἀνταλλαγῶν, παρουσιάστηκε σημαντικὴ κοινωνικὴ διαφοροποίηση. Ἡ φυσικὴ (κλειστὴ) οἰκονομία σιγὰ - σιγὰ ὑποχώρησε, ἄρχισαν οἱ ἐμπορικὲς συναλλαγὲς καὶ σὰν ἐπακόλουθο διαμορφώνεται ἡ ταξικὴ κοινωνία, μὲ τὴν ἐμφάνιση τοῦ θεσμοῦ τῆς ἀτομικῆς ἰδιοχτησίας.

Ἡ ἐπικράτηση πρῶτα τῆς ἀτομικῆς ἰδιοχτησίας στὰ κοπάδια καὶ στὰ εἴδη χτηνοτροφίας, δημιούργησε τοὺς ὅρους γιὰ τὴν ἀνταλλαγὴ προϊόντων ἀνάμεσα στὰ ἄτομα, δηλαδὴ σιγὰ - σιγὰ δημιούργησε τὶς ἀνάλογες ἀντικειμενικὲς συνθῆκες γιὰ νὰ μετατρέπονται τὰ προϊόντα σὲ ἐμπορεύματα. Μαζὶ μὲ τὴν ἐμπορευματικὴ παραγωγή, ἀκολούθησε καὶ ἡ καλλιέργεια τῆς γῆς ἀπὸ ἄτομα καὶ ὄχι ἀπὸ τὴν κοινότητα (φυλὴ - γένος). Μ' ἄλλα λόγια, ἡ καλλιέργεια τῆς γῆς ἄρχισε νὰ γίνεται γιὰ ἀτομικὸ λογαριασμό, ποὺ σημαίνει πὼς σ' ὁρισμένες γεωργικὲς περιοχὲς διαλύθηκε τὸ καθεστὼς τῆς πατριᾶς καὶ τῆς κοινοτικῆς ἰδιοχτησίας καὶ ἐμφανίστηκε ὁ θεσμὸς τῆς ἀτομικῆς ἰδιοχτησίας. Ἀπὸ τὴν ἀλλαγὴ αὐτή, ἡ κοινωνικὴ διαφοροποίηση χωρίζει τοὺς κατοίκους, δημιουργεῖ κοινωνικὲς ἀνισότητες καὶ ἐμφανίζει τὶς ταξικὲς ἀντιθέσεις. Στὴν περίοδο αὐτὴ οἱ ἀνταλλαγὲς δὲ γίνονται πιὰ μὲ εἶδος, ἀλλὰ καθιερώνεται τὸ χ ρ ῆ μ α. Παράλληλα σημειώθηκε καὶ ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας, ἀναπτύχτηκε ἡ γεωργία καὶ τὸ ἐμπόριο ἁπλώθηκε σ' ὅλη τὴ χώρα (βλ. Β' Σαμ. 5, 11· Α' Βασιλ. 5, 2 καὶ πέρα· 10, 1 - 28). Τότε καὶ ὁ θεσμὸς τῆς δουλείας, μὲ τὴ μορφὴ ποὺ τὴ γνώρισε ὅλος ὁ ἀρχαῖος κόσμος, ἐμφανίστηκε στὴ χώρα τοῦ Ἰσραὴλ καὶ ἡ τοκογλυφία ἄρχισε νὰ ξεκληρίζει τὶς λαϊκὲς μάζες.

Καὶ σὰ νὰ μὴν ἔφτανε ἡ τέτοια κοινωνικὴ κατάσταση ποὺ χρόνο μὲ τὸ χρόνο πήγαινε στὸ χειρότερο, οἱ Φιλισταῖοι, ποὺ μισοῦσαν τοὺς Ἰσραηλίτες καὶ τοὺς Ἑβραίους καὶ σὲ κάθε εὐκαιρία ὀργάνωναν εἰσβολὲς καὶ ἐπιδρομὲς στὴν Παλαιστίνη, κίνησαν τὸν πόλεμο ἐνάντια στοὺς Ἰσραηλίτες καὶ τοὺς Ἑβραίους. Τὰ κατάφεραν μάλιστα νὰ τοὺς νικήσουν, νὰ τοὺς πάρουν τὴν Κιβωτὸ καὶ νὰ μποῦνε καὶ στὴ Σηλώ, τὸ θρησκευτικὸ κέντρο τοῦ γιαχβισμοῦ (βλ.

Α΄ Σαμ. 4, 11 καὶ πέρα).

Ἀπὸ δῶ καὶ πέρα οἱ Ἰσραηλίτες καὶ οἱ Ἑβραῖοι ἀρχίζουν νὰ γράφουν νέες σελίδες στὴν ἱστορία τους. Οἱ παλιοὶ θεσμοὶ χάνουν τὸ κύρος ποὺ εἶχαν πρὶν καὶ ἐπικρατοῦν νέες ἀντιλήψεις καὶ νέες ἰδέες. Ἡ παλιὰ κοινωνία τοῦ πατριαρχικοῦ κοινοτισμοῦ παραχωρεῖ σιγὰ - σιγὰ τὴ θέση της στὴ νέα ταξικὴ κοινωνία. Πρὶν ὅμως ὁλοκληρωθεῖ ἡ διάλυση τῆς παλιᾶς κοινωνίας, διαμορφώθηκε ἕνα ἐνδιάμεσο καθεστώς, ποὺ προπαρασκεύασε τὴν ὁριστικὴ διάλυση τοῦ πατριαρχικοῦ κοινοτισμοῦ στὶς πεδινὲς περιοχὲς καὶ τὴ δημιουργία μιᾶς ἀριστοκρατικῆς τάξης — τῶν γαιοχτημόνων —, ποὺ κατεῖχε τὶς καλλιεργούμενες γαῖες καθὼς καὶ τὰ βοσκοτόπια καὶ τὰ κοπάδια. Οἱ ἀριστοκράτες αὐτοὶ εἶχαν συγκεντρώσει ὅλη τὴν ἐξουσία στὰ χέρια τους καὶ παράλληλα ἦταν ὁπλισμένοι. Ἦταν φυσικὸ ὅμως νὰ δημιουργηθοῦν ἀνάμεσα στὶς ἀριστοκρατικὲς αὐτὲς ὁμάδες ἀντιζηλίες καὶ νὰ ξεσπάσουν ἀνάμεσά τους ἐμφύλιοι πόλεμοι, ποὺ ἐπιτάχυναν τὴν ἀνάγκη νὰ δημιουργηθεῖ ἑνιαία κρατικὴ ὀργάνωση, γιὰ νὰ καλμάρει τὶς ἐσωτερικὲς αὐτὲς ἀντιθέσεις καὶ νὰ προλάβει καὶ τοὺς ἐξωτερικοὺς κινδύνους.

Γι᾽ αὐτὸ ἡ ἐπιθετικὴ ἐξόρμηση τῶν Φιλισταίων ἦταν ἕνα γερὸ χτύπημα ἐνάντια στὸ ἀποκεντρωτικὸ σύστημα τῶν Ἰσραηλιτῶν. Ἀπὸ τὶς νέες λοιπὸν παραγωγικὲς σχέσεις καὶ ἀπὸ τὶς ἐξωτερικὲς ἐπιθέσεις, παρουσιάστηκε ἡ ἀνάγκη νὰ ἱδρυθεῖ ἑνιαῖο κράτος. Ἡ βιβλικὴ παράδοση λέει πὼς τὴν πρωτοβουλία τὴν εἶχε τάχα ἕνας φύλαρχος καὶ Προφήτης ποὺ τὸν ἔλεγαν Σαμουήλ. Αὐτὸς ξαναθύμισε στοὺς ἄλλους φυλάρχους τὸ ρόλο τοῦ Γιαχβὲ στὰ περασμένα χρόνια καὶ τοὺς κάλεσε νὰ ὀργανώσουν στρατὸ γιὰ νὰ χτυπήσουν τοὺς Φιλισταίους[1]. Ἡ προσπάθεια αὐτὴ πέτυχε, ὄχι γιατὶ τὸ θέ-

---

1. Βλ. Α΄ Βασιλ. 7, 1 καὶ πέρα. Ὁ Σαμουήλ, κατὰ τὴ Βίβλο, κάλεσε τοὺς φυλάρχους τοῦ Ἰσραὴλ καὶ τοῦ Ἰούδα καὶ τοὺς ἔπεισε νὰ ὀργανώσουν ἕνα ἑνιαῖο κράτος. Τὰ πράματα φυσικὰ δὲν ἔγιναν ἔτσι, γιατὶ ἕνας ἄνθρωπος δὲν μποροῦσε ν᾽ ἀλλάξει τὴν κοινωνικοοικονομικὴ κατάσταση μιᾶς ὁλόκληρης χώρας. Ἡ δημιουργία κράτους ἦταν τὸ ἀποτέλεσμα τῶν νέων παραγωγικῶν δυνάμεων καὶ παράλληλα τῶν νέων παραγωγικῶν σχέσεων, ποὺ εἶχαν δημιουργηθεῖ μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῆς γεωργίας, τοῦ ἐμπορίου, τὴν καθιέρωση τοῦ χρήματος κλπ. καὶ κυρίως μὲ τὴν ἐμφάνιση καὶ ἐπικράτηση τοῦ θεσμοῦ τῆς ἀτομικῆς ἰδιοχτησίας. Ἐξάλλου καὶ πρὶν ἀπὸ τὸν

λησε ὁ Σαμουήλ, ἀλλὰ γιατὶ ὁ ἐξωτερικὸς κίνδυνος ἦταν πολὺ μεγάλος καὶ ἡ ἐσωτερικὴ κοινωνικὴ διαφοροποίηση, ποὺ συντελέστηκε στὸ ἀναμεταξύ, ἐπέβαλε τὴν ὀργάνωση ἑνιαίου κράτους[1], ἄσχετα ἂν ὅλος ὁ λαὸς ἦταν σύμφωνος ἢ ὄχι. Ἔπρεπε ἀπ' τὴ μιὰ μεριὰ ν' ἀντιμετωπιστεῖ ὁ ἐξωτερικὸς κίνδυνος κι ἀπὸ τὴν ἄλλη νὰ θεσπιστοῦν νέοι θεσμοί, νὰ γίνουν ὁρισμένες μεταβολὲς καὶ νὰ καθιερωθεῖ ἡ ἑνότητα τῶν ἀνταλλαγῶν καὶ νὰ προστατευτοῦν τὰ συμφέροντα τῆς νέας τάξης, ποὺ διαμορφώθηκε σὲ ἄρχουσα. Χρειάζονταν λοιπὸν νέοι νόμοι, ποὺ νὰ ἐκφράζουν τὶς καινούργιες κοινωνικοπολιτικὲς συνθῆκες. Ἔτσι ἱδρύθηκε ἕνα ἑνιαῖο κράτος καὶ ἐπικεφαλῆς του διορίστηκε ὁ Σαούλ, ποὺ ὀνομάστηκε β α σ ι λ ι ὰ ς τ ο ῦ Ἰ σ ρ α ή λ[2].

Ἡ καθιέρωση τοῦ βασιλικοῦ θεσμοῦ εἶναι ἡ ἐπίσημη ἐπισφράγιση τῆς δημιουργίας τοῦ Ἰσραηλιτικοῦ Κράτους. Τὸ κράτος ὅμως παντοῦ ἐμφανίστηκε σὰν ἀποτέλεσμα τῆς διάλυσης τῆς ὀργάνωσης τοῦ κοινοτισμοῦ τῆς πατριᾶς κι ἀπὸ τὸ χωρισμὸ τῆς κοινωνίας σὲ τάξεις, γι' αὐτὸ καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει κράτος, ἂν δὲν ὑπάρχει μιὰ ξεχωριστὴ δύναμη (στρατός, διοικητικὰ ὄργανα κλπ.), ποὺ νὰ ἐπιβάλει τὴ θέληση ἐκείνων ποὺ στὰ χέρια τους εἶναι τὸ κράτος.

Ἔπρεπε λοιπὸν καὶ τὸ νεοσύστατο Ἰσραηλιτικὸ Κράτος ν' ἀποχτήσει μιὰ τέτοια ἐξουσία, δηλαδὴ στρατιωτικὴ δύναμη· καὶ γιὰ τὴν προστασία τῆς χώρας ἀπὸ τοὺς ἐξωτερικοὺς ἐχτροὺς καὶ γιὰ τὴν κυριαρχία στὸ ἐσωτερικὸ τῆς τάξης, ποὺ εἶχε προνομιακὴ θέση. Ἔτσι, δημιουργήθηκε ἡ ἀπαραίτητη ἔνοπλη ἐκτελεστικὴ ἐξουσία, ὁ ἐπαγγελματικὸς στρατός. Ἀλλ' ὅπως ἔγινε τὸν παλιὸ

Σαοὺλ μερικὲς πατριὲς ἑνοποιήθηκαν κι ἀναδεῖξανε κοινοὺς ἀρχηγοὺς — ὅπως τὸν Γεδεὼν καὶ τὸν Ἰεφθάε —, πράμα ποὺ δείχνει πὼς εἶχαν ὡριμάσει οἱ ἀντικειμενικοὶ καὶ ὑποκειμενικοὶ ὅροι γιὰ τὴ δημιουργία ἑνιαίου κράτους.

1. Σὰν πρώτη ἀπόπειρα νὰ συγκεντρωθεῖ ἡ ἐξουσία στὰ χέρια ἑνὸς φυλάρχου μνημονεύεται ἡ ἐξέγερση τοῦ Ἀβιμελέχ, ὕστερ' ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ πατέρα του φυλάρχου Γεδεὼν (βλ. Κριτ. 9, 1 καὶ πέρα). Κατόπιν ἔχουμε τὴν πρώτη σύνοδο τῶν φυλάρχων στὴ Μισπά, στὴν ὁποία ὁ Ἰεφθάε παρουσιάστηκε σὰν ὑ π ο ψ ή φ ι ο ς β α σ ι λ έ α ς (βλ. Κριτ. 11, 1 καὶ πέρα).

2. Ὡς τὰ χρόνια αὐτὰ ὁ βασιλικὸς θεσμὸς ἦταν ἄγνωστος στοὺς Ἰσραηλίτες καὶ τοὺς Ἑβραίους, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ἡ Βίβλος (βλ. Κριτ. 19, 1).

καιρὸ καὶ στὸ Ἀθηναϊκὸ Κράτος, ὁ πρῶτος στρατὸς τοῦ Ἰσραηλιτικοῦ Κράτους ὀργανώθηκε ἀπὸ ἀ λ λ ο φ ύ λ ο υ ς. Οἱ παλιοὶ θεσμοὶ τοῦ κοινοτισμοῦ δὲν εἶχαν ἀκόμα ὁλότελα ἐξαφανιστεῖ καὶ γι' αὐτὸ θεωρούντανε σὰ νὰ ποῦμε ἀτιμωτικὸ νὰ ὁπλιστοῦν μερικοὶ ἄντρες παρμένοι ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ λαὸ καὶ νὰ χρησιμέψουν σὰν καταπιεστές του[1].

Στὴν ἀρχὴ ὁ Σαοὺλ στηρίχτηκε στοὺς γιαχβιστὲς κι ἄρχισε νὰ καταδιώκει τοὺς πολυθεϊστές. Κι αὐτὸ εἶχε τὴν αἰτία του. Ναὶ μὲν τὸ κράτος γεννήθηκε κυρίως σὰν αἴτημα τῶν γαιοχτημόνων καὶ τῶν ἐμπόρων, ὡστόσο ὅμως παράλληλα εἶχε σημειωθεῖ ἀνταγωνισμὸς ἀνάμεσα στὰ χωριὰ καὶ στὶς πόλεις. Κι ὅσο καιρὸ ἡ ὕπαιθρος ἦταν ἰσχυρή, ὁ ἀρχηγὸς τοῦ κράτους δὲν μποροῦσε νὰ στηριχτεῖ στὶς πόλεις, ποὺ δὲν εἶχαν ἀκόμα στέρεη ὀργάνωση καὶ δυναμικότητα. Ὕστερα ὅμως ἀπὸ μερικὰ χρόνια, ἅμα γενικεύτηκαν οἱ ἀνταλλαγὲς καὶ τὸ χρῆμα, σὰ γενικὸ ἐμπόρευμα, ἄλλαξε τὶς παραγωγικὲς σχέσεις κ' ἔδωκε ὑπεροχὴ στοὺς μεγαλοχτηματίες ποὺ τραβήχτηκαν στὶς πόλεις, ὁ ἀρχηγὸς τοῦ κράτους ἔγινε ὑποχείριος τῆς νέας πλουτοκρατίας καὶ γι' αὐτὸ ὑποστήριζε τὶς πόλεις. Σὰν ἐπακόλουθο τῆς ἀλλαγῆς αὐτῆς στὸ συσχετισμὸ τῶν δυνάμεων, ὁ Σαοὺλ ἄρχισε νὰ ὑποστηρίζει τὴν πολυθεϊστικὴ θρησκεία[2]. Δὲν μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε πὼς ὁ Σαοὺλ ἔτσι, στὰ καλὰ καθούμενα, ἀπὸ μονοθεϊστὴς ἔγινε πολυθεϊστὴς ἢ ἔχανε ὅ,τι τοῦ κατέβαινε. Γιὰ ν' ἀλλάξει θρησκευτικὴ πολιτική, θὰ πεῖ πὼς ὑπῆρχαν σοβαροὶ λόγοι. Ἂς μὴν ξεχνοῦμε πὼς ἡ πολιτικὴ ἀσκούντανε μὲ τὴ μάσκα τῆς θρησκείας στὰ χρόνια ἐκεῖνα. Εἶναι λοιπὸν πολὺ πιθανό, πὼς οἱ ἀντιγιαχβιστές, ποὺ εἶχαν τραβηχτεῖ οἱ πιὸ πολλοὶ στὶς πόλεις, ἀνάγκασαν τὸ βασιλέα ν' ἀκολουθήσει τὴ δική τους πολιτική. Ἀπὸ τὴν αἰτία αὐτὴ ἄρχισε ὀξὺς ἀνταγωνισμὸς ἀνάμεσα

1. «Τὸ κράτος, λέει ὁ Ἔνγκελς, δὲν μποροῦσε νὰ ὑπάρξει χωρὶς τὴν ἀστυνομία, μὰ ἦταν νεοσύστατο (ἐννοεῖ τὸ Ἀθηναϊκὸ) καὶ δὲν εἶχε ἀρκετὸ ἠθικὸ κῦρος, γιὰ νὰ κάνει σεβαστὸ τὸ ἐπάγγελμα ποὺ φαινόταν ἄτιμο στοὺς παλιοὺς συντρόφους τοῦ γένους.» (Ἡ καταγωγὴ τῆς οἰκογένειας, τῆς ἀτομικῆς ἰδιοχτησίας καὶ τοῦ κράτους, γερμ. ἔκδοση 1892, σ. 117).

2. Ὁ πολυθεϊσμὸς ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἔγινε ἡ θρησκεία τῶν ἀνώτερων στρωμάτων τοῦ πληθυσμοῦ, δηλαδὴ τῶν γαιοχτημόνων καὶ τῶν ἐμπόρων (βλ. καὶ Κριτ. 8, 27 καὶ 33· 11, 34 καὶ πέρα).

στὶς δυὸ παρατάξεις, ὁ ἀνταγωνισμὸς ὅμως αὐτὸς ἔκρυβε στὸ βάθος ταξικὰ συμφέροντα, γιατὶ ὁ γιαχβισμὸς ἐκφράζει ἀπὸ δῶ καὶ μπρὸς τὰ συμφέροντα τῶν λαϊκῶν μαζῶν, ὅπως θὰ ἰδοῦμε παρακάτω.

Ἀπὸ τὴν πάλη αὐτὴ ὁ Σαοὺλ δὲν μπόρεσε νὰ κρατηθεῖ στὸ θρόνο, γιατὶ στὸ ἀναμεταξὺ ὀργανώθηκε ἐπανάσταση καὶ βασιλιὰς ἔγινε ὁ Δαβίδ, ἀρχηγὸς τῶν γιαχβιστῶν. Στὴν ἀρχὴ ὁ Δαβὶδ στηρίχτηκε στὰ μαχητικότερα στοιχεῖα τῆς γιαχβικῆς παράταξης. Ἦταν ὁ ἀρχηγὸς τῶν βουνίσιων χτηνοτρόφων καὶ ἀγροτῶν καὶ ὁ ἡγέτης τῶν ἐξαθλιωμένων μικροαγροτῶν, ποὺ μὲ κάθε τρόπο ἀντιδροῦσαν στὴν πολιτικὴ ποὺ ἐφάρμοζαν οἱ μεγαλοχτηματίες καὶ πλουτοκράτες τῶν πόλεων.

Ἀπὸ τοὺς θρύλους (βλ. Α΄ Σαμ. 16 κεφ. καὶ Α΄ Χρον. 10, 14 - 29, 30) ποὺ σχηματίστηκαν γύρω στὸν Δαβίδ, εἶναι φανερὸ πώς, γιὰ ν' ἀνατραπεῖ ὁ Σαούλ, χρειάστηκαν ἀγῶνες μεγάλοι. Ὁ Δαβὶδ κάμποσο καιρὸ ἦταν ἀντάρτης στὰ βουνὰ τῆς Παλαιστίνης[1] καὶ μπόρεσε νὰ ἐπικρατήσει, ἀφοῦ συνεργάστηκε μὲ τοὺς Κενίτες καὶ μὲ τοὺς Ἑβραίους τῆς φυλῆς Ἰούδα (Α΄ Σαμ. 30, 29 καὶ 27, 10). Ἀπὸ τὴ συνεργασία του αὐτὴ δημιουργήθηκε ἀργότερα ἡ παράδοση πὼς ἦταν ἑβραϊκῆς καταγωγῆς γι' αὐτὸ καὶ στὰ ὕστερ' ἀπὸ τὴν αἰχμαλωσία χρόνια οἱ Ἰουδαῖοι τὸν ἀναγνώριζαν γιὰ ἐθνάρχη τους.

Μὲ τὴν ὑποστήριξη λοιπὸν τῶν καταπιεζομένων, καθὼς καὶ τῶν Κενιτῶν καὶ τῆς φυλῆς Ἰούδα, μπόρεσε ὁ Δαβὶδ νὰ κυριαρχήσει, ἀφοῦ ἐννοεῖται κοπίασε πολύ. Ἡ πρώτη του ἐπιτυχία ἦταν ἡ δολοφονία τοῦ βασιλιᾶ Ἰσβοσέθ[2], τοῦ γιοῦ τοῦ Σαούλ, καθὼς καὶ τοῦ

---

1. «Καὶ μαζεύτηκαν γύρω του ὅλοι οἱ καταπιεζόμενοι καὶ κάθε χρεωφειλέτης καὶ κάθε φουκαράς. Καὶ ἔγινε ἀρχηγός τους ὁ Δαβίδ.» (Α΄ Σαμ. 22, 2). Δὲν πρέπει ἀκόμα νὰ ξεχνᾶμε πὼς ἀλλοῦ ἡ Ἔρημος κι ἀλλοῦ τὰ βουνὰ ἦταν καὶ εἶναι τὸ καταφύγιο ἐκείνων ποὺ γιὰ πολιτικούς, θρησκευτικοὺς κλπ. λόγους καταδιώκονται. Τὰ βουνὰ λοιπὸν τῆς Παλαιστίνης δέχτηκαν τοὺς πρώτους Ἑβραίους καὶ Ἰσραηλίτες ἐπαναστάτες (βλ. Α΄ Σαμ. 22, 2· Β΄ Σαμ. 23, 13).

2. Ὁ Δαβὶδ τὰ κατάφερε νὰ ἐπικρατήσει, ἀφοῦ ἀπόχτησε ὀπαδοὺς καὶ μέσα στὸ κέντρο τῶν Σαουλικῶν (βλ. Β΄ Σαμ. 3, 1 καὶ πέρα). Οἱ Ρεχαβῖτες ἦταν ἐκεῖνοι ποὺ ἔδωκαν τὴ νίκη στὸν Δαβίδ. Ὁ κλάδος αὐτὸς τῶν Κενιτῶν,

τολμηροῦ στρατηγοῦ Ἄβνερ. Οἱ ἐπιτυχίες του αὐτὲς τοῦ ἔδωκαν τὴ νίκη καὶ στὸ τέλος ἀναγνωρίστηκε βασιλιὰς ὅλων τῶν φυλῶν τῆς Βόρειας καὶ τῆς Νότιας περιοχῆς τῆς Παλαιστίνης (γύρω στὸ 1000).

Ἅμα μελετήσουμε τὴ Βίβλο προσεχτικὰ καὶ παραμερίσουμε τοὺς θρύλους καὶ τὶς μυθοπλαστίες, θὰ ἰδοῦμε πῶς ὁ ἀνταρτοπόλεμος τοῦ Δαβὶδ ἔχει ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ ἑνὸς λαϊκοῦ πολέμου, ποὺ ἔγινε ἐνάντια στὴν κλίκα τῶν ἐκμεταλλευτῶν καὶ τῶν καταπιεστῶν.

Θέλοντας ὅμως νὰ στερεώσει τὸ θρόνο του, γιατὶ ἔβλεπε πῶς ἡ ἀντίδραση ἦταν πάντα ἰσχυρή, ἔκανε πρωτεύουσα τοῦ κράτους τὴν Ἱερουσαλήμ, ποὺ παρουσίαζε ὁρισμένα πλεονεχτήματα (Β΄ Σαμ. 5, 6 καὶ 9 - 11), τὴν ὀχύρωσε καλὰ καὶ ἄρχισε νὰ ἐξοντώνει ἕναν - ἕναν τοὺς ἐπικίνδυνους ἀντιπάλους του.

Κι ἅμα στεριώθηκε στὸ θρόνο του, προχώρησε πιὸ πολὺ ἀπὸ τὸν Σαοὺλ στὰ διοικητικὰ καὶ νομοθετικὰ μέτρα. Οἱ οἰκονομικὲς συνθῆκες, ποὺ εἶχαν πιὰ ξεπεράσει ὅλες τὶς μορφὲς τοῦ καθεστῶτος τῆς πατριᾶς, ἀπαιτοῦσαν νέους θεσμοὺς καὶ πρῶτ' ἀπ' ὅλα τὴ δημιουργία ἰσχυροῦ ταχτικοῦ στρατοῦ. Ἔτσι ὁ Δαβὶδ εἶναι ὁ ὀργανωτὴς τοῦ πρώτου ταχτικοῦ ἰσραηλιτικοῦ στρατοῦ (βλ. Ἰώσηπ. Ἰουδ. ἀρχ., VII, 8) καὶ ὁ διαλυτὴς τοῦ κοινοτικοῦ ἀποκεντρωτισμοῦ. Βέβαια, θὰ ἔμειναν ἀπομεινάρια ἀκόμα τῶν παλαιῶν θεσμῶν καὶ μορφῶν τῆς κοινοχτησίας, ἀλλὰ στὶς σπουδαιότερες περιοχὲς οἱ παραγωγικὲς σχέσεις εἶχαν ὁλότελα πάρει νέα μορφή, γι' αὐτὸ κ' ἦταν ἐπιταχτικὴ ἀνάγκη τὸ δίκαιο καὶ ἡ πολιτικὴ νὰ συγχρονιστοῦν.

Ὅταν ὅμως ὁ Δαβὶδ ἦταν ἀκόμα ἕνας ἀντάρτης, ἔβλεπε τὰ πράγματα διαφορετικά. Ἐνεργοῦσε τότε ὡς ἐντολοδόχος τῶν δυσαρεστημένων μικροχτηνοτρόφων καὶ τῶν ἀγροτικῶν μαζῶν, ποὺ ἔβλεπαν τὴ διάλυση τοῦ κοινοτισμοῦ σὰν τὴν ἀπαρχὴ τῆς ὑποδούλωσής τους στοὺς πλουτοκράτες καὶ τοὺς τοκογλύφους. Μὰ ὅταν ἔγινε βασιλιάς, ἄρχισε νὰ σκέφτεται διαφορετικά. Δὲν ἦταν αὐτε-

---

ποὺ ἦταν καλοὶ καὶ τολμηροὶ πολεμιστές, αὐτομόλησε στὸ στρατόπεδο τοῦ Δαβὶδ καὶ σκότωσε καὶ τὸν βασιλιὰ Ἰσβοσὲθ (Β΄ Σαμ. 4, 5 καὶ πέρα).

ξούσιος νὰ κάνει ὅ,τι ἤθελε καὶ ἡ κρατικὴ μηχανὴ ποὺ στὴν κορυφή της κάθονταν, ἦταν στὰ χέρια ἐκείνων ποὺ εἶχαν τὰ μεγάλα χωράφια, τ' ἀμπέλια, τὰ κοπάδια καὶ τὸ χρῆμα. Εἴτε τό 'θελε, εἴτε ὄχι, ἔπρεπε νὰ γίνει ὁ συμβιβαστὴς τῶν ταξικῶν ἀντιθέσεων, γιατὶ ὁ ρόλος τοῦ νεαροῦ κράτους τέτοιος ἦταν στὰ χρόνια του. Ὁ συμβιβασμὸς ὅμως αὐτὸς δὲν μποροῦσε νὰ γίνει μὲ ἰσότητα καὶ δικαιοσύνη, γιατὶ στὸν ταξικὸ ἀνταγωνισμὸ δὲν εἶναι οἱ ἀντιμαχόμενες τάξεις ἰσόπαλες. Ἔκανε ὅ,τι μποροῦσε γιὰ νὰ φέρει τὴν ἰσορροπία, ἔβρισκε ὡστόσο στὰ μέτρα ποὺ ἔπαιρνε, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ τὴ δυσπιστία τῶν πλουτοκρατῶν ποὺ τὸν θεωροῦσαν σφετεριστὴ τοῦ θρόνου καὶ ὄργανο τῶν λαϊκῶν μαζῶν καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τὰ παράπονα τῶν γιαχβιστῶν ποὺ δὲν ἔμειναν ἱκανοποιημένοι ἀπὸ τὴν ἀνοχὴ ποὺ ἔδειχνε στοὺς πολυθεϊστὲς τῆς Ἱερουσαλὴμ.

Ἂν καὶ στὴν ἀρχὴ - ἀρχὴ πολιτεύτηκε ὅπως καὶ ὁ Σαούλ, καταδίωξε δηλαδὴ τοὺς πολυθεϊστὲς καὶ τοὺς ἐκμεταλλευτὲς τοῦ λαοῦ, ὕστερ' ἀπὸ μερικὰ χρόνια ἄλλαξε πολιτική, γιατὶ ἡ γύρω του ἀντίδραση μαίνονταν. Ἀκόμα καὶ μέσα στὸ παλάτι του ὀργανώθηκε συνωμοσία, ποὺ ἀρχηγός της ἦταν ὁ γιός του Ἀβεσαλώμ[1]. Ἡ ἐπανάσταση αὐτὴ ἦταν ἡ πρώτη προειδοποίηση, πὼς δὲν μποροῦσε νὰ κυβερνήσει ἀντίθετα μὲ τὶς βλέψεις καὶ τὴ θέληση τῶν γαιοκτημόνων καὶ πλουτοκρατῶν. Πῆρε φυσικὰ τὰ μέτρα του καὶ μὲ τὴν τρομοκρατία προσπάθησε νὰ ἐπιβληθεῖ, δὲν μπόρεσε ὅμως, γιατὶ ἡ ἀντιπολίτευση ἦταν ἰσχυρή. Οἱ λαϊκὲς μάζες τῶν ἀγροτικῶν περιοχῶν ἤθελαν νὰ ξαναγυρίσουν στὸν παλιὸ κοινοτισμό. Αὐτὸ ὅμως ἦταν πιὰ ἀδύνατο. Ἡ ἱστορία δὲν μποροῦσε νὰ γυρίσει πρὸς τὰ πίσω. Οἱ νέες παραγωγικὲς συνθῆκες ἀπαιτοῦσαν νέα μέτρα καὶ οἱ πόλεις, μὲ τὴν Ἱερουσαλὴμ ἐπικεφαλῆς, ἦταν πανίσχυρες. Ὁ γιαχβισμὸς ἔπαψε πιὰ νὰ εἶναι ὁ συνεχτικὸς δεσμὸς τῶν

1. Ὁ Ἀβεσαλὼμ ἀναγνωρίστηκε βασιλέας τοῦ Ἰσραὴλ στὴ Χεβρὼν καὶ σὲ λίγο κατέλαβε καὶ τὴν Ἱερουσαλὴμ (βλ. Β' Σαμ. 15, 10 - 12· 19, 10 καὶ 16, 1 καὶ πέρα). Ὁ ἀγώνας αὐτὴ τὴ φορὰ παρουσιάστηκε σὰ φυλετικὸς ἀνάμεσα Ἰσραηλιτῶν καὶ Ἰουδαίων. Αὐτὸ ὅμως ἦταν ἡ ἐπιφάνεια. Οἱ πιὸ βαθιὲς αἰτίες ἦταν ἄλλες. Ὁ Ἀβεσαλὼμ νικήθηκε, ἴσως γιατὶ τὸν πρόδωσαν οἱ αὐλικοί του. Ἔτσι ὁ Δαβίδ, ἀφοῦ κατέβαλε καὶ τὴν ἀντίσταση καὶ ἐξέγερση τῆς φυλῆς Βενιαμίν, στερεώθηκε στὸ θρόνο του (βλ. Β' Σαμ. 18, 1 καὶ πέρα, 19, 42 - 43 καὶ 20, 1 καὶ πέρα).

Ἰσραηλιτῶν καὶ τῶν Ἑβραίων [1]. Ἡ νοσταλγία τοῦ παλιοῦ κοινοτισμοῦ, ποὺ ἦταν τὸ ἰδανικὸ τοῦ ὀρεινοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ ἔρχονταν σ' ἀντίθεση μὲ τὶς νέες συνθῆκες τῆς παραγωγῆς. Οἱ ἀγροτικὲς περιοχὲς δὲν μποροῦσαν πιὰ νὰ ἐπιβληθοῦν καὶ νὰ διευθύνουν τὴν κρατικὴ μηχανή. Τὸ χρῆμα ἦταν τὸ διαλυτικὸ ὀξύ, ποὺ ἔφερε ριζικὲς ἀλλαγὲς παντοῦ. Παλαιότερα οἱ Ἰσραηλίτες καὶ οἱ Ἑβραῖοι ἦταν κτηνοτρόφοι, ἀλλὰ τώρα ἔγιναν στὶς περισσότερες περιοχὲς γεωργοὶ κι ἀκόμα σὲ ὁρισμένα κέντρα ἔμποροι καὶ τεχνίτες. Ἡ κοινωνικὴ διαφοροποίηση ποὺ εἶχε συντελεστεῖ στὸ ἀναμεταξύ, δὲν μποροῦσε νὰ καταργηθεῖ. Μὲ δυὸ λόγια, τὸ ἰδανικὸ τοῦ κοινοτισμοῦ, ποὺ ἦταν αἴτημα γιὰ ἕνα μέρος τοῦ λαοῦ, ἀποτελοῦσε ἄρνηση καὶ ἔρχονταν σὲ ριζικὴ ἀντίθεση μὲ τὴ σχηματισμένη κοινωνικοοικονομικὴ πραγματικότητα. Ἀπὸ τὴν αἰτία αὐτή, οἱ πόλεις καὶ πρῶτ' ἀπ' ὅλες ἡ Ἱερουσαλὴμ ἔπαιζαν κυριαρχικὸ ρόλο πάνω στὴν ἀγροτικὴ οἰκονομία.

Ὁ Δαβίδ, ὅσο κι ἂν πρὶν εἶχε διαφορετικὲς ἰδέες, ἦταν ἀναγκασμένος τώρα νὰ συμμορφωθεῖ μὲ τὶς νέες ἀνάγκες καὶ συνθῆκες τοῦ κράτους του. Τὸ δρόμο ποὺ ἔπρεπε ν' ἀκολουθήσει, δὲν μποροῦσε νὰ τὸν χαράζει αὐθαίρετα. Ἔπρεπε νὰ ὑποταχτεῖ στὴν πραγματικότητα καὶ νὰ πολιτευτεῖ σύμφωνα μὲ τὶς περιστάσεις. Ἀπὸ τὴν αἰτία αὐτή, δὲν μποροῦσε νὰ παραβλέψει τὴ δύναμη τῆς πλουτοκρατίας, ποὺ σιγὰ - σιγὰ διαμορφώθηκε σὲ ἄρχουσα τάξη μὲ κέντρο τὴν Ἱερουσαλήμ. Γι' αὐτὸ καὶ προσπάθησε ν' ἀκολουθήσει συμβιβαστικὴ πολιτική.

Παράλληλα, ὁ κρατικὸς συγκεντρωτισμὸς ἐπέβαλε στὰ χρόνια ἐκεῖνα καὶ τὸ θρησκευτικὸ συγκεντρωτισμό, μιὰ πού, ὅπως εἴπαμε, ἡ θεολογία ἦταν ὁ ἐκφραστὴς τῆς πολιτικῆς, τῆς ἐπιστήμης καὶ γενικὰ κάθε πνευματικῆς ἐκδήλωσης. Αὐτὸ ἦταν ἐπιτακτικὴ

---

1. Ἅμα διαβάσουμε μὲ προσοχὴ τὰ δυὸ βιβλία ποὺ ἔχουν τὸν τίτλο «Σαμουήλ», θὰ βγάλουμε τὸ συμπέρασμα πὼς οἱ φυλετικὲς ἀντιθέσεις ἀνάμεσα Ἰσραηλιτῶν καὶ Ἑβραίων ἦταν πολὺ μεγάλες στὰ πρῶτα χρόνια τῆς ἐγκαθίδρυσης τοῦ βασιλικοῦ θεσμοῦ. Οἱ ἀντιθέσεις αὐτὲς εἶναι σχεδὸν ἀγεφύρωτες ἀνάμεσα στὴ φυλὴ Ἰσραὴλ (Βόρειοι) καὶ στὴ φυλὴ Ἰούδα (Νότιοι). Κι αὐτὸ δείχνει πὼς οἱ λαοὶ αὐτοὶ δὲν εἶχαν ἀκόμα ἑνωθεῖ καὶ κρατοῦσαν τὶς παλιές τους ἀντιθέσεις (θρησκευτικές, πολιτικές, φυλετικές), ἄσχετο ἂν τώρα ἄλλες ἦταν οἱ αἰτίες ποὺ τοὺς χώριζαν.

ἀνάγκη. Σκέφτηκε λοιπὸν νὰ φτιάξει στὴν Ἱερουσαλὴμ ναὸ τοῦ Γιαχβέ, γιὰ νὰ γίνεται ἡ λατρεία του μόνο στὸ ναὸ αὐτό, θέλοντας ἔτσι νὰ κάνει τὴ γιαχβικὴ θεολογία ὄργανο τοῦ κράτους. Τὸ σχέδιό του ὅμως αὐτὸ προκάλεσε ἐξέγερση τῶν γιαχβιστῶν, ποὺ καταλάβαιναν πὼς θὰ τοὺς ἀφαιροῦνταν ἕνα σπουδαῖο καὶ ἀκαταμάχητο ὅπλο, γιατὶ οἱ βασιλικοὶ ἱερεῖς θὰ κανόνιζαν τὴ λατρεία σύμφωνα μὲ τὶς κρατικὲς ἐντολές, πράμα ποὺ θὰ νόθευε τὴ γιαχβικὴ θεολογικὴ παράδοση.

Ἡ ἐξέγερση φαίνεται ἦταν μεγάλη καὶ ὁ Δαβὶδ δὲν τόλμησε νὰ προχωρήσει. Τὸ σχέδιό του ὅμως τὸ πραγματοποίησε ὁ γιός του Σολομὼν (γύρω στὰ 970 - 930), ποὺ θεωρεῖται ἕνας ἀπὸ τοὺς πιὸ μεγάλους βασιλιάδες τοῦ Ἰσραήλ. Στὴν ἐποχή του τὸ Ἰσραηλιτικὸ Κράτος παρουσίασε μεγάλη ἀκμή. Ἡ κοινωνικὴ διαφοροποίηση ὁλοκληρώθηκε μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῆς βιοτεχνίας καὶ τοῦ ἐμπορίου, ἐνῶ ἡ τοκογλυφία εἶχε ἀπαθλιώσει μεγάλες μάζες τοῦ λαοῦ. Γενικὰ στὴ χώρα τοῦ Ἰσραὴλ ἐκδηλώθηκαν ὅλα τὰ φαινόμενα ποὺ παρουσιάζουν οἱ κοινωνίες στὶς ὁποῖες ἡ πλουτοκρατία γίνεται ἄρχουσα τάξη.

Ἂν διαβάσουμε τὸ Α΄ βιβλίο τῶν Βασιλειῶν, θὰ ἰδοῦμε ἀκόμα πὼς παραμέρισε καὶ σκότωσε τὸ νόμιμο διάδοχο τοῦ θρόνου, τὸν ἀδερφό του Ἀδωνία (βλ. Α΄ Βασιλ. 2, 12 καὶ πέρα) ὕστερ᾽ ἀπὸ ὀργανωμένη συνωμοσία. Ἐπίσης θὰ ἰδοῦμε πὼς ἦταν ἕνας πόρνος, ποὺ εἶχε κάνει τὸ παλάτι χαρέμι ἀπὸ τὶς πιὸ ὄμορφες ντόπιες καὶ ξένες γυναῖκες κι ἀκόμα κ᾽ ἐκμεταλλευτὴς σκληρός. Στὰ χρόνια του ἄρχισε νὰ γίνεται ὑπερσυγκέντρωση τῆς γῆς σὲ λίγα χέρια. Δώδεκα μεγαλοχτηματίες ἐξουσίαζαν τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς χώρας, ἐνῶ ὁ πολὺς λαὸς ξεσπιτώθηκε κι ἀναγκάστηκε νὰ δουλεύει στὰ βασιλικὰ κι ἄλλα χτήματα (βλ. Α΄ Βασιλ. 4, 6 καὶ πέρα καὶ 9, 23).

Ἀνεξάρτητα ὅμως ἀπὸ τὴν κατάσταση αὐτή, ἡ τεχνικὴ ἀναπτύχτηκε σημαντικὰ στὰ χρόνια του καὶ τὸ ἐμπόριο ἁπλώθηκε πολὺ μὲ τὶς ἀνταλλαγὲς ποὺ γίνονταν μὲ τὶς γειτονικὲς μεγάλες χῶρες καὶ γενικὰ οἱ κοινωνικοπολιτικὲς σχέσεις τοῦ κράτους πῆραν ὁλότελα ἄλλη μορφή.

Ὁ Σολομὼν μάλιστα, γιὰ ν᾽ ἀπομακρύνει κάθε ἐξωτερικὸ κίνδυνο, ὑπόγραψε συνθῆκες συμμαχίας μὲ τοὺς Φοίνικες καὶ τοὺς Αἰ-

γύπτιους καὶ διοργάνωσε τὸ ἐμπόριο κατὰ τρόπο τέτοιο, ποὺ ἔφερε μεγάλα πλούτη στὴν ἰσραηλιτικὴ πλουτοκρατία.

Θέλοντας ὅμως νὰ σταματήσει ὁ ἐσωτερικὸς ἀνταγωνισμὸς ἀνάμεσα στοὺς μονοθεϊστὲς γιαχβιστὲς καὶ πολυθεϊστές, ἔχτισε, ὅπως εἴδαμε, μεγάλο ναὸ τοῦ Γιαχβὲ στὴν Ἱερουσαλήμ. Ἀλλὰ μέσα στὸ ναὸ στήθηκαν καὶ τὰ λατρειακὰ σύμβολα καὶ οἱ θεότητες τῶν ἀντιγιαχβιστῶν κ' ἔτσι ὁ ναὸς τῆς Ἱερουσαλὴμ εἶχε οὐσιαστικὰ διπλὴ ὑπόσταση. Μ' ἄλλα λόγια, ὁ Σολομών, ποὺ ἡ ἰσραηλιτικὴ παράδοση τὸν ἀπεκάλεσε σ ο φ ό, θέλησε νὰ συμβιβάσει τὶς ἀντιμαχόμενες θρησκευτικὲς ὁμάδες, καθιερώνοντας ἕνα εἶδος ἀνεξιθρησκείας.

Ἡ φυλετικὴ ὅμως ἀμάχη ἀνάμεσα στοὺς Ἰσραηλίτες καὶ τοὺς Ἑβραίους ἐκδηλώθηκε πολὺ ἔντονα, ὅταν πέθανε ὁ Σολομών. Ἡ νότια ἐπαρχία τῆς Παλαιστίνης ἡ Ἰουδαία — εἶχε συγκεντρώσει ὅλο τὸ ἐμπόριο κ' ἔτσι οἱ κάτοικοι τῆς περιοχῆς αὐτῆς παρουσιάζονταν στὰ μάτια τῶν Βόρειων σὰ γδύστες καὶ ἐκμεταλλευτές. Ἀπὸ τὴν αἰτία αὐτὴ οἱ ἀντιθέσεις ποὺ παρουσιάστηκαν πῆραν φυλετικὴ μορφή. Οἱ Βορινοὶ δὲν ἤθελαν ν' ἀναγνωρίσουν βασιλέα ἀπὸ τὴν Ἰουδαία, γι' αὐτὸ οἱ ἀντιπρόσωποι ἀπὸ τοὺς Ἰσραηλίτες μαζεύτηκαν καὶ φώναξαν:

> «Δὲν ἔχουμε κανένα δεσμὸ (μὲ τὴ χώρα) τοῦ Δαβίδ, οὔτε ἔχουμε καμιὰ κληρονομιὰ πάνω (στὸ θρόνο) τοῦ γιοῦ τοῦ Ἰεσαί. Ἰσραηλίτες, ὁ καθένας στὶς σκηνές σας[1].» (Α' Βασ. 12, 16).

Κι αὐτὸ ἔγινε. Οἱ Ἰσραηλίτες χωρίστηκαν καὶ ἵδρυσαν δικό τους κράτος γύρω στὰ 930. Ἀπὸ τότε στὴν Παλαιστίνη ὑπῆρχαν δυὸ βασίλεια, τὸ βόρειο καὶ μεγαλύτερο, ποὺ ὀνομάστηκε β α σ ί λ ε ι ο τ ο ῦ Ἰ σ ρ α ή λ, μὲ πρωτεύουσα τὴ Σιχέμ, καὶ τὸ νότιο, ποὺ εἶχε τὸν τίτλο β α σ ί λ ε ι ο τ ο ῦ Ἰ ο ύ δ α, μὲ πρωτεύουσα τὴν Ἱερουσαλήμ.

---

1. Τὸ νόημα εἶναι τοῦτο: Ἰσραηλίτες χωριστεῖτε ἀπὸ τοὺς Ἰουδαίους καὶ μείνετε ὅπως πρῶτα στὶς δικές σας σκηνές, τῆς πατριᾶς σας, δηλαδὴ κάνετε δικός σας κράτος.

Τὸ βόρειο βασίλειο κρατήθηκε ὣς τὸ 722, ἐνῶ τὸ νότιο ὣς τὸ 586. Μέσα στὰ χρόνια αὐτὰ σημειώθηκε ἔντονη πάλη, μὲ ἐπαναστατικὲς ἐκδηλώσεις. Ἰδεολογικὰ οἱ ταξικοὶ ἀνταγωνισμοὶ ἐξακολουθοῦν νὰ παρουσιάζονται μὲ θρησκευτικὴ μάσκα. Ὁ ταξικὸς ἀγώνας δηλαδὴ ἐκδηλώνονταν μὲ συνθήματα γιαχβικὰ καὶ ἀντιγιαχβικά. Ὁ Γιαχβὲ γίνεται ὁ προστάτης τῶν καταπιεζομένων καὶ οἱ Ἐλοχεὶμ τῆς πλουτοκρατίας. Ἔτσι δημιουργήθηκε μιὰ ἰσχυρὴ ἀντιπολίτευση, ποὺ ἀγωνίζονταν νὰ φέρει στὸν ἴσιο δρόμο τοὺς βασιλιάδες καὶ τοὺς ἐκμεταλλευτὲς γενικὰ τοῦ λαοῦ. Τὴν ἀντιπολίτευση, τόσο στὸ βόρειο βασίλειο, ὅσο καὶ στὸ νότιο, τὴν ἐκπροσωποῦσαν οἱ λεγόμενοι Προφῆτες. Ἦταν φανατικοὶ γιαχβιστὲς καὶ τὰ κηρύγματά τους τὰ ἀντλοῦσαν ἀπὸ τὸ θεολογικὸ όπλοστάσιο τοῦ γιαχβισμοῦ. Οἱ πιὸ πολλοὶ ἀπὸ δαύτους στηρίζονταν στὴν πηγὴ Μ καί, μὲ βάση τὶς μωσαϊκὲς παραδόσεις, ἀναπτύσσανε τὴ διδασκαλία τους. Ἀποδοκιμάζοντας τὶς κυβερνητικὲς πράξεις, ἐπικρίνοντας, συμβουλεύοντας καὶ νουθετώντας, μιλοῦσαν σὰν ἀντιπρόσωποι τοῦ Γιαχβέ, γι' αὐτὸ οἱ διαμαρτυρίες καὶ νουθεσίες τους ἄρχιζαν καὶ τελείωναν μὲ τὴ φράση: τ ά δ ε ε ἶ π ε ν ὁ Γ ι α χ β έ.

Ἂς μὴν ξεχνοῦμε ἀκόμα πὼς ὁ γιαχβισμὸς δὲν ἦταν ἐκεῖνα τὰ χρόνια μιὰ θρησκεία μὲ πολύπλοκο θρησκευτικὸ περιεχόμενο. Ἡ θεολογία του ἦταν πολὺ ἁπλή. Ὁ Γιαχβὲ ἦταν ὁ κυρίαρχος θεός, ὁ φανατικὸς προστάτης τῶν ὀπαδῶν του καὶ ὁ ἐχτρὸς τῶν πολυθεϊστῶν. Οὔτε γιὰ μέλλουσα ζωὴ ἔκανε λόγο, οὔτε καὶ γιὰ τὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς. Οἱ ἠθικὲς ἐντολὲς τῆς γιαχβικῆς θεολογίας ἦταν ἁπλὲς καὶ ρεαλιστικές, ἐξυπηρετοῦσαν ἄμεσα τὸ μονοθεϊσμὸ καὶ τίποτ' ἄλλο. Γι' αὐτό, πρώτη καὶ βασικὴ ἀρχὴ ἦταν ὁ σκληρὸς πόλεμος ἐνάντια σὲ κείνους ποὺ δὲν πιστεύουν στὴ μονοθεϊστικὴ θρησκεία καὶ δὲν εἶναι πιστοὶ καὶ ἀφοσιωμένοι ὀπαδοὶ τοῦ Γιαχβέ. Ἀπὸ τὴν αἰτία αὐτή, ὁ γιαχβισμὸς ἐξελίχτηκε σὲ θρησκεία τῶν δυσαρεστημένων, πού, μὴν μπορώντας νὰ τὰ βγάλουν πέρα μὲ τοὺς ἐκμεταλλευτές, στήριξαν ὅλες τους τὶς ἐλπίδες στὸν Γιαχβέ.

Ἔτσι, ὁ προφητισμὸς δίνει ὁλότελα ἁπλοϊκὲς λύσεις στὸ κοινωνικὸ πρόβλημα τῆς ἐποχῆς του. Ρίχνει τὸ σύνθημα τῆς κ ο ι ν ω ν ι κ ῆ ς δ ι κ α ι ο σ ύ ν η ς, χωρὶς ὅμως νὰ προτείνει

καὶ ἀνάλογα μέτρα γιὰ βασικὲς κοινωνικὲς μεταρρυθμίσεις. Ἀπὸ τὶς ἰδιομορφίες τῆς κοινωνικοοικονομικῆς ζωῆς τῆς Παλαιστίνης δὲν μποροῦσαν, ὅσο φωτισμένοι στοχαστὲς κι ἂν ἦταν, νὰ ἰδοῦν τὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα σὰν ἀποτέλεσμα τῶν ἀντιθέσεων ποὺ δημιουργήθηκαν ἀπὸ τὶς καινούργιες παραγωγικὲς δυνάμεις καὶ τὶς νέες παραγωγικὲς σχέσεις. Ἔβλεπαν τὰ περασμένα, ὅπου δὲν ὑπῆρχε κοινωνικὴ ἀνισότητα καὶ μισοῦσαν τὸ καθεστὼς τῶν ἡμερῶν τους, γιὰ τὶς ἀντινομίες καὶ τὶς ἀδικίες ποὺ ἔφερνε.

Γιὰ τὴν παραπέρα ἀνάπτυξη τῆς τεχνικῆς, γιὰ τὴν κατάργηση τοῦ θεσμοῦ τῆς δουλείας, γιὰ τὸ ξαναμοίρασμα τῆς γῆς, δὲ διατύπωσαν συγκεκριμένα αἰτήματα. Τὸ ἰδανικὸ γιὰ τὸ ὁποῖο ἀγωνίζονται ὅλοι οἱ πρὶν τὴν αἰχμαλωσία Προφῆτες, ἀπὸ τὰ γραφτὰ κείμενα ποὺ ἔφτασαν ὥς ἐμᾶς, εἶναι: «Γυρίστε στὴ λατρεία τοῦ Γιαχβέ», ποὺ σήμαινε, ὄχι μόνο μονοπωλιακὴ λατρεία τοῦ Γιαχβέ, ἀλλὰ καὶ ἐπιστροφὴ στὸν πατριαρχικὸ κοινοτισμό. Προπαγανδίζοντας τὸ σύνθημα τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης, ἐννοοῦσαν νὰ ξαναγυρίσει ἡ ἰσραηλιτικὴ καὶ ἡ ἰουδαϊκὴ κοινωνία στὸ παλιὸ σύστημα τῆς πατριᾶς.

Οἱ Προφῆτες λοιπόν, ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι ἰδεολόγοι μεταρρυθμιστὲς τῶν ἀρχαίων ἀσιατικῶν καὶ μεσογειακῶν χωρῶν, καταπολέμησαν τὰ συμπτώματα τῆς κοινωνικῆς κακοδαιμονίας καὶ ὄχι τὶς βασικὲς αἰτίες. Ἔβλεπαν τὴν κοινωνικὴ ἀδικία, ἔδειχναν συμπόνια γιὰ τοὺς καταπιεζομένους, καταλάβαιναν πὼς τὸ κακὸ μποροῦσε νὰ φέρει κοινωνικὲς ἀνατροπὲς καὶ καταστροφές, ἀλλὰ οἱ ἰδιομορφίες τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας, ποὺ στηρίζονταν κυρίως στὸ θεσμὸ τῆς δουλείας, τοὺς ἔβαζαν παρωπίδες καὶ δὲν τοὺς ἄφηναν νὰ ἰδοῦν κατάματα τὶς βασικὲς ἀφορμὲς καὶ αἰτίες τῆς κοινωνικῆς ἀθλιότητας, ποὺ τοὺς τρόμαζε καὶ τοὺς ἔκανε νὰ γράφουν ἢ ν' ἀπαγγέλλουν ρητορικοὺς μύδρους ἐνάντια στοὺς καταπιεστὲς καὶ γδύστες τοῦ λαοῦ. Γι' αὐτοὺς δὲν ὑπῆρχε ἄλλη σωτηρία, παρὰ νὰ γυρίσουν θεληματικὰ οἱ Ἰσραηλίτες καὶ οἱ Ἑβραῖοι στὶς παλιὲς μορφὲς τῆς κοινοτικῆς ἰδιοχτησίας, σύμφωνα μὲ τὶς θρησκευτικοπολιτικὲς διατάξεις καὶ ἐντολὲς τοῦ παλιοῦ γιαχβισμοῦ. Γι' αὐτὸ κι ὅταν ἡ ὑπομονή τους ἐξαντλούντανε καὶ ἀναγκάζονταν ν' ἀπειλήσουν τοὺς ἀδικητὲς καὶ καταπιεστές, ἐπικαλούντανε τὴ βοήθεια τοῦ Γιαχβὲ καὶ «προφητεύανε» πὼς οἱ ἀδικούμενοι θὰ σωθοῦν

ἀπὸ ἐξωκοινωνικὲς δυνάμεις, ἀπὸ τὸν Γιαχβὲ ποὺ ἦταν «ὁ θεὸς τῆς δικαιοσύνης»[1].

Συμπέρασμα: Οἱ Προφῆτες τοῦ Ἰσραὴλ καὶ τοῦ Ἰούδα, ὅσο μεγάλοι ρήτορες καὶ ποιητὲς κι ἂν ἦταν κι ὅση συμπόνια κι ἀνθρωπισμὸ κι ἂν ἔδειξαν γιὰ τοὺς κοινωνικοὺς ἀπόκληρους τῆς ἐποχῆς τους, δὲν κατάλαβαν ὅπως καὶ τόσοι ἄλλοι πρὶν καὶ ὕστερ' ἀπ' αὐτοὺς φιλόσοφοι καὶ κοινωνιολόγοι δογματιστές, πῶς οἱ κοινωνικὲς σχέσεις εἶναι σφιχτοδεμένες μὲ τὶς κάθε φορὰ ὑπάρχουσες παραγωγικὲς δυνάμεις καὶ συνακόλουθα πώς, ἅμα ἡ κοινωνία ἀποχτήσει καινούργιες παραγωγικὲς δυνάμεις, οἱ ἄνθρωποι ἀλλάζουν τὸν τρόπο τῆς παραγωγῆς τους, μὰ ἀλλάζοντας τὸν τρόπο τῆς παραγωγῆς, ἀλλάζουν καὶ τὶς κοινωνικές τους σχέσεις. Αὐτοί, ἀντίθετα, ἔβλεπαν τὶς ἀθλιότητες τῆς ἐποχῆς τους καὶ τὴν ἀλλαγὴ τὴ ζητοῦσαν στὴν ἐπιστροφὴ στὶς περασμένες παραγωγικὲς σχέσεις. Ἔτσι ὁ Γιαχβὲ γι' αὐτοὺς εἶναι σὰ νὰ ποῦμε ἡ ἀτμομηχανὴ τῆς ἱστορίας. Αὐτὸς κανονίζει — ὅπως ἡ Θεία Πρόνοια τῶν χριστιανῶν — ὅλη τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη κι αὐτὸς δημιουργεῖ πότε μὲ τοὺς θυμούς του, καὶ πότε μὲ τὴ φιλάνθρωπη ἀντίληψή του, τὶς κάθε φορὰ δοσμένες κοινωνικὲς καταστάσεις.

---

1. Στὰ αἰτήματα τῆς φτωχολογιᾶς καὶ τῶν προλεταρίων ποὺ ζητοῦσαν καλυτέρεψη τῆς θέσης τους καὶ κοινωνικὴ δικαιοσύνη, οἱ γιαχβιστὲς ἀπαντοῦσαν: Ὁ Γιαχβὲ θὰ γίνει κυρίαρχος τοῦ κόσμου καὶ θὰ τὸν προσκυνήσουν ὅλοι οἱ βασιλιάδες τῆς γῆς καὶ θὰ γίνουν σ' αὐτὸν ὑποταχτικοὶ οἱ ἄλλοι λαοί:

> «Καὶ θὰ ἐλευθερώσει τὸν προλετάριο ποὺ στενάζει, καθὼς καὶ τὸ φτωχὸ καὶ τὸν ἀπροστάτευτο. Θὰ ἐλεήσει τὸ φτωχὸ καὶ τὸν προλετάριο ἀπὸ κάθε ἀδικία καὶ δολοπλοκία, θὰ λυτρώσει τὶς ψυχὲς αὐτῶν...» (Ψαλμ. 72, 10-14).

Κι ἀλλοῦ:

> «Πλούσιοι φτώχαιναν καὶ πείνασαν, ἐκεῖνοι ὅμως ποὺ ἦταν πιστοὶ στὸν Γιαχβέ, δὲ στερήθηκαν ἀπὸ κανένα ἀγαθό.» (Ψαλμ. 33, 11).

Ὁ προφητισμὸς ἀπ' αὐτὲς τὶς «ἀρχὲς» ξεκινοῦσε κ' ἔτσι ἔλυνε τὸ κοινωνικὸ πρόβλημα τῆς ἐποχῆς του!

Γι' αὐτό, μέσα στὶς μεγαλόστομες νουθεσίες, τὶς ἀπειλὲς καὶ τὰ κηρύγματά τους, ἡ πάλη τῶν τάξεων μόνο ἀρνητικὰ ἐκφράζεται. Εἶν' ἀλήθεια πὼς πολλὲς φορές, ὅπως θὰ ἰδοῦμε παρακάτω, ἔγιναν ἐπαναστάσεις καὶ ἡ ἀγροτιὰ κήρυξε ἀνοιχτὸ πόλεμο ἐνάντια στοὺς γαιοχτήμονες καὶ τὴν πλουτοκρατία τῶν πόλεων. Μὰ καὶ στὶς ἐπαναστατικὲς αὐτὲς ἐποχές, οἱ ἀγροτικὲς ἐξεγέρσεις ἰδεολογικὰ στηρίχτηκαν στὸ γιαχβισμό. Οἱ δολοφονίες καὶ οἱ σφαγὲς δικαιολογήθηκαν ἀπ' τοὺς Προφῆτες σὰν ξέσπασμα τῆς ὀργῆς τοῦ Γιαχβέ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Κοινωνική διαφοροποίηση καὶ οἱ πρῶτες ἀγροτικὲς ἐπαναστάσεις

Τὰ χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Σολομώντα εἶναι τὰ χρόνια τῆς μεγάλης ἀκμῆς τοῦ Ἰουδαϊκοῦ καὶ Ἰσραηλιτικοῦ Κράτους. Οἱ ἐξωτερικοὶ ἐχτροὶ δὲν ἀπειλοῦσαν τὸν Ἰσραὴλ καὶ ἡ εἰρήνη καὶ ἡ ἡσυχία φαίνονταν πὼς θὰ βαστοῦσε χρόνια (βλ. Β΄ Σαμ. 7, 1 καὶ πέρα καὶ Β΄ Βασιλ. 5, 5 καὶ πέρα). Στὴν Παλαιστίνη ἔρχονταν ἀσήμι καὶ χρυσάφι πολύ, καθὼς καὶ ἄλλες πραμάτειες καὶ ὁ Σολομὼν εἶχε ἀναπτύξει ἀνταλλαχτικὲς σχέσεις μὲ τὴν Αἴγυπτο καὶ τὴ Φοινίκη. Εἶχε μάλιστα φτιάξει καὶ στόλο, γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τῶν ἐμπορικῶν ἀνταλλαγῶν τοῦ κράτους του. Τὴν πολιτική του τὴν ἀκολούθησαν καὶ οἱ ὕστερ᾽ ἀπ᾽ αὐτὸν βασιλιάδες. Ἔγιναν πόλεμοι μὲ τὴν Ἐδὼμ (9ος καὶ 8ος αἰώνας), γιὰ τὴν ἐξασφάλιση καὶ ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου.

Μὰ πρὶν μιλήσουμε γιὰ τὸ ἐμπόριο, ἂς ρίξουμε μιὰ ματιὰ στὴν παλιὰ ἱστορία τῆς Παλαιστίνης, γιὰ νὰ ἴδοῦμε, συμπληρώνοντας τὰ ὅσα εἴδαμε πιὸ πάνω, ποιὰ ἦταν ἡ μορφὴ τῆς οἰκονομίας της ἐκεῖνα τὰ χρόνια καὶ ποιά ἦταν τὰ βασικὰ προϊόντα της.

Ἀπὸ τὶς πηγὲς ποὺ ἔχουμε, ξέρουμε πὼς ἦταν καὶ εἶναι μιὰ χώρα μᾶλλον ἀγροτική. Ἡ γεωγραφική της ὅμως θέση, ὅσο καιρὸ δὲν ἀντίκρυζε τὶς ἐξαπλωτικὲς τάσεις τῶν μεγάλων γειτονικῶν της χωρῶν, τὴν ἔκανε γεφύρι καὶ σταυροδρόμι γιὰ τὶς ἐμπορικὲς ἀνταλλαγές. Αὐτός της ὁ ρόλος τῆς ἔδωκε σπουδαία ἀνάπτυξη γιὰ μιὰ ὁρισμένη ἐποχή. Οἱ πόλεις της μεγάλωσαν σὲ πληθυσμὸ καὶ οἱ ἀνταλλαγὲς ἄρχισαν νὰ γίνονται σὲ μεγάλη κλίμακα.

Ἐξὸν ἀπὸ τὴ Σιχὲμ καὶ τὴν Ἱερουσαλήμ, ὑπῆρχαν καὶ ἄλλες μικρὲς πόλεις, ὅπου γίνονταν ἀγοραπωλησίες (βλ. Ἀριθ. 32, 41· Κριτ. 10, 4· Δευτερ. 3, 19). Ἡ χειροτεχνία ὅμως ἀναπτύχτηκε

πιὸ πολὺ στὶς μεγάλες πόλεις καὶ μάλιστα στὴν Ἱερουσαλήμ, ὅπου χτίζονταν μεγάλα σπίτια καὶ φτιάχνονταν εἴδη πολυτελείας γιὰ τοὺς πλούσιους (βλ. Α' Βασιλ. 6, 1 καὶ πέρα· 7, 1 καὶ πέρα). Οἱ βασιλιάδες ἔφεραν τεχνίτες ἀπὸ τὴν Τύρο (Β' Σαμ. 5, 11 καὶ Α' Βασιλ. 5, 25) καὶ αὐτοὶ χρησίμεψαν σὰ δάσκαλοι στοὺς ντόπιους Ἰσραηλίτες καὶ Ἑβραίους[1]. Μὰ βάση τῆς οἰκονομίας ἦταν ἡ ἀγροτικὴ καὶ χτηνοτροφικὴ παραγωγή[2].

Ἡ ἀμπελουργία σιγὰ - σιγὰ ἀναπτύχτηκε πολύ. Σῦκα βγάζαν πολλά, καρύδια ἐπίσης, καθὼς καὶ ἄλλους καρπούς, γιατὶ ὑπῆρχαν πολλὰ ἥμερα δέντρα[3]. Δεύτερο προϊὸν ὕστερ' ἀπὸ τὸ κρασὶ ἔρχονταν τὸ λάδι. Ἐπίσης καὶ σιτάρι ἔβγαζε ἡ χώρα ἀρκετό[4].

Ἐξ αἰτίας ποὺ ὑπῆρχαν δάση καὶ πολλὰ λειβάδια, ἀναπτύχτηκε, ὅπως εἴπαμε, σημαντικὰ καὶ ἡ χτηνοτροφία. Ὁρισμένες μάλιστα περιοχὲς ζοῦσαν ἀπὸ τὴ χτηνοτροφία, ὅπως καὶ στὸν παλιὸ καιρό[5].

Δημιουργήθηκαν λοιπὸν ὅλοι οἱ ὅροι, γιὰ ν' ἀναπτυχτεῖ παράλληλα καὶ τὸ ἐμπόριο.

Ἀπὸ τὶς βιβλικὲς πηγὲς μαθαίνουμε πὼς ἡ πρώτη μορφὴ τοῦ ἐμπορίου ἦταν οἱ ἀνταλλαγὲς ἀγροτικῶν προϊόντων μὲ τὶς γειτονικὲς χῶρες Φοινίκη, Αἴγυπτο καὶ Συρία[6]. Μὲ τοὺς πολέμους ὅ-

---

1. Φυσικὰ ἡ τεχνικὴ δὲν ξεπέρασε τὰ πλαίσια τῆς χειροτεχνίας. Ὁ θεσμὸς τῆς δουλείας στάθηκε γιὰ ὅλους τοὺς λαοὺς τῆς ἀρχαιότητας ἡ τροχοπέδη στὴν παραπέρα ἀνάπτυξη τῆς τεχνικῆς. Ἐξὸν ἀπὸ τὶς παραπάνω παραπομπὲς γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς χειροτεχνίας, βλέπε ἀκόμα καὶ Α' Βασιλ. 7, 14· Ἔξοδ. 31, 4· 35, 32 - 35· Κριτ. 14, 12 - 13· Παροιμ. 31, 13 καὶ πέρα.

2. Γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς χτηνοτροφίας βλ. Γέν. 37, 2· 12, 14· Κριτ. 4, 19· 5, 25 καὶ Α' Σαμ. 12, 1 καὶ πέρα.

3. Γιὰ τὴν ἀμπελουργία, τὴ δεντροκαλλιέργεια κλπ. βλ. Λευΐτ. 26, 3 καὶ πέρα· Κριτ. 9, 13 καὶ πέρα· 10, 27· Ἆσμα ᾀσμ. 6, 11· Ἠσ. 16, 9 καὶ πέρα· Ἱερ. 25, 30· Ὠσ. 14, 17. Ἔβγαζαν καὶ ἕνα εἶδος ρακί, τὸ πιοτὸ σίκερα. Βλ. Ἰησ. Ν. 24, 13.

4. Λευΐτ. 19, 9 καὶ πέρα· Ψαλμ. 65, 13· Ρούθ, 2, 1 καὶ πέρα· 3, 1 καὶ πέρα· Ὠσ. 14, 7.

5. Βλ. Α' Σαμ. 17, 34 καὶ πέρα· 25, 2 καὶ πέρα· Δευτερ. 3, 19· 22, 10· Ψαλμ. 65, 12· Ὠσ. 13, 4· Ἠσ. 30, 23 καὶ πέρα.

6. Οἱ μεγάλες ἐμπορικὲς - ἀνταλλαχτικὲς ἀρτηρίες ἦταν οἱ πόλεις Μεγκιντὼ καὶ ὁ κάμπος Γεζοριέλ.

μως, πού έκανε ὁ Δαβίδ, ἄνοιξε τὸ δρόμο πρὸς τὴ Δαμασκὸ καὶ τὴν Ἐρυθρὰ Θάλασσα. Οἱ ἀνταλλαγὲς φυσικὰ δὲ γίνονταν στὴν ἀρχὴ μὲ χρῆμα, ἀλλὰ πράμα μὲ πράμα. Ἀργότερα, στὰ χρόνια τοῦ Σολομώντα, ποὺ ἄνοιξε τὸ δρόμο πρὸς τὴ Φοινίκη, τὸ ἐμπόριο τῆς Παλαιστίνης πῆρε πιὸ μεγάλη ἀνάπτυξη [1]. Ὁ Σολομὼν ἔφτιαξε λιθόστρωτους δρόμους, ἔβαλε σὲ διάφορα σημεῖα φορατζῆδες γιὰ νὰ φορολογοῦν τοὺς ἐμπόρους καὶ ἐνίσχυσε τοὺς σιτοπαραγωγοὺς καὶ ἐλαιοπαραγωγούς, καθὼς καὶ τὴν ἀμπελουργία. Ἡ Γαλιλαία ἔγινε ἡ σιταποθήκη τῆς Παλαιστίνης καὶ μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῶν ἀνταλλαγῶν, παρουσιάστηκε ἡ ἀνάγκη τὸ Ἰσραηλιτοεβραϊκὸ Κράτος ν' ἀποχτήσει νόμισμα δικό του. Μὲ βάση λοιπὸν τὸ βαβυλωνιακὸ καὶ τὸ φοινικικό, ἔκοψε δική του μονέδα ὁ Σολομών, ποὺ εἶχε τὴν ἴδια ἀξία ποὺ εἶχαν καὶ τὰ νομίσματα τῶν γειτονικῶν του χωρῶν. Ἔτσι, οἱ ἀνταλλαγὲς εὐκολύνθηκαν πολύ, ἀλλὰ συνακόλουθα καὶ ἡ κοινωνικὴ διαφοροποίηση ἔφερε μεγάλες ἀλλαγὲς στὴν Παλαιστίνη. Οἱ ἀγροτικὲς περιοχὲς ὑποτάχτηκαν στὶς πόλεις καὶ κυρίως στὴν Ἱερουσαλήμ. Τὸ χειρότερο ὅμως ἦταν ποὺ γίνονταν εἰσαγωγὲς εἰδῶν πολυτελείας γιὰ τὴ νέα ἀριστοκρατία τοῦ χρήματος, γι' αὐτὸ γίνονταν μεγάλες ἐξαγωγὲς γεωργικῶν προϊόντων. Ἔτσι, οἱ ἀγροτικὲς καὶ λαϊκὲς μάζες ἄρχισαν ν' ἀντικρύζουν πολλὰ προβλήματα. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ ἡ ἐξαγωγὴ ἦταν μεγαλύτερη ἀπὸ τὴν εἰσαγωγή, ἀπὸ τὴν ἄλλη τὰ γεωργικὰ προϊόντα τῆς Παλαιστίνης πουλούντανε στὸ ἐξωτερικό, ὄχι ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς παραγωγούς, ἀλλὰ ἀπὸ τοὺς ἐμπόρους. Ἡ κατάσταση αὐτὴ ἔφερε πολὺ χρῆμα, ποὺ τὸ μάζεψαν οἱ πλουτοκράτες, ἐνῶ στὸ ἐσωτερικὸ ἁπλώθηκε φτώχεια καὶ σὲ μερικὰ χρόνια τὸ παλαιστινιακὸ νόμισμα ξέπεσε καὶ τὰ προϊόντα ὑπερτιμήθηκαν.

Ἡ οἰκονομία τῆς Παλαιστίνης σιγὰ - σιγὰ ἐξελίχτηκε σὲ παρασιτική. Παρὰ τὶς μεγάλες ἀνταλλαγές, ὁ ρόλος τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου ἦταν μᾶλλον μεσιτικός. Στὸν ἐμπορομεσιτικὸ αὐτὸ ρόλο

---

1. Δάσκαλοι τῶν Ἑβραίων καὶ τῶν Ἰσραηλιτῶν στὸ ἐμπόριο στάθηκαν οἱ παλαιοὶ κάτοικοι τῆς Παλαιστίνης, οἱ Χαναναῖοι. Ἐπειδὴ ὅμως, ὅπως εἴδαμε παραπάνω, τὸ ἐμπορικὸ κεφάλαιο μὲ τὶς ἀγοραπωλησίες του καὶ τὰ κερδοσκοπικά του τεχνάσματα ἔφερνε τὴ φτώχεια στοὺς μικροὺς καὶ μεσαίους παραγωγούς, οἱ Προφῆτες μισοῦν τοὺς ἐμπόρους καὶ κατακρίνουν κάθε εἴδους κερδοσκοπία.

εἰδικεύτηκαν τόσο πολὺ οἱ ἔμποροι τῆς Ἱερουσαλὴμ καὶ τῶν ἄλλων πόλεων, ὥστε τοὺς ἔδωκε τὶς δυνατότητες ἀργότερα (στὰ χρόνια τῆς αἰχμαλωσίας καὶ τῆς διασπορᾶς) νὰ γίνουν οἱ πρῶτοι ἔμποροι τῆς Κοντινῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς μεσογειακῆς λεκάνης.

Ἔτσι, ξέσπασε μιὰ τρομερὴ κρίση ποὺ βάσταξε χρόνια. Οἱ ἀγροτικὲς μάζες ξεκληρίστηκαν. Στὸ ἀναμεταξὺ πάρθηκαν διάφορα μέτρα, χωρὶς ὅμως κανένα ἀποτέλεσμα, γιατὶ ἀναπτύχτηκε ἡ κερδοσκοπία καὶ ὀργίαζε ἡ τοκογλυφία. Τὸ αἴσθημα τοῦ ἀτομικισμοῦ κυριαρχοῦσε μέσα στὰ εὔπορα στρώματα τοῦ πληθυσμοῦ καὶ ἡ κοινωνικὴ ἀνισότητα ὅλο καὶ πλάταινε, μὲ ὅλα τὰ ἐπακόλουθά της.

Ὁ Σολομών, μπροστὰ στὴν κρίση αὐτή[1], δὲ διστάζει νὰ πάρει δάνειο μὲ βαρεῖς ὅρους ἀπὸ τὸ βασιλιὰ τῆς Φοινίκης Χιρὰμ καί, ὅταν δὲν μπόρεσε νὰ τὸ πληρώσει, φορολογεῖ ἄγρια τοὺς ἀγρότες καὶ στὸ τέλος ἀναγκάζεται νὰ παραχωρήσει μιὰ λωρίδα ἔδαφος στὸ Χιράμ. Ἡ κατάσταση αὐτή, ποὺ κρατιόντανε μὲ τὴν τρομοκρατία, δημιούργησε ὅλους τοὺς ὅρους γιὰ ν' ἀρχίσει ἡ συγκέντρωση τῆς ἀγροτικῆς ἰδιοχτησίας στὰ χέρια τῶν τοκογλύφων καὶ κερδοσκόπων, ποὺ ἀποτελοῦσαν τὴν παλατιανὴ φατρία.

Ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ Σολομώντα καὶ δῶθε διαμορφώνονται ὁριστικὰ οἱ τάξεις μέσα στὴν Παλαιστίνη. Γύρω στὸ βασιλέα καὶ ἕνα μ' αὐτὸν εἶναι οἱ μεγάλοι γαιοχτήμονες. Ἀπ' αὐτοὺς βγαίνουν οἱ στρατηγοὶ καὶ οἱ ἀνώτεροι κρατικοὶ ὑπάλληλοι. Αὐτοὶ ἀποτελοῦν τὴ βάση τῆς κυρίαρχης τάξης. Κοντὰ σ' αὐτοὺς μιὰ ἄλλη ὁμάδα, τὸ νέο ἱερατεῖο (=οἱ θρησκευτικοὶ λειτουργοί), ἔχουν μερίδιο ἀπὸ τὴν ἐκμετάλλευση καὶ καταπίεση τῆς λαϊκῆς μάζας. Ἄλλο στρῶμα τῆς κυρίαρχης τάξης εἶναι ἡ πλουτοκρατία (ἔμποροι, τοκογλύφοι). Ὕστερα ἔρχονται οἱ ἀγρότες (οἱ ἂμ-χαάρετς)[2] καὶ κάτω-κάτω ἦταν οἱ κοινωνικοὶ ἀπόκληροι, οἱ ντάλλαθ ἂμ-χαά-

1. Ὁ Σολομὼν ἔκανε τὶς πιὸ μεγάλες σπατάλες. Καταξόδεψε ὅλο τὸ ἀπόθεμα ἀπὸ χρυσάφι καὶ ἀσήμι ποὺ εἶχε τὸ δημόσιο ταμεῖο, γιὰ νὰ φτιάξει ἔργα πολυτελείας, ποὺ ἱκανοποιοῦσαν τὴν καλοπέραση καὶ τὸ ξεφάντωμα τοῦ χαρεμιοῦ του καὶ τῆς πλουτοκρατικῆς κλίκας του.

2. Ἀπὸ τὶς πηγὲς τῆς Βίβλου μαθαίνουμε πὼς οἱ ἂμ-χαάρετς ἀρχίζουν ν' ἀπασχολοῦν τὸ κράτος ἀπὸ τὸ 693. Ὡστόσο καὶ ἀπὸ πολὺ πιὸ πρὶν ὑπῆρχαν καὶ ἔπαιζαν ρόλο στὴν κοινωνικὴ ζωὴ τῆς Παλαιστίνης.

ρετς (οἱ ἀχτήμονες, οἱ προλετάριοι [1]).

Ὅσο περνοῦν τὰ χρόνια, τόσο οἱ ἂμ - χαάρετς ξεκληρίζονται καὶ γίνονται νταλλὰθ ἂμ - χαάρετς.

Ἐνῶ οἱ κάμποι ἔβγαζαν σιτάρι καὶ γενικὰ οἱ ἀγροτικὲς περιοχὲς διάφορα προϊόντα (κρασί, λάδι, σῦκα κλπ.), καθὼς καὶ χτηνοτροφικὰ (ἀρνιά, κατσίκια, μαλλιά, γάλα, τυριά), οἱ ἀγρότες δυστυχοῦσαν. Δὲν πέρασε πολὺς καιρὸς καὶ οἱ δουλευτάδες ἄρχισαν νὰ ὑποφέρουν, νὰ πεινοῦν καὶ νὰ θεωροῦν κατάρα τὴ δουλειά. Ἔσπερναν καὶ δὲ θέριζαν. Πήγαιναν τὶς ἐλιὲς στὰ λιοτριβειὰ καὶ τὸ λάδι τοὺς τὸ ἔπαιρναν ἄλλοι. Ἔβγαζαν τ' ἀμπέλια τους σταφύλια καὶ ὁ μοῦστος πήγαινε στ' ἀφεντικά. Ἐκεῖ ποὺ ἔπρεπε νὰ βασιλεύει ἡ χαρὰ καὶ τὸ γέλιο, βασίλευε ἡ δυστυχία, ἡ βαρυγκομιὰ καὶ τὸ κλάμα [2].

Ἡ κατάσταση αὐτὴ ἔφερε φυσικὰ ἀντιθέσεις, ἀνακατωσοῦρες, ἐξεγέρσεις καὶ δημιούργησε τοὺς ὅρους γιὰ πολλὲς ἐπαναστατικὲς ταραχές.

Οἱ βιβλικὲς πηγές, ὅσο κι ἂν κάνουν λόγο γιὰ τὴ θρησκεία τοῦ Γιαχβέ, ὡστόσο μᾶς δίνουν ἀρκετὰ στοιχεῖα, γιὰ νὰ σχηματίσουμε μιὰ ξεκαθαρισμένη ἰδέα γιὰ τὶς κοινωνικὲς ἀντιθέσεις τῆς τοτινῆς ἐποχῆς καὶ τὴ μορφὴ τῆς οἰκονομίας στὴν πρὸ τῆς αἰχμαλωσίας περίοδο. Ἂν λοιπὸν τὶς μελετήσουμε προσεχτικά, θὰ ἰδοῦμε πὼς οἱ κυριότερες ἐξαγωγὲς ἦταν σιτάρι, μέλι, βάλσαμο καὶ κανελόλαδο (Ἰεζ. 27, 17 - 27), ἐνῶ οἱ εἰσαγωγὲς ἦταν σμάραγδο, πορφύρα, κεντήματα, βύσσος, κοράλλια, ἀχάτης, ἄσπρα μαλλιά, σιδερικά, καλάι, μυρωδικά, πολύτιμα ὑφάσματα, ἀκόμα καὶ ἀρνιὰ καὶ τραγιά. Ἡ Συρία, ἡ Αἴγυπτος, ἡ Φοινίκη ἦταν οἱ χῶρες ποὺ ἔστελναν τὰ παραπάνω εἴδη στὴν Παλαιστίνη.

Ὅπως βλέπουμε, ἐνῶ ἔβγαιναν στὸ ἐξωτερικὸ ἀγροτικὰ προϊόντα ποὺ ἦταν πρώτης ἀνάγκης, ἔρχονταν ἀπ' ἔξω εἴδη κυρίως πολυτελείας γιὰ τοὺς μεγαλοχτηματίες καὶ τοὺς πλούσιους ἀρχοντάδες, ποὺ μένανε καὶ γλεντοκοποῦσαν στὶς πολιτεῖες. Αὐτό, ὅπως θὰ ἰδοῦμε παρακάτω, εἶχε βαριὲς συνέπειες γιὰ τὶς λαϊκὲς

---

1. Οἱ Ο' τὴ λέξη ἂμ - χαάρετς στὰ ἑλληνικὰ τὴ μεταφράζουν: λαὸς τῆς γῆς, ἐνῶ τὴ λέξη νταλλὰθ ἂμ - χαάρετς: πτωχοὶ τῆς γῆς, δηλ. ἀχτήμονες.
2. Βλ. Ψαλμ. 126, 5 - 6· Ἠσ. 16, 9 καὶ πέρα καὶ 33, 9· Ἱερ. 25, 30.

μάζες.

Μὰ καὶ κάτι ἄλλο πρέπει νὰ σημειώσουμε ἐδῶ, γιὰ νὰ συμπληρώσουμε τὴν παραπάνω εἰκόνα. Οἱ ἐξαγωγὲς γίνονταν σὲ βάρος τοῦ λαϊκοῦ πληθυσμοῦ. Ὅπως καὶ τώρα, ὑπῆρχαν καὶ τότε χίλιοι τρόποι τὰ προϊόντα τῆς γῆς νὰ πηγαίνουν στὴν ἀγορά, ἀλλὰ νὰ κερδίζουν ἀπὸ τὶς ἀγοραπωλησίες ὄχι οἱ παραγωγοί τους, παρὰ οἱ ἐμπόροι καὶ γενικὰ οἱ πλουτοκράτες. Κοντὰ σ' αὐτά, ἄρχισε νὰ γίνεται ἐντατικὴ καὶ καταστροφικὴ ἐκμετάλλευση ὅλης τῆς ἀγροτικῆς περιοχῆς. Κανένα μέτρο δὲν παίρνονταν γιὰ νὰ λιπαίνεται ἡ γῆς. Οἱ μεγαλοϊδιοχτῆτες γιὰ τὸ μόνο ποὺ νοιάζονταν ἦταν νὰ δουλεύουν πολὺ οἱ δουλευτάδες.

Μὰ ἐνῶ ἡ γεωργία ἔμπαινε σιγὰ - σιγὰ σὲ μιὰ κρίση ποὺ δὲν εἶχε διέξοδο, καταστρέφονταν καὶ τὰ μεγάλα δάση τῆς Παλαιστίνης. Χρειάζονταν ξυλεία γιὰ νὰ φτιάχνουν ἔπιπλα γιὰ τὰ σπίτια καὶ τὰ παλάτια ποὺ ἔχτιζαν κι ἀκόμα γίνονταν μεγάλη ἐξαγωγὴ στὴ Φοινίκη κι ἀλλοῦ, γιὰ νὰ μπαίνουν εἴδη πολυτελείας. Ἀπ' ὅλες τοῦτες τὶς αἰτίες οἱ ἀγροτικὲς περιοχὲς φτώχαιναν καὶ στὶς πόλεις πλήθαιναν οἱ ἄνεργοι καὶ πεινασμένοι [1].

Μιὰ ποὺ οἱ ἀνταλλαγὲς πῆραν τέτοια ἔχταση, καὶ ἡ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ εἶχε ἐξαπλωτικὲς τάσεις. Γι' αὐτὸ καὶ δὲν ἄργησαν νὰ κάνουν τὴν πολιτεία Ἐλὰτ στὸν ἀραβικὸ κόλπο σκάλα τοῦ ἐμπορίου τους. Ἀπ' αὐτὴν ἔρχονταν τὸ χρυσάφι τῆς Ὀφὶρ καὶ ἀποικιακὰ ἀπὸ τὶς Ἰνδίες. Οἱ βασιλιάδες Ἰωσαφάτ, Ἰωράμ, Ἀμών, Ἰωσίας ἀγωνίστηκαν νὰ κρατήσουν τὸν ἀραβικὸ κόλπο τῆς Ἀκάβα, μὰ ἀργότερα ἔχασαν τὸν ἐμπορικὸ αὐτὸ σταθμὸ καὶ ἡ Ἐλὰτ πέρασε στὰ χέρια τοῦ βασιλιᾶ τῆς Συρίας Ρεσὶν (Β΄ Βασ. 16, 6).

Τὴν ἀκμὴ λοιπὸν τοῦ Ἰσραηλιτικοῦ Κράτους τηνε διαδέχθηκε ἡ παρακμή, ἅμα δημιουργήθηκαν οἱ ἀνάλογες ἐσωτερικὲς συνθῆκες ποὺ ἔφεραν σὲ ἀδιέξοδο τὴν ἰσραηλιτικὴ καὶ ἰουδαϊκὴ κοινωνία. Ἀπὸ τὰ χρόνια αὐτὰ καὶ δῶθε οἱ λαϊκὲς μάζες νοσταλγοῦν τὴν παλιὰ ἐποχὴ τοῦ νομαδικοῦ βίου καὶ τοῦ πατριαρχικοῦ κοινοτισμοῦ, ποὺ ἀντανακλοῦνταν στὰ παλιὰ τραγούδια τοῦ Ἰσραὴλ καὶ γενικὰ στὶς παλιὲς παραδόσεις του.

---

1. Βλ. *γιὰ τὴν καταστροφὴ τῶν δασῶν καὶ τὴν ἐξαγωγὴ τῆς ξυλείας* Ἠσ. 33, 9· Ἰεζ. 27, 6· 27, 33 - 36· Ζαχ. 11, 2.

᾿Απ᾿ ὅσα λοιπὸν εἴπαμε ἴσαμε δῶ, γίνεται φανερὸ πὼς μὲ τὴ δημιουργία ἐμπορευματικῆς ἀνταλλαχτικῆς οἰκονομίας ἡ κοινωνικὴ διαφοροποίηση πῆρε μεγαλύτερη ἀνάπτυξη καὶ ἐξέλιξη καὶ συνακόλουθα οἱ κοινωνικὲς διακρίσεις ἄρχισαν νὰ γίνονται ἀγεφύρωτες. Τὰ μεγάλα ἐμπορικὰ κέρδη μαζεύονταν στὰ χέρια τῆς νέας πλουτοκρατίας καὶ δημιουργοῦσαν τοὺς ὅρους γιὰ νὰ ὀργιάζει ἡ τοκογλυφία σὲ βάρος τῶν μικροαγροτῶν, ποὺ ὁλοένα ξέπεφταν καὶ καταντοῦσαν ἀχτήμονες καὶ δοῦλοι. ᾿Απὸ τὴν ἄλλη πάλι μεριά, μέσα στὶς πόλεις καὶ κυρίως τὶς μεγάλες, ὅπως ἦταν ἡ Σαμάρεια, ἡ ῾Ιερουσαλήμ, ἄρχισε νὰ ἐμφανίζεται τὸ ἄνεργο πλῆθος τῶν κατεστραμμένων καὶ ξεπεσμένων ἀγροτῶν καὶ μικρονοικοκυραίων. ῞Οπως στὶς ἀγροτικὲς περιοχές, ἔτσι καὶ στὶς πόλεις, οἱ φτωχοὶ δὲν εἶχαν τὸ δικαίωμα νὰ ὑπηρετοῦν στὸ στρατὸ καὶ νὰ παίρνουν μέρος στὶς πολιτικὲς ὑποθέσεις τῆς χώρας, γιατὶ ἡ μάζα αὐτὴ δὲν εἶχε πολιτικὰ δικαιώματα, ἐνῶ στὸ ἀναμεταξὺ ὁ θεσμὸς τῆς δουλείας ὅλο καὶ πιὸ πολὺ ἁπλώνονταν καὶ γίνονταν τροχοπέδη στὴν παραπέρα τεχνικὴ ἀνάπτυξη καὶ ἐξέλιξη τοῦ ᾿Ισραηλιτικοῦ καὶ ᾿Ιουδαϊκοῦ Κράτους. ᾿Εξ αἰτίας ποὺ οἱ μικροκαλλιεργητὲς δυστυχοῦσαν καὶ ξέπεφταν, οἱ τοκογλύφοι ὄχι μόνο θησαύριζαν, ἀλλὰ καὶ ἔριχναν στὴν ἁρπάγη τῆς δουλείας μεγάλες μάζες. Τὰ δάνεια γίνονταν ὄχι μόνο σὲ χρῆμα, ἀλλὰ καὶ σὲ εἴδη. Οἱ πλούσιοι δάνειζαν χρῆμα στοὺς μικροαγρότες κι ἀκόμα ἔδιναν καὶ τὸ σπόρο κι ἄλλα ἀγροτικὰ εἴδη. ῾Ο τρόπος αὐτὸς τοῦ δανεισμοῦ πάντα ἦταν καταστρεφτικὸς γιὰ κείνους ποὺ δανείζονταν καὶ μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ πὼς ἦταν καὶ ἡ κυριότερη πηγὴ τῆς κοινωνικῆς ἀπαθλίωσης, ποὺ ἔσπρωξε ὄχι μόνο τὸν ᾿Ισραήλ, ἀλλὰ καὶ ὅλο τὸν ἀρχαῖο κόσμο στὴν καταστροφὴ καὶ τὸ ἀδιέξοδο. Οἱ μεγάλες ἀγροτικὲς ἰδιοχτησίες, ἐνῶ ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ δημιούργησαν μιὰ παρασιτικὴ τάξη ποὺ ζοῦσε μέσα στὴν κραιπάλη, τὴ χλιδὴ καὶ τὴν ἀχαλίνωτη σπατάλη τῶν κοινωνικῶν ἀγαθῶν, ἀπὸ τὴν ἄλλη ἔφεραν σὲ ἀπόγνωση μεγάλες μάζες τοῦ πληθυσμοῦ, ποὺ δυστυχοῦσαν, πεινοῦσαν κι ἀντίκρυζαν ὁλοχρονὶς τὴν ἀθλιότητα καὶ τὴν ταπείνωση[1]· ἐνῶ, ἀνάμεσα στοὺς πλούσιους καὶ τὸ προλεταριάτο, οἱ δοῦ-

1. Γ' Βασιλ. 4, 17· 9, 23 ᾿Αμ. 2, 6 καὶ πέρα καὶ 8, 4· ᾿Ησ. 8, 18 καὶ 5, 8-10· Μιχ. 2, 2.

λοι κάτω ἀπὸ φριχτὲς συνθῆκες ἦταν ἡ καθαυτὸ παραγωγικὴ τάξη, πού, ὅπως οἱ συνάδελφοί τους στὶς ἄλλες μεσογειακὲς καὶ ἀσιατικὲς χῶρες, ὕφαιναν τὸ σάβανο τοῦ ἀρχαίου κόσμου, μὲ τὸ νὰ γίνονται ἐμπόδιο στὴν παραπέρα ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων τῆς ἀρχαίας κοινωνίας.

Ὅσο κι ἂν ὁ Σολομὼν βασίλεψε σὲ μιὰ περίοδο μεγάλης ἀκμῆς τοῦ Ἰσραηλιτικοῦ Κράτους δὲν ἔλειψαν στὰ χρόνια του οἱ ἐσωτερικοὶ ταξικοὶ ἀνταγωνισμοί. Μὲ τὸ νὰ θέλει νὰ συμβιβάσει τὸν πολυθεϊσμὸ μὲ τὸ γιαχβισμὸ — πολιτικὴ ποὺ τοῦ τὴν ἐπέβαλαν οἱ ἔμποροι καὶ οἱ μεγαλογαιοχτήμονες — εἶχε δυσαρεστήσει τὰ μεγάλα στρώματα τοῦ πληθυσμοῦ, ποὺ τὸν ἔβλεπαν νὰ συμπαθεῖ καὶ νὰ συνεργάζεται μὲ τοὺς καταπιεστὲς τοῦ λαοῦ. Ἐπίσης καὶ ἕνα μέρος τῆς ἄρχουσας τάξης, ποὺ ζητοῦσε νὰ νομιμοποιηθεῖ ἡ τοκογλυφία καὶ νὰ μποῦν μεγαλύτερα βάρη στὶς λαϊκὲς μάζες ἀντιδροῦσε στὴ συμβιβαστικὴ πολιτικὴ τοῦ Σολομώντα.

Ὁ Σολομών, εἶν' ἀλήθεια πὼς προσπάθησε νὰ συμβιβάσει τὶς ἀντιθέσεις καὶ νὰ προλάβει κάθε ἐξέγερση. Μὰ δὲν τὰ κατάφερε νὰ σταματήσει τὸν ταξικὸ ἀνταγωνισμὸ καὶ νὰ φέρει τὴν ἡσυχία. Κι ὅσο περνοῦσε ὁ καιρός, τόσο γίνονταν ὄργανο τῶν τοκογλύφων καὶ τῶν γαιοχτημόνων, παίρνοντας καταπιεστικὰ μέτρα σὲ βάρος τοῦ λαοῦ.

Ὡστόσο ἡ ἐνάντια του ἀντιπολίτευση ἦταν πάντα ἰσχυρὴ καὶ χρόνο μὲ τὸ χρόνο δυνάμωνε ἀκόμα πιὸ πολύ. Ἡ μανία τοῦ πλουτισμοῦ ἔκανε τὴν ἄρχουσα τάξη ὁλοένα καὶ πιὸ ἀπαιτητική. Ἔτσι, ὁ Σολομὼν στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του ἀναγκάστηκε νὰ ὑποκύψει στὶς ἀξιώσεις τῶν τοκογλύφων καὶ τῶν ἐκμεταλλευτῶν τοῦ λαοῦ, ποὺ ζητοῦσαν ἐπίσημη σὰ νὰ ποῦμε ἀναγνώριση τῆς πολυθεΐας, μιὰ ποὺ ὁ Γιαχβὲ ἦταν ὁ θεὸς προστάτης τῆς φτωχολογιᾶς καὶ γενικὰ τῶν καταπιεζομένων. Ἡ Βίβλος λέει πὼς οἱ γυναῖκες του, ποὺ ἦταν ξένες, τὸν ἔκαναν ν' ἀλλαξοπιστήσει (βλ. Γ' Βασιλ. 11, 4). Αὐτὴ ὅμως ἡ δικαιολογία εἶναι ὁλότελα ἀπίθανη. Ὁ Σολομὼν βρέθηκε ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ μπροστὰ στὴν πίεση τῆς ἄρχουσας τάξης κι ἀπὸ τὴν ἄλλη ἀντίκρυζε τὴν ἐπαναστατικὴ ἐξέγερση τῶν λαϊκῶν μαζῶν (Α' Βασιλ. 11, 26 καὶ 11, 31, 33). Ὀργανώθηκε μάλιστα κ' ἐπανάσταση, μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Ἱεροβοάμ. Ὁ κύριος ὡστόσο ὑποκινητὴς καὶ ἀρχηγὸς τῆς φτωχολογιᾶς

ἦταν ὁ Προφήτης Ἀχία, ποὺ κατάγονταν ἀπὸ τὴ Σηλώ, δηλαδὴ ἀπὸ τὸ τότε κέντρο τοῦ γιαχβισμοῦ. Οἱ ταξικοὶ ἀνταγωνισμοὶ εἶχαν φέρει στὴ μέση καὶ τὶς παλιὲς φυλετοθρησκευτικὲς ἀντιθέσεις ἀνάμεσα στοὺς Ἰσραηλίτες καὶ τοὺς Ἑβραίους. Ὁ Ἀχία στὴν ἀντιπολιτευτικὴ καὶ ἐξεγερτική του προσπάθεια προπαγάνδιζε τὸ χωρισμὸ τοῦ Κράτους (Α' Βασιλ. 11, 31, 33).

Ἀπὸ τὰ χρόνια αὐτὰ ἄρχισε ν' ἀναπτύσσεται μίσος ταξικό. Πλούσιοι καὶ φτωχοὶ δὲ χωνεύονταν. Δὲ θέλει ρώτημα πὼς οἱ ἄμ-χαάρετς ἀποτελοῦσαν τὴ μεγάλη μάζα ποὺ ὑπέφερε καὶ δυστυχοῦσε. Ἡ κατάσταση αὐτὴ δημιούργησε μὲ τὸν καιρὸ ἐπαναστατικὴ ψυχολογία μέσα στὴν τάξη τῶν ἄμ-χαάρετς καί, ὅταν τὸ κακὸ παράγινε, ἡ ταξικὴ πάλη πῆρε ἐπαναστατικὸ χαραχτήρα.

Ἀπὸ τὶς βιβλικὲς πηγὲς ξέρουμε πὼς στὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ Σολομώντα, ξέσπασε μιὰ μεγάλη ἐπανάσταση. Ἡ ἐπανάσταση αὐτὴ εἶναι ἴσως ἡ πρώτη μεγάλη ἐξέγερση ποὺ ἔχει καθαρὰ ταξικὸ χαραχτήρα.

Ὅσο κι ἂν τὰ συνθήματά της ἦταν θρησκευτικὰ — πάλη γιαχβιστῶν καὶ πολυθεϊστῶν —, συγκρούστηκαν δυὸ ἀντίθετες κοινωνικὲς τάξεις, ἡ πλουτοκρατία καὶ ἡ ἀγροτιά. Στὴν ἀρχὴ ἡ νίκη ἦταν μὲ τὸ μέρος τῶν γιαχβιστῶν — τοῦ λαοῦ. Ὁ Σολομὼν ὅμως εἶχε στὰ χέρια του τὴν κρατικὴ μηχανὴ καὶ πολὺ στρατὸ κ' ἔτσι οἱ ἐπαναστάτες δὲν τὰ κατάφεραν νὰ ἐπικρατήσουν καὶ ὁ Ἱεροβοὰμ ἀναγκάστηκε γιὰ κάμποσα χρόνια νὰ ἐκπατριστεῖ στὴν Αἴγυπτο, μαζὶ μὲ πολλοὺς ἄλλους ἀπ' τοὺς ὀπαδούς του. Τότε ἦταν ποὺ ὁ Σολομὼν προσχώρησε στὸν πολυθεϊσμό. Ὕστερα ὅμως ἀπὸ μερικὰ χρόνια ὁ Σολομὼν πέθανε καὶ τὸ κράτος αὐτὴ τὴ φορὰ — γύρω στὰ 930 — χωρίστηκε σὲ δυὸ βασίλεια. Εἶναι φανερὸ πὼς στὴ μεγάλη τους πλειοψηφία τὰ δυὸ κράτη ἀποτελούντανε τὸ ἕνα ἀπὸ τοὺς Ἰσραηλίτες καὶ τὸ ἄλλο ἀπὸ τοὺς Ἑβραίους. Ὁ χωρισμὸς τῆς Παλαιστίνης σὲ δυὸ κράτη, ὅπως εἴδαμε στὸ παραπάνω κεφάλαιο, δικαιολογήθηκε ἀπ' τὴ μιὰ μεριὰ σὰν ἀποτέλεσμα τῆς φυλετικῆς ἀμάχης καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἦταν ὁ ἐπίλογος τῆς ἀντίθεσης τῆς ἀγροτιᾶς μὲ τὸ ἐμπορικὸ κεφάλαιο, ποὺ τώρα εἶχε τὴν ἕδρα του στὴν Ἱερουσαλὴμ[1]. Οἱ Βόρειοι (Ἰσραηλίτες), ποὺ ἀναγνώρισαν

1. Ὁ Σολομὼν μὲ τὶς ἐμπορικές του σχέσεις μὲ τὴ Φοινίκη καὶ τὴν Αἴ-

βασιλέα τους τὸν Ἱεροβοάμ, δήλωσαν καθαρὰ πὼς χωρίζονται ἀπὸ τοὺς Νοτίους (Ἰουδαίους), γιατὶ ὁ Σολομὼν εἶχε ἐπιβάλει βαριοὺς *φόρους καὶ ἡ ζωή τους ἦταν ἀβάσταχτη ἀπὸ τὴν ἐκμετάλλευση* (βλ. Α' Βασιλ. 12, 1 καὶ πέρα).

Ἐκεῖ ποὺ ἔφτασαν τὰ πράματα, μὲ τὴν ἐξωτερικὴ καὶ ἐσωτερικὴ πολιτικὴ τοῦ Σολομώντα, οἱ Βόρειοι κατάλαβαν πὼς δὲν εἶχαν κανένα συμφέρο νὰ ὑποστηρίζουν τοὺς Ἰουδαίους καὶ νὰ βρίσκονται κάτω ἀπὸ τὴν πολιτικὴ ἐπιρροὴ τῶν Ἱεροσολυμιτῶν.

Οἱ Βόρειοι, ποὺ οἱ πιὸ πολλοὶ ἦταν ἀπὸ καταγωγὴ Ἰσραηλίτες, *αὐτὴ τὴ φορὰ μπόρεσαν νὰ ἐπιβληθοῦν καί*, μὲ τὸ σύνθημα τοῦ γιαχβισμοῦ, νὰ χωριστοῦν ἀπὸ τὴ νότια περιοχή, στὴν ὁποία ὑπῆρχαν συγκεντρωμένοι οἱ πιὸ μεγάλοι τοκογλύφοι καὶ ἐκμεταλλευτὲς τοῦ λαοῦ. Μὰ οἱ λαϊκὲς μάζες δὲ χάρηκαν καὶ πολὺ τὴ νίκη τους. Ὁ Ἱεροβοὰμ στὴν ἀρχὴ ἔγινε ὄργανο τοῦ κόμματος τῶν γιαχβιστῶν, ποὺ πνευματικὸς ἡγέτης του ἦταν ὁ Ἀχία. Ὡστόσο ὅμως δὲν ἄργησε ὕστερ' ἀπὸ λίγο νὰ ὑποταχτεῖ στὴ θέληση τῶν πλουσίων καὶ νὰ ἐφαρμόσει ἀντιλαϊκὴ ἐσωτερικὴ πολιτική. Τὸ κράτος, ὅπως εἴπαμε, δὲν εἶναι ὑπερταξικὸς ὀργανισμός, ἀλλὰ καταπιεστικὴ μηχανὴ στὰ χέρια τῆς κυρίαρχης κάθε φορὰ τάξης. Ἔτσι καὶ στὸ βόρειο βασίλειο οἱ λαϊκὲς μάζες δὲν μπόρεσαν νὰ ἐπιβληθοῦν καὶ ὁ Ἱεροβοάμ, θέλοντας καὶ μή, ἔγινε ὁ ἐκφραστὴς τῶν συμφερόντων τῆς πλουτοκρατίας καὶ τὸ ἐκτελεστικό της ὄργανο. Συνεχίστηκε λοιπὸν ἡ καταπίεση καὶ ἡ ἐκμετάλλευση τῶν ἀγροτικῶν μαζῶν. Γι' αὐτὸ ξέσπασε ἐνάντιά του νέα ἐπανάσταση. Οἱ φορατζῆδες λιθοβολήθηκαν παντοῦ καὶ κανένας δὲν πλήρωνε τοὺς φόρους. Γιὰ μιὰ στιγμὴ ὁ Ἱεροβοὰμ ἀποφάσισε νὰ τὸ σκάσει καὶ νὰ πάει στὴν Ἱερουσαλήμ, γιὰ νὰ ζητήσει τὴ συνδρομὴ τῆς ἰουδαϊκῆς πλουτοκρατίας (Α' Βασιλ. 12, 8 - 21). Καὶ φαίνεται πώς, εἴτε ἀπὸ τὴ βοήθεια ποὺ πῆρε ἀπὸ τὴν Ἱερουσαλήμ, εἴτε ἀπὸ ἄλλη ξενικὴ συνδρομή, μπόρεσε νὰ τὰ βγάλει πέρα καὶ νὰ ἐπικρατήσει [1]. Δὲ βασίλεψε ὅμως παραπάνω ἀπὸ δεκαεφτὰ χρόνια.

γυπτο ἔκανε τὴν Ἱερουσαλὴμ τὸ γενικὸ πρακτορεῖο τῶν ἐμπορικῶν συναλλαγῶν καὶ ἀνταλλαγῶν μὲ τὸ ἐσωτερικὸ καὶ τὸ ἐξωτερικό.

1. Ἡ Βίβλος στὸ σημεῖο αὐτὸ τὰ λέει πολὺ μπερδεμένα. Τὸ κείμενο ποὺ ἔχουμε φαίνεται διορθώθηκε καὶ νοθεύτηκε καὶ ἔτσι ὑπάρ-

Ζώντας ἀκόμη, ἀνέβασε στὸ θρόνο τὸ γιό του Ναβάδ, ποὺ δὲν μπόρεσε κι αὐτὸς νὰ κυβερνήσει παραπάνω ἀπὸ ἕνα χρόνο (911 - 910), γιατὶ δολοφονήθηκε ἀπὸ κάποιον Βαεσά, ποὺ ἔγινε βασιλιὰς τοῦ βόρειου βασιλείου. Εἶναι πιθανό, ἡ δολοφονία τοῦ Ναβὰδ καὶ ἡ ἐξολόθρευση τῆς δυναστείας τοῦ Ἱεροβοὰμ νὰ ἦταν ἀποτέλεσμα ἐπαναστατικῆς ἐξέγερσης, ποὺ ἀρχηγός της ἦταν ὁ Ἀχία.

Μὰ καὶ πάλι ἡ κατάσταση χειροτέρεψε. Ὁ Βαεσὰ ὕστερ' ἀπὸ λίγα χρόνια ἔγινε ὄργανο τῶν ἐκμεταλλευτῶν τοῦ λαοῦ καὶ πῆρε στάση ἐχτρικὴ στοὺς γιαχβιστές. Ἡ Βίβλος μᾶς πληροφορεῖ πὼς ἐκδηλώθηκε ὑπὲρ τῆς ἀντιγιαχβικῆς πολυθεΐας. (Α' Βασιλ. 15, 34), ποὺ σὲ τελευταία ἀνάλυση σημαίνει, πώς, γιὰ νὰ στηρίξει τὸ θρόνο του, συνθηκολόγησε μὲ τοὺς γαιοχτήμονες καὶ τοὺς τοκογλύφους. Ἀπὸ τὴν αἰτία αὐτὴ οἱ Προφῆτες ἄρχισαν τὸν πόλεμο ἐνάντιά του. Ἕνας ἀπ' αὐτούς, ὁ Γεχοῦ, συγκεντρώνει γύρω του τὴν ἀντιπολίτευση καὶ προετοιμάζει τὰ πνεύματα γιὰ μιὰ νέα ἐξέγερση. Ἔτσι, στὰ 887, μόλις ἀνέβηκε στὸ θρόνο ὁ Ἐλά, ὁ γιὸς τοῦ Βαεσᾶ, δολοφονήθηκε ἀπὸ κάποιον Ζιμρὴ (Α' Βασιλ. 16, 9 - 13).

Εἶναι φανερό, πὼς ὁ νέος βασιλιὰς Ζιμρὴ ἦταν γιαχβιστής, μὰ κι αὐτὸς δὲν μπόρεσε νὰ κρατηθεῖ στὸ θρόνο του, γιατὶ κάποιος ἄλλος, ποὺ τὸν ἔλεγαν Ὀμρὴ (Α' Βασιλ. 16, 15 καὶ πέρα), ὀργάνωσε νέα ἐπανάσταση καὶ κατόρθωσε νὰ κρατήσει τὴν ἐξουσία κοντὰ δέκα χρόνια (886 - 875).

Στὴν ἐπαναστατικὴ τούτη πάλη στὸ τέλος νίκησαν οἱ μεγαλοχτηματίες καὶ οἱ πλουτοκράτες. Τὸν Ὀμρὴ τονε διαδέχτηκε ὁ γιός του Ἀχὰβ (875 - 854), ἀλλὰ στὰ χρόνια τῆς βασιλείας του ξέσπασαν νέες ταραχὲς καὶ νέοι ἐμφύλιοι σπαραγμοί, πάντα μὲ τὸ πρόσχημα τοῦ θρησκευτικοῦ ἀνταγωνισμοῦ, μὲ τὴ σημαία τοῦ Γιαχβὲ ἀπὸ μέρος τῆς φτωχολογιᾶς καὶ μὲ τὰ συνθήματα τῆς πολυθεΐας ἀπὸ τὴν πλουτοκρατικὴ παράταξη.

Στὰ χρόνια αὐτὰ παρουσιάζεται ἕνας νέος Προφήτης, ὁ Ἠλίας. Ἀπὸ καταγωγὴ εἶναι Ρεχαβίτης, φανατικὸς δηλαδὴ γιαχβιστής. Εἶναι ἄνθρωπος τοῦ λαοῦ, φτωχὸς καὶ βουνίσιος, τὸ ροῦχο ποὺ φοροῦσε ἦταν μιὰ πέτσινη προβιὰ στὴ μέση (Β' Βασιλ. 1, 8). Γύρω στὴ δράση τοῦ Προφήτη αὐτοῦ ὑπάρχουν ἀνακατωμένες παλιὲς καὶ

χουν πολλὲς ἀντιφάσεις μέσα σ' αὐτό. Δὲν εἶναι ὅμως δύσκολη ἡ ἀποκατάστασή του.

νέες παραδόσεις[1]. Στὰ μεταγενέστερα χρόνια εἶχε θρυλοποιηθεῖ καὶ ὁρισμένες του ἐπαναστατικὲς πράξεις παραποιήθηκαν καὶ παραμορφώθηκαν ὥστε νὰ πάρουν τὴ μορφὴ θαυμάτων.

Ἕνα ὅμως εἶναι σωστό: ὁ Ἠλίας ἦταν λαϊκὸς ἡγέτης καὶ ἐπαναστατικὴ φυσιογνωμία. Ὁ Ἀχάβ ἦταν φυσικὸ νὰ τὸν καταδιώξει, καθὼς καὶ τοὺς ὀπαδούς του[2]. Φαίνεται ὅμως πὼς ὁ Ἠλίας ἄρχισε τὸν ἀνταρτοπόλεμο, τραβήχτηκε στὸ βουνὸ Κάρμηλο καὶ ἐκεῖ χτυπήθηκε μὲ τοὺς στρατιῶτες τοῦ Ἀχάβ, ποὺ στάλθηκαν γιὰ νὰ τὸν πιάσουν. Ὁ Ἠλίας εἶχε μαζί τους πολλοὺς ἐπαναστάτες καὶ ἔτσι οἱ στρατιῶτες τοῦ Ἀχάβ ἐξολοθρεύτηκαν ὅλοι στὸ ποταμάκι Κισσάν[3].

Ὁ Ἀχάβ ὅμως δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ καθήσει μὲ σταυρωμένα τὰ χέρια καὶ ὀργάνωσε νέα ἐκστρατεία ἐνάντια στοὺς ἐπαναστάτες τοῦ Κάρμηλου. Ὁ Ἠλίας, μπροστὰ στὸν κίνδυνο νὰ πιαστεῖ αἰχμάλωτος, ἀποφάσισε νὰ περάσει στὴν Ἀραβία καὶ νὰ γυρίσει στὴν πατρίδα τῶν προγόνων του. Ἔχουμε πεῖ πὼς οἱ Ρεχαβίτες ἦταν παρακλάδι τῶν Κενιτῶν, ἀπὸ τὴν ἀραβικὴ περιοχὴ Χωρείβ, ποὺ ἦταν ἡ ἕδρα τοῦ Γιαχβὲ - Ἀτόν. Πῆγε ἐκεῖ γιὰ νὰ σωθεῖ καί, ὅταν ἔμαθε πὼς ἡ γιαχβικὴ παράταξη ξαναδυνάμωσε στὴν Παλαιστίνη, ξαναγύρισε.

Στὰ χρόνια αὐτὰ ὁ ἔγγονος τοῦ Ἀχάβ, ὁ βασιλιὰς Ἰωρὰμ (853 - 842) δολοφονήθηκε ἀπὸ τὸν Γεχοῦ κ' ἔτσι ἡ δυναστεία τοῦ Ἀχὰβ ἐξολοθρεύτηκε κι αὐτή.

Οἱ γιαχβιστὲς εἶχαν πάρει πάλι τὴν ἐξουσία στὰ χέρια τους, μὲ ἀρχηγὸ ὄχι μόνο τὸν Γεχοῦ, ἀλλὰ καὶ τὸν Προφήτη Ἐλισαῖο (Β΄ Βασιλ. 9, 1 - 37). Ἡ νέα ἐπανάσταση, μιὰ ποὺ ἐπικράτησε, εἶχε βαριὲς συνέπειες γιὰ τοὺς ἀντιφρονοῦντες. Ἔγιναν σφαγὲς καὶ τὰ πολυθεϊστικὰ ἱερὰ καταστράφηκαν ὅλα. Τὰ πιὸ μαχητικὰ στελέχη τοῦ Γεχοῦ καὶ τοῦ Ἐλισαίου ἦταν πάλι οἱ Ρεχαβίτες. Αὐ-

1. Ἐδῶ ἔχουμε πέντε, ἀνεξάρτητες τὴ μιὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη, παραδόσεις (βλ. καὶ Βέλλα, Θρησκευτ. προσωπικότητες, σ. 58 καὶ πέρα).

2. Αὐτὴ τὴν ἔννοια ἔχουν τὰ ὅσα λέει ἡ Βίβλος σχετικὰ μὲ τὶς Προφήτεῖες του καὶ τὴ δράση του (βλ. Α΄ Βασιλ. 17 - 18).

3. Κάτω ἀπὸ τὴ διήγηση πὼς στὸν Κάρμηλο πάλαιψαν οἱ Προφῆτες τοῦ Γιαχβὲ καὶ οἱ Προφῆτες τοῦ Βάαλ, κρύβεται μιὰ αἱματηρὴ συμπλοκὴ τῶν ὀπαδῶν τοῦ Ἠλία μὲ τοὺς στρατιῶτες τοῦ Ἀχάβ.

τοὶ ἔπαιξαν τὸν πιὸ ἀποφασιστικὸ ρόλο κι αὐτοὶ ἔδωκαν τὴ νίκη. Ἦταν βουνίσιος λαός, φανατικὸς στὸν Γιαχβέ. Μένανε σὲ σκηνὲς καὶ φαίνεται νὰ ζοῦσαν ἀπὸ τὴ χτηνοτροφία (βλ. Ἱερ. 35, 6· Β' Βασιλ. 10, 15-16). Ὁ πολιτισμός τους ἦταν πρωτόγονος καὶ γι' αὐτὸ ὁ νέος βασιλιὰς Γεχοῦ δὲν μποροῦσε νὰ στηριχτεῖ στὴν καθυστερημένη αὐτὴ μάζα. Αὐτοὶ ζητοῦσαν νὰ ξαναφέρουν τὸν Ἰσραὴλ στὴν πολιτικοκοινωνικὴ κατάσταση ποὺ ἦταν πρὶν ἀπὸ διακόσια καὶ παραπάνω χρόνια. Ἔτσι ἔνοιωθαν καὶ ἐξηγοῦσαν τὸ γιαχβισμό [1]. Ὁ Γεχοῦ ὅμως δὲν μποροῦσε νὰ στρίψει τὸ τιμόνι τῆς ἱστορίας πρὸς τὰ πίσω καὶ ἀναγκάστηκε νὰ κάνει ὁρισμένες ὑποχωρήσεις ἀπέναντι στοὺς γαιοχτήμονες καὶ τοὺς πλουτοκράτες, γιὰ νὰ μὴ διαλυθεῖ τὸ κράτος, δηλαδὴ φάνηκε ἀνεχτικὸς ἀπέναντι στοὺς πολυθεϊστές, γιατὶ δὲν μποροῦσε νὰ ξαναφέρει τὸ σύστημα τοῦ κοινοχτημονισμοῦ τῆς πατριᾶς. Ἀπὸ τὴν τέτοια του στάση κατηγορήθηκε πὼς δὲν ὑπηρέτησε μὲ ὅλη του τὴν καρδιὰ τὸν Γιαχβὲ καὶ πὼς ἁμάρτησε, ὅπως καὶ ὁ Ἱεροβοὰμ (βλ. Β' Βασιλ. 10, 28-31).

Ἐξάλλου, ἡ τελευταία τούτη ἐπανάσταση εἶχε μεγάλες συνέπειες. Ἦταν ἕνα μεγάλο τράνταγμα καὶ δὲν εἶναι καθόλου ἀπίθανο νὰ ὑποθέσουμε πὼς οἱ ἐχτροὶ τοῦ Γεχοῦ, ποὺ ἔβλεπαν νὰ ἐφαρμόζεται μιὰ πολιτικὴ ἀντίθετη μὲ τὰ συμφέροντά τους, ζήτησαν τὴ βοήθεια τῶν γειτονικῶν βασιλέων, γιατὶ ὑπάρχουν μαρτυρίες ποὺ μᾶς πληροφοροῦν πὼς οἱ Ἀραμαῖοι εἰσβάλανε στὴν πέραν τοῦ Ἰορδάνη περιοχὴ (Β' Βασιλ. 10, 32 καὶ πέρα).

Ὅπως καὶ νὰ εἶναι, πρέπει νὰ σημειώσουμε πὼς στὴν περίοδο αὐτὴ οἱ ἐπαναστατικὲς ἐξεγέρσεις ἦταν ἀγροτικὰ κινήματα ποὺ στρέφονταν ἐνάντια στὶς πόλεις καὶ στὸν τεχνικὸ γενικὰ πολιτισμὸ μὲ τὴ μάσκα τῆς θρησκείας. Οἱ ἀγροτικὲς μάζες ποὺ καταπιέζονταν ἔβλεπαν τὴν αἰτία τῆς τέτοιας κατάντιας τους, ὄχι μόνο στὴν ἐκμετάλλευση ποὺ τοὺς γίνονταν ἀπὸ τοὺς πλούσιους, ἀλλὰ καὶ στὰ ἔργα τοῦ πολιτισμοῦ γενικά, γι' αὐτὸ καὶ «ἀρνιόντανε» νὰ χτίσουν σπίτια ἢ νὰ καλλιεργήσουν ἀμπέλια καὶ ζοῦσαν σὲ σκηνὲς καὶ ἀπὸ τοὺς ἄγριους καρπούς.

---

1. Τὸ πολιτικό τους πρόγραμμα ἦταν νὰ ξαναφέρουν τὸν πατριαρχικὸ κοινοτισμὸ καὶ νὰ σταματήσουν τὴν ἐξάρτηση τῆς ἀγροτικῆς περιοχῆς ἀπὸ τὶς πόλεις.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

Τὸ ἄλυτο κοινωνικὸ πρόβλημα καὶ τὰ κηρύγματα τῶν προφητῶν

Ὕστερ' ἀπὸ ἕναν αἰώνα, ὄχι μόνο ἡ κατάσταση δὲν καλυτέρεψε, μὰ πῆγε καὶ στὸ χειρότερο. Στὰ χρόνια τοῦ βασιλιᾶ Ἱεροβοὰμ (784 - 744) ἡ κοινωνικὴ ἀνισότητα εἶχε φέρει σὲ ἀπόγνωση τὶς ἀγροτικὲς μάζες. Ἡ τοκογλυφία, ἡ αἰσχροκέρδεια, ἡ ἐκμετάλλευση, ἡ καταπίεση, εἶχαν δημιουργήσει ἀφόρητες κοινωνικὲς συνθῆκες στὴ μεγάλη μάζα τοῦ Ἰσραηλιτικοῦ Κράτους (Ἀμ. 2, 6 - 7 καὶ 5, 21). Οἱ τοκογλύφοι ἦταν οἱ φοβερώτεροι καὶ σκληρότεροι γδύστες καὶ ἐκμεταλλευτὲς τῶν μικροαγροτῶν. Τὸ τοκογλυφικὸ κεφάλαιο στὴν Παλαιστίνη παρουσιάστηκε μὲ τὴν ἴδια σκληρότητα καὶ μὲ τὴν ἴδια ἀπάνθρωπη μορφὴ ποὺ ἔδρασε καὶ στὶς ἄλλες μεσογειακὲς καὶ ἀσιατικὲς περιοχὲς (Ἀσσυρία, Αἴγυπτο, Ἑλλάδα κλπ.). Γι' αὐτὸ τὴν τοκογλυφία οἱ παλαιοὶ Ἰσραηλίτες τηνε λέγανε neschlech, ποὺ σημαίνει δ ά γ κ ω μ α. Ἡ νέα χρηματικὴ οἰκονομία καὶ ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἀτομικῆς ἰδιοχτησίας εἶχαν φέρει τὴ φτώχεια, τὴν πείνα καὶ τὴ δυστυχία στὸ νέο βασίλειο τοῦ Ἰσραήλ.

> «Δυστυχῶς ὅμως — γράφει ὁ καθηγητὴς καὶ ἑβραιολόγος Βέλλας — ὁ πλοῦτος καὶ ἡ γῆ δὲν εἶχον διαμοιρασθῆ κατ' ἀνάλογον μοῖραν πρὸς πάντα τὰ κοινωνικὰ στρώματα, ἀλλ' εἶχον περιέλθει εἰς χεῖρας ὀλίγων, ὑπὸ τὴν καταδυνάστευσιν τῶν ὁποίων ἐστέναζον αἱ μεγάλαι μᾶζαι τοῦ λαοῦ. Οἱ πένητες καὶ οἱ οἰκονομικῶς ἀσθενεῖς διετέλουν ὑπὸ τὴν καταθλιπτικὴν τῶν ὀλίγων πλουσίων δύναμιν καὶ οἱ ἀγρόται, ἀπολέσαντες τὴν γῆν των, ἐδούλευον τοὺς μεγαλοκτηματίας τῶν πόλεων. Ὑπὸ τοιαύτας συνθήκας ὁ ἀριθμὸς τῶν

ἀνέργων, τῶν πενήτων, ηὔξανε καθ' ἡμέραν. ('Αμ. 2, 6 ἑξ., 8, 4 ἑξ., 'Ησ. 5, 8 κλπ. Πρβλ. περαιτέρω καὶ Γ' Βασιλ. 4, 7). 'Εν ταῖς πόλεσι, παρὰ τὰς μεγάλας οἰκοδομὰς τῶν πλουσίων ἐξ ὡραίων τετραγωνικῶν λίθων, ἔκειντο αἱ πενιχραὶ τῶν πτωχῶν καλύβαι, τὰ ἄντρα τῶν ἀνέργων. (Γ' Βασιλ. 22, 39· 'Αμ. 3, 12, 15· 15, 11· 6, 1 ἑξ.). Παρὰ τὸν εὔθυμον πολυτελῆ βίον τῶν ἀρχόντων καὶ πλουσίων ἐξελίσσετο ἐν ταῖς πόλεσι μαρτυρικὴ καὶ ἀγωνιώδης τῶν πτωχῶν ζωή. ('Αμ. 4, 1 ἑξ., 6, 4 ἑξ.). 'Η τοιαύτη διαμορφωθεῖσα κοινωνικὴ κατάστασις ἠπείλει ν' ἀνατρέψῃ πρόρριζα τὸ 'Ισρ. Κράτος.

... Μέσα, οἷα ἡ καταδυνάστευσις τῶν κατωτέρων ὑπὸ τῶν ἀνωτέρων, ἡ ἐπιβολὴ τοῦ δικαίου τοῦ ἰσχυροτέρου καὶ ἄλλα παρόμοια, δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἐπιφέρωσι τὴν ποθουμένην λύσιν. Καταδυνάστευσις τῶν κατωτέρων τάξεων ὑπὸ τῶν ἀνωτέρων, ἀπάνθρωπος ἐκμετάλλευσις τῶν πτωχῶν ὑπὸ τῶν πλουσίων, τελεία διαστροφὴ τῆς ἐννοίας τῆς δικαιοσύνης, μαρτυροῦνται καὶ ζωηρῶς εἰκονίζονται ὑπὸ τῶν συγχρόνων Προφητῶν... Εἶναι τρομερὰ τῷ ὄντι ἡ εἰκὼν τῆς ἠθικῆς καταπτώσεως, ἣν παρέχουν οἱ σύγχρονοι Προφῆται. 'Η καταδυνάστευσις τῶν πτωχῶν, ἡ διαστροφὴ τῆς δικαιοσύνης, ἡ ἔλλειψις τῆς ἀγάπης..., τὰ ψεύδη, αἱ βλασφημίαι, αἱ δολοφονίαι, ἀπεχθὴς αἰσχροκέρδεια, εἰδεχθεῖς πορνεῖαι καὶ μοιχεῖαι, εἶναι τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης...» (Βέλλα, Θρησκ. προσωπικ., 73 - 74).

Ἦταν καιρὸς λοιπὸν ν' ἀκουστεῖ ἡ φωνὴ τῶν καταπιεζομένων, ποὺ στὰ χρόνια αὐτὰ τοὺς ἀντιπροσώπευε ὁ Προφήτης 'Αμώς. 'Η παράδοση λέει πὼς κατάγονταν ἀπὸ ἕνα χωριουδάκι, ποὺ λέγονταν Τεκοὰ καὶ βρίσκονταν νοτιοανατολικὰ τῆς Βηθλεὲμ καὶ πὼς ἦταν τσομπάνος[1]. Φαίνεται ὅμως νὰ μαθήτεψε κοντὰ στὸ ἱερατεῖο

1. Δηλαδὴ κατάγονταν ἀπὸ περιοχὴ ποὺ βρίσκονταν στὸ 'Ιουδαϊκὸ Κράτος. Ἅμα μεγάλωσε ὅμως, θὰ ἔφυγε καὶ θὰ πῆγε στὴ χώρα τοῦ 'Ισραήλ. Τὰ ὅσα λέει ἡ Βίβλος, πὼς δραματίστηκε ἢ εἶδε τὸν Γιαχβέ, εἶναι μεταγενέστερες προσθῆκες καὶ θρύλοι. Τὸ σχετικὸ βιβλίο, ποὺ φέρνει τὸ ὄνομά του,

τῆς Σηλώ, γιατὶ εἶναι γνώστης τῆς μωσαϊκῆς - γιαχβικῆς παράδοσης.

Ὁ Ἀμὼς — ἄσχετο ἂν τὸ κείμενο ποὺ ἔχουμε δὲν εἶναι ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὥς τὸ τέλος γνήσιο — σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση παρουσιάστηκε μεγαλόστομος ὑποστηριχτὴς τῶν καταπιεζομένων:

«Τάδε λέει ὁ Γιαχβέ:
Γιὰ τρεῖς ἁμαρτίες τοῦ Ἰσραὴλ
καὶ γιὰ τέσσερες ἀκόμα
δὲ θὰ τονε παιδέψω·
γιατὶ ὅμως πουλᾶνε τὸν ἀθῶο
γιὰ νὰ (πάρουν) χρήματα
καὶ τὸ φτωχὸ γιὰ ἕνα ζευγάρι παπούτσια
(θὰ τοὺς παιδέψω).
Αὐτοὶ ποὺ τὸ κεφάλι τῶν φουκαράδων
τὸ κάνουν θρύψαλα
καὶ σκοτώνουν τὸ φτωχό...

... ...

Καὶ τὰ ροῦχα ποὺ εἶναι δοσμένα ἐνέχυρο
τ' ἁπλώνουν κοντὰ στὸ κάθε θυσιαστήριο
καὶ πίνουν τὸ κρασὶ τῶν καταπιεζομένων
στὸν οἶκο τοῦ Γιαχβέ...

... ...

Νά, θὰ σᾶς κάνω νὰ τρέμετε,
ὅπως τραντάζεται τὸ κάρο
ποὺ 'ναι γεμάτο ἄχερα.»

(2, 6· 7, 13)

Κι ἀλλοῦ μαστιγώνει τὴν πλουτοκρατία καὶ τὴν ἀριστοκρατία μὲ καυτερὴ γλώσσα:

(1, 1 καὶ 7, 14) λέει πὼς ὁ Προφήτης αὐτὸς ἦταν τ σ ο μ π ά ν ο ς. Δὲν πρέπει τὴ λέξη β ο σ κ ὸ ς - π ο ι μ ή ν νὰ τὴν ἑρμηνέψουμε στενά. Μᾶλλον ἐννοεῖ τὸν χτηνοτρόφο. Θὰ ἦταν κάποιος τσέλιγκας, ποὺ εἶχε τὰ μέσα νὰ μ ο ρ φ ω θ ε ῖ. Ὁ Winckler ὑποστήριξε πὼς ἦταν ἕνας φτωχὸς τσομπάνος. Τὴν ἄποψη αὐτὴ τὴν ἀντέκρουσε ὁ Küchler στὴ μελέτη του: Die Stellung des Propheten Jesaja zur Politik seiner Zeit, Τυβίγγη 1906.

«Ἀπὸ τὰ τέτοια σας φερσίματα,
ἐπειδὴ καταπιέζετε τὸ φτωχὸ
καὶ παίρνετε ἀπ᾽ αὐτὸν δοσίματα,
θὰ φτιάξετε μὲν σπίτια μαρμαροπελέκητα,
δὲ θὰ κατοικήσετε ὅμως σ᾽ αὐτά,
θὰ φυτεύετε ὡραῖα ἀμπέλια,
μὰ δὲ θὰ πίνετε τὸ κρασί τους.»
(5, 11· βλ. καὶ 3, 9· 4, 1· 8, 4)

Ὁ Ἀμὼς κατακεραυνώνει ἀκόμα καὶ τὶς ἀρχόντισσες τῆς Σαμάρειας, ποὺ ζοῦσαν ἔκλυτη καὶ πολυδάπανη ζωή, ἀπὸ τὴν καταπίεση καὶ τὴν ἐκμετάλλευση τῆς φτωχολογιᾶς ποὺ ἔκαναν οἱ ἄντρες τους. Τὶς παρομοιάζει μάλιστα μὲ τὶς ἀγελάδες τῆς Βασάν, ποὺ ἦταν οἱ πιὸ παχειές, γιατὶ βοσκοῦσαν στὰ πιὸ εὔφορα λειβάδια τῆς Παλαιστίνης:

«Ἀκοῦστε τοῦτα τὰ λόγια,
ἀγελάδες (=ἀρχόντισσες) τῆς Βασάν,
ἐσεῖς ποὺ καταπιέζετε τοὺς ἀδύνατους
καὶ τὴ φτωχολογιὰ ἀφανίζετε,
ἐσεῖς ποὺ λέτε στοὺς ἄντρες σας
"φέρτε νὰ πιοῦμε".
Ἔκανε ὅρκο ὁ παντοκράτορας Γιαχβὲ
στὴν ἁγιότητά του (κ᾽ εἶπε):
Νά, ἔρχονται μέρες (τιμωρίας) γιὰ σᾶς
καὶ θὰ σᾶς διώξουν μὲ ἀξίνες
κι ὅ,τι μείνει (θὰ τὸ χτυπήσουν)
μὲ καμάκια.
Καὶ ἀπὸ τὰ παχνιά σας (=ἀρχοντικά σας)
θὰ διωχτεῖτε ἡ καθεμιὰ ἀπὸ σᾶς
καὶ θὰ πᾶτε στὸ Ἑρμὼν[1].
Αὐτὰ λέει ὁ Γιαχβέ.»
(4, 1 - 3)

Χτυπάει ἐπίσης καὶ τοὺς δικαστὲς ποὺ εἶχαν γίνει ὄργανα τῶν ἐκμεταλλευτῶν τοῦ λαοῦ:

«Ἀλίμονο σὲ κείνους ποὺ διαστρέφουν τὸ δίκαιο
καὶ ρίχνουν κατάχαμα τὴ δικαιοσύνη.

1. Στὸ βόρειο μέρος, τὸ πιὸ φτωχό, θέλει νὰ πεῖ πὼς θὰ φτωχύνουν καὶ θὰ πεινᾶνε.

Αὐτοὶ μισοῦν κοντὰ στὶς Πόρτες[1]
ἐκεῖνον ποὺ ἔχει τὸ δίκαιο
καὶ ὅποιον λέει τὴν ἀλήθεια τονε σιχαίνονται...

... ...

Ξέρω καλὰ τὶς πολλές σας ἁμαρτίες
καὶ τὰ ἀμέτρητα κακουργήματά σας.
Ἐσεῖς ποὺ καταπιέζετε τὸ δίκαιο, παίρνετε λύτρα
καὶ τὸ φτωχὸ κοντὰ στὶς Πόρτες τονε τσακίζετε.»
(5, 7-10, 12· βλ. καὶ 2, 6· 3, 10)

Οἱ πλούσιοι — λέει ἀκόμα ὁ Ἀμὼς — τρῶνε ζωντανοὺς τοὺς ἀπόκληρους καὶ ξεκληρίζουν τὴ φτωχολογιὰ ποὺ καλλιεργεῖ τὰ χωράφια καὶ τὰ ἀμπέλια. Ὁ νοῦς τους εἶναι πότε νά 'ρθει ὁ μήνας, ν' ἁρπάξουν τοῦ φτωχοῦ τὸ γέννημα καὶ πότε νά 'ρθει τὸ Σάββατο μὲ ξίκικα ζύγια νὰ γελάσουν τὸν ἀγρότη καὶ νὰ τοῦ πάρουν τὸ σιτάρι του. Ἔτσι, γιὰ ἕνα ζευγάρι παπούτσια ἀγοράζουν τὸν κάθε φουκαρὰ καὶ τὸν κάνουν δοῦλο τους (βλ. Ἀμ. 8, 4 καὶ πέρα).

Ὁ Ἀμὼς δὲ βλέπει ἄλλη σωτηρία, παρὰ νὰ γυρίσει ἡ ἰσραηλιτοϊουδαϊκὴ κοινωνία στὰ παλιὰ συστήματα τοῦ πατριαρχικοῦ κοινοτισμοῦ[2]. Ἄλλη λύση δὲν ὑπάρχει. Ἂν δὲν ἀλλάξουν μυαλὰ οἱ πλούσιοι καὶ οἱ δυνάστες, τότε θὰ γίνει λαϊκὴ ἐπανάσταση μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν ἴδιο τὸν Γιαχβέ.

Τότε ὁ Ἥλιος θὰ πάψει νὰ θερμαίνει καὶ νὰ φωτίζει (5, 20)[3]. Οἱ ἐκμεταλλευτὲς θὰ μετανοήσουν πικρὰ γιὰ ὅ,τι κάνουν. Θ' ἀφανιστοῦν καὶ θὰ περάσουν μαῦρες μέρες δυστυχίας. Ἡ πείνα θὰ

1. Κοντὰ στὴν πόρτα τοῦ κάστρου τῆς Πόλης ὑπῆρχε πλατεία κ' ἐκεῖ μαζεύονταν ὁ λαὸς καὶ οἱ κριτὲς δίκαζαν κ' ἔβγαζαν τὶς ἀποφάσεις τους. Ὥστε Πόρτες ἐδῶ εἶναι τὸ μέρος ποὺ γίνονταν οἱ δίκες.

2. «... Καὶ ὅμως ἐν τῷ βιβλίῳ του (τοῦ Ἀμὼς) δὲν εὑρίσκομεν σαφῶς διατυπωμένην τὴν ἰδέαν ταύτην (τοῦ individualismus), ἀλλ' ἡ θρησκεία παρουσιάζεται, ὅπως καὶ ἀρχαιότερον, ὑπὸ τὴν ἀντίθετον μορφήν, καθ' ἣν ὁ θεὸς ἔρχεται εἰς σχέσιν πρὸς τὴν ὁλότητα, τὸν λαὸν (kollectivismus), ἐνῶ τὸ ἄτομον χάνεται.» (Βέλλας, Θρησκ. προσωπικ., 88).

3. Βλ. καὶ 8, 8. Ἐδῶ ἡ προφητεία τοῦ Ἀμὼς εἶναι ἐξαρτημένη ἀπὸ τὴν αἰγυπτιακὴ-ἐχνατονικὴ λατρεία τοῦ Ἀτὸν (Ἥλιου).

ἐξολοθρέψει τοὺς πάντες. Ὅλοι, τότε, θὰ ζητοῦν τὸν Γιαχβὲ καὶ θὰ τὸν παρακαλοῦν νὰ τοὺς σώσει, ἀλλὰ δὲ θὰ τονε βρίσκουν. Τὰ ὄμορφα κορίτσια καὶ τ' ἀγόρια (τῆς ἄρχουσας τάξης) θὰ διψοῦν ἀπὸ ἔρωτα καὶ δὲ θὰ γευτοῦν τὴν ἀγάπη. Τὸ τέλος τους θὰ εἶναι κακὸ καὶ θὰ ρέψουν (Ἀμ. 8, 9 - 14). Ὅλοι οἱ φταῖχτες καὶ οἱ ἐκμεταλλευτὲς θὰ τιμωρηθοῦν ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Γιαχβέ, οἱ πολιτεῖες τους θὰ καταστραφοῦν καὶ τὸ βιός τους θὰ χαθεῖ [1].

Ὁ παντοδύναμος λοιπὸν Γιαχβὲ θὰ τιμωρήσει τοὺς ἄδικους καὶ ἐκμεταλλευτές [2]. Μὰ ἐννοεῖται πὼς ἕνα τέτοιο ἀντιπολιτευτικὸ κήρυγμα δὲν μποροῦσε νὰ γίνει ἀνεχτό. Μιὰ ποὺ ὁ Ἀμὼς μὲ τὴ διδασκαλία του *ἄρχισε νὰ παίρνει ἐπαναστατικὴ στάση*, καταδιώχτηκε (7, 10 - 17). Κ' ἔτσι δὲν ξέρουμε ποιό ἦταν τὸ τέλος του.

Συμπέρασμα: Στὰ χρόνια τοῦ Ἀμὼς δικαιοσύνη δὲν ὑπῆρχε. Οἱ φτωχοὶ ποὺ δὲν μποροῦσαν νὰ πληρώσουν τὰ χρέη τους πουλιόνταν καὶ γίνονταν σκλάβοι. Οἱ ἀγρότες ξεκληρίζονταν καί, ἐνῶ τοὺς ἔτρωγε τὸ λιοπύρι, δὲν ἔβγαζαν τίποτε, γιατὶ δούλευαν σὲ ξένη γῆς καὶ σ' αὐτοὺς ἔμενε μόνο ἡ λάσπη καὶ ἡ σκόνη ποὺ κολλοῦσε πάνω τους. Οἱ γαιοχτήμονες πάλι ζοῦσαν μιὰ ζωὴ ὀργιαστική. Μεθοκοποῦσαν ὁλημερὶς καὶ ὁλονυχτὶς μαζὶ μὲ πόρνες, ξοδεύοντας ἀξένοιαστα τὸ χρῆμα ποὺ ἔβγαζαν ἀπὸ τὴν καταπίεση τῶν ἐκμεταλλευομένων ἀγροτῶν (βλ. Ἀμ. 2, 6 καὶ πέρα).

Στὰ χρόνια αὐτὰ ἐπικρατεῖ στὸ βόρειο βασίλειο ἡ πολιτικὴ ἀκαταστασία. Οἱ βασιλιάδες ὁ ἕνας ὕστερ' ἀπὸ τὸν ἄλλον πέφτουν. Γι' αὐτὸ τὸν Ἱεροβοὰμ Β΄ τονε διαδέχεται ὁ γιός του Ζαχαρίας, ποὺ παραπάνω ἀπὸ ἔξη μῆνες δὲν χάρηκε τὸ θρόνο του, γιατὶ κάποιος Σαλλοὺμ τονε σκότωσε· μὰ κι αὐτὸν τονε δολοφονεῖ ὕστερ' ἀπὸ ἕνα μήνα ὁ Μεναχέμ, ποὺ κρατᾶ τὴν ἐξουσία κοντὰ δέκα χρόνια (743 - 734), μὲ τὴν ὑποστήριξη τῶν Ἀσσυρίων. Ἅμα πέθανε ὁ Μεναχέμ, ἀνέβηκε στὸ θρόνο ὁ Πεκάχγια (Φακεσίας, κατὰ τοὺς Ο΄). Μένει δυὸ χρόνια (733 - 731) καὶ γίνεται βασιλιὰς ὁ Πεκὰχ (Φακέ).

---

1. Ἀμ. 3, 9 - 10 καὶ 15· 6, 8 - 9· 9, 2 - 15· 5, 1 - 3 καὶ ἀλλοῦ.

2. Στὰ ὕστερ' ἀπὸ τὴν αἰχμαλωσία χρόνια πλάστηκε ἡ παράδοση πὼς ὁ Ἀμὼς προφήτεψε τὴν καταστροφὴ τοῦ Ἰσραὴλ καὶ τὴν ὑποδούλωσή του. Οἱ σχετικοὶ στίχοι (9, 13 - 15) δίχως ἄλλο εἶναι νεώτεροι. Φτιάχτηκαν πολὺ ἀργότερα, γιὰ νὰ δώσουν ἱστορικὰ στηρίγματα στὴ γιαχβιστικὴ παράταξη.

Οἱ ἐξωτερικὲς ἐπεμβάσεις ὅμως εἶναι τώρα συχνότερες καὶ δημιουργιένται δυὸ ἀντίπαλα κόμματα, τὸ φιλοασσυριακὸ καὶ τὸ φιλοαιγυπτιακό. Τὰ ἴδια πολιτικὰ κόμματα ὑπῆρχαν καὶ στὸ νότιο βασίλειο, ἐκεῖ ὅμως ἰσχυρότερο εἶναι τὸ φιλοαιγυπτιακό. Ἀπὸ τὶς τέτοιες ἀντιθέσεις στὴν ἐξωτερικὴ πολιτική, ποὺ ἀντανακλοῦσαν τὶς ἀντιθέσεις τοῦ ἰσραηλιτικοῦ καὶ ἰουδαϊκοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου, ποὺ ἤθελε νὰ κρατήσει τὶς σχέσεις του καὶ τοὺς δεσμούς του μὲ τὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο, ξέσπασε πόλεμος ἀνάμεσα στὸ βόρειο καὶ νότιο βασίλειο, ὁ λεγόμενος συροεφραϊμικός.

Σὲ τούτη τὴν ἐποχή, ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Ἱεροβοὰμ καὶ δῶθε, ἕνας ἄλλος Προφήτης, ὁ Ὠσηέ, παρουσίασε τὴν ἴδια δράση (750 - 730). Αὐτὸς ἴσως κατάγονταν ἀπὸ ἀριστοκρατικὴ γενιά. Στὰ νιάτα του μπλέχτηκε μὲ μιὰ ἀριστοκράτισσα, τὴν ἔκανε γυναίκα του, ἀλλὰ δὲν ἄργησε νὰ ἰδεῖ τὴν πορνεία μέσα στὸ σπίτι του. Τὸ περιστατικὸ αὐτὸ φαίνεται νὰ εἶχε ἀποφασιστικὴ σημασία στὸ χαρακτῆρα του. Τὸ κοινωνικό του περίγυρο ἦταν ἀπὸ κάθε μεριὰ σάπιο. Ἀπογοητεύτηκε, ἀλλὰ δὲν ἀποτραβήχτηκε ἀπὸ τὴ δράση. Πῆγε μὲ τὸ μέρος τῶν ἀδικουμένων. Ἐγκολπώθηκε τὶς νέες ἰδέες καὶ ἀνακατεύτηκε στὴν κίνηση τῶν Ρεχαβιτῶν.

Ἡ κατάσταση, τόσο στὶς βόρειες ἐπαρχίες, ὅσο καὶ στὶς νότιες, ἦταν ἀπελπιστική. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, ὕστερ' ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Ἱεροβοάμ, ἡ ἐκμετάλλευση τῶν λαϊκῶν μαζῶν ξεπέρασε κάθε ὅριο· κι ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἀπειλοῦν τὸ Ἰσραηλιτικὸ Κράτος οἱ Αἰγύπτιοι καὶ οἱ Ἀσσύριοι. Γίνεται λοιπὸν φανατικὸς γιαχβιστής. Μόνη σωτηρία εἶναι νὰ γυρίσει ὁ λαὸς τοῦ Ἰσραὴλ στὴν παλιὰ θρησκεία τοῦ Γιαχβέ, νὰ πάψουν οἱ ἀδικίες, νὰ ἐπικρατήσει ἡ ἠθικὴ καὶ νὰ βασιλέψει ἡ ἀγάπη καὶ ἡ ἀλληλεγγύη:

«Ἀκοῦστε τὸ λόγο τοῦ Γιαχβέ, παιδιὰ τοῦ Ἰσραήλ,
γιατὶ ὁ Γιαχβὲ τὰ ἔχει βάλει μὲ τοὺς κατοίκους τῆς χώρας.
Ἐπειδὴ δὲν ὑπάρχει ἀλήθεια, οὔτε ἀγάπη,
οὔτε γνώση τοῦ θεοῦ σὲ τούτη τὴ χώρα.
Κατάρα καὶ ψέματα,
δολοφονίες καὶ κλοπὲς
καὶ μοιχεῖες κυριαρχοῦν·
αἵματα πάνω στὰ αἵματα μαζεύονται.

Γιὰ τοῦτο ὁ τόπος πάει κατὰ διαβόλου
καὶ τὸ κάθε τι σὲ μᾶς μαραίνεται.» (4, 1 - 3)

Καὶ ἀλλοῦ λέει:

«Συμφωνίες κάνουν ψεύτικες,
ὅρκους παίρνουν,
συνθῆκες ὑπογράφουν
καὶ τὸ δίκαιο ἀνθεῖ
σὰ δηλητηριώδικο φυτό.» (10, 4· βλ. καὶ 12, 2)

Ὅπως καὶ ὁ Ἀμώς, ἔτσι καὶ ὁ Ὠσηέ, ἀντίκρυσε τὴν ὀργανωμένη ἀντίδραση τῆς ἄρχουσας τάξης καὶ στὸ τέλος καταδιώχτηκε. Τὸν εἴπανε τρελὸ καὶ ἀνόητο στὴν ἀρχὴ καὶ ὕστερα μὲ τὴν τρομοκρατία προσπάθησαν νὰ τοῦ κλείσουν τὸ στόμα (9, 7 - 9).

Ὁ Ὠσηὲ σ' ὅλη του τὴ δράση ἦταν ἕνας μαστιγωτής, ἀλλὰ καὶ μαζὶ ἀρνητὴς τοῦ πολιτισμοῦ. Δὲν ἀντικρύζει μὲ ὁρισμένο πρόγραμμα τὸ μέλλον, δὲ ζητεῖ κοινωνικὲς μεταρρυθμίσεις. Θέλει νὰ γυρίσει ἡ ἰσραηλιτικὴ κοινωνία στὶς παλιὲς μορφές της. Γι' αὐτὸ καὶ νοσταλγεῖ τὴν ἐποχὴ ποὺ ὁ λαὸς τοῦ Ἰσραὴλ βρίσκονταν στὴν Ἔρημο. Προτείνει λοιπὸν νὰ ξαναγυρίσουν ἐκεῖ οἱ ἀπόκληροι καὶ οἱ δυστυχισμένοι, ὅπου ὁ Γιαχβὲ θὰ τοὺς κάνει εὐτυχισμένους (2, 19).

Βλέποντας γύρω στὸ βασίλειο τοῦ Ἰσραὴλ νὰ παραμονεύουν πολλοὶ ἐχτροὶ καὶ τοὺς Ἀσσύριους νὰ ἐπεμβαίνουν στὰ ἐσωτερικά, νὰ ἀπειλοῦν καὶ νὰ εἰσβάλλουν στὴ Βόρεια Παλαιστίνη, βρίσκει σωτήρια γιὰ τοὺς φτωχοὺς τοῦ Ἰσραὴλ μόνο μιὰ ἐρημικὴ περιοχή, ὅπου τὰ ἄγρια θεριὰ θὰ ἡμερέψουν, τὰ ἑρπετὰ δὲ θὰ κάνουν κακὸ καὶ τὰ πουλιὰ θὰ κελαϊδοῦν, δίνοντας χαρὰ καὶ εὐτυχία στοὺς Ἰσραηλίτες, ποὺ θὰ ζοῦν ἔτσι εὐτυχισμένοι καὶ δὲ θὰ ἔχουν οὔτε ὅπλα, οὔτε ξίφη. Δὲ θὰ ξέρουν τί θὰ πεῖ πόλεμος, ἀλλ' οὔτε καὶ θὰ ἱδρωκοποῦν γιὰ τὸ ψωμί τους. Ὁ Γιαχβὲ θὰ εἶναι μαζί τους καὶ αὐτὸς θὰ τοὺς δώσει τὴν εὐτυχία (2, 20 - 22)[1].

1. Ἴσως ὅμως τὸ κήρυγμά του, πὼς πρέπει νὰ πᾶνε πιστοὶ τοῦ Γιαχβὲ στὴν Ἔρημο, δηλαδὴ στὰ βουνά, ἔκρυβε βαθύτερους σκοπούς. Σημειώσαμε

Ὁ Ὠσηέ, βλέποντας πὼς οἱ βασιλιάδες τοῦ Ἰσραὴλ δὲν ἐφαρμόζουν στὴν ἐσωτερικὴ καὶ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τὴ σωστὴ γραμμὴ ποὺ ἐξυπηρετεῖ τὰ λαϊκὰ συμφέροντα, βρίσκει πὼς δὲ χρειάζεται ὁ βασιλικὸς θεσμὸς καὶ «προφητεύει» πὼς ὁ Γιαχβὲ θὰ καταργήσει τοὺς βασιλιάδες, ποὺ δὲν εἶναι προστάτες τῆς φτωχολογιᾶς καὶ δὲν ἐκλέγονται ἀπὸ τὸ λαό:

«Μὲ τὴν κακία τους (ποὺ τοὺς χαρακτηρίζει) χρίουν (οἱ Ἰσραηλίτες) βασιλιάδες (δικούς τους) καὶ μὲ τὴν ψευτιά τους φτιάχνουν (ἀνίκανους) στρατηγούς...

Ὅλοι ὅμως οἱ βασιλιάδες θὰ πέσουν, κανένας ἀπ᾽ αὐτοὺς δὲν εἶναι πιστός μου... Βάλανε στὸ θρόνο βασιλιάδες ποὺ δὲν εἶναι δικοί μου κι ἀναγνώρισαν κυβερνῆτες ποὺ δὲν τοὺς ξέρω... Θὰ σὲ καταστρέψω (πλουτοκρατία) τοῦ Ἰσραήλ. Ποιός θὰ σοῦ δώσει βοήθεια; Ποῦ εἶναι ὁ βασιλιάς σου, νὰ σὲ βοηθήσει καὶ ὅλοι οἱ ἡγεμόνες, νὰ σὲ σώσουν; Σὺ (Ἰσραήλ), ποὺ μοῦ εἶπες «δός μου βασιλιάδες καὶ κυβερνῆτες» καὶ σοῦ ἔδωκα βασιλέα, πάνω στὸ θυμό μου ἀγαναχτισμένος (τώρα) θὰ τὸν ἐξολοθρέψω.» (7, 3· 7, 7· 8, 4· 13, 9, 10 - 11).

Ὁ Ὠσηὲ ἀκόμα σὰ γνήσιος Ἰσραηλίτης δὲν ἐνδιαφέρεται γιὰ τὸ νότιο βασίλειο καὶ σὰν ὀρθόδοξος γιαχβιστὴς δὲν μπορεῖ νὰ συχωρέσει τὸν πολυθεϊσμὸ καθὼς καὶ τὴν ἀναβίωση τῆς αἰγυπτιακῆς λατρείας τοῦ βοδιοῦ:

«Σιχαίνομαι τὸ μοσχάρι [1] σου, Σαμάρεια,
βράζω ἀπὸ τὸ θυμό μου,
γιατὶ (τὸ ξόανο τοῦ μοσχαριοῦ)
τό 'φτιαξε τεχνίτης

παραπάνω πὼς σ᾽ ὅλες τὶς χῶρες οἱ μάζες ποὺ δὲν μποροῦσαν νὰ τὰ βγάλουν πέρα μὲ τὴν ὀργανωμένη ἀντίδραση ἔφευγαν στὰ ἐρημικὰ μέρη κι ἀπὸ κεῖ ὀργάνωναν τὶς ἐπαναστατικές τους ἐξορμήσεις. Οἱ τέτοιες παραδόσεις ἦταν πολὺ διαδομένες στὰ χρόνια ἐκεῖνα.

1. Στὴν Αἴγυπτο, ὅπως ξέρουμε, ἡ θεὰ Ἶσις ἦταν ἀρχικὰ τὸ τοτὲμ γελάδα καὶ ὁ Ἆπις τὸ τοτὲμ ταῦρος.

καὶ δὲν εἶναι θεός.
Συντρίμματα θὰ γίνει
τὸ μοσχάρι τῆς Σαμάρειας.»

(8, 5 - 6)

Βλέποντας πάλι τὴ γύρω του ἀδικία καὶ καταπίεση κηρύχνει:

«Ἄνεμο σπέρνουν
καὶ φουρτοῦνες θερίζουν·
τὰ στάχυα δὲν καρπίζουν,
οὔτε βγάζουν ἀλεύρι.
Μὰ κι ἂν ἀκόμη (φτιαχτεῖ ἀλεύρι),
ξένοι θὰ τὸ φᾶνε.»

(8, 7)

Δὲν μποροῦσε νὰ χωνέψει αὐτὸ ποὺ γίνονταν στὶς μέρες του νὰ ὑπάρχει σιτάρι καὶ νὰ στέλνεται στὸ ἐξωτερικό, ἐνῶ πεινοῦσαν ἐκεῖνοι ποὺ τό 'σπερναν. Γι' αὐτὸ τὰ βάζει μὲ τὸ ἐμπορικὸ κεφάλαιο. Οἱ ἔμποροι, λέει, εἶναι κλέφτες καὶ ἐκμεταλλευτές. Κοιτάζουν πῶς νὰ κερδίσουν καὶ γι' αὐτὸ ἀκολουθοῦν φιλοασσυριακὴ πολιτική, γιὰ νὰ μποροῦν νὰ κάνουν ἐξαγωγὲς καὶ εἰσαγωγές. Τὸ ἴδιο καὶ μὲ τὴν Αἴγυπτο· στέλνουν, λέει, τὸ λάδι στὴ χώρα τοῦ φαραώ, ἐνῶ ἡ χώρα πεινᾶ (12, 1 καὶ πέρα)[1].

Κάτω ἀπὸ τέτοια ἐκμετάλλευση, οἱ μικροαγρότες καὶ στὰ δυὸ βασίλεια σκλαβώθηκαν καὶ οἱ πόλεις γέμισαν ἀπὸ ἀνέργους κι ὅσο περνοῦσαν τὰ χρόνια, τόσο ἡ κατάσταση χειροτέρευε καὶ τὸ οἰκονομικὸ πρόβλημα γίνονταν πιὸ ἀπειλητικό. Οἱ γαιοχτήμονες καὶ οἱ πλουτοκράτες διαθέτοντας καὶ πολιτικὴ ἐξουσία, ἦταν ἀσύδοτοι καὶ ἐξακολουθοῦσαν μὲ τὴ μεγαλύτερη ἀσπλαχνία ν' ἁρπάζουν τὸ βιὸς τῶν μικροαγροτῶν καὶ βιοτεχνῶν. (Ἠσ. 5, 8 - 10· Μιχ. 2, 2). Ἡ ἀπληστία τους δὲν εἶχε ὅρια, δὲ δίσταζαν ἀκόμα καὶ φονικὰ καὶ ἐγκλήματα νὰ κάνουν, γιὰ νὰ μεγαλώσουν τὶς περιουσίες τους (Ἠσ. 1, 15· Μιχ. 3, 10· 7, 2). Ἐπικρατοῦσε λοιπὸν γενικὴ ἐξαχρείωση, ἀσυδοσία, κραιπάλη, ἀσχημοσύνη ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ καὶ ἔλλειψη δικαιοσύνης, ἠθικῆς καὶ ἀσφάλειας ἀπὸ τὴν

1. Ἀπὸ ἄλλες πηγὲς μαθαίνουμε πῶς γίνονταν μεγάλο ἐξαγωγικὸ ἐμπόριο καὶ μὲ τὴν Ἐρυθρὰ Θάλασσα (βλ. Θρῆν. Ἱερ. 27, 17 καὶ πέρα).

ἄλλη. Οἱ δικαστὲς πληρώνονταν, γιὰ νὰ βγάλουν ἀποφάσεις· οἱ κρατικοὶ ὑπάλληλοι ἔκαναν στραβὰ μάτια κ' ἦταν τὸ ἕνα μὲ τοὺς ἐκμεταλλευτὲς τοῦ λαοῦ. Οἱ βασιλιάδες ὀργίαζαν καὶ ξεφάντωναν μὲ τὶς παλλακίδες τους (βλ. Ἀμ. 2, 6 καὶ πέρα· 5, 7 καὶ πέρα· Ὠσ. 4, 1 καὶ πέρα· Ἠσ. 3, 12 καὶ πέρα· 5, 8 καὶ πέρα· καὶ 22, 13· Μιχ. 3, 9 καὶ πέρα· 6, 2 καὶ πέρα). Δὲν ὑπῆρχε ὅμως καμιὰ διέξοδος, ἀπὸ πουθενὰ δὲ φαίνονταν κανένα φῶς. Κοινωνικὴ ἐπανάσταση δὲν μποροῦσε νὰ γίνει. Ἡ φτωχολογιὰ ἦταν ἄοπλη καὶ ἀνοργάνωτη. Ἔγιναν, φυσικά, ὅπως καὶ παλαιότερα, ἐξεγέρσεις, μὰ πνίγηκαν στὸ αἷμα. Οἱ Προφῆτες στὰ προαιχμαλωσιακὰ χρόνια ἐκφράζουν μὲν τὴν ἀπόγνωση τῶν λαϊκῶν μαζῶν καὶ τῶν ἀποκλήρων, ἀλλὰ δὲ σκέφτονται γιὰ ἐξέγερση. Οἱ ἄνεργοι, οἱ πειναλέοι, οἱ ἄστεγοι, οἱ ἀχτήμονες ἔχουν καταντήσει ὄ χ λ ο ς. Περιμένουν ἀπὸ τὴ φιλανθρωπία καὶ τὴν ἐλεημοσύνη τῶν πλουσίων νὰ φᾶνε ἕνα ξεροκόμματο. Σὰν ἐξωπαραγωγικὴ μάζα, δὲν ἐνδιαφέρονται πιὰ γιὰ τὴν ἐργασία καὶ τὴν παραγωγὴ καὶ δὲ βάζουν μπροστά τους κανένα σχέδιο ὁμαδικῆς ὀργάνωσης καὶ ἐξέγερσης. Ἁπλώνουν μόνο τὸ χέρι στὴ ζητιανιὰ καὶ περιμένουν βοήθεια ἀπὸ τὸν Γιαχβέ. Τὴν τέτοια νοοτροπία ἐκφράζουν καὶ οἱ Προφῆτες τούτης τῆς ἐποχῆς. Κρεμοῦν τὶς ἐλπίδες τους στὸν Γιαχβέ.

Παράλληλα, τὸ ἱερατεῖο ἦταν τὸ δεξὶ χέρι τῆς ἄρχουσας τάξης. Κι ὅταν χρειάζονταν νὰ ἑρμηνευτοῦν οἱ παλιὲς παραδόσεις καὶ νὰ νομιμοποιηθοῦν τὰ ἐγκλήματα κ' οἱ καταπιέσεις τῶν πλουσίων, ἦταν πρόθυμο νὰ βρεῖ μέσα στὰ ἀρχεῖα ἀνάλογες «θεϊκὲς» διατάξεις. Ἔτσι, οἱ Προφῆτες, ποὺ στάθηκαν διερμηνευτὲς καὶ κήρυκες τῆς ἀπόγνωσης τῶν ἀδικουμένων καὶ τῶν κατατρεγμένων, βρέθηκαν σὲ ριζικὴ ἀντίθεση μὲ τὸ ἱερατεῖο.

Φαίνεται πὼς μερικοὶ βασιλιάδες, μπροστὰ στὴν πίεση τοῦ λαοῦ, θέλησαν νὰ ἐφαρμόσουν μέτρα μεταρρυθμιστικά, γιὰ ν' ἀνακουφίσουν τὶς λαϊκὲς μάζες. Δὲν ἔγινε φυσικὰ αὐτὸ ἀπὸ καλωσύνη τους, ἀλλὰ ἀπὸ ἀνάγκη. Τὸ ἱερατεῖο ὅμως σήκωσε κεφάλι καὶ προσπαθοῦσε νὰ συγκεντρώσει τὴν πολιτικὴ ἐξουσία στὰ χέρια του. Ἐπίσης καὶ οἱ γαιοχτήμονες καὶ οἱ πλουτοκράτες πολλὲς φορὲς ἔρχονταν σὲ ριζικὴ ἀντίθεση μὲ τοὺς βασιλιάδες, γιατὶ μέσα στὰ διάφορα στρώματα τῆς ἄρχουσας τάξης εἶχαν δημιουργηθεῖ ἀντιθέσεις ποὺ εἶχαν τὴν ἀντανάκλασή τους στὴν ἐσωτερικὴ καὶ

ἐξωτερική πολιτική. Ἀπὸ τὴν αἰτία αὐτή, σὲ πολλὲς περιόδους οἱ ἀντιθέσεις αὐτὲς δημιουργοῦσαν ζητήματα καὶ ἀμάχες ποὺ ἐκδηλώνονταν μὲ τοῦτον ἢ μὲ ἐκεῖνον τὸν τρόπο. Κοντὰ στὶς ἐνδοταξικὲς αὐτὲς ἀντιθέσεις, ἡ σφοδρὴ ἀντιπολιτευτικὴ προπαγάνδα τῶν Προφητῶν, ποὺ δὲν τὴν ἐμπόδιζαν μὲ τρομοκρατικὰ μέτρα οἱ βασιλιάδες — κι αὐτό, γιὰ νὰ μποροῦν νὰ κρατοῦν τὴν ἰσορροπία καὶ νὰ μὴν ἀφήσουν τὸ ἱερατεῖο νὰ γίνει ἐπικίνδυνη γιὰ τὸ βασιλικὸ θεσμὸ δύναμη —, ἀνάγκασε τοὺς ἱερωμένους τοῦ ἱεροσολυμίτικου Ναοῦ νὰ ὀργανώσουν συνωμοσία, γιὰ νὰ πάρουν ὅλη τὴν ἐξουσία στὰ χέρια τους καὶ νὰ καταστήσουν τὸ βασιλιὰ ὑποχείριό τους.

Μιὰ τέτοια συνωμοσία ὀργανώθηκε στὴν Ἰουδαία στὰ χρόνια τοῦ βασιλιᾶ Ὀζία (775 - 738). Ἀπὸ τὶς βιβλικὲς πηγὲς μαθαίνουμε πὼς τὸ ἱερατεῖο τοῦ Ναοῦ τῆς Ἱερουσαλὴμ ἀπαγόρεψε στὸ βασιλιὰ νὰ φέρνει τὸν τίτλο τοῦ Ἀρχιερέα, δηλαδὴ νὰ ἀνακατεύεται στὰ θρησκευτικὰ ζητήματα (Β' Χρον. 26, 16 καὶ πέρα). Γιὰ μιὰ μικρὴ περίοδο φαίνεται πὼς τὸ ἱερατεῖο τὰ κατάφερε νὰ κυριαρχήσει, ἀλλὰ δὲν μπόρεσε νὰ κρατήσει τὴν ἐξουσία. Ἂν συνέβαινε κάτι τέτοιο, οἱ βιβλικὲς πηγὲς θὰ μᾶς τὸ ἔλεγαν.

Τί ἀπέγινε πιὸ ὕστερα καὶ γιὰ πολλὰ χρόνια στὸ Βασίλειο τοῦ Ἰούδα, δὲν ξέρουμε. Οἱ πηγὲς σιωποῦν. Μόνο τῶν Προφητῶν τὰ κηρύγματα ἔχουμε κι ἀπ' αὐτὰ μαθαίνουμε πώς, ὅπως καὶ πρίν, ἡ φτώχεια, ἡ δυστυχία, οἱ ἀδικίες, οἱ κλεψιές, οἱ κραιπάλες, ἡ πορνεία καὶ ἡ σαπίλα, ἦταν τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῆς κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς ζωῆς.

Ἀρχηγὸς τῶν καταπιεζομένων στὰ χρόνια αὐτὰ παρουσιάζεται ὁ Ἠσαΐας (γύρω στὰ χρόνια 740 - 689), ἕνας ἀπὸ τοὺς ἐπιφανέστερους Προφῆτες τῆς ἑβραϊκῆς ἱστορίας [1].

Ὁ Ἠσαΐας, ἂν καὶ ἔδειξε ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὶς λαϊκὲς μάζες καὶ κατάκρινε τὴν ἐκμετάλλευση καὶ μαστίγωσε τοὺς ἐκμεταλλευτές, δὲν μποροῦμε νὰ ποῦμε πὼς ἦταν ὄνομα καὶ πράμα

1. Βλ. Β. Βέλλα, Θρησκ. προσωπικότητες, τεῦχος Β', Ἀθῆναι 1935 καὶ Φιλιππίδη, Ἱστ. θρησκ. Ἰσραήλ, 323 καὶ πέρα, ὅπου καὶ ἡ ξενόγλωσση βιβλιογραφία καὶ Μπρατσιώτη, Εἰσ. Π. Διαθήκη, σ. 372 καὶ πέρα, ὅπου, ἐξὸν ἀπὸ τὴν ξένη βιβλιογραφία, ἀναπτύσσονται καὶ οἱ ἀπόψεις τῶν συντηρητικῶν θεολόγων.

λαϊκὸς ἡγέτης. Ὁ Ἠσαΐας ἦταν ἀρχηγὸς μιᾶς μερίδας τῆς ἄρχουσας τάξης, ποὺ στὴν κρίσιμη ἐκείνη ἐποχὴ ποὺ οἱ ἐξωτερικοὶ ἐχτροὶ ἀπειλοῦσαν τὸ Ἑβραϊκὸ Κράτος χάραξε ρεαλιστικὴ πολιτικὴ καὶ στὸ ἐσωτερικὸ καὶ στὸ ἐξωτερικό. Στὸ ἐσωτερικὸ ἀγωνίστηκε νὰ πραγματοποιήσει κοινωνικὲς μεταρρυθμίσεις, ποὺ θά 'φερναν τὴ γαλήνη, τὴν ὁμόνοια καὶ τὴ συναδέλφωση, γιὰ νὰ μπορεῖ ἑνωμένος ὁ λαὸς νὰ πολεμήσει τοὺς ἐξωτερικοὺς ἐχτρούς. Στὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ χτύπησε τὴν ἡττοπάθεια καὶ προσπάθησε νὰ ἐμπνεύσει τὸν πατριωτισμό. Παίρνοντας μιὰ τέτοια στάση ὁ Ἠσαΐας σὰν ἀρχηγὸς τοῦ προοδευτικοῦ κόμματος τῆς χώρας του, θέλοντας καὶ μὴ γίνονταν προστάτης τοῦ καταπιεζόμενου λαοῦ.

Ὁ βαθύτερος σκοπός του ὅμως ἦταν, ὄχι νὰ δημιουργήσει ἕνα «λαϊκὸ» Κράτος, ἀλλὰ ν' ἀνασυγκροτήσει πρὸς ὄφελος τῆς ἄρχουσας τάξης τὴν Ἰουδαία. Γιὰ τὸν ἄμ - χαάρετς, οὔτε ὁ Ἠσαΐας, οὔτε καὶ οἱ πιὸ πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ἄλλους Προφῆτες ἐνδιαφέρονταν πραγματικά. Οἱ ἱστορικὲς συνθῆκες ἦταν τέτοιες, ποὺ δὲν μποροῦσαν ν' ἀνεβάσουν στὸ προσκήνιο τῆς ἱστορίας τοὺς δουλευτάδες τῆς γῆς. Ὁ Ἠσαΐας ἔβλεπε πὼς ἡ ἐσωτερικὴ κρίση, ἂν δὲ γίνουν ὁρισμένες κοινωνικὲς μεταρρυθμίσεις, ἦταν ἀξεπέραστη καὶ πὼς οἱ ἐξωτερικοὶ ἐχτροὶ ἦταν ante portas.

Γι' αὐτό, μόνο ἡ ἐπιστροφὴ στὸ γιαχβισμὸ μποροῦσε νὰ φέρει τὴ σωτηρία. Σὰ φανατικὸς γιαχβιστὴς ποὺ ἦταν, πίστευε πὼς ὁ γιαχβισμὸς ἦταν ἡ μόνη ἰδεολογία πού, ἀποτελώντας συνεχτικὸ δεσμὸ ἀνάμεσα στὶς μάζες, μποροῦσε νὰ δημιουργήσει φανατισμὸ καὶ ψυχολογία ἀντίστασης σὲ κάθε ξενικὴ εἰσβολή.

Ἔχουμε μερικὲς πληροφορίες ποὺ μᾶς λένε ἀκόμη πὼς εἶχε συγγενικὲς σχέσεις μὲ τὸ βασιλιὰ Ἀμάτσγια[1] (Ἀμασσία, κατὰ τοὺς Ο'), ποὺ βασίλεψε στὰ χρόνια 797 - 769. Λέει δηλαδὴ ἡ ραββινικὴ παράδοση (b. Megillah, 10 b) πὼς ὁ πατέρας του Ἀμὼτς ἦταν ἀδερφὸς τοῦ βασιλιᾶ Ἀμάτσγια καὶ πὼς ἕνα κορίτσι τοῦ Ἠσαΐα πῆρε ἄντρα τὸν Μανασσή, ποὺ βασίλεψε στὰ 689 - 642)[2].

---

1. Βλ. καὶ τὴ μονογραφία τοῦ K. Kennedy: Isaiah, prince and profet, Λονδίνο 1926.

2. Τὸ ὅτι ὁ Ἠσαΐας ἦταν ἀπὸ μεγάλο σόι φαίνεται κι ἀπ' ὅσα γράφει γιὰ τὶς σχέσεις του μὲ τὸ Παλάτι (βλ. Ἠσ. 7, 2· 8, 2· 22, 15· 37, 2). Κι ἀκόμα, κατὰ τοὺς ἑβραιολόγους, τὸ ὕφος του καὶ γενικὰ τὸ γράψιμό του

Ὕστερα ὅμως ἀπὸ τὴν αἰχμαλωσία, ἐπειδὴ ὅλες οἱ συμφορὲς τοῦ Ἰσραὴλ καὶ τοῦ Ἰούδα ἀποδοθήκανε στοὺς βασιλιάδες, ἐνῶ ὁ Ἠσαΐας χαρακτηρίστηκε σὰν ἕνας ἀπὸ τοὺς πιὸ μεγάλους Προφῆτες καὶ ἐθνικοὺς ἡγέτες, παραποιήθηκε ἀπὸ τὴ γραφτὴ παράδοση τὸ κάθετι ποὺ ἔδειχνε τὶς σχέσεις του καὶ τὴ συγγένειά του μὲ τὴ βασιλικὴ οἰκογένεια.

Ὁ μεγαλόστομος λοιπὸν Ἠσαΐας, σὰν ἀρχηγὸς τοῦ νέου κόμματος ποὺ ζητοῦσε κοινωνικὲς μεταρρυθμίσεις, τὰ βάζει μὲ τοὺς προύχοντες καὶ τοὺς βασιλιάδες, ποὺ ὁδηγοῦσαν τὸ Κράτος στὴν καταστροφή. Κηρύχνει πὼς οἱ κυβερνῆτες τῆς Ἰουδαίας δὲν ξέρουν τί κάνουν καὶ εἶναι ἕνα μὲ τοὺς κλέφτες. Ὅλοι τους οἱ κρατικοὶ ὑπάλληλοι παίρνουν δῶρα γιὰ νὰ ἐκτελέσουν τὸ καθῆκον τους καὶ ζητοῦν πληρωμή, ἐνῶ τοὺς ἀπροστάτευτους δὲν τοὺς λογαριάζουν καὶ γιὰ τὶς χῆρες καὶ τὰ ὀρφανὰ δὲ νοιάζονται καθόλου (1, 23). Πλησιάζει ὅμως ὁ καιρός, ποὺ ὅσοι παρανομοῦν θὰ δώσουν λόγο γιὰ τὶς ἀνομίες τους. Ὅλοι ὅσοι δὲν ἀκολουθοῦν τὶς ἐντολὲς τοῦ Γιαχβέ, θὰ ἐξολοθρευτοῦν καὶ οἱ μεγαλουσιάνοι θὰ χάσουν τὰ προνόμιά τους (1, 28 καὶ πέρα). Μὲ δυὸ λόγια, τὸ κήρυγμά του ἦταν καυτερὸ μολύβι στὶς σάρκες τῶν τοκογλύφων καὶ ἐκμεταλλευτῶν τοῦ λαοῦ.

Ἀνήκοντας στὴν ἰουδαϊκὴ ἀριστοκρατία καὶ ξέροντας ἀπὸ τὴν καλὴ τὰ αἶσχη της καὶ τὶς βρωμιές της, ὀρθώνει τὸ ἀνάστημά του, καλώντας τους ν' ἀλλάξουν τακτική:

«Οὐαὶ σὲ κείνους ποὺ ἁρπάχνουν
τὰ γύρω τους σπίτια (=τῶν φτωχῶν) καὶ τὰ χωράφια
καὶ δὲν ἀφήνουν οὔτε κομμάτι γῆς
γιὰ τοὺς ἄλλους.»

(5, 8)

Κ' ἐξακολουθεῖ:

«Οὐαὶ σ' αὐτοὺς ποὺ ἀπὸ τὸ πρωὶ
ὣς τὸ βράδι πίνουν καὶ μεθοκοποῦν.»

(5, 11)

δείχνουν πολὺ μορφωμένο συγγραφέα καὶ ἐξαιρετικὸ στοχαστή. Ἀπὸ μιὰ πάλι πληροφορία τῆς Βίβλου μαθαίνουμε πὼς ἦταν μυστικοσύμβουλος ἢ ἀρχιγραμματέας τοῦ παλατιοῦ (βλ. Β' Χρον. 26, 22).

Περιγράφοντας πάλι τὴν κοινωνικὴ κατάσταση τῆς ἐποχῆς του, μᾶς δίνει μὲ ὠμὲς φράσεις μιὰ εἰκόνα ἔσχατης ἐξαχρείωσης. Οἱ πλουτοκράτες ὀργίαζαν, γλεντοκοποῦσαν, ἅρπαζαν τὸ βιὸς τῶν μικροαγροτῶν, καταπίεζαν τὶς λαϊκὲς μάζες, παραβίαζαν κάθε ἠθικὸ κανόνα καὶ μὲ τὴν ἐξαχρειωμένη ζωή τους, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ ἔφεραν τὸν κοσμάκη στὴν ἀπόγνωση κι ἀπὸ τὴν ἄλλη ὁδηγοῦσαν τὴ χώρα στὴν καταστροφὴ καὶ τὴν ὑποδούλωσή της σὲ ξένους καταχτητές. Ἄρχοντες, ἱερεῖς, μεγαλουσιάνοι, δικαστές, στρατηγοί, κρατικοὶ ὑπάλληλοι, ὅλοι ζοῦν μὲ τὴν ἀδικία καὶ τὴν ἁρπαγή. Ὅλοι πορνεύονται, ἀσχημονοῦν, δολιεύονται, κλέφτουν. Ὁ Γιαχβὲ δὲν μπορεῖ ν' ἀνεχτεῖ πιὰ τὴν ἠθικὴ αὐτὴ ἐξαχρείωση, τὴ ρεμούλα, τὴ διαφθορά, τὴν καταλήστευση τοῦ λαοῦ, τὴ θρησκευτικὴ ἀδιαφορία, τὴν κοινωνικὴ παραλυσία. Πλησιάζει ἡ ὥρα ποὺ θὰ γίνει τιμωρὸς καὶ ἐκδικητής [1].

Κατακρίνει ἀκόμα τὴν κρατικὴ γραφειοκρατία, ἀπὸ τὸ βασιλιὰ καὶ τοὺς ὑπουργούς του, ποὺ συσταίνουν καὶ ἐφαρμόζουν νόμους ἄδικους καὶ ἀντιλαϊκούς, γιὰ νὰ μποροῦν ἔτσι οἱ ὀλιγαρχικοὶ δυνάστες νὰ παίρνουν τὸ βιὸς τῆς φτωχολογιᾶς καὶ νὰ ξεσπιτώνουν τὶς χῆρες καὶ τὰ ὀρφανὰ (10, 1 καὶ πέρα).

Μιὰ τέτοια ὅμως κατάσταση φέρνει τὰ σπέρματα τῆς κοινωνικῆς ἐπανάστασης. Θά 'ρθει στιγμὴ ποὺ θὰ γίνουν ἀνατροπές, ποὺ δὲ θὰ ξέρει τὸ σκυλὶ τὸν ἀφέντη του. Θέλει νὰ μπεῖ αὐτὸς ἐπικεφαλῆς τοῦ λαοῦ, γιὰ μιὰ γενικὴ ἀνατροπή, ἀλλὰ διστάζει. Βλέποντας τὴ γύρω του δυστυχία καὶ ἐκμετάλλευση, φοβᾶται μὴν τυχὸν τὸ κακὸ ξεσπάσει σὲ καμιὰ μεγάλη κοινωνικὴ θύελλα. Τὸ μάτι τῶν πεινασμένων καὶ καταφρονεμένων εἶχε μαυρίσει. Μποροῦσαν λοιπόν, στὴν ἀπελπισιά τους, νὰ ξεσηκωθοῦν καὶ νὰ τὰ κάνουν γυαλιὰ - καρφιά. Γι' αὐτό, γιὰ νὰ συγκρατήσει τὴν πεινασμένη μάζα, προπαγάνδιζε πὼς θά 'ρθει ἡ ὥρα τοῦ σηκωμοῦ καὶ τῆς ἀπολύτρωσης, ὅταν τὸ θελήσει ὁ Γιαχβέ. Τότε θὰ μπεῖ ὁ ἴδιος ἐπικεφαλῆς τοῦ λαοῦ, γιὰ νὰ τιμωρήσει σκληρὰ ὅλους τοὺς φταῖχτες, τοὺς ἐκμεταλλευτὲς καὶ τοὺς καταπιεστές. Μὰ ἡ λαϊκὴ ἐξέγερση θὰ εἶναι κοινωνικὸς σίφουνας ποὺ θὰ καταστρέψει τὰ

---

1. Βλ. τὸ κατηγορητήριο καὶ τὴν ἔκκληση τοῦ Ἠσαΐα στὰ κεφάλαια 1 - 3 καὶ 29.

πάντα:

«Ἰδοὺ ὁ Κύριος Γιαχβὲ Σεβαὼθ
θὰ διώξει ἀπὸ τὴν Ἱερουσαλὴμ κάθε ἄρχοντα,
ἥρωα καὶ πολεμιστή,
κριτὴ καὶ προφήτη, μυαλωμένο καὶ γέροντα,
πεντηκόνταρχο καὶ ἀξιωματοῦχο σύμβουλο,
μάντη καὶ ἐξορκιστή.
Οἱ νέοι θὰ γίνουν ἀρχόντοι
καὶ ἡ νεολαία θὰ κυβερνᾶ ὅλους αὐτούς.
Ὁ λαὸς θὰ σηκωθεῖ καὶ θὰ χτυπήσει,
ἄνθρωπος θὰ χτυπᾶ τὸν ἄνθρωπο,
ὁ ἕνας θὰ ριχτεῖ κατ' ἐπάνω στὸν ἄλλον.
Ὁ νεαρὸς θὰ χτυπήσει τὸ γέροντα,
ὁ ἄνθρωπος τοῦ λαοῦ τὸν προύχοντα.»
(3, 1 - 5)

Τέτοια θὰ εἶναι ἡ καταστροφή, ποὺ κανένας δὲ θὰ τολμήσει νὰ παρουσιαστεῖ ἀρχηγὸς τῆς ἀνοικοδόμησης καὶ τῆς συμφιλίωσης:

«Ἂν κάποιος πιάσει τὸν ἀδερφό του (καὶ τοῦ πεῖ):
— ροῦχο[1] ἔχεις, γίνε ἀρχηγός μας
καὶ τοῦτα τὰ ἐρείπια θὰ εἶναι στὴν ἐξουσία σου,
ἐκεῖνος θ' ἀποκριθεῖ κείνη (τὴ φοβερὴ) μέρα:
— Δὲ θέλω νὰ γίνω γιατρὸς πληγῶν
καὶ στὸ σπίτι μου δὲν ὑπάρχει οὔτε ψωμί, οὔτε ρουχισμός.
Μὴ μὲ κάμετε ἀρχηγὸ τοῦ λαοῦ.»
(3, 6 - 7)

Ὅπως βλέπουμε, ὁ Ἠσαΐας ὡς ἕνα σημεῖο ἔβλεπε σωστὰ τὴν κοινωνικὴ κατάσταση τοῦ καιροῦ του καὶ ἔτρεμε μπροστὰ στὶς καταστροφὲς ποὺ θὰ ἔφερνε στὴν Ἰουδαία μιὰ λαϊκὴ ἐπανάσταση, γιατὶ τὴν ἔκρινε σὰ μιὰ καταστροφὴ κι ὄχι σὰν ἕνα ἱστορικὸ σταθμὸ γιὰ τὴν ἀλλαγή. Ἀρχηγὸς τῆς λαϊκῆς μάζας δὲν μποροῦσε νὰ φανεῖ κανένας. Τὴν ἐπανάσταση θὰ τὴν καθοδηγοῦσε ὁ Γιαχβέ, ξαποστέλνοντάς τη σὰν τιμωρία καὶ ὄχι σὰ σωτηρία τοῦ λαοῦ.

1. Θέλει νὰ πεῖ πώς, ἂν κανένας μείνει ζωντανὸς καὶ δὲ χάσει τὸ βιός του, κι αὐτὸς ἀκόμα δὲ θὰ τολμήσει νὰ πάρει ἐπάνω του τὸ βάρος τῆς ἀνοικοδόμησης.

Ἡ ἀλλαγὴ θὰ ἔπρεπε νὰ γίνει μὲ θρησκευτικὰ συνθήματα, μὲ τὴν ἐπιστροφὴ τῶν ἀρχόντων καὶ τῶν ἀριστοκρατῶν στὸ γιαχβισμό. Ἅμα δὲ γίνει αὐτό, ἡ καταστροφὴ θὰ εἶναι τρομαχτικὴ καὶ θὰ ἐρημωθεῖ ἡ χώρα πέρα γιὰ πέρα (6, 9 - 11· 7, 9· 8, 1 καὶ πέρα· 9, 7 καὶ πέρα· 17, 1 καὶ πέρα).

Τὰ τέτοια κηρύγματα τοῦ Ἠσαΐα γιὰ ὁρισμένη περίοδο εἶχαν κάποια ἐπίδραση καὶ ἡ ἄρχουσα τάξη λίγο - πολὺ προσπάθησε νὰ συμμορφωθεῖ μὲ τὶς συμβουλές του, γιατὶ εἶχε φανατικοὺς μαθητὲς καὶ ὀπαδοὺς καὶ τὸ κόμμα του μὲ τὸν καιρὸ δυνάμωσε καὶ ἀσκοῦσε ἐπιρροὴ στὴ δημόσια ζωή. Ὅπως εἴπαμε, πάντρεψε καὶ μιὰ κόρη του μὲ ἕνα βασιλόπουλο, τὸν Μανασσή, ποὺ στὰ χρόνια 689 - 642 βασίλεψε στὴν Ἰουδαία. Κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ ὁ Ἠσαΐας φαίνεται πὼς θέλησε νὰ ἐπιβληθεῖ καὶ νὰ κυβερνήσει αὐτὸς ἀπὸ τὰ παρασκήνια, ἐφαρμόζοντας τὴν ἐσωτερικὴ καὶ ἐξωτερικὴ πολιτική του. Γι' αὐτὸ ἦρθε σὲ σύγκρουση μὲ τὰ ἀντιδραστικὰ στοιχεῖα, ποὺ εἶχαν ἀκόμη μεγάλη δύναμη καὶ ἀποτελοῦσαν τὴν κλίκα ποὺ ἔδινε τὶς κατευθύνσεις στὴν πολιτικὴ τοῦ Μανασσῆ [1]. Ἔτσι, ξέσπασε ἡ κοινωνικὴ θύελλα· ἀλλὰ ὁ Μανασσῆς καὶ τὸ κόμμα του μπόρεσαν νὰ ἐπιβληθοῦν. Μιὰ ἰουδαϊκὴ παράδοση (βλ. Ἀνάληψ. Ἠσ. 5· Ταλμούδ: Jebamot, 49) [2] λέει πὼς ὁ Ἠσαΐας τιμωρήθηκε μὲ σκληρὸ τρόπο ἀπὸ τὸν Μανασσή. Θανατώθηκε μὲ πριόνι. Τὴν παράδοση αὐτὴ δὲν τὴ μνημονεύει ἡ Βίβλος. Λέει μόνο πὼς στὰ χρόνια τοῦ Μανασσῆ χύθηκε πάρα πολὺ ἀθῶο αἷμα (βλ. Β' Βασιλ. 21, 16) καὶ πὼς ὁ βασιλιὰς αὐτός, ὄχι μόνο ματοκύλισε τὴν Ἰουδαία, ἀλλὰ καὶ πολιτεύτηκε αἰσχρὰ καὶ στάθηκε ἕνας τύραννος καὶ ἀρνητὴς τοῦ γιαχβισμοῦ [3]. Φαίνεται πὼς τὸ ἱστορικὸ

---

1. Οἱ αὐλικοί, τὸ ἱερατεῖο καὶ γενικὰ οἱ πολιτικοὶ καὶ πνευματικοὶ ἡγέτες τῆς ἀντιδραστικῆς μερίδας, τὸν κακολογοῦν καὶ τονε βρίζουν. Κι αὐτὸς ἀναγκάζεται ν' ἀπαντήσει μὲ τὴν ἴδια γλώσσα ποὺ μεταχειρίζονταν κι αὐτοὶ στὴν ἐνάντιά του ἐπίθεση. Τοὺς λέει παραλυμένους, κρασοπατέρες, κατεργαρέους, ὕπουλους, ἄκριτους κλπ. (βλ. 287 - 13).

2. Καὶ στὴν Καινὴ Διαθήκη γίνεται ὑπαινιγμὸς (βλ. Πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολή, 11, 32 - 34). Φαίνεται πὼς ὑπῆρχαν ἐξωβιβλικὲς γραφτὲς παραδόσεις ποὺ κάνανε πολὺ λόγο γιὰ τὸ μαρτυρικὸ θάνατο τοῦ Ἠσαΐα καὶ ἄλλων Προφητῶν.

3. Ὁ Ἰώσηπος σημειώνει πὼς «οὐδὲ τῶν προφητῶν ἔσχε (ὁ Μανασσῆς)

τῆς ἐκτέλεσης τοῦ Ἡσαΐα ἀπὸ τὸν Μανασσῆ ὑπῆρχε καταγραμμένο στὴ Βίβλο, ἀλλὰ ἀργότερα, γιὰ λόγους σκοπιμότητας, διαγράφηκε τ' ὄνομά του ἀπὸ τὸ σχετικὸ μέρος. Ὁ Ἡσαΐας θεωρήθηκε ἕνας ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους πνευματικοὺς ἡγέτες τοῦ ἰουδαϊκοῦ λαοῦ καὶ σὰν τέτοιος στὰ ὕστερ' ἀπὸ τὴν αἰχμαλωσία χρόνια ἔγινε καὶ σύμβολο ἐθνικό, γι' αὐτὸ καὶ πλάστηκε ὁ θρύλος πὼς ἀναλήφτηκε στοὺς οὐρανούς. Ἀπὸ τὴν αἰτία αὐτή, δὲν ταίριαζε νὰ γραφτεῖ στὰ ἱερὰ βιβλία πὼς τιμωρήθηκε σκληρὰ ἀπὸ τὸ βασιλέα Μανασσῆ. Ἕνας τέτοιος ἀτιμωτικὸς θάνατος δὲν ταίριαζε σ' ἕνα μεγάλο Προφήτη καὶ ἐκλεκτὸ τοῦ Γιαχβέ. Ἂν ὁ Γιαχβὲ δὲν μποροῦσε νὰ προστατέψει ἐκείνους ποὺ ἔβαζε νὰ μιλοῦν γιὰ λογαριασμό του στὸν ἰουδαϊκὸ λαὸ — τοὺς Προφῆτες σὰν τὸν Ἡσαΐα — τότε πῶς μποροῦσε νὰ προστατέψει τοὺς κοινοὺς πιστούς του καὶ νὰ δώσει στοὺς Ἰουδαίους τὴν ἐλευθερία καὶ τὴν εὐτυχία; Ἔπρεπε λοιπὸν ὁ τραγικὸς θάνατος τοῦ Ἡσαΐα ν' ἀποσιωπηθεῖ. Κάτι ὅμως θὰ ἔγραφε τὸ παλαιότερο κείμενο τοῦ βιβλίου Β' Βασιλέων. Φαίνεται μάλιστα πὼς τὸ κείμενο αὐτὸ κυκλοφοροῦσε σὰ δευτεροκανονικὸ βιβλίο ἀκόμα καὶ τὸ Β' αἰώνα ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς χρονολογίας μας [1]. Ἀπ' αὐτὸ πῆρε τὸ ὑλικό της ἡ ἀπόκρυφη - λαϊκὴ φιλολογία τῆς προχριστιανικῆς ἐποχῆς καὶ γράφτηκε τὸ φυλλάδιο Ἀ ν ά λ η ψ ι ς Ἡ σ α ΐ α.

Ἡ ἐπίδραση τοῦ Ἡσαΐα, ἂν καὶ δὲ μπόρεσαν οἱ ἰδέες καὶ οἱ ἀρχές του νὰ ἐπικρατήσουν, ἦταν μεγάλη. Σχηματίστηκε γύρω του ὁλόκληρη Σχολή [2] καὶ τὰ κατοπινὰ γεγονότα ἔδωκαν μεγάλο

φειδὼ καὶ τούτων δέ τινας καθ' ἡμέραν ἀπέσφαξεν, ὥστε αἵματι ρεῖσθαι τὰ Ἱεροσόλυμα». (Ἰουδ. ἀρχ. Χ, 3, 1).

1. Οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας Ἰουστῖνος καὶ Ἱερώνυμος ξέρουν τὸ δευτεροκανονικὸ αὐτὸ βιβλίο καὶ παραδέχονται τὸ περιεχόμενό του τὸ σχετικὸ μὲ τὸ θάνατο τοῦ Ἡσαΐα (βλ. Πατρολογία Migne Ἑλλην., τ. 6, 756 καὶ Λατινική, τ. 24, 568).

2. Ὅταν ζοῦσε, εἶχε πιστοὺς καὶ ἀφοσιωμένους ὀπαδοὺς καὶ μαθητές, ποὺ τονε σέβονταν καὶ τονε τιμοῦσαν (βλ. 8, 16). Αὐτοὶ ἔγιναν οἱ πιὸ φανατικοὶ κήρυκες καὶ προπαγανδιστὲς τῆς διδασκαλίας του καὶ διασώσανε καὶ ἀντιγράψανε τὰ κηρύγματά του. Ὅταν ὅμως ἄρχισε ἡ τρομοκρατία τοῦ Μανασσῆ, ὁ Ἡσαΐας φαίνεται πέρασε στὴν παρανομία καὶ δίδασκε κρυφὰ (βλ. 8, 11 - 18), ὥσπου στὸ τέλος πλήρωσε μὲ τὴ ζωή του τοὺς ἀντιβασιλικοὺς ἀγῶνες του.

κύρος στὶς «προφητεῖες» του. Ἡ Ἱερουσαλὴμ καταστράφηκε καὶ ἡ Ἰουδαία σκλαβώθηκε στοὺς Βαβυλωνίους. Ὅταν ἦρθαν οἱ μέρες τῆς ἐθνικῆς συμφορᾶς, τὰ κηρύγματα τοῦ Ἠσαΐα πῆραν ἐπικαιρότητα πάλι κι ὁ Προφήτης αὐτὸς ἔγινε ὁ ἐθνικὸς ποιητὴς καὶ πνευματικὸς ἡγέτης τῆς σκλαβωμένης ἑβραϊκῆς φυλῆς. Γι' αὐτό, οἱ πνευματικοὶ ἡγέτες τοῦ ἑβραϊκοῦ λαοῦ καὶ στὰ χρόνια τῆς σκλαβιᾶς του κι ἀργότερα τὰ νέα συνθήματα καὶ τὶς προτροπὲς καὶ συμβουλές τους τὶς παρουσίασαν μὲ τὸ ὄνομα τοῦ μεγάλου Προφήτη.

Ὅπως ἀπόδειξε ἀπὸ χρόνια τώρα ἡ κριτική[1], μόνο τὰ πρῶτα κεφάλαια, 1 - 39 (κι αὐτὰ σὲ πολλὰ σημεῖα ἀλλαγμένα) εἶναι τοῦ Ἠσαΐα. Τὰ ἄλλα κεφάλαια, 40 - 46, εἶναι ψευδεπίγραφα καὶ τὸ περιεχόμενό τους εἶναι ἄλλων συγγραφέων. Μέρος ἀπὸ τὰ κεφάλαια 40 - 55 γράφτηκε στὴν ἀρχὴ τῆς αἰχμαλωσίας κι ἄλλα ἀργότερα, γύρω στὰ 550 - 530, ἀπὸ κάποιον διανοούμενο Ἑβραῖο, ποὺ περιμένει τὴν ἐπιστροφὴ τῶν Ἑβραίων στὴν Ἱερουσαλὴμ καὶ τὴν ἀνοικοδόμησή της καὶ γνωρίζει τὴν κατάλυση τῆς βαβυλωνιακῆς κυριαρχίας ἀπὸ τοὺς Πέρσες καὶ προπαγανδίζει πὼς τὸ ξεσκλάβωμα τῶν Ἰουδαίων θὰ γίνει ἀπὸ τὸν Κύρο. Φαίνεται πὼς ὁ φιλοπερσισμὸς ἔβρισκε ἀντίδραση καὶ στοὺς ἐξόριστους Ἑβραίους ποὺ ζοῦσαν στὴ Βαβυλωνία κι ἀλλοῦ καὶ σὲ κείνους ποὺ ἀπόμειναν στὴν Ἰουδαία. Θὰ ἦταν πολλοὶ ποὺ παραδέχονταν πὼς δὲν πρέπει νὰ περιμένουν τίποτε ἀπὸ τοὺς Πέρσες καὶ πὼς κι αὐτοὶ θὰ ἦταν μὲ τὴ σειρά τους καταχτητές. Ἄλλοι πάλι εἶχαν συμβιβαστεῖ μὲ τὸν καταχτητὴ κι ἄλλοι ἐπιζητοῦσαν μὲ ἐπαναστατικὰ μέσα νὰ πάρουν τὴ λευτεριὰ ποὺ ἔχασε ἡ χώρα τους. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ τὰ κεφάλαια 56 - 66, ποὺ κι αὐτὰ δὲν εἶναι τοῦ Ἠσαΐα,

---

1. Πρῶτος ὁ Döderlein καὶ ὕστερα ὁ Eichhorn (1782) διατύπωσαν ἀμφιβολίες γιὰ τὴ γνησιότητα τοῦ παραδομένου σὲ μᾶς βιβλίου τοῦ Ἠσαΐα. Οἱ σχετικὲς στὰ νεώτερα χρόνια κριτικὲς ἐργασίες τοῦ B. Duhm ἔδωκαν ἀτράνταχτα ἐπιχειρήματα στὴν ἄποψη, πὼς τὸ κείμενο δὲν ἔχει ἑνότητα καὶ πὼς ὑπάρχουν σ' αὐτὸ τ ρ ε ῖ ς κυρίως συγγραφεῖς. (Βλ. πρόχ. Βέλλα, Θρησκευτ. προσωπικότητες, τεῦχ. Β', 119 καὶ πέρα καὶ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία στοῦ Ernest Sellin: Einleitung in Alte Testament[7], σ. 82 καὶ πέρα, καθὼς καὶ στοῦ Φιλιππίδη, Ἱστορ. θρησκ. Ἰσραήλ, σ. 323 καὶ πέρα καὶ κυρίως τὴ μελέτη τοῦ Bernhard Duhm: Das Buch Jesaja übersetzt und erklärt. 1922/23).

ἀλλ' οὔτε καὶ τοῦ Δευτερο - Ἠσαΐα. Στὰ κεφάλαια αὐτά, ὁ ἄγνωστός μας Τριτο - Ἠσαΐας[1] κάνει λόγο γιὰ τοὺς Ἰουδαίους, ποὺ ἄλλοι βρίσκονται στὴν ἐξορία κι ἄλλοι ἦρθαν στὴν Ἱερουσαλήμ, ποὺ λίγο - πολὺ ἔχει ξαναχτιστεῖ· καὶ σὲ ὁρισμένα κεφάλαια περιγράφονται οἱ διαφορὲς καὶ ἀντιθέσεις ποὺ παρουσιάστηκαν στὴ νέα ἰουδαϊκὴ κοινότητα τῆς Ἱερουσαλήμ. Φαίνεται πὼς τὸ κείμενο αὐτὸ δὲν ἔχει ἑνότητα. Ὑπάρχουν καὶ σ' αὐτὸ δυὸ παραδόσεις, δηλαδὴ παλιότερες καὶ νεώτερες πηγές. Ἕνα μέρος τοῦ κειμένου ἀντανακλᾶ τὴν ἐποχὴ τῆς αἰχμαλωσίας μὲ φιλογιαχβιστικὴ ἀντίληψη· καὶ τὸ ἄλλο περιγράφει τὴν ὕστερ' ἀπὸ τὴν παλινόστηση ἐποχή. Ἔχουμε δηλαδὴ ἕναν Τεταρτο - Ἠσαΐα, ποὺ ἱστορεῖ νεώτερα γεγονότα[2].

Συγκαιριανὸς τοῦ Ἠσαΐα, ἴσως λίγο νεώτερός του, ἦταν καὶ ὁ Μιχαίας. Προφήτης κι αὐτὸς ἀπὸ τοὺς ὀνομαστοὺς στὰ κρίσιμα αὐτὰ χρόνια τῆς παρακμῆς τοῦ Ἑβραϊκοῦ Κράτους, ἔγινε ὁ σύμβουλος καὶ ὁ παραστάτης τοῦ καταπιεζόμενου λαοῦ. Ὁ Μιχαίας δὲν εἶναι Ἱεροσολυμίτης, ἀλλὰ ἀγρότης. Ἀκολουθεῖ πιὸ πολὺ τὴν παλιὰ παράδοση τοῦ Ἀμὼς καὶ μᾶλλον ἀπὸ καταγωγὴ εἶναι Ἰσραηλίτης. Ἐνάντια στὴν Ἱερουσαλήμ, στὴν ὁποία ἡ ἄρχουσα τάξη ζεῖ ὀργιαστικὴ ζωή, ἐκτοξεύει ὅλους τοὺς μύδρους ποὺ εἶχε ἡ λαλούμενη γλώσσα τῆς χώρας του. Ἴσως ὅμως καὶ νὰ μισεῖ τὴν Ἱερουσαλὴμ καὶ προπαντὸς τοὺς κατοίκους της, γιατὶ δὲν ὑποστήριξαν τὸ βόρειο κράτος (τὸ Βασίλειο Ἰσραὴλ) στὶς κρίσιμες στιγμὲς τῆς εἰσβολῆς τῶν Ἀσσυρίων, οὔτε καὶ προτύτερα[3].

---

1. Βλ. Βέλλα, Θρησ. προσωπικότητες, 123 καὶ πέρα καὶ L. Glahn: Quelques remarques sur la question du Trito - Esaïe, στὴ Revue d' histoire et de philosophie religieuse τ. 12 (1932), σ. 34 - 36 καὶ Φιλιππίδη, Ἱστορία θρησκ. Ἰσραήλ, σ. 323 καὶ πέρα, ὅπου καὶ πλουσιότατη βιβλιογραφία.

2. Λέγοντας Τριτο - Ἠσαΐα, Δευτερο - Ἠσαΐα κλπ., δὲν πρέπει νὰ νομίζουμε πὼς ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὡς τὸ τέλος τὰ κεφάλαια ποὺ ἀποδίδονται σ' αὐτοὺς ἔχουν ἱστορικὴ ἑνότητα. Κάθε ἄλλο. Ὑπάρχουν κεφάλαια ποὺ ἔχουν ὁλότελα ἀνεξάρτητη ὑπόσταση καὶ ἄλλα ποὺ ἀντικαθρεφτίζουν καταστάσεις πολὺ διαφορετικές.

3. Βέβαια ὅλο τὸ κείμενο ποὺ φέρνει τὸ ὄνομα τοῦ Μιχαία δὲν εἶναι ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὡς τὸ τέλος γραμμένο ἀπὸ τὸ χέρι του. Πολλές του προφητεῖες ἔχουν καταγραφεῖ ἀργότερα, ἄλλες διορθώθηκαν σὲ μερικὰ σημεῖα καὶ ἄλ-

Καταπολεμεῖ ἐπίσης καὶ τοὺς κάθε λογῆς συμβούλους τῶν βασιλιάδων καὶ τῶν δυναστῶν τῆς λαϊκῆς μάζας, καθὼς ἐπίσης καὶ τοὺς θρησκευτικοὺς ἀρχηγοὺς (Μιχ. 3, 5 καὶ 3, 11).

Μπροστὰ στὸ ἀπειλητικὸ κοινωνικὸ πρόβλημα παίρνει κι αὐτὸς στάση ἀρνητική. Στιγματίζει, μαστιγώνει, κατακρίνει, διαμαρτύρεται, φωνάζει, ἀλλὰ ὅλα τὰ περιμένει ἀπὸ τὸν Γιαχβέ:

«Οὐαὶ σὲ κείνους ποὺ σκέφτονται τὸ κακὸ
καὶ στὸ κρεβάτι τους σχεδιάζουν ἀδικίες·
κι ἅμα ξημερώσει, ἀρχίζουν τὸ ἔργο τους·
κι αὐτό, γιατὶ ἔχουν τὴ δύναμη στὰ χέρια τους.
Ἂν πεθυμήσουν χτήματα, τ' ἁρπάχνουν!
Ἂν θέλουν σπίτια, τὰ παίρνουν
καὶ καταπιέζουν τὸ φτωχὸ καὶ τονε γδύνουν
ἀπὸ τὰ ὑπάρχοντά του.»
(2, 1 - 2)

... ...

Αὐτὰ καταγγέλνει ὁ Μιχαίας, ποὺ καὶ ὁ Ἠσαΐας καὶ ἄλλοι Προφῆτες τὰ ξαναεῖπαν. Ὁ Γιαχβέ, βλέποντας τὴν κοινωνικὴ ἀνισότητα καὶ καταπίεση τοῦ λαοῦ, μιλοῦσε τάχα μὲ τὸ στόμα τοῦ Μιχαία καὶ τόνιζε:

«Σεῖς [1] δὲν εἶστε λαός μου,
παρουσιάζεστε ὡς ἐχτροὶ τοῦ λαοῦ μου.
Τὸ ροῦχο τῶν φουκαράδων παίρνετε
καὶ ξεγυμνώνετε τοὺς κακορίζικους [2].
Τὶς γυναῖκες τοῦ λαοῦ μου διώχνετε
ἀπὸ τὸ ἀγαπημένο τους σπιτικὸ
καὶ τῶν παιδιῶνε τὰ χτήματα (τῶν πατεράδων τους)
τὰ κάνετε δικά σας.
Ἐμπρός, ξεκουμπιστεῖτε, φύγετε,
γιατὶ ἐδῶ δὲν εἶναι ὁ τόπος ποὺ μπορεῖτε νὰ μείνετε.»
(2, 3 - 10)

λες συμπληρώθηκαν κατὰ τὴ γενικὴ ἀνασύνταξη καὶ κωδικοποίηση τῆς Βίβλου. Μὲ δυὸ λόγια, ἡ γνώμη τῶν πιὸ πολλῶν κριτικῶν εἶναι πὼς δὲν ὑπάρχει ἑνότητα στὸ βιβλίο τοῦ Μιχαία.

1. Ἐσεῖς οἱ πλούσιοι, οἱ ἄρχοντες.

2. Ἐννοεῖ ἐδῶ τοὺς μεσαίους πολίτες, τοὺς νοικοκυραίους.

Κι ἀλλοῦ ὁ Μιχαίας, ὑψώνοντας τὴ φωνή του, ἐκφράζει τὸν πόνο τοῦ φτωχοῦ λαοῦ ποὺ καταδυναστεύονταν:

«Ἀκοῦστε, ἐσεῖς ἀρχηγοὶ τοῦ Ἰακώβ
καὶ ἐσεῖς ἀρχόντοι τοῦ Ἰσραήλ[1].
Δὲν εἶναι δουλειά σας νὰ ξέρετε
ποιό εἶναι τὸ δίκαιο;
Ἐσεῖς ὅμως μισεῖτε τὸ καλὸ
καὶ ἀγαπᾶτε τὸ κακό!
(Οἱ ἀρχόντοι) τρῶνε τὶς σάρκες τοῦ λαοῦ μου,
τονε γδέρνουν κι ἀκόμα τὰ κόκκαλα τοῦ σπᾶνε.»
(3, 1 - 3)

Δὲν ὑπάρχει πιά, οὔτε εὐσέβεια, οὔτε δικαιοσύνη, οὔτε προστασία καμιά. Ὁ πολὺς κόσμος καταπιέζεται, τρομοκρατεῖται, ὑποφέρει, ἀδικιέται:

«Ὁ εὐσεβὴς καὶ ὁ καλὸς πολίτης ἔχουν
ἐξαφανιστεῖ ἀπὸ τούτη τὴ χώρα.
Ὅλοι παραμονεύουν νὰ πιοῦν αἷμα,
ὁ ἕνας καταδιώκει τὸν ἄλλον.
Τὰ χέρια τους μόνο κακὸ μποροῦν νὰ κάνουν.
Ὁ κρατικὸς ὑπάλληλος ζητᾶ πληρωμή,
ὁ ἰσχυρὸς (τῆς ἡμέρας) κρίνει κατὰ τὸ κέφι του
καὶ ὁ δικαστὴς τσαλαπατᾶ τὴ δικαιοσύνη.»
(7, 2 - 4)

Ὁ Μιχαίας, βλέποντας τὴν κοινωνικὴ ἀδικία παρουσιάζει τὸν Γιαχβὲ προστάτη τοῦ λαοῦ καὶ ἀπ' αὐτὸν κρεμνᾶ τὸ σταμάτημα τοῦ κακοῦ:

«Ἄκουε, ὁ Γιαχβὲ φωνάζει πρὸς τὴν πόλη (Ἱερουσαλήμ):
Ἀκοῦτε τὸ χτύπημα, κάτοικοι τῆς πόλης
ποὺ οἱ πλούσιοί της εἶναι γεμάτοι ἀπὸ κακουργία
καὶ οἱ κάτοικοί της λένε ψέματα!
Μπορῶ νὰ παραβλέψω τοὺς οἴκους τοῦ ἀθέμιτου πλούτου
καὶ τὰ μέτρα ποὺ δὲν εἶναι σωστά;
Μπορῶ νὰ συγχωρέσω τὶς ψεύτικες ζυγαριὲς

---

1. Ὅπως βλέπουμε, ξεχωρίζονται οἱ δυὸ λαοί, οἱ Ἑβραῖοι (ἀπόγονοι τῆς φυλῆς Ἰακὼβ) καὶ οἱ Ἰσραηλίτες.

καὶ τὰ ξίκικα ζύγια;
Τώρα θ' ἀρχίσω νὰ σὲ χτυπῶ,
νὰ ἐρημώνω (τὸν τόπο σου), ἐξ αἰτίας οἱ ἁμαρτίες σου.
Θὰ τρῶς, μὰ ποτὲ δὲ θὰ χορταίνεις,
θὰ ἔχεις δύναμη νὰ φτιάχνεις παιδιά,
μὰ ποτὲ δὲ θὰ γεννᾶς
καὶ ὅ,τι θὰ γεννᾶς θὰ τὸ παραδίνω στὸ ξίφος.
Θὰ σπέρνεις, μὰ ποτὲ δὲ θὰ θερίζεις.
Θὰ πατεῖς τὸν καρπὸ τῆς ἐλιᾶς, ποτὲ ὅμως δὲ θ' ἀλειφτεῖς (μὲ λάδι.
Μοῦστο θὰ φτιάχνεις, μὰ ποτὲ δὲ θὰ πιεῖς κρασί.»
(6, 9 - 16)

Τρομερὲς καὶ φοβερὲς ἀπειλές, μὰ κανένας Γιαχβὲ μέσα στὴν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας δὲν πραγματοποίησε ἐκεῖνο ποὺ τοῦ ἔβαλαν στὸ στόμα του οἱ Ἱεροκήρυκες καὶ οἱ Προφῆτες του. Οἱ λαοί, κάθε φορὰ ποὺ ἄλλαξαν τὸ κοινωνικό τους καθεστὼς καὶ βελτίωσαν τὶς συνθῆκες τῆς ζωῆς τους, ἐνεργήσανε μόνοι τους καὶ μὲ τὴν ὀργανωμένη δύναμή τους ἐπιβάλανε τὴ θέλησή τους.

Ἔτσι καὶ στὴν Ἰουδαία ἐξακολούθησε ἡ ἴδια κατάσταση. Ὅταν ἀργότερα ἔγινε βασιλιὰς ὁ γιὸς τοῦ Μανασσῆ, ποὺ τὸν ἔλεγαν Ἀμώς, ξέσπασαν πάλι νέες ταραχὲς (643). Οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Ἠσαΐα εἶχαν εἰσχωρήσει στὸ Παλάτι καὶ σκότωσαν τὸ βασιλιὰ μὲ μεγάλη εὐκολία (βλ. Β' Βασιλ. 21, 19 - 25).

Λίγο πιὸ ὕστερα — ἴσως γύρω στὰ 620 — ξέσπασε στὴν Ἱερουσαλὴμ μιὰ νέα λαϊκὴ ἐξέγερση καὶ ὁ βασιλιὰς Ἰωσίας τὰ χρειάστηκε. Τὸ κακὸ εἶχε παραγίνει καὶ ἔπρεπε νὰ γίνουν ὁρισμένες κοινωνικὲς μεταρρυθμίσεις ποὺ νὰ ἱκανοποιοῦν τὸ μανιασμένο λαό. Ἔτσι ὁ ἀρχιερέας Χελκίας, κατὰ προσταγὴ τοῦ Ἰωσία, βγῆκε καὶ διακήρυξε πὼς βρῆκε στὰ θεμέλια τοῦ Ναοῦ τὴν παλιὰ νομοθεσία τοῦ Μωυσῆ (βλ. Β' Βασιλ. 22, 1 καὶ πέρα).

Οἱ γιαχβιστὲς φαίνεται νὰ ἐπικράτησαν, ἀλλὰ γιὰ λίγο καιρό. Ἡ παλιὰ νομοθεσία δὲν μποροῦσε νὰ λύσει τὸ κοινωνικὸ πρόβλημα, ποὺ τώρα ἐμφανίζονταν μὲ διαφορετικὲς μορφές. Ὁ παλιὸς κοινοτισμὸς τῆς πατριᾶς δὲν μποροῦσε νὰ νεκραναστηθεῖ μ' ἕνα διάταγμα τοῦ Ἰωσία, ὅσο κι ἂν τὸ τρομαγμένο ἱερατεῖο συνεργάστηκε μαζί του. Καὶ ἡ ἀπόπειρα λοιπὸν αὐτή, ἂν καὶ παρουσιάστηκε σὰν ἐπιταγὴ τοῦ Γιαχβέ, καὶ οἱ νέοι νόμοι, ἂν καὶ ἐξαγγέλ-

θηκαν σὰ γραμμένοι ἀπὸ τὸν Μωυσή, δὲν μπόρεσαν νὰ ἰσχύσουν, γιατὶ ἡ μεταρρύθμιση τοῦ Ἰωσία δὲν ἐφαρμόσθηκε κι ἀπότυχε.

Ἔτσι, ἡ κατάσταση ἐξακολούθησε ἡ ἴδια καὶ χειρότερη. Τὰ χρόνια περνοῦσαν, ὁ λαὸς δυστυχοῦσε καὶ καταπιέζονταν. Οἱ πλουτοκράτες, οἱ τοκογλύφοι [1] καὶ γαιοχτήμονες ὀργίαζαν καὶ ἀσχημονοῦσαν. Τὸ Ἰουδαϊκὸ Κράτος κλονίζονταν καὶ ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ κρίση καὶ ἀπὸ τὰ χτυπήματα τῶν ἐξωτερικῶν ἐχτρῶν — καὶ κυρίως ἀπὸ τοὺς Ἀσσυρίους, ποὺ ἦταν οἱ πιὸ ἀπειλητικοὶ καὶ ἐπικίνδυνοι.

Ὡστόσο ὑπῆρχαν ἀκόμα μερικοὶ ἡγέτες τοῦ λαοῦ, ποὺ ὕψωναν τὴ φωνή τους καὶ ζητοῦσαν νὰ γίνουν μεταρρυθμίσεις. Ἕνας τέτοιος ἦταν ὁ Προφήτης Ἰεζεκιήλ, ποὺ ἔδρασε στὶς παραμονὲς τῆς πτώσης τοῦ Ἰουδαϊκοῦ Κράτους (620 - 560). Οἱ παραδόσεις γύρω στὸν Προφήτη αὐτὸν εἶναι σκοτεινὲς καὶ μπερδεμένες. Ἀπ' ἄλλους χαρακτηρίστηκε σὰν προδρομικὸς ἡγέτης τοῦ φαρισαϊσμοῦ, ποὺ ἀναπτύχτηκε πολὺ ἀργότερα στὴν Ἰουδαία καὶ ὁ εἰσηγητὴς τῆς τυπολατρείας. Ἄρα, κατὰ τὴν ἄποψη αὐτή, ἦταν στενοκέφαλος καὶ ὑπερσυντηρητικός. Λένε ἀκόμα πὼς ἦταν τύπος ἀρρωστημένος κ' ἔπασχε ἀπὸ νευρώσεις καὶ ἐπιληψία [2] καὶ πὼς αὐτὸς εἶναι ὁ ἐμπνευστὴς τοῦ ἱερατικοῦ κώδικα. Ὑπάρχουν ὅμως ἄλλοι κριτικοὶ πού, ἔχοντας ὑπ' ὄψη τὶς ἐξωβιβλικὲς παραδόσεις, ὑποστηρίζουν ἀντίθετες γνῶμες γιὰ τὴ δράση καὶ τὴν ἰδεολογία τοῦ Προφήτη αὐτοῦ. Τὸ πιὸ σωστὸ εἶναι πὼς ὁ Ἰεζεκιὴλ εἶναι συνεχιστὴς τῶν πρὶν ἀπ' αὐτὸν Προφητῶν, δηλαδὴ ἡγέτης τοῦ κόμματος ποὺ ἀγωνίζονταν νὰ πραγματοποιήσει ὁρισμένες κοινωνικὲς μεταρρυθμίσεις. Ἴσως μάλιστα κατὰ τὴν πρώτη περίοδο τῆς δράσης του νὰ εἶναι αὐτὸς ποὺ εἰσηγήθηκε ὁρισμένο κοινωνικὸ πρόγραμμα. Ἡ ὀλιγόχρονη ἀναβίωση τῆς μωσαϊκῆς παράδοσης, ποὺ παρουσιάστηκε μὲ τὸ κῦρος τῆς παλιᾶς νομοθεσίας ποὺ βρέθηκε

---

1. Ἡ τοκογλυφία ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ βασιλιᾶ Ἰωρὰμ (849 - 842) ἄρχισε νὰ ξεκληρίζει τοὺς Ἰσραηλίτες καὶ τοὺς Ἰουδαίους. Οἱ χρεωφειλέτες γίνονταν σκλάβοι, ἅμα δὲν πλήρωναν τὰ χρέη τους· καὶ ἔτσι ἡ γῆς ἄρχισε νὰ συγκεντρώνεται σὲ λίγα χέρια. Στὶς πόλεις πάλι σχηματίστηκε ἄστεγο καὶ πεινασμένο πλῆθος (βλ. καὶ Β' Βασιλ. 4, 1 καὶ πέρα).

2. Βλ. Μπρατσιώτη, Εἰσαγωγὴ στὴν Π.Δ., σ. 420 καὶ πέρα καὶ Φιλιππίδη, Θρησ. Ἰσραήλ, 363 - 375, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ νεώτερη βιβλιογραφία.

τάχα στὰ θεμέλια τοῦ Ναοῦ, γύρω στὰ 620, μπορεῖ νὰ εἶναι ἔργο τῆς δικῆς του πολεμικῆς. Ὅπως ὅμως εἴδαμε, ἡ κοινωνικὴ μεταρρύθμιση ποὺ θεσπίστηκε στὰ χρόνια τοῦ βασιλιᾶ Ἰωσία ἀπότυχε ἢ δὲν ἐφαρμόστηκε. Γι' αὐτὸ ὁ Ἰεζεκιὴλ ἀπογοητεύτηκε καὶ ἀρχίζει ἀγώνα ἐνάντια στὴν ἐξαχρειωμένη πλουτοκρατία τῆς Ἱερουσαλὴμ (16, 1 καὶ πέρα). Ὅπως ὅμως γενικὰ ὅλοι οἱ πνευματικοὶ ἡγέτες τοῦ γιαχβισμοῦ περιμένουν τὴν τιμωρία τῶν ἐκμεταλλευτῶν καὶ τὴ λύτρωση τοῦ λαοῦ ἀπὸ τὸν Γιαχβέ, ἔτσι καὶ ὁ Ἰεζεκιὴλ προειδοποιεῖ τοὺς φταῖχτες καὶ καταπιεστὲς πὼς πλησιάζει ἡ ὥρα ποὺ θὰ πληρώσουν πολὺ ἀκριβὰ τὶς ἀδικίες τους.

Ἐπίσης δὲν εἶναι ἀπίθανο ὁ Ἰεζεκιὴλ στὰ νιάτα του νὰ ἀνῆκε στὴν κάστα τοῦ ἱερατείου. Γνώρισε ἀπὸ κοντὰ τὶς ἀσχημίες καὶ τὴν ἀντιδραστικὴ καὶ ἐκμεταλλευτικὴ δράση τῆς τάξης αὐτῆς, ποὺ εἰσηγιόντανε ὅλα τὰ καταπιεστικὰ μέτρα καὶ ὅλους τοὺς ἀντιλαϊκοὺς νόμους καὶ σιχάθηκε τοὺς συνεργάτες του. Εἶναι λοιπὸν ἕνας ἀποστάτης, ποὺ τάχτηκε στὴν ὑπηρεσία τοῦ λαοῦ. Ὅπως καὶ τόσοι ἄλλοι μέσα στὴν ἱστορία τῶν λαῶν ἄφηκαν τὰ πλούτη καὶ τὴν καλοπέρασή τους καὶ πῆγαν μὲ τὸ μέρος τῶν καταπιεζομένων, ἔτσι καὶ ὁ Ἰεζεκιὴλ ἔβαλε γιὰ σκοπὸ τῆς ζωῆς του νὰ ἐξυπηρετήσει τοὺς φτωχοὺς καὶ τοὺς κοινωνικοὺς ἀπόκληρους. Γι' αὐτὸ κήρυχνε:

> «Ἀλίμονο σὲ σᾶς, ἀρχοντάδες, ποὺ κοιτάζετε τὸν ἑαυτό σας, ἀντὶ νὰ βοσκᾶτε τὸ κοπάδι σας[1]. Τρῶτε ὅλο τὸ πάχος, ντύνεστε μὲ τὸ μαλλὶ καὶ σφάζετε τὰ θρεφτάρια, ἀλλὰ δὲν τρέφετε τὰ πρόβατά σας[2]. Δὲ νοσηλεύετε τοὺς φουκαράδες (ποὺ ὑποφέρουν) καὶ δὲ γιατρεύετε τοὺς ἄρρωστους. Δὲ δένετε τὶς πληγὲς ἐκεινῶν ποὺ εἶναι σακάτηδες, δὲ φέρνετε στὸν ἴσιο δρόμο τοὺς παραστρατημένους, δὲ φροντίζετε νὰ διορθώσετε τὸ κακό, ἀλλὰ μὲ τρομοκρατία καὶ ἀπονιὰ κάθεστε πανωκέφαλά τους...» (34, 2 - 5).

1. Ἐδῶ μιλεῖ συμβολικά. Οἱ ποιμένες εἶναι οἱ ἄρχοντες ποὺ ἀδιαφοροῦν γιὰ τὸ λαό τους.

2. Κ' ἐδῶ, λέγοντας ποίμνια, ἀγέλη κλπ., ἐννοεῖ τὶς λαϊκὲς μάζες ποὺ καταδυναστεύονται ἀπὸ τοὺς πλουτοκράτες καὶ τοὺς γαιοχτήμονες.

Πολὺ πιθανὸ ἡ δράση τοῦ Ἰεζεκιὴλ νὰ χωρίζεται σὲ δυὸ διαφορετικὲς περιόδους[1]. Στὴν πρώτη ζητοῦσε μὲ τὸ κήρυγμά του κοινωνικὲς μεταρρυθμίσεις καὶ στὴ δεύτερη ἀντίκρυζε τὸ πρόβλημα τοῦ ἐξωτερικοῦ κινδύνου. Αὐτούσιες τὶς διδασκαλίες του ὅμως δὲν τὶς ἔχουμε. Πολλὰ ἀπὸ τὰ εἰσηγητικὰ μέτρα ποὺ πρότεινε μπῆκαν ἀργότερα στὸ Δευτερονόμιο. Τὰ γραφτά του κηρύγματα χάθηκαν καὶ πολὺ λίγα διασώθηκαν σὲ φυλλάδια, ποὺ κυκλοφοροῦσαν παράνομα τὸν καιρὸ τῆς ξένης κατοχῆς καὶ αἰχμαλωσίας τοῦ ἰουδαϊκοῦ λαοῦ. Τὸ κείμενο ποὺ ἔφτασε σὲ μᾶς διορθώθηκε καὶ πλαστογραφήθηκε ἀπὸ τὸ ἱερατεῖο στὰ ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἐξορία χρόνια, ὅταν ξανασυστήθηκε ἡ κοινότητα τῆς Ἱερουσαλήμ. Ἐπειδὴ τὸ κύρος τοῦ Ἰεζεκιὴλ ἦταν μεγάλο μέσα στὸ λαὸ καὶ θεωρούνταν, ὅπως καὶ ὁ Ἠσαΐας, γιὰ πολλὰ χρόνια ἕνας ἀπὸ τοὺς πνευματικοὺς ἡγέτες τοῦ ἑβραϊκοῦ λαοῦ (βλ. Σοφ. Σειρ. 49, 8), τὸ ἱερατεῖο κράτησε ἕνα μέρος τῆς διδασκαλίας του καὶ τὸ ἄλλο τὸ παραμόρφωσε καὶ τὸ συμπλήρωσε μὲ προσθῆκες, ποὺ κατοχύρωναν τὴν ἱεραρχία τῶν θρησκευτικῶν λειτουργῶν καὶ δικαιολογοῦσαν τὴ διαμόρφωση τῶν μωσαϊκῶν παραδόσεων σὲ καθαρὴ τυπολατρεία. Ἔτσι, ὁ Ἰεζεκιὴλ τῆς Βίβλου, ἔξω ἀπὸ μερικὰ ἀποσπάσματα, εἶναι παραμορφωμένος καὶ πλαστογραφημένος[2].

---

1. Ὁ Ἰώσηπος (Ἰουδ. ἀρχ., Χ, 5, 1) λέει πὼς ἔγραφε δ ύ ο βιβλία.
2. Ὁ Σπινόζα εἶναι ὁ πρῶτος ποὺ ἀμφέβαλε γιὰ τὴ γνησιότητα τοῦ βιβλικοῦ κειμένου τῶν «προφητειῶν» τοῦ Ἰεζεκιήλ. Ἀργότερα ὁ Zunz (1873) καὶ ὁ Seinecke (1884) ὑποστήριξαν πὼς δὲν πρόκειται γιὰ γνήσιο κείμενο. Ὁ Kraetzschmar (1900) δέχεται πὼς τὸ γνωστὸ σὲ μᾶς κείμενο βγῆκε ἀπὸ τὴν ἀναθεώρηση δυὸ παλαιότερων κειμένων, ἐνῶ ὁ Hermann (1908) καὶ ὁ Hölscher ὑποστηρίζουν πὼς στὸ κείμενο ὑπάρχουν παρεμβολές. Ἡ ἀλήθεια εἶναι πὼς τὸ κείμενο ποὺ ἔχουμε παρουσιάζει πολλὰ χάσματα καὶ ἀντιφάσεις. Σὲ πολλὲς μεριὲς μάλιστα τὰ νοήματα εἶναι στρυφνὰ καὶ σκοτεινά. Ὅλα αὐτὰ δείχνουν πὼς ἔγιναν παραποιήσεις ἀπὸ διάφορες Σχολές, ποὺ παρουσιάζονταν σὰν πιστοὶ ἑρμηνευτὲς καὶ ὀπαδοί του. Ἀπὸ τὴν κριτικὴ ἀνάλυση βγαίνει πώς, ὄχι μόνο ὑπάρχουν παρεμβολές, ἀλλὰ καὶ παραποιήσεις. Στὰ ὕστερ' ἀπὸ τὴν αἰχμαλωσία χρόνια οἱ ὀπαδοὶ τοῦ π ρ ο φ η τ ι κ ο ῦ ἀ π ο κ α λ υ π τ ι σ μ ο ῦ ἀναθεώρησαν τὸ κείμενο τοῦ Ἰεζεκιὴλ κ' ἔβαλαν τὶς δικές τους ἀπόψεις, χρωματισμένες μὲ ἄκρατο μυστικισμό, ποὺ φυσικὰ δὲν εἶχαν τὰ κηρύγματα τοῦ μεγάλου αὐτοῦ στοχαστῆ.

Τὸν ἴδιο πάνω - κάτω καιρὸ ἔδρασε καὶ ἕνας ἄλλος Προφήτης, ὁ Σοφονίας. Ἦταν κι αὐτὸς φανατικὸς γιαχβιστής, πονεῖ τὸ λαό, βλέπει τὴν κοινωνικὴ ἀνισότητα, καταχεραυνώνει τοὺς πλουσίους καὶ τοὺς ἐκμεταλλευτές. Ἀνήκει κι αὐτὸς στὸ γιαχβικὸ κόμμα καὶ ἐργάστηκε γιὰ νὰ ἐφαρμοστοῦν ὁρισμένες κοινωνικὲς μεταρρυθμίσεις. Ἴσως ἡ μεγαλύτερη δράση του νὰ σημειώθηκε στὰ χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Ἰωσία (640 - 609). Τὰ βάζει, ὅπως καὶ ὁ Μιχαίας, μὲ τὴν πλουτοκρατία τῆς Ἱερουσαλήμ, ποὺ καταδυναστεύει τὸ λαό. Ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι πρὶν ἀπ' αὐτὸν Προφῆτες, περιμένει τὴν ἐπέμβαση τοῦ Γιαχβέ, γιὰ ν' ἀλλάξει ἡ κοινωνικὴ κατάσταση. Ὁ Γιαχβὲ θὰ γίνει ἐκδικητὴς καὶ τιμωρός. Τὴν ἡμέρα ποὺ θὰ ξεσπάσει ὁ θυμὸς τοῦ Γιαχβέ, ἀλίμονο σὲ κείνους ποὺ ἔχουν τὸ χρῆμα καὶ εἶναι οἱ δυνάστες τοῦ λαοῦ:

> «Κείνη τὴν ἡμέρα θὰ ἐκδικηθῶ [1] τοὺς ἀρχόντους καὶ τὸ παλάτι κι ὅλους ὅσους φοροῦν ξένα ροῦχα [2]. Κείνη τὴν ἡμέρα θὰ ἐκδικηθῶ καὶ κείνους ἀκόμα ποὺ καταπατοῦν τὰ ξένα σπίτια καὶ θησαυρίζουν μὲ ἁρπαγὲς καὶ δολιότητες.» (1, 9 - 10).

Καὶ συνεχίζοντας τὶς προφητικὲς ἀπειλές του προσθέτει ἀκόμα:

> «Καὶ κείνη τὴν ἡμέρα, κατὰ πὼς λέει ὁ Γιαχβέ, θ' ἀκουστεῖ μεγάλη κραυγὴ (στὴν Ἱερουσαλὴμ) ἀπὸ τὰ ψαράδικα καὶ θρῆνοι ἀπὸ τὴ δεύτερη πόρτα (τῆς ἀγορᾶς) καὶ μεγάλος συντριμὸς ἀπὸ τὰ (γύρω) ὑψώματα.» (1, 10).

Ὁ Σοφονίας προβλέπει μιὰ ἐπανάσταση λαϊκή, ποὺ δὲ θ' ἀφήσει τίποτα στὴ θέση του:

> «Καὶ κείνη τὴν ἡμέρα θὰ ψάξω τὴν Ἱερουσαλὴμ μὲ λυχνάρια καὶ θὰ ἐκδικηθῶ ὅλους ἐκείνους ποὺ ἀναπαύονται στὰ πλούτια τους.» (1, 12).

---

1. Μιλεῖ τάχα ὁ Γιαχβέ.
2. Δηλαδὴ τοὺς ἅρπαγες καὶ τοὺς τοκογλύφους.

Καὶ παρακάτω:

«Γι' αὐτὸ τὰ πλούτια τους θ' ἁρπαχτοῦν (ἀπὸ τὸ λαὸ) καὶ τὰ σπίτια τους θ' ἀφανιστοῦν. Θὰ χτίσουν σπίτια καὶ δὲ θὰ κατοικήσουν σ' αὐτά, θὰ φυτέψουν ἀμπέλια καὶ δὲ θὰ πιοῦν τὸ κρασί τους.» (1, 13).

Κι ἀκόμα τονίζει:

«Πλησιάζει ἡ μέρα τοῦ Γιαχβέ, ἡ μεγάλη μέρα (τῆς κρίσης) εἶναι πολὺ κοντά, νά, ἔρχεται.

Τὴ μέρα ποὺ θ' ἀκουστεῖ ἡ φωνὴ τοῦ Γιαχβέ, πικρὰ θὰ φωνάξει ὁ (σήμερα) ἰσχυρός. Ἡ μέρα ποὺ θὰ θυμώσει ὁ Γιαχβὲ θὰ εἶναι μέρα θλίψης καὶ στενοχώριας, μέρα ἐρήμωσης καὶ ἀφανισμοῦ, μέρα σκοταδιοῦ καὶ καταχνιᾶς... μέρα ποὺ θ' ἀκούονται σάλπιγγες καὶ ἀλαλαγμοὶ ἐνάντια στὶς πόλεις ποὺ εἶχαν κάστρα καὶ (ἀρχοντικοὺς) ψηλοὺς πύργους. Καὶ τότε θὰ κάνω τοὺς (πλούσιους καὶ ἐκμεταλλευτὲς) νὰ ὑποφέρουν πολὺ καὶ νὰ περπατοῦν σὰν τυφλοί, γιατὶ παραβήκανε τὶς ἐντολὲς τοῦ Γιαχβέ. Καὶ τὸ αἷμα τους θὰ χυλίσει σὰ σκόνη καὶ οἱ σάρκες τους σὰν κοπριά. Μὰ οὔτε τὸ χρυσάφι τους, οὔτε τὸ ἀσήμι τους θὰ μπορέσει νὰ τοὺς γλυτώσει τὴν ἡμέρα τοῦ θυμοῦ τοῦ Γιαχβέ. Ὅλη ἡ γῆς θὰ περάσει μέσα ἀπὸ τὶς φλόγες τοῦ θυμοῦ του.» (1, 14 - 18).

Νά τώρα καὶ μερικὲς ἄλλες ἀπειλές του:

«Οὐαί, ἀκάθαρτη καὶ μολυσμένη,
τυραννικὴ πολιτεία (Ἱερουσαλὴμ)!
Δὲν ἀκοῦς τὴ φωνὴ (τοῦ Γιαχβέ),
δὲ θέλεις νὰ διορθωθεῖς!
Στὸν Γιαχβὲ δὲν πιστεύεις,
στὸ θεὸ δὲν πλησιάζεις.
Οἱ ἄρχοντές σου ἀνάμεσά σου
εἶναι λιοντάρια ποὺ μουγκρίζουν.
Οἱ δικαστές σου εἶναι λύκοι τῆς νύχτας,
ποὺ δὲν ἀφήνουν τίποτα γιὰ τὴ μέρα.
Οἱ προφῆτες σου εἶναι κίβδηλοι

καὶ ἀπατεῶνες.
Οἱ ἱερεῖς μολύνουν τὸ Ἅγιο (μέρος τοῦ Ναοῦ)
καὶ καταπατοῦν τὸ Νόμο.»

(3, 1 - 4)

Οἱ τέτοιες ὅμως ἀπειλὲς καὶ προφητεῖες φυσικὰ δὲν ἄλλαξαν καθόλου τὴν κατάσταση. Ἦταν φωνὴ βοῶντος ἐν τῇ ἐρήμῳ. Ὁ Γιαχβὲ δὲν ἔκανε τὴν ἐπανάσταση ποὺ προφήτευαν οἱ πιστοί του.

Ὅπως εἴδαμε, στὰ χρόνια αὐτὰ τὸ Ἰουδαϊκὸ Κράτος περνοῦσε μεγάλη κρίση, ἐσωτερικὴ καὶ ἐξωτερική. Καὶ γιὰ μὲν τὴν ἐσωτερικὴ κρίση δὲν ἔγινε οὐσιαστικὰ τίποτα, γιὰ νὰ δοθεῖ κάποια λύση στὸ κοινωνικὸ πρόβλημα ποὺ δημιούργησε μεγάλες ἀνωμαλίες καὶ ἔφερε μεγάλη δυστυχία. Γιὰ τὸν ἐξωτερικὸ πάλι κίνδυνο, τὰ μέτρα ποὺ πάρθηκαν δὲν ἦταν οὔτε σοβαρά, οὔτε ἀποτελεσματικά. Ἡ ἄρχουσα τάξη τῆς Ἰουδαίας τὰ εἶχε χαμένα καὶ δὲν ἤξερε πῶς νὰ τὰ καταφέρει, γιὰ νὰ προλάβει τὴν καταστροφή. Τὸ πατριωτικὸ αἴσθημα, ποὺ σὲ τέτοιες περιστάσεις φλογίζει τὶς καρδιὲς τοῦ λαοῦ, ἔλειπε ὁλότελα ἀπὸ τὴ μεγάλη μάζα. Ὁ γιαχβισμὸς εἶχε καλλιεργήσει τὴν ἰδέα, πὼς οἱ συμφορὲς ποὺ βρῆκαν τὴν Ἰουδαία ἀπὸ τοὺς ξένους εἰσβολεῖς εἶναι ἔργο τοῦ Γιαχβέ, γιατὶ πρέπει νὰ τιμωρηθοῦν οἱ προύχοντες τῆς Ἱερουσαλὴμ γιὰ τὶς ἀδικίες, τὶς καταπιέσεις καὶ τὸν ἀντιγιαχβισμό τους. Πολλὲς φορὲς μέσα στὴν ἱστορία τῶν διαφόρων λαῶν γεννιέται ἀντιπατριωτικὸ αἴσθημα, αἴσθημα ἀδιαφορίας μπροστὰ στοὺς ἐξωτερικοὺς κινδύνους[1]. Ὅταν οἱ λαϊκὲς μάζες δυστυχοῦν καὶ τυραννιένται, δὲν μποροῦν νὰ ἐνδιαφερθοῦν γιὰ τὴν ἄμυνα τῆς χώρας τους καὶ τὴν προστασία τῆς πατρίδας τους. Τέτοιο αἴσθημα ἀδιαφορίας ἐπικρατοῦσε στὰ χρόνια ἐκεῖνα σ' ὅλη τὴν Ἰουδαία.

Φαίνεται ὅμως πὼς οἱ γιαχβιστὲς διασπάστηκαν στὴν περίοδο αὐτή. Μερικοὶ προπαγάνδιζαν τὴν ἰδέα τῆς ἀντίστασης στοὺς ξένους ἐπιδρομεῖς, οἱ πιὸ πολλοὶ ὅμως προπαγάνδιζαν τὴν ἡττοπάθεια καὶ κήρυχναν πὼς ὁ Γιαχβὲ στέλνει τοὺς Ἀσσυρίους, νὰ ὑ-

---

1. Θυμίζουμε πὼς οἱ λαϊκὲς μάζες τῆς Πόλης καὶ τῆς ἄλλης περιοχῆς τῆς Βυζ. Αὐτοκρατορίας, στὴ μεγάλη τους πλειοψηφία, δέχτηκαν ἢ ἀνέχτηκαν τὴν τούρκικη κατάχτηση, γιατὶ εἶχαν ἀπαυδήσει ἀπὸ τοὺς πολέμους καὶ τὶς καταπιέσεις τῶν φεουδαρχῶν κλπ.

ποτάξουν τοὺς Ἑβραίους, γιατὶ παραστράτησαν καὶ ἔπαψαν νὰ τὸν λατρεύουν. Ἀρχηγὸς τῆς ἀντιπολεμικῆς προπαγάνδας ἦταν ὁ Προφήτης Ἱερεμίας (627 - 580)[1].

Ἀφοῦ ἀγωνίστηκε νὰ φέρει στὸν ἴσιο δρόμο τὴν ἄρχουσα τάξη καὶ ξεσκέπασε τὶς ἀνομίες της καὶ τὸν ἐκμεταλλευτικό της ρόλο[2], ἄρχισε φανερὰ πιὰ νὰ προπαγανδίζει τὴν ἡττοπάθεια, ὅταν οἱ Βαβυλώνιοι εἰσβάλανε στὴν Ἰουδαία.

Πρὶν ὅμως γίνει ἡ εἰσβολὴ τῶν Βαβυλωνίων, καλοῦσε τὴν ἀγροτιὰ καὶ τὴ φτωχολογιὰ νὰ ἐπαναστατήσουν, νὰ κάψουν τ' ἀρχοντόσπιτα καὶ τὰ παλάτια καὶ νὰ φτιάσουν ὀδοφράγματα γύρω ἀπὸ τὴν Ἱερουσαλὴμ (6, 1 καὶ πέρα). Εἶναι ὁ μοναδικὸς Προφήτης ποὺ δίνει ρεαλιστικὸ περιεχόμενο στὸ γιαχβισμὸ καὶ προπαγανδίζει μιὰ πολιτική, ποὺ ἂν ἐφαρμόζονταν θὰ ἐξυπηρετοῦσε τὶς λαϊκὲς μάζες. Φυσικά, ὅπως καὶ οἱ πρὶν ἀπ' αὐτὸν Προφῆτες, κηρύχνει πὼς ὁ Γιαχβὲ εἶναι ὁ γενικὸς ρυθμιστὴς τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, ὡστόσο ὅμως καὶ δὲν κάθεται μὲ σταυρωμένα τὰ χέρια. Προτείνει ὁρισμένα μέτρα καὶ καλλιεργεῖ τὴν ἰδέα πὼς τὰ ἀγροκτήματα πρέπει νὰ τὰ πάρουν οἱ ἀχτήμονες. Αὐτὴ εἶναι ἡ θέληση τοῦ Γιαχβέ, ποὺ μάλιστα θὰ τιμωρήσει ὄχι μόνο τοὺς ἐκμεταλλευτές, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἱερεῖς ποὺ ἔπαψαν νὰ ἐκτελοῦν τὸ Νόμο (8, 8 καὶ πέρα). Ἐπειδὴ ὅμως τόνιζε κι αὐτὸς πὼς ὁ Γιαχβὲ θὰ γίνει τιμωρὸς καὶ ἐκδικητής, βρίσκονταν πολλοὶ ποὺ τοῦ ἔλεγαν: Καλὰ αὐτὰ ποὺ κηρύχνεις, ἀλλὰ οἱ ἐκμεταλλευτὲς καὶ οἱ καταχτητὲς τό 'χουν παρακάνει καὶ ὁ Γιαχβὲ δὲν τοὺς τιμωρεῖ, παρὰ τοὺς ὑποστηρίζει καὶ τοὺς δίνει κι ἄλλα πλούτη (12, 1 - 2). Ὁ Ἱερεμίας, ἔχοντας ὑπ' ὄψη του τὸ παράπονο αὐτὸ τοῦ λαοῦ, πιστεύει, ὅπως καὶ ὁ Σοφονίας, πὼς θά 'ρθει γρήγορα ἡ τιμωρία τους καὶ τονίζει πὼς κοντὰ εἶναι ἡ μέρα ποὺ θὰ σφαγοῦν καὶ θὰ ἐξολοθρεφτοῦν (12, 3 - 17).

---

1. Βλ. Φιλιππίδη, Ἱστορ. θρησκ. Ἰσραήλ, σ. 361 καὶ πέρα καὶ Μπρατσιώτη, Εἰσαγωγὴ στὴν Π. Διαθήκη, ὅπου ἐξὸν ἀπὸ τὴν ξένη βιβλιογραφία καὶ οἱ ἀπόψεις τῶν συντηρητικῶν θεολόγων καὶ παλαιοδιαθηκολόγων, σελ. 392 καὶ πέρα.

2. Δὲν ὑπάρχει, τόνιζε, οὔτε ἕνας τέλειος καὶ δίκαιος ἄνθρωπος στὴν Ἱερουσαλήμ. Δικαστὲς καὶ ἄρχοντες ἀσχημονοῦν καὶ κατατρέχουν τὴ φτωχολογιὰ (Ἱερ. 5, 1 καὶ πέρα).

Ἐπίσης, ἀπαντώντας στὴ φιλοπόλεμη προπαγάνδα τῶν ἄλλων Προφητῶν, ὄχι μόνο τοὺς ἀποκαλοῦσε ψευτοπροφῆτες, ἀλλὰ καὶ κήρυχνε πὼς κι αὐτοὶ δὲ θὰ γλυτώσουν ἀπὸ τὴ σφαγὴ (14, 14 καὶ πέρα).

Μὰ τὰ ἐπαναστατικά του κηρύγματα ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ καὶ ἡ ἀντιπολεμική του προπαγάνδα ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἀνάγκασαν τὸ βασιλιὰ Ἰωακεὶμ νὰ πάρει μέτρα ἐναντίον του. Πρόσταξε νὰ τὸν πιάσουν καὶ ἴσως θὰ τονε σκότωναν, ἂν δὲν ἐπεμβαίνανε μερικοὶ ἀριστοκράτες (βλ. 7, 14 καὶ 26, 9· 17 καὶ πέρα), ποὺ ἤξεραν πολὺ καλὰ πὼς ἔχει πολὺ λαὸ μαζί του.

Ὁ Ἱερεμίας ἀπὸ τὴ φυλακὴ γράφει ἐπαναστατικὲς προκηρύξεις, ὅπως θὰ λέγαμε σήμερα, ποὺ ὁ μαθητής του Βαροὺχ τὶς διάβαζε μέσα στὸ Ναὸ γύρω στὰ 603. Στὸ ἀναμεταξὺ ὁ Ἰωακεὶμ (ἢ Ἰεχονίας) ἀντίκρυσε τοὺς Βαβυλωνίους ἀπ' ἔξω ἀπὸ τὴν Ἱερουσαλὴμ καὶ πολλοὶ πλουτοκράτες Ἰουδαῖοι μαζὶ μ' αὐτὸν βρέθηκαν αἰχμάλωτοι στὴ Βαβυλώνα. Ἐπειδὴ ὅμως ὁ νέος βασιλιὰς Σεδεκίας δὲν ἄλλαξε ἐξωτερικὴ πολιτική, ὁ Ἱερεμίας ἐξακολουθεῖ τὴν ἀντιπολεμική του προπαγάνδα. Ἔτσι, ἀρχίζουν νέοι διωγμοὶ ἐνάντιά του. Μὰ ὁ Προφήτης δὲν ξεχνᾶ καὶ τὶς λαϊκὲς μάζες καὶ τὴν ἐξωτερική του πολιτικὴ τὴ συνδυάζει μὲ φιλολαϊκὸ κήρυγμα. Πρέπει νὰ σταματήσει ἡ ἐκμετάλλευση, ἡ καταπίεση, οἱ κλεψιὲς καὶ οἱ ἀδικίες. Πρέπει νὰ διορθωθοῦν τὰ κακῶς κείμενα. Πρέπει ν' ἀλλάξει τὸ κυβερνητικὸ πρόγραμμα. Καὶ φαίνεται πὼς ἡ προπαγάνδα τοῦ Ἱερεμία ἔπιασε:

«Ὁ Γιαχβὲ προστάζει νὰ μὴ γίνονται ἀδικίες καὶ νὰ μὴ βγαίνουν ἄδικες ἀποφάσεις, νὰ μὴν καταδυναστεύονται οἱ ξένοι καὶ τὰ ὀρφανὰ καὶ οἱ χῆρες καὶ νὰ μὴ γίνονται πόλεμοι καὶ χύνεται ἄδικα τὸ αἷμα τοῦ λαοῦ.

... ...

Ἀλίμονο σὲ κείνους ποὺ χτίζουν σπίτια καὶ φτιάχνουν περιουσίες ἀπὸ τὴν ἐκμετάλλευση. Ἀλίμονο σὲ κείνους ποὺ κλέβουν τὴν ἐργασία καὶ τὸν ἱδρώτα τῶν δουλευτάδων τους... Θέλεις, βασιλιά, νὰ ζεῖς μέσα σὲ πολυστολισμένα παλάτια;

Μὰ ὁ πατέρας σου δὲ ζοῦσε στὴ χλιδὴ καὶ δὲ γλεντοκοποῦσε, γι' αὐτὸ καὶ τοῦ πήγαιναν καλὰ οἱ δουλειές, ἦταν δίκαιος καὶ καλὸς κυβερνήτης.» (22, 2 καὶ πέρα).

Καὶ τόνιζε ἀκόμα, μαστιγώνοντας ἀνελέητα τῶν ἀρχοντάδων τὶς ἀδικίες καὶ παρανομίες:

«Ἀλίμονο στοὺς τσομπάνηδες ποὺ χαλνοῦν καὶ σκορπᾶνε τὸ κοπάδι μου[1]... (Γι' αὐτὸ) θὰ βάλω ἄλλους τσομπάνηδες, γιὰ νὰ φυλᾶνε τὰ πρόβατά μου ποὺ γλύτωσαν...» (23, 1 καὶ πέρα).

Ἡ κατάσταση λοιπὸν ἦταν κρίσιμη καὶ ἀνώμαλη καὶ οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Ἱερεμία ὅλο καὶ πλήθαιναν. Στὸ ἀναμεταξὺ ὅμως οἱ Ρεχαβίτες, πού, ὅπως εἴδαμε, ἦταν οἱ πιὸ φανατικοὶ γιαχβιστές, γιὰ νὰ μὴ σκλαβωθοῦν ἀπὸ τοὺς Βαβυλωνίους, ἅμα ἔγινε ἡ εἰσβολή, κατέβηκαν ἀπὸ τὰ βουνὰ καὶ ἦρθαν μέσα στὴν Ἱερουσαλήμ. Ἔτσι τώρα τὸ κόμμα τοῦ Ἱερεμία δυνάμωσε πιὸ πολύ, γιατὶ οἱ Ρεχαβίτες ἦταν πολεμιστὲς καὶ ἀποφασιστικοὶ (βλ. 35, 1 - 19).

Ἴσως τώρα ποὺ μπῆκαν οἱ Ρεχαβίτες στὴν Ἱερουσαλὴμ καὶ πρὶν ἀκόμα φτάσουν τὰ στρατεύματα τῶν Ἀσσυρίων, ὁ Ἱερεμίας νὰ ὀργάνωσε ἐπαναστατικὸ κίνημα, ποὺ στὴν ἀρχὴ ἐπικράτησε.

Ὁ βασιλιὰς Σεδεκίας ἀναγκάστηκε νὰ συνθηκολογήσει μὲ τοὺς ἐπαναστάτες καὶ νὰ παραδεχτεῖ τοὺς ὅρους τους. Δηλαδὴ θέσπισε ν' ἀκυρωθοῦν τὰ χρέη καὶ νὰ ξεσκλαβωθοῦν ὅσοι εἶχαν γίνει δοῦλοι στοὺς δανειστές τους (34, 8 - 10).

Ἐξὸν ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Ἱερεμία, ποὺ κάνει λόγο γιὰ τὴν ἐπανάσταση αὐτή, ἔχουμε καὶ μιὰ ἄλλη μαρτυρία, ποὺ τὴ βρίσκουμε χωμένη στὶς προφητεῖες τοῦ Σοφονία[2]:

---

1. Ἐδῶ μιλάει συμβολικά, ἐννοεῖ τοὺς κυβερνῆτες ποὺ δὲν κυβερνοῦν σύμφωνα μὲ τοὺς νόμους καὶ τὴ δικαιοσύνη.

2. Τὸ χωρίο αὐτὸ δὲν εἶναι τοῦ Σοφονία, εἶναι παρμένο ἀπὸ μιὰ ἄλλη πηγὴ καὶ χώθηκε στὶς προφητεῖες τοῦ Σοφονία στὰ ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἐξορία χρόνια. Ὁ Σοφονίας μιλάει γιὰ ἐπανάσταση π ο ὺ θ ὰ γ ί ν ε ι, ἐνῶ τὸ ἀπόσπασμα τοῦτο περιγράφει ἐπανάσταση π ο ὺ ἔ γ ι ν ε.

«Κλάψτε, οἱ κάτοικοι τῆς Μακτές[1], γιατὶ ἐξολοθρεύτηκαν ὅλοι οἱ ἔμποροι καὶ σφάχτηκαν ὅλοι ὅσοι εἶχαν μαζέψει ἀσήμι.» (Σοφ. 1, 11, ἑβραϊκὸ κείμενο).

Φαίνεται πὼς ἔγινε μεγάλη λαϊκὴ ἐξέγερση μέσα στὴν Ἱερουσαλὴμ καὶ ὁ λαὸς ἐκδικήθηκε ὅπως τοὺς ἄξιζε τοὺς κάθε λογῆς πλουτοκράτες καὶ ἐκμεταλλευτές.

Μὲ τὸ νὰ μὴν ὑπάρχει ὅμως ἕνα κόμμα μὲ ὁρισμένο πρόγραμμα κοινωνικῆς ἀναδιοργάνωσης, ἡ ἐπανάσταση αὐτὴ σὲ λίγο ξεθύμανε, γιατὶ δὲν ὑπῆρχαν οἱ καθοδηγητὲς ποὺ θὰ τῆς ἔδιναν ὁρισμένο πολιτικὸ καὶ κοινωνικὸ περιεχόμενο. Γι' αὐτό, ἅμα πέρασε λίγος καιρός, οἱ παλιοὶ δυνάστες τῶν λαϊκῶν μαζῶν σήκωσαν πάλι κεφάλι καὶ ξαναπῆραν τὰ γκέμια τῆς ἐξουσίας στὰ χέρια τους. Ἔτσι, ὁ βασιλιὰς Σεδεκίας μπόρεσε καὶ ἀκύρωσε τὶς μεταρρυθμίσεις ποὺ δέχτηκε τὶς πρῶτες μέρες τῆς ἐπανάστασης. Γι' αὐτὸ ἄρχισαν τὰ ἴδια.

Ὅσο περνοῦσαν οἱ μέρες, τόσο ἡ κατάσταση χειροτέρευε, γιατὶ ὁ στρατὸς τῶν Βαβυλωνίων προχωροῦσε κ' ἔφτασε ἀπ' ἔξω ἀπὸ τὴν Ἱερουσαλὴμ καὶ τὴν πολιόρκησε. Ὁ Γεδαλίας, κάποιος προύχοντας τῆς Ἰουδαίας, ἔκανε ὅ,τι μποροῦσε γιὰ νὰ σπάσει ἡ ἀντίσταση τοῦ Σεδεκία. Ἦταν ὁ πολιτικὸς ἀρχηγὸς τοῦ φιλοβαβυλωνιακοῦ κόμματος καὶ μαζὶ ὁ ἀρχηγὸς τῆς ἀντιπολίτευσης, ἔχοντας σύμβουλο τὸν Ἱερεμία, ποὺ ἦταν ὁ πνευματικὸς ἡγέτης τῆς

1. Ἡ Μακτὲς φαίνεται ἦταν ἡ πλουτοκρατικὴ συνοικία τῆς Ἱερουσαλὴμ, πρὸς τὰ βορινά, στὴν καλύτερη δηλαδὴ τοποθεσία τῆς πρωτεύουσας τοῦ Ἰουδαϊκοῦ Κράτους. Οἱ Ο' εἶχαν ὑπ' ὄψη τους ἄλλο κείμενο, γι' αὐτὸ μεταφράζουν «Θρηνῆστε οἱ κατοικοῦντες τὴν κατακεκομμένην (συνοικίαν), ὅτι ὡμοιώθη πᾶς ὁ λαὸς Χαναὰν καὶ ἐξωλοθρεύθησαν πάντες οἱ ἐπηρμένοι ἀργυρίῳ» (Σοφ. 1, 11). Ἡ φράση «ὡμοιώθη πᾶς ὁ λαὸς Χαναὰν» σημαίνει: οἱ κάτοικοι τῆς χαλασμένης συνοικίας ἔκαναν ὅ,τι ἔκαναν παλαιότερα καὶ οἱ Χαναναῖοι. Ξέρουμε ὅμως ὅτι οἱ Χαναναῖοι - Φοίνικες φημίζονταν ὡς ἔμποροι καὶ κερδοσκόποι. Ἡ ἄλλη φράση «ἐξωλοθρεύθησαν πάντες οἱ ἐπηρμένοι ἀργυρίῳ» εἶναι ἐπεξηγηματικὴ καὶ ὑπονοεῖ τοὺς πλουτοκράτες καὶ τοὺς τοκογλύφους.

λαϊκῆς μάζας ποὺ δὲν ἤθελε τὸν πόλεμο. Ὁ Ἱερεμίας, παρουσίασε πάλι μεγάλη δράση καὶ ἐνεργητικότητα, ὑποστηρίζοντας πὼς πρέπει νὰ συνθηκολογήσουν μὲ τοὺς Βαβυλωνίους, γιατὶ τοὺς ἔστειλε ὁ Γιαχβὲ γιὰ νὰ τιμωρήσει τοὺς γδύστες καὶ ἐκμεταλλευτὲς τοῦ λαοῦ.

Ἦταν φυσικὸ λοιπόν, μιὰ ποὺ ὁ Ἱερεμίας καὶ ὁ Γεδαλίας πῆραν μιὰ τέτοια στάση, νὰ καταδιωχτοῦν.

Ὁ Πασχώρ, ὁ ἀρχιερέας, πρόσταξε τότε νὰ πιάσουν τὸν Ἱερεμία, νὰ τονε φυλακίσουν καὶ νὰ τὸν διαπομπεύσουν (20, 1 καὶ πέρα).

Τοῦ ἀπαγόρεψαν νὰ κηρύχνει τὶς ἀντιπολεμικές του ἰδέες, μὰ αὐτὸς ἔγραφε ἀπὸ τὴ φυλακὴ κρυφὰ φυλλάδια ποὺ τά 'στελνε στοὺς ὀπαδούς του (36, 2 καὶ πέρα). Ἀπὸ τὴ φυλακὴ φαίνεται δραπέτευσε, μαζὶ μὲ τὸ γραμματικό του Βαρούχ, καί, κρυμένος κάπου, ἐξακολουθοῦσε νὰ γράφει φυλλάδια, ποὺ μοιράζονταν κρυφὰ στοὺς ὀπαδούς του. Τὰ φυλλάδια τοῦ Ἱερεμία ἀπαγορεύτηκε νὰ κυκλοφοροῦν καὶ ὅπου τά 'βρισκαν οἱ ἀστυνομικοὶ καὶ οἱ βασιλικοὶ τὰ ἔκαιγαν (36, 14 - 27· 37, 3 - 6), ὥσπου τὸν ξανάπιασαν καὶ τὸν ἔβαλαν σ' ἕνα μπουντρούμι ἀπ' ὅπου δὲν μποροῦσε νὰ δραπετεύσει (37, 4 καὶ 11 - 17). Φαίνεται πῆραν τὴν ἀπόφαση νὰ τὸν ἐκτελέσουν, ἀλλὰ οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Ἱερεμία, ποὺ εἶχαν καλὴ ὀργάνωση καὶ ἀνθρώπους μέσα στὸ Παλάτι, πῆγαν καὶ τὸν ἐλευθέρωσαν κρυφὰ (38, 1 - 13)[1].

Μὰ καὶ πάλι τὰ ὄργανα τῆς ἐξουσίας τὸν ἔπιασαν καὶ τὸν ἔβαλαν σὲ μιὰ φυλακὴ - λάκκο, ποὺ εἶχε ἀκαθαρσίες καὶ νερὰ (38, 13).

Πρὶν ὅμως οἱ κυβερνῆτες βγάλουν ἀπόφαση γιὰ νὰ τονε θανατώσουν, ἔσπασε τὸ κάστρο καὶ οἱ Βαβυλώνιοι μπῆκαν μέσα. Τὸ κόμμα τοῦ Ἱερεμία νίκησε καὶ φυσικὰ πρόσφερε ἀνυπολόγιστες ὑπηρεσίες στὸν Ναβουχοδονόσορα, τὸ βασιλιὰ τῆς Βαβυλώνας, γιατί, πρὶν ἀκόμα πέσει τὸ κάστρο τῆς Ἱερουσαλήμ, πολλοὶ Ἰουδαῖοι

---

1. Στὸ βιβλίο τοῦ Ἱερεμία διαβάζουμε, πὼς ὁ βασιλιὰς Σεδεκίας ἔστειλε μυστικὰ ἀνθρώπους του καὶ τὸν ἐλευθέρωσαν. Τὰ πράματα φυσικὰ δὲν ἔγιναν ἔτσι. Ὁ βασιλιὰς δὲν εἶχε κανένα συμφέρο νὰ ἐλευθερώσει τὸν ἄσπονδο ἐχτρό του σὲ τέτοια γι' αὐτὸν κρίσιμη στιγμή, ποὺ ὁ ἐχτρὸς χτυποῦσε τὴν πόρτα τοῦ κάστρου τῆς Ἱερουσαλήμ.

ἀπὸ τὴν παράταξη τοῦ Ἱερεμία αὐτομόλησαν στοὺς Βαβυλωνίους (38, 19).

Γι' αὐτὸ καὶ ὁ Ἱερεμίας δὲν ἔπαθε τίποτε, ὅταν μπῆκαν οἱ Βαβυλώνιοι στὴν ἰουδαϊκὴ πρωτεύουσα. Ἐνῶ οἱ συμπολίτες του τὸν κατάτρεξαν καὶ τονε χαρακτήρισαν προδότη (20, 1 καὶ πέρα καὶ 27, 1), οἱ Βαβυλώνιοι τὸν ἐλευθέρωσαν καὶ τὸν περιποιήθηκαν [1].

Ἔτσι, μαζὶ μὲ τὸ μαθητὴ καὶ γραμματικό του Βαρούχ, μιὰ ποὺ καταστράφηκε ἡ Ἱερουσαλήμ, πῆγε καὶ ἐγκαταστάθηκε στὴ Μασσηφὰ (39, 3, 14· 40, 1 - 6).

Πρέπει νὰ προσθέσουμε ἐδῶ πώς, ἐξὸν ἀπὸ τὸ Παλάτι, καὶ τὸ ἱερατεῖο πολέμησε τὸν Ἱερεμία. Φαίνεται ὅμως πὼς οἱ πιὸ πολλοὶ ἱερεῖς ἦταν μὲ τὸ μέρος του, ἀλλὰ οἱ πιὸ τρανοὶ τάχτηκαν ἐναντίον του. Ἕνας ἀπ' αὐτούς, ποὺ δίχως ἄλλο θὰ ἦταν γνωστὸς ἐκεῖνα τὰ χρόνια, θέλησε νὰ μετρηθεῖ μαζί του· γι' αὐτὸ καὶ δημοσίεψε, ὅπως θὰ λέγαμε σήμερα, ἕνα ἔμμετρο [2] μανιφέστο καὶ καυτηρίαζε τὴν πολιτικὴ τοῦ Ἱερεμία. Γιὰ νὰ δώσει μάλιστα κύρος στὰ λόγια του, παρουσίασε τὴν ἀντιιερεμιάδα του σὰν πολιτικὴ ποὺ πηγάζει τὰ ἴσια ἀπὸ τὴ μωσαϊκὴ παράδοση [3]. Ὁ ἄγνωστός μας συντάχτης της κατακρίνει τὴν ἡττοπάθεια καὶ προσπαθεῖ

1. Σύμφωνα μὲ ἰουδαϊκὴ παράδοση ὁ Ἱερεμίας πρόφτασε καὶ πῆρε ἀπὸ τὸ Ναὸ τὰ σπουδαιότερα ἱερά, τὴ Σκηνὴ τοῦ μαρτυρίου, τὴν Κιβωτὸ τῆς Διαθήκης κ.ἄ. (βλ. Β' Μακκαβ. 2, 1 καὶ πέρα).

2. Ἐκεῖνα τὰ χρόνια ὁ ἔμμετρος λόγος στὶς πιὸ πολλὲς χῶρες τῆς Ἀσίας, ἂν ὄχι σ' ὅλες, ἦταν ἡ ἐπίσημη γλῶσσα.

3. Τὸ πολεμικὸ αὐτὸ τραγούδι πέρασε ἀργότερα σὰν «Ὠδὴ τοῦ Μωυσῆ» στὸ Δευτερονόμιο (κεφ. 32). Ὁ **Gunkel** (στὴ «**Religion in Geschichte und Gegenwart**», τ. 4, σ. 534 καὶ πέρα) ὑποστήριξε πὼς ὁ ποιητὴς τῆς «Ὠδῆς» εἶναι συγκαιριανὸς καὶ ἀντίπαλος τοῦ Ἱερεμία. Τὴ γνώμη αὐτὴ τὴ δέχτηκε ὁ **R. Hauri** ἀλλὰ τὴν πολέμησε ὁ **Sellin**, τὰ ἐπιχειρήματά του ὅμως δὲν πείθουν (βλ. **Einleitung in das A.T.**, 46 καὶ πέρα). Ὁ **Sellin** ἄλλαξε δυὸ φορὲς γνώμη. Στὴν ἀρχή, σὲ χωριστὴ μελέτη του, ὑποστήριξε πὼς ἡ Ὠδὴ γράφτηκε στὴν ἐποχὴ τῶν ἀραμαϊκῶν ἐπιδρομῶν, σὲ νεώτερο ὅμως ἄρθρο του ὑποστήριξε πὼς ὁ ἐχτρὸς ποὺ κατακρίνεται στὴν Ὠδὴ εἶναι οἱ Σαμαρεῖτες, ἄρα ὁ ποιητὴς τῆς Ὠδῆς εἶναι συγκαιριανὸς τοῦ Τριτο - Ἠσαΐα (βλ. καὶ Φιλιππίδη, Ἱστορ. θρησκ. Ἰσρ., σ. 222 καὶ πέρα). Τὸ πιὸ πιθανὸ εἶναι πὼς ἦταν ἕνας ἀντίπαλος τοῦ Ἱερεμία.

νὰ δώσει θάρρος στὴ βασιλικὴ παράταξη καὶ νὰ τὴν ἐμψυχώσει. Καὶ ἐπειδή, ὅπως εἴπαμε, ἕνα μεγάλο μέρος ἀπὸ τοὺς ἱερεῖς ἀκολουθοῦσε τὶς συμβουλὲς τοῦ Ἱερεμία καὶ προπαγάνδιζε τὴν ἡττοπάθεια, ξεσκεπάζει τῶν ἱερέων τὶς πομπὲς καὶ τὴ συμφεροντολογική τους διαγωγὴ (βλ. Δευτερ. 32, 38). Ἂν ἀναλύσουμε τοὺς στίχους ἀπὸ 27 καὶ κάτω, θὰ ἰδοῦμε πὼς γίνονται ὑπαινιγμοὶ ἐνάντια σὲ πρόσωπα ποὺ παίζουν σπουδαῖο ρόλο στὴν Ἱερουσαλήμ[1].

Σωστὸ εἶναι πώς, ἄν, ὕστερ' ἀπ' τὴν καταστροφὴ καὶ ἐρήμωση τῆς Ἱερουσαλὴμ (586) δὲν ἐπικρατοῦσε τὸ κόμμα τοῦ Ἱερεμία, ὁ Προφήτης αὐτὸς θὰ χαρακτηρίζονταν π ρ ο δ ό τ η ς. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ ἀντιγιαχβιστικὴ παράταξη, μὲ τὸν καιρό, ἔχασε κάθε στήριγμα μέσα στὴν ἰουδαϊκὴ κοινωνία καί, ὅπως θὰ ἰδοῦμε, ὁ γιαχβισμὸς ἀπ' τὰ μέσα τοῦ 6ου αἰώνα καὶ δῶθε ἔγινε πάλι ἡ ἐπίσημη θρησκεία καὶ ἰδεολογία τοῦ ἰουδαϊκοῦ λαοῦ, ὁ Ἱερεμίας δικαιώθηκε.

Ὡστόσο, στὰ χρόνια του εἶχε πολλοὺς καὶ φανατικοὺς ἐχτρούς. Ἅμα μάλιστα δολοφονήθηκε ὁ Γοδελίας — ὁ κυβερνήτης ποὺ διόρισε στὴν Ἰουδαία ὁ Ναβουχοδονόσωρ —, οἱ συνωμότες ἔπιασαν τὸν Ἱερεμία καὶ τὸν Βαροὺχ καὶ τοὺς πῆραν μαζί τους στὴν Αἴγυπτο, ὅπου καταφύγανε, ὅταν καταδιώχτηκαν ἀπ' τοὺς Βαβυλωνίους (43, 1 καὶ πέρα). Ἐκεῖ, λέει τὸ βιβλικὸ κείμενο, ἐξακολούθησε νὰ ἐκδηλώνει τὴ φιλία του στοὺς Βαβυλωνίους καὶ νὰ προλέγει τὴν καταστροφὴ τῶν Αἰγυπτίων (44 καὶ 43, 8 - 13). Αὐτὰ ὅμως εἶναι προσθῆκες νεώτερες. Πιὸ σωστὴ εἶναι ἡ ἐξωβιβλικὴ παράδοση, ποὺ λέει πὼς ὁ Ἱερεμίας, μαζὶ μὲ τὸν Βαρούχ, σκοτώθηκε μὲ λιθοβολισμὸ στὶς αἰγυπτιακὲς Δάφνες[2], ὅπου τοὺς ἔφεραν οἱ συνωμότες καὶ τοὺς ἐκτέλεσαν σὰν προδότες[3].

---

1. Ὁ συγγραφέας τοῦ ἔμμετρου τούτου μανιφέστου, ποὺ δὲ σώθηκε ὁλοκληρωμένο, παρὰ μόνο ἀποσπάσματά του καὶ αὐτὰ ἀλλαγμένα, χτυπάει τὸν Ἱερεμία, γιατί, ὅπως εἴδαμε, ὁ Προφήτης μὲ πολὺ τσουχτερὴ γλώσσα μίλησε γιὰ τοὺς πνευματικοὺς ἀρχηγοὺς τοῦ ἰουδαϊκοῦ λαοῦ ποὺ προπαγάνδιζαν τὸν πόλεμο καὶ στηρίζανε μὲ τὸ κύρος τους τὸν Ἐζεκία.

2. Λέγονταν Tachpanches καὶ βρίσκονταν κοντὰ στὴν Πηλούσια περιοχή, στὸ ἀνατολικὸ Δέλτα τοῦ Νείλου· σήμερα λέγεται Τὲλλ - Ντεφάνς.

3. Βλ. Ψ. Ἐπιφανίου, Περὶ τῶν ΙΣΤ' Προφητῶν, στὴν Πατρολογία Mi-

Ἂν εἴχαμε αὐτούσια τὰ κηρύγματά του καὶ τὶς προκηρύξεις του, πολλὰ θὰ ξέραμε γι' αὐτόν. Τὸ κείμενο ὅμως ποὺ ἔχουμε δὲν εἶναι ὅλο αὐθεντικό[1]. Μερικὰ ἀποσπάσματα, ποὺ ἀντικαθρεφτίζουν τὴ γιαχβιστικὴ ἰδεολογία στὶς πιὸ κρίσιμες μέρες τῆς ἰουδαϊκῆς ἱστορίας μπορεῖ νὰ εἶναι δικά του, γιατὶ εἶναι βεβαιωμένο πὼς στὴ φυλακὴ ἔγραφε, ὅπως θὰ λέγαμε σήμερα, προκηρύξεις καὶ τὶς μοίραζαν στὸ λαὸ κρυφὰ οἱ ὀπαδοὶ - μαθητές του. Στὸ σύνολό του ὅμως τὸ ἀποδιδόμενο στὸν Ἱερεμία βιβλίο εἶναι νόθο, ἀπηχώντας ὡστόσο τὶς γνῶμες καὶ τὶς ἰδέες του.

Μποροῦμε ὅμως νὰ βγάλουμε τὸ συμπέρασμα, ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ ἔχουμε, πὼς ὁ Προφήτης αὐτός, ποὺ εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους στοχαστὲς τοῦ ἰουδαϊκοῦ λαοῦ, στὴν προπαγάνδα του καὶ στὴν πολιτική του, ποὺ τηνε παρουσίαζε μὲ θρησκευτικὴ μάσκα, καταπολεμοῦσε τὴ συγκεντρωτικὴ βασιλικὴ ἐξουσία καὶ τὴ φιλοαιγυπτιακὴ ἐξωτερικὴ πολιτική. Ἀντίθετα ὑποστήριζε τὴ συνεργασία μὲ τοὺς Βαβυλωνίους. Δὲν ἦταν ὅμως μόνο οἱ Προφῆτες ποὺ ὑψώσανε τὴ φωνή τους γιὰ τὸν καταπιεζόμενο λαό. Μέσα στὶς λαϊκὲς μάζες ἦταν πολλοὶ ποὺ διαμαρτύρονταν. Παράλληλα μάλιστα μὲ τὴν ἀντιπολιτευτικὴ προφητολογία καὶ ἡ λαϊκὴ μούσα στηλίτεψε τὴν καταπίεση καὶ τὴν ἐκμετάλλευση τῆς πλουτοκρατίας. Στοὺς «Ψαλμοὺς» εἶναι ἀποθησαυρισμένα πολλὰ τέτοια τραγούδια[2] λαϊκῆς διαμαρτυρίας. Ὅπως ὅμως οἱ Προφῆτες δὲ μποροῦσαν νὰ ἰδοῦν σ' ὅλο τὸ βάθος τὴν πραγματικότητα καὶ νὰ δώ-

---

gne, τ. 43, 400. Ἱερωνύμου, Adv. Iovinian. Τερτυλλιανοῦ, Scorp. adv. gnost. 8.

1. Τὰ κεφ. 30 καὶ 31 δὲν ἔχουν καμιὰ σχέση μὲ τὴν προφητολογία τοῦ Ἱερεμία καὶ εἶναι ἀποσπάσματα κάποιας «προφητείας» τοῦ τέλους τῆς ἐξορίας, δηλαδὴ κείμενο νεώτερης ἐποχῆς. Ἐπίσης καὶ τὰ κεφ. 50, 51 καὶ 52 εἶναι ἀπομιμήσεις τῆς δευτεροησαϊκῆς προφητολογίας, ἄρα κι αὐτὰ νεώτερα. Μερικὰ ἄλλα πάλι κομμάτια, ὅπως τὰ 3, 14 - 18· 5, 18· 10, 1 - 6· 17, 19 - 27· 25, 12 - 14 καὶ 27 - 38· 33, 14 - 26, εἶναι νόθα. Ἐπίσης καὶ τὸ κεφ. 24 συντάχτηκε πολὺ ἀργότερα, γιατὶ ὁ συντάχτης του περιγράφει τὴν ἰουδαϊκὴ διασπορὰ ὅπως διαμορφώθηκε στὴν πραγματικότητα στὰ ὕστερ' ἀπὸ τὴ βαβυλωνιακὴ καὶ περσικὴ κατοχὴ χρόνια.

2. Βλ. 5, 10· 12, 3 - 4· 31, 12 - 13· 35, 25 - 27· 38, 12· 37, 1 - 22· 40, 10 - 15· 49, 5 - 9· 50, 16 - 22· 41, 6 - 10· 49, 5 - 9· 69, 17 - 29· 72, 12 - 17· 88, 3 - 15· 92, 4 - 8 καὶ 13· 101, 5· 124, 3· 125, 5· 146, 8 - 10 κ.ἄλ.

σουν μαχητικό περιεχόμενο στὴν ἀντιπολίτευσή τους, ἔτσι καὶ οἱ λαϊκοὶ ποιητὲς περίμεναν τὸ γλυτωμὸ ἀπὸ τὸν Γιαχβὲ κι ὄχι ἀπὸ τὴν ὁμαδικὴ καὶ ὀργανωμένη λαϊκὴ προσπάθεια.

Ὁ λαϊκὸς ποιητὴς τόνιζε:

«Μὰ σκουλήκι κι ὄχι ἄνθρωπος τώρα
ἔχω ἐγὼ καταντήσει. Ἕνα μπαίγνιο
τῶν ἀνθρώπων. Τοῦ κόσμου ἔχω γίνει
καταφρόνιο. Ὅλοι αὐτοὶ ποὺ μὲ βλέπουν,
μὲ ἀναμπαίζουν. Στραβώνουν τὰ χείλη
καὶ κουνοῦν τὸ κεφάλι. «Στὸ θεό του
εἶχ' ἐλπίδα, ἂς τὸν σώσει, ἂς τοῦ γίνει λοιπὸν
λυτρωτής, μιὰ καὶ τόσο
τὸν ἀγάπησε»! Κι ὅμως ἐσύ 'σαι,
ποὺ ἀπὸ μέσ' στὴν κοιλιὰ μ' ἔχεις βγάλει...

... ...

Ἀλογάριαστα πιὰ
μ' ἔχουν ζώσει ταυριά,
δυνατὰ ἀπ' τὴ Βασὰν
μὲ πλευρίσαν θεριὰ
καὶ μοῦ ἀνοίξανε στόμα
λιονταριοῦ ποὺ χυμᾶ
καὶ μουγκρίζει.
Σὰ νερὸ ἔχω χυθεῖ
καὶ τὰ κόκαλά μου ὅλα
ξεκολλήσαν. Κερί,
μοῦ ἔχει γίνει ἡ καρδιὰ
καὶ στὰ στήθια μου λιώνει.
Κ' ἡ δροσιά μου, ξερὸ
ἔχει γίνει γλαστρὶ
καὶ μοῦ κόλησε ἡ γλώσα
στὸ λαρύγγι. Καὶ σὺ
μέσ' στὴ σκόνη πιὰ κάτου
μὲ πετᾶς τοῦ θανάτου.
Τὶ χυμήξαν σκυλιὰ
καταπάνου μου. Σύναξη
πονηρῶν μὲ περίζωσε.
Μοῦ τρυπήσανε χέρια καὶ πόδια.
Καὶ τὰ κόκαλά μου ὅλα
νὰ μετρήσω μπορῶ.

Κι αὐτοὶ (οἱ πλούσιοι) ἐκεῖ μὲ κοιτοῦν
καὶ μὲ βλέπουν. Μοιράσαν
μεταξύ τους τὰ ροῦχα μου. Ἔπαίξαν
τὴ στολή μου στὸ λότο. Ἀπὸ μένα
μὴν τραβιέσαι, Γιαχβέ...»

... ...

(Ψαλμ. 22, μετάφρ. Φριλίγγου)

Παρ' ὅλες ὅμως τὶς διαμαρτυρίες τῶν Προφητῶν καὶ τὸ βαρυγκόμισμα τοῦ λαοῦ, τὸ κοινωνικὸ πρόβλημα ἔμεινε ἄλυτο καί, ὅπως εἴδαμε, ὁδήγησε τὴν Ἰουδαία στὴν καταστροφὴ καὶ τὴ σκλαβιά.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

Τὰ χρόνια τῆς ξένης κατοχῆς καὶ τῆς ἐξορίας

Ὅπως εἴδαμε, τὸ βόρειο βασίλειο καταχτήθηκε στὰ 722. Ὁ βασιλιὰς Ἰωσίας στὰ 724 ἀρνήθηκε νὰ πληρώσει φόρο ὑποτελείας στοὺς Ἀσσυρίους, ἐλπίζοντας σὲ αἰγυπτιακὴ βοήθεια. Ἀλλὰ τὴν ἔπαθε. Θέλησε ν' ἀντισταθεῖ, μὰ οἱ λαϊκὲς μάζες ἔδειξαν ἀπροθυμία καὶ δὲν πολέμησαν. Ὕστερ' ἀπὸ δυὸ χρονῶν πολεμικὲς περιπέτειες, ἡ πρωτεύουσα Σαμάρεια ἔπεσε καὶ 27.290 Ἰσραηλίτες, ὅπως μᾶς πληροφοροῦν οἱ ἀσσυριακὲς ἐκθέσεις ἐκείνου τοῦ καιροῦ, ἐκτοπίστηκαν στὴν Ἀσσυρία καὶ τὴν Περσία [1] καὶ παράλληλα ἦρθαν νέοι κάτοικοι καὶ ἐγκαταστάθηκαν στὴ Βόρεια Παλαιστίνη κ' ἔτσι, μὲ τὸν καιρό, ἄλλαξαν ὣς ἕνα σημεῖο τὴ φυλετικὴ κατάσταση τῆς χώρας τοῦ Ἰσραήλ. Ἡ Παλαιστίνη, ὅπως τὸ ξαναείπαμε, ἐξαιτίας ποὺ τὰ γειτονικὰ μ' αὐτὴν μεγάλα κράτη — οἱ τρεῖς κοσμοκρατορίες τῆς τοτινῆς ἐποχῆς: Αἴγυπτος, Βαβυλωνία καὶ Ἀσσυρία — ἄρχισαν τοὺς ἀναμεταξύ τους ἀνταγωνισμούς, δὲν μποροῦσε νὰ μείνει ἐλεύθερη, μιὰ ποὺ ἀποτελοῦσε τὸ σταυροδρόμι τῶν ἐμπορικῶν συναλλαγῶν.

Ἐνῶ ὅμως τὸ βόρειο βασίλειο σκλαβώθηκε, τὸ νότιο κρατήθηκε

1. Στὶς Ἐκθέσεις (Χρονικὰ) τοῦ βασιλιᾶ τῶν Ἀσσυρίων Σαργκὼν Β', μαζὶ μὲ ἄλλα γράφονται: «Κατὰ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς βασιλείας μου, τὴν πρώτη χρονιά, πολιόρκησα καὶ κατάχτησα τὴ Σαμάρεια· πῆρα 27.290 κατοίκους ἀπὸ τὴν πόλη αὐτὴ καὶ τοὺς ἐκπάτρισα. Κυρίεψα πενήντα ἁμάξια... Ἀργότερα κατάχτησα καὶ ὁλόκληρη τὴν περιοχὴ (τοῦ Ἰσραήλ), μὲ ὅλες τὶς πολιτεῖες της καὶ πῆρα αἰχμαλώτους ὅλους τοὺς κατοίκους της...» (Gressmann, Altorientalische Texte zum Alten Testament, 1909[1], σ. 116). Στοὺς αἰχμαλώτους αὐτοὺς δὲν ὑπολογίζεται φυσικὰ ὁ ἄμαχος πληθυσμός. Ἄρα, οἱ αἰχμάλωτοι, μαζὶ μὲ τὰ γυναικόπαιδα ξεπερνοῦσαν τὶς ἑκατὸ χιλιάδες. Οἱ αἰχμάλωτοι αὐτοί, ποὺ στάλθηκαν στὸ ὀροπέδιο τοῦ Ἰράν, χρησιμοποιήθηκαν γιὰ νὰ χτιστεῖ ἡ νέα πρωτεύουσα τοῦ Σαργκών.

ἐλεύθερο ἀκόμα 135 χρόνια. Κι αὐτό, γιατί ἡ Ἀσσυρία ποὺ εἶχε καταχτητικὲς βλέψεις βρίσκονταν μακριὰ ἀπὸ τὴν Ἰουδαία καὶ ἡ πρωτεύουσα Ἱερουσαλὴμ εἶχε φυσικὰ καὶ τεχνητὰ ὀχυρά. Ἀκόμα καὶ οἱ πόλεμοι τῶν Ἀσσυρίων μὲ τοὺς Σκύθες καὶ τοὺς Πέρσες καὶ ἡ ἀπειλὴ τῶν Αἰγυπτίων ἐπιβράδυναν γιὰ κάμποσα χρόνια τὴν κάθοδό τους στὴν Ἰουδαία. Ἡ πρώτη τους εἰσβολὴ ἔγινε στὰ 701 [1]. Τότε γιὰ πρώτη φορὰ πολιορκήσανε τὴν Ἱερουσαλήμ, ἀλλὰ οἱ μεγάλες ταραχὲς ποὺ ἔγιναν στὴ Βαβυλώνα τοὺς ἀνάγκασαν νὰ λύσουν τὴν πολιορκία καὶ νὰ γυρίσουν πίσω, ἀφοῦ ὅμως οἱ Ἑβραῖοι δέχτηκαν νὰ πληρώνουν φόρο ὑποτελείας στοὺς Ἀσσυρίους.

Ἀπὸ τὸ 610 ὅμως καὶ δῶθε τὸ Βασίλειο τοῦ Ἰούδα ἀντικρύζει πιὰ ἄμεσο κίνδυνο. Οἱ Αἰγύπτιοι κινήθηκαν πρὸς τὰ ἐπάνω καὶ ἡ φιλοασσυριακὴ πολιτικὴ τοῦ βασιλιᾶ Ἰωάχαζ (609) δημιουργεῖ πολεμικὲς περιπλοκὲς μὲ τοὺς Αἰγύπτιους. Ὁ φαραὼ Νεχὼ ὀργανώνει ἐκστρατεία ἐνάντια στὴν Ἰουδαία καὶ ὁ βασιλιὰς Ἰωάχαζ στὰ 608 χάνει τὴ μάχη κ᾿ αἰχμαλωτίζεται κι ὁ ἴδιος. Βασιλιὰς γίνεται τότε ὁ ἀδερφός του Ἐλιακείμ. Ἡ κατάσταση φυσικὰ εἶναι πολὺ κρίσιμη τώρα, ἐνῶ ὅμως ὁ ἐξωτερικὸς κίνδυνος εἶναι μεγάλος, οἱ λαϊκὲς μάζες δὲν ἔχουν καμιὰ διάθεση γιὰ πόλεμο. Ὁ γιαχβισμὸς εἶχε δημιουργήσει στὰ πλατιὰ στρώματα τοῦ πληθυσμοῦ ἀδιαφορία, γιατὶ ὅ,τι γίνονταν πίστευε πὼς εἶναι θέλημα τοῦ Γιαχβέ. Αὐτὸς τό ᾿βαλε γιὰ σκοπό του νὰ τιμωρήσει τὴν ἄρχουσα τάξη γιὰ τὶς καταπιέσεις καὶ τὴν ἠθικὴ παραλυσία της. Ἡ ὥρα τῆς ἀνταπόδοσης ἦρθε, λέγανε οἱ γιαχβιστές. Κι ἀλήθεια, ὁ βασιλιὰς τῆς Βαβυλώνας Ναβουχοδονόσωρ κάνει ἐπιδρομὲς στὴν Ἰουδαία καί, λίγο ἀργότερα, τὸν καιρὸ ποὺ βασίλευε ὁ Ἰωχεὶμ ἢ Ἰεχονίας, μπῆκε στὴν Ἱερουσαλήμ, πῆρε πολλοὺς αἰχμαλώτους [2]

1. Καὶ τότε ὁ βασιλιὰς Σενναχερὶντ πῆρε αἰχμαλώτους 150 - 200 πρόσωπα ἀπὸ τοὺς ἄρχοντες τῆς Ἱερουσαλὴμ (βλ. Gressmann, Alt. Texte zum Alt. Test. 1909², σ. 119 - 121).

2. Ἡ Βίβλος λέει πὼς ὁ Ναβουχοδονόσωρ αἰχμαλώτισε ὅλους τοὺς προύχοντες, τοὺς στρατιωτικοὺς καὶ τοὺς τεχνίτες καὶ ἐρήμωσε τὴν Ἱερουσαλὴμ (βλ. Β΄ Βασιλ. 24, 14 - 15), ἀλλὰ ἡ πληροφορία αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι σωστή. Ἡ ὁλοκληρωτικὴ αἰχμαλωσία τῆς Ἱερουσαλὴμ ἔγινε ἀργότερα, κατὰ τὴν τρίτη εἰσβολὴ (586). Ἀπὸ τὶς ἀσσυριακὲς Ἐκθέσεις ποὺ σώθηκαν,

καὶ διόρισε βασιλιὰ τὸν ὑποταχτικό του Βατθανία, ποὺ μετονομάστηκε Σεδεκίας (597 - 586). Ὁ Σεδεκίας στὴν ἀρχὴ ἔκανε τὸ φίλο τοῦ Ναβουχοδονόσορα, ὑπόγραψε μάλιστα καὶ συνθήκη φιλίας καὶ συμμαχίας καὶ ὑποχρεώθηκε νὰ πληρώνει φόρο ὑποτελείας στοὺς Βαβυλώνιους. Μὰ ἅμα πέρασαν μερικὰ χρόνια, συνεννοήθηκε μὲ τοὺς Αἰγύπτιους καὶ δὲ θέλησε νὰ ἐκτελέσει τὶς ὑποχρεώσεις ποὺ ἀνάλαβε, γιατὶ ἡ ἄρχουσα τάξη ἀκολουθοῦσε φιλοαιγυπτιακὴ πολιτικὴ (βλ. Ἰεζ. 17, 13 καὶ πέρα). Πλήρωσε ὅμως πολὺ ἀκριβὰ τὴν ἀνταρσία του [1]. Ὁ Ναβουχοδονόσωρ ὀργάνωσε νέα ἐκστρατεία ἐνάντια στὴν Ἱερουσαλὴμ καὶ ὕστερ' ἀπὸ δυὸ χρόνων πολιορκία μπῆκε στὴ μεγάλη πρωτεύουσα καὶ ὑπόταξε ἔτσι ὅλη τὴν Ἰουδαία, ποὺ τὴν ἔκανε ἐπαρχία τοῦ κράτους του.

Ἡ νίκη τῶν Βαβυλωνίων, ὡς ἕνα σημεῖο, ὀφείλονταν στὴν προπαγάνδα τῶν γιαχβιστῶν πού, ὄχι μόνο δὲν πολέμησαν, ἀλλὰ καὶ ἀντιδράσανε. Ὅπως εἴδαμε, ὁ Προφήτης Ἱερεμίας ἦταν φίλος τῶν Βαβυλωνίων καὶ ἀντέδρασε πεισματικὰ στὴν ἄμυνα τῆς Ἱερουσαλήμ, γι' αὐτὸ καὶ φυλακίστηκε ἀπὸ τὸν Σεδεκία. Ἦταν ὁ θεωρητικὸς ἀρχηγὸς τῆς γιαχβιστικῆς φιλοβαβυλωνιακῆς παράταξης. Πολιτικὸς ἀρχηγός, ὅπως εἴπαμε, ἦταν ὁ Γεδαλίας, ὁ ὀνομαστὸς προύχοντας τῆς Ἰουδαίας ἀπὸ τὴ Μισπά, ποὺ ἀκούονταν ἐκεῖνα τὰ χρόνια καὶ εἶχε πολιτικὴ δύναμη καὶ ἐπιρροὴ στὶς ἀγροτικὲς ἑβραϊκὲς μάζες. Ὁ Γεδαλίας λοιπὸν μὲ τὸν Ἱερεμία ἔκαναν τὸ πᾶν γιὰ νὰ ἐπικρατήσουν οἱ Βαβυλώνιοι καὶ νὰ καταχτήσουν τὴν Ἰουδαία. Εἶναι ἀλήθεια πὼς ἡ Ἱερουσαλὴμ ἀμύνθηκε δυὸ χρόνια, ἀλλὰ στὸ τέλος ἀπὸ τὴν πείνα παραδόθηκε.

Γι' αὐτὸ καὶ οἱ Βαβυλώνιοι δὲν πείραξαν τὶς ἀγροτικὲς μάζες, ποὺ ἦταν πιστὲς στὸ γιαχβισμὸ καὶ ἀκολουθοῦσαν τὸν Ἱερεμία. Ὄχι μόνο συμπεριφέρθηκαν καλὰ στὸν Προφήτη, ποὺ εἶχε γίνει

μαθαίνουμε πὼς αἰχμαλώτισε ἑφτὰ χιλιάδες (ἀγρότες) γαιοχτήμονες καὶ ἄλλους δυὸ χιλιάδες Ἱεροσολυμίτες.

1. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ ἐμφανίστηκε ὁ ἀσσυριακὸς κίνδυνος, οἱ βασιλιάδες τῆς Ἰουδαίας προσανατολίστηκαν στὴν αἰγυπτιακὴ πολιτική. Τὸ ἴδιο καὶ ἀργότερα, ποὺ εἰσβάλανε στὴν Ἰουδαία οἱ Βαβυλώνιοι. Φαίνεται μάλιστα, πὼς ὁ Σεδεκίας ἔστειλε κρυφὰ στὴν Αἴγυπτο δικούς του στρατιῶτες, γιὰ νὰ γυμναστοῦν καὶ ἔφερε στὴν Ἰουδαία αἰγυπτιακὸ ἱππικὸ καὶ ἅρματα πολεμικά.

ὄργανό τους, ἀλλὰ καί, ἀκολουθώντας ἴσως τὶς ὑποδείξεις του, μοίρασαν τὰ χωράφια στοὺς γιαχβιστὲς καὶ ἔδωκαν τὰ σπίτια σ' αὐτούς, ἐνῶ τοὺς ἀντιγιαχβιστὲς τοὺς πῆραν αἰχμάλωτους καὶ τοὺς πῆγαν στὴ Βαβυλωνία. Τὸ βασιλιὰ Σεδεκία πάλι τονε τύφλωσαν, τοὺς γιούς του τοὺς σκότωσαν καὶ τὴν Ἱερουσαλὴμ τηνε κατάστρεψαν. Δὲ θέλει ρώτημα, πὼς οἱ πιὸ πολλοὶ ἀντιγιαχβιστὲς ἦταν πλούσιοι καὶ μεγάλοι γαιοχτήμονες. Κι ἀκόμα ὑπάρχουν πηγές, ποὺ μᾶς πληροφοροῦν πὼς μερικοὶ ἀπὸ δαύτους μπόρεσαν νὰ ἐκπατριστοῦν στὴν Αἴγυπτο. Διοικητὴς τότε τῆς Ἰουδαίας διορίστηκε ὁ Γεδαλίας.

Ἡ Ἰουδαία στὰ χρόνια αὐτὰ εἶχε στὴν ἀγροτική της περιοχὴ κοντὰ διακόσιες χιλιάδες πληθυσμό. Μιὰ ἔκθεση τῶν Βαβυλωνίων βασιλέων τῆς τοτινῆς ἐποχῆς, τέτοιες πληροφορίες μᾶς δίνει. Στὶς διακόσιες χιλιάδες ὅμως δὲ συμπεριλαβαίνονταν καὶ οἱ Ἱεροσολυμίτες. Ἡ πρωτεύουσα τοῦ Ἑβραϊκοῦ Κράτους εἶχε εἰκοσιπέντε χιλιάδες. Ξέρουμε ἀκόμη ἀπὸ τὶς ἴδιες ἐκθέσεις, πὼς οἱ μεγαλογαιοχτήμονες ἦταν δεκαπέντε χιλιάδες καὶ φυσικὰ οἱ πιὸ πολλοὶ κάθονταν στὴν Ἱερουσαλὴμ[1].

Μπορεῖ βέβαια οἱ ἀριθμοὶ αὐτοὶ νὰ εἶναι φουσκωμένοι. Δὲν ἔχουμε ὅμως τὰ στοιχεῖα γιὰ νὰ τοὺς ἐλέγξουμε. Ἀπὸ τοὺς δεκαπέντε χιλιάδες γαιοχτήμονες, ὅπως εἴδαμε, οἱ ἐφτὰ χιλιάδες πάρθηκαν αἰχμάλωτοι στὴ δεύτερη εἰσβολὴ τῶν Βαβυλωνίων καὶ οἱ ὑπόλοιποι ὀχτὼ χιλιάδες αἰχμαλωτίστηκαν στὴν τρίτη εἰσβολὴ καὶ στάλθηκαν στὴ Βαβυλωνία, ὅπου ὑπόφεραν στὴν ἀρχὴ πολλά. Ὅπως οἱ πρῶτοι, ἔτσι καὶ τοῦτοι, ἦταν φανατικοὶ ἀντιγιαχβιστὲς καὶ καταπιεστὲς σκληροὶ τοῦ λαοῦ:

> «Ὅσοι ἔμειναν ζωντανοὶ (ἀπὸ τοὺς πολεμιστὲς καὶ τοὺς ἐθνικόφρονες), ὁ Νεβουζαραντὰν ὁ ἀρχιστράτηγος[2] τοὺς ἔφερε στὴ Βαβυλώνα. Τοὺς φτωχοὺς ὅμως καλλιεργητὲς τῆς

---

1. Ὅλη ἡ Παλαιστίνη εἶχε στὰ χρόνια αὐτὰ κοντὰ ὀχτακόσιες χιλιάδες κατοίκους. Ἀπ' αὐτοὺς πολλοὶ ἦταν ξένοι ἢ παλαιοὶ κάτοικοι. Ὅπως καὶ ἂν εἶναι, τὸ μεγάλο μέρος τοῦ ἀγροτικοῦ (ἰουδαϊκοῦ καὶ ἰσραηλιτικοῦ) πληθυσμοῦ δὲν αἰχμαλωτίστηκε καὶ δὲν ἐκπατρίστηκε.

2. Τὸ βιβλικὸ κείμενο ἔχει ἀ ρ χ ι σ ω μ α τ ο φ ύ λ α κ α ς, τίτλος ποὺ ταιριάζει μὲ τὸ σημερινὸ ἀξίωμα τοῦ ἀρχιστράτηγου.

γῆς τοὺς ἄφησε γιὰ νὰ καλλιεργοῦν τ' ἀμπέλια καὶ τὰ χωράφια.» (Β' Βασιλ. 25, 12).

Ἀπὸ τὸ βιβλίο πάλι τοῦ Ἱερεμία (τὸ σχετικὸ κεφάλαιο φυσικὰ εἶναι μεταγενέστερη πηγή[1]) μαθαίνουμε πὼς ὁ ὀνομαστὸς Προφήτης συνεργάστηκε μὲ τοὺς καταχτητές:

> «Καὶ ἔδωκε διαταγὴ ὁ Ναβουχοδονόσωρ, ὁ βασιλιὰς τῆς Βαβυλώνας, στὸν ἀρχιστράτηγο Ναβουζαραντάν, σχετικὴ μὲ τὴν τύχη τοῦ Ἱερεμία, ὁρίζοντας: Πάρε αὐτὸν (τὸν Ἱερεμία) ἀπὸ τὴ φυλακὴ καὶ νὰ τὸν περιποιηθεῖς καὶ νὰ μὴν τονε πειράξεις. Παρὰ ὅπως θὰ σὲ συμβουλέψει ἔτσι νὰ κάνεις... Πῆγαν λοιπὸν οἱ ἁρμόδιοι ὑπάλληλοι καὶ ἔβγαλαν ἀπὸ τὴ φυλακὴ τὸν Ἱερεμία καὶ τὸν παράδωσαν στὸν Γεδαλία (τὸ νέο διοικητὴ τῆς Ἰουδαίας)... γιὰ νὰ τονε φέρει στὸ σπίτι του καὶ κατοίκησε (ὁ Ἱερεμίας) ἀνάμεσα στὸ λαό του...» (Ἱερεμ. 39, 11-14).

Ἐξὸν ἀπὸ τὸν Ἱερεμία, ὑπῆρχαν καὶ ἄλλα στελέχη τοῦ κόμματος τῶν γιαχβιστῶν ποὺ ἀσκοῦσαν ἐπιρροὴ πάνω στὶς λαϊκὲς μάζες, γιατὶ ἀνήκανε σὲ μεγάλες οἰκογένειες. Αὐτοὶ ἔμειναν στὴ Μισπὰ — μιὰ ποὺ ἡ Ἱερουσαλὴμ καταστράφηκε — κ' ἐκεῖ ὁ Γεδαλίας, μπροστὰ σ' αὐτούς, ὁρκίστηκε, ὅταν ἀνάλαβε τὰ καθήκοντα τοῦ γενικοῦ διοικητῆ[2]:

> «Ἦρθαν πρὸς τὸν Γεδαλία στὴ Μισπὰ καὶ ὁ Ἰσμαὴλ ὁ γιὸς τοῦ Νεθανία καὶ ὁ Ἰωανὰν καὶ ὁ Ἰωνάθαν οἱ γιοὶ τοῦ Καριᾶ καὶ τῆς Σεράιας, ὁ γιὸς τοῦ Τανουμὲτ καὶ οἱ γιοὶ τοῦ Ἰωφῆ τοῦ Νετοφατίτου καὶ Ἰεζανίας, ὁ γιὸς κάποιου

---

1. Ἡ πηγὴ αὐτὴ στὴν ἀρχική της μορφὴ συντάχτηκε ἀπὸ τοὺς ἀντιγιαχβιστὲς καὶ ἦταν χωρὶς ἄλλο λίβελλος καὶ κατηγορητήριο ἐνάντια στὸν Ἱερεμία, ποὺ χαρακτηρίζονταν προδότης.

2. Τὸ νέο καθεστὼς τοῦ Γεδαλία χαιρετίστηκε ἀπὸ ὅλους τοὺς κατατρεγμένους ἀγρότες σὰ νέα περίοδο. Μάλιστα πολλοὶ ἀπὸ τοὺς φανατικοὺς γιαχβιστές, ποὺ εἶχαν ἐκπατριστεῖ ἐξαιτίας τῶν διωγμῶν καὶ τῶν καταπιέσεων, ξαναγύρισαν στὴν Ἰουδαία στὰ πρῶτα χρόνια τῆς βαβυλωνιακῆς κατοχῆς.

Μααχατίτου καὶ μαζί τους οἱ οἰκογένειές τους. Καὶ ὁρκίστηκε μπροστὰ σ' αὐτοὺς ὁ Γεδαλίας... λέγοντας: «Μὴ φοβᾶστε νὰ εἶστε ὑποταγμένοι στοὺς Χαλδαίους. Μείνετε στὴν ἀγροτικὴ περιοχὴ καὶ ὑπηρετεῖτε τὸ βασιλέα τῆς Βαβυλώνας καὶ δὲ θὰ βγεῖτε ζημιωμένοι. Ἐγὼ θὰ ἐγκατασταθῶ στὴ Μισπά...»[1] (Ἱερεμ. 40, 8 καὶ πέρα).

Ὅλοι αὐτοὶ ἦταν, σὰ νὰ ποῦμε, ἀντιπρόσωποι ἀπ' ὅλη τὴν Ἰουδαία καὶ φαίνεται ἀνήκανε στὸ ἀρχοντολόι. Οἱ ἂμ - χαάρετς δὲν εἶχαν πολιτικὰ δικαιώματα καὶ δὲν μποροῦσε ὁ Γεδαλίας νὰ ζητήσει ἀπ' τὸν κάτω λαὸ τὴ «νομιμοποίηση» τῆς ἐξουσίας του. Μὰ οἱ ἀρχόντοι δὲν ἦταν πολλοί· ἦταν πενήντα, ἑκατό, διακόσιοι· ἐνῶ οἱ ἄλλοι ὀπαδοὶ τοῦ Ἱερεμία ἦταν χιλιάδες.

Στὰ χρόνια αὐτὰ οἱ ἂμ - χαάρετς, κατὰ πὼς λένε οἱ βιβλικὲς πηγές, ἦταν ἄστεγοι καὶ ἀχτήμονες, ποὺ δὲν εἶχαν πρὶν οὔτε μιὰ σπιθαμὴ τόπο νὰ καλλιεργήσουν. Ζοῦσαν τὴ ζωὴ τῶν σκλάβων καὶ ὑπόφερναν τὰ πάνδεινα. Σ' αὐτοὺς ὁ γιαχβισμὸς βρῆκε κατάλληλο ἔδαφος, γιὰ νὰ ριζοβολήσει καὶ δημιουργήσει φανατικὴ ψυχολογία.

Οἱ Βαβυλώνιοι λοιπόν, ποὺ εἶχαν στὰ πλευρά τους τοὺς Πέρσες καὶ πάντα φοβόντανε τοὺς Αἰγύπτιους, ὄχι φυσικὰ ἀπὸ καλό τους, ἔδειξαν συμπόνια στὸν παλαιστινιακὸ ἂμ - χαάρετς. Ἐφάρμοσαν μιὰ τέτοια πολιτικὴ γιὰ νὰ μὴν εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ ἔχουν μεγάλη στρατιωτικὴ φρουρὰ στὴν Ἰουδαία. Καὶ τοὺς βγῆκε σὲ καλὸ ἡ πολιτική τους αὐτή, γιατὶ ὅσοι ἀπὸ τοὺς Ἰουδαίους μικροαγρότες ἦταν κρυμμένοι στὰ βουνὰ κι ἀκόμα ὅσοι εἶχαν φύγει στὶς γειτονικὲς χῶρες, ἅμα ἔμαθαν πὼς οἱ Βαβυλώνιοι δὲν πείραξαν τὴ φτωχολογιά, γύρισαν πίσω στὰ χωριά τους κι ἀναγνώρισαν τὸ νέο καθεστώς, ἀφοῦ τώρα εἶχαν πολλὰ ἀμπέλια καὶ χωράφια (Ἱερ. 40, 12) καὶ μποροῦσαν νὰ ζήσουν σὰν ἄνθρωποι.

Οἱ βιβλικὲς πηγὲς μᾶς δίνουν διαφωτιστικὲς πληροφορίες πάνω στὸ ζήτημα αὐτό, ποὺ πρέπει νὰ τὶς προσέξουμε:

---

1. Ἡ Μισπὰ παλαιότερα ἦταν καὶ θρησκευτικὸ κέντρο, γι' αὐτὸ ἔγινε τώρα ἡ πρωτεύουσα τῆς Ἰουδαίας.

«Ἀπὸ τὸ λαὸ (τῆς Ἰουδαίας) ὁ ἀρχιστράτηγος Νεβουζαραντὰν τοὺς φτωχοὺς ποὺ δὲν εἶχαν τίποτα τοὺς ἄφησε στὴν Ἰουδαία κ' ἔδωσε σ' αὐτοὺς ἀμπέλια καὶ χωράφια.» (Ἱερεμ. 39, 10).

Ἀπ' ὅσα ἱστορήθηκαν παραπάνω, ξέρουμε πὼς τὸν τελευταῖο καιρὸ καὶ πρὶν πέσει ἡ Ἱερουσαλήμ, εἶχαν ἔρθει ἀπὸ τὶς βουνίσιες περιοχὲς καὶ οἱ Ρεχαβίτες, ποὺ ἦταν χτηνοτρόφοι καὶ πιστοὶ γιαχβιστές.

Γι' αὐτοὺς δὲν ἔχουμε ἄλλες πληροφορίες, ἐκτὸς ἀπὸ κεῖνες ποὺ βρίσκουμε στὸ βιβλίο τοῦ Ἱερεμία.

Φαίνεται ὅμως πώς, ὄχι μόνο δὲν τοὺς πείραξαν οἱ Βαβυλώνιοι, παρὰ καὶ τοὺς βοήθησαν κιόλας (βλ. Ἱερ. 35, 15 - 19).

Ἔτσι, οἱ Βαβυλώνιοι μποροῦσαν νὰ εἶναι ἥσυχοι πὼς οἱ Ἑβραῖοι ποὺ ἔμειναν στὴν Ἰουδαία δὲ σκέφτονταν νὰ ἐξεγερθοῦν, ἀφοῦ ἔγιναν ριζικὲς κοινωνικὲς μεταρρυθμίσεις ποὺ ἐξυπηρέτησαν τὶς ἐργαζόμενες μάζες.

Ἡ τέτοια ὅμως φιλοαγροτικὴ πολιτικὴ τῶν Βαβυλωνίων δὲν ἄρεσε στοὺς γιαχβιστὲς προύχοντες ποὺ ἔμειναν στὴν Ἰουδαία. Ἦταν γιαχβιστὲς καὶ ὑποστήριζαν μὲ φανατισμὸ τὸν Ἱερεμία, ὅσο δὲ θίγονταν τὰ συμφέροντά τους. Ὁ γιαχβισμὸς γι' αὐτοὺς ἦταν ἡ ἰδεολογία ποὺ θὰ τοὺς ἐξυπηρετοῦσε, μιὰ ποὺ βρίσκονταν σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ χρηματικὴ πλουτοκρατία τῆς Ἱερουσαλήμ, ποὺ τοὺς ἐκμεταλλεύονταν κι αὐτοὺς μὲ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο. Τώρα ὅμως ποὺ βγῆκαν ἀπὸ τὴ μέση οἱ παλατιανοὶ κι οἱ ἄλλοι πλουτοκράτες, ἤθελαν νὰ πάρουν αὐτοὶ τὰ χωράφια καὶ τ' ἀμπέλια τῶν ἐξορίστων καὶ αἰχμαλώτων καὶ ὄχι οἱ ἀμ - χαάρετς. Γι' αὐτὸ δυσαρεστήθηκαν κι ἄρχισαν νὰ συνωμοτοῦν. Βρῆκαν μάλιστα ὑποστήριξη κι ἀπὸ τοὺς Ἰουδαίους ποὺ εἶχαν πάει στὴν Αἴγυπτο. Ἔγιναν φαίνεται μυστικὲς διαπραγματεύσεις ποὺ δὲν τὶς πῆρε χαμπάρι ὁ Γεδαλίας καὶ ὀργάνωσαν ἐπαναστατικὴ ἐξέγερση γιὰ νὰ διώξουν τοὺς Βαβυλώνιους καταχτητὲς (βλ. Ἱερ. 40, 15 καὶ 41, 1 καὶ πέρα).

Ἔτσι, ὅταν ὅλα ἦταν ἕτοιμα, ξεσηκώθηκαν, ἀφοῦ ἦρθαν ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο κ' οἱ γυμνασμένοι Ἰουδαῖοι στρατιῶτες, μαζὶ μὲ στρατὸ αἰγυπτιακό. Γι' αὐτό, στὴν ἀρχὴ οἱ ἐπαναστάτες ἐπικράτησαν.

'Αλλά, όταν ήρθαν βαβυλωνιακά στρατεύματα, υποχώρησαν στην Αίγυπτο, παίρνοντας μαζί τους αιχμαλώτους πολλούς από τους οπαδούς του Ίερεμία, καθώς και την οικογένεια του Γεδαλία. Οί 'Ιουδαίοι αυτοί αιχμάλωτοι αποτελέσανε χωριστές κοινότητες στην περιοχή του Πηλουσίου, στις Δάφνες, στη Μέμφι και στην Άνω Αίγυπτο[1]. 'Από τους 'Ιουδαίους αυτούς μερικοί στάλθηκαν και στο γραφικό νησάκι 'Ελεφαντίνη, πού βρίσκεται στην περιοχή του 'Ασσουάν, όπου αναπτύξανε αξιόλογο πολιτισμό[2].

Φαίνεται πώς έγιναν μεγάλες μάχες στη νότια 'Ιουδαία και σκοτώθηκε κόσμος πολύς. 'Ο Γεδαλίας μάλιστα πιάστηκε από τους επαναστάτες καί, αφού τυραννήθηκε, στο τέλος σκοτώθηκε. Στο πρόσωπό του εκδικήθηκαν όχι το όργανο των Βαβυλωνίων, αλλά τον ηγέτη των άμ - χαάρετς.

'Η δολοφονία του Γεδαλία και ο μαρτυρικός του θάνατος χαρακτηρίστηκε σα μιά ανόσια πράξη, πού στρέφονταν ενάντια στον Γιαχβέ και απόβλεπε στο να φέρει τον ιουδαϊκό λαό στην προτερινή του άθλια κατάσταση. Οί άμ - χαάρετς θρήνησαν το θάνατό του και τον ανακήρυξαν ήρωα και μάρτυρα, πού πέθανε γιά τη σωτηρία του λαού. Κάποιος οπαδός ή μαθητής του 'Ιερεμία έγραψε ολόκληρο ύμνο στον Γεδαλία, πού αργότερα προστέθηκε στο βιβλίο του 'Ησαΐα κ' έβαλε σε μεγάλο μπελά τους νεώτερους κριτικούς και παλαιοδιαθηκολόγους, γιατί ή προσθήκη αυτή (κεφ. 42 - 53), πού κάνει λόγο γιά τον έμπέτ[3] του Γιαχβέ, δεν έχει καμιά συνάρτηση με το άλλο κείμενο. Κατά την ταπεινή μου γνώμη, ο ανώνυμος έμπέτ είναι ο Γεδαλίας.

Σε τέτοιες ανώμαλες περιστάσεις και επαναστατικές εποχές δημιουργιένται σύμβολα κ' εκείνοι πού βρίσκονται στο πλευρό του

1. Βλ. 'Ιερεμ. 44, 1 και πέρα. Το κείμενο όμως αυτό του 'Ιερεμία είναι μεταγενέστερη προσθήκη από κάποιον μαθητή του ή οπαδό του.

2. Αυτό το μαθαίνουμε από τους π ά π υ ρ ο υ ς πού βρέθηκαν εκεί στα 1905 και 1906.

3. 'Η εβραϊκή λέξη ebed ανήκε στο αυλικό λεξιλόγιο και απονέμονταν στον πιό έμπιστο και ευνοούμενο του βασιλιά, πού ήξερε τις σκέψεις του αρχηγού του κράτους και εκτελούσε τις διαταγές του (βλ. Βέλλα, Θρησκ. προσωπ., Β', 191[2]). Οί Ο' μεταφράζουν τη λέξη αυτή π α ῖ ς, με την έννοια δούλος. Οί νεώτεροι μεταφράζουν δ ο ῦ λ ο ς.

λαοῦ καὶ πέφτουν ἀπὸ τὸ μαχαίρι ἢ τὸ βόλι τῆς ἀντίπαλης παράταξης περνοῦν γιὰ μάρτυρες. Καὶ ἀντίθετα, ἐκεῖνοι ποὺ τὰ συμφέροντά τους ἔβλαψε ὁ σκοτωμένος λαϊκὸς ἡγέτης τονε συκοφαντοῦν καὶ τονε λένε προδότη. Ἔτσι ἔγινε τότε στὴν Ἰουδαία καὶ τὴ Βαβυλωνία. Οἱ αἰχμάλωτοι Ἱεροσολυμίτες ἔτριβαν τὰ χέρια τους ἀπὸ χαρὰ γιὰ τὸ σκοτωμὸ τοῦ Γεδαλία καὶ οἱ ἀγρότες τῆς Παλαιστίνης θρηνοῦσαν τὸ χαμὸ τοῦ ἀρχηγοῦ τους.

Δὲν ξέρουμε ἡ παράνομη μούσα τῶν αἰχμαλώτων Ἑβραίων τῆς Βαβυλωνίας τί τοῦ ἔψαλε τοῦ Γεδαλία. Δίχως ἄλλο θὰ φτιάχτηκαν τραγούδια καὶ σάτιρες γιὰ τὸν προδότη, ὅπως θὰ τονε χαρακτήριζαν, μὰ ἡ φιλολογία αὐτὴ δὲν μποροῦσε νὰ ἐπιζήσει, γιατὶ οἱ ἐξόριστοι ἦταν σκλάβοι τῶν Βαβυλωνίων καὶ δὲν μποροῦσαν νὰ ἐκδηλώνουν φανερὰ τὰ αἰσθήματά τους. Μὰ κ' ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἐλευθέρωσή τους πάλι δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ ἐξυμνήσουν τοὺς δολοφόνους τοῦ Γεδαλία καὶ νὰ ὑβρίσουν τὴ μνήμη του, γιατὶ ὁ γιαχβισμὸς ἐπικράτησε.

Ἀπὸ τὴν ἀντίθετη ὅμως παράταξη ἔφτασαν ὡς ἐμᾶς τὰ μνημεῖα τοῦ λόγου ποὺ ἀντικαθρεφτίζουν τὴ λύπη ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ καὶ τὸ θαυμασμὸ ἀπὸ τὴν ἄλλη τῆς ἀγροτικῆς γιαχβιστικῆς μάζας τῆς Ἰουδαίας γιὰ τὸ χαμὸ τοῦ Γεδαλία.

Μόνο ποὺ δὲν τὰ ἔχουμε αὐτούσια, ἀλλὰ λίγο - πολὺ παραμορφωμένα, γιατί, ὅπως θὰ ἰδοῦμε παρακάτω, στὰ ὕστερ' ἀπὸ τὴν αἰχμαλωσία χρόνια ἐφαρμόστηκε ἀπὸ τὸ ἰουδαϊκὸ ἱερατεῖο καὶ τὴν πνευματικὴ ἡγεσία τοῦ ἰουδαϊκοῦ λαοῦ συμφιλιωτικὴ πολιτική.

Ὁ λεγόμενος λοιπὸν Δευτερο - Ἠσαΐας, στὸ μέρος ποὺ κάνει μὲ τόση λυρικὴ ἔξαρση λόγο γιὰ τὸ δοῦλο (ebed) τοῦ Γιαχβέ, ὑμνεῖ καὶ δοξολογεῖ τὸν Γεδαλία. Οἱ νεώτεροι κριτικοὶ καὶ παλαιοδιαθηκολόγοι εἶναι γνωστὸ πὼς σκόνταψαν πάνω στὴν ἔννοια τῆς φράσης αὐτῆς καὶ γράψανε ὁ καθένας τους πολλά, γιὰ νὰ ὑποστηρίξουν τὴ γνώμη τους γιὰ τὸ ὑπονοούμενο πρόσωπο. Μὰ δὲν ἔδωκαν ἱκανοποιητικὴ ἀπάντηση [1]. Τὸ ζήτημα, ὅπως μπαίνει ἐδῶ,

---

1. Οἱ **Mowinckel, Gunkel, Sellin,** δέχονται πὼς πρόκειται γιὰ τὸν ἴδιο τὸν Δευτερο - Ἠσαΐα· ὁ **Kittel,** γιὰ κάποιο ἄλλο πρόσωπο, σύγχρονο τοῦ Δευτερο - Ἠσαΐα· ὁ **Cheyne** γιὰ τὸν Ἰώβ· ὁ **Bahrdt** γιὰ τὸ βασιλέα Ἐζεκία· ὁ **Bertholet,** γιὰ τὸν Ἐλεάζαρο· ὁ **Staudlin,** γιὰ τὸν Ἠσαΐα· κι ἄλ-

θαρρῶ πὼς ἔχει πιὸ σίγουρη ἱστορικὴ βάση.

Ἂς δοῦμε τὸ κείμενο ποὺ ἔβαλε σὲ τόσους μεγάλους μπελάδες τοὺς κριτικοὺς καὶ τοὺς ἑρμηνευτές, γιὰ νὰ κατατοπιστοῦμε καλύτερα [1].

Ὁ γιαχβιστὴς ποὺ ὑμνεῖ τὸν ἀνώνυμο δοῦλο τοῦ Γιαχβέ, βάζει στὸ στόμα του τοῦτα τὰ λόγια:

«Κύριος ὁ Γιαχβὲ μοῦ ἔδωκε γλῶσσα μ α θ η τ ι κ ή [2], γιὰ νὰ μπορῶ νὰ κάμω καθοδήγηση στοὺς κουρασμένους (ἀπὸ τὰ βάσανα). Κάθε πρωὶ φωνάζει στ' αὐτί μου, γιὰ ν' ἀκούσω (τὰ λόγια του), καθὼς οἱ μαθητὲς (τὸ δάσκαλο). Ἐγὼ ὅμως δὲν ἀντιτάχτηκα, οὔτε παράκουσα. Τὴν πλάτη μου ἔδωκα σὲ ραβδισμοὺς καὶ τὰ σαγόνια μου σὲ ραπίσματα καὶ τὸ πρόσωπό μου δὲν τὸ ἔκρυψα ἀπὸ βρισιὲς καὶ φτυσίματα [3]. Κύριος ὅμως ὁ Γιαχβὲ θὰ μὲ βοηθήσει καὶ γι' αὐτὸ δὲ θὰ ντροπιαστῶ. Γι' αὐτὸ ἔκανα τὸ πρόσωπό μου σὰ νὰ εἶναι ἀπὸ χαλίκι [4] καὶ τὸ ξέρω πὼς δὲ θὰ ντροπιαστῶ.

Κοντά μου εἶναι ἐκεῖνος (ὁ Γιαχβὲ) ποὺ μὲ δικαιώνει (γιὰ ὅσα κάνω). Ποιός εἶναι ὁ ἀντίπαλός μου; Ἂς ἔρθει νὰ μὲ βρεῖ. Ποιός εἶναι ὁ ἀντίδικός μου; Ἂς μὲ πλησιάσει. Ἰδού, Κύριος ὁ Γιαχβὲ θὰ μὲ βοηθήσει (στὸ ἔργο ποὺ ἀνάλαβα). Ποιός θὰ μὲ καταδικάσει; Ἰδοὺ ὅλοι αὐτοὶ (=οἱ ἐχτροί μου οἱ φιλοπόλεμοι) σὰν τὰ παλιόρουχα θὰ κουρελια-

---

λοι γιὰ τὸν Μεσσία. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ ἀρκετοὶ ποὺ ὑποστηρίζουν πὼς ἡ λέξη «δοῦλος» ἐδῶ ἔχει σημασία περιληπτικὴ καὶ σημαίνει τὸ λαὸ τοῦ Ἰσραὴλ (βλ. Βέλλα, Θρησκ. προσωπικ., Β', σ. 198 καὶ πέρα καὶ Φιλιππίδη, Ἱστορ. θρησ. Ἰσραήλ, σ. 338, ὅπου καὶ ἡ νεώτερη βιβλιογραφία).

1. Ὁ ἀνώνυμος ποιητής, ὑμνώντας τὸν Γεδαλία, περιγράφει τὴ δράση του ἀπὸ τὸν καιρὸ ἀκόμα ποὺ μαζὶ μὲ τὸν Ἱερεμία ἀγωνίζονταν νὰ γκρεμίσει τὸν Σεδεκία, γιὰ νὰ πετύχει εἰρηνικὴ συνθηκολόγηση μὲ τὸν Ναβουχοδονόσορα.

2. Δηλαδὴ μ' ἔκαμε ἑρμηνευτὴ τῶν λόγων του. Ὁ Βέλλας μεταφράζει π ρ ο φ η τ ι κ ή.

3. Ἐννοεῖ ἴσως τὴν περίοδο τῆς πολιορκίας τῆς Ἱερουσαλήμ, ποὺ πολὺ πιθανὸ ἦταν φυλακισμένος καὶ τὸν κακομεταχειρίζονταν τὰ ὄργανα τῆς ἐξουσίας, χαρακτηρίζοντάς τον προδότη.

4. Δηλαδή: δὲ λύγισα στὶς καταπιέσεις καὶ τὰ βασανιστήρια.

στοῦν καὶ τὰ σκουλήκια θὰ τοὺς φᾶνε.» (50, 4 - 8).

Καὶ ὁ ποιητὴς τῶν στίχων ποὺ ὑμνεῖ τὸ «δοῦλο», ἀφοῦ τονίσει πὼς εἶναι ὁ ἐκλεκτὸς τοῦ Γιαχβὲ καὶ δικαιολογήσει τὴν ἀσχημία του, λέει πὼς ὁ θάνατος τοῦ «δούλου» δὲν ἦταν ἔργο θεοῦ, ἀλλὰ τραυματίστηκε γιὰ τὶς παρανομίες καὶ τὶς ἁμαρτίες τοῦ ἰουδαϊκοῦ λαοῦ.

Καί, κατὰ τὴ γιαχβιστικὴ παράδοση τῆς προφητολογίας τοῦ καιροῦ ἐκείνου, ὁ Γιαχβέ, ἀπαντώντας, ὄχι μόνο ἔδινε δίκαιο στὸν ἀνώνυμο ἥρωα, ἀλλὰ καὶ δήλωνε πὼς εἶναι προστατευόμενός του καὶ πὼς θὰ γίνει ὁδηγὸς καὶ ἀρχηγὸς τοῦ ἰουδαϊκοῦ λαοῦ:

«Ἰδού, ὁ δοῦλος μου θὰ τὰ καταφέρει, θὰ ὑψωθεῖ, θὰ δοξαστεῖ καὶ θ' ἀνεβεῖ πολὺ ψηλά. Εἶναι πολλοὶ ποὺ θὰ ξαφνιστοῦν — γιατὶ τὸ πρόσωπό του εἶναι παραμορφωμένο, ὥστε νὰ μὴ μοιάζει μὲ ἄνθρωπο[1] καὶ ἡ ὄψη του μὲ τὸ παρουσιαστικὸ τῶν ἄλλων ἀνθρώπων. Ἔτσι, ἀπὸ τὴν αἰτία αὐτή, πολλοὶ λαοὶ[2] θὰ ταραχτοῦν καὶ βασιλιάδες θὰ βουλώσουν τὸ στόμα τους. Γιατὶ ὅ,τι δὲν εἰπώθηκε σ' αὐτοὺς (ἀπὸ τὸν Γιαχβὲ) τὸ εἴδανε (νὰ γίνεται) καὶ ὅ,τι δὲν ἄκουσαν τὸ ἔμαθαν. Ποιός πίστεψε στὴν προφητεία μας (ἐδῶ μιλάει ὁ ἄγνωστός μας Προφήτης) καὶ ὁ βραχίονας τοῦ Γιαχβὲ σὲ ποιόν ἀποκαλύφτηκε; (Ὁ δοῦλος τοῦ Γιαχβὲ) μεγάλωσε σὰ φυτὸ μπροστὰ σ' αὐτόν, σὰν τὴ ρίζα ἀπὸ ξερόχωμα. Δὲν εἶχε παρουσιαστικό, οὔτε ὀμορφιά.» (52, 13 - 15 καὶ 53, 1 - 2).

Παρακάτω ὁ ἄγνωστός μας ποιητὴς λέει πὼς ὁ δοῦλος τοῦ Γιαχβὲ ταλαιπωρήθηκε, βασανίστηκε καὶ καταφρονήθηκε καὶ ἔπαθε πολλὰ (53, 3 καὶ πέρα). Κ' ἐννοεῖ φυσικὰ τὶς περιπέτειες τοῦ

1. Φαίνεται πὼς ὁ Γεδαλίας ἦταν ἄσχημος καὶ ἀπὸ ἀρρώστια ἢ πληγὲς ἦταν παραμορφωμένος. Παρακάτω (53, 2) ξαναγίνεται λόγος γιὰ τὴν ἀσχήμια του.

2. Ἐννοεῖ τοὺς Αἰγύπτιους καὶ τοὺς ἄλλους ἐχτροὺς τῶν Ἰουδαίων, ποὺ προσπάθησαν νὰ τοὺς πάρουν μὲ τὸ μέρος τους καὶ νὰ τοὺς ἐνισχύσουν στὴν ἐνάντια τῶν Βαβυλωνίων ἀντίσταση.

Γεδαλία, τὸν καιρὸ ποὺ ὁ Σεδεκίας τονε καταδίωκε καὶ τονε φυλάκιζε.

Σχετικὰ τώρα μὲ τὴ δολοφονία τοῦ «δούλου τοῦ Γιαχβέ», ὁ ποιητὴς λέει:

> «Βασανίστηκε καὶ ὅμως ὑπόμεινε, οὔτε ἄνοιξε τὸ στόμα του, σὰν τὸ πρόβατο ποὺ τὸ πᾶνε στὸ σφαγεῖο καὶ σὰν τὸ ἀρνὶ ποὺ στέκεται ἀμίλητο μπροστὰ σὲ κεῖνον ποὺ τὸ κουρεύει κ' ὕστερ' ἀπὸ (καταδικαστικὴ) ἀπόφαση ἐκτελέστηκε. Ἀνάμεσα στοὺς συγκαιριανούς του ποιός τὸν σκέφτεται[1]; Ἐξαιτίας τῆς ἁμαρτίας τοῦ (παραστρατημένου) λαοῦ[2] θανατώθηκε καὶ τὸν ἔθαψαν ἐκεῖ ποὺ ἦταν θαμένοι οἱ ἀσεβεῖς καὶ ὁ τύμβος του στήθηκε ἀνάμεσα στοὺς τύμβους τῶν κακούργων...[3]» (53, 7 - 9).

Ὅπως εἴπαμε, τὸ κείμενο αὐτὸ δὲ σώθηκε αὐτούσιο. Ἔγιναν προσθαφαιρέσεις, ποὺ τὸ κάνουν σήμερα σκοτεινὸ καὶ δυσνόητο σὲ μερικὰ σημεῖα.

Εἶναι φανερὸ πὼς στὰ ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἐξορία χρόνια ἀλλάχτηκε, γιὰ νὰ μὴ δείχνει τὴ χτυπητὴ ἀντίθεση ἀνάμεσα στοὺς γιαχβιστὲς καὶ τοὺς ἀντιγιαχβιστές. Μιὰ ποὺ ἀργότερα ὁ γιαχβισμὸς ἔγινε ἡ μόνη θρησκεία τοῦ ἑβραϊκοῦ λαοῦ, ἕνα μέρος ἀπὸ τὸ ἱστορικὸ ὑλικὸ τῆς πάλης καὶ τῆς ἀντίθεσης τῶν δυὸ παρατάξεων ἀχρηστεύτηκε καὶ ξεχάστηκε.

Κ' ἔτσι, ὅταν ἔγινε ἡ οριστικὴ κωδικοποίηση τῶν διαφόρων παραδόσεων, τὸ ὑλικὸ αὐτὸ ἢ δὲν ὑπῆρχε πιὰ καθόλου ἢ παραμερίστηκε, γιὰ νὰ μὴ μάθουν οἱ μέλλουσες γενιὲς τὴν ὄχι καθαρὴ καὶ πατριωτικὴ ἱστορία τούτων τῶν χρόνων. Τὸ συμπέρασμά μας λοι-

---

1. Τὸ κείμενο εἶναι σκοτεινό. Ἴσως ἡ φράση τούτη νὰ ἔχει προτρεπτικὸ νόημα καὶ νὰ θέλει νὰ πεῖ, πὼς χρειάζεται οἱ συγκαιριανοί του νὰ ἐκδικηθοῦν τὸ θάνατό του.

2. Κ' ἐδῶ τὸ κείμενο παρουσιάζει ἀσάφεια. Ἴσως τὸ ἀρχικὸ νὰ μιλοῦσε κατηγορηματικὰ γιὰ τοὺς ἐχτροὺς τοῦ Γιαχβέ.

3. Θέλει νὰ πεῖ πώς, ἀντὶ νὰ τονε θάψουν χωριστά, σὲ ἐπίσημο τάφο, τὸν ἔθαψαν στὸ κοινὸ νεκροταφεῖο, ποὺ εἶχαν παραχωθεῖ καὶ οἱ ἀσεβεῖς (ἀντιγιαχβιστὲς) καὶ οἱ φιλοπόλεμοι.

πὸν εἶναι, πὼς τὸ κείμενο ποὺ μιλεῖ γιὰ τὸν ebed τοῦ Γιαχβέ, ὄχι μόνο δὲν εἶναι τοῦ Ἠσαΐα, ἀλλὰ ἀνήκει σὲ κάποιο μαθητὴ τοῦ Ἱερεμία, ποὺ ὑμνεῖ τὸν Γεδαλία καὶ τονε χαρακτηρίζει σὰ μεγάλη προσωπικότητα, ποὺ ἔπεσε ἐκτελώντας τὸ καθῆκον του σὰν πιστὸς γιαχβιστής. Ἡ ἑρμηνεία αὐτὴ ταιριάζει πιὸ πολὺ μὲ τὴν πολυτάραχη ἐποχὴ ἐκείνου τοῦ καιροῦ.

Κλείνουμε τὴν παρένθεση αὐτὴ καὶ προχωροῦμε τώρα σ' ἄλλο ζήτημα. Εἴπαμε πὼς πιάστηκαν πολλὲς χιλιάδες αἰχμάλωτοι. Τί ἔγιναν ὅμως οἱ χιλιάδες αὐτοὶ αἰχμάλωτοι ποὺ σύρθηκαν στὴ Βαβυλώνα σκλάβοι; Οἱ πιὸ πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς δεινοπάθησαν. Ἡ πίκρα τῆς σκλαβιᾶς ἔφερε μέσα τους ψυχικὴ ἀναστάτωση. Μήπως εἶχαν δίκιο οἱ γιαχβιστές; Αὐτὸ ἦταν τὸ ρώτημα ποὺ ἔβαζαν στὸν ἑαυτό τους πρωὶ καὶ βράδι, ποὺ ἡ βασανισμένη ζωὴ τοῦ σκλάβου τοὺς ἀνάγκαζε νὰ σκέφτοναι τὰ περασμένα καὶ ν' ἀναρωτιοῦνται γιὰ τὰ μελλούμενα. Στὸ ρώτημα αὐτὸ οἱ πιὸ πολλοὶ ἔδιναν τὴν ἀπάντηση πὼς ὁ Γιαχβὲ εἶχε δίκιο. Ἔτσι, ἔβρισκαν σωστὴ τὴν πολιτικὴ τοῦ Ἠσαΐα καὶ τοῦ Ἱερεμία. Οἱ δυὸ αὐτοὶ Προφῆτες ἔγιναν τώρα οἱ ἀγαπημένοι σύντροφοι τῶν πιὸ πολλῶν Ἑβραίων ποὺ ἔκλαιγαν τὴ μοίρα τους στὴ μεγάλη Βαβυλώνα.

Ὑπῆρχαν ὅμως καὶ πολλοὶ ποὺ μπόρεσαν νὰ προσαρμοστοῦν μὲ τὴ νέα κατάσταση καὶ τὰ κατάφεραν νὰ ζοῦν λίγο - πολὺ ἄνετα. Ἄλλοι πάλι βρῆκαν τὴν εὐκαιρία νὰ μελετήσουν ἢ νὰ συμβουλευτοῦν τὰ ἀσσυριακὰ ἀρχεῖα καὶ νὰ γνωρίσουν ἔτσι τὸν πνευματικὸ πολιτισμὸ τῶν Χαλδαίων. Ὅλοι αὐτοὶ δὲν ἤθελαν ν' ἀκούσουν τίποτα γιὰ τὸν Γιαχβὲ κ' ἐξακολούθησαν νὰ εἶναι ἀντιγιαχβιστές. Μά, ὅπως εἴπαμε, αὐτοὶ ἦταν οἱ λίγοι. Οἱ πολλοί, χρόνο μὲ τὸ χρόνο, γίνονταν φανατικοὶ γιαχβιστές. Μὰ σ' αὐτὸ συντέλεσε καὶ τοῦτο δῶ. Στὴ Βαβυλώνα ἀποξενώθηκαν ὁλότελα ἀπὸ κάθε ἀγροτικὴ παραγωγικὴ ἐργασία. Μέσα στὴν κοσμοξάκουστη πρωτεύουσα τῶν Ἀσσυρίων γνώρισαν ἕναν ἄλλον κόσμο, ἄλλα ἤθη καὶ ἔθιμα καὶ ἔμαθαν νὰ κάνουν δουλειὲς τοῦ ποδαριοῦ, δηλαδὴ ἀσκήθηκαν καλὰ σὲ κάθε λογῆς ἐμπόριο. Μιὰ ποὺ δὲν εἶχαν τὶς δυνατότητες νὰ γίνουν γδύστες καὶ ἐκμεταλλευτές, ἡ γιαχβιστικὴ προφητολογία δὲν ἔρχονταν σ' ἀντίθεση μὲ τὶς νέες τους ἀσχολίες καὶ τὸ ρόλο τους μέσα στὴν κοινωνία.

Ἀφοῦ λοιπὸν ὁ γιαχβισμὸς ὑπόσχονταν πὼς μόνο ὁ Γιαχβὲ εἶ-

ναι ἱκανὸς νὰ τοὺς λυτρώσει καὶ νὰ τοὺς ξεσκλαβώσει ἂν μετανοήσουν καὶ γίνουν φανατικοὶ ὀπαδοί του, τὸ κήρυγμα αὐτὸ προσαρμόζονταν στὴν παθητικὴ ψυχολογία τους καὶ σιγὰ - σιγὰ ἔγιναν γιαχβιστές, μὲ τὴν ἐλπίδα νὰ ἰδοῦν τὴ λευτεριά τους. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτή, ὁ γιαχβισμὸς χρησίμεψε σὰ συνδετικὸς κρίκος μέσα στὴν κοινότητά τους, γιὰ νὰ μὴ χάσουν τὴ φυλετική τους ὑπόσταση [1].

Στὰ χρόνια αὐτὰ τῆς ἐξορίας τους, μιὰ ποὺ οἱ πολλοὶ προσχώρησαν στὸ γιαχβισμὸ καὶ σκέφτονταν νὰ ξαναγυρίσουν στὴν Ἰουδαία, ἔβαλαν μπροστά τους καὶ τὸ ζήτημα πῶς πρέπει νὰ κυβερνήσουν τὸ λαό, γιὰ νὰ μὴν πέσουν στὰ ἴδια λάθια ποὺ ἔπεσαν ὡς τὸν καιρὸ τῆς αἰχμαλωσίας καὶ τοὺς καταστρέψει πάλι ὁ Γιαχβέ. Ἀπ' τὶς συζητήσεις καὶ ζυμώσεις ποὺ ἔγιναν μέσα στὴν ἰουδαϊκὴ κοινότητα, βγῆκε τὸ συμπέρασμα πὼς ἡ συγκεντρωτικὴ καὶ ἡ δεσποτικὴ ἐξουσία τῶν βασιλιάδων τους τοὺς ἔβλαψε. Κι ἀκόμα πὼς ἡ τοκογλυφία καὶ ἡ ὑπερσυγκέντρωση τῆς γῆς σὲ λίγα χέρια δημιούργησε τὴ μεγάλη μάζα, ποὺ δὲν ἐνδιαφέρονταν γιὰ τὴν κρατικὴ ὑπόσταση καὶ ἄμυνα τῆς χώρας. Ὁ καλύτερος λοιπὸν τρόπος γιὰ νὰ κυβερνηθεῖ ὁ λαός, σκέφτηκαν οἱ πολλοί, ἦταν νὰ σχηματιστεῖ μιὰ προνομιούχα τάξη — ἡ ἱερατικὴ — ποὺ νὰ ἔχει, ὄχι μόνο τὸ καθῆκον νὰ φροντίζει γιὰ τὴ λατρεία τοῦ Γιαχβέ, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν προστασία καὶ καλὴ ἐκτέλεση τῶν νέων νόμων, ποὺ σύμφωνα μὲ τὶς παραπάνω ἀντιλήψεις ἔπρεπε νὰ θεσπιστοῦν.

Ὡς τὰ χρόνια τῆς αἰχμαλωσίας οἱ ἱερεῖς ἦταν οἱ ἐπιμελητὲς τῆς λατρείας καὶ οἱ ἐκτελεστὲς τῶν ἱεροτελεστιῶν. Ἀπὸ δῶ καὶ μπρὸς ἔπρεπε νὰ εἶναι τὰ ἀνώτατα ὄργανα τῆς νομοθετικῆς καὶ τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας [2]. Δὲ θέλει ρώτημα, πὼς δὲν ἦταν ὅλοι

---

1. Πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅμως πὼς πολλοὶ ἀπὸ τοὺς προύχοντες Ἰουδαίους, ποὺ πάρθηκαν αἰχμάλωτοι στὴ Βαβυλώνα, ἀλλαξοπίστησαν καὶ συμβιβάστηκαν μὲ τὸν καταχτητή. Ἔδωκαν μάλιστα τὰ παιδιά τους στὸ χαλδαϊκὸ ἱερατεῖο γιὰ νὰ μορφωθοῦν (βλ. Δανιήλ, 1, 3 καὶ πέρα).

2. Ὁ Βελλχάουζεν καὶ ἡ Σχολή του ὑποστηρίζουν πώς, ὡς τὰ χρόνια τῆς αἰχμαλωσίας, δὲν ὑπῆρχε ἱερατεῖο, οὔτε στὸ βόρειο, οὔτε στὸ νότιο βασίλειο. Αὐτὸ δὲν εἶναι ἀπόλυτα σωστό. Ἱερατεῖο ὑπῆρχε, δὲν κατεῖχε ὅμως προνομιακὴ θέση μέσα στὸ κράτος, ὅπως ἀλλοῦ (Περσία, Ἀσσυρία, Αἴγυπτο κλπ.). Ἐξαιτίας τῶν ἰδιόμορφων συνθηκῶν τῆς Παλαιστίνης, ποὺ

σύμφωνοι πάνω στὸ ζήτημα αὐτό. Μιὰ σημαντικὴ μερίδα εἶχε ἀντίθετες ἀντιλήψεις καὶ ὑποστήριζε τὴν παλιὰ παράδοση, δηλαδὴ τὴν ἰδέα πὼς ὅλη ἡ ἐξουσία πρέπει νὰ βρίσκεται στὰ χέρια τῶν βασιλέων.

Οἱ ὀπαδοὶ τῆς παράταξης αὐτῆς ἔφερναν παραδείγματα ἀπὸ τὴν ἰσραηλιτικὴ ἱστορία καὶ ἐξυμνοῦσαν τὸν Δαβὶδ καὶ τὸν Σολομώντα. Καὶ οἱ δυὸ ὅμως παρατάξεις συμφωνοῦσαν, πὼς ἔπρεπε στὴ νέα νομοθεσία νὰ μποῦν ἀναγκαστικὲς διατάξεις ποὺ νὰ ἐμποδίζουν τοὺς κάθε λογῆς λαϊκοὺς ἡγέτες (Προφῆτες) νὰ πολιτεύονται καὶ νὰ κηρύχνουν ἐλεύθερα τὶς ἰδέες τους.

Ἐνῶ ὅμως στὴ Βαβυλώνα οἱ ἐξόριστοι Ἑβραῖοι συζητοῦσαν καὶ κατάστρωναν σχέδια, στὴν Ἰουδαία, ὅπως εἴδαμε, ἡ κοινωνικοοικονομικὴ κατάσταση ἄλλαξε συθέμελα.

Στὸν Δευτερο - Ἡσαΐα (κεφ. 55, 1 καὶ πέρα) τονίζεται πὼς δὲν ὑπάρχει πιὰ ἐκμετάλλευση τοῦ λαοῦ ἀπὸ τοὺς ἰσχυροὺς καὶ ὁ λαὸς ἀπολαβαίνει τώρα ὅλα τὰ ἀγαθά. Ἡ γῆς ἀνήκει στοὺς καλλιεργητές της κ' ἐκεῖ ποὺ ἦταν πρὶν χέρσα καὶ ἄκαρπη, τώρα ὀργώνεται, σπέρνεται καὶ καρπίζει. Ἔτσι, στὴ χώρα ποὺ βασίλευε πρὶν ἡ φτώχεια, ἡ μιζέρια καὶ ἡ σκληρὴ καταπίεση, τώρα ὅλα πᾶνε καλὰ καὶ ὁ λαὸς χαίρεται καὶ ἀπολαβαίνει τὸν καρπὸ τῆς γῆς.

ἦταν περιτριγυρισμένη ἀπὸ μεγάλες κοσμοκρατορίες, ἡ βασιλικὴ ἐξουσία (μοναρχισμὸς) ἦταν ἀπόλυτα συγκεντρωτική. Μὰ ἀκόμα καὶ ἕνας ἄλλος σπουδαῖος λόγος εἶχε συντελέσει στὸ νὰ μὴν ἐξελιχτεῖ τὸ ἱερατεῖο σὲ προνομιοῦχα κλίκα. Ὅπως εἴδαμε, δὲν ὑπῆρχε θρησκευτικὴ καὶ ὡς ἕνα σημεῖο φυλετικὴ ἑ ν ό τ η τ α. Ὁ μονοθεϊσμὸς καὶ ὁ πολυθεϊσμὸς ἀντιμάχονταν. Γι' αὐτὸ ὑπῆρχαν δυὸ ἱερατικὲς ὁμάδες, ποὺ ἀλληλοτρώγονταν. Ἀπὸ τὴν αἰτία αὐτή, ἦταν διασπασμένο καὶ δὲν κατόρθωσε νὰ χειραγωγήσει τὴ βασιλικὴ ἐξουσία. Ἐπίσης καὶ τὸ ὅτι ὑπῆρχαν δ υ ὸ βασίλεια, μὲ διαφορετικὲς κατευθύνσεις στὴν ἐσωτερικὴ καὶ ἐξωτερικὴ πολιτική, ἀδυνάτισε τὴν ἱερατικὴ τάξη. Ἔτσι, ἀπὸ τὴ διάσπαση τοῦ ἱερατείου, ἐπικράτησε ὁ π ρ ο φ η τ ι σ μ ό ς, σὰν ἀντίπαλο κόμμα καὶ κυρίως σὰν κόμμα λαϊκὸ τὶς πιὸ πολλὲς φορές, γιατὶ ἔχουμε, ὅπως εἴδαμε, καὶ Προφῆτες ποὺ εἶναι ὄργανα τῆς κάθε φορὰ ἄρχουσας τάξης. Καὶ στὸ νότιο καὶ στὸ βόρειο βασίλειο ὅμως οἱ ἱερεῖς ἀνήκανε στὴν ἄρχουσα τάξη καὶ μάλιστα στ' ἀνώτερα στρώματα τῆς κοινωνίας γι' αὐτὸ ἦταν κι αὐτοὶ ἐκμεταλλευτὲς καὶ γδύστες.

Ὕστερα ὅμως ἀπὸ μερικὰ χρόνια οἱ ἂμ - χαάρετς τῆς Ἰουδαίας ἔχασαν τὰ χωράφια καὶ τ' ἀμπέλια τους καί, ὄχι μόνο εἶδαν νέους καταχτητὲς στὴ χώρα τους, ἀλλὰ καὶ νέους ἐκμεταλλευτές, ὅπως καὶ στὰ πρὶν χρόνια. Ἡ ἱστορία τοῦ ἰουδαϊκοῦ λαοῦ ἄλλαξε πάλι ἀπότομα, ὕστερ' ἀπὸ πενήντα - ἑξήντα χρόνια. Ἡ περσικὴ εἰσβολὴ στὴν Ἀσσυρία καὶ ἡ κατάλυση τοῦ Βαβυλωνιακοῦ Κράτους ἔδωκε τὶς δυνατότητες στοὺς ἐξόριστους Ἑβραίους τῆς Βαβυλώνας νὰ ξαναγυρίσουν στὴν πατρίδα τους. Ὁ νέος καταχτητὴς τῆς Ἀνατολῆς Κύρος συμπεριφέρθηκε καλὰ στοὺς ἐξόριστους Ἰουδαίους. Ζυγίζοντας τὰ πράματα, εἶδε πὼς ἡ Ἰουδαία ἦταν τὸ προγεφύρωμα τῆς μεγάλης αὐτοκρατορίας του ἐνάντια στοὺς Αἰγύπτιους καὶ τὸ στήριγμά του γιὰ τὴν ἀσφάλεια τῆς Μικρασίας. Θέλησε λοιπὸν νὰ τοὺς κολακέψει καὶ νὰ τοὺς ἔχει συμμάχους του. Γι' αὐτὸ ἔβγαλε διάταγμα στὰ 538, δίνοντας τὸ ἐλεύθερο νὰ γυρίσουν οἱ ἐξόριστοι στὴν Ἰουδαία — ὅσοι ἀπ' αὐτοὺς ἤθελαν. Μποροῦμε μάλιστα νὰ παραδεχτοῦμε πὼς ὁ Κύρος παρότρυνε καὶ ἐνίσχυσε τοὺς ἐξόριστους Ἑβραίους νὰ γυρίσουν στὴν πατρίδα τους, γιατὶ οἱ ἀγρότες Ἑβραῖοι ποὺ ἔμειναν στὴν Ἰουδαία εἶχαν φιλοχαλδαϊκὰ αἰσθήματα.

Ἔτσι, στὴν ἀρχὴ ἄρχισαν μικρὲς ὁμάδες νὰ γυρίζουν στὴν Ἱερουσαλήμ, γιατὶ ἡ ἄλλοτε πρωτεύουσα τῆς Ἰουδαίας ἦταν σωρὸς ἀπὸ ἐρείπια. Ἡ ἐγκατάστασή τους σ' αὐτὴν ἦταν δύσκολη. Ἔπρεπε νὰ χτιστεῖ πρῶτα ἡ πολιτεία καὶ ὕστερα νὰ γυρίσουν ὁμαδικὰ ὅλοι. Τὸ πρόβλημα αὐτὸ τὸ μελέτησε ἀργότερα ἡ περσικὴ κυβέρνηση καὶ ἔδωκε τὰ οἰκονομικὰ μέσα γιὰ νὰ γίνει ἡ νέα μετοικεσία.

Οἱ πρῶτοι ποὺ γύρισαν εἶχαν ἐπικεφαλῆς τους τὸν Σασαβασάρ. Δὲν μπόρεσαν ὅμως νὰ κάνουν καὶ μεγάλα πράματα, γιατὶ ἔλειπαν τὰ οἰκονομικὰ μέσα καὶ οἱ ἀγρότες ἔδειξαν ἐξ ἀρχῆς πὼς δὲν εἶχαν καμιὰ διάθεση καὶ ὄρεξη νὰ τοὺς βοηθήσουν, γιὰ νὰ χτίσουν τὸ Ναὸ καὶ τὰ σπίτια τῶν παλιῶν ἀφεντάδων τους. Χρειάστηκε λοιπὸν νὰ ζητήσουν εἰσφορὲς ἀπὸ τὴ Βαβυλώνα — καὶ φαίνεται πὼς ἡ περσικὴ κυβέρνηση τοὺς ἔδωκε μεγάλη οἰκονομικὴ ἐνίσχυση (Ἔσδρ. 10· Νεεμ. 2, 4 καὶ πέρα), γιὰ νὰ μαζέψουν ἀρκετὸ ἀσήμι καὶ χρυσάφι.

Ἔτσι, ὁ Σασαβασὰρ ἄρχισε τὸ ἔργο τῆς ἀνοικοδόμησης καὶ στὸ

ἀναμεταξὺ ἀνακηρύχτηκε ἀρχιερέας (Ζαχ. 6, 9 - 12), ἐνῶ ὁ Κύρος μὲ ἄλλο διάταγμα ἀναγνώρισε τὴν Ἰουδαία μισοαυτόνομο Κράτος, ἔχοντας ἀρχηγὸ τὸν κάθε φορὰ ἀρχιερέα τῆς Ἱερουσαλήμ.

Φαίνεται ὅμως πὼς οἱ ἀντιγιαχβιστὲς δὲν εἶχαν καμιὰ ὄρεξη νὰ γυρίσουν πίσω στὴν Ἱερουσαλήμ. Ὅσοι εἶχαν κοσμοπολιτικὲς ἰδέες καὶ εἶχαν παντρευτεῖ στὴ Βαβυλώνα (βλ. Ἔσδρ. 10, 1 καὶ πέρα) μὲ ντόπιες γυναῖκες ἦταν ἀπομονωτικοὶ καὶ δὲν ἤθελαν νὰ πᾶνε στὴν Ἱερουσαλὴμ καὶ νὰ ὑποταχτοῦν στὸ ζυγὸ τοῦ θεοκρατικοῦ γιαχβισμοῦ. Ἐτοῦτοι ἦταν φίλοι τοῦ βαβυλωνιακοῦ πολιτισμοῦ καὶ μέσα τους ξύπνησε ὁ παλιὸς ἀντιμωσαϊκὸς πολυθεϊσμός. Ἡ περσικὴ κυβέρνηση συγκατατέθηκε νὰ μείνουν στὴ Βαβυλωνία ὅσοι δὲν ἦταν ἐπικίνδυνοι. Καὶ φαίνεται πὼς πολλοὶ ἔμειναν, γιατὶ εἶχαν καλὰ ἐγκατασταθεῖ. Μὰ οἱ πιὸ πολλοὶ γύρισαν στὴν Ἰουδαία καὶ πολὺ λιγότεροι στὴ Βόρεια Παλαιστίνη[1].

Ἡ τέτοια πολιτικὴ τῆς περσικῆς κυβέρνησης ἦταν φυσικὸ νὰ χαροποιήσει τοὺς πιὸ πολλοὺς αἰχμαλώτους καὶ νὰ καλλιεργηθοῦν ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς φιλοπερσικὰ αἰσθήματα καὶ νὰ θεωρηθεῖ ὁ Κύρος σὰν ἐκλεκτὸς τοῦ Γιαχβὲ καὶ λυτρωτὴς τοῦ ἑβραϊκοῦ λαοῦ[2].

---

1. Οἱ Ἰσραηλίτες ἀπὸ τὶς βορινὲς ἐπαρχίες, ποὺ εἶχαν αἰχμαλωτιστεῖ μερικὰ χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸ 586, δὲ γύρισαν ὅλοι. Αὐτοὶ εἶχαν ἐγκατασταθεῖ στὴν περιοχὴ τοῦ Εὐφράτη κι ἄλλοῦ καὶ προτίμησαν νὰ μὴν παλινοστήσουν (βλ. Ἰώσηπ., Ἰουδ. ἀρχ. XI, 5, 2 καὶ Δ' Ἔσδρ. 13, 39 - 47). Ἔτσι ἡ ἰουδαϊκὴ παροικία τῆς Βαβυλώνας ἀπὸ τὴν περσικὴ κατοχὴ καὶ δῶθε ἀναπτύχτηκε πολὺ καὶ οἱ Ἰσραηλίτες ἄποικοι βρῆκαν εὐνοϊκοὺς ὅρους γιὰ ν' ἀποχτήσουν ἐπιρροὴ καὶ νὰ δημιουργήσουν σημαντικὴ ἰσραηλιτικὴ κοινότητα, ποὺ ἐπηρέαζε ἀργότερα καὶ τὴν πνευματική - θρησκευτικὴ κίνηση τῆς Ἱερουσαλὴμ (βλ. καὶ Ἰώσηπ., Ἰουδ. ἀρχ. XV, 2, 2 καὶ XV, 3, 1). Πρέπει νὰ σημειώσουμε ἀκόμα πὼς στὰ χρόνια τῆς περσικῆς κατοχῆς, ἀπ' ἀφορμὴ κάποιας ἐξέγερσης, ὁ Πέρσης βασιλιὰς Ὦχος, γύρω στὰ 350, πῆρε πολλοὺς αἰχμαλώτους ἀπ' τὴν Ἰουδαία καὶ τοὺς ἔστειλε μακριά, στὴν Ὑρκανία, κοντὰ στὴν Κασπία Θάλασσα, νὰ μείνουν.

2. Ὁ Κύρος ὅλα τὰ πολύτιμα χρυσαφικὰ καὶ σκεύη τοῦ μεγάλου Ναοῦ τῆς Ἱερουσαλήμ, ποὺ ὁ Ναβουχοδονόσωρ τὰ εἶχε πάρει καὶ φέρει στὴ Βαβυλώνα, τὰ ἔδωκε πίσω στοὺς Ἑβραίους (Ἔσδρ. 1, 7 καὶ πέρα). Ἡ τέτοια του χειρονομία, ποὺ ἔγινε φυσικὰ ἀπὸ πολιτικὴ σκοπιμότητα, ἔκανε μεγάλη ἐντύπωση στοὺς ἐξόριστους Ἰουδαίους.

Μὰ καὶ οἱ ὕστερ' ἀπὸ τὸν Κύρο βασιλιάδες κράτησαν τὴν ἴδια πάνω - κάτω φιλικὴ στάση. Εἶχαν ἀνακαλυφτεῖ στὶς διάφορες ἐπαρχίες τοῦ ἀπέραντου κράτους συνωμοτικὲς ὀργανώσεις καὶ ἐκδηλώθηκαν ἀνταρσίες, ποὺ ἀνάγκασαν τὴν περσικὴ κυβέρνηση νὰ εἶναι πολὺ προσεχτική. Γιὰ τοὺς Ἰουδαίους ὅμως εἶχαν δείγματα τῆς φιλοπερσικῆς συμπεριφορᾶς τους. Ὅταν παρατηρήθηκε μέσα στὸν Περσικὸ Κόλπο γενικὸς ἀναβρασμὸς γύρω στὰ 530 - 520, οἱ ἐξόριστοι Ἰουδαῖοι φάνηκαν πιστοὶ στοὺς Πέρσες. Οἱ ἡγέτες τῶν ἐξορίστων ἀκολουθοῦσαν καιροσκοπικὴ πολιτική. Περίμεναν νὰ ἰδοῦν τί θ' ἀπογίνει καὶ ἔπειτα νὰ ἐκδηλωθοῦν. Πάντα ὅμως ἐλπίζανε πὼς θὰ γίνονταν γενικὴ ἀνακατωσούρα καὶ ἔτσι κάτι εἶχαν νὰ κερδίσουν (βλ. Ἀγγ. 2, 6 καὶ 2, 21 - 23). Βρέθηκαν γραφτὰ μνημεῖα ποὺ μᾶς πληροφοροῦν πώς, ἅμα ἀνέβηκε στὸ θρόνο ὁ Δαρεῖος, ξέσπασαν μεγάλες ταραχὲς στὴν Περσία, τὴ Μηδία, τὴ Σουσιανὴ ἀκόμα καὶ στὴ Βαβυλώνα. Κάποιος μάλιστα Χαλδαῖος, μέσα στὴ Βαβυλώνα, ποὺ παρουσιάστηκε διάδοχος τοῦ Ναβουχοδονόσορα (521), ἐπικράτησε καὶ τὸ νέο καθεστὼς βάσταξε ὣς τὰ 519. Ὡστόσο οἱ Ἰουδαῖοι κράτησαν οὐδετερότητα καὶ γι' αὐτὸ ὁ Δαρεῖος ἐκτίμησε τὴν τέτοια τους στάση. Μὰ καὶ στὴν ἄλλη πάλι ἐπανάσταση, ποὺ ἔγινε στὴ Βαβυλώνα τὸ 515, φαίνεται πὼς συντελέσανε γιὰ νὰ μὴν ἐπικρατήσουν οἱ ἐπαναστάτες. Στὴν τέτοια τους διαγωγὴ ἦταν φυσικὸ νὰ πάρουν ἀνταλλάγματα ἀπὸ τὸν Πέρση βασιλιά [1].

Καὶ τ' ἀνταλλάγματα αὐτὰ ἦταν νὰ ἐξουδετερωθοῦν ὅλες οἱ ἀντιδράσεις καὶ νὰ δοθεῖ ὄχι μόνο ἡ ἔγκριση γιὰ τὴν ἀνοικοδόμηση τοῦ Ναοῦ τῆς Ἱερουσαλὴμ καὶ τοῦ κάστρου της, ἀλλὰ καὶ τὰ ὑλικὰ μέσα γιὰ τὸ χτίσιμο τοῦ Ναοῦ.

1. Ὁ Ζοροβάβελ, ὁ Νεεμίας καὶ ὁ Ἔσδρας φαίνεται πὼς ἔπαιξαν σπουδαῖο ρόλο στὴν ἐκδήλωση τοῦ φιλοπερσισμοῦ τῶν Ἰουδαίων, γι' αὐτὸ καὶ τιμήθηκαν μὲ ἀξιώματα καὶ ἀναγνωρίστηκαν ἀρχηγοὶ τοῦ ἰουδαϊκοῦ λαοῦ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ

Ἐπιστροφὴ ἀπὸ τὴν ἐξορία καὶ ἀνασυγκρότηση τῆς νέας ἰουδαϊκῆς κοινότητας

Ἡ ἀνοικοδόμηση τῆς Ἱερουσαλὴμ φυσικὰ δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ γίνει μέσα σὲ λίγα χρόνια· ὁλοκληρώθηκε μόνο στὸ τέλος τοῦ Ε΄ αἰώνα. Τὸ ἴδιο καὶ ὁ Ναός. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ χρειάζονταν πολὺ χρῆμα, τεχνίτες καὶ ὑλικὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἐργατικὸ προσωπικό. Οἱ δυσκολίες λοιπὸν ἦταν πολλὲς καὶ μεγάλες. Ἐξάλλου ἀντιδροῦσαν κ' οἱ ἀγρότες, ποὺ δὲν εἶδαν μὲ καλὸ μάτι τὴν παλινόστηση τῶν ἐξορίστων. Ἀντέδρασαν μάλιστα στὴν ἀρχὴ ὅσο μποροῦσαν. Οἱ μὲν ἔχτιζαν κ' οἱ ἄλλοι γκρεμνοῦσαν. Καὶ ὁ παλιὸς φυλετικὸς ἀνταγωνισμὸς ἀνάμεσα Ἰσραηλιτῶν καὶ Ἑβραίων ξαναπαρουσιάστηκε πάλι (βλ. Ἔσδρ. 4, 3 καὶ πέρα).

Ἡ παλινόστηση λοιπὸν δὲν ἔγινε μονομιᾶς, ἀλλὰ κατὰ διαστήματα.

Ἔπειτα καὶ κάτι ἄλλο· ἔπρεπε νὰ παραμεριστοῦν καὶ ὁρισμένα ἐξωτερικὰ ἐμπόδια. Ὕστερ' ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Κύρου, παρουσιάστηκε σοβαρὴ ἀντίδραση καὶ ἡ περσικὴ κυβέρνηση δίσταζε, ἂν ἔπρεπε ν' ἀφήσει νὰ ὀργανωθεῖ μισοαυτόνομο Ἰουδαϊκὸ Κράτος. Καὶ μόνο ὅταν παραμερίστηκαν οἱ ἀντιδράσεις αὐτές, χτίστηκε τὸ κάστρο τῆς Ἱερουσαλὴμ καὶ γύρισαν οἱ πιὸ πολλοὶ ἐξόριστοι (ἑβρ. Gola).

Στὴν ἀρχὴ στάλθηκε σὰν ἀρχηγὸς τῶν ἐξορίστων ὁ Σασαβασὰρ (Ἔσδρ. 1, 8), ἀργότερα ὅμως ἀνάλαβαν σὰν πράκτορες τῶν Περσῶν τὴν ἀνοικοδόμηση τῆς Ἱερουσαλὴμ καὶ τὴν ὀργάνωση τῆς μισοαυτόνομης Ἰουδαϊκῆς Πολιτείας, οἱ Ἔσδρας[1], Νεεμίας καὶ ὁ

1. Ὁ Ἔσδρας ἦταν ἀρχηγὸς τοῦ ἱερατείου στὴν περίοδο αὐτὴ καὶ ὁ θεωρητικὸς σὰ νὰ ποῦμε ἐκπρόσωπος τοῦ γιαχβισμοῦ.

Ζοροβάβελ. Ἦταν πολὺ ἔμπιστοι τῆς περσικῆς Αὐλῆς καὶ γι' αὐτὸ εἶχαν τὴν ὑποστήριξη τῶν Περσῶν. Στὰ χρόνια τοῦ Ἀρταξέρξη τοῦ Α' (465 - 425) ὁ ρόλος τοῦ Νεεμία ἦταν τέτοιος στὴ Βαβυλώνα, ποὺ πῆρε μεγάλα ἀξιώματα στὴν περσικὴ Αὐλή. Γι' αὐτό, ὅταν ἦρθε στὴν Ἱερουσαλήμ, διορίστηκε τοπάρχης - κυβερνήτης (ἀθερσαιθὰ) τῆς Ἰουδαίας [1]. Ἔτσι παρακινήθηκαν πολλοὶ ἐξόριστοι νὰ γυρίσουν στὴν Ἱερουσαλήμ, μιὰ ποὺ ὑπῆρχε ἀσφάλεια καὶ μισοανεξάρτητο κράτος.

Ἀπὸ τὴ στιγμὴ αὐτὴ οἱ ἐξόριστοι ποὺ ξαναγύρισαν στὴν Ἰουδαία ἔγιναν πάλι ἡ ἄρχουσα τάξη. Ὅπως εἴδαμε, ὅλη ἡ ἐξουσία στὰ χρόνια αὐτὰ βρίσκονταν στὸ νέο ἱερατεῖο, ποὺ αὐτὴ τὴ φορὰ εἶχε ὑψώσει τὴ σημαία τοῦ γιαχβισμοῦ σὰ σύμβολο τῆς φυλετικῆς ἑνότητας τοῦ ἰουδαϊκοῦ λαοῦ [2]. Ἡ ἑνότητα ὅμως αὐτὴ στὴν πραγματικότητα δὲν ὑπῆρχε, γιατὶ οἱ ἀγροτικὲς περιοχὲς δὲν ἀναγνώριζαν ἀκόμα τὴ νέα κατάσταση, παρ' ὅλες τὶς γιαχβιστικὲς διακηρύξεις τῶν ἀρχηγῶν τῶν ἐξορίστων. Ἂν καὶ πέρασαν παραπάνω ἀπὸ ἑκατὸ χρόνια, δὲν εἶχαν ξεχαστεῖ οἱ παλιὲς παραδόσεις γιὰ τὰ ἐγκλήματα ἐνάντια στὸν ἀγροτικὸ πληθυσμὸ τῆς παλιᾶς ἱεροσολυμιτικῆς ὀλιγαρχίας. Τὰ κηρύγματα τῶν παλιῶν Προφητῶν διαβάζονταν καὶ ὁ πολὺς ἀγροτικὸς πληθυσμὸς ἔβλεπε τὸν κίνδυνο ποὺ τὸν ἀπειλοῦσε. Κινδύνευαν οἱ ἀγρότες νὰ χάσουν τὰ χτήματά τους καὶ νὰ ξαναπέσουν στὴ σκλαβιά, ὅπως οἱ πατεράδες καὶ οἱ παπποῦδες τους.

Ἔπειτα καὶ μέσα στὴν Ἱερουσαλὴμ σχηματίστηκε ἰσχυρὴ ἀντιπολίτευση ἐνάντια στὸ ἱερατεῖο, ποὺ μὲ τὴν περσικὴ ἀνοχὴ πρόβαλε σὰν προνομιοῦχα τάξη καὶ κανόνιζε ὅπως ἤθελε τὴ νέα κοινωνικὴ ζωὴ τοῦ ἰουδαϊκοῦ λαοῦ. Τὴν ἀντιπολίτευση αὐτὴ τὴν ἀποτελοῦσαν ὅσοι ἦταν ἀντιγιαχβιστὲς καὶ ἐλευθερόφρονες. Ἐκεῖνοι ποὺ εἶχαν ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ τὸ βαβυλωνιακὸ πνευματικὸ πολιτισμό. Ὅλοι αὐτοί, ἂν καὶ τοὺς ἔβαλαν στὴ μπάντα ὁ Ἔσδρας καὶ

---

1. Πρὶν ἀπὸ τὸν Νεεμία φαίνεται πὼς τοπάρχης εἶχε διοριστεῖ ὁ Ζοροβάβελ. Μερικοὶ παλαιοδιαθηκολόγοι ταυτίζουν τὸν Ζοροβάβελ μὲ τὸν Σασαβασάρ.

2. Ἀπὸ δῶ καὶ πέρα ἐπικρατεῖ πιὰ ἡ ὀνομασία Ἰουδαῖοι. Ὅταν ὅμως ἀργότερα ἐπικράτησε ὁ γιαχβισμός, ἄρχισε πάλι νὰ γίνεται χρήση καὶ τοῦ ὀνόματος Ἰσραηλίτες, γιατί, ὅπως θὰ ἰδοῦμε, ἔπαψε πιὰ κάθε ἀντίθεση ἀνάμεσα στὶς δυὸ φυλὲς καὶ σχηματίστηκε μιὰ ράτσα.

ὁ Νεεμίας μὲ τὴ νέα νομοθεσία ποὺ θέσπισαν (Ἔσδρ. 9, 1 καὶ πέρα· 10, 1 καὶ πέρα καὶ Νεεμ. 13, 23 καὶ πέρα), ὀργανώθηκαν σὲ ἀντιπολιτευτικὴ ὁμάδα.

Ὁ γιαχβισμὸς ἀπὸ δῶ καὶ μπρὸς παίρνει χαρακτήρα τυπολατρικό· καθιερώνονται διατάξεις αὐστηρὲς γιὰ τὴ λατρεία, τὶς ἱεροτελεστίες καὶ τὶς γιορτὲς καὶ θεσπίζεται τὸ τυπικὸ ποὺ κανονίζει τὴν ἱεραρχικὴ διαβάθμιση τῶν λειτουργῶν τῆς θρησκείας.

Ὅλ' αὐτὰ γιὰ νὰ πραγματοποιηθοῦν ἔπρεπε νὰ ὑπάρχει γραφτὸς νόμος, ποὺ νὰ εἶναι σεβαστὸς ἀπ' ὅλους. Πρὶν ἀπὸ τὴν αἰχμαλωσία, τοὺς νόμους τοὺς ἔβγαζαν οἱ βασιλιάδες καὶ παράλληλα ὑπῆρχε καὶ τὸ ἐθιμικὸ δίκαιο. Τώρα, μὲ τὴ νέα κατάσταση ποὺ δημιουργήθηκε, ἔπρεπε νὰ καθιερωθεῖ μιὰ ν έ α νομοθεσία, ποὺ ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ νὰ κανονίζει τὰ θρησκευτικά, κοινωνικὰ καὶ πολιτικὰ καθήκοντα τοῦ ἰουδαϊκοῦ λαοῦ καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ν' ἀναγνωρίζει τὴν προνομιακὴ θέση τοῦ ἱερατείου, τῆς νέας πολιτικῆς ἐξουσίας τοῦ μισοαυτόνομου Ἰουδαϊκοῦ Κράτους[1]. Εἴμαστε λοιπὸν ὑποχρεωμένοι νὰ δεχτοῦμε πὼς οἱ ἐξόριστοι, ὅταν γύρισαν στὴν Ἱερουσαλὴμ μὲ τὴν περσικὴ συγκατάθεση νὰ ὀργανώσουν τὴ νέα μισοαυτόνομη πολιτεία τοῦ ἰουδαϊκοῦ λαοῦ, δὲ γύρισαν χωρὶς πρόγραμμα, χωρὶς ὁλοκληρωμένες ἀντιλήψεις πάνω στὸ βασικὸ αὐτὸ πρόβλημα. Εἶχαν μαζί τους κάποια νομοθεσία, ποὺ μὲ τὴν ἔγκριση καὶ τὴν ἐπιβολὴ τῆς περσικῆς ἐξουσίας τὴν ἐφάρμοσαν.

Ἡ νομοθεσία αὐτὴ εἶναι τὸ π ρ ῶ τ ο σ χ έ δ ι ο τοῦ ε' βιβλίου τῆς Π. Δ.[2], ποὺ ἔφτασε σὲ μᾶς παραλλαγμένο καὶ συμπληρωμένο μὲ τ' ὄνομα Δευτερονόμιο. Νὰ καθορίσουμε, ὅπως κάνουν πολλοὶ κριτικοί, μὲ ἀκρίβεια τὴ χρονιὰ τῆς σύνταξής του δὲν εἶναι δυνατό. Τὸ μόνο ποὺ δεχόμαστε εἶναι ὅτι δὲν εἶναι νόμος τοῦ

1. Καὶ στὰ πρὶν τὴν αἰχμαλωσία χρόνια ὁ γιαχβισμὸς παρουσιάζονταν μὲ θεοκρατικὲς ἀντιλήψεις, ἀλλὰ οὔτε στὸ βόρειο, οὔτε στὸ νότιο βασίλειο τὸ ἱερατεῖο μποροῦσε νὰ ἐπιβληθεῖ. Τώρα ποὺ τὸ ἱερατεῖο ἀσκοῦσε μονοπωλιακὰ τὴν πνευματικὴ ἡγεσία, ἔδωσε ἀπόλυτα θεοκρατικὸ περιεχόμενο στὸ γιαχβισμό. Ἔτσι ὅλες οἱ πνευματικὲς καὶ πολιτικὲς ἐκδηλώσεις ἐκφράζονταν μὲ θεοκρατικὴ μορφή.

2. Στὰ ἑβραϊκα ὁ τίτλος **èlleh — hadde — barim** (=αὐτὰ τὰ λόγια [=τοῦ Γιαχβέ]). Οἱ Ο' ὅμως ἔβαλαν τὸν τίτλο Δευτερονόμιο, ἀκολουθώντας φαίνεται κάποια νεώτερη παράδοση.

621, όπως υποστηρίζουν μερικοί παλαιοδιαθηκολόγοι (Wette, Wellhausen κλπ.)[1]. Τὸ Δευτερονόμιο συντάχτηκε στὴ Βαβυλώνα καὶ ἔγινε νόμος, ὅταν πιὰ ὁλοκληρώθηκε ἡ ἀνοικοδόμηση τῆς Ἱερουσαλὴμ καὶ γύρισαν οἱ πιὸ πολλοὶ ἐξόριστοι στὴν πρωτεύουσα τῆς Ἰουδαίας. Ὁ Νόμος, ποὺ ἀναγνώστηκε ἀπὸ τὸν Ἔσδρα στὴν Ἱερουσαλὴμ (βλ. Νεεμ. 8, 1 καὶ πέρα), εἶναι τὸ λεγόμενο Δευτερονόμιο, στὴν πρώτη του ὅμως μορφή. Μερικοὶ παλαιοδιαθηκολόγοι ὑποστηρίζουν, πὼς διατυπώθηκε στὶς γενικές του διατάξεις γύρω στὰ 500 (Hölscher)[2]· ἄλλοι, πὼς συντάχτηκε στὰ μέσα τοῦ Ε' αἰώνα (Vernes, d' Eichthal) καὶ ἄλλοι· πολὺ πιὸ πρὶν ἢ πολὺ πιὸ ἀργότερα[3].

Ὅπως καὶ νὰ εἶναι, τὸ Δευτερονόμιο εἶναι ὁ πρῶτος καταστατικὸς Νόμος τῆς μισοαυτόνομης Ἰουδαϊκῆς Πολιτείας στὰ μετεξοριακὰ χρόνια, μὲ διατάξεις ἀστικοῦ, ποινικοῦ καὶ λατρειακοῦ περιεχομένου καὶ μὲ ἀπόχρωση μωσαϊκὴ - γιαχβικὴ[4].

Οἱ κυριότερες, οἱ βασικὲς δηλαδὴ διατάξεις τοῦ Δευτερονομίου

1. Ὁ De Wette ὑποστήριξε (καὶ τὴ γνώμη του τὴ δέχτηκαν πολλοὶ παλαιοδιαθηκολόγοι) πὼς τὸ Δευτερονόμιο δὲν εἶναι τίποτ' ἄλλο παρὰ ἡ νομοθεσία ποὺ θέσπισε ὁ Ἰωσίας στὰ 621. Ὅπως εἴδαμε ὅμως, ἡ ἄποψη αὐτὴ δὲ στέκει, γιατὶ ὁ Ἰωσίας, ναὶ μὲν θέσπισε ὁρισμένες κοινωνικὲς μεταρρυθμίσεις, ὡστόσο ὅμως πολὺ γρήγορα ἀτόνησαν καὶ τίποτε δὲν ἔμεινε γραφτὸ ἀπὸ τὴ νομοθεσία ἐκείνη. Τὴν πληροφορία ποὺ μᾶς δίνει τὸ βιβλίο Β' Βασιλ. 22 καὶ πέρα, δὲν μποροῦμε νὰ τὴν πάρουμε γιὰ ἱστορικὴ πηγή, γιατὶ εἶναι κατασκεύασμα τοῦ ἱερατείου.

2. Ὁ W. Spiegelberg ποὺ δέχτηκε τὴν ἄποψη τοῦ Hölscher γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ Δευτερονόμιου, φέρνει σὰν ἐπιχείρημα τὴν πληροφορία ποὺ μᾶς δίνει τὸ χωρίο 11, 4, ποὺ λέει πὼς ὁ Γιαχβὲ «κατέστρεψε αὐτοὺς (τοὺς Αἰγύπτιους) τοῦτον τὸν καιρό». Ἄρα, ὑπονοεῖ τὸν Καμβύση, ποὺ ὑπόταξε τοὺς Αἰγύπτιους στὰ 525. Τὸ ἐπιχείρημα αὐτὸ δὲ μοῦ φαίνεται πὼς ἔχει ἱστορικὴ βάση. Τὸ παραπάνω χωρίο ὑπονοεῖ κάποιαν ἄλλη, νεώτερη, συμφορὰ τῶν Αἰγυπτίων.

3. Νὰ χρονολογηθεῖ μὲ ἀκρίβεια τὸ Δευτερονόμιο δὲν εἶναι δυνατό, γιατὶ δὲν ὑπάρχουν πηγές. Ἡ γνώμη μου εἶναι πὼς θεσπίστηκε σὰ Νόμος γύρω στὸ 450. Βλ. τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία στοῦ Φιλιππίδη, Ἱστορ. θρησ. Ἰσραήλ. σελ. 182 καὶ πέρα καὶ Μπρατσιώτη, Εἰσαγ. Παλ. Διαθήκη, σελ. 131 καὶ πέρα.

4. Οἱ ἀστικές, λατρειακὲς καὶ ποινικὲς διατάξεις ἀρχίζουν ἀπὸ τὸ κεφ. 12. Τὰ κεφ. 1 - 11 εἶναι σὰ νὰ ποῦμε ἡ διακήρυξη τοῦ γιαχβισμοῦ.

εἶναι: α) Ὁ θρησκευτικὸς συγκεντρωτισμὸς μὲ κέντρο τὸ Ναὸ τῆς Ἱερουσαλὴμ (12, 1 - 14). Ἡ λατρεία τοῦ Γιαχβέ, ποὺ γίνονταν στὶς ἀγροτικὲς περιοχὲς καὶ πάνω στὰ ψηλώματα κατὰ τὴν παλιὰ μωσαϊκὴ παράδοση, ἀπαγορεύτηκε[1]. β) Φορολογία γιὰ τὴ συντήρηση τοῦ Ναοῦ καὶ τοῦ ἱερατείου (14, 22 - 29· 15, 19 - 23). γ) Ὀργάνωση τοῦ ἱερατείου σὰν ἐξουσιαστικῆς ἀρχῆς (18, 1 - 18). δ) Μονοπώληση τῆς ἑρμηνείας καὶ διδασκαλίας τοῦ γιαχβισμοῦ ἀπὸ τοὺς ἱερωμένους καὶ παράλληλη ἀπαγόρευση στοὺς λαϊκοὺς (Προφῆτες) νὰ προπαγανδίζουν κι αὐτοὶ τὴ μωσαϊκὴ θρησκεία κλπ. (18, 9 - 22). ε) Ἱστορικὴ αἰτιολόγηση τῆς μωσαϊκῆς παράδοσης (γιαχβισμοῦ) σὰν τῆς μόνης πατροπαράδοτης θρησκείας τοῦ ἰουδαϊκοῦ λαοῦ (κεφ. 1 - 11), ἡ καθιέρωση ὁρισμένων γιορτῶν[2] καὶ ἡ τήρηση ὁρισμένων θρησκευτικῶν καὶ λατρειακῶν διατάξεων[3]. Καὶ στ) θεσπίζει πὼς ὁ νέος κυβερνήτης τοῦ Ἰουδαϊκοῦ Κράτους δὲν μπορεῖ νὰ κυβερνᾶ ὅπως θέλει, οὔτε πολλὲς γυναῖκες μπορεῖ νὰ παίρνει, οὔτε ἱππικὸ μπορεῖ νὰ ὀργανώσει, οὔτε φιλία μὲ τὴν Αἴγυπτο νὰ ἔχει. Τὸ βιβλικὸ κείμενο λέει:

«Θὰ κυβερνιέσαι μὲ ἄρχοντα[4] (ἡγεμόνα), ὅπως ὅλοι οἱ

---

1. Κατὰ τὴν προαιχμαλωσιακὴ ἐποχὴ ὁ λατρειακὸς συγκεντρωτισμὸς δὲν εἶχε πραγματοποιηθεῖ. Ἰσραηλίτες καὶ Ἑβραῖοι ἐκτελοῦσαν τὰ θρησκευτικά τους καθήκοντα ὅπου ἦταν ἐγκαταστημένοι καὶ κυρίως εἶχαν τὰ ἱερά τους στὰ Ψ η λ ώ μ α τ α. Ἐκεῖ ὁ Γιαχβὲ ἤθελε νὰ τονε λατρεύουν οἱ πιστοί του (βλ. Ἔξ. 20, 24 καὶ Κριτ. 2, 4· 6, 25). Τώρα ὅμως ὑπῆρχε κι᾿ ἕνας ἄλλος λόγος, ποὺ ἐπιβάλλονταν ὁ θρησκευτικὸς συγκεντρωτισμός. Οἱ Σαμαρεῖτες φαίνεται πὼς ἐξακολουθοῦσαν νὰ λατρεύουν τὸν Γιαχβὲ στὸ ὄρος Γαρειζίν, ποὺ ἦταν τὸ ἀρχαιότερο ἱερὸ τοῦ γιαχβισμοῦ καὶ γι᾿ αὐτὸ ἔπρεπε νὰ ἐξουδετερωθεῖ ἡ λατρεία αὐτή.

2. Καθιέρωση τῆς ἀργίας τοῦ Σαββάτου, μὲ τὸν πιὸ αὐστηρὸ τρόπο, καθιέρωση πάνω σὲ ἄλλες βάσεις τῆς γιορτῆς τοῦ Πάσχα καὶ τῆς «σκηνοπηγίας» κλπ., γιὰ τὴν τόνωση καὶ διατήρηση στὶς νέες καὶ μέλλουσες γενεὲς τῆς μωσαϊκῆς παράδοσης. Ἡ γιορτὴ τοῦ Σαββάτου δὲν ἦταν πρὶν καθόλου ἐπίσημη οὔτε καὶ ἡ ἀργία ἦταν καθιερωμένη ὥς τὰ 500 πάνω - κάτω πρὶν τὴ χρονολογία μας (βλ. Νεεμ. 13, 15 - 22).

3. Ὅπως οἱ καθαρμοὶ (νιψίματα, λουτρὰ κλπ.), οἱ νηστεῖες, τὰ ἄζυμα κλπ.

4. Ἔτσι λέει τὸ ἑλληνικὸ κείμενο τῶν Ο΄. Τὸ ἑβραϊκὸ (μασοριτικὸ) ἔχει τὴ λέξη «βασιλιὰς» (μελέχ). Στὰ χρόνια ὅμως ποὺ συντάχτηκε τὸ Δευ-

γύρω μας λαοί. Θὰ διορίσεις φυσικὰ ἀρχηγὸ τοῦ κράτους ἐκεῖνον ποὺ θὰ ἐκλέξει ὁ Γιαχβέ. Αὐτὸς θὰ εἶναι γέννημα καὶ θρέμμα Ἰουδαῖος καὶ ὄχι ἀπὸ ἄλλη φυλή. Κι ἀκόμα ὁ ἄρχοντάς σου δὲ θὰ ἔχει στὴν ὑπηρεσία του πολὺ ἱππικό, οὔτε θὰ στείλει Ἰουδαίους στὴν Αἴγυπτο, δίνοντάς τους σκλάβους γιὰ νὰ πάρει ἄλογα ἀπὸ κεῖ σὰν ἀντάλλαγμα..., οὔτε θὰ παντρευτεῖ πολλὲς γυναῖκες κι οὔτε θὰ μαζέψει γιὰ λογαριασμό του πάρα πολὺ χρυσάφι καὶ ἀσήμι.» (17, 14-17).

Πρῶτα-πρῶτα, ὅπως βλέπουμε, δὲ γίνεται λόγος γιὰ β α σ ι λ έ α, ἀλλὰ γιὰ ἡ γ ε μ ό ν α (κυβερνήτη)· δεύτερο, ὁ κυβερνήτης θὰ ἐκλεγεῖ ἀπὸ τὸν Γιαχβέ, δηλαδὴ ἀπὸ τὸ ἱερατεῖο· τρίτο, δὲ θὰ μπορεῖ νὰ ἔχει μεγάλη σωματοφυλακὴ ἀπὸ ἱππικὸ κι οὔτε θὰ μπορεῖ νὰ μαζεύει πολὺ χρυσάφι καὶ ἀσήμι, δηλαδὴ νὰ φορολογεῖ τὸν κόσμο καὶ νὰ παίρνει ἀπὸ τὸν κρατικὸ προϋπολογισμὸ μεγάλα ποσά. Καὶ κοντὰ σ' αὐτά, δὲ θά 'χει πολλὲς γυναῖκες στὸ χαρέμι του.

Ὅλ' αὐτὰ δείχνουν, πὼς ἡ νέα ἄρχουσα τάξη, μὲ ἐπικεφαλῆς τὸ ἱερατεῖο, δὲν ἤθελε νὰ ξανασυστήσει τὸ βασιλικὸ θεσμό [1]. Μὰ καὶ ὁ λαϊκὸς κυβερνήτης ποὺ θὰ διοικοῦσε τὴν Ἰουδαία δὲ θὰ μποροῦσε νὰ κάνει ὅ,τι θέλει. Θὰ ἦταν ὑποχείριος τοῦ ἱερατείου καὶ δὲ θά 'χε καμιὰ ἐπαφὴ μὲ τὴν Αἴγυπτο [2].

τερονόμιο δὲν μποροῦσε νὰ γίνει λόγος γιὰ βασιλιά, ἄρα τὸ ἑλληνικὸ κείμενο εἶναι ἀρχαιότερο. Φαίνεται πὼς στὸν πρῶτο χριστιανικὸ αἰώνα, ποὺ, ὅπως ξέρουμε, ἀναπτύχτηκε ὁρμητικὸς φυλετικὸς πατριωτισμὸς μέσα σ' ὅλη τὴν Ἰουδαία, διορθώθηκε τὸ κείμενο τοῦ Δευτερονομίου στὸ σημεῖο αὐτό, καθὼς καὶ σὲ ἄλλα, καὶ ἀντικαταστάθηκε ἡ λέξη Pe'ha (=ἄρχοντας-κυβερνήτης) μὲ τὴ λέξη μελὲκ (=βασιλιάς), γιατὶ αὐτὸ ἦταν στὰ χρόνια αὐτὰ τὸ πατριωτικὸ σύνθημα τοῦ ἰουδαϊκοῦ λαοῦ.

1. Βέβαια, τέτοια ἦταν ἡ θέληση καὶ ἡ διαταγὴ τῆς περσικῆς κυβέρνησης, ὡστόσο ὅμως καὶ τὸ ἱερατεῖο ἀπ' ὅλες τὶς νομοθετικὲς διατάξεις ποὺ θέσπισε, γίνεται φανερὸ πὼς εἶχε συγκεντρώσει τὴ νομοθετική, δικαστικὴ καὶ ἐκτελεστικὴ ἐξουσία στὰ χέρια του (Δευτερ. 17, 9-13).

2. Ἡ διάταξη αὐτὴ μπῆκε γιὰ ν' ἀπαγορευτεῖ στὸ μέλλον κάθε προσέγγιση μὲ τὴν Αἴγυπτο καὶ ἦταν παράλληλα καὶ μιὰ δημόσια ἀποδοκιμασία τῆς πολιτικῆς τοῦ Σεδεκία, ποὺ ἔφερε καταστροφὲς στὴν Ἰουδαία. Χρειάζονταν ἀκόμα ὁ νόμος αὐτός, γιατί, ὅπως εἴδαμε, στὴν Αἴγυπτο ὑπῆρχαν

Τότε ἢ λίγο ἀργότερα συστήθηκε κ' ἕνα εἶδος Γερουσίας, τὸ λεγόμενο Σ υ μ β ο ύ λ ι ο (Ab Bêth - din), ποὺ ἀσκοῦσε τὴ δικαστικὴ ἐξουσία καὶ παράλληλα καὶ τὴν ἐκτελεστική. Φυσικά, στὸ Συμβούλιο αὐτὸ εἶχαν τὴν πρωτοκαθεδρία οἱ συνεργάτες καὶ ὁμοϊδεάτες τοῦ ἱερατείου κ' ἔτσι γιὰ πολλὰ χρόνια ἦταν πανίσχυρο. Παράλληλα ἱδρύθηκαν καὶ ἕνα εἶδος σχολεῖα — οἱ Σ υ ν α γ ω γ έ ς [1] —, ὅπου γίνονταν συστηματικὴ ἐξήγηση καὶ διδασκαλία τῶν διατάξεων τοῦ Δευτερονομίου. Ἦταν ἀνάγκη ὁ νέος Νόμος νὰ γίνει γνωστὸς στὰ πλατιὰ στρώματα τοῦ πληθυσμοῦ καὶ νὰ κατοχυρωθεῖ μὲ τὸ κύρος τῆς μωσαϊκῆς παράδοσης.

Τώρα πρέπει νά 'χουμε ὑπ' ὄψη μας καὶ κάτι ἄλλο: Τὸ Δευτερονόμιο ποὺ ἔχουμε σήμερα, ὅπως εἴπαμε, δὲν εἶναι τὸ ἀρχικό. Κι αὐτὸ τὸ συμπεραίνουμε ἀπὸ τὶς πολλὲς ἀντιφάσεις, διπλὲς διηγήσεις καὶ ἐπαναλήψεις ποὺ ἔχει. Εἶναι λοιπὸν φανερὸ πώς, ἐξὸν ἀπὸ τὶς ὑστερόχρονες προσθῆκες ποὺ ἔγιναν [2], σὰ συμπλήρωση τῶν νομοθετικῶν καὶ θρησκευτικῶν διατάξεών του, διαμορφώθηκε ἀπὸ τὴν ἀντιπολίτευση τῆς ἀντιγιαχβικῆς παράταξης καὶ ἀπὸ τὴν ἀντίδραση τῶν ἀγροτικῶν περιοχῶν ἄλλο ἐθιμικὸ δίκαιο, ποὺ ἀργότερα συγχωνεύτηκε μὲ τὸν πρῶτο μεταιχμαλωσιακὸ καταστατικὸ Νόμο τῆς Ἰουδαϊκῆς Πολιτείας.

Γεννιέται ὅμως τὸ ρώτημα: τί ἔγιναν τὰ ἀγροχτήματα τῶν ἐξορίστων, ποὺ ἀλλοῦ ἑξήντα καὶ ἀλλοῦ ἑκατὸ χρόνια τὰ καλλιεργοῦσαν καὶ τὰ νέμονταν οἱ καλλιεργητές τους; Τὸ Δευτερονόμιο δὲν ἔχει κανένα στοιχεῖο, ποὺ νὰ μπορεῖ νὰ μᾶς διαφωτίσει πάνω στὸ ζήτημα αὐτό [3]. Ἔχει μόνο μερικὲς προστατευτικὲς διατάξεις γιὰ

ἰουδαϊκὲς κοινότητες καὶ ἔπρεπε νὰ δηλωθεῖ σ' αὐτὲς πὼς δὲν ἔπρεπε νὰ συνεργάζονται καὶ νὰ συμμαχοῦν μὲ τοὺς φαραὼ ἐνάντια στοὺς Πέρσες.

1. Σ υ ν α γ ω γ ὲ ς (σήμερα τὶς λένε Χ ά β ρ ε ς). Κατὰ τὴν ἰουδαϊκὴ ραββινικὴ παράδοση, τέτοια διδασκαλεῖα ὑπῆρχαν ἀπὸ τὰ πολὺ παλιὰ χρόνια, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν εἶναι σωστό.

2. Λ.χ. οἱ διατάξεις τοῦ κεφ. 20, ποὺ εἶναι μαζὶ στρατιωτικὸς κανονισμὸς καὶ ἐγχειρίδιο πολεμικῆς τέχνης, δὲν μποροῦσε νὰ συνταχτοῦν τὸν Ε' αἰώνα, τὸν καιρὸ ποὺ οἱ Ἰουδαῖοι ἦταν ἀκόμα ὑποτελεῖς στοὺς Πέρσες. Τὸ κεφάλαιο αὐτὸ προστέθηκε στὰ χρόνια τῶν Μακκαβαίων.

3. Ἀπὸ τὸ βιβλίο ὅμως τοῦ Ζαχαρία μαθαίνουμε πώς, ὅταν συμπληρώθηκε ἡ ἀνοικοδόμηση καὶ τὸ ἱερατεῖο ἀσκοῦσε ἐλεύθερα τὴν πολιτικὴ ἐξουσία, οἱ νέοι Προφῆτες (ἴσως ὁ Ἀγγαῖος καὶ ὁ Ζαχαρίας) ἐξαγγέλλανε στοὺς Ἰου-

τὶς χῆρες, τὰ ὀρφανὰ (Δευτερ. 10, 18) καὶ γιὰ τοὺς φτωχοὺς (15, 7 καὶ πέρα). Τὸ ζήτημα τῆς μεγάλης ἰδιοχτησίας δὲν τὸ θίγει. Στὸ βιβλίο ὅμως τοῦ Νεεμία βρίσκουμε ἀρκετὲς καὶ διαφωτιστικὲς πληροφορίες. Πρῶτα - πρῶτα, διαβάζουμε σ' αὐτὸ πώς, γιὰ νὰ χτιστεῖ τὸ κάστρο καὶ ὁ Ναός, κοπίασαν πολὺ οἱ ἐξόριστοι καὶ ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ ὀργανώσουν καὶ ὁπλισμένη φρουρά, γιὰ νὰ μπορέσουν νὰ τὰ βγάλουν πέρα ἀπὸ τὶς νύχτα καὶ μέρα ἐπιθέσεις καὶ ἐπιδρομὲς τῶν ἀγροτῶν (βλ. Νεεμ. 4, 19 καὶ πέρα). Ἔπειτα, μαθαίνουμε πὼς ἔριξαν κλῆρο οἱ ἐξόριστοι καὶ μοιράστηκαν τὴν ἀγροτικὴ περιοχή, ἐνῶ τὸ ἀνώτερο ἱερατεῖο καὶ οἱ ἄρχοντες ἔμειναν στὴν Ἱερουσαλήμ:

> «Καὶ κατοικήσανε οἱ ἄρχοντες τοῦ λαοῦ Ἰσραὴλ στὴν Ἱερουσαλὴμ καὶ ἀπὸ τὸν ἄλλο λαὸ μὲ κλῆρο ἔμεινε τὸ ἕνα δέκατο στὴν πρωτεύουσα καὶ οἱ ὑπόλοιποι πῆγαν στὶς ἄλλες πολιτεῖες (τῆς Ἰουδαίας)... καὶ πήγανε καὶ κατοικήσανε ὁ καθένας ἐκεῖ ποὺ ἦταν τὰ ἀγροχτήματά τους...» (Νεεμ. 11, 1 - 3).

Εἶναι φανερὸ λοιπὸν πὼς οἱ ἀπόγονοι τῶν παλαιῶν γαιοχτημόνων ξανάγιναν ἀφεντικά. Οἱ ἀγρότες ἔχασαν τὰ χωράφια καὶ τ' ἀμπέλια, ποὺ τὰ καλλιεργοῦσαν καὶ τὰ νέμονταν παραπάνω ἀπὸ πενήντα χρόνια.

Γι' αὐτό, ὅταν ὁ Ἔσδρας κάλεσε ὅλους τοὺς Ἰουδαίους στὴν Ἱερουσαλὴμ καὶ τοὺς διάβασε τὴ νέα νομοθεσία[1], οἱ λαϊκὲς μάζες κλαίγανε καὶ πενθούσανε (Νεεμ. 8, 9 - 10). Ἅμα ἀ-

δαίους τῆς ἐξορίας πὼς καὶ χωράφια ποὺ βγάζουν γεννήματα κι ἀμπέλια κι ὅλα τὰ ἀγαθὰ θὰ τὰ ἔχουν, ὅσοι γυρίσουν πίσω στὴν Ἰουδαία (βλ. Ζαχ. 8, 11 καὶ πέρα). Ἄρα, πάρθηκε ἀπὸ τὸ ἱερατεῖο ἀπόφαση νὰ δοθοῦν τὰ χωράφια καὶ τ' ἀμπέλια στοὺς παλιοὺς ἰδιοχτῆτες ἢ στοὺς κληρονόμους τους.

1. Ἐπειδὴ οἱ νόμοι ἦταν γραμμένοι στὴν παλιὰ ἑβραϊκὴ γλῶσσα καὶ γραφὴ (**Ketab ibri**), ποὺ δὲν τὴν καταλάβαιναν καὶ δὲν τὴν ἤξεραν ὅλοι καὶ γενικὰ ὁ πολὺς λαός, χρειάστηκε νὰ μεταφράζονται καὶ νὰ ἑρμηνεύονται οἱ σχετικὲς διατάξεις στὴν ὁμιλούμενη (δημοτικὴ) γλῶσσα (βλ. Νεεμ. 8, 7 - 8), ποὺ ἦταν ἡ λεγόμενη ἀραμαϊκή.

κούσανε πῶς ὁ νέος Νόμος δὲν προστάτευε τοὺς δουλευτάδες καὶ δὲν τοὺς ἐξασφάλιζε τὴν ἰδιοχτησία τους πάνω στ' ἀμπέλια καὶ τὰ χωράφια, μὴν μπορώντας νὰ κάνουν ἀλλιῶς, ἄρχισαν νὰ κλαῖνε καὶ νὰ πενθοῦν, γιατὶ ἤξεραν τί τοὺς περίμενε. Ἐκεῖνοι ποὺ γύρισαν ὅμως ἀπὸ τὴν ἐξορία πανηγύριζαν καὶ χαρακτήριζαν τούτη τὴ μέρα σὰν ἱστορική, ἐνῶ οἱ καλλιεργητὲς ποὺ χάρηκαν κοντὰ πενήντα χρόνια τὰ χτήματά τους χωρὶς νά 'χουν κανέν' ἀφεντικὸ πανωκέφαλά τους χαρακτήρισαν ἀντίθετα τὴν ἡμέρα ποὺ ὁ Ἔσδρας διάβασε τὴ νέα ἀντιλαϊκὴ νομοθεσία σὰν ἡμέρα πένθους καὶ σκλαβιᾶς [1].

Κ' εἶχαν δίκιο γιατὶ δὲν πέρασαν πολλὰ χρόνια καὶ ξανάπεσαν στὴν ἐκμετάλλευση.

Ἔτσι δημιουργήθηκαν πάλι οἱ ὅροι, γιὰ ν' ἀρχίσει ἡ καταπίεση τῆς λαϊκῆς μάζας. Ἀπὸ τὸ ἴδιο μάλιστα βιβλίο τοῦ Νεεμία μαθαίνουμε πῶς δὲν πέρασαν δεκαπέντε χρόνια καὶ σημειώθηκε μιὰ μεγάλη λαϊκὴ ἐξέγερση [2], ποὺ ἀνάγκασε τὸν Νεεμία, γιὰ νὰ μὴν ξεσπάσει μεγαλύτερο κακό, νὰ θεσπίσει νομοθετικὰ μέτρα φιλοαγροτικὰ καὶ φιλολαϊκά:

> «Ἤτανε (λέει τὸ βιβλίο τοῦ Νεεμία [3]) μεγάλη κραυγὴ τοῦ (ἐργαζόμενου) λαοῦ, ποὺ μὲ τὶς γυναῖκες του διαμαρτύρονταν ἐνάντια στοὺς ἀδερφούς του (πλούσιους καὶ ἐκμεταλλευτὲς) Ἰουδαίους. Μερικοὶ φώναζαν καὶ ἔλεγαν: «Ἐμεῖς, τὰ παιδιά μας καὶ τὰ κορίτσια μας, εἴμαστε οἱ πολλοὶ (ποὺ ἐργαζόμαστε καὶ μένουμε νηστικοί). Γι' αὐτὸ πρέπει νὰ μᾶς δοθεῖ σιτάρι, γιὰ νὰ φᾶμε καὶ γιὰ νὰ ζήσουμε.» Ἄλ-

---

1. Οἱ συντηρητικοὶ θεολόγοι λένε πῶς ἔκλαιε ὁ λαὸς «διότι εἶχε τύψεις συνειδήσεως ἐπὶ τῇ προτέρᾳ ἀθετήσει τοῦ ὡς μωσαϊκοῦ λογιζομένου νόμου ἐκείνου». (Βλ. Μπρατσιώτη, Εἰσ. Π. Διαθήκη, σ. 138). Ἐπιχείρημα γιὰ πολὺ μικρὰ παιδιά.

2. Στὴ μεγάλη αὐτὴ ἐξέγερση φαίνεται πῶς σκοτώθηκε καὶ ὁ Προφήτης Ζαχαρίας, ποὺ ἦταν συμβουλάτορας τοῦ Νεεμία (βλ. Ἔσδρ. 5, 1· Νεεμ. 12, 16). Στὴ Βίβλο δὲ γίνεται λόγος γιὰ τὸ σκοτωμὸ τοῦ Ζαχαρία, ἀλλὰ ὁ συντάχτης τοῦ πρώτου Εὐαγγελίου ρητὰ λέει πῶς ὁ Ζαχαρίας σκοτώθηκε σὲ μιὰ ἐξέγερση τῆς Ἱερουσαλὴμ (βλ. Ματθ. 23, 35).

3. Ἐννοεῖται πῶς τὸ κείμενο τὰ λέει πολὺ σκεπασμένα καὶ κρύβει πολλά. Δὲν ἐξιστορεῖ δηλαδὴ λεπτομερειακὰ ὅλα τὰ συμβάντα.

λοι πάλι λέγανε: «Ἐμεῖς βάλαμε ἐνέχυρο τὰ χωράφια μας, τ' ἀμπέλια μας καὶ τὰ σπίτια μας, γιὰ ν' ἀγοράσουμε σιτάρι, ἐξαιτίας ποὺ πεινοῦμε.» Μερικοὶ ἄλλοι τονίζανε, λέγοντας: «Δανειστήκαμε χρήματα, γιὰ νὰ πληρώσουμε τοὺς κρατικοὺς φόρους, ποὺ μᾶς ἔριξαν πάνω στ' ἀμπέλια καὶ τὰ χωράφια μας. Κι ὅμως, ἂν καὶ σήμερα εἴμαστε ὅλοι ἀπὸ τὴν ἴδια ράτσα, ἐμεῖς πουλᾶμε τὰ παιδιὰ καὶ τὰ κορίτσια μας καὶ τὰ κάνουμε δούλους, μιὰ ποὺ ἄλλοι ἔχουν τὰ χωράφια καὶ τ' ἀμπέλια μας» ...» (Νεεμ. 5, 1 - 5).

Ἡ ἐξέγερση φαίνεται ἦταν μεγάλη κ' ἔπρεπε νὰ παρθοῦν μέτρα, γιὰ νὰ μὴ γίνουν χειρότερα. Ὁ Νεεμίας σύστησε μιὰ μεγάλη Ἐπιτροπὴ γιὰ νὰ μελετήσει τὸ ζήτημα. Καὶ τότε, ἀφοῦ διαπιστώθηκε πὼς ὁ λαὸς εἶχε δίκιο, εἶπε στοὺς τσιφλικάδες, τοὺς τοκογλύφους καὶ τοὺς ἐκμεταλλευτές:

«Αὐτὰ ποὺ κάνετε δὲν εἶναι καλὰ πράματα. Ἐμεῖς (δηλαδὴ ὁ Νεεμίας, ὁ Ζοροβάβελ, ὁ Ἔσδρας κλπ.) κάναμε ὅ,τι περνοῦσε ἀπὸ τὸ χέρι μας, γιὰ νὰ ξεσκλαβώσουμε τοὺς ἀδερφούς μας ποὺ ἦταν δοῦλοι στὰ ξένα κ' ἐσεῖς (ἐδῶ) τοὺς κάνετε (πάλι) δούλους.» Οἱ ἐκμεταλλευτὲς σιωποῦσαν γιατὶ δὲν εἶχαν τί νὰ ποῦν. Καὶ εἶπε (ἀκόμα ὁ Νεεμίας): «Αὐτὸ ποὺ κάνετε δὲν εἶναι καλὸ πράμα. Δὲν πρέπει νὰ φοβόμαμαστε τὸν Γιαχβέ, γιὰ νὰ μὴ μᾶς χλευάζουν οἱ ξένοι καὶ οἱ ἐχτροί μας; Κ' ἐγώ, καθὼς καὶ οἱ ἀδερφοί μου καὶ οἱ ἄνθρωποι τῆς ὑπηρεσίας μου, ἔχουμε δανείσει στοὺς ἀνθρώπους τοῦ λαοῦ χρήματα καὶ τοὺς ἔχουμε δώσει σιτάρι. Νομίζω πὼς πρέπει νὰ τοὺς τὰ χαρίσουμε. Τὸ ἴδιο νὰ κάνετε καὶ σεῖς. Γυρίστε πίσω στὸ λαὸ τὰ χωράφια, τ' ἀμπέλια, τὰ λιοπερίβολα καὶ τὰ σπίτια ποὺ τοὺς πήρατε, καθὼς καὶ τὸ ἑκατοστὸ ἀπὸ τὸ χρῆμα καὶ ἀπὸ τὸ σιτάρι καὶ τὸ κρασὶ καὶ τὸ λάδι ποὺ τοὺς ζητᾶτε νὰ σᾶς δώσουν.» (Νεεμ. 5, 6 - 11).

Ἡ πρόταση τοῦ Νεεμία ἔγινε δεχτὴ καὶ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν ἔ-

γινε συμβιβασμὸς καὶ ἡ ἐξέγερση διαλύθηκε (Νεεμ. 5, 12 - 13).

Βέβαια, δὲν εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ δεχτοῦμε πὼς τὰ ὅσα γράφονται στὸ βιβλίο τοῦ Νεεμία[1] ἔγιναν ἀκριβῶς ἔτσι, δηλαδὴ πὼς ἡ κατάσταση διορθώθηκε ἀπὸ τὴν καλὴ θέληση τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς νέας ἰουδαϊκῆς κοινότητας. Ὁ ρόλος τοῦ Νεεμία ἦταν συμβιβαστικός, γιατὶ δὲν μποροῦσε νὰ κάνει ἀλλιῶς. Ἐξάλλου, πῶς ἦταν δυνατὸ νὰ μὴν ξέρει τί γίνονταν στὴν Ἰουδαία καὶ μόνο ὅταν ξέσπασε ἡ λαϊκὴ θύελλα ἔμαθε πὼς ὑπῆρχαν γδύστες καὶ ἐκμεταλλευτές;

Ὁ Νεεμίας λοιπὸν ὑπόκυψε μπροστὰ στὴ δύναμη τῆς λαϊκῆς θέλησης. Αὐτὸ εἶναι τὸ μόνο σωστὸ συμπέρασμα ἀπὸ τὴν ἱστορία αὐτή.

Στὰ χρόνια αὐτὰ πρέπει νὰ τοποθετήσουμε καὶ τὶς διατάξεις ποὺ συμπληρωματικὰ μπῆκαν στὸ Δευτερονόμιο καὶ ποὺ ἐπέβαλλαν τὴ φιλανθρωπία καὶ θέσπιζαν κάθε ἑφτὰ χρόνια νὰ γίνεται ἀπελευθέρωση τῶν δούλων, καθὼς καὶ ἀναδασμὸς τῆς γῆς[2]. Ἔβαλαν μάλιστα καὶ μιὰ ἄλλη βασικὴ διάταξη, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ γῆ χαρακτηρίζονταν πὼς ἀνῆκε στὸν Γιαχβὲ καὶ παράλληλα κάθε ἑφτὰ χρόνια ἀκυρώνονταν τὰ χρέη (= ἐνιαυτὸς τῆς ἀφέσεως)[3]. Ἐπίσης ἀργότερα καθιέρωσαν καὶ τὴν ἀγρανάπαυση τῆς γῆς. Δηλαδὴ κάθε ἑφτὰ χρόνια τὰ χωράφια καὶ τ' ἀμπέλια ἔπρεπε νὰ μένουν ἀκαλλιέργητα (Λευϊτ.

1. Τὰ δυὸ βιβλία, ποὺ στὴν Π. Δ. φέρονται τὸ ἕνα μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Ἔσδρα καὶ τὸ ἄλλο μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Νεεμία, οἱ κριτικοὶ δὲν παραδέχονται πὼς γράφτηκαν ἀπὸ τοὺς δυὸ αὐτοὺς ἀρχηγοὺς τοῦ ἰουδαϊκοῦ ἱερατείου, κατὰ τὴν ἵδρυση τῆς πρώτης ἰουδαϊκῆς κοινότητας, μὲ τὴν ἐπιστροφὴ τῶν ἐξορίστων. Φαίνεται ὅμως πὼς κρατήθηκαν ἀρχεῖα καὶ ἀργότερα, στὸ τέλος τῆς περσικῆς κατοχῆς ἢ στὴν ἀρχὴ τῆς μακεδονικῆς, συντάχτηκαν τὰ βιβλία αὐτά. Ἀρχικὰ τὸ κείμενό τους ἦταν ἑνιαῖο, ἀλλὰ ἔγιναν προσθῆκες καὶ διορθώσεις, γιὰ ν' ἀποσιωπηθοῦν ὁρισμένα γεγονότα ποὺ δὲ σύμφερνε νὰ τὰ μαθαίνουν οἱ νέες γενεὲς κ' ἔτσι χωρίστηκαν.

2. Κανένας Γιαχβὲ φυσικὰ δὲν προνόησε γιὰ νὰ θεσπιστεῖ ἕνα εἶδος σεισάχθειας μέσα στὴν Ἰουδαία στὰ χρόνια αὐτά. Ἔγινε ἁπλούστατα ὅ,τι ἔγινε κι ἀλλοῦ, σὲ ἀνάλογες ἱστορικὲς περιστάσεις καὶ συνθῆκες. Θεσπίστηκαν ἀγροτικὲς μεταρρυθμίσεις, ὕστερ' ἀπὸ μεγάλες ἀγροτικὲς ἐξεγέρσεις.

3. Δευτερ. κεφ. 15 καὶ 23, 25· 24, 10 - 19. Ἀργότερα στὸ Λευϊτικὸ (25, 8 - 25) κανονίστηκε κάθε 50 χρόνια νὰ γίνεται ἡ ἐπιστροφὴ τῶν κτημάτων.

25, 2 καὶ πέρα καὶ 39 - 44). Ἡ διάταξη αὐτὴ δὲν μπῆκε στὸ Δευτερονόμιο, μὰ ὕστερ' ἀπὸ κάμποσο καιρό, ποὺ ἄρχισε νὰ δημιουργιέται νέα κρίση στὴ γεωργία, θυμήθηκαν τὰ λόγια τῶν Προφητῶν καὶ θέσπισαν τὴν ἀπαγορευτικὴ διάταξη, γιὰ νὰ προλάβουν νέες συμφορὲς καὶ ἀναταραχές. Μὲ τὰ μέτρα αὐτά, ὅπως καὶ οἱ διατάξεις γιὰ τὸ ξεσκλάβωμα τῶν δούλων κάθε ἑφτὰ χρόνια (Δευτερ. 15, 12), δὲν μποροῦσαν νὰ λύσουν τὸ κοινωνικὸ πρόβλημα. Κάθε φορὰ ποὺ παρουσιάζονται στὴν ἱστορία τῶν λαῶν τέτοιες ἀντιθέσεις, δυστυχία καὶ φτώχεια ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ καὶ πλοῦτος πολὺς ἀπὸ τὴν ἄλλη, χρειάζονται ριζικὰ μέτρα[1]. Ἀργότερα, ὅταν παρουσιάστηκε μεγάλη κρίση στὶς ἀγροτικὲς περιοχὲς καὶ ἡ γεωργία ἄρχισε, ὅπως καὶ στὰ παλιὰ χρόνια, νὰ παρακμάζει ἐξαιτίας τῆς ὑπερσυγκέντρωσης πάλι τῆς γῆς σὲ λίγα χέρια καὶ τῆς παθητικῆς ἀντίδρασης τῶν δούλων, θεσπίστηκε ἕνα ἄλλο μέτρο, προστατευτικὸ τῶν σκλάβων. Οἱ δοῦλοι εἶχαν τὸ δικαίωμα νὰ φεύγουν ἀπὸ τὸ ἀφεντικό τους καὶ νὰ πᾶνε σ' ἄλλο ἀφεντικό, χωρὶς αὐτὸς νά 'χει τὸ δικαίωμα νὰ τοὺς διώξει[2].

Μὰ καὶ τὸ μέτρο αὐτὸ δὲν μπόρεσε νὰ προλάβει τὴ νέα οἰκονομικὴ κρίση καὶ τὴν ὀπισθοδρόμηση τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας. Οἱ διατάξεις αὐτὲς δὲν ἐφαρμόζονταν καὶ οἱ γαιοχτήμονες, ποὺ ἦταν ἡ ἄρχουσα τάξη καὶ ἦταν φιλὶ - κλειδὶ μὲ τὸ ἱερατεῖο, ἔβρισκαν τὸν τρόπο νὰ καταστρατηγοῦν κάθε διάταξη ποὺ προστάτευε τοὺς δούλους καὶ τὴ φτωχολογιά.

Οἱ συντηρητικοὶ θεολόγοι παραδέχονται πὼς τὰ μέτρα αὐτὰ ἦταν πολὺ παλαιὰ καὶ ἀνήκουν στὴ μωσαϊκὴ νομοθεσία. Ἄλλοι πάλι ὑποστηρίζουν πὼς πρόκειται γιὰ νέα νομοθεσία, ποὺ ἀπόβλεπε νὰ ρυθμίσει σὲ νέες βάσεις τὴν ἀγροτικὴ οἰκονομία τοῦ ἰουδαϊκοῦ λαοῦ στὴ μεταιχμαλωσιακὴ περίοδο. Τὸ πὼς πρόκειται γιὰ νέα νομοθεσία, αὐτὸ εἶναι φανερό. Ἐκεῖνο ποὺ δὲν εἶναι σωστό, εἶναι

1. Ὅπως κι ἂν εἶναι, οἱ ἀναμνήσεις ἀπὸ τὶς ἐπαναστατικὲς ἐξεγέρσεις τῆς προαιχμαλωσιακῆς ἐποχῆς ἦταν ζωηρές, γι' αὐτὸ καὶ τὸ ἱερατεῖο προσπαθοῦσε, ἔστω καὶ μὲ τὰ μέτρα αὐτά, νὰ παρουσιάσει τὴ νέα νομοθεσία φιλολαϊκή.

2. «Δὲ θὰ παραδώσεις στὸν ἀφεντικό του τὸ δοῦλο ποὺ ἔφυγε καὶ ἦρθε σὲ σένα. Μαζί σου θὰ μένει, κοντά σου θὰ ζεῖ, σὲ ὅποιο τόπο θέλει διαλέξει αὐτὸς ἀπὸ τὰ ὑποστατικά σου. Δὲ θὰ τὸν κακομεταχειριστεῖς.» (Δευτερ. 23, 15 - 16).

τοῦτο: δὲν πρόκειται γιὰ νομοθεσία ποὺ ἀπόβλεπε στὸ νὰ ἐξυπηρετήσει τὰ συμφέροντα τοῦ ἀγροτικοῦ ἰουδαϊκοῦ λαοῦ, ἀλλὰ τὰ συμφέροντα τῶν ἐξορίστων, ποὺ μὲ τὰ μέτρα αὐτὰ ξαναγίνονταν κυρίαρχη καὶ ἐκμεταλλεύτρα τάξη.

Ἀργότερα, οἱ διατάξεις αὐτὲς ἀχρηστεύτηκαν καὶ ἀκυρώθηκαν γιατὶ ὅπως μᾶς πληροφορεῖ τὸ Ταλμούδ, ἦταν ἀντιοικονομικές: «Ἂν διατηροῦνταν ὁ νόμος αὐτὸς (=τῆς ἄφεσης τῶν χρεῶν), θὰ κλείνονταν ἡ πόρτα στοὺς δανειζόμενους.» (Mischnah, sehe But, 10, 3· Githin, 4, 3).

Πρέπει νὰ σημειώσουμε ἀκόμα πὼς οἱ ἀγρότες τῆς Ἰουδαίας, γιὰ κάμποσο καιρό, στὴν πρώτη περίοδο ὕστερ᾽ ἀπὸ τὴν ἐπιστροφὴ τῶν ἐξορίστων, ἐνισχύθηκαν καὶ ἀπὸ τοὺς ἀγρότες τῆς βόρειας περιοχῆς τοὺς παλιοὺς Ἰσραηλίτες. Οἱ ἀγρότες τοῦ Βορρᾶ, ὅσο κι ἂν ἡ φυλετικὴ σύνθεση τῆς χώρας τους ἀλλοιώθηκε, κρατοῦσαν ἀκόμα ὁρισμένες παλιὲς μωσαϊκὲς παραδόσεις[1]. Σύμφωνα μὲ τὶς παραδόσεις αὐτές, οἱ ἀγρότες ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ ἀντιδροῦσαν στοὺς μεγαλοχτηματίες καὶ πλουτοκράτες καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη νοσταλγοῦσαν τὴν ἐποχὴ ποὺ οἱ ἐκμεταλλευτές τους εἶχαν παρθεῖ αἰχμάλωτοι ἀπὸ τοὺς Βαβυλωνίους.

1. Φαίνεται πὼς στὴ γύρω ἀπὸ τὴ Σαμάρεια περιοχὴ ὑπῆρχαν ὁμάδες ποὺ βαστοῦσαν ἀπὸ τοὺς παλιοὺς Ἰσραηλίτες κ᾽ ἔτσι δὲν ἔχασαν τὴ φυλετική τους συνοχή.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΟΓΔΟΟ

Ἀντιθέσεις γιαχβιστῶν καὶ ἀντιγιαχβιστῶν

Ὅπως εἴπαμε, στὴ Βαβυλώνα οἱ Ἑβραῖοι, ὅσο κι ἂν ἄλλαξαν ζωὴ καὶ πέρασαν οἱ πιὸ πολλοὶ μέρες δυστυχίας, ἐκπολιτίστηκαν κιόλας. Ἡ Βαβυλωνία καὶ γενικὰ ἡ Ἀσσυροχαλδαϊκὴ Αὐτοκρατορία ἐκεῖνα τὰ χρόνια εἶχε φτάσει σὲ μεγάλη πνευματικὴ ἀκμή. Οἱ ἐπιστῆμες καὶ τὰ γράμματα εἶχαν ἀναπτυχτεῖ καὶ ἡ Βαβυλώνα ἦταν ἕνα ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα ἐπιστημονικὰ καὶ πολιτιστικὰ κέντρα τοῦ ἀρχαίου κόσμου[1]. Οἱ θετικὲς ἐπιστῆμες (ἀστρολογία, μαθηματικά, φυσικὴ κλπ.) εἶχαν καλλιεργηθεῖ πολὺ καὶ μαζὶ μὲ τὴν Αἴγυπτο, ἔδωκε τὰ φῶτα καὶ σ' ἄλλους λαοὺς τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς μεσογειακῆς λεκάνης. Μέσα λοιπὸν σ' ἕνα τέτοιο μεγάλο πνευματικὸ κέντρο δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ μὴν ἐπηρεαστοῦν καὶ οἱ Ἑβραῖοι καὶ οἱ Ἰσραηλίτες αἰχμάλωτοι, ποὺ ἔζησαν ἐκεῖ παραπάνω ἀπὸ πενήντα χρόνια. Κοντὰ στὸ νοῦ, πὼς δὲν ἐπηρεάστηκε ὅλη ἡ αἰχμάλωτη ἰσραηλιτο - ἑβραϊκὴ μάζα ἀπὸ τὸ βαβυλωνιακὸ πολιτισμό, παρὰ ἕνα μέρος μόνο, δηλαδὴ ἐκεῖνοι πού, γιὰ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο λόγο, μπόρεσαν νὰ ὀργανώσουν καλύτερα τὴ ζωή τους καὶ νὰ κάνουν ὑποφερτὴ τὴν ἐκεῖ διαμονή τους. Ἀπ' αὐτοὺς λοιπὸν μερικοὶ μπόρεσαν νὰ μάθουν καὶ τὴν ἱερατικὴ χαλδαϊκὴ γλώσσα καὶ νὰ μελετήσουν ὅσα ἀρχεῖα ἦταν προσιτά, νὰ διαβάσουν ἀκόμα τὴ χαλδαϊκὴ φιλολογία καὶ νὰ μυηθοῦν στὴ βαβυλωνιακὴ ἐπιστήμη. Κι ἀκόμα πολλοὶ παντρεύτηκαν καὶ μὲ ντόπιες γυναῖκες καὶ ὡς ἕνα σημεῖο ξέχασαν τὰ ἑβραϊκὰ ἤθη καὶ ἔθιμα καὶ ἔγιναν φανατικοὶ ἀντιγιαχβιστές.

---

1. Βλ. σύντομη ἀνασκόπηση τῆς φιλοσοφικῆς καὶ ἐπιστημονικῆς κίνησης τῆς χώρας αὐτῆς στὰ ἀρχαῖα χρόνια: Γ. Κορδάτου, Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, Ἀθήνα 1946, εἰσαγωγὴ καὶ α' κεφάλαιο.

Ἔτσι λοιπὸν ἡ κατάσταση τώρα ἦταν πολὺ διαφορετική. Ὁ παλιὸς γιαχβισμὸς ἀναθεωρήθηκε σὲ πολλὰ σημεῖα καὶ προσαρμόστηκε στὶς νέες ἱστορικοκοινωνικὲς συνθῆκες, ποὺ εἶχαν δημιουργηθεῖ ἀπὸ τὴ νέα κατάχτηση καὶ τὴν αἰχμαλωσία τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Παλαιστίνης. Παράλληλα καὶ ὁ ἀντιγιαχβισμὸς κατατοπίστηκε τώρα πιὸ καλὰ στὶς κοσμογονικές του ἀπόψεις καὶ στὶς θεωρητικές του ἀντιλήψεις. Ὅταν ἔχουμε αὐτὸ ὑπ' ὄψη, καταλαβαίνουμε γιατὶ πολλοὶ ἐξόριστοι γύρισαν πίσω μὲ ἄλλη νοοτροπία καὶ ψυχολογία, ἐνῶ ἐκεῖνοι ἀπὸ τὴ φτωχολογιὰ ποὺ ἔμειναν στὴν Ἰουδαία ἐξαιτίας ποὺ νέες παραγωγικὲς σχέσεις δημιουργήθηκαν στὸ ἀναμεταξύ, σχημάτισαν ἄλλες ἰδεολογικὲς ἀντιλήψεις.

Ἀκόμα καὶ κάτι ἄλλο: Ἀπ' ὅσους ἔμειναν στὴν Ἰουδαία καὶ στὴ βόρεια περιοχὴ (Ἑβραίους καὶ Ἰσραηλίτες), πολλοὶ πῆραν ἀλλόφυλες γυναῖκες καὶ γεννοβόλησαν μαζί τους κ' ἔτσι κι αὐτοὶ ἐπηρεάστηκαν ἀπὸ τοὺς Βαβυλωνίους. Ὅλους ὅμως αὐτοὺς τοὺς κατάτρεξαν ὁ Ἔσδρας καὶ ὁ Νεεμίας καὶ στὰ πρῶτα χρόνια τῆς παλινόστησης τοὺς ἀπομόνωσαν κιόλας[1].

Ἂν διαβάσουμε μὲ προσοχὴ τὰ βιβλία ποὺ φέρουν τὰ ὀνόματα τοῦ Ἔσδρα καὶ τοῦ Νεεμία, θὰ ἰδοῦμε πὼς τὸ ζήτημα αὐτὸ τοὺς ἀπασχόλησε πολύ, γι' αὐτὸ καὶ πῆραν ἐξαιρετικὰ νομοθετικὰ μέτρα ἐνάντιά τους (βλ. Ἔσδρ. 9, 1 καὶ πέρα· 10, 1 καὶ πέρα· καὶ Νεεμ. 13, 23 καὶ πέρα). Γι' αὐτὸ ἐξαρχῆς δημιουργήθηκε ἕνα μεγάλο ρῆγμα μέσα στὴ νέα Ἰουδαϊκὴ Κοινότητα. Οἱ ἀντιγιαχβιστὲς δὲν ἦταν ἕνας καὶ δυό, ἀλλὰ πολλοί· ἀντέδρασαν ὅσο μποροῦσαν στὰ μέτρα τοῦ Νεεμία καὶ γενικὰ τοῦ ἱερατείου καί, κα-

1. Τὸ μίσος ἐνάντια στοὺς ξένους ποὺ καλλιέργησε τὸ ἱερατεῖο μόλις γύρισε ἀπὸ τὴ Βαβυλώνα, ἐπειδὴ συντρέξανε ὁρισμένες ἀντικειμενικὲς συνθῆκες, ἔγινε μόνιμο αἴσθημα. Μιὰ ποὺ ἡ ξενικὴ κατοχὴ μὲ ὅλες τὶς συνέπειές της (κατατρεγμούς, ἁρπαγές, ξυλοβαρμοὺς κλπ.) βάσταξε ἐξακολουθητικὴ ἀπὸ τὸ 586 ὡς τὰ τώρα, ἦταν ἑπόμενο νὰ γίνει ἡ βάση τοῦ ἰουδαϊκοῦ φυλετισμοῦ. Γι' αὐτὸ οἱ φτωχὲς ἰουδαϊκὲς οἰκογένειες καὶ μέσα στὴν Παλαιστίνη καὶ στὸ ἐξωτερικὸ δὲν ἔρχονταν σὲ καμιὰ ἐπιγαμία καὶ ἐπιμιξία μὲ τοὺς ἄλλους λαούς. Μόνο οἱ εὔπορες ἑβραϊκὲς τάξεις, ἀλλοῦ σποραδικὰ καὶ ἀλλοῦ ὁμαδικά, δὲν κράτησαν τὴν ἀποχὴ αὐτὴ καὶ ἄλλοι ἀλλαξοπίστησαν ὁμαδικὰ καὶ ἄλλοι ἀφομοιώθηκαν μὲ τοὺς λαοὺς ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους ἔζησαν. Αὐτὸς εἶναι ὁ κυριότερος λόγος ποὺ κράτησαν ἐπὶ δυόμιση χιλιάδες χρόνια τὴ φυλετική τους ὑπόσταση καὶ μέσα στὴν Παλαιστίνη καὶ στὴν Εὐρώπη, τὴν Ἀσία, καὶ τὴν Ἀμερική.

τέχοντας γνώσεις πολλές και μόρφωση επιστημονική[1]. άρχισαν ν' αντιπολιτεύονται τό κόμμα τῶν ἱερέων, πού εἶχε ὅλο τό μηχανισμό τῆς Κοινότητας στά χέρια του. Καί τήν ἀντιπολίτευσή τους δέν τήν ἐκδήλωσαν μόνο μέ τόν προφορικό λόγο, ἀλλά καί μέ τό γραφτό. Ἀπό τή μιά μεριά προσπάθησαν νά κλονίσουν τήν τυφλή πίστη στόν Γιαχβέ. Τή μωσαϊκή ὅμως παράδοση δέν τήν πολέμησαν μόνο ἀρνητικά, ἀλλά καί θετικά. Ἀνασκαλεύοντας τά ἑβραϊκά καί ἰσραηλιτικά Χρονικά καί καταγράφοντας τίς παλιές παραδόσεις, βρῆκαν ὅλα τά στοιχεῖα πού τούς χρειάζονταν γιά νά στηρίξουν τήν πολεμική τους. Στά παλιά Χρονικά εἶχε ἀποθησαυριστεῖ ἡ ἱστορία καί ἡ μυθολογία τοῦ ἰσραηλιτικοῦ καί ἑβραϊκοῦ λαοῦ μέ βασικές διαφορές καί θεμελιακές ἀντιθέσεις. Ὑπῆρχαν, ὅπως εἴδαμε, δυό διαφορετικές πηγές, ἡ ἑβραϊκή πολυθεϊστική (πηγή Π) καί ἡ αἰγυπτιακή μωσαϊκή (πηγή Μ)· καί παράλληλα ἦταν καταγραμμένα στά βασιλικά ἀρχεῖα καί τά σπουδαιότερα συμβάντα, ἀπό τά χρόνια τῶν Κριτῶν (φυλάρχων) ὥς τά χρόνια τῆς αἰχμαλωσίας. Ὅλο αὐτό τό ἱστορικό καί μυθολογικό ὑλικό ἄρχισαν νά τό ἐπεξεργάζονται καί νά δημοσιεύουν φυλλάδια, ὅπως θά λέγαμε σήμερα, γιά νά χτυπήσουν τήν αὐθεντία τοῦ ἱερατείου καί τήν ἰδεολογία τῶν κρατούντων.

Τό πρόβλημα τῶν μιχτῶν γάμων, πού γιά πολλά χρόνια ἦταν ἡ πέτρα τοῦ σκανδάλου μέσα στήν ἰουδαϊκή κοινωνία, ἔγινε ἀφορμή νά συνταχτοῦν δυό φυλλάδια· τό ἕνα ἔφτασε ὥς ἐμᾶς μέ τήν ἐπιγραφή «Ρούθ» καί τό ἄλλο μέ τό ὄνομα «Ἐσθήρ». Στό πρῶτο, οἱ Ἰουδαῖοι, πού δέν πάρθηκαν αἰχμάλωτοι καί στό ἀναμεταξύ ἦρθαν σέ ἐπιγαμίες καί ἐπιμιξίες μέ τούς γύρω τους λαούς, ἀποδείχνουν πώς καί ὁ Δαβίδ ἦταν γόνος μιχτοῦ γάμου, ὄχι δηλαδή γνήσιος Ἰσραηλίτης ἤ Ἰουδαῖος. Ἄρα, ἀφοῦ ὁ μεγάλος βασιλιάς εἶχε τέτοια καταγωγή, θά πεῖ πώς παλιά δέν ἀπαγορεύονταν οἱ μιχτοί γάμοι[2]. Στό βιβλίο πάλι «Ἐσθήρ», οἱ ἐξόριστοι πού

1. Ἀπό τό βιβλίο τοῦ Νεεμία μαθαίνουμε πώς καί πολλοί ἱερεῖς διώχτηκαν ἀπό τήν κάστα τοῦ ἱερατείου (βλ. Νεεμ. 7, 63 - 65).

2. Τέτοια ἑρμηνεία δίνουν στό περιεχόμενο καί τήν προέλευση τοῦ βιβλίου «Ρούθ» οἱ παλαιοδιαθηκολόγοι Kuenen, Steuernagel, Bertholet, Bewer, Cornill, κ.ἄ. (Βλ. Μπρατσιώτη, Εἰσαγ. Π. Δ., σ. 168).

εἶχαν ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ τὸ βαβυλωνιακὸ πολιτισμὸ καὶ εἶχαν κι αὐτοὶ παντρευτεῖ ξένες γυναῖκες, ἱστοροῦν πῶς μιὰ Ἑβραιοπούλα τὸν καιρὸ τῆς αἰχμαλωσίας ἔγινε θεληματικὰ γυναίκα Πέρση βασιλιᾶ καὶ πῶς οἱ συγγενεῖς της δὲν ἀποδοκίμασαν τὸν τέτοιο γάμο, οὔτε καὶ τὸν ἀποκήρυξαν, ἀλλὰ τὸν ἐκμεταλλεύτηκαν κιόλας, γιὰ νὰ σώσουν τοὺς ἐξόριστους Ἰουδαίους ἀπὸ κατατρεγμοὺς καὶ σφαγές. Ἄρα, οἱ τέτοιοι γάμοι, ὄχι μόνο ἐπιβάλλονται, ἀλλὰ καὶ συμφέρουν. Ἐξάλλου, δὲν ὑπῆρχαν παλιὲς ἀπαγορευτικὲς διατάξεις, ποὺ νὰ ἐμποδίζουν τὶς ἐπιγαμίες τῶν Ἰσραηλιτῶν καὶ Ἰουδαίων μὲ ξένους λαούς [1]. Ἔτσι, τὰ δυὸ αὐτὰ φυλλάδια ἦταν, σὰ νὰ ποῦμε, ἀπάντηση μὲ ἱστορικὰ ντοκουμέντα στὰ μέτρα ποὺ πῆραν ὁ Νεεμίας καὶ ὁ Ἔσδρας καὶ ποὺ ἔφεραν μεγάλη ἀμάχη καὶ μέσα στὴν Ἱερουσαλὴμ καὶ στὴν ἀγροτικὴ περιοχὴ τῆς Ἰουδαίας.

Οἱ ἀντιγιαχβιστὲς ὅμως, ποὺ, ὅσο περνοῦσαν τὰ χρόνια, ἀποκτοῦσαν ὅλο καὶ πιὸ μεγάλη δύναμη, γιατὶ τραβοῦσαν μαζί τους ὅλους τοὺς δυσαρεστημένους καὶ τοὺς καταπιεζομένους, ἀνάδειξαν μεγαλύτερη δράση. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ κοίταζαν νὰ βροῦν ὅλα τὰ στοιχεῖα, ἀπὸ τὰ παλιὰ ἀρχεῖα, ποὺ θὰ ἔδιναν αἴγλη στὴ βασιλικὴ ἐξουσία καὶ θὰ παρουσίαζαν ἀσήμαντη τὴ θέση τοῦ ἱερατείου στὴν κοινωνικὴ ἱεραρχία· καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἔχοντας ὑπ' ὄψη τὰ χαλδαϊκὰ Χρονικὰ καὶ τὴ χαλδαϊκὴ ἐπιστήμη καὶ μυθολογία, προσπάθησαν ν' ἀνασυντάξουν καὶ νὰ ἀξιοποιήσουν τὶς ἀντιμωσαϊκὲς παραδόσεις, γιὰ νὰ φέρουν γερὸ καὶ ἀποτελεσματικὸ χτύπημα στὸ γιαχβισμό.

Ἡ νέα ἀντιγιαχβιστικὴ παράταξη στὰ μεταιχμαλωσιακὰ χρόνια ἀποτελέστηκε κυρίως ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ ζημιώνονταν ἀπὸ

---

1. Τὸ βιβλίο αὐτό, ὅπως ἔφτασε σὲ μᾶς, εἶναι ἀλλαγμένο σὲ πολλὰ σημεῖα. Φαίνεται πὼς συντάχτηκε στὶς ἀρχὲς τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς καὶ γι' αὐτὸ τὸ περιεχόμενό του ἦταν χρωματισμένο καὶ μὲ ἀντιπερσικὸ μίσος. Τὸ κείμενο αὐτό, ἀλλαγμένο φυσικὰ σὲ πολλὰ κεφάλαια, εἶχαν ὑπ' ὄψη τους οἱ Ο'. Ἀργότερα ὅμως (2ος χριστιανικὸς αἰώνας), ποὺ ἄρχισε στὴν Ἰουδαία νὰ μεγαλώνει τὸ μίσος κατὰ τῶν Ἑλλήνων, διασκευάστηκε πάλι καὶ πολλά του κεφάλαια σβήστηκαν. Αὐτὸ τὸ ἀναθεωρημένο καὶ λογοκριμένο κείμενο ἀναγνώρισαν οἱ μασορίτες καὶ τὸ πέρασαν στὴ Βίβλο (βλ. τὶς διάφορες γνῶμες γιὰ τὴν προέλευση, σύνταξη κλπ. τοῦ βιβλίου «Ἐσθήρ», στοῦ Μπρατσιώτη, Εἰσαγ. Παλ. Διαθήκη, 238 καὶ πέρα· καὶ Φιλιππίδη, Ἱστορ. θρησκ. Ἰσραήλ, 228 καὶ πέρα).

τὸ φυλετικὸ ἀπομονωτισμό, ποὺ καθιέρωνε ἡ νέα νομοθεσία τοῦ Ἔσδρα καὶ τοῦ Νεεμία. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἦταν ἐκεῖνα ποὺ ἐκπροσωποῦσαν τὸ ἐμπορικὸ κεφάλαιο. Αὐτοὶ κυρίως ἤθελαν νὰ καλλιεργηθοῦν φιλικὲς σχέσεις μὲ ὅλους τοὺς γύρω λαούς, γιὰ ν' ἀναπτυχτοῦν οἱ ἀνταλλαγὲς ποὺ ἐξυπηρετοῦν τὸ ἐμπόριο. Φυσικὰ τὴν πολιτικὴ αὐτὴ τὴν εὐνοοῦσαν καὶ οἱ ἐπαγγελματίες, γιατὶ μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῶν ἀνταλλαγῶν θὰ εἶχαν κι αὐτοὶ δουλειὲς καὶ θὰ κέρδιζαν χρήματα, πουλώντας τὰ βιοτεχνικά τους προϊόντα.

Ὁ γιαχβισμὸς ὅμως, σύμφωνα μὲ τὶς θρησκευτικὲς διατάξεις του καὶ τὶς κοινωνικὲς καὶ πολιτικές του ἐπιδιώξεις, ἦταν ὄχι μόνο ἀπομονωτικός [1], ἀλλὰ καὶ ἐχτρικὸς σὲ κάθε εἴδους διεθνικὲς σχέσεις καὶ περιφρονητὴς τοῦ πνευματικοῦ καὶ τεχνικοῦ πολιτισμοῦ τῶν ἄλλων λαῶν [2].

Ἔτσι, τὸ ρῆγμα ἀνάμεσα στοὺς γιαχβιστὲς καὶ ἀντιγιαχβιστὲς ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς περσικῆς κατοχῆς καὶ δῶθε χρόνο μὲ τὸ χρόνο μεγάλωνε. Μιὰ μερίδα τῆς ἰουδαϊκῆς ἀριστοκρατίας ἀγωνίστηκε νὰ ἐπιβάλει τὴν πολυθεΐα, συμπληρωμένη μὲ τὶς περσικὲς καὶ βαβυλωνιακὲς θρησκευτικὲς παραδόσεις — κι ἀργότερα καὶ μὲ τὴν ἑλληνικὴ θεογονία, γιατὶ ἡ προπαγάνδα αὐτὴ μὲ τὴ μάσκα τῆς θρησκείας ἐξυπηρετοῦσε τὰ πολιτικὰ καὶ οἰκονομικά της συμφέροντα. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ ἤθελε νὰ ἐκτοπίσει τὸ ἱερατεῖο ἀπὸ τὴν ἀνώτατη κορυφὴ τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἀπόβλεπε νὰ σπάσει τὸν ἀπομονωτισμὸ τῆς ἰουδαϊκῆς κοινωνικῆς ζωῆς καὶ νὰ δημιουργήσει τοὺς κατάλληλους ὅρους γιὰ ν' ἀναπτυχτοῦν διεθνικὲς οἰκονομικὲς σχέσεις μέσα στὴν Παλαιστίνη.

Ἐφαρμόζοντας τὴν πολιτική του αὐτή, πρῶτα κοίταξε νὰ προπαγανδίσει τὴν ἰδέα πὼς ὁ θεσμὸς τῆς βασιλείας, ὄχι μόνο δὲν ἔ-

---

1. Μὲ τὶς λατρειακὲς συνήθειες ποὺ ἐπέβαλε νὰ τηροῦνται μὲ τὸν πιὸ αὐστηρὸ τρόπο, ὅπως ὁ γιορτασμὸς καὶ ἡ ἀργία τοῦ Σαββάτου, ἡ περιτομή, ἡ περιφρόνηση τῶν ἄλλων θεῶν, ὁρισμένη δίαιτα (νηστεῖες), καθάρσεις κλπ.

2. Ὁ Ἑκαταῖος λέει πὼς κατὰ τὶς ἀρχὲς τοῦ Γ' αἰώνα οἱ Ἰουδαῖοι μισοῦσαν τοὺς ξένους καὶ ζοῦσαν ἀπομονωμένοι, ἀκολουθώντας τὴ μωσαϊκὴ παράδοση, «διὰ τὴν ἰδίαν ξενηλασίαν ἀπάνθρωπόν τινα καὶ μισόξενον βίον εἰσηγήσατο (Μωυσῆς)» (βλ. Διόδωρ. Σικελ. XI, 3, 34 καὶ Müller, F.H.G., II, 392).

βλαψε, ἀλλὰ καὶ ὠφέλησε τὸν ἰουδαϊκὸ λαό. Ἔτσι, οἱ ἱστορικοὶ τῆς τάξης αὐτῆς ἄρχισαν νὰ ἱστοροῦν τὴ δράση τῶν βασιλέων καὶ μάλιστα τῶν πρώτων βασιλέων Δαβὶδ καὶ Σολομώντα.

Γράφτηκαν λοιπὸν φυλλάδια ποὺ ἐξυμνοῦσαν τὸν Δαβὶδ καὶ τὸν Σολομώντα [1], καθὼς καὶ ἄλλους βασιλιάδες κι ἀντίθετα παρουσιάζονταν μηδαμινὴ ἡ δράση τοῦ ἱερατείου καὶ σὲ πολλὲς περιστάσεις καὶ ἀντιλαϊκὴ καὶ ἀντιδραστική. Δὲ θέλει ρώτημα πὼς οἱ ἀριστοκράτες φιλοβασιλικοὶ προσπάθησαν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς νὰ κλονίσουν τὴ μωσαϊκὴ παράδοση σ' ὅλες τὶς μορφές της καὶ νὰ δώσουν κύρος στὶς παλιὲς ἀντιμωσαϊκὲς παραδόσεις, πού, ὅπως εἴδαμε, εἶχαν τὴν πηγή τους στὴν ἑβραϊκὴ φυλή. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ γύρω στὸν Μωυσὴ παράδοση ἦταν καὶ πιὸ ἰσχυρὴ καὶ πλατιὰ διαδομένη, ἀντιτάξανε στὴ δράση τοῦ Μωυσῆ τὴ δράση τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ, ποὺ τὸν παρουσιάσανε σὰν τὸν πραγματικὸ ἀρχηγὸ τοῦ Ἰσραὴλ καὶ τὸ μόνο καταχτητὴ τῆς Παλαιστίνης. Ἀκόμα τονίσανε πὼς δὲν ἦταν ὁ Μωυσὴς ποὺ ἔδωκε τὴν πρώτη νομοθεσία στοὺς Ἰσραηλίτες καὶ τοὺς Ἑβραίους, ἀλλὰ ὁ Ἰησοῦς τοῦ Ναυῆ, στὸ ὄρος Γαρειζίν. Οἱ γύρω στὸ ζήτημα αὐτὸ ἱστορίες ἀποτελέσανε ὁλόκληρη φιλολογία, ποὺ στὸ τέλος συγκεντρώθηκε διασκευασμένη στὸ ἕκτο βιβλίο τῆς Π.Δ. [2]. Πολλὰ ἀπὸ τὰ ἱστορούμενα στὴν ἀντιμωσαϊκὴ φιλολογία, ποὺ ἀνέβαζε τὸν Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ στὸ ἀξίωμα τοῦ πραγματικοῦ ἀρχηγοῦ, ἀφαιρέθηκαν ἀργότερα καὶ ἀποτέλεσαν ἕνα εἶδος ἀπόκρυφης ἱστοριογραφίας, γνωστῆς μόνο στοὺς ραββίνους. Γι' αὐτὸ ὑπάρχουν πολλὲς νύξεις στὶς ἐξωβιβλικὲς γραφτὲς ἰου-

---

1. Φαίνεται ὅμως πὼς φτιάχτηκαν καὶ ποιήματα ἢ ἄρχισαν νὰ κυκλοφοροῦν παλαιότερα φυλλάδια, ποὺ ἐξυμνοῦσαν τὸν Σολομώντα. Ἕνα τέτοιο βρίσκεται στὸν 25 Ψαλμὸ καὶ ἀπὸ λογοτεχνικὴ ἄποψη εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ καλύτερα ἔργα τῆς ἑβραϊκῆς ποίησης (βλ. μετάφρ. Φριλίγγου, Ψαλμοὶ τοῦ Δαβίδ, σελ. 73 - 74). Τὸ ὅτι ὑπῆρχαν ἀρχαιότερα τέτοιες μονογραφίες ἢ βιογραφίες, μᾶς τὸ πληροφορεῖ ἡ Βίβλος ποὺ κάνει λόγο γιὰ βιβλία τοῦ Δαβίδ, τοῦ Σολομώντα κλπ.

2. Τὸ βιβλίο «Ἰησοῦς τοῦ Ναυῆ» εἶναι κι αὐτὸ γραμμένο στὰ ὕστερ' ἀπὸ τὴν αἰχμαλωσία χρόνια μὲ βάση βέβαια τὴν πηγὴ Μ, ἀλλὰ μὲ ἀντιμωσαϊκὸ χρωματισμό. Οἱ συντηρητικοὶ θεολόγοι τὸ θεωροῦν σὰν ἔργο τοῦ Ναυῆ, ὡστόσο ὅμως παραδέχονται πὼς τὰ χωρία 24, 29 - 33· 15, 13 - 19· 19, 7· 15, 14· 5, 9· 7, 26· 8, 29· 10, 27· 10, 13 καὶ ἄλλα εἶναι προσθῆκες νεώτερες (βλ. Μπρατσιώτη, Εἰσαγ. Παλ. Διαθήκη, 152).

δαϊκὲς παραδόσεις, πού, σὲ συσχετισμὸ μὲ ὅσα λέγονται στὸ Δευτερονόμιο (11, 26 - 32· 27, 1 καὶ πέρα· 29, 9 καὶ πέρα· Ἰησ. Ν. 8, 30 καὶ πέρα καὶ 24, 1 καὶ πέρα· Ἀριθ. 14, 1· Ἔξοδ. 17, 8 - 17), μποροῦν νὰ μᾶς ὁδηγήσουν νὰ βγάλουμε τὸ συμπέρασμα πὼς ὁ Ἰησοῦς τοῦ Ναυῆ ἦταν ὁ δολοφόνος τοῦ Μωυσῆ.

Τὸ ἱερατεῖο, ἀπαντώντας στὴν τέτοια ἀντιμωσαϊκὴ προπαγάνδα, ὄχι μόνο προσπαθοῦσε νὰ κατοχυρώσει τὴ γιαχβικὴ παράδοση μὲ δικά του προπαγανδιστικὰ βιβλία, ἀλλὰ κι ἄρχισε μὲ συστηματικὸ τρόπο ν' ἀντιμάχεται τὴ φιλοβασιλικὴ ἰδεολογία [1] καὶ νὰ παρουσιάζει τοὺς βασιλιάδες σὰν ἐχτροὺς τοῦ ἰουδαϊκοῦ καὶ ἰσραηλιτικοῦ λαοῦ καὶ σὰν τοὺς κύριους ὑπεύθυνους γιὰ ὅσα ἔγιναν. Γιὰ νὰ δώσει ὅμως μεγαλύτερο κῦρος στὴν ἀντιβασιλική του προπαγάνδα ἔπρεπε νὰ κλονίσει τὴ φήμη ποὺ εἶχαν οἱ δυὸ βασιλιάδες Δαβὶδ καὶ Σολομών [2]. Γράφτηκαν λοιπὸν καὶ γι' αὐτοὺς φυλλάδια, μ' ὅλα τὰ σχετικὰ τῆς δράσης τους καὶ κυρίως ἱστοροῦσαν τὶς συνωμοσίες τους, τὶς δολοφονίες τῶν ἀντιπάλων τους, καθὼς καὶ τῶν παιδιῶν καὶ ἀδερφῶν τους, τὴν ἀκόλαστη καὶ πορνικὴ ζωή τους καὶ τὶς σπατάλες καὶ τὶς ἁρπαγές τους [3]. Εἰδικὰ γιὰ τὸν Σολομώντα, ἔγραψαν πολλοὺς λιβέλλους γιὰ τὰ χαρέμια ποὺ εἶχε καὶ τὸν παρουσίαζαν σὰν τὸ χειρότερο πόρνο πού, ὅπου μάθαινε πὼς ὑπάρχει ἕνα ὡραῖο κορίτσι, ἔστελνε δικούς του μπράβους καὶ τὸ ἔπαιρναν μὲ τὸ ζόρι καὶ τό 'φερναν στὸ παλάτι, ὅπου νύχτες καὶ μέρες ρουφοῦσε τὸ μέλι ἀπὸ τὸν ἀνθὸ τῆς νιότης του. Τὸ «Ἆσμα ἀσμάτων», ποὺ εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ καλύτερα λογοτεχνικὰ κομμάτια τῆς Βίβλου, γράφτηκε γιὰ ν' ἀποκαλύψει τὶς πορνικὲς ὀρέξεις τοῦ Σολομώντα καὶ γιὰ νὰ δείξει μαζὶ πὼς ὁ βασιλιὰς αὐ-

1. Ὁ Ψαλμὸς 33 (37 τῶν Ο΄) παρουσιάζει τὸν Γιαχβὲ σὰν τὸ μόνο κυρίαρχο καὶ τὴν ἐξουσία του παντοδύναμη, ἐνῶ ἀντίθετα μηδαμινὴ τὴ δράση τῶν βασιλιάδων καὶ τοῦ στρατοῦ τους.

2. Ἡ γύρω ὅμως στὸν Δαβὶδ πολεμικὴ — ἐξὸν ἀπὸ τὰ πρῶτα βιβλία τῶν Βασιλέων — παραμερίστηκε ἀργότερα, γιατὶ ἀπὸ τὰ χρόνια τῶν Μακκαβαίων ὁ Δαβὶδ πολιτογραφήθηκε σὰ γενάρχης τοῦ ἰουδαϊσμοῦ.

3. Ἀργότερα τὰ φιλοβασιλικὰ καὶ ἀντιβασιλικὰ φυλλάδια συγχωνεύτηκαν καὶ ἀποτελέσανε τὰ βιβλία τῶν «Βασιλέων», ἕνα μέρος ὅμως ἀπὸ τὴν ἀντιβασιλικὴ φιλολογία πέρασε καὶ στὰ βιβλία ποὺ ἐπιγράφονται «Α΄ καὶ Β΄ Σαμουήλ».

τὸς πρόσβαλε τὴν τιμὴ τῶν κοριτσιῶν τοῦ λαοῦ.

Ἂν καὶ ἔχουν γραφτεῖ πάρα πολλὰ γύρω στὸ «Ἆσμα ἀσμάτων» καὶ ἀπὸ τοὺς συντηρητικοὺς θεολόγους καὶ ἀπὸ τοὺς ριζοσπάστες παλαιοδιαθηκολόγους [1], ὡστόσο οἱ γνῶμες ποὺ διατυπώθηκαν καὶ οἱ ἐξηγήσεις ποὺ δόθηκαν γιὰ τὸ βιβλίο αὐτό, ποὺ δὲν ἔχει καμιὰ σχέση μὲ τὴ θρησκεία τοῦ Γιαχβέ, δὲν εἶναι ἱκανοποιητικές [2]. Κατὰ τὴν ταπεινή μου γνώμη, ἡ ἄποψη ποὺ διατυπώνω ἔχει βάση καὶ μόνο μ' αὐτὸ τὸ κριτήριο μπορεῖ νὰ δικαιολογηθεῖ, πῶς ἕνα τραγούδι ποὺ ὑμνεῖ μὲ ἀσυγκράτητη λυρικότητα τὸ ἐρωτικὸ πάθος, πέρασε στὸν Κανόνα τῆς Π. Δ. Ἂς μὴν ξεχνοῦμε ἀκόμη πὼς στοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνες βρέθηκαν μερικοὶ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Μοψουεστίας Θεόδωρο, ποὺ χαρακτήρισαν πολὺ σωστὰ τὸ «Ἆσμα ἀσμάτων» σὰν ὕμνο στὸν ἔρωτα, ποὺ δὲν ἔχει καμιὰ σχέση μὲ τὶς ἱερὲς παραδόσεις τοῦ Ἰσραήλ. Ἂν ὡστόσο ἐπικράτησε ἡ ἀντίθετη γνώμη, αὐτὸ δείχνει πὼς ἦταν πάρα πολὺ ἰσχυρὴ ἡ ἀντιβασιλικὴ παράταξη, ποὺ ἀπὸ χρόνια πολλὰ καλλιέργησε τὴν παράδοση πὼς ὁ Σολομὼν ἦταν ἕνας πόρνος καὶ ὄχι ἕνας σοφὸς βασιλιάς.

Νά μερικὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ ἀριστούργημα αὐτὸ τῆς ἑβραίικης λογοτεχνίας:

«Μὲ τῶν χειλιῶν του ἂς μὲ φιλήσει τὰ φιλιά·
γιατ' εἶναι πιὸ καλύτερη
κι ἀπ' τὸ κρασὶ ἡ ἀγάπη σου.
Ἀπ' τῶν ὡραίων μύρων σου τὴν εὐωδιὰ
καὶ τ' ὄνομά σου μῦρο εἶναι χυμένο.
Γι' αὐτὸ οἱ κοπέλες σ' ἀγαποῦν.
Τράβα με καὶ ξοπίσω

1. Βλ. τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία στοῦ Φιλιππίδη, Ἱστορ. θρησκ. Ἰσραήλ, σελ. 282 καὶ πέρα.

2. Καὶ ἡ γνώμη πὼς πρόκειται γιὰ λαϊκὸ τραγούδι ἢ γιὰ λαϊκὰ ἐρωτικὰ τραγούδια μοῦ φαίνεται πὼς δὲ στέκει, γιατί, ἂν ἦταν ἔτσι, τὸ ᾆσμα δὲ θὰ ἔμπαινε στὸν κανόνα τῆς Π. Δ. Τὰ βιβλία ποὺ κωδικοποιήθηκαν ἔχουν ἄμεση σχέση μὲ τὴν ἱστορία τοῦ ἰσραηλιτικοῦ καὶ ἰουδαϊκοῦ λαοῦ. Ἕνα ἐρωτικὸ τραγούδι, ὅσο κι ἂν εἶναι ἀριστούργημα, δὲν μπορεῖ νὰ σχετίζεται μὲ τὴ θρησκευτικὴ παράδοση. Ἕνας λίβελλος ἀντιβασιλικός, ὅμως, γραμμένος μάλιστα ἀπὸ μεγάλο ποιητή, εἶναι ἕνα ντοκουμέντο ἱστορικό.

θὰ 'ρθοῦμε. Στὸ χαρέμι του
μὲ πῆρε ὁ βασιλιὰς (=ὁ Σολομών).»

... ...

«Σὲ παρομοιάζω μὲ φοράδα, ἀγαπημένη μου,
τῶν ἁμαξιῶν τοῦ Φαραώ.
Εἶν' ὄμορφα μὲς στὶς σειρὲς
τῶν μαργαριταριῶν τὰ μάγουλά σου.
Ὡραῖος εἶν' ὁ λαιμὸς μὲ τὶς ἀρμαθιές.
Ὁλόχρυσες καδένες θὰ σοῦ κάνομε,
μὲ στήματ' ἀσημένια.
Ὁ βασιλιὰς ὅσο εἶναι στὸ τραπέζι του
ὁ νάρδος μου σκορπᾶ τὴ μυρωδιά του.
Μπουκέτο ὁ ἀγαπημένος μου σμύρνα γιὰ μένανε εἶναι,
ποὺ ξενυχτάει στὰ βυζιά μου ἀνάμεσα.»

... ...

Μιλᾶ ὁ Σολομών:

«Ἑξήντα εἶναι βασίλισσες κι ὀγδόντα παλλακίδες
κι ἀμέτρητα κορίτσια.
Μὰ μιὰ εἶναι ἡ περιστέρα μου,
μιά 'ναι ἡ ἀψεγάδιαστη,
ἡ διαλεχτὴ τῆς μάνας της.»

... ...

«Ὡραῖα πού 'ναι τὰ πόδια σου,
ἀρχοντοπούλα μέσα στὰ πασούμια σου!
Ἡ στρογγυλάδα τῶν μεριῶν σου μὲ γιορντάνι,
φκιασμένο ἀπὸ μαστόρου χέρια, μοιάζει.
Κροντῆρι 'ναι ὁ ἀφαλὸς τορνευτὸ
γεμάτο μοσκομύριστο κρασί.
Εἶν' ἡ κοιλιά σου θημωνιὰ σταριοῦ,
ποὺ κρίνα τηνε φράζουν ὁλοτρόγυρα.
Τὰ δυὸ βυζιά σου μοιάζουνε
μὲ δυὸ ἐλαφάκια γέμελα.
Πύργος εἶν' ὁ λαιμός σου φιλντισένιος.»

... ...

«Καὶ σὰν πορφύρα τὰ μαλλιὰ τῆς κεφαλῆς σου.
Δεμένος εἶναι στὰ μαλλιά σου ὁ βασιλιᾶς.
Πόσο ὄμορφ' εἶσαι, ἀγαπημένη μου,
πόσο γιὰ τὴν ἀπόλαψη λαχταριστή.»

... ...

«Κ' εἶπα: Θ' ἀνέβω τώρα ἐγὼ στὴν κουρμαδιά, νὰ πιάσω
τὰ βάγια της καὶ τοῦ ἀμπελιοῦ τσαμπιὰ θά 'ναι γιὰ μένα
τὰ δυό σου τὰ βυζιά.
Καὶ θὰ μυρίζει ἡ ἀνάσα σου
σὰ μῆλο. Ὁ οὐρανίσκος σου
σὰν τὸ καλόπιοτο κρασί...»

(μετάφρ. Κ. Φριλίγγου)

Κανένας λοιπὸν ἀλληγορισμὸς[1] δὲν ὑπάρχει στὸ τραγούδι αὐτὸ καὶ οὔτε ἴχνος γιαχβισμοῦ μποροῦμε νὰ διακρίνουμε κάτω ἀπὸ τοὺς στίχους του, ποὺ περιγράφουν τὸ ἐρωτικὸ πάθος μὲ ἄφταστη λυρικὴ ἔξαρση.

Τὸ ἱερατεῖο, ἀντικρούοντας τὴ φιλοβασιλικὴ προπαγάνδα, σύνταξε ἀκόμα καὶ τὰ λεγόμενα Χρονικὰ (ἢ Παραλειπόμενα), πλαστογραφώντας τὴν παλιότερη ἱστορία τοῦ ἰσραηλιτικοῦ καὶ ἰουδαϊκοῦ λαοῦ. Κι αὐτό, γιὰ νὰ παρουσιάσει τὴ βασιλικὴ ἐξουσία ἐξαρτημένη ἀπὸ τὸν ἀρχιερέα, ἐνῶ ὁ θεσμὸς αὐτὸς δὲν ὑπῆρχε ἢ μᾶλλον οἱ ἀρχιερεῖς στὰ χρόνια ἐκεῖνα δὲν εἶχαν καμιὰ πολιτικὴ ἐξουσία καὶ δὲν ἐπηρέαζαν τὴν πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ ζωή. Ἐπίσης καὶ τὸ βιβλίο τῶν «Κριτῶν» γράφτηκε μὲ τὴν πρόθεση νὰ

1. Κατὰ τὴν ἀλληγορικὴ ἑρμηνεία, τὸ τραγούδι αὐτὸ συμβολίζει τὴν ἕνωση τοῦ Ἰσραὴλ μὲ τὸν Γιαχβὲ ἢ τὴν ἕνωση τοῦ Χριστοῦ μὲ τὴν Ἐκκλησία! Ἄλλοι πάλι πιστεύουν πὼς ἡ Σουλαμῖτις, ποὺ τὴν πλαστικὴ ὀμορφιά της καὶ τὸ ἐρωτικὸ πάθος ὑμνεῖ ὁ ποιητὴς τοῦ «Ἄσματος», εἶναι ἡ Θεοτόκος ἢ συμβολίζει τὴ σχέση τῆς ἑβραϊκῆς Συναγωγῆς μὲ τὸν Γιαχβέ! Χρειάζονταν ὅμως ἡ τέτοια σχέση νὰ παρουσιαστεῖ μὲ ἀλληγορικὸ ἢ συμβολικὸ περιεχόμενο, ἀφοῦ κανένα ἄλλο βιβλίο τῆς Π. Δ. δὲ συντάχτηκε μὲ τέτοιο περιεχόμενο καὶ μάλιστα μὲ τέτοιο ἄκρατο λυρικὸ ἐρωτικὸ πάθος;

ἐνισχυθεῖ ἡ μωσαϊκὴ παράδοση καὶ νὰ πολεμηθεῖ ἡ φιλοβασιλικὴ ἰδεολογία. Ἐπειδὴ ὅμως τώρα οἱ ὅροι ἦταν διαφορετικοί, τὸ ἱερατεῖο ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ ἔπαιρνε καὶ ἀπὸ τὶς δυὸ πηγὲς Μ καὶ Π ὅ,τι σύμφερνε σ' αὐτὸ καὶ οἱ ἀντιγιαχβιστὲς ἐπίσης ἀναζητοῦσαν στὶς δυὸ πηγὲς τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα ποὺ δικαιολογοῦσαν τὴν πολιτικοθρησκευτική τους ἰδεολογία. Ἔτσι, οἱ δυὸ πηγὲς Μ καὶ Π συμπληρώθηκαν μὲ νέες παραδόσεις, τὴ φιλοβασιλικὴ καὶ τὴν ἱερατικὴ (ραββινική).

Αὐτὸς εἶναι ὁ κυριότερος λόγος ποὺ ἄρχισε συστηματικὴ κωδικοποίηση ὅλων τῶν παλιῶν παραδόσεων, μὲ βάση τὶς δυὸ πηγὲς Μ καὶ Π. Καὶ ἡ μιὰ καὶ ἡ ἄλλη παράταξη καταπιάστηκαν μὲ ὅλες τὶς μορφὲς καὶ ἐκδηλώσεις τῆς ἰσραηλιτικῆς καὶ ἰουδαϊκῆς ἱστορίας, γιατὶ αὐτὸ ἐπέβαλε τὸ πολιτικό τους συμφέρον. Ἐνῶ ὅμως ἡ ἄρχουσα τάξη χωρίστηκε σὲ δυὸ κόμματα, τὸ ἱερατικὸ καὶ τὸ φιλοβασιλικό, δὲν ἔλειψε καὶ ἡ παλιὰ διαίρεσή τους σὲ γιαχβιστὲς καὶ ἀντιγιαχβιστές.

Οἱ ἀντιγιαχβιστές, μὲ βάση τὰ παλαιότερα ἀρχεῖα, ἔγραψαν τὸ βιβλίο ποὺ τιτλοφορεῖται «Γένεσις», καθὼς καὶ τὸ βιβλίο τῆς «Ἐξόδου». Στὸ πρῶτο, ὅπως εἴδαμε, ἔδωκαν μὲ μυθολογικὸ περιεχόμενο τὶς κοσμογονικὲς ἱστορίες τῶν Βαβυλωνίων, Περσῶν καὶ Αἰγυπτίων· καὶ στὸ δεύτερο ἱστόρησαν τὴ φυγὴ τῶν Ἰσραηλιτῶν καὶ Ἑβραίων ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο, τὶς αἰτίες ποὺ προκάλεσαν τὴν ἀναχώρησή τους καὶ τὶς περιπέτειές τους στὴν ἀραβικὴ ἔρημο καὶ παράλληλα τόνισαν τὴ δράση καὶ τὴν τρομοκρατία τοῦ Μωυσῆ. Δηλαδὴ στηρίχτηκαν στὴν πηγὴ Π, γιὰ νὰ παρουσιάσουν τὸ γιαχβισμὸ σὰ μιὰ θρησκεία ποὺ ἐπιβλήθηκε μὲ τὴ βία στοὺς Ἑβραίους[1].

Σὰν ἀπάντηση στὰ φυλλάδια αὐτὰ τῆς ἀντιγιαχβικῆς παράταξης, οἱ γιαχβιστὲς ἄρχισαν νὰ ἱστοροῦν κι αὐτοὶ τὴ μωσαϊκὴ παράδοση (πηγὴ Μ). Αὐτὸ ἔγινε ἡ αἰτία ποὺ ὑπάρχουν διπλὲς μονογραφίες στὴν Πεντάτευχο γιὰ τὴν κοσμογονία καὶ τὴν ἔξοδο (φυγὴ) ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο.

---

1. Οἱ ἀντιγνωμίες καὶ οἱ ἀμάχες, πάνω στὸ ζήτημα τοῦ ρόλου καὶ τῆς δράσης τοῦ Μωυσῆ κατὰ τὴν ἔξοδο ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο καὶ τὴν πορεία πρὸς Χαναάν, ἀντανακλῶνται καὶ στὸ δ' βιβλίο τῆς Πεντατεύχου ποὺ ἐπιγράφεται «Ἀριθμοί».

Σχετικὰ πάλι μὲ τὸ φιλοβασιλισμὸ τῶν ἀντιγιαχβιστῶν, τὸ ἱερατεῖο, ὄχι μόνο παρουσίαζε, ὅπως εἴδαμε, τοὺς παλιοὺς βασιλιάδες ἅρπαγες, γδύστες καὶ ἀσεβεῖς, ἀλλὰ καὶ τόνιζε πὼς ἤταν ἐχτροὶ τοῦ λαοῦ καὶ ζοῦσαν ἀπὸ τὴν ἐκμετάλλευση καὶ τὴν καταπίεση. Ἄρα, ὁ βασιλικὸς θεσμός, τονίζανε, εἶναι ἀντιλαϊκός.

Τὶς τέτοιες ὅμως ἀντιβασιλικὲς ἰδέες τους, ἔπρεπε νὰ τὶς κατοχυρώσουν μὲ τὶς ἀρχαῖες παραδόσεις τοῦ ἰσραηλιτικοῦ καὶ ἰουδαϊκοῦ λαοῦ, γιατὶ ἀλλιώτικα δὲ γίνονταν πιστευτοί. Γι' αὐτό, ὄχι μόνο παρουσίασαν τοὺς παλιοὺς βασιλιάδες ἐχτροὺς τοῦ λαοῦ καὶ πόρνους καὶ δολοφόνους, ἀλλὰ καὶ ἔβαλαν στὸ στόμα τοῦ Σαμουήλ, ποὺ χαρακτηρίζονταν σὰν ἕνας ἀπὸ τοὺς μεγάλους σοφοὺς τῆς ἰσραηλιτοϊουδαϊκῆς ἱστορίας, τοῦτα τὰ λόγια, σὰν ἀπάντησή του στὴν ἀπαίτηση τοῦ λαοῦ νὰ τοὺς δώσει βασιλέα:

> «Νά μὲ τί τρόπο ὁ βασιλέας (ποὺ γυρεύετε) θὰ σᾶς κυβερνᾶ: Θὰ παίρνει τὰ παιδιά σας καὶ θὰ τὰ κάνει ἁμαξάδες, καβαλαρέους καὶ ἀγωγιάτες του. Καὶ ἀπ' αὐτά, ἄλλα θὰ τὰ κάνει στρατιῶτες κι ἄλλα θὰ τὰ βάλει νὰ δουλεύουν στὰ χωράφια του καὶ νὰ θερίζουν τὰ σπαρτά του, νὰ φτιάχνουν πολεμοφόδια καὶ τὰ δικά του ἁμάξια. Ἀκόμα καὶ τὰ κορίτσια σας θὰ παίρνει καὶ θὰ τὰ βάζει νὰ τοῦ φτιάχνουν μυρωδικά, νὰ τοῦ μαγειρεύουν καὶ νὰ ζυμώνουν, ἐνῶ τὰ καλύτερα ἀμπέλια σας, τὰ καλύτερα χωράφια σας, τὰ καλύτερα λιόδεντρά σας θὰ σᾶς τὰ πάρει καὶ θὰ τὰ δώσει στοὺς ὑποταχτικούς του (αὐλικούς). Θὰ σᾶς παίρνει ἀκόμα δέκατο ἀπὸ τὰ γεννήματα καὶ τὰ σταφύλια σας καὶ θὰ τὰ δίνει στοὺς εὐνούχους του καὶ τοὺς σκλάβους του. Καὶ τοὺς δικούς σας δούλους καὶ δοῦλες καὶ τὰ πιὸ γερὰ παληκάρια σας καὶ τὰ γαϊδούρια σας θὰ τὰ παίρνει καὶ θὰ βάλει ὅλους καὶ ὅλες νὰ δουλεύουν γι' αὐτόν. Κι ἀπὸ τὰ γιδοπρόβατά σας θὰ παίρνει τὸ δέκατο καὶ σεῖς θὰ εἶστε σ' αὐτὸν σκλάβοι. Καὶ θά 'ρθει ὥρα ποὺ ἐξαιτίας τοῦ βασιλιᾶ ποὺ θὰ βάλετε (νὰ σᾶς κυβερνήσει) θὰ βλαστημᾶτε, μὰ ὁ Γιαχβὲ δὲ θὰ σᾶς ἀκούσει.» (Α΄ Σαμ. 8, 11 - 18).

Ὅσο ὅμως κι ἂν ὁ ἀνταγωνισμὸς αὐτὸς πῆρε πολλὲς φορὲς ὁ-

ξύτατη μορφή, οἱ λαϊκὲς μάζες δὲν εἶδαν καμιὰ προκοπή, γιατὶ ἀντιγιαχβιστὲς καὶ γιαχβιστὲς ἀνήκανε στὴν ἀνώτερη κοινωνία καὶ καθόλου δὲν ἐνδιαφέρονταν γιὰ τὸν κάτω λαό.

Τὸ ἱερατεῖο, μπροστὰ στὴν τέτοια πολεμική, ἀναγκάστηκε νὰ κατοχυρώσει καλύτερα τὰ προνόμιά του, γιατὶ τὸ Δευτερονόμιο δὲν ἦταν ἀρκετό. Ἔπρεπε ἀπὸ τὶς παλιὲς παραδόσεις νὰ βρεῖ ὅλα τὰ στοιχεῖα, ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ δικαιολογήσουν τὴν προνομιακή του θέση. Ἔτσι, καταγράφτηκαν ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα οἱ παλιὲς παραδόσεις ποὺ παραμορφώθηκαν στὰ βασικά τους σημεῖα καὶ παρουσιάστηκε ὁλόκληρος κώδικας — ὁ ἱερατικός —, ποὺ ἔφτασε σὲ μᾶς μὲ τὸν τίτλο «Λευϊτικό»[1].

Μὰ παρ' ὅλ' αὐτὰ τὰ «ντοκουμέντα», ὁ ἀνταγωνισμὸς δὲ σταμάτησε. Οἱ ἀντιγιαχβιστὲς ἐξακολούθησαν τὸν ἀγώνα τους. Τὸ πρῶτο ὅμως ποὺ ἔπρεπε νὰ χτυπήσουν στὴν περίοδο αὐτὴ ἦταν ἡ ἀντίληψη πὼς ὁ Γιαχβὲ εἶναι ὁ θεὸς ποὺ μόνο τὸν ἰουδαιοϊσραηλιτικὸ λαὸ ἀγαπᾶ καὶ προστατεύει. Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ εἶχε τώρα βαθιὲς ρίζες. Ἡ αὐτονομία ποὺ παραχώρησαν στοὺς Ἰουδαίους καὶ Ἰσραηλίτες οἱ Πέρσες χαρακτηρίστηκε σὰ θέλημα καὶ δῶρο τοῦ Γιαχβέ. Πίστευαν λοιπὸν οἱ πιὸ πολλοὶ καὶ κυρίως οἱ λαϊκὲς μάζες, πὼς ὁ Γιαχβὲ μόνο τὸ καλὸ θέλει τῶν Ἰουδαίων καὶ μόνο τὴν εὐτυχία θὰ τοὺς δίνει ἀπὸ δῶ καὶ μπρός, ἂν ἀκοῦν τὶς προσταγές του καὶ κάνουν τὸ θέλημά του. Ὅμως στὰ χρόνια αὐτὰ ἡ ἐκμετάλλευση μεγάλωσε πάλι καὶ οἱ μικροαγρότες ἔχασαν τὰ χτήματά τους καὶ ἄρχισαν νὰ δουλεύουν κάτω ἀπὸ σκληροὺς ὅρους. Οἱ καταπιέσεις ἦταν φυσικὸ νὰ δημιουργήσουν νέα ἀναταραχὴ μέσα στὴν Ἰουδαία καὶ τὸ βαρυγκόμισμα τοῦ λαοῦ ὅλο καὶ μεγάλωνε. Μπροστὰ στὴ νέα κατάσταση, ποὺ κλόνιζε τὸ κύρος τῶν γιαχβιστῶν καὶ γεννοῦσε ἀμφιβολίες, τὸ ἱερατεῖο ἔπρεπε ν' ἀντιδράσει. Μὴν μπορώντας καὶ μὴ θέλοντας νὰ εἰσηγηθεῖ κοινωνικὲς μεταρρυθμίσεις, τόνιζε:

«Ἂν ἡ κατάσταση ἄλλαξε γιὰ σᾶς, εἶναι γιατὶ συνεργαστήκατε μὲ τοὺς ἀλλόφυλους στὰ χρόνια τῆς βαβυλωνιακῆς κατοχῆς καὶ πολλοὶ ἀπὸ σᾶς παντρευτήκατε μὲ γυναῖκες ποὺ δὲν πιστεύουν

---

1. Τὸ βιβλίο αὐτὸ ἀποτελεῖ τὸ βασικὸ νομοθέτημα τῶν τελετουργικῶν διατάξεων τῆς ἰουδαϊκῆς λατρείας στὰ μεταιχμαλωσιακὰ χρόνια.

στὸν Γιαχβέ. Ὁ Γιαχβὲ τό 'δειξε πολλὲς φορὲς ὡς τώρα πὼς εἶναι καλὸς καὶ δίκαιος. Πὼς ὑποστηρίζει φανατικὰ καὶ ἀποκλειστικὰ τοὺς πιστούς του, ἀλλὰ καὶ τιμωρεῖ ἐκείνους ποὺ τὸν παρακοῦνε καὶ δὲν ἐκτελοῦνε τὶς ἐντολές του.»

Τὰ «ἐπιχειρήματα» αὐτὰ ἔπιαναν. Χρειάζονταν λοιπὸν ν' ἀντικρουστοῦν ἀπὸ τοὺς γιαχβιστὲς ἕνα πρὸς ἕνα. Τὴν ἀντίκρουσή τους τὴ βρίσκουμε στὸ βιβλίο ποὺ ἐπιγράφεται «Ἰώβ». Τὸ βιβλίο αὐτὸ συντάχτηκε ἀπὸ κάποιον ἀντιγιαχβιστή, ποὺ ἦταν ὄχι ἕνας ἁπλὸς ἀντιγιαχβιστής, ἀλλὰ ἕνας φανατικὸς ὑποστηριχτὴς τῆς φτωχολογιᾶς. Γι' αὐτὸ στὸ ἀριστούργημα αὐτὸ τῆς ἰσραηλιτικῆς λογοτεχνίας ὁ ἄγνωστός μας λαϊκὸς ἡγέτης καὶ μεγάλος στοχαστὴς καὶ ποιητὴς παρουσιάζει τὸν Ἰώβ, ποὺ ἦταν τύπος καὶ ὑπογραμμὸς δίκαιου ἀνθρώπου, νὰ κατατρέχεται ἀπὸ τὸν Γιαχβὲ καὶ νὰ τιμωρεῖται μὲ τὶς πιὸ σκληρὲς καὶ βαριὲς τιμωρίες, ἂν καὶ ἦταν ὁ πιὸ θεοφοβούμενος ἄνθρωπος τῆς Ἰουδαίας. Ὁ Γιαχβέ, ὁ παρουσιαζόμενος προστάτης τῆς φτωχολογιᾶς καὶ τῶν δικαίων, ὁ ἐχτρὸς τῶν πλουσίων, κάνει τὸ ἀντίθετο, λέει ὁ Ἰώβ. Στὴ χώρα μας βασιλεύει ἡ ἀδικία, ἡ ἐκμετάλλευση, ἡ καταπίεση, ἡ ἁρπαγή, ἡ φτώχια καὶ ἡ δυστυχία καὶ ὅλ' αὐτὰ εἶναι ἔργα τῶν πλουσίων (βλ. κεφ. 24). Ὁ Ἰώβ, βλέποντας τὴν κατάντια του καὶ τὶς συμφορές του, δὲν μπορεῖ πιὰ νὰ εἶναι γιαχβιστής, διαμαρτύρεται, κατακρίνει τὸν Γιαχβὲ καὶ ἀλλαξοπιστεῖ.

Τέτοιο ἦταν δίχως ἄλλο τὸ περιεχόμενο τοῦ «Ἰὼβ» στὴν πρώτη του μορφή[1]. Κατηγορητήριο ἐνάντια στὸ «δίκαιο» καὶ «προστάτη» τῶν φτωχῶν καὶ τῶν δικαίων Γιαχβέ. Κοντὰ στὸ νοῦ πὼς τὸ ἀριστούργημα αὐτό, μὲ τὴν ὑποβλητικότητα τοῦ ἔντεχνου λόγου, τὴ γερὴ ἐπιχειρηματολογία του καὶ τὴ ρωμαλέα σύνθεσή του, ἔπιασε καὶ διαβάζονταν πολύ[2]. Γι' αὐτὸ κάποιος ἄλλος γιαχβιστὴς

---

1. Τὸ γλωσσικὸ κείμενο τοῦ «Ἰὼβ» παρουσιάζει, κατὰ τὸ λέγειν τῶν ἑβραιολόγων πολλὲς ἀνωμαλίες. Ὑπάρχουν λέξεις καὶ φράσεις ἐδῶ κ' ἐκεῖ ποὺ δείχνουν πὼς δὲν ἔχουν καθόλου σχέση μὲ τὴ βιβλικὴ - γιαχβιστικὴ παράδοση.

2. Μιὰ ραββινικὴ παράδοση μᾶς πληροφορεῖ, πὼς ὁ νομοδιδάσκαλος Γαμαλιὴλ ὁ Α' (ἀρχὲς τοῦ Α' αἰώνα) πρόσταξε νὰ ξεθάφουν μιὰ «μετάφραση» τοῦ «Ἰὼβ» στὰ θεμέλια τοῦ Ναοῦ (βλ. b. Sabb, 115α· Tos—Sabb, XIII, 2). Φυσικὰ δὲν πρόκειται γιὰ μ ε τ ά φ ρ α σ η στὴν ἀραμαϊκὴ τοῦ «Ἰὼβ»,

ἔγραψε ἀργότερα ἕνα ἄλλο φυλλάδιο, ποὺ ἐπιγράφεται «Τωβίτ», σὰν ἀπάντηση στὸ συγγραφέα τοῦ «Ἰώβ», ὅπου ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ προσπαθεῖ ν' ἀποκρούσει τὶς κατηγορίες ποὺ ὑπῆρχαν διατυπωμένες στὸν «Ἰὼβ» καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη νὰ ὑποστηρίξει πὼς ὁ Γιαχβὲ «δοκιμάζει» μὲν τοὺς δίκαιους, ἀλλὰ δὲν τοὺς ἐγκαταλείπει, γιατί, ἀφοῦ τοὺς δοκιμάσει, τοὺς προστατεύει πάλι καὶ τοὺς δίνει ὅλα τὰ ἀγαθά.

Μπορεῖ ἀκόμα καὶ ν' ἀπαγορεύτηκε ἡ κυκλοφορία τοῦ «Ἰώβ», μὰ σὲ τέτοιες περιστάσεις τὰ τρομοκρατικὰ μέτρα φέρνουν τὸ ἀντίθετο ἀποτέλεσμα· γι' αὐτὸ βρέθηκε ἄλλος τρόπος ἀργότερα, γιὰ νὰ χάσει τὴν ἀντιγιαχβικὴ του σημασία. Ἁπλούστατα, μὲ τὴ συνηθισμένη μέθοδο τοῦ καιροῦ ἐκείνου, λογοκρίθηκε καὶ διασκευάστηκε. Ὁ Ἰὼβ παραστάθηκε στὴ διασκευὴ ποὺ ἔγινε, πὼς ἦταν μὲν φανατικὸς γιαχβιστής, ἀλλ' ὄχι καὶ Ἰσραηλίτης. Μὰ τὸ πιὸ σπουδαῖο εἶναι πώς, ἐνῶ τὰ βάζει μὲ τὸν Γιαχβὲ καὶ τὸν παρουσιάζει ὄχι δίκαιο, στὸ τέλος βρίσκει πὼς ἔχει αὐτὸς ἄδικο καὶ δικαιολογεῖ τὸν Γιαχβέ [1]!

Ἐξὸν ὅμως ἀπὸ τὸν «Ἰώβ», ὑπῆρχε καὶ ἄλλη ἀντιγιαχβικὴ φιλολογία, ποὺ παρουσιάζονταν σὰν ἀντίλαλος τῆς παλιᾶς προφητολογίας. Εἶναι βέβαια σωστό, πὼς καὶ στὰ πρὶν τὴν αἰχμαλωσία χρόνια ὑπῆρχε ἰσχυρὸ ἀντιγιαχβικὸ ρεῦμα, ἀλλὰ στὰ χρόνια αὐτὰ ἦταν ἀκόμα ἰσχυρότερο, γιατὶ τὴν ἀντιγιαχβικὴ προπαγάνδα τὴν εὐνοοῦσαν τώρα πιὸ πολὺ οἱ κοινωνικοοικονομικὲς συνθῆκες. Γι' αὐτὸ οἱ ἀντιγιαχβιστὲς κηρύχνανε:

> «Ἐκεῖνος ποὺ κάνει τὸ κακὸ εἶναι ἄριστος στὰ μάτια τοῦ Γιαχβέ. Τέτοιους ἀνθρώπους θέλει ὁ Γιαχβέ. Ποῦ εἶναι λοιπὸν ὁ θεὸς τῆς δικαιοσύνης;» (Μαλαχ. 2, 17).

Κι ἀκόμα λέγανε:

ὅπως θέλουν νὰ ποῦν μερικοί, ἀλλὰ γιὰ ἀ ν τ ί γ ρ α φ ο ποὺ ἦταν πιστὸ μὲ τὸ ἀρχέγραφο.

1. Πολλοὺς στίχους, ἀκόμα καὶ κεφάλαια, τοῦ «Ἰώβ», ἡ κριτικὴ τά 'βγαλε γιὰ νόθα, παραποιημένα. Βλ. τὴν ξένη βιβλιογραφία στοῦ Φιλιππίδη, Ἱστορ. θρ. Ἰσραήλ, σ. 269 καὶ πέρα· Φριλίγγου, «Ἰώβ», σ. 18 καὶ πέρα καὶ 216 - 219 καὶ Μπρατσιώτη, Εἰσαγ. Π. Διαθήκη, σελ. 281 - 291.

«Μάταιο εἶναι νὰ ὑπηρετεῖ κανεὶς τὸν Γιαχβέ. Τί κερδίσαμε ποὺ τηρήσαμε τὶς ἐντολές του καὶ βαδίσαμε ταπεινωμένοι μπροστὰ στὸν Γιαχβὲ Σαβαώθ; Γι' αὐτὸ ἐμεῖς μακαρίζουμε ἐκείνους ποὺ δὲ σκύβουν τὸ κεφάλι (στὸν Γιαχβέ), ποὺ προοδεύουν ὅταν παρανομοῦν καὶ εὐτυχοῦν ὅταν χλευάζουν τὸν Γιαχβέ.» (Μαλαχ. 3, 14 - 15).

Ἄλλοι πάλι λέγανε:

«Ζήλεψα τοὺς ἄδικους, βλέποντας τοὺς ἀσεβεῖς νὰ περνοῦν καλά, γιατὶ ὁ θάνατος δὲν τοὺς κάνει νὰ λυποῦνται καὶ ἡ ἐξουσία τους εἶναι στέρεη. Δὲν κοπιάζουν, ὅπως οἱ ἄλλοι (φτωχοὶ) ἄνθρωποι (γιὰ νὰ ζήσουν), οὔτε καὶ δέρνονται (ὅπως ἡ φτωχολογιά). Γι' αὐτὸ εἶναι ξιπασμένοι καὶ ἕνα πράμα ξέρουν, τὴν ἀδικία καὶ τὴν ἀσέβεια. Τὸ πάχος τους δείχνει τὴν ἀδικία τους, ἀπόλαψαν κάτι παραπάνω ἀπ' ὅ,τι πόθησε ἡ καρδιά τους. Ὅλες τους οἱ σκέψεις καὶ ὅλα τους τὰ λόγια τὴν πονηρία ἔχουν πηγὴ καὶ τὴν ἀδικία τὴ διαλάλησαν. Τὸ στόμα τους φτάνει ὣς τὸν οὐρανὸ καὶ ἡ γλώσσα τους περνᾶ πάνω ἀπὸ τὴ γῆ. Γι' αὐτὸ τὰ φρονήματα τοῦ λαοῦ ἀλλάζουν καὶ ἡμέρες ὁλόκληρες βρίσκονται στὴ διάθεσή τους. Καὶ λένε (ἀκόμα): Πῶς ξέρει ὁ θεὸς (ὅλα ὅσα κάνουμε); Ὑπάρχει γνώση στὸν Ὕψιστο; Νά λοιπόν, αὐτοὶ ποὺ εἶναι ἀσεβεῖς εὐτυχοῦν ὅλο τὸν καιρὸ καὶ πλουτίζουν ὅλο καὶ πιὸ πολύ. (Βλέποντας τὴν τέτοια κατάσταση) εἶπα: Μάταια καθάρισα τὴν καρδιά μου (ἀπὸ κάθε κακὸ) καὶ ἔνιψα τὰ χέρια μου γιὰ νὰ εἶναι ἀθῶα (ἀπὸ κάθε κακὴ πράξη) καὶ ἔφαγα ξύλο (ἀπὸ τοὺς ἄρχοντες καὶ ἐκμεταλλευτὲς) ὅλες τὶς μέρες τοῦ χρόνου καὶ τιμωρούμουνα τὴν κάθε αὐγή.» (Ψαλμ. 73, 3 - 14).

Κι ἂν ἀκόμα τὰ ἀντιγιαχβικὰ αὐτὰ κηρύγματα εἶχαν τὴν καταγωγή τους στὴν προαιχμαλωσιακὴ ἐποχή, τώρα ἦταν, σὰ νὰ ποῦμε, πιὸ ἐπίκαιρα, γιατὶ ἔβρισκαν ἀπήχηση σὲ πλατύτερα στρώματα τοῦ πληθυσμοῦ.

Γι' αὐτὸ οἱ Προφῆτες, ποὺ ἀντιπροσώπευαν τὸ γιαχβισμὸ σὲ τοῦ-

τα τὰ χρόνια, δὲν ἤξεραν πῶς ν' ἀντιδράσουν στὴν ἀντιγιαχβικὴ προπαγάνδα, γιατὶ μερικὰ ἀπὸ τὰ ἐπιχειρήματα τῶν ἀντιγιαχβιστῶν ἦταν ἀκλόνητα. Ἀπὸ τὴν αἰτία αὐτὴ τοὺς ἔπιανε τὸ παράπονο καὶ λέγανε:

«Ὥς πότε, Γιαχβέ, θὰ φωνάζω (ζητώντας) βοήθεια καὶ σὺ δὲ θὰ μ' ἀκοῦς; Θὰ κράζω (λέγοντάς σου): ἀδικοῦμαι· καὶ σὺ δὲ θά 'ρχεσαι νὰ μὲ σώσεις; Γιατί μὲ κάνεις νὰ βλέπω τὴν ἀνομία, νὰ ἀντικρύζω τὴν τυραννία, τὴν καταστροφὴ καὶ τὴν ἀδικία μπροστά μου; Νὰ ὑποφέρω ἀπὸ τὰ τσακώματα καὶ τὶς ἀμάχες. Οἱ νόμοι δὲν ἐφαρμόζονται καὶ ἡ δικαιοσύνη δὲ φαίνεται πιὰ στὸ φῶς, γιατὶ ὁ ἀσεβὴς καταδυναστεύει ἐκεῖνον ποὺ εἶναι δίκαιος κ' ἔτσι δὲ βγαίνουν σωστὲς (δικαστικὲς) ἀποφάσεις.» (Ἀββακούμ, 1, 2-4).

Ὅπως βλέπουμε, οἱ νέοι Προφῆτες τὰ εἶχαν χάσει, γιατὶ ὁ κόσμος ἄρχισε νὰ μὴν τοὺς πιστεύει.

Μὴν ἔχοντας λοιπὸν τί ν' ἀπαντήσουν οἱ γιαχβιστές, ἀναμασοῦσαν τὴν παλιὰ μωσαϊκὴ παράδοση κι ἀκόμα τονίζανε πὼς δὲν πρέπει κανεὶς νὰ φθονεῖ τοὺς πλούσιους καὶ τοὺς ἄρχοντες ποὺ ζοῦν καλά, γιατὶ ὁ θάνατος ἐξισώνει ὅλους, φτωχοὺς καὶ πλούσιους. Κανένας δὲν παίρνει τὰ πλούτη μαζί του:

«Μὴ φοβᾶσαι ἐκείνους ποὺ πλουτίζουν καὶ γίνονται ἀκουστοὶ γιὰ τὸ πολὺ βιός τους, γιατὶ ὅταν θὰ πεθάνουν τίποτα δὲ θὰ πάρουν κοντά τους, οὔτε καὶ θὰ πάρουν μαζί τους τὴ δόξα τους.» (Ψαλμ. 49, 16-17).

Μὰ αὐτὰ τὰ ἔλεγαν φυσικὰ γιὰ τοὺς ἂμ-χαάρετς, γιὰ νὰ τοὺς ἀποκοιμίζουν. Κι ἀκόμα, τόνιζαν: οἱ νέοι δὲν πρέπει ν' ἀκοῦνε τὰ λόγια τῶν ἐπαναστατῶν, ἀλλὰ νὰ εἶναι ὑποταχτικοὶ στοὺς ἀρχόντους καὶ τοὺς βασιλιάδες (Παρ. 24, 21· 25, 6· 19, 12). Μὴν ἀκοῦτε τί σᾶς λένε οἱ ἐχτροὶ τοῦ Γιαχβέ. Ὁ Γιαχβὲ εἶναι δίκαιος καὶ ὁ μόνος παντοδύναμος θεός. Ἂν ὑπάρχει πείνα, δυστυχία, ἀνισότητα, ὅλα θὰ διορθωθοῦν. Ὁ φτωχὸς δὲν πρέπει νὰ σηκώσει κεφάλι καὶ νὰ παραπονιέται γιὰ τὴν κατάντια του, οὔτε καὶ νὰ

ζηλεύει τὰ πλούτη τῶν ἄλλων καὶ νὰ φθονεῖ τοὺς πλούσιους (Ψαλ. 12, 2· 141, 4· Παρ. 23, 1 - 6).

Ὁ Γιαχβὲ ξέρει τί κάνει· ὅταν ἔρθει ἡ ὥρα, θὰ δείξει τὴ δικαιοσύνη του.

Ἡ ἀντιλαϊκὴ αὐτή, προπαγάνδα γίνονταν μὲ ἐπιμονὴ καὶ σύστημα, ἐπηρέαζε ἕνα μεγάλο μέρος τοῦ λαοῦ καὶ τὸ κρατοῦσε δέσμιο τῶν ἐκμεταλλευτῶν. Ἀργότερα, ὅταν νοθεύτηκε ἡ διδασκαλία τοῦ Ναζωραίου, οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ποὺ ἐκπροσωποῦσαν τὶς εὔπορες μάζες ποὺ προσχώρησαν στὸ χριστιανισμό, στὰ ἀποκοιμιστικὰ αὐτὰ κηρύγματα στηρίχτηκαν γιὰ νὰ δώσουν μεταφυσικὸ περιεχόμενο στὰ Εὐαγγέλια.

Κ' ἔτσι ἀπὸ τότε ρίχτηκε μὲ μάσκα θρησκευτικὴ τὸ σύνθημα: Ὑπομονὴ σκλάβοι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΝΑΤΟ

Τὸ κοινωνικὸ πρόβλημα στὰ ὕστερα ἀπὸ τὴν αἰχμαλωσία χρόνια

Εἴδαμε στὰ παραπάνω κεφάλαια πώς, ἅμα ξαναγύρισαν οἱ ἐξόριστοι ἀπὸ τὴ Βαβυλώνα, δὲν πέρασε πολὺς καιρὸς καὶ οἱ ἅμ-χαάρετς ἀντίκρυσαν πάλι τὴ φτώχεια καὶ τὴν ἀθλιότητα. Τὸ παλιὸ καθεστὼς τῆς κοινωνικῆς ἀνισότητας ξαναπαρουσιάστηκε μὲ ὅλες του τὶς συνέπειες. Ἦταν ἑπόμενο λοιπὸν μερικοὶ ἀπὸ τοὺς καλύτερους καὶ προοδευτικότερους στοχαστὲς τῆς Ἰουδαίας νὰ ὑψώσουν τὴ φωνή τους γιὰ τὶς ἀδικίες, τὶς ἁρπαγὲς καὶ τὶς κλεψιὲς ποὺ γίνονταν. Καὶ πρῶτος ἀπ' ὅλους ὁ ποιητὴς τοῦ «Ἰὼβ» διαμαρτυρήθηκε γιὰ τὴν κοινωνικὴ ἀνισότητα καὶ στιγμάτισε τοὺς ἅρπαγες καὶ ἐκμεταλλευτές:

«Μὰ γιατί ὁ Σαντάϊ ν' ἀναβάλει
τὴν ἡμέρα τῆς κρίσης, καὶ βγῆκαν
οἱ κακοὶ ἀπὸ τῶν συνόρων τους ἔξω
τὰ σημάδια; Κι ἁρπάξαν καὶ κλέψαν
καὶ τσομπάνους καὶ γίδια κι ἀδράξαν
τοῦ ὀρφανοῦ τὸ γαδοῦρι καὶ πῆραν
ἀμανάτι τῆς χήρας τὸ βόδι;
Κι ἀπ' τὸ δρόμο τὸν ἴσιο ἔχουν βγάλει
τοὺς φτωχούς, στὰ κατάβαθα μπῆκαν...
Σὰν τοὺς ἄγριους γαδάρους χυθῆκαν
γιὰ νὰ βροῦν τὴ θροφή τους καὶ κάναν
τὰ μικρά τους χαρά! Καὶ θερίσαν,
νύχτα, ξένο χωράφι καὶ δίχως
μεροκάματο κἄν, λιμασμένοι,
βάλαν τρύγο στ' ἀμπέλια τὰ ξένα.
Καὶ κοιμίσαν πολλοὺς δίχως ροῦχο,

και γδυμνούς, δίχως ντύμα, στὸ ἁ-
(γιάζι
τοὺς ἀφῆκαν καὶ μούλιαζαν μέσα
στῶν βουνῶν τὸ χιονόνερο. Κ' ἔτσι,
ὡς δὲν εἶχαν σκεπὴ ν' ἀπαγκιάσουν,
ἀγκαλιάζαν τοὺς βράχους... Καὶ πῆραν
ἀρφανὰ ἀπ' τὸ βυζὶ καὶ ντροπιάσαν
τοὺς φτωχούς. Κι ἀνελέητα ὡς τοὺς
(στέλναν
νὰ πλαγιάσουν γδυμνοί, μὲς στὶς
(ρύμες
νὰ σταλίσουν ἐκεῖνοι πασχίζαν.
Ξεσπιτώθηκαν κι ὄξω ἀπ' τὰ μέρη
τὰ δικά τους πετάχτηκαν, κ' εἶταν
φοβεροὶ οἱ στεναγμοὶ καὶ τὸ κλάμα
τῶν παιδιῶν. Κι ὁ Ἐλοὰχ γιατί τάχα
οὔτε ἀκούει οὔτε βλέπει; Στὸν κόσμο
καὶ στὴ γῆ κατοικοῦν καὶ δὲ νοιώθουν,
κι οὔτε βλέπουν τὴν ἴσα τὴ στράτα
καὶ στρωτὴ δημοσά. Καὶ τὰ ἔργα
ποὺ θὰ πράξουν, ὁ Κύριος κοιτώντας,
μὲ σκοτάδι πυκνὸ τοὺς σκεπάζει.
Ἔτσι ὁ κλέφτης γλιστράει μὲς στὴ νύχτα,
καὶ τοῦ καύκου τὸ μάτι ἀπαντέχει
νὰ νυχτώσει καὶ λέει: «Μάτι ἀνθρώπου
νὰ μὲ δεῖ δὲ μπορεῖ» καὶ τυλίγει
μὲ μαντήλα τὸ πρόσωπο. Σπίτια,
μὲς στὴ νύχτα, πατοῦν καὶ τὴ μέρα
κλειδωμένοι φυλᾶνε, γιατ' ἔχουν
ὅλοι ἐτοῦτοι μαυρίλα θανάτου
τὸ πρωΐ, καὶ στὸ χάραμα ἀπάνου
τοὺς πλακώνουν βραχνάδες θανάτου.
Ἀλαφριοί, καὶ τοὺς παίρνει τὸ ρέμα,
καὶ κατάρα ἔχουν ὅλα ποὺ ὁρίζουν
ἐδῶ ἀπάνου στὴ γῆς. Τὰ σπαρτά τους
μόλις σκάσουν ξεραίνονται ἀμέσως.
Γιατὶ δίχως συμπόνια, στὴ στεῖρα
τὴ γυναῖκα φερθῆκαν καὶ διῶξαν
δίχως ἔλεος τὴ χήρα, κι ἁρπάξαν
τοῦ ἀρφανοῦ τὸ χερόβολο. Κ' ἦρθε
καὶ τοὺς βρῆκε τὸ κρῖμα καὶ λυῶσαν
σὰν τὴν πάχνη καὶ ρίχτηκαν χάμου

σὰν ποὺ ρίχνεται τὸ ἄκαρπο δέντρο.
Κι ὅπως πράξανε, ἐλάβαν κ' ἐτοῦτοι.
Τί ἡ κακούργα ψυχή τους τὸν κόσμο
τὸ φτωχὸ τρομοκράτησε...»

('Ιώβ, 24, 1 καὶ πέρα· μετ. Κ. Φριλίγγου)

Οἱ στίχοι αὐτοὶ εἶναι τόσο ἐκφραστικοί, ποὺ δὲ χρειάζεται νὰ τοὺς σχολιάσουμε. Μόνο ἕνας ποιητὴς χειραφετημένος ἀπὸ κάθε εἴδους θεολογικὲς σκουριὲς καὶ παραστάτης τοῦ λαοῦ μποροῦσε μὲ τὸ δοξάρι τῆς ποιητικῆς του λύρας νὰ περιγράψει τόσο δυνατὰ τὴν κοινωνικὴ ἀδικία τῆς ἐποχῆς του.

Γι' αὐτὸ καὶ μερικοὶ Προφῆτες στὰ χρόνια αὐτά, συνεχίζοντας τὶς παλιὲς παραδόσεις, ὕψωσαν τὴ φωνή τους καὶ προσπάθησαν μὲ τὰ κηρύγματά τους νὰ διορθώσουν τὸ κακό. Ὁ Τριτο - Ἠσαΐας καταχρίνει ἐκείνους πού, ἐνῶ κάνουν τὸ θρῆσκο καὶ νηστεύουν τὸ Σάββατο, εἶναι οἱ πιὸ σκληροὶ ἐκμεταλλευτὲς τῆς φτωχολογιᾶς:

«Ἡ νηστεία κατὰ τὴ γιαχβικὴ παράδοση (λέει ὁ Προφήτης) πρέπει νὰ συνταιριάζεται μὲ τὴν καλωσύνη καὶ τὴ δικαιοσύνη. Ἐσεῖς ὅμως ἀγγαρεύεται τὸν κοσμάκη, βάζετε φυλακὴ τοὺς χρεωφειλέτες καὶ δὲ δίνετε στὸν πεινασμένο ψωμὶ καὶ δὲν ἀνοίγετε τὸ σπίτι σας σὲ κεῖνον ποὺ δὲν ἔχει στέγη. Κι ἀκόμα δὲ ντύνετε τοὺς γυμνούς...» (Ἠσ. 58, 4 καὶ πέρα).

Καὶ συνεχίζει τὴ διαμαρτυρία του καὶ τὸ κατηγορητήριό του ὁ Προφήτης ἐνάντια στὴν ἰουδαϊκὴ πλουτοκρατία:

«Οἱ ἀνομίες σας εἶναι τέτοιες, ποὺ σᾶς χωρίσαν ἀπὸ τὸ θεὸ καὶ οἱ ἁμαρτίες σας ἔκαναν τὸν Γιαχβὲ νὰ μὴ θέλει νὰ σᾶς βλέπει. Γιατὶ τὰ χέρια σας εἶναι βαμμένα ἀπὸ αἷμα καὶ τὰ δάχτυλά σας ἀπὸ ἀνομίες. Τὰ χείλη σας μόνο τὴν ψευτιὰ λαλοῦν καὶ ἡ γλώσσα σας μελετᾶ μόνο τὸ κακό... Τὰ ἔργατά σας εἶναι ὅλα παράνομα καὶ τὰ χέρια σας μόνο τὴ βία ξέρουν νὰ κάνουν. Τὰ πόδια σας τρέχουν πρὸς τὸ κακὸ καὶ πᾶνε νὰ χύσουν αἷμα ἀθώων. Ὁ νοῦς σας πάντα στὸ κακὸ

καὶ στὴν ἀνομία πάει καὶ δὲν κάνετε τίποτ' ἄλλο, παρὰ νὰ ρημάζετε καὶ νὰ καταστρέφετε...» (Ἠσ. 59, 2 καὶ πέρα).

Στὸ βιβλίο τοῦ Ζαχαρία πάλι, μαζὶ μὲ ἄλλα, διαβάζουμε ὡραῖες προτροπὲς στοὺς ἄρχόντους, νὰ εἶναι δίκαιοι καὶ φιλάνθρωποι, νὰ μὴν τρῶνε τοῦ φτωχοῦ τὸ δίκιο καὶ νὰ μὴν κακομεταχειρίζονται τὰ ὀρφανὰ καὶ τὶς χῆρες (Ζαχ. 7, 8 καὶ πέρα).

Ἐπίσης καὶ στὸ βιβλίο, ποὺ ἡ παράδοση λέει πὼς εἶναι τοῦ Ἀγγαίου, διαβάζουμε τοῦτα ἐδῶ τὰ χαρακτηριστικά:

Τάδε λέει ὁ Γιαχβέ:
Σκεφτεῖτε τί κάνετε.
Σπέρνουν πολὺ
καὶ σοδιάζουν λίγο.
Τρῶνε καὶ δὲ χορταίνουν.
Πίνουν καὶ δὲν εὐχαριστιένται,
ντύνονται καὶ δὲ ζεσταίνονται.
Καὶ ὁ μισθωτὸς πληρώνεται
σὲ τρυπημένη τσέπη.»
(Ἀγγ. 1, 5-6)

Ποιοί ἦταν ὅμως ἐκεῖνοι ποὺ ἔσπερναν καὶ δὲ θέριζαν, ἐκεῖνοι ποὺ τρώγανε καὶ δὲ χορταίνανε κ' ἐκεῖνοι ποὺ ἔβαζαν τὰ λεφτὰ ποὺ ἔπαιρναν σὲ τρυπημένη τσέπη; Οἱ ἄμ-χαάρετς, οἱ δουλευτάδες, ποὺ εἶχαν καταντήσει κοινωνικοὶ ἀπόκληροι — ὄχλος, ὅπως λέγονταν στὴν κοινὴ ἑλληνική.

Οἱ παραπάνω πηγὲς — ποὺ δὲν εἶναι καὶ οἱ μόνες — μᾶς δίνουν νὰ καταλάβουμε πὼς καὶ στὰ χρόνια αὐτὰ βασίλευε ἡ κοινωνικὴ ἀθλιότητα καὶ ἡ καταπίεση καὶ ἐκμετάλλευση τοῦ ἰουδαϊκοῦ λαοῦ εἶχε φτάσει στὸ ἴδιο σημεῖο ποὺ ἔφτασε καὶ στὰ πρὶν τὴν αἰχμαλωσία χρόνια.

Μὰ κι αὐτὴ τὴ φορὰ οἱ Προφῆτες, ἂν καὶ ἔβλεπαν τὴν κοινωνικὴ ἀθλιότητα καὶ ἀδικία καὶ διαμαρτύρονταν καὶ στιγμάτιζαν τὴν πλουτοκρατικὴ ὀλιγαρχία γιὰ τὴν ἀσύδοτη ἐκμεταλλευτική της ταχτική, δὲν μπόρεσαν νὰ ὑποδείξουν σωστὲς λύσεις γιὰ τὸ κοινωνικὸ πρόβλημα. Ὅλα τὰ ἐξαρτοῦσαν ἀπὸ τὸν Γιαχβέ.

Τὸ ἴδιο ἔγινε καὶ λίγο ἀργότερα, στὰ χρόνια τῆς ἑλληνιστικῆς

ἐποχῆς. Ἂν καὶ στὴν ἀρχὴ οἱ Ἰουδαῖοι πίστεψαν πὼς θ' ἄλλαζε ἡ κατάσταση καὶ θὰ διορθώνονταν τὸ κακό, δὲν ἄργησαν ν' ἀπογοητευτοῦν. Ἡ λαϊκὴ μάζα στὸ ἀναμεταξὺ ἀπαθλιώθηκε ἀκόμα πιὸ πολὺ καὶ οἱ ἀγροτικὲς περιοχὲς ρημάχτηκαν. Ἡ πείνα καὶ ἡ ἀθλιότητα σκόρπιζαν τὸ θάνατο καὶ τὴν ἀπόγνωση. Στὸ βιβλίο τοῦ Προφήτη Ἰωὴλ διαβάζουμε:

«Ἀκοῦστε (τὰ λόγια τοῦ Γιαχβέ), πρεσβύτεροι (τῆς Ἰουδαίας) καὶ δόστε σ' αὐτὰ ἀκρόαση ὅλοι οἱ κάτοικοι τούτης τῆς γῆς (Παλαιστίνης). Ἔγινε ποτὲ αὐτὸ τὸ κακὸ στὶς δικές σας μέρες ἢ στὶς μέρες τῶν προγόνων σας; Πέστε στὰ παιδιά σας τὸ τί ἔγινε καὶ τὰ παιδιά σας ἃς τὸ διηγηθοῦν στὰ δικά τους παιδιὰ κι αὐτὰ πάλι στὰ ἐγγόνια τους. Ὅ,τι ἀφῆκε ἡ κάμπη τό 'φαγε ἡ ἀκρίδα καὶ ὅ,τι ἀφῆκε ἡ ἀκρίδα τό 'φαγε τὸ σκουλήκι καὶ ὅ,τι ἀφῆκε τὸ σκουλήκι τό 'φαγε ὁ σάρακας. Ἔρθετε στὰ σύγκαλά σας, μπεκρῆδες, καὶ κλάψτε καὶ τραβῆξτε τὰ μαλλιά σας ὅλοι οἱ οἰνοπότες γιὰ τὸ νέο κρασί, γιατὶ σᾶς τὸ πῆραν ἀπὸ τὸ στόμα σας. Κι αὐτὸ ἔγινε, γιατὶ ξένος λαὸς (οἱ Μακεδόνες) ἦρθανε στὴ χώρα μου καὶ εἶναι δυνατοὶ καὶ πολλὲς χιλιάδες καὶ ἔχουν λιονταριοῦ δόντια. Κατάστρεψαν τ' ἀμπέλια μου καὶ χάλασαν τὶς συκιές μου. Δὲν ὑπάρχουν πιὰ ἀμπέλια καὶ τὰ κλήματα εἶναι ξερά... Ὁ κάμπος ρημάχτηκε καὶ πενθοῦν τὰ χωράφια, γιατὶ δὲν ὑπάρχει σιτάρι, σταφύλια δὲν κάνουν τ' ἀμπέλια καὶ τὸ λάδι ἐξαφανίστηκε. Ντροπή σας, γαιοχτήμονες, θρηνῆστε, ἀμπελοχτήμονες, γιὰ τὸ σιτάρι καὶ γιὰ τὸ κριθάρι, γιατὶ δὲν μπορεῖ πιὰ νὰ γίνει θερισμὸς τῶν χωραφιῶν. Τ' ἀμπέλια ξεράθηκαν, συκιὲς δὲν ὑπάρχουν, οἱ ροδιές, τὰ φοινικόδεντρα καὶ οἱ μηλιὲς καὶ ὅλα τὰ δέντρα τῶν ἀγρῶν μας εἶναι ξερὰ ξύλα. Κ' ἔτσι δὲν ὑπάρχει πιὰ χαρὰ στοὺς ἀνθρώπους... Κλάψτε, κινηθεῖτε, ἱερεῖς... Δὲ σᾶς πῆραν τὰ τρόφιμα μπροστὰ ἀπὸ τὰ μάτια μας...; Ὁ σπόρος ποὺ σπέρνουμε στὰ χωράφια δὲ βλασταίνει, οἱ σιτοβολῶνες ρημάχτηκαν, οἱ ἀποθῆκες χαλάστηκαν, γιατὶ τὸ σιτάρι ξεράθηκε. Ἄ, πῶς στενάζουν τὰ ζωντανά μας! Τρῶνε τὸ χῶμα τὰ κοπάδια τῶν γελαδιῶν μας, γιατὶ δὲ βρίσκουν

χορτάρι· καὶ τὰ κοπάδια τῶν προβάτων μας ἀφανίστηκαν. Γιαχβέ, σὲ σένα φωνάζω (ζητώντας τὴν προστασία), γιατὶ ἡ φωτιὰ ἔκαψε τὰ βοσκοτόπια στὶς ἀγροτικὲς περιοχὲς καὶ οἱ φλόγες κάψανε τὰ δέντρα τῶν περιβολιῶν. Τὰ ζωντανὰ ποὺ εἶναι στὸν κάμπο χάσκουν, κοιτάζοντας πρὸς ἐσένα, γιατὶ ξεραθήκανε τὰ ποταμάκια καὶ ἡ φωτιὰ ρήμαξε τὰ βοσκοτόπια...» (1, 2 - 20).

Φῶς φανερὸ πὼς ἐδῶ ἔχουμε μιὰ ὁλοκληρωμένη περιγραφὴ τῆς κατάστασης τῆς Ἰουδαίας στὰ χρόνια τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς καὶ μάλιστα τῆς ἐποχῆς ποὺ ἄρχισαν οἱ διωγμοὶ καὶ τὸ ρήμαγμα τῆς ἀγροτικῆς περιοχῆς ἀπὸ τὸν ξένο καταχτητή. Οἱ καταχτητὲς ἅρπαχναν τὴν ἀγροτικὴ παραγωγή. Ἔβαζαν φωτιά, ρήμαζαν, λήστευαν τὸν τόπο, διαγούμιζαν τὰ πάντα.

Ὁ πολὺς λοιπὸν λαὸς ὑπόφερνε, δυστυχοῦσε, πεινοῦσε καί, παράλληλα, μιὰ ποὺ ἔπαθε τέτοιες καταστροφὲς ἡ Παλαιστίνη, νέα κρίση, ἠθική, πολιτικὴ καὶ οἰκονομική, ξέσπασε στὴν καταχτημένη χώρα. Στὸ βιβλίο τοῦ Ἰωὴλ ἔχουμε περιγραφὲς γιὰ τὴν κρίση αὐτή, ποὺ μᾶς δίνουν ὁλοζώντανη τὴν εἰκόνα της:

«Σκορπίσανε τοὺς Ἰσραηλίτες στὶς διάφορες χῶρες καὶ μοιράστηκαν (οἱ καταχτητὲς) τὴ χώρα τους. Ἔριξαν κλήρους (οἱ καταχτητὲς) καὶ πῆραν ἄλλοι τὰ παιδιὰ τῆς Παλαιστίνης γιὰ ν᾿ ἀκολασταίνουν πάνω σ᾿ αὐτὰ καὶ ἄλλοι τὰ κορίτσια της καὶ μεθοκοπώντας πορνεύονται. Μὰ τί συνδρομὴ μᾶς ἔδωκε ἡ Τύρος καὶ ἡ Σιδὼν καὶ οἱ ἄλλες γειτονικὲς χῶρες; Ἂν μᾶς συντρέξετε, κ᾿ ἐμεῖς θὰ σᾶς βοηθήσουμε (νὰ ξεσκλαβωθεῖτε). Βιαστεῖτε νὰ μᾶς βοηθῆστε κ᾿ ἐμεῖς τότε θὰ σᾶς δώσουμε τὴ δική μας βοήθεια. Ἐσεῖς ὅμως πήρατε τὸ ἀσήμι καὶ τὸ χρυσάφι καὶ τὰ ἐκλεκτά μας προϊόντα καὶ τὰ φέρατε στοὺς ναούς σας, ἐνῶ τοὺς Ἰουδαίους καὶ Ἱεροσολυμίτες τοὺς πουλήσατε στοὺς Ἕλληνες, γιὰ νὰ τοὺς ἀπομακρύνετε ἀπὸ τὰ σύνορά σας...» (3, 2 - 6).

Ὁ πόνος ξεχειλίζει στὸ βιβλίο τοῦ Ἰωήλ. Εἶναι ὁ πόνος καὶ ἡ πίκρα τοῦ ἰουδαϊκοῦ λαοῦ, ποὺ εἶδε τοὺς γειτόνους του νὰ μὴν τοῦ δώσουν χέρι βοήθειας στὴ νέα συμφορὰ ποὺ τονε βρῆκε. Καὶ μα-

ζί ἐκδηλώνεται τὸ πιὸ φαρμακερὸ μίσος ἐνάντια στὴν οἰκουμένη καὶ ἡ ἐλπίδα πὼς ὁ Γιαχβὲ θὰ γίνει πάλι προστάτης καὶ ἐλευθερωτὴς τῶν Ἰουδαίων.

Μὰ αὐτὴ τὴ φορὰ δὲ θὰ ὑπάρξει ἔλεος καὶ συμπόνια γιὰ κανένα ξένο. Ἡ Ἱερουσαλὴμ θὰ γίνει πάλι μεγάλη καὶ ἀκουστὴ καὶ ὅλοι οἱ λαοὶ θὰ στενάζουν κάτω ἀπὸ τὴν κυριαρχία τοῦ ἰουδαϊκοῦ γιαχβισμοῦ. Ὁ μεσσιανισμὸς εἶναι ὁλοφάνερος στὴν «προφητεία» αὐτὴ τοῦ Ἰωήλ, μεσσιανισμὸς ὅμως ἀνεδαφικὸς καὶ οὐτοπικός, ὅπως θὰ ἰδοῦμε στὸ παρακάτω κεφάλαιο.

Στὰ χρόνια αὐτὰ διαμορφώθηκαν ἐπίσης καὶ διάφορες θεωρίες γιὰ τὴν ἰδιοχτησία. Ἀπὸ μερικὰ γνωμικὰ ποὺ εἶναι συγκεντρωμένα σὲ ἐξωβιβλικὴ ἑβραϊκὴ συλλογή, μαθαίνουμε πὼς ὑπῆρχαν τεσσάρων εἰδῶν ἀντιλήψεις ἀνάμεσα στοὺς Ἑβραίους γιὰ τὴν ἰδιοχτησία.

Οἱ μὲν λέγανε:

> «Ὅ,τι εἶναι δικό μου εἶναι δικό μου καὶ τὸ δικό σου εἶναι δικό σου.»

Εἶναι ἐκεῖνοι ποὺ ἀνῆκαν στὴ μεσαία τάξη ἤ, ὅπως λένε μερικοί, στὰ Σόδομα. Ἄλλοι ὅμως ἔλεγαν:

> «Ὅ,τι εἶναι δικό μου εἶναι δικό σου καὶ ὅ,τι εἶναι δικό σου εἶναι καὶ δικό μου.»

Αὐτοὶ εἶναι οἱ ἂμ - χαάρετς, ὁ κάτω λαός. Μερικοὶ ἄλλοι ὑποστήριζαν πώς:

> «Ὅ,τι εἶναι δικό μου εἶναι δικό σου καὶ ὅ,τι εἶναι δικό σου εἶναι δικό σου.»

Αὐτοὶ ἦταν οἱ θεοφοβούμενοι. Μὰ ὑπῆρχαν κι ἄλλοι ποὺ λέγανε:

> «Ὅ,τι εἶναι δικό μου εἶναι δικό μου καὶ ὅ,τι εἶναι δικό σου εἶναι δικό μου.»

Αὐτοὶ ἦταν οἱ ἐκμεταλλευτές. (Pirke Aboth, V, 13).

Δὲ χρειάζεται πολὺ μυαλό, γιὰ νὰ καταλάβουμε ποιῶν κοινωνικῶν στρωμάτων τὴν ἰδεολογία ἀντιπροσώπευαν οἱ παραπάνω ἀντιλήψεις. Οἱ πρῶτοι εἶναι οἱ μικροαστοί. Οἱ δεύτεροι ἦταν ὀπαδοὶ τῆς κοινοχτημοσύνης. Οἱ τρίτοι ἦταν οἱ φανατικοὶ γιαχβιστές, ποὺ τηροῦσαν πιστὰ τὶς θρησκευτικὲς ἐντολὲς γιὰ τὴν ἀλληλοβοήθεια, φιλανθρωπία κλπ. Καὶ οἱ τελευταῖοι εἶναι οἱ μεγαλοϊδιοχτῆτες, οἱ τοκογλύφοι καὶ οἱ πλουτοκράτες.

Μιὰ ποὺ ἔφτασε σὲ τέτοιο κατάντημα ἡ ἰουδαϊκὴ κοινωνία καὶ οἱ λαϊκὲς μάζες σὲ μεγάλη ἀναλογία ξεκληρίστηκαν καὶ ἔπεσαν στὴν ἀθλιότητα, ὁ γιαχβισμός, ὅπως τονε δίδασκαν καὶ τὸν ἑρμήνευαν οἱ Γραμματεῖς καὶ οἱ Φαρισαῖοι, δὲν ἱκανοποιοῦσε πιὰ τοὺς ἂμ - χαάρετς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟ

Νέες ἐθνικὲς συμφορὲς τοῦ Ἰουδαϊκοῦ λαοῦ καὶ νέα ἰδεολογικὰ ρεύματα

Ἐνῶ οἱ Ἰουδαῖοι στὰ χρόνια τῆς περσικῆς κατοχῆς περίμεναν πὼς θ' ἀποχτοῦσαν τὴν κρατική τους αὐτοτέλεια καὶ ἀνεξαρτησία, εἶδαν νέο καταχτητὴ νὰ σκλαβώνει τὴ χώρα τους. Ἡ εἰσβολὴ τῶν Μακεδόνων στὴ Μικρασία καὶ ἡ κατάρρευση τῆς Περσικῆς Αὐτοκρατορίας εἶχε σὰν ἐπακόλουθο καὶ τὴν κατάχτηση τῆς Παλαιστίνης ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο στὰ 332. Ἔτσι, ἀπὸ τότε, ἀρχίζουν νέες περιπέτειες γιὰ τὸν ἰουδαϊκὸ λαό. Ἀπὸ τὸν καιρὸ μάλιστα ποὺ πέθανε ὁ Ἀλέξανδρος, οἱ ἐθνικές τους συμφορὲς μεγάλωσαν, γιατὶ οἱ διάδοχοι τοῦ Μακεδόνα καταχτητῆ δὲν εἶχαν συμφωνήσει γιὰ τὸ ποιός θὰ πάρει ὁριστικὰ τὴν Παλαιστίνη καὶ γι' αὐτὸ ἡ χώρα αὐτὴ διαδοχικὰ ἄλλαξε κυρίαρχο. Στὴν ἀρχὴ ἐξουσιάστηκε ἀπὸ τοὺς Πτολεμαίους (320 - 175) κ' ὕστερα ἀπὸ τοὺς Σελευκίδες (175 - 168). Στὰ χρόνια ὅμως ποὺ κυβερνήθηκε ἡ Παλαιστίνη ἀπὸ τὸν Πτολεμαῖο τὸν Λάγο (323), πολλοὶ Ἰουδαῖοι ἐκπατρίστηκαν ἀναγκαστικὰ καὶ στάλθηκαν στὴν Αἴγυπτο, ὅπου ἄλλοι πουλήθηκαν σὰ δοῦλοι κι ἄλλοι ὑποχρεώθηκαν νὰ δουλεύουν σὲ διάφορα ἔργα, κάνοντας βαριὲς ἀγγαρεῖες. Ἀπὸ τὸν Ἰώσηπο μαθαίνουμε πὼς στὰ 320 ὁ Πτολεμαῖος, ὕστερ' ἀπὸ μυστικὴ συνεννόηση ποὺ εἶχε μὲ μιὰ μερίδα τῆς ἰουδαϊκῆς ἀριστοκρατίας καὶ τὸ ἀνώτερο ἱερατεῖο, ποὺ συμβιβάστηκε μὲ τὸν καταχτητή, μπῆκε στὴν Ἱερουσαλὴμ (Ἰουδ. ἀρχ. XII, 1, 1). Πιάστηκαν τότε πολλοὶ αἰχμάλωτοι, ποὺ ἐλευθερώθηκαν ἀργότερα ἀπ' τὸν Πτολεμαῖο τὸν Φιλάδελφο [1].

---

1. Οἱ φιλομακεδόνες Ἱεροσολυμίτες, μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν ἀρχιερέα τους, δὲν ἀντέδρασαν καθόλου στὴν εἰσβολὴ τοῦ Πτολεμαίου. Ὁ λαὸς φαίνεται

Λίγα πάλι χρόνια μετὰ τὴ μάχη τῆς Γάζας (312), στὴν ὁποία συγκρούστηκαν οἱ στρατοὶ τοῦ Πτολεμαίου καὶ τοῦ Δημητρίου, πολλοὶ ἐπίσημοι Ἑβραῖοι, κατὰ τὸ πὼς λέει ὁ Ἑκαταῖος, πῆγαν μαζὶ μὲ τὸν Πτολεμαῖο στὴν Αἴγυπτο καὶ ἀπὸ τότε ἡ ἄρχουσα τάξη τῆς Ἱερουσαλὴμ συμμάχησε φανερὰ πιὰ μὲ τοὺς καταχτητὲς καὶ πολεμοῦσε μαζί τους (βλ. Ἰώσηπ. Α' Κατ' Ἀπίωνος, 189, 200). Φαίνεται ὅμως πὼς καὶ στὰ πρὶν χρόνια, ὅταν ἀκόμα ζοῦσε ὁ Ἀλέξανδρος, πολλοὶ πλούσιοι Ἑβραῖοι, ποὺ ἀνήκανε στὴν ἀντιπερσικὴ παράταξη, προσχώρησαν καὶ πολέμησαν ἐνάντια στοὺς Πέρσες (Ἰώσηπ. στὸ ἴδιο ἔργο, 200).

Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἀρχίζει, σιγὰ - σιγά, ὁ ἐξελληνισμὸς τῆς Παλαιστίνης. Πρῶτα, γιατὶ ἦρθαν πολλοὶ Ἕλληνες καὶ ἐγκαταστάθηκαν στὴ χώρα τοῦ Ἰσραὴλ καὶ τοῦ Ἰούδα· δεύτερο, γιατὶ πολλοὶ Ἑβραῖοι ὑπηρετοῦσαν στὸ μακεδονικὸ στρατό· καὶ τρίτο, γιατὶ μεγάλο μέρος τῆς ἄρχουσας τάξης συμβιβάστηκε μὲ τὸν καταχτητὴ καὶ ἔγινε ὄργανό του.

Βέβαια, ὑπῆρχαν καὶ πολλοὶ — κυρίως οἱ φανατικοὶ γιαχβιστὲς — ποὺ ἀντιδροῦσαν, ἀλλὰ οἱ ἀριστοκράτες Ἰουδαῖοι, ἀποβλέποντας στὴν ἐκμετάλλευση τῶν λαϊκῶν μαζῶν ἔδειξαν μεγάλη εὐλυγισία ἀπέναντι στοὺς καταχτητές, γιὰ νὰ τὰ 'χουν καλὰ μαζί τους. Ὅσο περνοῦσαν λοιπὸν τὰ χρόνια, τόσο ἡ ἰουδαϊκὴ φυλὴ ἔχανε τὴ φυλετική της συνοχὴ καὶ ἡ παλιὰ γλώσσα ποὺ μιλοῦσαν οἱ Ἰουδαῖοι ξεχάστηκε ὁλότελα καὶ ἐπικράτησε ὁριστικὰ ἡ λεγόμενη ἀραμαϊκή, ἐνῶ παράλληλα διαδίδονταν καὶ ἡ κοινὴ ἑλληνική.

Σὲ λίγο ὅμως τὰ πράματα ἄλλαξαν. Οἱ Πτολεμαῖοι ἔχασαν τὴν Παλαιστίνη, γιατὶ ἐπικράτησαν οἱ ἀντίπαλοί τους Σελευκίδες, ποὺ, ἐπειδὴ ὑπῆρχε ἀνάμεσα στοὺς Ἰουδαίους ἰσχυρὸ φιλοπτολεμαϊκὸ κόμμα, πῆραν ἐχτρικὰ μέτρα εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς. Τὸν καιρὸ μάλιστα

ἤθελε ν' ἀντισταθεῖ, ἀλλὰ οἱ πράκτορες τοῦ Πτολεμαίου τὰ κανόνισαν ἔτσι, ὥστε νὰ μπεῖ μέρα Σάββατο στὴν Ἱερουσαλὴμ καὶ εἴπανε στὸ λαὸ πὼς «δὲν ἐπιτρέπεται τὴν ἅγια τούτη μέρα τῆς ἀργίας καὶ λατρείας τοῦ Γιαχβὲ» νὰ βγοῦμε ἀπὸ τὰ σπίτια μας. Αὐτὸ μᾶς τὸ πληροφορεῖ ὁ Ἕλληνας ἱστορικὸς Ἑκαταῖος, ποὺ κοροϊδεύει κιόλας τοὺς Ἑβραίους, γιατί, ἀντὶ νὰ πάρουν τὰ ὅπλα, προσεύχονταν στὰ σπίτια τους (βλ. Ἰώσηπ. Α' κατ' Ἀπίωνος, 209 - 210).

πού κυβερνοῦσε τὴ Συρία ὁ Σελευκίδης Ἀντίοχος, πού τιτλοφορήθηκε Ἐπιφανής, ἄρχισε μεγάλη καταπίεση τοῦ ἰουδαϊκοῦ στοιχείου. Φέρθηκε μὲ μεγάλη σκληρότητα στοὺς Ἰουδαίους καὶ βάλθηκε νὰ τοὺς ἀλλάξει τὴ γλώσσα καὶ νὰ διαλύσει τὶς θρησκευτικοπολιτικὲς ὀργανώσεις τους. Αὐτὴ τὴ φορὰ ὁ Ἀντίοχος βρῆκε φανατικοὺς φίλους καὶ συμμάχους στὴν ἰουδαϊκὴ ἀριστοκρατία, πού ἀντιπολιτεύονταν τὸ ἱερατεῖο. Ὅπως εἴδαμε, ὁ Πτολεμαῖος εἶχε μαζί του τὸ ἀνώτερο ἰουδαϊκὸ ἱερατεῖο, πού ἀντιμάχονταν τὴν ἰουδαϊκὴ ἀριστοκρατία, γιατὶ εἶχαν πιὰ δημιουργηθεῖ δυὸ παρατάξεις, πού τσακώνονταν γιὰ τὴν ἐκμετάλλευση τοῦ Ναοῦ πού εἶχε πολλὰ εἰσοδήματα καὶ γενικὰ γιὰ τὴν ἐκμετάλλευση τῶν λαϊκῶν μαζῶν.

Ἡ ἰουδαϊκὴ ἀριστοκρατία καὶ κυρίως ἡ μερίδα πού εἶχε ἀντιγιαχβικὲς ἰδέες, γιὰ νὰ δώσει θανάσιμο χτύπημα στὸ ἱερατεῖο καὶ μαζὶ στὴν ἀντίθετη παράταξη πού ἦταν πολὺ ἰσχυρή, συμβούλεψε τὸν Ἀντίοχο νὰ βγάλει νόμο καὶ νὰ ἐπιβάλει στοὺς Ἰουδαίους ν' ἀλλάξουν θρησκεία. Οἱ ἀντιγιαχβιστὲς νόμισαν πὼς ἦταν κατάλληλη ἡ στιγμή, νὰ δώσουν μὲ τὶς ξένες λόγχες μάχη καὶ νὰ λύσουν τοὺς λογαριασμούς τους μὲ τοὺς γιαχβιστές.

Ὁ Ἀντίοχος, ἐπειδὴ ἔβλεπε πὼς ὁ γιαχβισμὸς ἦταν στὴ μεγάλη του πλειοψηφία ἐπαναστατικὸς καὶ ἐχτρικός, συμφώνησε καὶ ἔβγαλε νόμο, ὁρίζοντας πὼς οἱ Ἰουδαῖοι πρέπει ν' ἀλλάξουν θρησκεία. Τότε ὅμως τὰ μεσαῖα στρώματα, πού ἐπηρεάζονταν ἀπὸ τὸ ἱερατεῖο, καθὼς καὶ ἡ λαϊκὴ μάζα, ἀντέδρασαν μὲ φανατισμὸ στὰ τέτοια μέτρα του· γι' αὐτὸ κι ὁ Ἀντίοχος μπῆκε μὲ στρατὸ στὴν Ἱερουσαλὴμ καί, ὄχι μόνο γκρέμισε τὸ Ναό, ἀλλὰ κ' ἔχτισε ἄλλον, ὅπου ὑποχρέωσε τοὺς Ἰουδαίους νὰ λατρεύουν τὸν Δία.

Ἔτσι τὸ κακὸ παράγινε καὶ ὁ ἰουδαϊκὸς λαὸς σηκώθηκε στὸ πόδι. Ἦταν μιὰ περίοδος πού τὸ κράτος τοῦ Ἀντίοχου κλονίζονταν καὶ ἡ στιγμὴ ἦταν κατάλληλη γιὰ μιὰ ἐπαναστατικὴ ἐξέγερση. Ἀπὸ καιρὸ ὁ ἱερέας Ματταθίας εἶχε μπεῖ ἐπικεφαλῆς μιᾶς συνωμοτικῆς ὀργάνωσης, πού οἱ ὀπαδοί της λέγονταν Ἀσιδαῖοι (Εὐσεβεῖς)[1]. Ἀπὸ καιρὸ εἶχαν ὀργανώσει κλεφτοπολέμους καὶ εἶχαν πολλὲς ἐπιτυχίες, γι' αὐτὸ κι ἀναπτερώθηκε ὁ ἰουδαϊκὸς πα-

1. Οἱ ἀντίπαλοί τους καλούντανε περιφρονητικὰ ἄνομοι, ἀσεβεῖς.

τριωτισμός σ' ὅλη τὴν Παλαιστίνη. Ἔτσι, ὅταν ὁ στρατὸς τοῦ Ἀντίοχου, ἐκτελώντας τὶς βασιλικὲς διαταγές, ἀνάγκαζε μὲ τὴ βία τοὺς Ἰουδαίους νὰ θυσιάσουν στὸν Δία, ξεσηκώθηκε μὲ τοὺς συνωμότες του, ἔσφαξε πολλοὺς καταχτητὲς καὶ πῆρε τὰ βουνά.

«Ὡς δέ, σιωπήσαντος αὐτοῦ, προσελθών τις τῶν Ἰουδαίων εἰς μέσον ἔθυσεν, καθ' ἃ προσέταξεν Ἀντίοχος, θυμωθεὶς ὁ Ματταθίας, ὥρμησεν ἐπ' αὐτὸν μετὰ τῶν παίδων ἐχόντων κοπίδας, καὶ αὐτόν τε ἐκεῖνον διέφθειρε, καὶ τὸν στρατηγὸν τοῦ βασιλέως Ἀπελλῆν, ὃς ἐπηνάγκαζε, διεχρήσατο μετ' ὀλίγων στρατιωτῶν καὶ τὸν βωμὸν καθελὼν ἀνέκραζεν: «Ε ἴ τις ζηλωτής ἐστι τῶν πατρίων ἐθῶν καὶ τῆς τοῦ θεοῦ θρησκείας, ἐπέσθω, φησίν, ἐμοί.» Καὶ ταῦτα εἰπὼν μετὰ τῶν τέκνων εἰς τὴν ἔρημον ἐξώρμησε, καταλιπὼν ἅπασαν αὐτοῦ κτῆσιν ἐν τῇ κώμῃ.» (Ἰώσηπ. Ἰουδ. ἀρχ. XII, 6, 2).

Αὐτὰ ἔγιναν στὰ 168. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ἐκείνη στὴν Παλαιστίνη ἀκούστηκε τὸ τραγούδι τῆς λευτεριᾶς καὶ οἱ λαϊκὲς μάζες πῆραν τὰ ὅπλα. Ἡ ἰουδαϊκὴ ἱστορία ὕστερ' ἀπὸ τόσους αἰῶνες λαμπρύνθηκε ἀπὸ τὰ ἡρωικὰ κατορθώματα τῶν ἐπαναστατῶν, ποὺ ἔδειξαν μεγάλη αὐταπάρνηση καὶ ἀποφασιστικότητα.

Ἀρχηγός τους ἦταν ὁ τριτότοκος γιὸς τοῦ Ματταθία, ποὺ τὸν ἔλεγαν Ἰούδα καὶ πῆρε καὶ τὸ παρόνομα Μακκαβαῖος (Maccabi), ἐνῶ τὸ παλιό του οἰκογενειακὸ ὄνομα ἦταν Ἀσμοδαῖος. Ἥρωας ἀνάμεσα στοὺς ἥρωες, πολέμησε σὰ λιοντάρι καὶ ξεσκλάβωσε τοὺς ἀδερφούς του Ἰουδαίους. Ἡ Παλαιστίνη ἔγινε ἐλεύθερο κράτος:

«Καὶ ἐπλάτυνε δόξαν τῷ λαῷ αὐτοῦ, καὶ ἐνεδύσατο θώρακα ὡς γίγας, καὶ συνεζώσατο τὰ σκεύη τὰ πολεμικὰ αὐτοῦ, καὶ πολέμους συνεστήσατο σκεπάζων παρεμβολὴν ἐν ρομφαίᾳ. Καὶ ὡμοιώθη λέοντι ἐν τοῖς ἔργοις αὐτοῦ, καὶ ὡς σκύμνος ἐρευγόμενος εἰς θήραν. Καὶ ἐδίωξεν ἀνόμους ἐξερευνῶν, καὶ τοὺς ταράσσοντας τὸν λαὸν αὐτοῦ ἐφλόγισε καὶ συνεστάλησαν οἱ ἄνομοι ἀπὸ τοῦ φόβου αὐτοῦ, καὶ πάντες οἱ ἐργάται τῆς ἀνομίας συνεταράχθησαν, καὶ εὐωδώθη σωτη-

ρία ἐν χειρὶ αὐτοῦ. Καὶ ἐπίκρανε βασιλεῖς πολλοὺς καὶ ηὔφρανε τὸν Ἰακὼβ ἐν τοῖς ἔργοις αὐτοῦ καὶ ἕως τοῦ αἰῶνος τὸ μνημόσυνον αὐτοῦ εἰς εὐλογίαν.» (Α' Μακκαβ. 3, 3 - 8).

Ὁ Μακκαβαῖος, βλέποντας πὼς εἶχε νὰ τὰ βάλει μὲ μιὰ μεγάλη δύναμη καὶ ἔχοντας ἀνάγκη ἀπὸ πολεμοφόδια καὶ ἐνισχύσεις, ἀναγκάστηκε νὰ ὑπογράψει συνθήκη συμμαχίας μὲ τοὺς Ρωμαίους, ποὺ τὴν ἀνανέωσαν ἀργότερα καὶ οἱ ἀδερφοὶ καὶ διάδοχοί του Ἰωνάθαν καὶ Σίμων (βλ. Ἰώσηπ. Ἰουδ. ἀρχ. XIII, 9, 2).

Ὁ Σίμων ὁ Μακκαβαῖος[1] ἔφερε σὲ λίγο τὴν ἕδρα του στὴν Ἱερουσαλὴμ καὶ κατὰ τὸ 130 ὁ διάδοχός του Ἰωάννης Ὑρκανὸς προσάρτησε στὸ βασίλειό του πολλὲς περιοχὲς τῆς Παλαιστίνης καὶ λίγο ἀργότερα ὁ γιὸς τοῦ Ὑρκανοῦ Ἀριστόδημος ἀνακηρύχτηκε βασιλέας τῶν Ἰουδαίων στὸ ναὸ τοῦ Γαρειζὶν (107).

Μὰ οἱ Ρωμαῖοι δὲν ἦταν πιστοὶ σύμμαχοι. Ἐξάλλου, ἡ ἰουδαϊκὴ ἀριστοκρατία ἔκανε τὸ πᾶν, γιὰ νὰ ξαναποχτήσει τὴ δύναμη ποὺ ἔχασε. Ἱερατεῖο καὶ ἀριστοκράτες ἄρχισαν νὰ συνωμοτοῦν, γιατὶ τὸ ἀξίωμα τοῦ ἀρχιέρεα συγχωνεύτηκε μὲ τὸ ἀξίωμα τοῦ βασιλέα καὶ ὁ βασιλέας ἔγινε, ὄχι μόνο ἀρχηγὸς τοῦ κράτους, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἱερατείου.

Ἔπειτα, ἡ ἐπανάσταση τῶν Μακκαβαίων στηρίζονταν στὸ λαὸ καί, σὰ λαϊκὸ κίνημα ποὺ ἦταν, ἐφάρμοσε μεταρρυθμίσεις ποὺ ἐξυπηρετοῦσαν τὰ λαϊκὰ συμφέροντα. Αὐτὸ δὲ σύμφερνε στὴν ἰουδαϊκὴ πλουτοκρατία καὶ στὸ ἱερατεῖο. Ἔτσι, ἄρχισε συστηματικὴ ἀντιπολίτευση, ὥσπου τὴν ἐξουσία τὴν πῆραν πάλι οἱ ἀντιδραστικοί, γι' αὐτὸ κ' οἱ λαϊκὲς μάζες ἄρχισαν ν' ἀδιαφοροῦν καὶ νὰ μὴν ὑποστηρίζουν τὸ νέο καθεστώς. Ξέσπασαν μάλιστα καὶ ἐμφύλιοι σπαραγμοί, ποὺ ἔδωκαν στοὺς Ρωμαίους τὴν εὐκαιρία νὰ εἰσβάλουν στὴν Παλαιστίνη τὸ 63. Ἕνα χρόνο ὕστερα ἡ Παλαιστίνη γίνεται ὑποτελὴς στοὺς Ρωμαίους καὶ στὰ 54 ὁ Ρωμαῖος στρατηγὸς Κράσσος φορολόγησε βαριὰ τοὺς Ἰουδαίους καὶ λαφυραγώγησε μάλιστα καὶ τὸ Ναό. Λίγα χρόνια πιὸ ὕστερα, τὸ 47, ὁ Ἰούλιος

---

1. Στὰ χρόνια τοῦ Σίμωνα τοῦ Μακκαβαίου κόπηκαν καὶ ἑβραίικα νομίσματα, μὲ ἰουδαϊκὰ γράμματα ποὺ ἔγραφαν Γερουσαλὲμ Κεντοσὰ (=Ἱερουσαλὴμ Ἁγία) καὶ Λικουλλὰθ Ζιὼν (=Ἀσκλάβωτη Σιών).

Καῖσαρ διόρισε τὸν Ἀντίπατρο διοικητὴ τῆς Ἰουδαίας καὶ τὸ γιὸ τοῦ Ἡρώδη διοικητὴ τῆς Γαλιλαίας. Ἀπ' ἀφορμὴ ποὺ οἱ Πάρθοι στὰ 40 μπῆκαν στὴν Ἱερουσαλήμ, ὁ Ἡρώδης πῆγε στὴ Ρώμη, ὅπου ἀνακηρύχτηκε βασιλιὰς ὁλόκληρης τῆς Παλαιστίνης (37), μὲ τὴν ὑποχρέωση ν' ἀναγνωρίζει τὴ ρωμαϊκὴ ἐπικυριαρχία καὶ νὰ πληρώνει ὁρισμένο φόρο.

Στὰ χρόνια αὐτὰ ἄρχισαν πάλι ἔντονα οἱ κοινωνικοὶ ἀγῶνες. Ἡ μακεδονικὴ κατοχὴ εἶχε δημιουργήσει τοὺς κατάλληλους ὅρους γιὰ νὰ σημειωθεῖ σημαντικὴ κοινωνικὴ διαφοροποίηση, στὴν Παλαιστίνη γενικὰ καὶ στὴν Ἰουδαία εἰδικά. Τὸ ἱερατεῖο πέρασε κι αὐτὸ ἀπὸ σοβαρὴ κρίση καὶ ἔγιναν διάφορες μεταβολὲς στὴν ὀργανωτική του συγκρότηση καὶ γιὰ μιὰ ὁρισμένη μάλιστα περίοδο διασπάστηκε.

Ἀπὸ τὶς νέες κοινωνικὲς συνθῆκες, εἶχε φυσικὰ ἀναθεωρηθεῖ ὁ παλιὸς γιαχβισμὸς (μωσαϊκὴ παράδοση) καὶ εἶχαν δημιουργηθεῖ νέα ρεύματα ἰδεολογικά. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ σὲ μιὰ μερίδα τῆς ἄρχουσας τάξης ὁ ἀναθεωρημένος γιαχβισμὸς διαμορφώθηκε σὲ νεογιαχβισμὸ καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἐπικρατοῦσαν νέες ἀντιλήψεις καὶ ἰδέες ποὺ ἀντανακλοῦσαν τοὺς πόθους καὶ τὴ νοοτροπία τοῦ ἂμ - χαάρετς. Παράλληλα καὶ ἡ ἀριστοκρατία τοῦ πλούτου ἔγινε τώρα πιὸ ἐλευθερόφρονη, ἀπὸ θρησκευτικὴ ἄποψη ἀδιάφορη, πολυθεϊστικὴ καὶ ὑλόφρονη καὶ στὶς πολιτικές της ἐπιδιώξεις κοσμοπολιτική.

Τὰ νέα αὐτὰ ρεύματα εἶχαν τὸν ἀντίχτυπό τους μέσα στὴν ἰουδαϊκὴ κοινωνία. Οἱ παλιὲς παρατάξεις ἀναγκάστηκαν νὰ ἀναπροσαρμοστοῦν στὶς νέες συνθῆκες, γιὰ νὰ συνεχίσουν τὸν ἀγώνα τους.

Οἱ ὀρθόδοξοι γιαχβιστὲς — οἱ Ἀσιδαῖοι — ἦταν ἡ μαχητικότερη μερίδα τῶν Ἰουδαίων πατριωτῶν στὰ χρόνια αὐτὰ καί, ὅπως εἴδαμε, ἀποτελέσανε τὴ βάση τοῦ στρατοῦ τῶν Μακκαβαίων (βλ. Α΄ Μακκαβ. 2, 42 καὶ Β΄ Μακκαβ. 14, 6). Ἀργότερα ὅμως ἀποσχίστηκαν ἀπὸ τοὺς Μακκαβαίους καὶ τάχτηκαν μὲ τὸν ἀρχιερέα Ἄλκιμο καὶ στασίασαν, ἐξαιτίας ποὺ οἱ Μακκαβαῖοι περιόρισαν τὰ προνόμια τῶν ἱερέων. Ὁ Ἄλκιμος ὅμως τὴν ἔπαθε καὶ παράδωσε πολλοὺς ἀπ' αὐτοὺς στὴ σφαγὴ (Α΄ Μακκαβ. 7, 13 καὶ πέρα). Ἔτσι, ἡ μερίδα αὐτὴ πέρασε μιὰ μεγάλη κρίση, ἐξαιτίας τῶν πολιτικῶν γεγονότων τῆς τοτινῆς ἐποχῆς καὶ τῶν ἐμφυλίων σπα-

ραγμῶν· γι' αὐτὸ κ' ἔχασε γιὰ κάμποσον καιρὸ τὴν ἐπιρροή της, μιὰ ποὺ ἡ γραφειοκρατική της ὀργάνωση διαλύθηκε. Μὰ στὰ χρόνια τοῦ Μακκαβαίου Ἰωνάθαν ἀνασυντάχτηκαν καὶ ὀργανώθηκαν πάλι.

Στὴν Ἰουδαία, μὲ κέντρο τὴν Ἱερουσαλήμ, ἔγιναν πολλὲς ζυμώσεις καὶ δημιουργήθηκαν κόμματα, ποὺ ἀπὸ δῶ καὶ πέρα παίζουν σπουδαῖο ρόλο στὴν πολιτικὴ ζωὴ τῆς χώρας. Ἡ ἄρχουσα τάξη εἶχε διασπαστεῖ, ἐνῶ στὶς ἀγροτικὲς περιοχὲς πλήθαιναν οἱ προλετάριοι, ποὺ ἄρχισαν ν' ἀποχτοῦν ἐπαναστατικὴ ψυχολογία, ἐνῶ τὰ ἀνώτερα στρώματα τοῦ ἰουδαϊσμοῦ — ἡ ἀριστοκρατία — ἀπομακρύνθηκαν πιὸ πολὺ τώρα ἀπὸ τὸ δογματικὸ γιαχβισμὸ καὶ ἐγκολπώθηκαν τὶς θεωρίες καὶ τὰ δόγματα ποὺ διασταυρώνονταν στὴ Μεσόγειο ἀπὸ τὸ ἀνακάτεμα τῶν λαῶν καὶ τὴν ἀλληλοεπίδραση τῶν πολιτισμῶν Ἀνατολῆς καὶ Δύσης.

Στὰ χρόνια λοιπὸν αὐτά, ἀπὸ τὶς τέτοιες κοινωνικὲς ἀνακατατάξεις καὶ ἀναπροσαρμογές, ὁ ἀντιγιαχβισμὸς χωρίστηκε σὲ δυὸ παρατάξεις. Ἡ μιὰ ἀκολουθοῦσε τὶς ἀρχαῖες πολυθεϊστικὲς παραδόσεις, ἀνακατεμένες τώρα μὲ πολυθεϊστικὰ δάνεια ἀπὸ τὴ χαλδαϊκή, τὴν περσικὴ καὶ τὴν ἑλληνικὴ θρησκεία. Ἡ ἄλλη πέρασε στὸν ἀνοιχτὸ ὑλισμὸ ἢ δέχτηκε τὸ στωικισμὸ καὶ τὸ νεοπλατωνισμό, δηλαδὴ ἐγκολπώθηκε τὰ διάφορα ρεύματα τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας.

Ἔτσι, οἱ ἀντιγιαχβιστὲς ἀνάπτυξαν ἀξιόλογη πνευματικὴ δράση καί, μὲ τὰ συγγράμματα καὶ τὰ φυλλάδιά τους, προσπάθησαν νὰ ἐπηρεάσουν τὴν ἰδεολογία καὶ τὴν νοοτροπία τοῦ παλαιστινιακοῦ ἰουδαϊσμοῦ καὶ νὰ ξεριζώσουν τὶς παλιὲς μωσαϊκὲς παραδόσεις. Συνεχίζοντας τὸ ἔργο τους, ποὺ ἄρχισαν ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς ἐξορίας, ἔφεραν στὸ φῶς ὅλα τὰ Χρονικὰ τῆς ἀντιμωσαϊκῆς παράδοσης καὶ παράλληλα προσπάθησαν, στὸ ὄνομα τῶν παλιῶν μεγάλων Προφητῶν, νὰ διοχετεύσουν τὶς ἰδέες καὶ ἀντιλήψεις τους, γιὰ νὰ γίνονται ἔτσι πιὸ πιστευτοὶ στὶς πλατιὲς μάζες. Ἀπὸ τὴν αἰτία αὐτὴ καταστρώθηκαν οἱ κοσμογονικές τους ἀντιλήψεις, ποὺ πέρασαν ἀργότερα στὸ πρῶτο βιβλίο τῆς Π. Δ. ποὺ τιτλοφορεῖται «Γένεσις».

Ἡ ἐλωχειμικὴ πηγὴ (Ε, ὅπως τὴν ἀποκαλεῖ ἡ σχολὴ Βελλχάουζεν), ποὺ ὑπάρχει στὸ βιβλίο αὐτό, ἔχει συνταχτεῖ στὰ χρόνια

αὐτά. Οἱ ἀντιγιαχβιστὲς δανείστηκαν τὶς κοσμοθεωρητικὲς παραδόσεις τῶν Βαβυλωνίων καὶ τῶν Περσῶν καὶ τὶς συγχώνεψαν μὲ τὶς παλιὲς ἑβραϊκὲς καὶ ἰσραηλιτικὲς (αἰγυπτιακές), ποὺ στὴ βάση τους ἦταν κοινὲς (κοσμογονία, κατακλυσμὸς κλπ.).

Ἡ συγγραφικὴ ὅμως αὐτὴ προπαγάνδα τῶν ἀντιγιαχβιστῶν δὲν ἔμεινε ἀναπάντητη ἀπ' τὸ γιαχβικὸ ἱερατεῖο. Οἱ πιστοὶ στὶς μωσαϊκὲς παραδόσεις σύνταξαν ἕνα δικό τους φυλλάδιο, στὸ ὁποῖο ἐκθέτανε τὶς δικές τους κοσμογονικὲς παραδόσεις, παρουσιάζοντας, ὄχι μόνο τὸν Γιαχβὲ σὰν τὸν ἀνώτατο καὶ κυρίαρχο θεὸ ποὺ ἔφτιαξε ὅλο τὸν ὑλικὸ καὶ ὁρατὸ κόσμο (στερέωμα, γῆς, φυτά, ζῶα, ἀνθρώπους, ἀέρα, ἀστέρια, φῶς κλπ.), ἀλλὰ καὶ σὰν τὸ ρυθμιστὴ τῆς ἀνθρώπινης συμβίωσης.

Ἡ μερίδα ὅμως ποὺ ἐπηρεάστηκε ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία, καταπιάστηκε πιὸ πολὺ μὲ τὸ κοινωνικὸ πρόβλημα. Πολέμησε τὸ γιαχβισμὸ μὲ ἄλλα ὅπλα, πιὸ συγχρονισμένα. Ἐκεῖνοι ποὺ εἶχαν ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ τὸ νεοπλατωνισμὸ καὶ τὸ σκεπτικισμό, προπαγάνδισαν τὴν ἰδέα πὼς ἡ θεότητα δὲν μποροῦσε νὰ εἶναι στὴν ὑπόστασή της τέτοια ποὺ τηνε φαντάζονταν οἱ γιαχβιστές, γιατὶ ὁ Γιαχβὲ ἦταν ὁ θεὸς τῆς ἐρήμου καὶ τῶν πολέμων, χωρὶς ἄλλο περιεχόμενο. Ἐξάλλου, ὁ Γιαχβὲ μὲ τὰ κηρύγματα τῶν Προφητῶν παρουσιάζονταν σὰ θεὸς ποὺ μισοῦσε τοὺς πλούσιους καὶ τοὺς ἀρχόντους καὶ προστάτευε τοὺς κοινωνικοὺς ἀπόκληρους. Μιὰ τέτοια ἀντίληψη γιὰ τὴν ὑπέρτατη θεότητα, σὲ τελευταία ἀνάλυση προκαλεῖ τὶς κοινωνικὲς ἀναταραχὲς καὶ διεγείρει τὸν ὄχλο σὲ ἐπαναστατικὲς ἐκδηλώσεις. Ὅ,τι λοιπὸν ἔγινε μὲ τοὺς στοχαστὲς τῶν χωρῶν τῆς μεσογειακῆς λεκάνης[1], ἔγινε καὶ στὴν Παλαιστίνη. Οἱ ἀντιγιαχβιστὲς ποὺ ἐπηρεάστηκαν ἀπὸ τὸ νεοπλατωνισμὸ καὶ τὸ στωικισμό, πνευματοποίησαν τὴ θεότητα, οἱ μὲν δίνοντάς της μυστικιστικὸ περιεχόμενο, οἱ δὲ προπαγανδίζοντας τὸ ὑπερπέραν, χωρίζοντας τὸν ὑλικὸ κόσμο σὲ ἐπίγειο καὶ οὐράνιο καὶ ἐξαρτώντας ἀπόλυτα τὸν πρῶτο ἀπὸ τὸ δεύτερο. Σὰ συνέπεια τῆς τέτοιας κοσμοθεωρίας ἀναπτύχτηκε ἡ θεολογοῦσα ἐσχατο-

1. Βλ. Γ. Κορδάτου, Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας, σ. 410 καὶ πέρα.

λ ο γ ί α[1], πού προστέθηκε στά βιβλία τῶν Προφητῶν στά ὕστερ' ἀπό τήν αἰχμαλωσία χρόνια.

Ἀντίθετα, οἱ ἀντιγιαχβιστές πού ἐπηρεάστηκαν ἀπό τίς ὑλιστικές θεωρίες τοῦ Ἐπικούρου καί τῆς Σχολῆς του, προσχώρησαν στόν ἄκρατο ὑλισμό καί δέν παραδέχονταν πώς ὑπάρχει, οὔτε ψυχή, οὔτε ἄλλη ζωή μετά θάνατο. Τίς τέτοιες ἀντιλήψεις τίς βρίσκουμε διατυπωμένες στό βιβλίο τῆς Π. Δ. πού τιτλοφορεῖται «Ἐκκλησιαστής»[2].

Οἱ ἄνθρωποι δέν ξεχωρίζουν ἀπό τά ζῶα. Σέ τίποτα δέ διαφέρουν ἀπ' αὐτά. Ὅπως πεθαίνουν τά ζῶα, ἔτσι καί οἱ ἄνθρωποι. Ὅλα ἔγιναν ἀπό τό χῶμα κι ὅλα στό χῶμα πᾶνε (Ἐκκλ. 3, 18

---

1. Ἡ ἀντίληψη δηλαδή πώς ὑπάρχει ἕνας ἄλλος κόσμος, καλύτερος, ὅπου θά βροῦν δικαίωση οἱ ἀγαθοί καί δίκαιοι, γιατί ἡ σημερινή ζωή εἶναι προσωρινή καί ὅτι ἡ ἔννοια τῆς θεότητας εἶναι ἀλλιώτικη ἀπ' ὅ,τι φαντάζεται ὁ πολύς λαός. Ἡ προσδοκία μιᾶς καλύτερης ζωῆς ἀνάγεται στή μετά θάνατο ζωή καί ὄχι σέ τοῦτον τόν κόσμο.

2. Τό φυλλάδιο αὐτό συντάχτηκε ὕστερ' ἀπό τό 160. Ἄλλοι ὑποστηρίζουν πώς γράφτηκε γύρω στά 200. Ἄσχετα ἀπό τή χρονολόγησή του, εἶναι ἕνα ντοκουμέντο μεγάλης ἀξίας γιατί ἐκφράζει τίς διάφορες ἰδεολογικές - φιλοσοφικές ἀντιλήψεις μιᾶς μερίδας τῆς ἄρχουσας τάξης τῆς Παλαιστίνης στήν περίοδο τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς. Ἐκεῖνο ὅμως πού πρέπει νά τονιστεῖ εἶναι τοῦτο: Τό κείμενο πού ἔχουμε σήμερα δέν εἶναι τό πρωτόγραφο· ὄχι μόνο στήν ἀρχή καί τό τέλος του ἔγιναν προσθῆκες ἀπό τούς ραββίνους, ἀλλά συγχωνεύτηκαν σ' αὐτό καί δυό ἤ τρία ἄλλα φυλλάδια. Οἱ θεολόγοι ἀντίθετα παραδέχονται, πώς γράφτηκε στά χρόνια τοῦ Σολομώντα ἀπό κάποιο γιό τοῦ Δαβίδ ἤ ἀπό τόν Σολομώντα. Κανένας ὅμως σοβαρός κριτικός δέ δέχεται τήν ἄποψη αὐτή. Ἡ ἀραμαϊκή γλώσσα του καί οἱ ἰδέες του εἶναι ἀτράνταχτα πειστήρια, πώς συντάχτηκε στήν ἑλληνιστική ἐποχή. Ἐξάλλου ἡ περικοπή 4, 13 - 16 κάνει λόγο ἔμμεσα γιά τούς Λαγίδες καί ἡ περικοπή 9, 13 - 16 δείχνει πώς πρόκειται γιά τόν Ἀντίοχο, πού καταδίωξε τούς Ἰουδαίους πού σώθηκαν χάρη σέ κάποιο «φτωχό καί σοφό Ἰουδαῖο». Οἱ νεώτερες προσθῆκες ἤ παραποιήσεις τοῦ ἱερατείου εἶναι τοῦτες ἐδῶ: 2, 24b - 26· 3, 10 - 16· 5, 1 - 7· 6, 1 - 2· 8, 1 - 5· 8, 17· 9, 1 - 2· 10, 20· 11, 9b· 12, 1 καί πέρα. Ὁ τίτλος του στό ἑβραίικο εἶναι «Κοχέλεθ», ἀπό τό καχάλ = ἐκκλησία, συγκέντρωση. Ἄρα: Ἐκκλησιαστής = ὁ κήρυκας σέ θρησκευτική συγκέντρωση. Ὁ τίτλος αὐτός φυσικά εἶναι φτιαχτός, γιατί δέν πρόκειται οὔτε γιά ἑνιαῖο βιβλίο, οὔτε γιά κήρυγμα μέσα στίς Συναγωγές. Ἀργότερα, ὅταν διασκευάστηκε, πῆρε τή μορφή πού ἔχει σήμερα, γιά καθαρά προπαγανδιστικούς σκοπούς.

καὶ πέρα). Ποιός μπορεῖ νὰ ξέρει, ἂν αὐτὸ ποὺ δίνει ζωὴ στὸν ἄνθρωπο ἀνεβαίνει στὰ ἄνω (ὅταν πεθαίνει) κι αὐτὸ ποὺ δίνει ζωὴ στὰ ζῶα πηγαίνει πρὸς τὰ κάτω [1]; (Ἐκκλ. 3, 21).

Ἀλλὰ ὁ ἄγνωστός μας ὑλιστὴς Ἰουδαῖος προχωρεῖ ἀκόμα πιὸ πολύ, τονίζοντας πὼς δὲν ὑπάρχει ἄλλη ζωὴ καὶ πρέπει, ὅσο ζοῦμε, νὰ γευτοῦμε τὶς χαρές της:

> «Ποιό εἶναι τὸ κέρδος σὲ κεῖνον ποὺ ἐργάζεται ἀπ' ὅσα κοπιάζει φτιάχνοντας...; Ὅλα (οἱ θεοί) τὰ ἔκαναν καλὰ τὸ καθένα στὸν καιρό του καὶ τὸν κόσμο τὸν ἔκαναν ὅπως ἤθελαν, χωρὶς ὁ ἄνθρωπος νὰ μπορεῖ νὰ ἐξιχνιάσει ἀπ' τὴν ἀρχὴ ὥς τὸ τέλος τὰ ἔργα ποὺ ἔφτιαξαν (οἱ θεοί). Κατάλαβα πὼς δὲν ὑπάρχει ἄλλο καλό, παρὰ νὰ εὐφραίνεται κανένας καὶ νὰ κάνει ὅσο ζεῖ τὸ καλό. Καὶ ὅτι τὸ νὰ τρώει καὶ νὰ πίνει ὁ κάθε ἄνθρωπος, καθὼς καὶ ν' ἀπολαβαίνει κάθε καλὸ ἀπὸ τοὺς κόπους του, εἶναι χάρισμα τῶν Ἐλωχείμ.» (Ἐκκλ. 3, 9 - 13).

Καὶ παρακάτω:

> «Γι' αὐτὸ κ' ἐγὼ παινεύω τὴν καλοπέραση, γιατὶ ὁ ἄνθρωπος δὲν ἔχει τίποτα καλύτερο νὰ κάνει, παρὰ νὰ πίνει, νὰ τρώει καὶ νὰ εὐφραίνεται. Μόνο αὐτὴ ἡ ἀπόλαυση θὰ τοῦ μείνει ἀπὸ τοὺς κόπους του, ὅσο ζεῖ.» (Ἐκκλ. 8, 15).

Ἕνας ἄλλος ὅμως Ἰουδαῖος στοχαστής, ποὺ οἱ ἰδέες του συγχωνεύτηκαν ἀργότερα στὸ ἴδιο φυλλάδιο, ἦταν ἀπογοητευμένος ἀπὸ τὴ ζωὴ καὶ τὰ ἔβλεπε ὅλα μαῦρα καὶ σκοτεινά. Γι' αὐτὸν τὰ πάντα εἶναι «ματαιότης ματαιοτήτων». Αὐτὸς ἐκφράζει τὶς ἰδέες τῆς μερίδας ἐκείνης ἀπὸ τὴν ἄρχουσα τάξη, πού, ἐνῶ συμβιβάστηκε μὲ τοὺς καταχτητές, δὲν ἀπόλαψε τίποτα. Ὁ καιρὸς περνοῦσε καὶ οἱ καταπιέσεις μεγάλωναν. Οὔτε ἀπὸ τὸν Γιαχβὲ περιμένει τίποτα, οὔτε ἀπὸ κανέναν ἄλλον. Τὰ γράμματα καὶ τὰ βιβλία δὲν μπο-

---

1. Ἐδῶ γίνεται πολεμικὴ στὴ θεολογοῦσα ἐσχατολογία, ποὺ δέχονταν οὐρανό, παράδεισο κλπ. καὶ χώριζε τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὸν ἄλλο ὑλικὸ κόσμο.

ροῦσαν νὰ τὸν ἀνακουφίσουν. Τὸ ἐμπόριο πέρασε στὰ χέρια τῶν ξένων καὶ οἱ καταχτητὲς ἔπαιρναν τὴ μερίδα τοῦ λέοντος. Ἀπὸ πουθενὰ δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἐλπίδα. Ἡ ἑλληνομακεδονικὴ κατοχὴ φαίνονταν στὰ μάτια της αἰώνια. Γι' αὐτὸ ἡ μερίδα αὐτὴ ἔκλαιγε τὴ μοίρα της καὶ τό 'χε ρίξει στὸν παθητικὸ σκεπτικισμό:

> «Ματαιότης ματαιοτήτων, τὰ πάντα ματαιότης. Τί κερδίζει ὁ ἄνθρωπος, μοχθώντας καὶ κοπιάζοντας κάτω ἀπὸ τὸν ἥλιο; Κάθε γενεὰ χάνεται καὶ γενεὰ ἔρχεται, ἐνῶ ἡ γῆ μένει αἰώνια... Ὅλα τὰ πράγματα γίνονται μὲ κόπο, ποὺ δὲν μπορεῖ ὁ ἄνθρωπος νὰ ἐκφράσει (τὸ τί γίνεται γύρω του). Τὰ μάτια δὲ χορταίνουν βλέποντας καὶ τ' αὐτιὰ ν' ἀκοῦνε. Ὅ,τι ἔγινε (ὡς τὰ τώρα) θὰ γίνει πάλι καὶ ὅ,τι ἔχει συμβεῖ θὰ ξαναγίνει: Τίποτα τὸ νέο δὲν ὑπάρχει κάτω ἀπὸ τὸν ἥλιο.» (Ἐκκλ. 1, 2-4 καὶ 8-9).

Καὶ ἀλλοῦ:

> «Ὅσο κανεὶς εἶναι πιὸ σοφός, τόσο πιὸ πολὺ νοιώθει λύπη, γιατὶ στὴν πολλὴ σοφία ὑπάρχει πολλὴ λύπη. Ὅποιος μορφώνεται, νοιώθει πίκρα.» (Ἐκκλ. 1, 18).

Κι ἀκόμα, συνεχίζοντας τὴν ἀπαισιόδοξη ἀντίληψη γιὰ τὴ ματαιότητα τοῦ κόσμου, τονίζει:

> «Ἔφτιαξα πράματα μεγάλα. Ἔχτισα γιὰ τὸν ἑαυτό μου σπίτια. Ἔφτιαξα κήπους καὶ περιβόλια, φύτεψα μέσα σ' αὐτοὺς κάθε εἴδους δέντρα καρπερά. Ἔφτιαξα στέρνες μεγάλες, γιὰ νὰ ποτίζω τὸ ἄλσος... Ἀπόχτησα δούλους καὶ σκλάβους, καθὼς καὶ δούλους μέσα στὸ σπίτι μου, γιδοπρόβατα καὶ γελάδια πιὸ πολλὰ ἀπὸ κάθε ἄλλον πρὶν ἀπὸ μένα, ἀκόμα καὶ τραγουδιστὲς καὶ τραγουδίστριες εἶχα στὸ σπίτι μου καὶ μάζεψα πολὺ χρυσάφι καὶ ἀσήμι καὶ ἐκλεκτὰ κειμήλια... Ὅ,τι πόθησαν τὰ μάτια μου τὸ εἶχα, γεύτηκα ὅ,τι ἡ καρδιά μου ἤθελε, εὐφράνθηκα πολὺ κι αὐτὸ μόνο μοῦ ἔμεινε ἀπ' ὅλους τοὺς κόπους μου. Ὡστόσο παρατήρησα πὼς

ὅλα τὰ ἔργα μου καὶ ὅλοι οἱ κόποι μου εἶναι μάταια καὶ μοῦ ἔφεραν βαριεστισμό, γιατὶ κανένα κέρδος δὲν ἔχει κανείς...» (Ἐκκλ. 2, 4 - 11).

Ὑπῆρχαν ὅμως καὶ ἄλλοι στοχαστές, ποὺ ἔβλεπαν τὴ διαλεκτικὴ ἐξέλιξη τοῦ κόσμου. Οἱ γνῶμες καὶ οἱ ἀντιλήψεις ἑνὸς ἀπ' αὐτοὺς πέρασαν κι αὐτὲς στὸ βιβλίο τοῦ «Ἐκκλησιαστῆ»:

«Σ' ὅλα τὰ πράματα ὑπάρχει ὁ χρόνος. Καὶ κάθε πράμα κάτω ἀπὸ τὸν οὐρανὸ γίνεται στὸν καιρό του. Καὶ ἡ γέννηση καὶ ὁ θάνατος, γίνονται ὅταν ἔρθει ἡ ὥρα τους. Φυτεύουμε ὁρισμένη ἐποχὴ καὶ ξεριζώνουμε τὸ φυτεμένο χωράφι ὅταν ἔρθει ὁ καιρός... Ἔρχεται ἐποχὴ ποὺ χαλᾶμε καὶ ἐποχὴ ποὺ φτιάχνουμε, ποὺ κλαῖμε καὶ γελᾶμε, ποὺ πενθοῦμε καὶ χορεύουμε... Καιρὸς ποὺ ἀγκαλιάζουμε καὶ καιρὸς ποὺ ἀποχωριζόμαστε, καιρὸς ποὺ ἀποχτοῦμε καὶ καιρὸς ποὺ χάνουμε, καιρὸς ποὺ μαζεύουμε καὶ καιρὸς ποὺ σκορπᾶμε, καιρὸς ποὺ σκίζουμε καὶ καιρὸς ποὺ ράβουμε, καιρὸς ποὺ σιωποῦμε καὶ καιρὸς ποὺ μιλοῦμε, καιρὸς ποὺ ἀγαποῦμε καὶ καιρὸς ποὺ μισοῦμε, καιρὸς πολέμου καὶ καιρὸς εἰρήνης.» (Ἐκκλ. 3, 1 - 8).

Ὁ στοχαστὴς αὐτὸς βλέπει νὰ γίνεται ἀλλαγή, ἀλλὰ τὴν ἀλλαγὴ δὲν τὴ βλέπει ριζική, ὥστε νὰ ὑπάρχει κάτι νέο στὸν ὑλικὸ κόσμο (Ἐκκλ. 1, 9). Ἀπὸ τὶς τότε συνθῆκες δὲν μπορεῖ νὰ καταλάβει πῶς ἡ κοινωνία ἀλλάζει. Βλέπει μόνο τὴν ἐπιφάνεια καὶ ὄχι τὸ βάθος. Ἔχοντας ὑπ' ὄψη του τὶς παλιὲς παραδόσεις καὶ κρίνοντας τὰ τωρινὰ μὲ τὰ περασμένα, βγάζει τὸ συμπέρασμα πῶς μέσα στὴν κοινωνία δὲ γίνονται ριζικὲς ἀλλαγές. Δὲν εἶναι ὅμως ἀπίθανο, οἱ ἀντιφάσεις αὐτὲς νὰ μὴν εἶναι δικές του. Ἴσως οἱ γνῶμες του νὰ παραποιήθηκαν ἀπὸ τὸ ἱερατεῖο, γιὰ νὰ προσαρμοστοῦν στὸ ὅλο κείμενο, ὥστε νὰ χάσουν τὴν ἐπαναστατική τους διατύπωση.

Τὴν ὑλιστικὴ πολεμικὴ ἐνάντια στὸ γιαχβισμὸ ἦταν φυσικὸ νὰ τὴν ἀποκρούσει τὸ ἱερατεῖο μὲ μιὰ σειρὰ φυλλάδια, ποὺ, κατὰ τὴ γνώμη του, ἀνατρέπανε τὰ ὑλιστικὰ κηρύγματα καὶ κατοχύρωναν

τὴ γιαχβιστικὴ θεοκρατία. Τὰ φυλλάδια αὐτά, ἐξὸν ἀπὸ τὰ κείμενα τῆς προφητολογίας, εἶναι κυρίως οἱ Ψαλμοὶ[1] καὶ οἱ Παροι-

---

1. Οἱ «Ψαλμοὶ» στὴν παλιότερη μορφή τους ἦταν λατρειακὰ ἄσματα καὶ θρῆνοι τῆς φυλῆς, ποὺ εἶχαν τὴν καταγωγή τους ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ τοτεμισμοῦ. Τέτοια διασώθηκαν μερικά: «Σῶσε με ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ λεονταριοῦ καὶ ἄκουσε τὴ φωνή μου καὶ ἐλευθέρωσέ με ἀπὸ τὰ κέρατα τῶν μονόκερων ζώων.» (Ψαλ. 22, 21). Παλαιότερα ψέλνονταν ἀπὸ ὅλη τὴ φυλὴ μὲ χορούς καὶ παντομίμες καὶ συνοδεύονταν μὲ πρωτόγονα μουσικὰ ὄργανα (ντάμ-ντούμ, τρουμπέτες κλπ.). Ὅσο ὅμως περνοῦσε ὁ καιρός, ὄχι μόνο ἀλλάχτηκε τὸ περιεχόμενό τους, ἀλλὰ καὶ διασκευάστηκε, σύμφωνα μὲ τὶς γιαχβικὲς ἀντιλήψεις, παλιὲς καὶ νεώτερες. Γι' αὐτό, ἄλλοι Ψαλμοὶ ἀντανακλοῦν τὶς ἔμμετρες προσευχὲς καὶ χορευτικὲς συνήθειες τῶν Κενιτῶν - Ρεχαβιτῶν καὶ γενικὰ τῆς μωσαϊκῆς ἰσραηλιτικῆς παράδοσης κι ἄλλοι τὶς ἑβραίικες παραδόσεις. Ἂν ἀναλύσουμε τὸ περιεχόμενό τους, θὰ ἰδοῦμε πὼς πολλοὶ ἀντανακλοῦν ἀρχαιότατες παραδόσεις καὶ ἄλλοι νεώτερες καὶ νεώτατες (ἐποχὴ ἐξορίας καὶ ἑλληνιστική). Ὁ 23ος λ.χ. εἶναι παλαιότατος θρησκευτικὸς Ὕμνος τῆς προδαβιδικῆς ἐποχῆς, ὅταν ἐπικρατοῦσε ὁ πατριαρχικὸς κοινοτισμὸς καὶ ἡ χτηνοτροφία ἦταν ἡ βάση τῆς οἰκονομίας. Τὸ ἴδιο καὶ ὁ Ψαλμὸς 29, ποὺ ὅμως εἶναι ἀνακατεμένος καὶ μὲ στοιχεῖα νεώτερα. Οἱ Ψαλμοὶ πάλι 24 καὶ 63 εἶναι ἀπομεινάρια τῆς ἀρχαίας βουκολικῆς ποίησης, ἐνῶ μερικοὶ ἄλλοι, ὅπως οἱ 12, 14 καὶ 17, ἦταν τραγούδια ποὺ μὲ ἐπίχρισμα γιαχβικὸ - θεολογικὸ ἀντανακλοῦσαν τοὺς πόθους καὶ τοὺς καϋμοὺς τῶν λαϊκῶν μαζῶν. Κοντὰ σ' αὐτοὺς εἶναι καὶ μερικοὶ ἄλλοι, ποὺ κι αὐτοὶ εἶναι λαϊκὰ τραγούδια μὲ γιαχβικὴ ἀπόχρωση, καὶ περιγράφουν, ἀντανακλοῦν καὶ ἐκδηλώνουν τὸ βαρυγκόμισμα τῆς λαϊκῆς μάζας ἀπ' τὴ μεγάλη καὶ σκληρὴ καταπίεση καὶ ἐκμετάλλευση. Οἱ Ψαλμοὶ αὐτοὶ συντάχτηκαν οἱ πιὸ πολλοὶ στὰ πρὶν τὴν αἰχμαλωσία χρόνια, ἀλλὰ ἔφτασαν ὡς ἐμᾶς ἀλλαγμένοι κ' ἴσως τὸ γιαχβικὸ ἐπίχρισμά τους νὰ ἔχει πιὸ πολὺ τονιστεῖ στὰ ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἐξορία χρόνια. Ὅπως κι ἂν εἶναι, οἱ Ψαλμοὶ ποὺ πέρασαν στὴ Βίβλο καὶ μὲ τὴ μορφὴ ποὺ τελικὰ κωδικοποιήθηκαν, ἀνασυντάχτηκαν καὶ διασκευάστηκαν στὰ χρόνια 200 - 80 πρὶν τὴν ἀρχὴ τῆς χρονολογίας μας. (Βλ. **B. Duhm: Die Psalmenerklärt**, Τυβίγγη **1922[2]**, **R. Kittel: Die Psalmen übersetzt und erklärt, 1922[4]** καὶ Φιλιππίδη, Ἱστορ. θρησκ. Ἰσραήλ, σ. 230 - 237, ὅπου ἡ νεώτερη βιβλιογραφία). Οἱ σημερινοὶ Ψαλμοὶ χωρίζονται σὲ ὕ μ ν ο υ ς, ποὺ μερικοὶ ἔχουν καὶ πολιτικὸ περιεχόμενο (**Tehillim**), σὲ π ρ ο σ ε υ χ ὲ ς (**Tephilloth**) καὶ σὲ ψ α λ μ ω δ ί ε ς (**Miznor**). Ὅπως εἴπαμε ὅμως, στὰ πολὺ παλιὰ χρόνια οἱ περισσότεροι ἦταν θρῆνοι καὶ ὕμνοι τῆς φυλῆς - ὀρδῆς, ποὺ συνοδεύονταν μὲ χορούς, τύμπανα, τρουμπέτες κλπ. (Βλ. Β' Σαμ. **6, 5· 14, 16** καὶ **Causse, Les plus vieux chants de la Bible, 1926**).

μίες, ποὺ πέρασαν στὰ λεγόμενα ἁγιόγραφα (κετουμπὶμ) τῆς Π. Δ. Χρειάστηκε ν' ἀποθησαυριστοῦν ὅλες οἱ ἀρχαῖες καὶ νεώτερες προσευχὲς καὶ οἱ θρῆνοι ποὺ σχετίζονταν μὲ τὶς ἱεροτελεστίες καὶ τὴν παραγωγή, καθὼς καὶ ὅλη ἡ παλιὰ καὶ νέα ἱερατικὴ καὶ κοινωνικὴ γνωμολογία, γιὰ νὰ ὑπάρχουν μέσα στὶς Συναγωγὲς ἀναγνώσματα ποὺ νὰ κρατοῦν τὸ λαὸ πιστὸ στὸ γιαχβισμό. Ἔτσι, μὲ τοὺς Ψαλμοὺς καὶ τὶς Παροιμίες, γίνονταν μέσα στὶς Συναγωγὲς πολεμικὴ ἐνάντια στοὺς ἀντιγιαχβιστὲς καὶ ὑλιστές. Ἀπὸ τὰ κείμενα αὐτὰ μαθαίνουμε πὼς ὑπῆρχαν ὑλιστὲς (οἱ λεγόμενοι ἀσεβεῖς), ποὺ ἀρνούντανε τὴν ὕπαρξη τοῦ Γιαχβὲ καὶ πολεμοῦσαν τὶς θεοκρατικὲς διδασκαλίες τοῦ ἱερατείου. Αὐτοὶ φυσικὰ δὲν ἀναγνώριζαν, οὔτε τὸ Γιαχβέ, οὔτε τὰ προνόμια καὶ τὴ διδασκαλία τοῦ ἱερατείου. Φαίνεται ὅμως πὼς μὲ τὴν προπαγάνδα τους ἐπηρέαζαν μεγάλο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ καὶ γι' αὐτὸ οἱ γιαχβιστὲς ζητοῦσαν τὴ βοήθεια τοῦ ἴδιου τοῦ Γιαχβέ, γιὰ νὰ μπορέσουν νὰ ἐξουδετερώσουν τὰ κηρύγματα τῶν ὑλιστῶν:

> «Γιαχβέ, ὁδήγησέ με στὸ δρόμο τῆς δικαιοσύνης, ἐξαιτίας ποὺ ὑπάρχουν ἐχτροὶ (=ἄπιστοι), δεῖξε μου τὸ δρόμο ποὺ πρέπει ν' ἀκολουθήσω, γιατὶ στὸ στόμα αὐτουνῶν δὲν ὑπάρχει ἀλήθεια.» (Ψαλμ. 5, 8-9).

Οἱ ὑλιστές, κατὰ τὸ λέγειν τῶν ἀντιπάλων τους, κηρύχνανε:

> «Καὶ λένε (οἱ ἀσεβεῖς): τὰ ξέρει αὐτὰ ὁ θεὸς καὶ ὑπάρχει γ ν ώ σ η στὸν Ὕψιστο;» (Ψαλμ. 73, 11-12).

Ἀπαντώντας στὶς ὑλιστικὲς αὐτὲς ἀντιλήψεις, οἱ γιαχβιστὲς τονίζανε:

> «Μακάριος ἀνήρ, ὃς οὐκ ἐπορεύθη ἐν βουλῇ ἀσεβῶν καὶ ἐν ὁδῷ ἁμαρτωλῶν οὐκ ἔστη καὶ ἐπὶ καθέδρᾳ χλευαστῶν[1] οὐκ ἐκάθισεν.» (Ψαλμ. 1, 1).

1. Οἱ Ο' μεταφράζουν λ ο ι μ ῶ ν (=φθοροποιῶν)· ὁ Ἀκύλας ἔχει χ λ ε υ α σ τ ῶ ν, ὁ Σύμμαχος ἐ π ι θ ε τ ῶ ν (=προπαγανδιστῶν, απα-

Ἡ ἔννοια τοῦ Ψαλμοῦ αὐτοῦ εἶναι: «Καλότυχος ἐκεῖνος, ποὺ δὲν πηγαίνει στὶς συνελεύσεις τῶν ἀσεβῶν καὶ δὲν ἀκολουθεῖ τοὺς ἁμαρτωλοὺς καὶ δὲν πηγαίνει στὸ μέρος ποὺ ἔχουν τὴν ἕδρα τους οἱ ἄπιστοι.» Ἄρα, οἱ ἐλευθερόφρονες ἦταν πολλοὶ καὶ εἶχαν δικές τους σχολές.

Γιὰ νὰ πολεμήσουν ὅμως οἱ ραββίνοι ἀποτελεσματικὰ τὶς ὑλιστικὲς ἀντιλήψεις, παρουσίαζαν τοὺς ἐλευθερόφρονες γιὰ ἀπατεῶνες, ἄδικους, καταπιεστές, ξιπασμένους[1], ἀκόμα καὶ γιὰ ἄμυαλους καὶ ἀνόητους:

«Καὶ εἶπε ὁ ἄμυαλος: Δὲν ὑπάρχει θεός» (Ψαλμ. 14, 1 καὶ 53, 1).

Τὶς ἴδιες ἀντιλήψεις τὶς βρίσκουμε καὶ στὶς Παροιμίες[2]:

«Ὡς πότε, μωροί, θ' ἀγαπᾶτε τὴ μωρία καὶ οἱ χλευαστὲς

τεώνων). Ὁ Κ. Φριλίγγος μεταφράζει ἀ ν α μ π α ί χ τ η δ ω ν (βλ. Ψαλμοὶ τοῦ Δαβίδ, σελ. 24). Πρόκειται γιὰ κείνους ποὺ εἰρωνεύονταν καὶ ἐμπαίζανε τὰ δόγματα τοῦ γιαχβισμοῦ καὶ γενικὰ τὴ γιαχβικὴ κοσμοθεωρία.

1. Βλ. Ψαλμ. 10, 3· 12, 4· βλ. ἀκόμα καὶ 42, 3.

2. Ἐπίδραση αἰγυπτιακὴ στὴν ἰσραηλιτοϊουδαϊκὴ κοινωνικὴ ζωὴ μαρτυροῦν οἱ Παροιμίες. Ὅπως ἀπόδειξε ἡ νεώτερη κριτική, ἕνα μεγάλο μέρος τῶν Παροιμιῶν, ποὺ πέρασαν στὸν Κανόνα τῆς Π. Δ. σὰν ἔργο τοῦ Σολομώντα, εἶναι παράφραση παλαιοτάτων αἰγυπτιακῶν κανόνων ποὺ ἀφοροῦσαν τὶς παραγωγικὲς ἐργασίες καὶ βρέθηκαν τώρα τελευταῖα σὲ ἱερατικοὺς παπύρους καὶ δημοσιεύτηκαν στὰ 1923 ἀπὸ τὸ Budge (βλ. Φιλιππίδη, Ἱστορ. θρησκ. Ἰσραήλ, σελ. 257 καὶ πέρα). Εἶναι ἀλήθεια πὼς ὁ αἰγυπτιολόγος Erman ποὺ τὶς μετάφρασε στὰ γερμανικὰ (1924), ὑποστήριξε πὼς δὲν ὑπάρχει συνολικὴ ἐξάρτηση κι ἀκόμα πὼς ὅσες ἀπὸ τὶς Παροιμίες μοιάζουν στὸ περιεχόμενό τους μὲ τὶς παλαιότατες αἰγυπτιακές, αὐτὲς ἀντιγράφτηκαν ἀπὸ κάποιον Ἰουδαῖο, ποὺ ἔμεινε στὴν Αἴγυπτο στὰ χρόνια τῆς σαϊτικῆς ἢ περσικῆς κατοχῆς. Δὲν μποροῦμε ὅμως νὰ παραδεχτοῦμε τὴ γνώμη του γιὰ σωστὴ καὶ ἀκλόνητη, γιατὶ πολλὲς ἀπὸ τὶς Παροιμίες τῆς Βίβλου ἦταν ἠθικοὶ καὶ κοινωνικοὶ κανονισμοὶ ποὺ τοὺς ἔφεραν οἱ Ἰσραηλίτες τοῦ Μωυσῆ ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο μαζὶ μὲ τόσους ἄλλους πολεμικοὺς καὶ λατρειακοὺς θεσμοὺς καὶ καταγράφτηκαν στὰ ἱερατικὰ ἀρχεῖα τους (πηγὴ Μ). Ἐννοεῖται πώς, μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου, τροποποιήθηκαν ὅσες δὲν ταίριαζαν πιὰ μὲ τὶς νέες κοινωνικοοικονομικὲς σχέσεις ποὺ διαμορφώθηκαν. Μελέτη σχετικὴ δημοσίεψε καὶ ὁ H. Gressmann καὶ ὁ W. Oesterley (βλ. βιβλιοκρισία τοῦ Βέλλα, στὴ «Θεολογία» [1928], σελ. 344 - 345).

(=οἱ ὑλόφρονες) θὰ εὐχαριστιένται μὲ τοὺς χλευασμούς τους καὶ οἱ ἄμυαλοι θὰ μισοῦν τὴ σοφία (=τοῦ Γιαχβέ); Αὐτοὶ μίσησαν τὴ γνώση καὶ τὸ φόβο τοῦ Γιαχβὲ δὲν τονε λογαριάζουν.» (Παροιμ. 1, 22 - 23).

Ὅπως βλέπουμε, ἡ πάλη γιαχβιστῶν καὶ ἀντιγιαχβιστῶν ἔφτασε σὲ ὀξύτατο σημεῖο. Ὑπῆρχαν τώρα στοχαστὲς ποὺ ἀσκοῦσαν αὐστηρὴ κριτικὴ στὸ γιαχβισμὸ καὶ μὲ τὴν προπαγάνδα τους ἐπηρέαζαν πλατύτερα στρώματα τοῦ πληθυσμοῦ, πράμα ποὺ κλόνιζε τὴ θέση τοῦ ἱερατείου καὶ τῶν ὑποστηριχτῶν του. Κι ἀκόμα, ἡ τέτοια ἀνοιχτὴ πολεμικὴ ἐνάντια στὸν Γιαχβέ, ὡς ἕνα σημεῖο, ἐπηρέαζε καὶ τοὺς ἂμ - χαάρετς καὶ ξεσήκωνε τὰ μυαλά τους[1].

Φῶς φανερὸ λοιπόν, ὅτι ὑπῆρχε στὴν Ἰουδαία ἰσχυρὸ ὑλιστικὸ ρεῦμα στὰ τελευταῖα πρὶν τὴν αἰχμαλωσία χρόνια[2] καὶ ἰσχυρότατο στὰ κατοπινά. Ἡ ἰουδαϊκὴ καὶ ἰσραηλιτικὴ κοινωνία, μιὰ ποὺ ἀντίκρυσε τὰ ἴδια προβλήματα ποὺ ἀντίκρυσαν κ' οἱ ἄλλοι ἀρχαῖοι λαοί, δὲν μποροῦσε ν' ἀποτελέσει ἐξαίρεση καὶ νὰ μὴ βγάλει στοχαστὲς μὲ ἐλευθερόφρονες ἀντιλήψεις.

1. Οἱ γιαχβιστές, μπροστὰ στὸν κίνδυνο αὐτὸ καὶ γιὰ νὰ προλάβουν τὴν ἐπαναστατικοποίηση τοῦ ἂμ - χαάρετς, δίδασκαν πὼς ἡ τωρινὴ ἐπίγεια ζωὴ εἶναι προσωρινή, ἐνῶ ἡ μετὰ θάνατο εἶναι αἰώνια! Ἄρα, δὲν πρέπει νὰ δίνουμε σημασία σὲ ὅ,τι γίνεται ἐδῶ κάτω, ἀφοῦ ἡ ἀληθινὴ ζωὴ εἶναι ἡ ἄλλη! Τότε ὁ καθένας θ' ἀπολάψει ὅλα τ' ἀγαθά, ὅταν ἀκολουθεῖ τὶς ἐντολὲς τοῦ Γιαχβέ! Ἀπὸ τὸ Β' αἰώνα καὶ δῶθε οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας παραμόρφωσαν τὰ κηρύγματα τοῦ πρωτόγονου χριστιανισμοῦ καὶ στηρίχτηκαν στὰ παραπάνω δόγματα τῆς Βίβλου, γιὰ νὰ σπάσουν τὴν ἐπαναστατικότητα τῶν μαζῶν.

2. Ἐξὸν ἀπὸ τὶς παραπάνω παραπομπές, βλ. ἀκόμα: Ψαλμ. 31, 17 - 18· 36, 1 - 4· 37, 9 - 10, 19 - 21, 35· 60, 2 - 6· 73, 2 - 4· 119, 155· καὶ Παροιμ. 2, 22· 4, 19· 12, 6 - 7, 14 - 16· 15, 8 - 29· 18, 1 - 8· 19, 28 - 29.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΝΔΕΚΑΤΟ

Οἱ κοινωνικὲς τάξεις τῆς Ἰουδαίας στὰ προχριστιανικὰ χρόνια

Ὅσο περνοῦσαν τὰ χρόνια, τόσο ἡ ἀνισότητα μεγάλωνε στὴν Ἰουδαία καὶ ἡ ἀθλιότητα καὶ ἡ πείνα κρατοῦσαν σὲ ἀπόγνωση τὴ μεγάλη μάζα τοῦ πληθυσμοῦ.

Ἂν ρίξουμε μιὰ ματιὰ στὶς κοινωνικοοικονομικὲς σχέσεις τῆς Παλαιστίνης γενικὰ καὶ τῆς Ἰουδαίας εἰδικά, θὰ ἰδοῦμε πὼς στὰ χρόνια αὐτὰ ἡ οἰκονομία τῆς Παλαιστίνης περνοῦσε ἀξεπέραστη κρίση, γιατὶ μεγάλες μάζες τοῦ πληθυσμοῦ εἶχαν ἀπαθλιωθεῖ. Ὑπῆρχαν βέβαια μικροϊδιοχτῆτες καὶ νοικοκυραῖοι ἐπαγγελματίες, ποὺ ἀσχολούντανε μὲ τὴν ἁλιεία, τὴ μελισσοκομία, τὴν ἀμπελουργία, τὴ χτηνοτροφία κλπ., ἀλλά, ὅσο περνοῦσαν τὰ χρόνια, τόσο οἱ μικροϊδιοχτῆτες καὶ οἱ βιοτέχνες ξέπεφταν καὶ δυστυχοῦσαν. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ οἱ καταχτητὲς καὶ οἱ στρατοί τους ἔγδυναν καὶ ρήμαζαν τὴ χώρα καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη οἱ βαριοὶ φόροι καὶ οἱ κάθε λογῆς καταπιέσεις ἀπὸ τὴν ἄρχουσα τάξη ξεκλήριζαν τὸν πληθυσμό, ἅπλωναν τὴ δουλεία, ἐνίσχυαν τὴν πορνεία καί, παράλληλα, δημιουργοῦσαν ἄστεγους καὶ ἀχτήμονες — τὶς προλεταριακὲς μάζες —, ποὺ ἢ ἔπαιρναν τὰ βουνὰ ἢ κατέβαιναν στὶς πόλεις καὶ κυρίως στὴν Ἱερουσαλὴμ ψωμοζητώντας. Ἡ Γαλιλαία, ποὺ στὰ παλιὰ χρόνια ἦταν ὁ σιτοβολώνας τῆς Παλαιστίνης, εἶχε ρημαχτεῖ τώρα καὶ τὰ χωράφια καὶ τ᾿ ἀμπέλια της ἦταν ἰδιοχτησία τῶν μεγάλων ἀφεντάδων. Οἱ παλιὲς προστατευτικὲς διατάξεις ποὺ ἀναγράφονται στὰ βιβλικὰ κείμενα (Ἔξοδο, Δευτερονόμιο, Λευϊτικό), ἦταν νεκρὸ γράμμα καὶ ἡ ἐκμετάλλευση καὶ καταπίεση ἔπαιρναν ὅλο καὶ πιὸ σκληρὴ μορφή. Καὶ σὰ νὰ μὴν ἔφτανε ἡ πείνα καὶ ἡ ἀθλιότητα, μεγάλοι σεισμοί, ἀφορίες καὶ ἀρρώστιες, ἐπιδημικὲς καὶ

ἐνδημικές, μεγάλωσαν πιὸ πολὺ ἀκόμα τὸ κακό. Ἔτσι, ἀπὸ τὸν ὑποσιτισμό, τὴν ἀνέχεια, τὶς ἐξωτερικὲς εἰσβολές, τὶς ἀρρώστιες, τὶς καταπιέσεις, τὴν τρομοκρατία τῶν καταχτητῶν κλπ., μέσα στὶς φτωχὲς καὶ προλεταριακὲς μάζες τοῦ πληθυσμοῦ ἐμφανίστηκαν διάφορες ψυχικὲς ἀσθένειες, ποὺ μὲ τὴ σειρά τους ἔφεραν στὴν ἀπόγνωση μεγάλη μερίδα τοῦ λαοῦ. Οἱ ψυχοπαθεῖς στὸν Α´ χριστιανικὸ αἰώνα, ὅπως μᾶς πληροφοροῦν οἱ εὐαγγελικὲς πηγές, ἦταν πολλοὶ στὴν ὕπαιθρο καὶ στὶς πόλεις καὶ γι' αὐτὸ οἱ κάθε λογῆς ἀγύρτες ἔβρισκαν εὐνοϊκὸ ἔδαφος, γιὰ νὰ ἐμπορευτοῦν τὶς «θαυματουργικές» τους ἱκανότητες.

Μόνο στὴν Ἱερουσαλὴμ ἡ κατάσταση γιὰ τὰ μεσαῖα στρώματα ἤτανε κάπως καλύτερη, γιατὶ στὸ ἀναμεταξὺ εἶχαν δημιουργηθεῖ οἱ κατάλληλοι ὅροι γιὰ ν' ἀναπτυχτοῦν ὣς ἕνα σημεῖο τὸ ἀνταλλαχτικὸ ἐμπόριο καὶ ἡ βιοτεχνία. Ἂς μὴν ξεχνοῦμε πὼς ἡ Ἱερουσαλὴμ εἶχε ἕνα μεγάλο ἔσοδο ἀπὸ τὸ Ναό της. Μιὰ φορὰ τὸ χρόνο, τὸ Πάσχα, ἔρχονταν χιλιάδες προσκυνητὲς ἀπ' ὅλη τὴν Παλαιστίνη καὶ τὶς Ἰουδαϊκὲς Κοινότητες τοῦ ἐξωτερικοῦ κ' ἔτσι στὸ διάστημα αὐτὸ γίνονταν πολλὲς δουλειές. Ἔμπαινε δηλαδὴ χρῆμα πολὺ ἀπὸ εἰσφορές, δῶρα κλπ. Ἐξάλλου, εἶχαν κανονιστεῖ ὁρισμένα δοσίματα γιὰ τὸ Ναὸ καὶ τὸ ἱερατεῖο εἶχε κι αὐτὸ πολλὲς ἀπολαβὲς ἀπὸ τὰ εἰσοδήματα τῶν γεωργῶν κ' ἔπαιρνε καὶ σὲ εἶδος τὸ δέκατο ἀπὸ τοὺς χτηνοτρόφους. Ἡ Ἱερουσαλὴμ λοιπόν, μὲ τὶς διατάξεις τοῦ Δευτερονόμιου, εἶχε πάγια εἰσοδήματα ἀπὸ τὸ Ναό της, ποὺ χρησίμεψαν σὰν ἀποθεματικὸ κεφάλαιο γιὰ νὰ ἐνισχύσουν τὸ ἐμπόριο καὶ τὴ βιομηχανία. Μὰ οἱ πόλεμοι, οἱ ἐπιδρομὲς καὶ ἡ ρωμαϊκὴ κατάχτηση ἔφεραν πάλι τὴν πισωδρόμηση καὶ τὴ φτώχεια γιὰ τὰ μεγάλα στρώματα τοῦ πληθυσμοῦ καὶ μόνο ἡ πλουτοκρατία καὶ τὸ ἱερατεῖο θησαύριζαν καὶ καλοπερνοῦσαν. Ἔτσι, μέσα στὴν Ἱερουσαλὴμ συγκεντρώθηκε πολὺς κόσμος, ποὺ ἀποζοῦσε ἀπὸ τὴ ζητιανιά. Ὅπως μᾶς πληροφοροῦν οἱ εὐαγγελικὲς καὶ ἐξωβιβλικὲς πηγές, οἱ ἂμ-χαάρετς λέγονταν τώρα περιφρονητικὰ ἀπὸ τὴν ἰουδαϊκὴ πλουτοκρατία ὄ χ λ ο ς, ποὺ δὲν εἶχε ποῦ τὴν κεφαλὴν κλῖναι. Γενικὰ ὅμως ἡ ἀνέχεια καὶ ἡ δυστυχία χρόνο μὲ τὸ χρόνο ἁπλώνονταν σ' ὅλη τὴν Ἰουδαία καὶ οἱ φτωχοὶ (ἑβρ. Ἐβιωνίτες) ἀποτελοῦσαν τὴ μεγάλη πλειοψηφία τοῦ πληθυσμοῦ.

Ἡ κατάσταση αὐτὴ εἶχε τὸν ἀντίχτυπό της στὴν πολιτικὴ ζωή.

'Από τή μιά μεριά τό ἱερατεῖο εἶχε καταντήσει μιά κάστα ἀντιδραστική, πού, ἐξόν ἀπό λίγες ἐξαιρέσεις, δέν ἐνδιαφέρονταν πιά γιά τίποτα. Κοίταζε νά θησαυρίζει ἀπό τό Ναό καί νά τά ἔχει καλά, τόσο μέ τούς ξένους καταχτητές, ὅσο καί μέ τήν ἰουδαϊκή ἀριστοκρατία, πού τώρα ἦταν πανίσχυρη. Ὁ μωσαϊκός Νόμος εἶχε καταντήσει γιά τούς ἱερωμένους τῆς Ἱερουσαλήμ νεκρός τύπος. Ὁ Ναός εἶχε γίνει γι' αὐτούς, ὅπως μᾶς πληροφοροῦν οἱ εὐαγγελικές πηγές, οἶκος ἐμπορίου. Γι' αὐτό εἶχαν προκαλέσει, ὄχι μόνο τό μίσος τῶν ἄμ - χαάρετς, ἀλλά καί τῆς μεσαίας τάξης, τῶν βιοτεχνῶν, τῶν μπακάληδων, τῶν μικρεμπόρων καί γενικά τῶν νοικοκυραίων, πού ζημιώνονταν, ὄχι μόνο ἀπό τήν πολιτική πού ἀκολουθοῦσε ἡ ἰουδαϊκή πλουτοκρατία, ἀλλά καί ἀπό τήν ταχτική πού τηροῦσε τό ἱερατεῖο μέσα καί ἔξω ἀπό τό Ναό. 'Από τήν αἰτία αὐτή, ἀνασυντάχτηκε ἡ ὀργάνωση τῶν 'Ασιδαίων. Οἱ παλιές ἀναμνήσεις τοῦ ἀνταρτοπόλεμου καί ἡ ἔνδοξη πρώτη περίοδος τῆς ἐποχῆς τῶν Μακκαβαίων, τροφοδοτοῦσαν τόν ἀπομονωτισμό τῶν μεσαίων στρωμάτων, πού χρόνο μέ τό χρόνο ἔβλεπαν νά χειροτερεύει ἡ κατάσταση καί νά κλονίζεται ἡ οἰκονομική τους θέση. Μέσα λοιπόν ἀπό τήν τάξη αὐτή βγῆκαν οἱ νέοι «πατριῶτες», πού ὀργανώθηκαν σέ κόμμα μέ τό ὄνομα Φαρισαῖοι[1]. Κοντά ἕξη χιλιάδες ἀνήκανε στήν ὀργάνωση αὐτή, ἀριθμός πολύ σημαντικός. Γι' αὐτό ἀποχτήσανε δύναμη μεγάλη καί ἐπηρέαζαν γιά πολλά χρόνια τήν πολιτική ζωή τῆς 'Ιουδαίας. 'Επειδή ἦταν ἀδιάλλαχτοι καί ἐχτρεύονταν καί μισοῦσαν τόν ἄλλο κόσμο πού δέν τούς ἀκολουθοῦσε, τούς λέγανε οἱ ἀντίπαλοί τους εἰρωνικά π ε - ρ ι σ α γ ι ά (στήν ἀραμαϊκή διάλεχτο π α ρ ο υ σ ε ί μ), πού θά πεῖ: ἀποχωρισμένοι. Αὐτοί ὅμως αὐτοτιτλοφορούντανε χ α μ - π α ι ρ ε ί μ (=ἑταῖροι, συνάδελφοι).

Μιά πού τό ἱερατεῖο ἦταν ἀδιάφορο μπροστά στά πολιτικοκοινωνικά προβλήματα τῆς 'Ιουδαίας καί συνεργάζονταν μέ τήν ἰουδαϊκή ἀριστοκρατία καί τόν ξένο καταχτητή, οἱ Φαρισαῖοι — ὅπως στόν παλιό καιρό οἱ Προφῆτες — βάλθηκαν νά ἀνασυντάξουν τήν 'Ιουδαϊκή Πολιτεία καί νά ἀναδιοργανώσουν τήν ἰουδαϊκή κοινωνία πάνω στίς παλιές θεοκρατικές βάσεις τῆς μωσαϊκῆς πα-

1. Βλ. 'Ιώσηπ. 'Ιουδ. ἀρχ. XIII, 12, 2 καί 'Ιουδ. πόλ. Α, 3, 5.

ράδοσης. Ἔχοντας ὑπ' ὄψη τὴν περασμένη ἰσραηλιτοϊουδαϊκὴ ἱστορία τῆς προαιχμαλωσιακῆς ἐποχῆς καὶ τὴν πρόσφατη ἱστορία τῶν μακκαβαιικῶν χρόνων, πίστευαν πὼς ἡ αἰτία τοῦ κακοῦ εἶναι ἡ ἀμορφωσιὰ τοῦ ἰουδαϊκοῦ λαοῦ καὶ παράλληλα ἡ ἐγκατάλειψη τοῦ ὀρθόδοξου γιαχβισμοῦ ἀπὸ τὴν ἀριστοκρατία. Οἱ Ἰουδαῖοι καὶ οἱ Ἰσραηλίτες, λέγανε, μεγαλούργησαν μόνο ὅταν ἦταν πιστοὶ τηρητὲς τοῦ μωσαϊκοῦ Νόμου καὶ φανατικοὶ λάτρες τοῦ Γιαχβέ· ἐνῶ, ὅταν παραβήκανε τὶς ἐντολές του, σκλαβώθηκαν καὶ καταστράφηκαν. Καὶ γιὰ νὰ στερεώσουν πιὸ πολὺ τὴν ἀλληλεγγύη τους καὶ νὰ τραβήξουν μαζί τους καὶ ἄλλα στρώματα τοῦ πληθυσμοῦ, συμπλήρωσαν τὴ μωσαϊκὴ παράδοση μὲ τὴ διδασκαλία, ὅτι: οἱ νεκροὶ θ' ἀναστηθοῦν ἀπὸ τὸ Γιαχβέ[1]· καὶ τότε θὰ τιμωρηθοῦν οἱ φταῖχτες καὶ θὰ ζήσουν καλὰ ὅσοι ἀγωνίστηκαν γιὰ τὴν ἐπικράτηση τοῦ γιαχβισμοῦ.

Φυσικά, γιὰ νὰ μποροῦν νὰ διαδώσουν τὶς τέτοιες ἰδέες τους, ἡ ὀργάνωσή τους χρειάζονταν καὶ τοὺς θεωρητικοὺς ἡγέτες, ποὺ θὰ μποροῦσαν ν' ἀναμετρηθοῦν μὲ τὸ ἱερατεῖο, νὰ ξεσκεπάζουν τὴν ἀμορφωσιὰ καὶ τὰ παραστρατήματά του. Ἔτσι, μέσα ἀπὸ τὴν ὀργάνωση τῶν Φαρισαίων βγῆκαν οἱ Διδάσκαλοι (ραββὶ)[2] καὶ οἱ Γραμματεῖς (Sopherim)[3], ποὺ ἀναπτύξανε στὰ τελευταῖα προχριστιανικὰ χρόνια μεγάλη δράση.

Γενικά, ἡ ὀργάνωση τῶν Φαρισαίων ἔπαιξε σπουδαῖο ρόλο στὰ χρόνια αὐτὰ καὶ εἶχε τέτοια δύναμη, ποὺ τὴν ὑπολογίζαν, ὄχι μόνο τὸ ἱερατεῖο, ἀλλὰ καὶ ἡ ἰουδαϊκὴ ἀριστοκρατία καὶ οἱ τοπάρχες τῆς Παλαιστίνης.

---

1. Ἡ διδασκαλία αὐτὴ ἔπιανε. Ὁ Ἰώσηπος μᾶς πληροφορεῖ (Ἰουδ. ἀρχ. XVII, 2, 4) πὼς οἱ Φαρισαῖοι κατάφεραν νὰ πάρουν μὲ τὸ μέρος τους ἕναν εὐνοῦχο τοῦ Ἡρώδη, τάζοντάς του πὼς ὁ ἀναμενόμενος Μεσσίας θὰ τοῦ ξαναδώσει τὴ σεξουαλική του δύναμη. Φυσικά, ἀφοῦ ὁ Γιαχβὲ ἀνάσταινε νεκρούς, μποροῦσε ν' ἀναστήσει καὶ τὴ νεκρωμένη σάρκα τοῦ κάθε εὐνούχου!

2. Ραββὶ ἀρχικὰ κατὰ λέξη σήμαινε μεγάλε μου. Ἦταν δηλαδὴ τιμητικὸς τίτλος, σιγὰ-σιγὰ ὅμως πῆρε τὴ σημασία δάσκαλος, μορφωμένος, σοφός.

3. Γραμματεῖς = οἱ ἐξηγητὲς καὶ γνῶστες τοῦ μωσαϊκοῦ Νόμου. Λέγονταν καὶ Νομοδιδάσκαλοι.

Στὰ χρόνια αὐτὰ καὶ οἱ Συναγωγὲς ὀργανώθηκαν πάνω σὲ ἄλλες βάσεις καὶ πῆραν καὶ πολιτικὴ μορφή. Οἱ Φαρισαῖοι καὶ οἱ Γραμματεῖς, μὲ τὴν ἐπιρροὴ ποὺ εἶχαν μέσα σ' αὐτές, ὄχι μόνο ἐξηγούσανε τὸ μωσαϊκὸ Νόμο, ἀλλὰ καὶ χρησιμοποιοῦσαν τὶς Συναγωγὲς γιὰ τὴν πολιτικὴ διαπαιδαγώγηση τῶν μαζῶν. Ἔγιναν λοιπὸν κέντρα, ὅπου οἱ Φαρισαῖοι καὶ οἱ Γραμματεῖς ἀνταλλάζανε σκέψεις πάνω στὰ τρέχοντα πολιτικὰ καὶ κοινωνικὰ ζητήματα κ' ἔπαιρναν τὶς ἀνάλογες ἀποφάσεις.

Ἐξετάζοντας κανεὶς τὴ δράση καὶ τὴν ἰδεολογία τῶν Φαρισαίων, δὲν μπορεῖ νὰ βγάλει τὸ συμπέρασμα πὼς ἦταν τὸ προοδευτικὸ κόμμα τῆς Παλαιστίνης στὰ χρόνια αὐτά. Ὅσο κι ἂν ἦταν θανάσιμοι ἐχτροὶ τῆς ἰουδαϊκῆς ὀλιγαρχίας, δὲ στάθηκαν καὶ φίλοι καὶ προστάτες τοῦ ἰουδαϊκοῦ λαοῦ. Ἴσα - ἴσα πού, μὲ τὸ στεῖρο δογματισμό τους καὶ τὴν προσήλωσή τους στὴ μωσαϊκὴ παράδοση, ἐμπόδιζαν τὶς λαϊκὲς μάζες νὰ ξεσηκωθοῦν καὶ νὰ σπάσουν τὰ δεσμά τους. Ἑρμηνεύοντας μὲ στενὸ καὶ ἄγονο πνεῦμα τὸ μωσαϊκὸ Νόμο καὶ προσηλωμένοι μὲ φανατισμὸ στὴν τυπολατρεία, κρατοῦσαν ἕνα μεγάλο μέρος τοῦ λαοῦ στὴν ἀπομόνωση ἀπὸ τὸν ἄλλο κόσμο καὶ τὸ τροφοδοτοῦσαν μὲ φαντασιοπληξίες τῆς χειρότερης μορφῆς. Ὁ πατριωτισμός τους ἦταν τὸ πρόσχημα γιὰ νὰ ἐκμεταλλεύονται τὶς λαϊκὲς μάζες καὶ γιὰ νὰ μποροῦν ν' ἀντιπολιτεύονται τὴν ἰουδαϊκὴ ἀριστοκρατία. Ἦταν ὑ π ο κ ρ ι τ έ ς, ὅπως σωστὰ τοὺς χαρακτήρισαν οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Ναζωραίου· καὶ γι' αὐτὸ στάθηκαν οἱ χειρότεροι ἐχτροὶ τῶν λαϊκῶν μαζῶν σὲ κάθε ὁμαδικὴ προσπάθεια τοῦ ἅμ - χαάρετς νὰ σπάσει τὰ δεσμά του.

Ἀντίπαλοί τους στὰ χρόνια αὐτὰ ἦταν οἱ Σαδδουκαῖοι, ποὺ ἀποτελοῦσαν τὴν ἰουδαϊκὴ ἀριστοκρατία. Αὐτοὶ δὲν πίστευαν πὼς ὁ ἰουδαϊκὸς λαὸς μποροῦσε νὰ τὰ βάλει μὲ τὶς μεγάλες αὐτοκρατορίες. Γι' αὐτό, οὔτε τὸν ὀρθόδοξο γιαχβισμὸ παραδέχονταν, οὔτε καὶ ἐνδιαφέρονταν γιὰ τὸ μωσαϊκὸ Νόμο. Ἦταν ἐλευθερόφρονες καὶ ὑλιστὲς καὶ κοίταζαν νὰ ἐξυπηρετήσουν τὰ συμφέροντά τους. Δὲν μποροῦσαν ὅμως καὶ νὰ περιορίσουν τὴ δράση τῶν Φαρισαίων, νὰ κλείσουν τὶς Συναγωγὲς καὶ νὰ ἐμποδίσουν τὴν προπαγάνδα τῶν Γραμματέων, γιατί, ὅπως εἴπαμε, οἱ Φαρισαῖοι ἦταν ὀργανωμένοι καὶ ἐπηρέαζαν μεγάλες μάζες τοῦ πληθυσμοῦ. Ἐξάλλου, οἱ Σαδδουκαῖοι τὰ κατάφεραν, ὥστε τὸ παλιὸ Συμβούλιο ν' ἀνασυνταχτεῖ

πάνω σὲ νέες βάσεις καὶ νὰ διαμορφωθεῖ ἕνα ἄλλο ἀντιπροσωπευτικὸ Σῶμα, τὸ Σ υ ν έ δ ρ ι ο (Σαχενδρὶν) κ᾽ ἔτσι, σ᾽ αὐτὸ ποὺ ἀσκοῦσε οὐσιαστικὰ τὴ δικαστικὴ καὶ ἐκτελεστικὴ ἐξουσία, νὰ ἔχουν τὴν πλειοψηφία.

Ἀπὸ τὸ τέλος μάλιστα τῆς μακκαβαιικῆς ἐποχῆς, οἱ ἀρχιερεῖς ἐκλέγονταν ἀπὸ τὴν τάξη τῶν Σαδδουκαίων, ποὺ σημαίνει πὼς εἶχαν τὸ ἀνώτατο ἱερατεῖο ὄργανό τους.

Ἔχοντας λοιπὸν τὸ ἀνώτατο ἀξίωμα τῆς ἀρχιερωσύνης στὰ χέρια τους, ἔμμεσα μποροῦσαν ν᾽ ἀντιδροῦν στὴ διδασκαλία τῶν Φαρισαίων, γιατὶ οἱ θεωρίες τους εἶχαν τὴν ἔγκριση τοῦ ἀρχιερέα. Γι᾽ αὐτὸ προπαγανδίζανε τὶς ἰδέες τους ἀνοιχτά, τονίζοντας πὼς πρέπει νὰ κάνουμε τὸ καλὸ γιὰ τὸ καλὸ καὶ ὄχι γιατὶ τὸ γράφει ὁ μωσαϊκὸς Νόμος. Κι ἀκόμα, πολεμώντας τὸ δόγμα τῶν Φαρισαίων γιὰ τὴν ἀνάσταση τῶν νεκρῶν, λέγανε πὼς μετὰ τὸ θάνατο δὲν ὑπάρχει ζωὴ καὶ συνακόλουθα δὲν μπορεῖ κανένας νεκρὸς ν᾽ ἀναστηθεῖ.

Ἀνάμεσα στὶς δυὸ αὐτὲς παρατάξεις, ποὺ ἀνήκανε στὴν ἴδια τάξη (γιατί, ὅσο κι ἂν οἱ Φαρισαῖοι προέρχονταν ἀπὸ τὰ μεσαῖα στρώματα τοῦ πληθυσμοῦ, δὲν ἀποτελοῦσαν ξεχωριστὴ τάξη, ἀλλὰ κόμμα ποὺ ἀντιπολιτεύονταν τοὺς Σαδδουκαίους), βρίσκονταν οἱ λαϊκὲς μάζες. Βέβαια δὲν ἦταν ὀργανωμένες σὲ ξεχωριστὸ κόμμα κ᾽ ἕνα μεγάλο μέρος ἐπηρεάζονταν ἀπὸ τοὺς Φαρισαίους. Ὡστόσο, μέσα στὴ διάρθρωση τῆς ἰουδαϊκῆς κοινωνίας ἀποτελοῦσαν χωριστὴ τάξη, ποὺ καταπιέζονταν καὶ ἀπὸ τὴν ἰουδαϊκὴ ἀριστοκρατία καὶ ἀπὸ τὰ μεσαῖα στρώματα.

Ὅσο κι ἂν οἱ ἂμ - χαάρετς δὲν εἶχαν πολιτικὰ δικαιώματα καὶ δὲν ἔπαιρναν μέρος στὴ δημόσια ζωή, μὲ τὸν ὄγκο τους καὶ τὶς ἐξεγέρσεις τους ἐπηρέαζαν τὶς ἀνώτερες τάξεις, γιατὶ ἦταν ὑποχρεωμένες νὰ προλαβαίνουν τὶς ἐπαναστατικὲς ἐκδηλώσεις τῆς λαϊκῆς μάζας.

Πρέπει ἀκόμα νὰ σημειώσουμε, πὼς οἱ ἂμ - χαάρετς δὲν ἦταν πιστοὶ τηρητὲς τοῦ μωσαϊκοῦ Νόμου. Ἡ φτώχεια καὶ ἡ δυστυχία κι ἀκόμα ἡ συναναστροφή τους μὲ τὶς ἄλλες ἀλλόφυλες λαϊκὲς μάζες, τοὺς ἔκαναν ἀδιάφορους ἀπέναντι στὸ λατρειακὸ τυπικὸ τῆς μωσαϊκῆς θρησκείας. Γι᾽ αὐτό, στὰ τελευταῖα προχριστιανικὰ χρόνια οἱ ραββῖνοι καὶ οἱ Φαρισαῖοι μισοῦσαν τὶς λαϊκὲς μάζες, κα-

τηγορώντας τες πώς παραβαίνανε τίς μωσαϊκές διατάξεις[1] καί, ξεκινώντας ἀπό τήν ἀντίληψη αὐτή, ἀπαγορεύανε στήν «καλή» κοινωνία νά συναναστρέφεται τόν ἄμ-χαάρετς.

Κοντά στό νοῦ λοιπόν πώς οἱ λαϊκές μάζες διαφορετικά ἀντιλαμβάνονταν στά χρόνια αὐτά τό γιαχβισμό καί περίμεναν κάποια ἀλλαγή, πού θά καλυτέρευε τή θέση τους καί θά τούς ἀνακούφιζε ἀπό τή φτώχεια καί τή δυστυχία. Δέν ἔμεναν ὅμως καί μέ σταυρωμένα τά χέρια, ὅπως τούς δίδασκαν οἱ Φαρισαῖοι. Πρέπει νά σημειώσουμε μάλιστα, πώς ἀπό τή ρωμαϊκή κατοχή, πού ρήμαξε ὅλη τήν Ἰουδαία καί γενικά τήν Παλαιστίνη, ἐμφανίστηκαν ἐπαναστατικές ὁμάδες, ὄχι μόνο μέσα στήν Ἱερουσαλήμ, ἀλλά καί στίς ἀγροτικές περιοχές καί κυρίως στή Γαλιλαία.

Ἀπό τή μιά μεριά σχηματίστηκε μιά νέα ὀργάνωση, πού οἱ ὀπαδοί της τιτλοφορήθηκαν Ζηλωτές (ἑβρ. Καναΐμ καί ἀραμαϊκά Καναναγιά). Πολύ πιθανό ἡ ὀργάνωση αὐτή νά ἱδρύθηκε ἀπό τούς Φαρισαίους, ἀλλά ἀργότερα, στήν ἀρχή τῆς χρονολογίας μας, ὁ Ἰούδας ὁ Γαλιλαῖος καί ὁ Σαδδούκ ὁ Φαρισαῖος ἔγιναν ἀρχηγοί της καί ἀπό τότε χωρίστηκε ἀπό τούς Φαρισαίους καί ἐξελίχτηκε σέ τρομοκρατική πατριωτική ὁμάδα. Ἔργο της ἦταν νά σκοτώνουν τούς πράκτορες τῶν Ρωμαίων καί τούς ἐχτρούς τοῦ ἰουδαϊκοῦ λαοῦ. Παρουσιάζονταν στήν Ἱερουσαλήμ καί στήν Παλαιστίνη οἱ πιό ὀρθόδοξοι καί φανατικοί ὑπερασπιστές τῆς γιαχβικῆς παράδοσης καί τῆς ἰουδαϊκῆς πατρίδας. Ἐπειδή ὅμως ἡ φτώχεια, ἡ καταπίεση καί ἡ δυστυχία ὅλο καί ἁπλώνονταν καί ἀπό τούς μικροαγρότες καί μικροεπιχειρηματίες πολλοί ξέπεφταν στήν τάξη τῶν προλεταρίων, δέν ἄργησε νά φανεῖ νέα ὀργάνωση, πού ἔργο της ἦταν ἡ συνωμοτική τρομοκρατία. Οἱ νέοι αὐτοί πατριῶτες λέγονταν Σικάριοι (ἀπό τό ἑβραϊκό σίκα = μικρό μαχαίρι). Ἐργά-

1. Δέν ἀπάγγελναν τήν καθημερινή προσευχή τή λεγόμενη shema, δέ φοροῦσαν φυλαχτά (Thephillin), δέν κρεμοῦσαν κάποια λατρειακά σημάδια στήν πόρτα τοῦ σπιτιοῦ τους — τή mezura, δέ δίδασκαν στά παιδιά τους τό μωσαϊκό Νόμο. Γι' αὐτό οἱ Γραμματεῖς καί οἱ Φαρισαῖοι ἀποκαλούσανε τούς ἄμ-χαάρετς ἀκάθαρτους καί αὐτά ἀκόμα τά ροῦχα πού φοροῦσαν τά θεωροῦσαν midras (=ἀκάθαρτα). Οἱ Φαρισαῖοι ἐκδηλώνοντας τήν περιφρόνηση καί τό μίσος τους ἐνάντια στόν ἄμ-χαάρετς, λέγανε: «... ὁ ὄχλος οὗτος ὁ μή γινώσκων τόν Νόμον ἐπικατάρατοί εἰσι.» (Ἰωάν. 7, 48-49).

ζονταν μυστικά, χώνονταν παντοῦ καί, μιὰ ποὺ δὲν μποροῦσαν νὰ ὁπλιστοῦν καὶ νὰ ὀργανώσουν ἐπαναστατικὴ ἐξέγερση, εἶχαν κρυμμένο στὰ ροῦχα τους ἕνα μικρὸ στιλέτο καὶ στὶς μεγάλες λατρειακὲς συγκεντρώσεις, στὶς τελετές, στὶς ἀπόκεντρες συνοικίες, σκότωναν τοὺς προδότες καὶ τοὺς καταπιεστὲς καὶ γδύστες τῆς φτωχολογιᾶς.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πάλι μεριά, στὶς ἀγροτικὲς περιοχὲς πολλοὶ ὀργανώθηκαν σὲ ἀνταρτικὲς ὁμάδες, ποὺ κατέβαιναν στὸν κάμπο καὶ στὶς πόλεις καὶ ἅρπαχναν τὸ βιὸς τῶν πλουσίων καὶ πολλὲς φορὲς σκότωναν τοὺς μεγάλους γαιοχτήμονες καὶ τοὺς ἀριστοκράτες. Ἔτσι, ἀπὸ τοὺς Ἐβιωνίτες (=φτωχολογιὰ) τῆς Παλαιστίνης σχηματίστηκαν οἱ ὁμάδες αὐτές, ποὺ ἔπαιξαν ἐξαιρετικὸ ρόλο σ' ὅλους τοὺς πατριωτικοὺς πολέμους ἐνάντια στοὺς Ρωμαίους κατὰ τὴν προχριστιανικὴ καὶ μεταχριστιανικὴ ἐποχή, γράφοντας μὲ τὸ αἷμα καὶ τοὺς ἡρωισμούς τους τὶς πιὸ ἔνδοξες σελίδες τῆς ἰουδαϊκῆς ἱστορίας.

Ἐξὸν ὅμως ἀπὸ τοὺς Γραμματεῖς καὶ τοὺς Φαρισαίους, ποὺ παρουσιάζονταν ὀρθόδοξοι θεματοφύλακες τῆς μωσαϊκῆς θρησκείας, ἐνῶ στὴν πραγματικότητα ἦταν ὑποκριτὲς καὶ ἀντιδραστικοί, ὑπῆρχαν καὶ μερικοὶ ἄλλοι. Αὐτοὶ ἦταν οἱ Ναζηραῖοι [1], οἱ ἀφοσιωμένοι νύχτα καὶ μέρα στὸν Γιαχβέ. Ἦταν βαρεμένοι ἀπὸ τυφλὴ θρησκοληψία καὶ λάτρευαν τὸν Γιαχβὲ σύμφωνα μ' ὅλους τοὺς τύπους. Μὰ μόνο γιὰ τὸ τυπικὸ τῆς γιαχβικῆς θρησκείας ἐνδιαφέρονταν. Ἡ ὁμάδα αὐτὴ ἦταν τὰ σκύβαλα τῆς ἰουδαϊκῆς κοινωνίας, ποὺ παράτησαν κάθε εἴδους δράση καί, ἀφοσιωμένοι στὴ γιαχβικὴ λατρεία, περίμεναν νὰ σωθοῦν ἐφαρμόζοντας πιστὰ καὶ μὲ φανατισμὸ ὅλους τοὺς λατρειακοὺς τύπους τοῦ παλιοῦ γιαχβισμοῦ. Ἂν καὶ οἱ Ναζηραῖοι νόμιζαν καὶ πίστευαν πὼς ἦταν οἱ γνήσιοι συνεχιστὲς τοῦ ὀρθόδοξου γιαχβισμοῦ τῶν Ρεχαβιτῶν, στὴν πραγματικότητα ὅμως ἦταν ἡ γελοιογραφία του. Οἱ Ρεχαβίτες ἔδιναν ἐπαναστατικὸ περιεχόμενο στὸ γιαχβισμὸ καὶ ἔγραψαν μὲ τοὺς ἀγῶνες τους ἡρωικὲς σελίδες στὴν κοινωνικὴ ἱστορία τοῦ Ἰσραήλ, ἐνῶ οἱ Ναζηραῖοι παραμόρφωσαν ὁλότελα τὸ γιαχβισμὸ καὶ τὸν

---

1. Σημειώνω πὼς τὸ Ναζωραῖος, τὸ γνωστὸ παρόνομα τοῦ Ἰησοῦ, δὲν ἔχει καμιὰ σχέση μὲ τὸ Ναζηραῖος.

μετέβαλαν σὲ παθητικὴ ἰδεολογία, ποὺ ἀνέχονταν κάθε εἴδους καταπίεση καὶ ἐκμετάλλευση.

Μιὰ ἄλλη ὁμάδα, συγγενικὴ μὲ τοὺς Ναζηραίους, ἀλλὰ ποὺ μὲ ἄλλο τρόπο ἀντίκρυσε τὴν ἠθική, πολιτικὴ καὶ οἰκονομικὴ κρίση τῆς Ἰουδαίας στὰ δύσκολα αὐτὰ χρόνια, ἦταν οἱ Ἐσσαῖοι ἢ Ἐσσηνοί. Αὐτοὶ ἦταν κάμποσες χιλιάδες καὶ ζοῦσαν κοινοβιακὰ σὲ κάποιαν ἀπόμερη ἄκρη τῆς Νότιας Ἰουδαίας[1]. Ἀπογοητευμένοι καὶ ἀπὸ τοὺς Φαρισαίους καὶ ἀπὸ τοὺς ἱερεῖς καὶ ἀπὸ τοὺς Σαδδουκαίους, παράτησαν κάθε πολιτικὴ ἢ ἄλλη δράση καὶ συγκεντρώθηκαν σὲ μιὰ ἀγροτικὴ περιοχή, ὅπου ἐφάρμοσαν ἕνα εἶδος ἀρχέγονου κοινοτισμοῦ. Οἱ ἀρχές τους στηρίζονταν ἀποκλειστικὰ στὶς μωσαϊκὲς παραδόσεις τῆς πρώτης περιόδου. Γι' αὐτὸ δέχονταν μόνο ὁρισμένες διατάξεις ἀπὸ τὴν Πεντάτευχο.

Ὅσο ὅμως κι ἂν ἡ Κοινότητα τῶν Ἐσσαίων ὀργανώθηκε πάνω στὶς βάσεις τοῦ πατριαρχικοῦ κοινοτισμοῦ τῆς προδαβιδικῆς ἐποχῆς, δὲν μπόρεσε νὰ δώσει λύσεις στὸ κοινωνικὸ πρόβλημα, γιατὶ ἡ ἰδεολογία τῆς ὁμάδας αὐτῆς ἦταν ἰδεολογία φυγῆς καὶ ὄχι δράσης.

Μέσα στὴν ἱστορία τῶν λαῶν προοδευτικὸ ρόλο παίζουν ἐκεῖνες οἱ κοινωνικὲς τάξεις, ποὺ παίρνουν μέρος στὴν παραγωγὴ καὶ ἀποχτοῦν συνείδηση τῆς δύναμής τους. Μόνο οἱ συνειδητοποιημένες μάζες καταλαβαίνουν τὴν ἀποστολή τους καὶ γίνονται ἡ πρωτοπορία τῆς ἱστορίας.

1. Ἡ Κοινότητα τῶν Ἐσσαίων ἐμφανίστηκε κατὰ τὰ μέσα τοῦ Β' αἰώνα, στὴν περίοδο τῶν μεγάλων ἀναστατώσεων τῆς Ἰουδαίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΩΔΕΚΑΤΟ

Ὁ μεσσιανισμός

Ὅπως ξέρουμε, σ' ὅλους τοὺς λαοὺς τῆς ἀρχαιότητας γεννήθηκε ἡ ἰδέα τοῦ θεϊκοῦ ἀπεσταλμένου ποὺ θά 'παιζε τὸ ρόλο τοῦ Σωτήρα. Οἱ Πέρσες πίστευαν πὼς κάποιος Σαοσάντ (=Λυτρωτής), σὰν ἀρχηγὸς τῶν Ἰρανῶν, θὰ τοὺς ἐλευθέρωνε ἀπὸ τοὺς Τουρανοὺς καὶ θὰ τοὺς ὁδηγοῦσε στὴ νίκη, ὅταν οἱ θεϊκὲς δυνάμεις θὰ ἐπιτίθενταν ἐνάντια στὶς σκοτεινές. Στὰ προχριστιανικὰ χρόνια πάλι οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ Ρωμαῖοι, ὅπως μᾶς πληροφοροῦν οἱ ἀρχαῖες πηγές, περίμεναν κάποιον Σωτήρα[1], γιὰ νὰ τοὺς σώσει ἀπὸ τὴ δυστυχία καὶ τὴν καταπίεση.

Οἱ λαϊκὲς μάζες στὰ χρόνια ἐκεῖνα, μὲ τὸ νὰ μὴν παίρνουν ἄμεσο μέρος στὴν παραγωγή, γιατὶ οἱ δοῦλοι ἦταν ἐκεῖνοι ποὺ ἔκαναν ὅλες σχεδὸν τὶς παραγωγικὲς ἐργασίες, τόσο στὶς πόλεις, ὅσο καὶ στὶς ἀγροτικὲς περιοχές, δὲν μποροῦσαν νὰ παίξουν ἱστορικὸ ρόλο, δηλαδὴ νὰ μποῦν ἐπικεφαλῆς ὅλων τῶν καταπιεζομένων καὶ ν' ἀγωνιστοῦν γιὰ τὴ ριζικὴ κοινωνικὴ ἀλλαγή. Οἱ πηγὲς μᾶς πληροφοροῦν πὼς τὰ αἰτήματα τῶν καταπιεζομένων στὴν ἀρχαία ἐποχὴ ἦταν «ἀναδασμὸς τῆς γῆς καὶ ἀκύρωση τῶν χρεῶν». Πιὸ πέρα ἀπὸ τὰ αἰτήματα αὐτὰ δὲν πήγαιναν. Ἂν πάλι ζητοῦσαν τὴν κοινοχτημοσύνη, τὸ ἔκαναν γιατὶ ἐπηρεάζονταν ἀπὸ τὶς πανάρχαιες παραδόσεις γιὰ τὸν πρωτόγονο κομμουνισμό. Ζητώντας ὅμως τὴν κοινοχτημοσύνη, δὲν εἶχαν μπροστά τους κανένα πρόγραμμα γιὰ τὴν ὀργάνωση πάνω σὲ ἄλλες βάσεις τῆς παραγωγῆς, οὔτε ἐνδιαφέρονταν γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς τεχνικῆς, οὔτε καὶ ἤθελαν νὰ καταργηθεῖ ἡ δουλεία.

---

1. Στὶς Ἰνδίες ἄλλες φυλὲς ἔλεγαν τὸν ἀναμενόμενο Μεσσία τους Καλκὶ καὶ ἄλλες Μαιτρέγια. Οἱ Σουνίτες καὶ Σχιίτες Μαντί.

'Εξάλλου, δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε πὼς ὅλες οἱ λαϊκὲς ἐπαναστάσεις πνίγηκαν στὸ αἷμα καὶ δὲν μπόρεσαν νὰ ἐπικρατήσουν καὶ νὰ ἀνεβάσουν τοὺς καταπιεζόμενους στὸ προσκήνιο τῆς ἱστορίας. Ὅλα αὐτὰ εἶχαν δημιουργήσει μιὰ παθητικὴ ψυχολογία, ποὺ ἐκφράζονταν μὲ τὴν ἀπαισιόδοξη ἀντίληψη: «δὲ γίνεται τίποτα».

Πάντα οἱ καταπιεζόμενοι, ὅταν βρίσκονται κάτω ἀπὸ τέτοιες συνθῆκες, δὲν μποροῦν νὰ γίνουν ὁ μοχλὸς τῆς ἱστορίας καὶ πέφτουν στὴν ἀπαισιοδοξία, περιμένοντας τὴ λύτρωσή τους ἀπὸ ἐξωκοινωνικὲς ὑπερκόσμιες δυνάμεις.

Λοιπὸν καὶ ὁ κάτω ἰουδαϊκὸς λαός, ποὺ ἦταν περιτριγυρισμένος ἀπὸ μεγάλες κοσμοκρατορίες καὶ εἶχε πανωκέφαλά του σκληροὺς ἐκμεταλλευτὲς καὶ καταχτητές, ἔπαψε νὰ περιμένει τὴν ἀλλαγὴ ἀπὸ τὶς ἴδιες του δυνάμεις καὶ γι' αὐτὸ καλλιεργήθηκε μέσα στὰ λαϊκὰ στρώματα ἡ ἰδέα πὼς ὁ Γιαχβὲ μιὰ μέρα θὰ στείλει κάποιον ἀπεσταλμένο, ποὺ στὴν ἑβραϊκὴ γλώσσα τὸν ἔλεγαν Μεσσία[1], γιὰ νὰ μπεῖ ἐπικεφαλῆς του ἐνάντια στοὺς ντόπιους καὶ ξένους ἐκμεταλλευτὲς καὶ νὰ τοὺς λυτρώσει ἀπὸ τὴ βασανισμένη τους ζωὴ καὶ ἀπὸ τὴν ξένη καταπίεση. Ἔτσι γεννήθηκε ὁ ἰουδαϊκὸς μεσσιανισμός. Κυρίως ὁ μεσσιανισμὸς ἦταν τὸ αἴτημα τῶν Φαρισαίων καὶ τῶν Γραμματέων ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ καὶ τῶν ἂμ - χαάρετς ἀπὸ τὴν ἄλλη. Ὡστόσο, ἀπὸ τὶς αἰτίες ποὺ σημειώνουμε παραπάνω, ἔδιναν διαφορετικὸ περιεχόμενο στὸ μεσσιανισμὸ οἱ τάξεις αὐτὲς τῆς Ἰουδαίας. Γιὰ τὴ λαϊκὴ μάζα ὁ Μεσσίας θὰ ἦταν ὁ λυτρωτὴς ποὺ θὰ ἔστελνε ὁ Γιαχβέ, γιὰ νὰ βάλει τέλος στὰ δεινά της[2]. Κι ἀκόμα, σὰ συνέπεια τῆς τέτοιας μεσσιανικῆς νοοτροπίας, πίστευε καὶ στὴν ἀνάσταση τῶν νεκρῶν. Οἱ ἂμ - χαάρετς ἤθελαν ν' ἀναστηθοῦν καὶ οἱ πρόγονοί τους, γιὰ νὰ ζήσουν κι αὐτοὶ μαζί

1. **Μεσσίας**, στὰ ἑβρ. maschiach καὶ ἀραμαϊκὰ meschiha, στὴν κοινὴ ἑλληνικὴ τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων ἀποδόθηκε μὲ τὴ λέξη Χριστός.

2. Οἱ τέτοιες ἀντιλήψεις τῶν ἂμ - χαάρετς διασώθηκαν στὴν ἀπόκρυφη (λαϊκὴ) προφητολογία κ' ἕνα μέρος ἀπ' αὐτὲς πέρασε καὶ στὴ χριστιανικὴ φιλολογία. Στὴν «Ἐπιστολὴ Ἰούδα» ὑπάρχει τούτη ἡ χαρακτηριστικὴ περικοπή: «Προφήτεψε δὲ γι' αὐτοὺς (τοὺς ἀσεβεῖς καὶ ἐκμεταλλευτὲς) ὁ Ἐνώχ..., λέγοντας: Νά, ἦρθε ὁ Κύριος μὲ χιλιάδες ἅγιους, γιὰ νὰ δικάσει ὅλους αὐτοὺς (τοὺς ἐκμεταλλευτὲς) καὶ νὰ ζητήσει λόγο ἀπ' ὅλους τοὺς ἀσεβεῖς γιὰ ὅλα ὅσα ἔκαναν καὶ γιὰ ὅσα εἶπανε ἐνάντια στὸν Γιαχβὲ παρανομώντας.» (14).

τους τὴν αἰώνια ζωὴ τῆς εὐτυχίας καὶ καλοπέρασης καὶ νὰ ἰδοῦν τὴν τιμωρία καὶ τὰ βασανιστήρια τῶν παλιῶν καὶ τῶν νέων ἐκμεταλλευτῶν τους (Δαν. 12, 2).

Στὸν ἐρχομὸ τοῦ Μεσσία πίστευαν καὶ οἱ Φαρισαῖοι. Κι αὐτοί, ὅπως καὶ οἱ ἂμ - χαάρετς, περίμεναν τὸν Μεσσία, μὰ τὸν περίμεναν νὰ 'ρθει γιὰ λογαριασμό τους καὶ ὄχι γιὰ τὸν πολὺ λαό. Δὲν τὸν ἤθελαν δηλαδὴ κοινωνικὸ ἐπαναστάτη καὶ ἐκδικητή, ἀλλὰ προστάτη ἀποκλειστικὰ δικό τους. 'Αντίθετα, οἱ ἂμ - χαάρετς φαντάζονταν τὸν Μεσσία λυτρωτὴ δικό τους, κοινωνικὸ μεταρρυθμιστὴ καὶ προστάτη τους.

Γι' αὐτὸ ὁ μεσσιανισμὸς δὲν μποροῦσε στὴν ἰδεολογική του μορφὴ καὶ ἐκδήλωση ν' ἀντικαθρεφτίζει ὁμοιόμορφα τὰ αἰτήματα ὅλου τοῦ ἰουδαϊκοῦ λαοῦ. Ἔτσι, οἱ ἡγέτες τῆς λαϊκῆς μάζας, ἀντίθετα ἀπὸ τοὺς Γραμματεῖς καὶ Φαρισαίους, ἔδιναν ἄλλο περιεχόμενο στὸ μεσσιανισμό. Χτυποῦσαν τὴ θρησκευτικὴ τυπολατρεία, τὶς αὐστηρὲς διατάξεις γιὰ τὴ νηστεία καὶ τὴν ἀργία τοῦ Σαββάτου καὶ μαζὶ προπαγάνδιζαν τὶς παλιὲς γιαχβικὲς παραδόσεις, ζητώντας νὰ σταματήσει τὸ κακὸ τῆς ἐκμετάλλευσης τῶν φτωχῶν.

Ὁ μεσσιανισμὸς αὐτὸς τῶν ἂμ - χαάρετς, ὅσο κι ἂν παρουσιάζονταν μὲ μάσκα γιαχβική, ἦταν ὡς ἕνα σημεῖο ἐπαναστατικὸς καὶ γι' αὐτὸ οἱ ραββίνοι ἀντέδρασαν καὶ προσπάθησαν μὲ τὶς διδασκαλίες τους καὶ τὶς ἑρμηνεῖες τους νὰ δώσουν στὸ μεσσιανισμὸ περιεχόμενο καθαρὰ παθητικό. Διδάσκανε δηλαδὴ πώς, ναὶ μὲν ὁ Γιαχβὲ θὰ στείλει τὸν Μεσσία, ἀλλ' αὐτὸς δὲ θά 'ναι ἐπαναστάτης. Ἴσα - ἴσα, θὰ φέρει τὴν αἰώνια εἰρήνη, ἐσωτερικὴ καὶ ἐξωτερική. Καὶ γιὰ νὰ δώσουν κύρος στὰ λεγόμενά τους, παραγέμιζαν τὰ προφητικὰ βιβλία μὲ τέτοιου εἴδους προφητεῖες (βλ. Ἠσ. 60, 17 καὶ πέρα καὶ 59, 1 καὶ πέρα).

Κι ἀκόμα, νοθεύοντας τὸ βιβλίο τοῦ 'Ησαΐα, ἔβαλαν τὸ μεγάλο Προφήτη νὰ λέει, πὼς δὲν μπορεῖ μέσα ἀπὸ τὸ λαὸ τῆς Παλαιστίνης νὰ βγεῖ μιὰ νέα γενεά, μιὰ νέα τάξη, ποὺ θὰ φέρει τὴν κοινωνικὴ δικαιοσύνη. Αὐτὸ εἶναι ἀδύνατο. Οἱ λαϊκὲς μάζες εἶναι ἀνίσχυρες νὰ ξεσκλαβωθοῦν μὲ τὰ δικά τους μέσα. Ὁ Σωτήρας θά 'ρθει σὰν ἀπεσταλμένος[1] τοῦ Γιαχβὲ (61, 1 καὶ πέ-

1. Στὴν ἀρχὴ - ἀρχὴ πιστεύονταν πὼς ὁ ἀγγελιαφόρος τοῦ Γιαχβὲ (ὁ

ρα) καὶ θὰ δημιουργήσει ἕνα μεγάλο, δίκαιο καὶ τέλειο κράτος. Τότε θὰ τιμωρηθοῦν σκληρὰ οἱ ἄδικοι καὶ οἱ ἐκμεταλλευτὲς καὶ ὁ λαὸς θὰ χορτάσει ψωμὶ καὶ κανένας δὲ θὰ καταπιέζει τὸ βιοπαλαιστή, τὸ φτωχὸ καὶ τὸν ἀγρότη (65, 1 - 14). Αὐτὸ ὅμως δὲ θὰ γίνει μὲ ἐπανάσταση.

Οἱ θεολόγοι ὡστόσο, καθὼς καὶ πολλοὶ ἀκόμα ἀπὸ τοὺς προτεστάντες παλαιοδιαθηκολόγους, παραδέχονται πὼς οἱ ρίζες τοῦ ἰουδαϊκοῦ μεσσιανισμοῦ βρίσκονται στὰ πρὶν τὴν αἰχμαλωσία χρόνια καὶ στηρίζουν τὴ γνώμη τους στὸ κείμενο τοῦ Ἠσαΐα ποὺ λέει:

«Νά ἡ νέα γυναίκα [1], θὰ γκαστρωθεῖ
καὶ θὰ γεννήσει ἀγόρι
καὶ θὰ τοῦ δώσει τὸ ὄνομα Ἐμμανουὴλ [2].»
(Ἠσ. 7, 14)

Τὸ κείμενο αὐτὸ καὶ ἡ συνέχειά του δὲν ἔχει καμιὰ σχέση μὲ τὸν ἰουδαϊκὸ μεσσιανισμό, ποὺ διαμορφώθηκε πολὺ ἀργότερα. Στὰ χρόνια τοῦ Ἠσαΐα κανένας λόγος δὲν ἐπέβαλλε νὰ γεννηθεῖ ἡ ἰδέα τοῦ Σωτήρα - Μεσσία. Ἡ κατάσταση τότε, ὅπως εἴδαμε, ἦταν

Μαλ' - ἀκ) ἐξὸν ἀπὸ τὶς ἐντολὲς καὶ παραγγελίες τοῦ Γιαχβὲ ποὺ μεταβίβαζε στοὺς πιστούς, ἦταν καὶ χρησμοδότης· ὕστερα μὲ τὸν καιρὸ διαμορφώθηκε ἡ ἀντίληψη πὼς ὁ Μαλ' - ἀκ ἦταν καὶ φύλακας τοῦ ἰσραηλιτικοῦ καὶ ἑβραϊκοῦ λαοῦ καὶ στοὺς τελευταίους προχριστιανικοὺς αἰῶνες προστέθηκε σ' αὐτὸν ἡ ἰδιότητα τοῦ ἐ ξ ο λ ο θ ρ ε υ τ ῆ (βλ. καὶ Βέλλα, Mal - Ak - Jahve, Ἀλεξάνδρεια 1931). Ἔτσι, σιγὰ - σιγά, ὁ ἀγγελιαφόρος τοῦ Γιαχβὲ ἄρχισε νὰ ταυτίζεται μὲ τὸν Μεσσία. Στὸ βιβλίο πάλι τοῦ Ζαχαρία, ὁ Μαλ' - ἀκ παρουσιάζεται ὑπερασπιστὴς τοῦ ἀρχιερέα καὶ φύλακας τῆς ἰουδαϊκῆς κοινότητας καὶ προστάτης ἐκείνων ποὺ εἶναι εὐνοούμενοι τοῦ ἱερατείου. Ἄρα, ὁ ἀγγελιαφόρος τοῦ Γιαχβὲ ἐνδιαφέρεται γιὰ μιὰ ὁρισμένη τάξη τῆς Ἰουδαίας — τὸ ἱερατεῖο. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ τοῦ μεσσιανισμοῦ εἶναι φανερὸ πὼς ἀντανακλοῦσε τὶς ἱερατικὲς ἀπόψεις καὶ ἀντιλήψεις.

1. Τὸ ἑβραϊκὸ κείμενο ἔχει τὴ λέξη halamah, ποὺ θὰ πεῖ ὄχι π α ρ θ έ ν α, ἀλλὰ ν έ α γ υ ν α ί κ α. Στὰ ἑβραϊκὰ ἡ λέξη παρθένα εἶναι bethoulah. Δίνοντας ἄλλη σημασία στὴ λέξη halamah (=νέα γυναίκα), οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας στήριζαν τὴ μεσσιανικὴ ἰδιότητα καὶ ἀποστολὴ τοῦ Ἰησοῦ.

2. Ἐμμανουὴλ θὰ πεῖ «μαζί μας ὁ θεός», ἄρα ἔχει σχεδὸν τὴν ἔννοια σωτήρας.

ὁλότελα διαφορετική, ἀφοῦ ὑπῆρχε ἀκόμα ἐλεύθερο ἑβραϊκὸ κράτος.

Ἡ Ἠσαΐας, ὅπως ξέρουμε ἀπ' ὅσα εἴπαμε σ' ἄλλο κεφάλαιο πιὸ πάνω, ἦταν ὄχι μόνο αὐλικὸς καὶ ἀπὸ μεγάλο σόι, μὰ καὶ πάντρεψε τὴν κόρη του μὲ τὸ γιὸ τοῦ βασιλιᾶ. Ἦταν ἐποχὴ ποὺ ἔπαιζε μεγάλο ρόλο στὰ πολιτικὰ πράματα τῆς Ἰουδαίας. Ἤθελε νὰ πιστεύει πὼς ἡ θυγατέρα του θὰ γεννήσει ἀγόρι καὶ ὁ ἐγγονός του θὰ γίνει ἕνας μεγάλος βασιλιάς. Ὅλα λοιπὸν ὅσα λέει (7, 14-15) εἶναι, σὰ νὰ ποῦμε, ἡ πολιτικὴ διαθήκη του καὶ παραγγέλνει στὸν ἐγγονό του νὰ τὴν ἐκτελέσει, γιὰ νὰ κάνει τὸ Ἰουδαϊκὸ Κράτος μεγάλο καὶ ἰσχυρό.

Γι' αὐτὸ σ' ἄλλο του τραγούδι τόνιζε:

«Ραβδὶ [1] θὰ βλαστήσει
ἀπὸ τὸ κορμὶ τοῦ Ἰεσαὶ [2]
καὶ βλαστάρι θὰ ξεπεταχτεῖ
ἀπὸ τὴ ρίζα του.
Πάνω σ' αὐτὸ (τὸ βλαστάρι)
θὰ ἐπαναπαύεται τὸ πνεῦμα
τοῦ Γιαχβέ,
πνεῦμα σοφίας καὶ φρόνησης,
πνεῦμα σκέψης καὶ δύναμης,
πνεῦμα γνώσης καὶ φόβου
τοῦ Γιαχβέ.
Δὲ θὰ κρίνει ἀπ' ὅσα βλέπει,
οὔτε θὰ παίρνει ἀποφάσεις
ἀπ' ὅσα θά 'ρχονται στ' αὐτιά του,
μὰ δίκαια θὰ κρίνει
τοὺς ἀδύνατους καὶ μὲ ἰσιάδα
τοὺς φτωχοὺς τῆς χώρας.[3]»

(11, 1-4)

---

1. Μιλάει συμβολικά. Τὸ παιδὶ ποὺ θὰ γεννηθεῖ, τὸ παρομοιάζει μὲ νέο βλαστάρι, ποὺ θὰ ξεπεταχτεῖ καὶ θὰ μεγαλώσει.

2. Δηλαδὴ θὰ εἶναι ἀπόγονος τοῦ Δαβίδ.

3. Οἱ παραπάνω στίχοι βρίσκω πὼς εἶναι συνέχεια τοῦ κεφαλαίου 7 κ' ὕστερα ἔρχεται τὸ κεφάλαιο 9. Στὸ κείμενο τοῦ γνήσιου Ἠσαΐα πολλὰ κεφάλαια, κατὰ τὴ συναρμολόγηση ποὺ ἔγινε ἀργότερα, βάλθηκαν ὄχι στὴ λογικὴ καὶ ἱστορικὴ σειρά τους. Βλ. καὶ H. Schmidt: Der Mythus vom Wiederkehrenden König im Alten Testament, 1925.

Ὁ Ἠσαΐας ἔπλαθε μεγάλα ὄνειρα γιὰ τὸν ἔγγονό του. Θὰ γινόταν μεγάλος καὶ τρανὸς βασιλιὰς καὶ θὰ συνέχιζε τὴν ἔνδοξη παράδοση τοῦ Δαβίδ.

Γι' αὐτό, ἅμα γεννήθηκε ὁ ἔγγονός του, καθὼς περίμενε ὁ Προφήτης, πέταξε ἀπὸ τὴ χαρά του κ' ἔγραψε κι ἄλλους στίχους:

«Παιδὶ γεννήθηκε σὲ μᾶς,
ἀγόρι ἀποχτήσαμε.
Ἡ ἐξουσία θά 'ναι πάνω στοὺς ὤμους του
καὶ θὰ τὸν ποῦνε
θαυμαστὸ σύμβουλο, θ ε ὸ ἰ σ χ υ ρ ό[1],
πατέρα αἰώνιο, ἄρχοντα εἰρήνης.
Μεγάλη θά 'ναι ἡ ἐξουσία του,
ἀτέλειωτη ἡ εἰρήνη
πάνω στὸ θρόνο τοῦ Δαβὶδ
καὶ στὸ βασίλειό του,
ποὺ μὲ τὸ δίκαιο κουμαντάρισμα
θὰ τὸ στερεώνει
καὶ θὰ τὸ στηρίζει
ἀπὸ τώρα
καὶ στὸν αἰώνα τὸν ἅπαντα.»

(9, 5 - 10)

Εἶναι φανερὸ πὼς ὁ Ἠσαΐας μιλεῖ ἐδῶ γιὰ ἕνα παιδὶ π ο ὺ γ ε ν ν ή θ η κ ε, κι ὄχι γιὰ τὸν Μεσσία ποὺ θ ὰ γ ε ν ν η-

---

1. Ὁ στίχος αὐτὸς δὲν ἔχει νόημα. Πῶς ἦταν δυνατὸ τὸ παιδὶ ποὺ γεννήθηκε ἔστω καὶ ἀπὸ τὴ γενιὰ τοῦ Δαβὶδ νὰ γίνει «θεὸς ἰσχυρός»; Οἱ Ο' μεταφράζουν διαφορετικά: «ὅτι παιδίον ἐγεννήθη ἡμῖν, υἱὸς καὶ ἐδόθη ἡμῖν, οὗ ἡ ἀρχὴ ἐγεννήθη ἐπὶ τοῦ ὤμου αὐτοῦ, καὶ καλεῖται τὸ ὄνομα αὐτοῦ μεγάλης βουλῆς ἄγγελος· ἄξει γὰρ εἰρήνην ἐπὶ τοὺς ἄρχοντας...» (Ἠσ. 9, 6). Πρέπει νὰ παραδεχτοῦμε πὼς τὸ κείμενο τὸ σωστὸ ἦταν αὐτὸ ποὺ μεταφράζουν οἱ Ο'. Τὸ παιδὶ ποὺ γεννήθηκε «θ ὰ γ ί ν ο ν τ α ν ἀ γ γ ε λ ι α φ ό ρ ο ς μ ι ᾶ ς μ ε γ ά λ η ς ἀ π ό φ α σ η ς». Ἐπειδὴ ὅμως οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ Πατέρες χρησιμοποίησαν τὸ χωρίο αὐτὸ γιὰ νὰ στηρίξουν τὴ μεσσιακὴ ἀποστολὴ τοῦ Ἰησοῦ, οἱ ραββίνοι διόρθωσαν τὸ κείμενο καὶ τό 'χαναν ἀκατανόητο, γιὰ νὰ μὴν ἔχουν στήριγμα οἱ χριστιανοὶ λόγιοι. Ὁ Ἠσαΐας ἤθελε νὰ πεῖ πὼς ὁ ἔγγονός του θά 'χανε κοινωνικὲς μεταρρυθμίσεις, ποὺ θὰ ἔκαναν μεγάλη ἐντύπωση στὸ λαὸ καὶ θά 'φερναν μεγάλο καλὸ στὴ χώρα.

θ ε ῖ· καὶ μιλεῖ σὰν πολιτικὸς ἀρχηγὸς ποὺ ἔχει ἕτοιμο ὁλόκληρο πρόγραμμα, γιὰ νὰ τ' ἀφήσει στὸν ἐγγονό του σὰν πολιτικὴ διαθήκη, ποὺ ἂν ἐκτελεστεῖ θὰ κάνει εὐτυχισμένο τὸ λαό του. Οἱ χριστιανοὶ ὅμως, στὴν πρώτη θεωρητικὴ ἀπολογητική τους ἐξόρμηση, ἐπειδὴ σώνει καὶ καλὰ ἤθελαν νὰ βροῦν στὰ βιβλία τῆς Π. Δ. «θεόπνευστες» πηγές, ποὺ νὰ πιστοποιοῦν τὴ μεσσιακὴ ἀποστολὴ τοῦ Ναζωραίου, πιάστηκαν ἀπὸ τὸ μεταφρασμένο κείμενο τοῦ Ἠσαΐα καὶ ὑποστηρίξανε πὼς «ὁ μεγάλης βουλῆς ἄγγελος»[1] εἶναι ὁ Ἰησοῦς. Τέτοιο ὅμως νόημα δὲν ὑπάρχει, ὄχι μόνο στὸ χωρίο αὐτό, ἀλλὰ καὶ σ' ὅλο τὸν Ἠσαΐα.

Ἂς τὸ ξαναποῦμε ἀκόμη μιὰ φορά: ὁ Ἠσαΐας — ὁ γνήσιος Ἠσαΐας φυσικὰ — ὅ,τι ἔγραφε, ἀπηχοῦσε τὶς πολιτικοκοινωνικὲς ἐπιδιώξεις τοῦ καιροῦ του καὶ τίποτ' ἄλλο.

Ἀργότερα, τὶς ἴδιες ἀντιλήψεις οἱ διασκευαστὲς τοῦ Μιχαία τὶς πρόσθεταν καὶ στὶς μιχαϊκὲς προφητεῖες (Μιχ. 5, 2 καὶ πέρα), ἐκτὸς ἂν παραδεχτοῦμε πὼς ὁ Μιχαίας, μὲ ὅσα λέει γιὰ τὸν ἀναμενόμενο νέο βασιλιά, ὑπονοεῖ τὸν ἐγγονὸ τοῦ Ἠσαΐα.

Ὣς τὰ χρόνια τῶν Μακκαβαίων προπαγανδίζονταν ἡ ἰδέα πὼς ὁ ἴδιος Γιαχβὲ θὰ κρίνει καὶ θὰ τιμωρήσει τοὺς ἄδικους καὶ τοὺς ἐχτροὺς τοῦ Ἰσραήλ. Τέτοιες ἰδέες βρίσκονται στὰ κηρύγματα τῶν Προφητῶν τῆς προαιχμαλωσιακῆς ἐποχῆς, οἱ «προφητεῖες» ὅμως αὐτὲς δὲν ἔχουν καμιὰ σχέση μὲ τὸ νεώτερο μεσσιανισμό.

Εἶναι ἀλήθεια πὼς στὴ Βίβλο γίνεται λόγος γιὰ τὸ maschiach (Μεσσία)· μὰ ὅπου σημειώνεται ἡ λέξη αὐτή, ἀφορᾶ τοὺς θεοκρατικοὺς βασιλιάδες καὶ σημαίνει τοὺς χ ρ ι σ μ έ ν ο υ ς τοὺς βασιλιάδες ποὺ, σύμφωνα μὲ τὸ τυπικὸ τῆς γιαχβικῆς τυπολατρείας, φόρεσαν τὴν κορώνα ἀφοῦ ἔγιναν ὅλες οἱ θρησκευτικὲς διατυπώσεις. Στοὺς Ψαλμοὺς πάλι (2, 2), ποὺ ἀναφέρεται ὁ Χριστὸς (Μεσσίας), ἔχει τὴν ἔννοια τοῦ ἀντιπροσώπου τοῦ Γιαχβέ, δηλαδὴ σημαίνει τὸ βασιλέα.

Ὁ Μεσσίας σὰ Λ υ τ ρ ω τ ὴ ς τοῦ ἰσραηλιτισμοῦ, μνημονεύεται καὶ στὸ βιβλίο ποὺ ἐπιγράφεται «Δανιήλ». Τὸ βιβλίο ὅμως

1. Ὁ Ἰουστίνος καὶ ὁ Ἀθανάσιος καὶ ὁ Γρηγόριος καὶ ὅλοι σχεδὸν οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας στηρίχτηκαν στὸ χωρίο αὐτὸ καὶ ὑποστήριξαν πὼς «ὁ θεόπνευστος Ἠσαΐας» προεῖπε τὸν ἐρχομὸ τοῦ Ἰησοῦ!

αὐτό, ποὺ εἶναι ἀνακάτωμα ἀπὸ παλιότερες καὶ νεώτερες παραδόσεις[1], στὸν ἱστορικό του πυρήνα ἀντανακλᾶ πιὸ πολὺ τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχή, ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ Ἀντίοχου καὶ δῶθε. Ἄρα, ἐκφράζει τὴν ἰδεολογία μιᾶς πολυτάραχης περιόδου. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ οἱ σκληρὲς καταπιέσεις τοῦ καταχτητῆ εἶχαν δημιουργήσει τὴν ἀντίληψη πὼς χρειάζεται ἡ ἐπέμβαση τοῦ Γιαχβέ, δηλαδὴ χρειάζεται ἕνας νέος Μωυσῆς γιὰ νὰ σώσει τοὺς Ἑβραίους· καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἡ ἐπικράτηση τῶν Μακκαβαίων καὶ γιὰ κάμποσα χρόνια ἡ ἵδρυση τοῦ ἐλεύθερου καὶ ἀνεξάρτητου Ἰουδαϊκοῦ Κράτους τόνωσαν τὴν παλιὰ μωσαϊκὴ παράδοση καὶ τῆς ἔδωκαν πιὸ ξεκαθαρισμένη ὑλιστικὴ μορφή. Ὁ Μεσσίας — ὅπως καὶ ὁ Μωυσῆς — θὰ εἶναι κοσμικὸς ἄρχοντας, ποὺ θὰ ἐλευθερώσει ὁλότελα τοὺς πιστοὺς τοῦ Γιαχβὲ καὶ θὰ ἱδρύσει ἕνα παγκόσμιο Ἰουδαϊκὸ Κράτος:

> «Καὶ εἶδα ὅραμα τὴ νύχτα, νὰ ἔρχεται ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου μαζὶ μὲ τὰ σύννεφα τοῦ οὐρανοῦ... καὶ δόθηκε σ' αὐτὸν ἡ ἐξουσία καὶ ἡ δόξα καὶ ἡ βασιλεία, γιὰ νὰ τονε λατρεύουν ὅλοι οἱ λαοί, ὅλες οἱ φυλὲς καὶ ὅλες οἱ

---

1. Ἱστορικὸ πρόσωπο ποὺ νὰ ἔγραψε τὶς «προφητεῖες», ποὺ ἔχουν συγκεντρωθεῖ στὸ βιβλίο ποὺ ἐπιγράφεται «Δανιήλ», δὲν ὑπῆρξε ποτέ. Οἱ προφητεῖες αὐτὲς ἀντανακλοῦν μεσσιανικὲς παραδόσεις διαφορετικῶν ἐποχῶν καὶ προέρχονταν ἀρχικὰ ἀπὸ τὰ λαϊκὰ στρώματα. Ἀργότερα, στὰ μέσα τοῦ Β' αἰώνα, οἱ ραββίνοι τὶς μάζεψαν καὶ τὶς διασκεύασαν, γιὰ νὰ δώσουν στὸ μεσσιανισμὸ συντηρητικὸ καὶ παθητικὸ περιεχόμενο, γιὰ ν' ἀντιδράσουν δηλαδὴ στὴ λαϊκὴ μεσσιανικὴ προφητολογία, ποὺ ἀποκλείστηκε ἀπὸ τὰ ἐπίσημα βιβλία τῆς Π. Δ. Στὴ διασκευὴ ὅμως αὐτὴ ἔμειναν καὶ μερικὲς παραδόσεις ποὺ ἀντανακλοῦσαν τοὺς λαϊκοὺς πόθους. Καί, γιὰ νά 'χει κύρος τὸ βιβλίο αὐτό, τὸ παρουσίασαν σὰν ἔργο τοῦ σοφοῦ Δανιήλ, ποὺ ἔπαιξε σπουδαῖο ρόλο στὴ Βαβυλώνα στὰ πρῶτα χρόνια τῆς αἰχμαλωσίας. Φαίνεται, ἂν καὶ ὁ Δανιὴλ ἦταν ἕνας ἀρνητὴς τῆς ἰουδαϊκῆς θρησκείας, ἐπειδὴ ἀργότερα πέθανε μαρτυρικά, χαρακτηρίστηκε σὰν ἕνας ἀπὸ τοὺς ἥρωες καὶ μάρτυρες τοῦ ἰουδαϊσμοῦ. Πρῶτος ὁ Ἕλληνας φιλόσοφος Πορφύριος, γύρω στὰ 300, στοὺς «Κατὰ χριστιανῶν» λόγους του, ὑποστήριξε πὼς οἱ προφητεῖες τοῦ Δανιὴλ συντάχτηκαν στὰ χρόνια τοῦ Ἀντίοχου τοῦ Ἐπιφανῆ (βλ. Ἱερών. Prol. cod. In Daniel). Καὶ τὸ Ταλμοὺδ σχεδὸν τὴν ἴδια γνώμη ἔχει (B. bathra, 15α). Βιβλιογραφία βλ. E. Sellin: Einl. in d. Alt. T., 152-154 καὶ Μπρατσιώτη, Εἰσαγωγὴ Παλ. Διαθήκη, 433 καὶ πέρα.

γλῶσσες. Ἡ ἐξουσία του εἶναι αἰώνια, δὲ θὰ τελειώσει ποτὲ καὶ δὲ θὰ καταργηθεῖ.» (Δαν. 7, 13 - 14).

Ἐδῶ φαίνεται καθαρὰ πὼς ὁ «υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου» εἶναι ὁ Μεσσίας, ποὺ θὰ ἐπιβληθεῖ καὶ θὰ κυριαρχήσει μὲ ὑπερφυσικὴ δύναμη στὴν Ἰουδαία, σταλμένος ἀπὸ τὸν Γιαχβέ, γιὰ νὰ κυβερνήσει, ὄχι μόνο τοὺς Ἑβραίους, ἀλλὰ καὶ ὅλο τὸν κόσμο.

Κατὰ τὴν ἀντίληψη ὅμως αὐτή, ὁ «υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου» δὲ θὰ 'ρθεῖ σὰν ἐπαναστάτης. Ἡ παραπάνω περικοπὴ ἀντανακλᾶ τὴν παθητικὴ ψυχολογία τῶν Φαρισαίων, ποὺ δὲν εἶχαν μαχητικὴ διάθεση καὶ συνακόλουθα δὲν ἤθελαν νὰ δώσουν ἐπαναστατικὸ περιεχόμενο στὸ μεσσιανισμό. Βάζοντας οἱ ραββίνοι στὸ στόμα τοῦ Δανιὴλ τὶς τέτοιες προφητεῖες, ἀποκοίμιζαν τὶς μάζες ποὺ καταπιέζονταν καὶ δυστυχοῦσαν. Δηλαδὴ δίδασκαν πὼς ὁ Γιαχβὲ θὰ στείλει κάτω ἀντιπρόσωπό του γιὰ νὰ ἱδρύσει παγκόσμιο Ἰουδαϊκὸ Κράτος, ἀλλὰ δὲ δέχονταν πὼς θὰ τιμωρήσει «ζῶντας καὶ νεκρούς». Ὁ Μεσσίας τοῦ Δανιὴλ εἶναι ὁ νέος ἄρχοντας τῶν Ἰουδαίων, ποὺ δὲν πρόκειται νὰ λύσει κανένα ἀπὸ τὰ κοινωνικὰ προβλήματα. Θὰ εἶναι βέβαια παγκόσμια καὶ ἀκατάλυτη ἡ νέα Ἰουδαϊκὴ Βασιλεία, ἀλλὰ οὔτε μὲ αἱματοχυσίες καὶ πολέμους θὰ γίνει αὐτό, οὔτε μὲ κοινωνικὲς ἀνατροπὲς (Δαν. 2, 44). Καί, γιὰ νὰ δώσουν πιὸ πολὺ κύρος στὶς τέτοιες προφητεῖες τους, παρουσίαζαν καὶ τοὺς παλιοὺς Προφῆτες νὰ λένε πάνω - κάτω τὰ ἴδια:

> «Καὶ τότε (ὅταν γίνει ἡ παγκόσμια βασιλεία τοῦ Γιαχβὲ) οἱ λαοὶ θὰ χαλάσουν τὰ σπαθιά τους καὶ θὰ φτιάσουν μ' αὐτὰ ἄροτρα καὶ τὶς λόγχες τους θὰ τὶς φτιάσουν δρεπάνια. Καὶ δὲ θὰ σηκώσει (πιὰ) ὅπλα λαὸς ἐνάντια σ' ἄλλο λαὸ καὶ ὁ πόλεμος θὰ καταργηθεῖ.» (Ἠσ. 2, 4).

Τὰ ἴδια κηρύγματα βρίσκουμε καὶ στὸν Ὠσηὲ (2, 18) καὶ στὸν Μιχαία (4, 4 - 6). Στὸν Μιχαία συμπληρώνεται τὸ μεσσιανικὸ αὐτὸ κήρυγμα, μὲ τὴν προσθήκη πώς: ὕστερ' ἀπ' τὴν κατάργηση τοῦ πολέμου, θὰ κάθεται ὁ καθένας μέσ' στ' ἀμπέλι του καὶ κάτω ἀπ' τὴ συκιά του ἥσυχος καὶ ξένοιαστος, γιατὶ θὰ βασιλεύει εἰρήνη καὶ ὁ Γιαχβὲ θὰ εἶναι παντοκράτορας. Τὸ εἰρηνιστικὸ αὐτὸ κήρυγμα φυ-

σικὰ ἀντανακλᾶ τὴ νοοτροπία μιᾶς μεγάλης μερίδας τοῦ ἰουδαϊκοῦ λαοῦ στὰ χρόνια τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς. Ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 9ου αἰώνα οἱ Ἰσραηλίτες καὶ οἱ Ἑβραῖοι δὲν εἶδαν ἄσπρη μέρα· πόλεμοι καὶ ἐπιδρομὲς κάθε τόσο ρήμαζαν τὴ χώρα τους. Ὕστερα πάλι ἀπὸ τὴ μεγάλη καταστροφὴ ποὺ ἔφερε ὁ πόλεμος μὲ τοὺς Ἀσσυροβαβυλωνίους καὶ ἔπειτα οἱ καταπιέσεις τῶν Περσῶν καὶ τῶν Μακεδόνων εἶχαν δημιουργήσει μέσα σὲ μιὰ μερίδα τῆς ἄρχουσας τάξης τὸ αἴσθημα τοῦ συμβιβασμοῦ μὲ τοὺς καταχτητές. Μὰ δὲν ἦταν εὔκολο νὰ πείσουν καὶ τὶς λαϊκὲς μάζες ποὺ ὑπόφεραν πολὺ ἀπ' τὶς καταπιέσεις τῶν καταχτητῶν νὰ κάθονται μὲ σταυρωμένα τὰ χέρια. Ἴσα - ἴσα, ἐπειδὴ ὀργανώνουνταν κινήματα καὶ συνωμοσίες ἐνάντια στοὺς καταχτητές, ἔριξαν τὰ ἀντιπολεμικὰ συνθήματα, παρουσιάζοντάς τα σὰν κηρύγματα τῶν μεγάλων Προφητῶν Ἠσαΐα, Μιχαία καὶ Ὠσηέ. Σὲ τελευταία λοιπὸν ἀνάλυση, ἡ ἀντιπολεμικὴ ἀπόχρωση τοῦ μεσσιανισμοῦ ἐξυπηρετοῦσε τὰ συμφέροντα τῆς ὁμάδας ἐκείνης τῶν Ἰουδαίων, ποὺ συνεργάζονταν μὲ τοὺς καταχτητές. Γι' αὐτὸ καὶ ἀναθέτανε στὸν Γιαχβὲ νὰ πραγματοποιήσει, ὅταν εὐδοκήσει, τὴν παγκόσμια βασιλεία, ξέροντας πὼς αὐτὸ δὲ θὰ γίνει ποτέ. Ἔκαναν ὅμως τὴ δουλειά τους, γιατὶ πολὺς κοσμάκης πίστευε πὼς δὲν πρέπει νὰ παίρνει ὅπλα καὶ νὰ χτυπᾶ τὸν καταχτητή. Συμπέρασμα: ὁ μεσσιανισμὸς αὐτὸς δὲν ἦταν ἀντιμιλιταριστικός, ὅπως ὑποστηρίζουν πολλοί, ἀλλὰ στὸ βάθος ἀντιδραστικὸς καὶ παθητικός, γιατὶ καλλιεργοῦσε τὸ αἴσθημα τῆς ὑποταγῆς στοὺς καταχτητές, μιὰ ποὺ ἐξαρτοῦσε τὸ ξεσκλάβωμα τῆς Ἰουδαίας ἀπὸ ὑπερφυσικὲς δυνάμεις καὶ ὄχι ἀπὸ τὴν ἐξέγερση τοῦ λαοῦ της.

Πρέπει νὰ σημειώσουμε ἀκόμα πὼς ἀπὸ τὰ χρόνια τῶν Σελευκιδῶν καὶ δῶθε, ἐπειδὴ ἡ καταπίεση ἦταν πολὺ μεγάλη, ἡ προφητολογία παρουσιάζονταν μὲ συμβολικὴ γλώσσα, γιατὶ ἀλλιώτικα μποροῦσαν νὰ παρεξηγηθοῦν καὶ νὰ προκαλέσουν καταδιώξεις. Ἔτσι, στὸ βιβλίο τοῦ Προφήτη Ζαχαρία, ποὺ εἶναι κι αὐτὸ τῆς ἴδιας ἐποχῆς, οἱ ἐχτροὶ καὶ ξένοι δυνάστες τῶν Ἰουδαίων: Αἰγύπτιοι, Ἀσσύριοι, Βαβυλώνιοι καὶ Ἑλληνομακεδόνες, παρομοιάζονται μὲ τέσσερα κέρατα:

«Καὶ εἶδα τέσσερα κέρατα καὶ εἶπα στὸν Ἄγγελο ποὺ λαλοῦσε μαζί μου: «Τί εἶναι αὐτά;» Κι αὐτὸς μοῦ ἀποκρί-

θηκε: «Τοῦτα εἶναι τὰ κέρατα ποὺ διασκόρπισαν τὸν Ἰούδα καὶ Ἰσραὴλ καὶ τὴν Ἱερουσαλήμ.» (Ζαχ. 1, 18 - 19).

Παρακάτω οἱ ἴδιοι καταχτητὲς καὶ δυνάστες παρομοιάζονται μὲ τέσσερα οὐράνια ἅρματα, ποὺ στράφηκαν ἐνάντια στὸν Γιαχβὲ (Ζαχ. 6, 1 - 7).

Ἀκόμα κι ὁ ἀπεσταλμένος τοῦ Γιαχβὲ σ' ἄλλες προφητεῖες παρουσιάζεται μὲ τὸ ὄνομα Ἰησοῦς, ποὺ σημαίνει σωτήρας· καὶ σ' ἄλλες μὲ τὸ ὄνομα Βλαστὸς - Ἀνατολὴ (βλ. Ζαχ. 3, 1, 8 καὶ 9, 12 καὶ Ἀγγ. 1, 1).

Ὁ ἐπίσημος ὅμως αὐτὸς μεσσιανισμὸς φαίνεται δὲν ἔβρισκε μεγάλη ἀπήχηση μέσα στὴν τάξη τῶν ἂμ - χαάρετς. Γι' αὐτό, ὅπως εἴδαμε, σχηματίστηκε καὶ ἄλλη καθαρὰ λαϊκὴ παράδοση γιὰ τὸν Μεσσία.

Ὁ Μεσσίας τοῦ ἂμ - χαάρετς θὰ εἶναι ἕνας κοσμικὸς βασιλιάς, ποὺ θὰ χρησιμοποιήσει τὴ δύναμή του γιὰ νὰ διορθώσει τὰ κακῶς κείμενα καὶ νὰ τιμωρήσει τοὺς φταῖχτες, ὅποιοι κι ἂν εἶναι. Παράλληλα λοιπὸν πρὸς τὴν ἐπίσημη, δηλαδὴ τὴν ἀναγνωρισμένη προφητολογία, ποὺ συγκεντρώθηκε στὸ βιβλίο τοῦ Δανιήλ, γράφονταν καὶ διαδίδονταν κι ἄλλες προφητεῖες, ποὺ αὐτὲς δὲν πέρασαν στὴ Βίβλο, γιατὶ ἀντανακλοῦσαν τὶς ἐλπίδες, τοὺς πόθους καὶ τὶς προσδοκίες τοῦ ἂμ - χαάρετς. Ἀπὸ τὰ φυλλάδια αὐτὰ πολλὰ σώθηκαν καὶ ἀποτελοῦν τὴ λεγόμενη ἀπόκρυφη ἰουδαϊκὴ φιλολογία.

Διαβάζουμε λοιπὸν σ' ἕνα ἀπ' αὐτά: «Καὶ τότε δὴ θεὸς οὐρανόθεν πέμψει βασιλῆα, κρινεῖ δ' ἕκαστον ἐν αἵματι καὶ πυρὸς αὐγῇ.» (Σιβυλ. Χρ. Γ, 286)[1].

1. Τὸ κομμάτι αὐτὸ ἀνήκει στὸ κεφάλαιο τῶν «Σιβυλλείων Χρησμῶν», ποὺ γράφτηκαν γύρω στὰ 140 χρόνια πρὶν τὴν ἀρχὴ τῆς χρονολογίας μας καὶ ἐκφράζει τὶς ἐπαναστατικὲς διαθέσεις τοῦ ἂμ - χαάρετς. Ἀντίθετα, ἡ ἐπίσημη προφητολογία τοῦ ἱερατείου ἀποδοκίμαζε κάθε ἐπαναστατικὴ ἐκδήλωση καὶ προπαγάνδιζε τὴν ἰδέα πὼς ὁ Μεσσίας δὲ θά 'ρθει σὰν ἐπαναστάτης καὶ τιμωρός. Ἡ ἀλλαγή, δηλαδὴ ἡ ἀνεξαρτησία τῆς Ἰουδαίας, θὰ πραγματοποιηθεῖ, ὄχι μὲ αἵματα, ἀλλὰ μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ Γιαχβὲ (Ζαχ. 4, 6).

Σ' ἕνα ἄλλο πάλι τέτοιο λαϊκὸ φυλλάδιο — στὸ διδλίο ποὺ ἐπιγράφεται «Ἐνώχ» — ὁ Μεσσίας θὰ εἶναι τιμωρὸς τῶν πλουσίων καὶ προστάτης τῶν φτωχῶν (45, 2 - 3· 46, 1 καὶ πέρα· 48, 7 καὶ 61, 8· 62, 2 καὶ πέρα). Ὁ Μεσσίας μάλιστα θὰ εἶναι καὶ ἀπόγονος τοῦ Δαδὶδ (Δ' Ἔσδρα, 12, 32· 13, 33). Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ πέρασε καὶ σὲ μιὰ δέηση - προσευχή, ποὺ μαζὶ μὲ ἄλλα ἔλεγε: «Ἀνάστησον παραυτίκα τὸν 6λαστὸν Δαδὶδ τοῦ δούλου σου.» (15, Schmone esre).

Μελετώντας κανεὶς τὴν ἀπόκρυφη (=λαϊκὴ) ἰουδαϊκὴ μεσσιακὴ φιλολογία, 6γάζει τὸ συμπέρασμα πὼς καλλιεργήθηκε, στὰ τελευταῖα προχριστιανικὰ χρόνια, καθὼς καὶ στὰ πρῶτα μεταχριστιανικά, ἡ ἰδέα πὼς ὁ Γιαχ6ὲ εἶχε δημιουργήσει τὸν Μεσσία πρὶν ἀπὸ τὸν κόσμο καὶ τὸν κρατοῦσε κοντά του, περιμένοντας τὴν ὥρα ποὺ εἶχε κανονίσει γιὰ νὰ τονε στείλει στὴν Ἰουδαία (6λ. Ἐνώχ, 48, 3 καὶ 6).

Ὅπως εἴδαμε, οἱ γύρω στὸν Μεσσία παραδόσεις σὲ πολλὰ σημεῖα δὲν ἦταν ὁμοιόμορφες. Κυρίως ὡς πρὸς τὴν ἀποστολὴ τοῦ Μεσσία διαφωνοῦσαν οἱ σχετικὲς «προφητεῖες». Ἀλλιώτικα τηνε φαντάζονταν οἱ παραδόσεις ποὺ συγχωνεύτηκαν στὰ 6ι6λία τοῦ Δανιὴλ (7, 13) καὶ τοῦ Ζαχαρία (1, 9) κι ἀλλιώτικα τὴν παραδέχονταν οἱ λαϊκότερες παραδόσεις στὰ φυλλάδια τοῦ «Ἐνὼχ» (48, 3), στοὺς «Ψαλμοὺς τοῦ Σολομώντα» κλπ.

Στοὺς ἐπιγραφόμενους «Σολομώντειους Ψαλμοὺς» τονίζονταν μαζὶ μὲ ἄλλα:

> «Ἐσύ 'σαι, Κύριε (=Γιαχ6έ), ποὺ διάλεξες τὸν Δαδὶδ γιὰ 6ασιλέα τοῦ Ἰσραὴλ καὶ ποὺ ἔκανες ὅρκο πάνω στὴ γενιά του στὸν αἰώνα τὸν ἅπαντα, πὼς ἡ 6ασιλεία του δὲ θά 'σ6ηνε ποτὲ ἀπὸ μπροστά του.» (21, 4).

Ἐδῶ ἐκφράζεται, ὅπως 6λέπουμε, κάποιο παράπονο, γιατὶ ἀργεῖ νὰ 'ρθει ὁ Μεσσίας. Οἱ λαϊκὲς μάζες εἶχαν ἐξουθενωθεῖ καὶ περίμεναν τὸ Λυτρωτή τους, γιατὶ δὲν μποροῦσαν πιὰ νὰ 6αστάξουν τὴ ντόπια καὶ ξενικὴ καταπίεση. Γι' αὐτὸ παρακαλοῦσαν τὸν Γιαχ6ὲ νὰ στείλει τὸν Μεσσία μιὰ ὥρα ἀρχίτερα, γιὰ νὰ ἐκδικηθοῦν τοὺς ἐκμεταλλευτές τους:

«Εἰσάκουσε, Κύριε, καὶ κάνε νὰ παρουσιαστεῖ γι' αὐτοὺς (τοὺς Ἰουδαίους) ὁ βασιλιάς τους, ὁ γιὸς (=ὁ ἀπόγονος) τοῦ Δαβίδ, τὸν καιρὸ ποὺ ὅρισες, ὦ θεέ, γιὰ νὰ βασιλέψει στὸ δοῦλο σου Ἰσραήλ. Καὶ χάρισέ του δύναμη, γιὰ νὰ συντρίψει τοὺς ἄδικους δεσπότες καὶ νὰ καθαρίσει τὴν Ἱερουσαλὴμ ἀπ' τοὺς εἰδωλολάτρες ποὺ τὴν καταπατοῦνε ἀλύπητα.» (Ψαλ. Σολ. 21, 21 - 22).

Σ' ἄλλο πάλι βιβλίο τῆς λαϊκῆς ἰουδαϊκῆς φιλολογίας τῶν τελευταίων προχριστιανικῶν χρόνων διαβάζουμε μαζὶ μὲ ἄλλα:

«Θά 'ρθει ὁ Σωτήρας, κρατώντας μ α σ τ ί γ ι ο, γιὰ νὰ πραγματοποιήσει τὴ δικαιοσύνη πάνω στὴ γῆ.» (Ἐνώχ, 91, 7).

Δὲν ὑπάρχει λοιπὸν δεύτερη γνώμη, πὼς ὅλα σχεδὸν τὰ λεγόμενα ἀπόκρυφα [1] βιβλία (Χρησμοί, Ἀποκαλύψεις, Προφητεῖες) κάνουν συστηματικὸ λόγο γιὰ τὸν Μεσσία - Βασιλέα - Ἀπεσταλμένο τοῦ Γιαχβέ.

Τέτοιο ὅμως ἦταν τὸ μίσος τοῦ ἂμ - χαάρετς ἐνάντια στοὺς πλούσιους καὶ ἐκμεταλλευτές, ποὺ πίστευε πὼς ὁ Μεσσίας θ' ἀναστήσει καὶ τοὺς νεκρούς, γιὰ νὰ τιμωρήσει τοὺς φταῖχτες καὶ γδύστες ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ καὶ ν' ἀνταμείψει τοὺς φτωχοὺς καὶ ἀπόκληρους ἀπὸ τὴν ἄλλη. Ἡ ἀντίληψη αὐτή, ὅπως ξέρουμε, πέρασε καὶ στὰ Εὐαγγέλια, ἔγινε δηλαδὴ ἔμμονη προσδοκία καὶ αἴτημα τοῦ πρωτόγονου χριστιανισμοῦ.

Ὅλες οἱ μεγάλες ἐπαναστάσεις τοῦ ἰουδαϊκοῦ λαοῦ (66 - 70, 132 - 135, καθὼς καὶ οἱ πρὶν τοῦ 70) ἰδεολογικὰ τροφοδοτήθηκαν ἀπὸ τὰ ἀπόκρυφα αὐτὰ φυλλάδια.

---

1. Βλ. Ernst Sellin : Einleitung in das A. T., σελ. 158 καὶ πέρα καὶ Μπρατσιώτη, Εἰσαγ. Παλ. Διαθήκη, σελ. 625 καὶ πέρα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟ ΤΡΙΤΟ

Τὰ προϊστορικά, λαογραφικὰ καὶ ἐθνολογικὰ στοιχεῖα τῆς Βίβλου

Ὅπως εἰπώθηκε στὰ παραπάνω κεφάλαια, ἡ Βίβλος ἀποτελέστηκε ἀπὸ δυὸ πηγές: τὴ μωσαϊκὴ (αἰγυπτιακὴ) καὶ τὴν πολυθεϊστικὴ (ἑβραϊκή). Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὸ καθαρὰ ἱστορικὸ περιεχόμενο τῶν δυὸ αὐτῶν πηγῶν, ὑπάρχει κι ἄλλο ὑλικό, μὲ μυθολογικὸ περικάλυμμα, ποὺ ἀξίζει νὰ τὸ ἐρευνήσουμε, γιατὶ μᾶς κατατοπίζει σὲ πολλὰ προϊστορικά[1], ἐθνογραφικά, λαογραφικά, λατρειακὰ καὶ ὀργανωτικὰ προβλήματα τῆς ἀρχῆς τῆς ἱστορίας τῶν Ἑβραίων καὶ Ἰσραηλιτῶν.

Πρῶτα - πρῶτα, γίνεται λόγος γιὰ τὴν κοσμογονία. Ἡ πηγὴ II (κατὰ τὴ Σχολὴ Βελλχάουζεν, ἡ ἐλωχειμικὴ πηγὴ) λέει κατηγορηματικὰ πὼς οἱ θεοὶ ἔφτιαξαν πρῶτα ἀπὸ τὸ χάος ὅ,τι βλέπουμε νὰ ὑπάρχει γύρω μας πάνω στὴ γῆς καὶ τελευταῖα τὸν ἄνθρωπο, ποὺ τὸν ἔφτιαξαν ἀπὸ χῶμα. Ὁ πρωτόπλαστος Ἀδάμ[2], ἐνῶ μποροῦσε νὰ γίνει μὲ μιὰ προσταγὴ τῶν θεῶν: «γεννηθήτω ὁ ἄνθρωπος», ἔγινε μὲ ὕλη, χῶμα[3]. Αὐτὸ δείχνει πὼς ἡ παράδοση αὐτὴ εἶναι πολὺ ἀρχαιότερη ἀπὸ τὶς ἄλλες κοσμογονικὲς καὶ σημαίνει

---

1. Μὲ τὸν ὅρο προϊστορικὰ ἐννοοῦμε τοὺς θεσμοὺς ποὺ ἐπικρατοῦσαν στὴν ἐποχὴ ποὺ χαρακτηρίζεται ἄγρια καὶ βάρβαρη, δηλαδὴ στὴν πρὶν τὴν ἀρχὴ τοῦ πολιτισμοῦ μακρὰ περίοδο τῆς ἀνθρώπινης ἱστορίας.

2. Ἡ ὀνομασία Ἀδὰμ σημαίνει χωματένιος. Ἀνταμὰχ στὰ ἑβραϊκὰ = χῶμα. Τὴν ἐτυμολογία αὐτὴ παραδέχεται καὶ ὁ Φίλων. Ὁ Ἰώσηπος ὅμως ἐτυμολογεῖ τὸ ὄνομα Ἀδὰμ ἀπὸ τὸ ἀντὼμ ἢ ἐντὼμ = πυρρὸς ἢ ξανθός. Ἡ λέξη αὐτὴ στὴν ἀρχὴ - ἀρχὴ δὲν ἦταν ὄνομα, ἀλλὰ προσηγορικό, δηλαδὴ σήμαινε τὸ ἀνθρώπινο γένος.

3. Καὶ κατὰ τὴν πανάρχαια αἰγυπτιακὴ παράδοση, ὁ θεὸς Φθὰ (ὁ θεὸς τῆς Μέμφιδας) ἔπλασε τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ λάσπη.

πώς οἱ πρωτόγονοι λαοί, πρὶν σχηματίσουν τὴν ἀντίληψη πὼς πίσω ἀπὸ τὸν ἀντικειμενικὸ κόσμο καὶ τὰ φυσικὰ φαινόμενα ὑπάρχουν θεϊκὲς δυνάμεις, παραδέχονταν πὼς ὁ ἄνθρωπος εἶναι προϊὸν τῆς γῆς [1], ὅπως καὶ ὅλα τὰ ἄλλα ζωντανὰ ὄντα: σκουλήκια, ψάρια, ἑρπετὰ κλπ. Κι ἀκόμα πρέπει νὰ προσέξουμε καὶ κάτι ἄλλο: δὲν ἔφτιαξε μόνος του ὁ Γιαχβὲ τὸν ἄνθρωπο, ἀλλὰ πολλοὶ θεοὶ μαζί. Τὸ κείμενο λέει:

«Ποιήσωμεν ἄνθρωπον κατ' εἰκόνα ἡμετέραν καὶ καθ' ὁμοίωσιν.» (Γεν. 1, 26).

Τὸ κείμενο αὐτὸ πρέπει νὰ τὸ προσέξουμε. Γιατί, ἐνῶ ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ ἀντανακλᾶ τὴν πολυθεϊστικὴ παράδοση (πηγὴ Π), ἀπὸ τὴν ἄλλη μᾶς πληροφορεῖ πὼς οἱ θεοὶ «ἔφτιαξαν» τὸν ἄνθρωπο τέτοιον, ποὺ νὰ τοὺς μοιάζει σὲ ὅλα. Ἄρα καὶ οἱ θεοὶ εἶχαν προτύτερα γίνει ἀπὸ λάσπη - χῶμα καὶ εἶχαν τὶς ἴδιες ἰδιότητες ποὺ εἶχε καὶ ὁ ἄνθρωπος [2]. Καὶ ἡ παράδοση αὐτή, ποὺ βρίσκεται καὶ σ' ἄλλους λαοὺς τῆς ἀρχαιότητας, εἶναι πολὺ παλιὰ καὶ μᾶς κατατοπίζει πάνω στὸ ζήτημα τῶν ἀρχέγονων θεολογικῶν ἀντιλήψεων. Οἱ πρωτόγονοι, ποὺ σὲ ὁρισμένο στάδιο τῆς κοινωνικῆς τους ἐξέλιξης σχημάτισαν τὴν ἰδέα πὼς ὑπάρχουν πάνω ἀπ' αὐτοὺς θεϊκὲς δυνάμεις, δὲν μποροῦσαν αὐτὲς τὶς θεότητες νὰ τὶς φανταστοῦν πὼς βρίσκονταν ἔξω ἀπὸ τὸ κοινωνικό τους περίγυρο, στὸ Ὑπερπέραν. Κι οὔτε πὼς ἦταν στὴ μορφή τους ἀλλιώτικες ἀπ' ὅ,τι ἦταν οἱ ἴδιοι [3].

Ἂν καὶ ἀργότερα, ὅταν ξεπέρασαν τὸ στάδιο τοῦ ἀνιμισμοῦ, ἔπλασαν τὴν παράδοση πὼς κάθε τι ποὺ ὑπάρχει πάνω

---

1. Καὶ οἱ Ἀθηναῖοι (καὶ ἴσως ὅλοι οἱ Ἴωνες) πίστευαν πὼς οἱ ἄνθρωποι εἶναι καμωμένοι ἀπὸ λάσπη (βλ. Ἀριστοφ. Ὀρνιθ. 667· Ἡσίοδ. Ἔργ. 60 - 62).

2. Ἡ θεογονικὴ τούτη παράδοση ἦταν στὴν ἀρχικὴ της μορφὴ ἀνάμνηση τῆς προγονολατρείας. Ὅπως ξέρουμε οἱ ἀρχηγοὶ - γενάρχες τῆς ὀρδῆς ἦταν οἱ πρῶτοι ποὺ θεοποιήθηκαν.

3. Τὴν πρωτόγονη αὐτὴ ἀντίληψη τὴ διατυπώνει θαυμάσια ὁ Ἕλληνας φιλόσοφος Ξενοφάνης (βλ. Γ. Κορδάτου, Ἱστορία τῆς ἀρχ. ἑλλην. φιλοσοφίας, σελ. 100 - 101).

στὴ γῆ, καθὼς καὶ στὸν οὐρανό, εἶναι ἔργο τῶν θεϊκῶν δυνάμεων, ὡστόσο τὶς δυνάμεις αὐτὲς τὶς παριστάνανε σὰν τοὺς ἑαυτούς τους ἢ σὰν τὰ ζῶα τοῦ κοινωνικοῦ τους περίγυρου. Φυσικὰ οἱ Ἑβραῖοι καὶ οἱ Ἰσραηλίτες δὲν μποροῦσαν νὰ κάνουν ἐξαίρεση πάνω στὸ ζήτημα αὐτό.

Ἔπειτα, στὴν κοσμογονία τῆς Βίβλου γίνεται λόγος γιὰ μιὰ ἐποχή, ποὺ οἱ ἄνθρωποι δὲ φοροῦσαν ροῦχα, ἦταν γυμνοὶ (Γεν. 2, 25) καὶ ζοῦσαν μαζὶ μὲ τὰ ἄλλα ζῶα· καὶ πολὺ ἀργότερα — ὕστερ' ἀπὸ τὸν κατακλυσμὸ — τοὺς ἔφτιαξαν οἱ θεοὶ ροῦχα ἀπὸ τομάρια ζώων (Γέν. 3, 21). Οἱ παραδόσεις αὐτὲς ἔχουν ἱστορικὴ βάση, ἂν τοὺς βγάλουμε τὸ μυθοπλαστικό τους περικάλυμμα. Δείχνουν πὼς πέρασε πολὺς καιρὸς ὥσπου ν' ἀναπτυχτεῖ ἡ τεχνικὴ καὶ νὰ κατορθώσουν μὲ τὰ πρῶτα τους ἐργαλεῖα νὰ σκοτώνουν ἄγρια θεριά, νὰ τὰ γδέρνουν καὶ τὶς προβιές τους νὰ τὶς χρησιμοποιοῦν γιὰ ντυμασιές. Στὴν πρωτοπρωτόγονη ἐποχὴ φοροῦσαν «φύλλο συκιᾶς» καὶ ἔτρωγαν ἄγρια χόρτα καὶ καρποὺς δέντρων (Γέν. 1, 29).

Μιὰ ἄλλη παράδοση, ποὺ πρέπει νὰ τὴν προσέξουμε πολύ, εἶναι τούτη· Λέει τὸ α' βιβλίο τῆς Π. Δ. πὼς οἱ πρωτόπλαστοι ζοῦσαν εὐτυχισμένοι μέσα στὸν Παράδεισο, ἀλλὰ οἱ θεοὶ τοὺς ἀπαγόρεψαν νὰ τρῶνε ἀπὸ τὸν καρπὸ τοῦ δέντρου τῆς γνώσης[1]. Οἱ θεολόγοι καὶ οἱ συντηρητικοὶ ἑβραιολόγοι, ἀναλύοντας, ἐξηγώντας καὶ ἑρμηνεύοντας τὴ «θεϊκὴ» τούτη ἐντολή, προσπάθησαν νὰ τῆς δώ-

---

1. Γέν. 2, 16: «Καὶ ἐνετείλατο Κύριος ὁ θεὸς τῷ Ἀδὰμ λέγων: ἀπὸ παντὸς ξύλου τοῦ ἐν τῷ Παραδείσῳ βρώσει φάγῃ, ἀπὸ δὲ τοῦ ξύλου τοῦ γινώσκειν καλὸν καὶ πονηρόν, οὐ φάγεσθε ἀπ' αὐτοῦ· ᾗ δ' ἂν ἡμέρᾳ φάγησθε ἀπ' αὐτοῦ, θανάτῳ ἀποθανεῖσθε.» (Μετάφρ. Ο'). Ἡ παράδοση πάλι γιὰ τὸ φίδι, ποὺ ξεγέλασε τὴν Εὔα, βρίσκεται (παραλλαγμένη φυσικὰ) σ' ὅλες σχεδὸν τὶς μυθολογίες τῶν ἀρχαίων μεσογειακῶν καὶ ἀσιατικῶν λαῶν. Τὸ φίδι χαρακτηρίζονταν ἀπὸ τοὺς πρωτόγονους λαοὺς σὰν τὸ πιὸ ὕπουλο καὶ πονηρὸ ζῶο καὶ σὰν τέτοιο δὲν μποροῦσε νὰ δαμαστεῖ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο. Οἱ Πέρσες πίστευαν πὼς ἀντιπροσωπεύει τὴν κακοποιὸ δύναμη. Οἱ Ἰνδοὶ παραδέχονταν πὼς ὁ βασιλιὰς τῶν κακῶν δαιμόνων ἦταν κακοποιὸ μεγάλο φίδι. Καὶ γενικὰ οἱ σημιτικοὶ καὶ ἄριοι λαοὶ στὸ φίδι ἔβλεπαν τὸ πονηρὸ καὶ κακοποιὸ πνεῦμα. Οἱ Αἰγύπτιοι εἶχαν τὴν παράδοση γιὰ τὸ Σὲτ - Τύφωνα (φίδι), ἐνῶ στὴν περιοχὴ τῆς Θήβας λατρεύονταν σὰ θεὸς τὸ φίδι (βλ. Ἡρόδ. II, 74).

σουν καθαρὰ ἠ θ ι κ ὸ περιεχόμενο, σύμφωνα μὲ τὶς σημερινὲς κοινωνικὲς ἀντιλήψεις. Οἱ τέτοιες ἐξηγήσεις θαρρῶ πὼς δὲν εἶναι σωστές, οὔτε ἡ διατύπωση ἦταν τέτοια ποὺ ἔφτασε σὲ μᾶς, οὔτε γίνονταν λόγος γιὰ τὸ καλὸ ἢ τὸ κακό. Παρακάτω, στὸ ἴδιο κείμενο, ὑπάρχει ἡ σωστὴ ἐξήγηση [1]. Ὅταν οἱ πρωτόπλαστοι ἔφαγαν τὸν ἀπαγορευμένο καρπό, ἄνοιξαν τὰ μάτια τους, εἶδαν πὼς ἦταν γυμνοί, πῆραν φύλλα συκιᾶς καὶ σκέπασαν τὸ κορμί τους (Γέν. 3, 7). Ἡ παράδοση αὐτὴ θέλει νὰ πεῖ πὼς οἱ «πρωτόπλαστοι» πέρασαν σ᾽ ἀνώτερο στάδιο ἐξέλιξης κ᾽ ἔφτιαξαν τὰ πρῶτα πρωτόγονα ροῦχα. Ἄρα, ἀντίθετα ἀπὸ τὴν ἄλλη παράδοση, πὼς ὁ Γιαχβὲ ἢ οἱ θεοὶ τοὺς ἔφτιαξαν ροῦχα, τούτη, κατηγορηματικὰ μᾶς λέει πὼς οἱ ἴδιοι τὰ φτιάξανε. Φυσικὰ ἐδῶ πρόκειται γιὰ παλιότερη παράδοση [2]. Κάτω λοιπὸν ἀπὸ τούτη τὴν παράδοση κρύβεται μιὰ πανάρχαια ἀνάμνηση, ποὺ ἔχει ἄμεση σχέση μὲ τὶς πρῶτες τεχνικὲς καταχτήσεις τοῦ ἀνθρώπου, παράδοση ποὺ βρίσκεται στὶς μυθολογίες καὶ κοσμογονικὲς ἀντιλήψεις καὶ ἄλλων λαῶν τῆς ἀρχαιότητας. Γι᾽ αὐτό, μιὰ ποὺ πέρασαν σ᾽ ἀνώτερο τεχνικὸ στάδιο οἱ ἄνθρωποι, βγῆκαν ἀπὸ τὴ ζούγκλα κι ἄρχισαν νὰ ἐργάζονται. Ἐπειδὴ ὅμως μὲ χρόνια διασπάστηκε ἡ πρώτη ὀργανωτικὴ μορφὴ τῆς ὀρδῆς (ὁ πρωτόγονος κομμουνισμὸς) καὶ ἡ κοινωνικὴ διαφοροποίηση δημιούργησε τὶς ἀντιθέσεις, τὶς ταξικὲς διαφορὲς καὶ τὴ δυστυχία καὶ ἀθλιότητα σὲ κείνους ποὺ δὲν ἐξουσίαζαν τὴ γῆ, τὰ ἐργαλεῖα καὶ τὰ κοπάδια, στὰ χρόνια αὐτὰ σχηματίστηκε ἡ ἀντίληψη, πὼς ἡ ἐργασία εἶναι θεϊκὴ κατάρα στὸν ἄνθρωπο (βλ. Γέν. 3, 16 καὶ πέρα).

Ἐπίσης βρίσκουμε στὸ α΄ βιβλίο τῆς Π. Δ. πολλὰ στοιχεῖα γιὰ τὶς διάφορες ἐποχὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες πέρασε τὸ ἀνθρώπινο γένος. Κυνηγετικὴ περίοδος, χτηνοτροφική, γεωργική· μὲ τὴ διαφορὰ

---

1. Ἡ ἀντίληψη πὼς στὴν παραπάνω προσταγὴ ὑπάρχει ἡ ἐντολὴ τῆς ἀπαγόρευσης τοῦ συνουσιασμοῦ δὲ στέκει, γιατὶ ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ Βίβλο μαθαίνουμε πὼς οἱ θεοὶ εἶπαν στοὺς πρωτόπλαστους: «αὐξάνεσθε καὶ πληθύνεσθε» (Γέν. 1, 28).

2. Ὁ ἀναγνώστης ἂς μὴν ξεχνᾶ πὼς στὸ βιβλίο «Γένεση» διασταυρώνονται οἱ δυὸ πηγὲς Μ καὶ Π, ἀλλὰ κι αὐτὲς ἀποτελοῦνται ὄχι ἡ κάθε μιὰ ἀπὸ μιὰ παράδοση, ἀλλὰ ἀπὸ πολλὲς παλιότερες καὶ νεώτερες.

πώς οἱ ἱστορικὲς αὐτὲς ἐποχὲς παρουσιάζονται ἀνάκατες καὶ χωρὶς διαχωριστικοὺς σταθμούς [1]. Μὰ πιὸ πολὺς λόγος γίνεται γιὰ τὴ νομαδική - χτηνοτροφική. Κι αὐτὸ δὲν εἶναι τυχαῖο. Ἡ ἐποχὴ τῆς πορείας πρὸς Χαναὰν καὶ ὁ πατριαρχικὸς κοινοτισμὸς στοὺς πρώτους αἰῶνες ὕστερ' ἀπὸ τὴν εἰσβολὴ καὶ κατάχτηση τῆς Παλαιστίνης, ἔφεραν πάλι στὴ μέση ὅλες τὶς πανάρχαιες παραδόσεις γιὰ τὸν παλαιονομαδισμὸ καὶ ἀρχέγονο κομμουνισμό. Κι ἀκόμα, ἡ κοινωνικὴ διαφοροποίηση ποὺ ὁδήγησε στὴν ταξικὴ κοινωνία καὶ συνακόλουθα στὴν ἐκμετάλλευση τῶν πολλῶν ἀπὸ τοὺς λίγους, δημιούργησε τοὺς ἀνάλογους ψυχολογικοὺς λόγους, γιὰ νὰ ἀναβιώσουν οἱ παλιὲς αὐτὲς ἀναμνήσεις ποὺ παρουσίαζαν τὶς περασμένες ἐποχὲς σὰ χρυσὸ αἰῶνα.

Ἔτσι, ἔχουμε πολλὲς πληροφορίες γιὰ τὸ καθεστὼς τῆς κοινοχτημοσύνης [2] καὶ πατριαρχίας, κάτω ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἔζησαν αἰῶνες οἱ νομάδες πρόγονοι τοῦ Μωυσῆ, τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ, τοῦ Δαβὶδ κλπ.

Οἱ πρόγονοι αὐτοὶ ὀνομάζονταν στὴ Βίβλο Ἀβραάμ, Ἰσαὰκ καὶ Ἰακώβ, δὲ νομίζω ὅμως πὼς οἱ ὀνομασίες αὐτὲς εἶναι ὀνόματα προσώπων. Πιὸ πιθανὸ εἶναι πὼς πρόκειται γιὰ ὀνομασίες ὀρδῶν, ποὺ φέρνανε αὐτὸ τὸ ὄνομα πολλοὺς αἰῶνες. Ἔτσι ἐξηγιέται καὶ ἡ μακροβιότητα ὅλων τῶν γεναρχῶν τῶν Ἑβραίων. Ὅλοι τους ἔζησαν παραπάνω ἀπὸ 100 χρόνια. Ὅσο βαστοῦσε ὁ νομαδικὸς πατριαρχικὸς βίος, ἡ κάθε ὀρδὴ (φυλὴ) ἔφερνε τὸ ἴδιο ὄνομα καὶ φυσικὰ τὸ ἴδιο ὄνομα εἶχε καὶ ὁ κάθε φορὰ ἀρχηγός [3].

---

1. Βλ. Γέν. 10, 8 καὶ πέρα· 4, 2· 25, 27· 27, 1· 13, 6 - 10 κλπ.

2. Ἀπήχηση τῆς παλιᾶς κοινοχτημοσύνης ὑπάρχει στὶς Παροιμίες: «Θὲς τὸν κλῆρον σου μεταξὺ ἡμῶν, ἓν βαλάντιον ἂς εἶναι εἰς πάντας ἡμᾶς.» (1, 18). Στὸ ἑλληνικὸ κείμενο ὑπάρχει στὸ τέλος καὶ ἡ φράση: «καὶ μαρσίππιον ἓν γεννηθήτω ἡμῖν».

3. Ἡ Βίβλος λέει πὼς ὁ πατέρας τοῦ Ἀβραὰμ λέγονταν Ἄμπιραμ (Ἄβραμ), ποὺ σημαίνει τὸν ψηλὸ πατέρα ἢ τὸ ψηλὸ μέρος. Ἐπίσης καὶ τὸ ὄνομα Ἀβραὰμ σημαίνει πατέρας λαοῦ - φυλῆς (βλ. Καρολίδη, Παγκόσμιος ἱστορία, τ. Γ', σ. 177). Ἂν οἱ ἐτυμολογίες αὐτὲς εἶναι σωστές, τότε ἡ ἄποψη ποὺ ὑποστηρίζω παραπάνω ἔχει σταθερὸ ἱστορικὸ στήριγμα. Καὶ τ' ἄλλα ὀνόματα τῶν πρώτων φυλάρχων ἔτσι πρέπει νὰ ἑρμηνευτοῦν. Ἰακὼβ σημαίνει πτερνιστής, ἐκεῖνος ποὺ κλωτσᾶ. Ἄρα, τὰ ὀνόματα αὐτὰ εἶναι προσηγορικὰ καὶ ὄχι ὀνομασίες προσώπων. Γιὰ τοὺς προ-

Ὅποιος ὅμως διαβάσει ἀπρόσεχτα τὴν Πεντάτευχο, μπορεῖ νὰ βγάλει τὸ συμπέρασμα πὼς οἱ Ἑβραῖοι καὶ οἱ Ἰσραηλίτες δὲ γνώρισαν τὸ «καθεστὼς» τῆς μ η τ ρ ι α ρ χ ί α ς. Αὐτὸ δὲν εἶναι καθόλου σωστό. Μέσα στὴ Βίβλο ὑπάρχουν σκόρπιες πολλὲς εἰδήσεις γιὰ τὴν πανάρχαια μητριαρχία, ποὺ προηγήθηκε τῆς πατριαρχίας. Πρῶτα - πρῶτα, στὴ Γένεση ὑπάρχουν δυὸ ἀντίθετες παραδόσεις. Ἡ μιὰ λέει πὼς οἱ θεοὶ ἔφτιαξαν μαζὶ τὸν ἄντρα καὶ τὴ γυναίκα. Ἡ ἄλλη πὼς πρῶτα ἔφτιαξαν τὸν Ἀδάμ. Ὡστόσο ἡ Εὔα ἔχει ἀνώτερη θέση μέσα στὸν «Παράδεισο». Σ' αὐτὴν ἀποτείνεται ὁ θεὸς καὶ σ' αὐτὴν κάνει τὶς παρατηρήσεις, γιατὶ ἔφαγε τὸν ἀπαγορευμένο καρπό. Ἐπίσης καὶ τὸ φίδι καταφεύγει στὴν Εὔα, γιὰ νὰ τῆς πεῖ πὼς πρέπει νὰ παραβεῖ τὴν ἐντολὴ τοῦ Γιαχβὲ ἢ τῶν θεῶν. Ὅλες ἐτοῦτες οἱ παραδόσεις κρύβουν κάποιον ἱστορικὸ πυρήνα. Πρόκειται γιὰ τὸ καθεστὼς τῆς μητριαρχίας.

Μὲ τὴν ἀνάπτυξη ὅμως τῆς τεχνικῆς καὶ τὴν κοινωνικὴ διαφοροποίηση, ἡ γυναίκα ἔγινε σκλάβα τοῦ ἄντρα. Πρῶτα ὁ Ἀδὰμ ἦταν ὑποταχτικὸς στὴν Εὔα (βλ. Γέν. 3, 12). Ὕστερα ὅμως ἡ Εὔα ἔγινε ὑποταχτικὴ στὸν Ἀδὰμ (Γέν. 3, 16 καὶ πέρα).

Μέσα στοὺς μύθους αὐτοὺς κρύβονται δυὸ πανίσχυρες παραδόσεις ποὺ ἀντανακλοῦν ἱστορικὲς κοινωνικὲς καταστάσεις. Ἡ μιά, ποὺ εἶναι καὶ ἀρχαιότερη, εἶναι ἀνάμνηση τῆς μ η τ ρ ι α ρ χ ί α ς· καὶ ἡ ἄλλη, ἡ νεώτερη, ἀντανακλᾶ τὴν ἀρχὴ τῆς ἀ ν τ ρ ο κ ρ α τ ί α ς[1].

Μὰ ἐξὸν ἀπὸ τὶς πηγὲς αὐτές, ὑπάρχουν κι ἄλλες. Σ' ἄλλα βι-

γόνους τοῦ Μωυσῆ καὶ τῶν Ἰσραηλιτῶν δὲν ὑπάρχουν παραδόσεις, γιατὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ πηγὴ Μ λογοκρίθηκε καὶ συγχωνεύτηκε μὲ τὴν πηγὴ Π.

1. Τὴν ἀρχὴ τῆς ἀντροκρατίας ἀντανακλᾶ καὶ ἡ παράδοση ποὺ λέει πὼς οἱ θεοὶ φτιάξανε τὴν Εὔα κόβοντας ἕνα πλευρὸ ἀπὸ τὸν Ἀδάμ. Τὸ ἑβραϊκὸ κείμενο ἐκεῖ ποὺ ἱστορεῖ πὼς οἱ θεοὶ φτιάξανε τὴν Εὔα ἀπὸ τὸ πλευρὸ τοῦ Ἀδάμ, δὲ λέει πὼς φτιάξανε γυναίκα, ἀλλὰ isha = ἄνδρισα: «Καὶ εἶπεν ὁ Ἀδάμ, τοῦτο εἶναι κόκκαλο ἀπ' τὰ κόκκαλά μου καὶ σάρκα ἀπὸ τὶς σάρκες μου, (γι' αὐτὸ) αὔτη θὰ λέγεται isha (=ἀνδρίς), γιατὶ ἀπὸ τὸν ἄντρα βαστᾶ» (Γέν. 2, 23). Ἡ πηγὴ Μ γενικὰ θεωρεῖ τὸν ἄντρα σὰν ἐκλεκτὸ τοῦ Γιαχβέ, γι' αὐτὸ καὶ εἶναι πιὸ πλούσια σὲ ἀναμνήσεις ἀπὸ τὸ νομαδικὸ - πατριαρχικὸ βίο. Ἡ ἀντροκρατία ἀργότερα κατοχυρώθηκε καὶ μὲ νομοθετικὲς κυρώσεις (βλ. Ἀριθ. 27, 11).

βλία τῆς Βίβλου γίνεται λόγος γιὰ τὴ Μαριὰμ καὶ τὴ Δεβώρα, ποὺ ἦταν πολεμαρχίνες. Ὑπάρχουν μάλιστα καὶ ἄσματα ποὺ ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ ὑμνοῦσαν τὸν Γιαχβὲ καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἐξυμνούντανε τὰ κατορθώματα τῶν γυναικῶν αὐτῶν. Φαίνεται πὼς στὰ χρόνια τῆς πορείας πρὸς Χαναάν, ἐξαιτίας ποὺ δημιουργήθηκαν νέες συνθῆκες, ἀναβίωσαν ὡς ἕνα σημεῖο οἱ παλιὲς παραδόσεις τῆς μητριαρχίας, μιὰ ποὺ οἱ γυναῖκες ἔπαιζαν στὴν πολεμικὴ ἐκείνη περίοδο ἐξαιρετικὸ ρόλο.

Μὰ καὶ μιὰ ἄλλη πανάρχαια πηγή, ποὺ ἀπηχεῖ τὸ καθεστὼς τῆς μητριαρχίας, εἶναι ἡ ἐντολὴ τοῦ δεκάλογου ποὺ κάνει λόγο γιὰ τὸ σεβασμὸ ποὺ ὀφείλεται στὴ μ η τ έ ρ α:

«Τίμα τὸν πατέρα σου καὶ τὴ μ η τ έ ρ α σου, γιὰ νὰ ζήσεις πολλὰ χρόνια πάνω στὴ γῆς» (Δευτερ. 20, 12)[1].

Φυσικὰ στὰ ἱστορικὰ χρόνια ἡ ἐντολὴ αὐτὴ εἶχε καθαρὰ ἠθικὸ περιεχόμενο. Ἀλλὰ γεννιέται τὸ ρώτημα: οἱ Ἰσραηλίτες καὶ οἱ Ἑβραῖοι ἀποτελοῦσαν ἐξαίρεση μέσα στὴν ἱστορία τῶν λαῶν καὶ περιφρονοῦσαν ἢ κακομεταχειρίζονταν τοὺς γονιούς τους; Βέβαια, δὲν μποροῦσε νὰ συμβαίνει ἕνα τέτοιο πράμα. Πρέπει λοιπὸν νὰ ζητήσουμε ἀλλοῦ τὴν αἰτία ποὺ ἐπέβαλε νὰ θεσπιστεῖ σὰν ἀπαραίτητος θεσμὸς ἡ ἐντολὴ αὐτή. Στὰ χρόνια ποὺ οἱ Ἑβραῖοι καὶ Ἰσραηλίτες πολεμοῦσαν μὲ διάφορους λαοὺς στὴν Ἀραβικὴ Ἔρημο, γιὰ νὰ μπορέσουν ν' ἀνοίξουν δρόμο καὶ νὰ λύσουν τὸ πρόβλημα τῆς διατροφῆς τους, ἀναβίωσαν λίγο - πολὺ οἱ παλιοὶ ὀργανωτικοὶ θεσμοὶ τοῦ καιροῦ τοῦ νομαδικοῦ βίου. Ἔτσι, ὀργανώθηκαν σὲ ὁμάδες, ὁμάδες ποὺ εἶχαν ἐπικεφαλῆς τους ἕναν ἀρχηγὸ καὶ μιὰ ἀρχηγίνα. Δὲν πρέπει λοιπὸν νὰ ἑρμηνεύονται στενὰ οἱ λέξεις π α τ έ ρ α ς καὶ μ η τ έ ρ α τῆς ἐντολῆς τοῦ δεκάλογου, γιατὶ ἔχουν πλατύτερο καὶ πολὺ ἀρχαῖο περιεχόμενο. Πατέρας ἐδῶ σημαίνει: ἀρχηγὸς φυλῆς, καὶ μητέρα: ἀρχηγίνα, ὄχι τοῦ ἀτομικοῦ σπιτιοῦ, ἀλλὰ τοῦ νοικοκυριοῦ τῆς φυλῆς. Ἄρα σὲ κάθε φυ-

1. Καὶ στὶς Παροιμίες βρίσκουμε μιὰ παλιὰ διάταξη, ποὺ ἀπηχεῖ τὸ καθεστὼς τῆς μητριαρχίας: «Ἄκουε: παιδί μου, τὶς συμβουλὲς τοῦ πατέρα σου καὶ μὴν ἀπορρίψεις τ ὸ ν ό μ ο τ ῆ ς μ η τ έ ρ α ς σ ο υ» (1, 8).

λὴ διαλέγονταν οἱ ἱκανότεροι καὶ οἱ σεβαστότεροι ἀρχηγοί, καθὼς καὶ οἱ ἱκανότερες καὶ οἱ σεβαστότερες γυναῖκες, γιὰ νὰ ἐκτελέσουν τὰ ὀργανωτικὰ καθήκοντα ποὺ ἐπιβάλλονταν ἀπὸ τὶς τότε συνθῆκες.

Οἱ γυναῖκες στὰ χρόνια αὐτά, ποὺ οἱ ἄντρες ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ πολεμοῦν καὶ νὰ βρίσκουν τὰ χρειαζούμενα τρόφιμα, ἔπαιζαν τὸ ρόλο πάνω - κάτω ποὺ ἔπαιζαν οἱ Σπαρτιάτισσες, δηλαδὴ εἶχαν ἀναλάβει ὁρισμένες ὀργανωτικὲς δουλειές, μερικὲς μάλιστα πολεμοῦσαν κιόλας. Ἀπὸ τὴν αἰτία αὐτὴ ἐπιβλήθηκε ὁ σεβασμὸς καὶ ἡ ἀπόλυτη ὑπακοὴ στοὺς φυλάρχους καὶ στὶς ἀρχηγίνες. Ὕστερ' ἀπ' αὐτὰ ποὺ εἴπαμε, καταλαβαίνει ὁ καθένας πὼς ἡ ἐντολὴ «τίμα τὸν πατέρα σου καὶ τὴ μητέρα σου» ἀντανακλᾶ τὸ καθεστὼς τῆς πατριαρχίας καὶ μητριαρχίας, ἄρα πρόκειται γιὰ δ υ ὸ ἐντολές, ποὺ πολὺ ἀργότερα συγχωνεύτηκαν. Ἡ ἐντολὴ ὅμως «τίμα τὴ μητέρα σου» ἦταν ἀρχαιότερη ἀπὸ τὴν ἐντολὴ «τίμα τὸν πατέρα σου». Στὴν περίοδο ὡστόσο τῆς πορείας πρὸς Χαναὰν μποροῦσαν νὰ συνυπάρχουν οἱ δυὸ παράλληλες ἐξουσίες, ὅπως σύμβαινε καὶ στὴ Σπάρτη, σὲ ὅμοιες πάνω - κάτω συνθῆκες. Κι ἀκόμα, ἔχουμε νὰ προσθέσουμε καὶ τοῦτο: κάτω ἀπὸ τὴν ἐντολὴ «τίμα τὸν πατέρα σου καὶ τὴ μητέρα σου» κρύβεται καὶ ὁ παλιὸς θεσμὸς τῆς π ρ ο γ ο ν ο λ α τ ρ ε ί α ς. Ὅπως καὶ ἄλλοι λαοί, ἔτσι καὶ οἱ Ἰσραηλίτες καὶ οἱ Ἑβραῖοι, πρὶν περάσουν στὴν ἐξελιγμένη θρησκεία, διαμόρφωσαν στὴν ἀρχὴ τὸν ἀ ν ι μ ι σ μ ὸ κ' ὕστερα πέρασαν στὴν π ρ ο γ ο ν ο λ α τ ρ ε ί α καὶ τὸν τ ο τ ε μ ι σ μ ό.

Καὶ μιὰ ποὺ ἔγινε λόγος γιὰ τὶς δ έ κ α ἐ ν τ ο λ έ ς, πρέπει, συμπληρώνοντας τὰ ὅσα εἴπαμε σ' ἕν' ἀπὸ τὰ παραπάνω κεφάλαια, νὰ ξεκαθαρίσουμε καὶ ἕνα ἄλλο ζήτημα: Οἱ ἐντολὲς αὐτὲς (ἄσχετο ἂν ἦταν δέκα ἢ παραπάνω) σὲ πολὺ παλιότερη ἐποχὴ δὲν ἦταν τίποτ' ἄλλο παρὰ ἀπαγορευτικοὶ κανόνες (ταμπού). Οἱ ἀπαγορευτικὲς λοιπὸν διατάξεις ποὺ ὑπάρχουν σὲ διάφορα βιβλία τῆς Π. Δ. (βλ. Γέν. 12, 10 - 20· 20, 1 - 18· Λευΐτ. 18, 6 - 30· Ἰὼβ 31, 11 - 12), εἶναι ἀναβιώσεις παλιότερων ταμπού, ποὺ στὴ νεώτερη ἐποχὴ πῆραν τὴ μορφὴ κανόνων ἀστικοῦ καὶ ποινικοῦ δικαίου.

Ὥστε τὸ ζήτημα τοῦ Δεκάλογου πρέπει μὲ τέτοια κριτήρια νὰ ἐξετάζεται καὶ ὄχι τὸ πότε συντάχτηκε ἀπὸ τὸν Μωυσὴ ἢ δόθηκε

ἀπὸ τὸν Γιαχβέ [1]. Σημασία ἔχει νὰ ἐρευνηθοῦν τὰ προμωσαϊκὰ στοιχεῖα τοῦ Δεκάλογου, ποὺ ἀντανακλοῦσαν τὴν ἀρχέγονη ἱστορία τοῦ ἰσραηλιτικοῦ καὶ ἑβραϊκοῦ λαοῦ.

Ἄλλη πανάρχαιη παράδοση, ποὺ διασώθηκε μέσα στὴ Βίβλο, εἶναι ἡ σχετικὴ μὲ τὴν ἀπαγόρευση νὰ τρῶνε ζῶα ὠμὰ καὶ νὰ πίνουν τὸ αἷμα τους [2]. Οἱ ἀπαγορευτικὲς αὐτὲς διατάξεις ἀπηχοῦν τὴν ἄγρια καὶ βαρβαρικὴ ἐποχή, ὅπου ἡ ἀνθρωποφαγία ἦταν κάτι τὸ συνηθισμένο. Ὑπάρχει ὅμως μέσα στὴν ἴδια παράδοση, ἐκεῖ ποὺ γίνεται λόγος γιὰ τὰ ζῶα, καὶ μιὰ ἄλλη, ποὺ ἔχει τὴν καταγωγή της στὴν τοτεμικὴ περίοδο, ποὺ ἀπαγορεύονταν νὰ σκοτώνονται καὶ νὰ τρώγονται τὰ τοτὲμ τῆς ὀρδῆς [3].

Ὅλες αὐτὲς οἱ παραδόσεις, ποὺ εἶχαν τὴ μορφὴ ταμπού, διαμορφώθηκαν στὰ ἱστορικὰ χρόνια σὲ κοινωνικοὺς θεσμοὺς καὶ ἀργότερα διατυπώθηκαν καὶ σὲ διατάξεις τῆς ἀστικῆς καὶ ποινικῆς νομοθεσίας, γιατὶ ἡ ἄρχουσα τάξη εἶχε φαίνεται συμφέρο νὰ κρατήσει τὶς συνήθειες αὐτές [4].

Ἕνας ἄλλος θεσμός, ποὺ γι' αὐτὸν γίνεται πολὺς λόγος στὴ Βίβλο, εἶναι ὁ θεσμὸς τῶν π ρ ω τ ο τ ο κ ί ω ν (βλ. Γέν. 25, 21-26, 29-34· 27, 1 καὶ πέρα καὶ 21, 1-7· Δευτερ. 21, 15-17). Γιὰ μιὰ μεγάλη περίοδο, ὁ πρῶτος γιὸς εἶχε προνομιακὴ θέση μέσα στὴν πατριὰ καὶ αὐτὸς διαδέχονταν τὸν πατέρα του στὴν ἀρχηγία τῆς φυλῆς. Ὁ θεσμὸς αὐτὸς βάσταξε αἰῶνες πολλοὺς κι ὅταν ἄλλαξαν οἱ κοινωνικοὶ ὅροι καὶ ἀπὸ τὸ νομαδικὸ βίο πέρα-

---

1. Γιὰ τὸ Δεκάλογο ἔχουν γραφτεῖ πολλὰ καὶ διατυπώθηκαν πολλὲς γνῶμες, ἂν εἶναι μωσαϊκὴ νομοθεσία ἢ νεώτερη. Τὸ ζήτημα ὅμως πρέπει νὰ ἐξεταστεῖ σὲ συσχετισμὸ μὲ τὰ ταμποὺ τῆς ἀρχέγονης ἐποχῆς. (Βλ. βιβλιογραφία: Β. Βέλλα, Θρησκευτικαὶ προσωπικότητες, 23-24· Φιλιππίδη, Ἱστορ. θρησ. Ἰσραήλ, σελ. 433, ὅπου καὶ πλούσια βιβλιογραφία· **S. Mowinckel, Le Decaloge**, Παρίσι 1927 καὶ **L. Köhler, Der Dekalog**, στὴν **Theol. Rundschau** (1929), σ. 161-184).

2. Βλ. Γέν. 9, 4-7· Λευϊτ. 16, 10-14· Δευτερ. 12, 23· Α' Σαμ. 14, 33.

3. Βλ. Γ. Κορδάτου, Καταγωγὴ καὶ διαμόρφωση τοῦ τοτεμισμοῦ, στὸ περιοδικὸ «Τὰ Ἐλευσίνια», Α', τεῦχος β' (Ἀθήνα 1946), σ. 59-63.

4. Οἱ νηστεῖες καὶ ἡ ἀπαγόρευση νὰ σφάζονται βυζαχτάρικα ἀρνιά, κατσίκια, μοσχάρια κλπ. μὲ τὸ πρόσχημα τῆς θρησκείας, ἐξυπηρετοῦσαν στὰ ἱστορικὰ χρόνια δημοσιονομικὲς καὶ παραγωγικὲς ἀνάγκες.

σαν στὸ μόνιμο γεωργικό, μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῶν νέων παραγωγικῶν δυνάμεων καὶ τὴν ἀντίστοιχη ἀλλαγὴ ποὺ ἔγινε στὶς παραγωγικὲς σχέσεις, ὁ θεσμὸς αὐτὸς στέκονταν ἐμπόδιο στὴν παραπέρα κοινωνικὴ ἐξέλιξη καὶ γι' αὐτὸ καταργήθηκε σιγὰ - σιγά.

Φαίνεται ὅμως πὼς ἡ κατάργηση τοῦ θεσμοῦ τῶν πρωτοτοκίων βρῆκε στὴν ἀρχὴ μεγάλα ἐμπόδια. Οἱ πρωτογιοὶ εἶχαν ὀργανωμένη ἐξουσία μέσα στὶς ὀρδὲς καὶ ἐπιβάλλονταν. Γι' αὐτὸ τὰ ἄλλα ἀγόρια — καὶ γεννιόντανε, παρὰ τὴ μεγάλη θνησιμότητα, πολλὰ παιδιά, γιατὶ ἐπικρατοῦσε ἡ πολυγαμία — ἀναγκάστηκαν μὲ αἱματηρὰ μέσα νὰ καταργήσουν τὸ ἔθιμο αὐτό. Ἐπειδὴ ὅμως ἐξακολουθοῦσαν οἱ πρωτότοκοι νὰ διεκδικοῦν τὰ «δικαιώματά» τους καὶ νὰ ὀργανώνουν συνωμοσίες καὶ νὰ σκοτώνουν τ' ἄλλα ἀγόρια - ἀδέρφια τους, ἐπιβλήθηκε ἀπὸ τὰ ἄλλα παιδιὰ νέος κανόνας «δικαίου» μέσα στὴν πατριά, ποὺ πῆρε μορφὴ θρησκευτικῆς ἐντολῆς. Τὰ πρωτογέννητα παιδιὰ (ἀγόρια) θ υ σ ι ά ζ ο ν τ α ν. Ἔτσι, μιὰ ποὺ δὲν ὑπῆρχε πρωτογιός, δὲν ὑπῆρχε καὶ ζήτημα πρωτοτοκίων καὶ τὸ μοίρασμα τῆς πατρικῆς περιουσίας δὲν ἦταν δύσκολο. Ὅπως βλέπουμε, σὲ ὁρισμένους ἀρχαίους λαούς, ἅμα ἀναφάνηκε ὁ θεσμὸς τῆς ἀτομικῆς ἰδιοχτησίας, πρῶτα σὲ κινητὰ καὶ στὰ κοπάδια καὶ ὕστερα σὲ ἀκίνητα, χύθηκε αἷμα ὥσπου νὰ ἐπιβληθοῦν οἱ νέοι θεσμοὶ ποὺ ἀντανακλοῦσαν τὶς νέες παραγωγικὲς σχέσεις, οἱ θεσμοὶ ποὺ ἀναγνώριζαν ἰσοτιμία σὲ ὅλα τὰ ἀγόρια ποὺ παίρνανε κανονικὰ μερίδα ἀπ' τὴν πατρικὴ περιουσία.

Αὐτὴ εἶναι ἡ βασικὴ αἰτία τῆς διάταξης ποὺ ὑπάρχει στὸ βιβλίο τῆς Ἐξόδου: «Τὸν πρωτότοκο ἀπὸ τοὺς γιούς σου ὀφείλεις νὰ δώσεις σὲ μένα τὸν Γιαχβέ.» (22, 28b). Ἡ διάταξη αὐτὴ φυσικὰ ἦταν πολὺ ἀρχαία καὶ στοὺς ἱστορικοὺς χρόνους δὲν ἴσχυε πιά, γιατί, μιὰ ποὺ διαλύθηκαν οἱ πατριὲς καὶ παγιώθηκε τὸ καθεστὼς τῆς ἀτομικῆς ἰδιοχτησίας καὶ παράλληλα θεσπίστηκαν ἀνάλογοι κανόνες κληρονομικοῦ δικαίου, ὁ Γιαχβὲ δὲν εἶχε ἀνάγκη ἀπὸ ἀνθρώπινο αἷμα γιὰ νὰ ἐξευμενιστεῖ, ἀρκεῖ ποὺ ὁ κάθε τσομπάνος καὶ ὁ κάθε γεωργὸς θυσίαζε — δ η λ α δ ὴ ἔ δ ι ν ε φ ό ρ ο σ τ ο ὺ ς φ υ λ ά ρ χ ο υ ς κ α ὶ σ τ ο ὺ ς ἱ ε ρ ε ῖ ς — τὰ πρωτογέννητα ἀρνιά, μοσχάρια καὶ κατσίκια, καθὼς καὶ τὰ πρῶτα γεννήματα ποὺ θὰ μάζευε (Ἔξ. 22, 29 - 30).

Βλέπουμε ὅμως στὸ Δευτερονόμιο (21, 15 - 17) ἀναβίωση τοῦ

θεσμοῦ τῶν πρωτοτοκίων, ἀλλὰ μὲ πολὺ ἠπιότερη μορφή. Στὴν προμωσαϊκὴ ἐποχὴ ὁ πρωτότοκος διαδέχονταν τὸν πατέρα του σὲ ὅλα καὶ ἦταν ὁ ἀρχηγὸς τῆς οἰκογένειας, ἅμα πέθαινε ὁ ἀρχηγός, ὁ πατέρας· στὰ ὕστερα ὅμως ἀπὸ τὴν αἰχμαλωσία χρόνια ἔπαιρνε ἁπλῶς διπλὴ κληρονομικὴ μερίδα. Ἡ διάταξη αὐτή, ἂν δὲν κάνω λάθος, ὅπως εἶναι διατυπωμένη, νομίζω πὼς ἀποβλέπει στὸ νὰ καλμάρει τὴν οἰκογενειακὴ ἀμάχη ποὺ προκαλούντανε ἀπ' ἀφορμὴ ποὺ ὁ ἄντρας παντρεύονταν πολλὲς γυναῖκες, δηλαδὴ μὲ τὸ θεσμὸ αὐτὸ ἤθελαν νὰ περιορίσουν τὴν πολυγαμία τοῦ ἄντρα, ποὺ στὰ χρόνια αὐτὰ ἦταν θεσμὸς ἀντικοινωνικός.

Γιὰ τοὺς ἀρχαιότερους θεσμοὺς τῆς ἰσραηλιτικῆς καὶ ἑβραϊκῆς οἰκογένειας ἔχουμε πολλὰ στοιχεῖα καὶ ἔτσι μποροῦμε νὰ παρακολουθήσουμε τὴν ἐξέλιξή της:

Στὴν πολὺ παλιὰ ἐποχὴ ἐπικρατοῦσε, ὅπως καὶ στοὺς ἄλλους λαοὺς τῆς ἀρχαιότητας, ἡ κοινογαμία· γι' αὐτὸ στὴν περίοδο αὐτὴ δὲν ἦταν ἀπαγορευμένοι οἱ αἱμομιχτικοὶ γάμοι. Ὁ Ἀβραὰμ παντρεύεται τὴ Σάρα, ποὺ ἦταν ἀδελφή του· ὁ Λὼτ συνουσιάζεται μὲ τὶς θυγατέρες του καὶ ὁ Αὐνὰν προστάζεται νὰ παντρευτεῖ τὴ γυναίκα τοῦ ἀδελφοῦ του (βλ. Γέν. 12, 12· 18, 32· 38, 8). Ὁ Ἰακὼβ πάλι παντρεύεται μὲ τὶς πρωτοεξαδέρφες του (Γέν. 19, 4 καὶ πέρα· 29, 10 - 28· 30, 25· 31, 21)[1]. Ἀκόμα καὶ ὁ γάμος μὲ ἁρπαγή, ποὺ παρατηρεῖται στοὺς καθυστερημένους λαοὺς ποὺ βρίσκονται στὸ στάδιο τοῦ τοτεμισμοῦ καὶ ἀναφέρεται στὶς παραδόσεις τῶν ἀρχαίων λαῶν, ἦταν παλαιότατα καθιερωμένος στοὺς Ἑβραίους καὶ Ἰσραηλίτες. Ἀπήχηση τῶν τέτοιων θεσμῶν διασώθηκε στὸ Δευτερονόμιο (21, 10 - 14).

Μὲ τὸν καιρὸ ὅμως, ὅταν πέρασε ὁ ἑβραϊκὸς καὶ ἰσραηλιτικὸς

1. Ζήτημα συζυγικῆς τιμῆς δὲν ὑπῆρχε στὴν πρωτόγονη ἐποχή. Αὐτὸ μᾶς τὸ πληροφοροῦν ὅλες οἱ μυθολογίες τῶν λαῶν τῆς ἀρχαιότητας, καθὼς καὶ οἱ γαμικοὶ θεσμοὶ τῶν σημερινῶν καθυστερημένων λαῶν. Μὰ καὶ στὴ Βίβλο ὑπάρχουν ἀνάλογες παραδόσεις: Ὁ Ἀβραὰμ παραδίνει τὴ γυναίκα του στὸ φαραὼ γιὰ νὰ τὴν ἐκμεταλλευτεῖ σεξουαλικὰ (βλ. Γέν. 12, 14 καὶ πέρα καὶ 16 - 20). Ὁ Σαμψὼν κάνει τὸ ἴδιο (Κριτ. 14, 20· 15, 2 καὶ 6). Ὁ γιὸς τοῦ Δαβὶδ Ἀμνὼν συνουσιάστηκε μὲ τὴν ἀδερφή του Θάμαρ (Β' Σαμ. 13, 1 καὶ πέρα). Ἡ κοινογαμία δὲν ἦταν ἀπαγορευμένη στὰ προβασιλικὰ χρόνια (βλ. Κριτ. 20, 24 καὶ Ρούθ 3, 1 καὶ πέρα).

λαὸς σὲ ἀνώτερο στάδιο κοινωνικῆς ἐξέλιξης, ἡ κοινογαμία (Β' Σαμ. 15, 16· 20, 3) καταργήθηκε σιγὰ - σιγὰ καὶ ἐμφανίστηκε ὁ ζ ε υ γ α ρ ω τ ὸ ς γ ά μ ο ς. Ἀπήχηση τοῦ ζευγαρωτοῦ γάμου εἶναι ὁ μύθος τοῦ Ἀδὰμ καὶ τῆς Εὔας, ποὺ ζοῦσαν στὸν Παράδεισο. Στὴ Βίβλο λοιπὸν «ἱστοροῦνται» μὲ πρωθύστερο σχῆμα οἱ οἰκογενειακοὶ θεσμοὶ τῆς πανάρχαιας ἐποχῆς. Πρῶτα παρουσιάζεται ὁ ζευγαρωτὸς γάμος καὶ ἔπειτα ὁ θεσμὸς τῆς κοινογαμίας, ἐνῶ ἡ κοινογαμία εἶναι τὸ πρῶτο στάδιο τῆς «οἰκογενειακῆς» συμβίωσης καὶ σὰν τελευταῖο στάδιο ἔρχεται ἡ μ ο ν ο γ α μ ί α[1]. Ἀλλὰ φυσικὰ ἡ μονογαμία ἰσχύει μόνο γιὰ τὶς γυναῖκες καὶ ὄχι καὶ γιὰ τοὺς ἄντρες. Αὐτοὶ εἶχαν πολλὲς γυναῖκες καὶ οἱ προύχοντες μάλιστα καὶ οἱ βασιλιάδες παραπάνω ἀπὸ δέκα. Ἀπὸ τὴ Βίβλο μαθαίνουμε πὼς ὁ φύλαρχος Γεδεὼν εἶχε πάρα πολλὲς γυναῖκες καὶ ἀπ' αὐτὲς ἀπόχτησε ἑβδομήντα ἀγόρια (Κριτ. 8, 30). Ὁ βασιλιὰς Δαβὶδ εἶχε χαρέμι ὁλόκληρο (Β' Σαμ. 3, 2 - 6· 5, 13 καὶ 15, 16), ἐνῶ ὁ Σολομὼν εἶχε ἑφτακόσιες νόμιμες γυναῖκες καὶ τριακόσιες παλλακίδες (Α' Βασιλ. 11, 3). Ὅσο κι ἂν οἱ ἀριθμοὶ αὐτοὶ εἶναι παρμένοι ἀπὸ τὴν ἀντιβασιλικὴ παράδοση, δὲν μπορεῖ νὰ μὴν εἶναι ὡς ἕνα σημεῖο σωστοί. Οἱ ταλμουδιστὲς ἀργότερα περιόρισαν τὸν ἀριθμὸ τῶν συζύγων γιὰ μὲν τοὺς κοινοὺς πολίτες σὲ τέσσερες γυναῖκες καὶ γιὰ τοὺς βασιλιάδες σὲ ὀχτώ. Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ ἐπίσης ἔχει σημασία εἶναι, πὼς γαμπρὸς καὶ νύφη ἦταν συγγενεῖς. Ἡ νύφη ἔμπαινε στὸ σπίτι τοῦ γαμπροῦ ὕστερ' ἀπὸ ὁρισμένη τελετὴ καὶ ὁ γαμπρὸς δὲν ἦταν ἕνας ξένος, ἀλλὰ συγγενὴς ἢ ξάδερφός της. Ὁ γαμικὸς αὐτὸς θεσμὸς δείχνει, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ πὼς τὸ πρωτόγονο ἔθιμο τῆς κοινογαμίας καὶ αἱμομιξίας δὲν καταργήθηκε ὁλότελα καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη πὼς ἡ ἰουδαϊκὴ οἰκογένεια κρατοῦσε ἀκόμα ὁρισμένα ὀργανωτικὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὴν παλιὰ ἐποχή, ὅπου ἐπικρατοῦσε σὰ βασικὴ μονάδα τῆς κοινωνίας τὸ γ έ ν ο ς (ὀρδή, φυλή). Ἐξὸν ὅμως ποὺ οἱ ἄντρες παντρεύονταν παραπάνω ἀπὸ δυὸ γυναῖκες, εἶχαν τὸ ἐλεύθερο νὰ ἱκανοποιοῦν τὶς σεξουαλικὲς ὁρμές τους καὶ μὲ τὶς ἄλλες[2]. Ἡ ἀσέλγεια καὶ ἡ λα-

---

1. Ἡ μονογαμία γιὰ τὶς γυναῖκες ἐπιβλήθηκε ἀργότερα μὲ αὐστηρὲς κυρώσεις (βλ. Ἀριθ. 5, 11 καὶ πέρα).
2. Γέν. 38, 15· Λευΐτ. 19, 29· 20, 7· Δευτερ. 23, 18· Ὡσ. 4, 14.

γνεία ἦταν συνηθισμένα φαινόμενα τῆς ἀνώτερης ἑβραϊκῆς κοινωνίας.

Ἀκόμα καὶ ἡ ὁ μ ο φ υ λ ο φ ι λ ί α δὲν ἦταν ἄγνωστη καὶ μπορεῖ νὰ πεῖ κανεὶς πὼς στὰ ἱστορικὰ κυρίως χρόνια ἦταν καθιερωμένη, ὅπως καὶ σ' ἄλλους λαοὺς τῆς ἀρχαιότητας (βλ. Δευτερ. 23, 17).

Μιὰ ποὺ στὰ παλαιότερα χρόνια ἡ κοινογαμία ἦταν γενικὸς θεσμὸς κι ἀργότερα δὲν καταργήθηκε ὁλότελα τὸ ἔθιμο τῆς π α ρ θ ε ν ί α ς γιὰ τὶς ἀνύπαντρες γυναῖκες δὲν ἦταν καθιερωμένο σὰ θεσμὸς ἀναγκαστικός. Σιγὰ - σιγὰ ὅμως ἄρχισε νὰ δημιουργιέται ἡ ἀντίληψη πὼς τὸ κορίτσι ποὺ ὅταν παντρεύεται εἶναι παρθένο ἔχει μεγαλύτερη ὑπόληψη, γιατὶ τὸ προσὸν αὐτὸ ἔδινε στὸν πατέρα του ὁρισμένο κέρδος, ἀφοῦ στὰ χρόνια ἐκεῖνα ὁ γαμπρὸς ἀγόραζε τὴ νύφη.

Μ' ἄλλα λόγια, τὸ κορίτσι ποὺ κράτησε τὴν παρθενιά του εἶχε μεγαλύτερη ἀξία. Ὁ γαμπρὸς ἔδινε στὸν πατέρα τῆς νύφης ποὺ ἦταν παρθένα πιὸ πολὺ χρῆμα, ἄρα ἡ παρθενία εἶχε ἐμπορικὴ ἀξία (βλ. Ἔξ. 22, 16 - 17).

Στὰ παλαιότερα ὅμως χρόνια ἐπειδὴ οἱ ἀρχηγοὶ τῆς ὀρδῆς ἱκανοποιοῦσαν φαίνεται ἀποκλειστικὰ μὲ τὶς νέες κοπέλες τὶς σεξουαλικές τους ὁρμές, προκλήθηκε κάποια «ἐπανάσταση». Οἱ κοπέλες πῆραν τὰ βουνὰ μαζὶ μὲ τὰ νέα παληκάρια τοῦ τόπου τους καὶ ρούφηξαν τὸ μέλι τοῦ ἔρωτα, ἑνώνοντας τὰ μεστωμένα κορμιὰ τῆς νιότης τους. Τὴν ἀνταρσία αὐτὴ τὴν τιμώρησαν οἱ ἀρχηγοί, καταδικάζοντας σὲ θάνατο τὰ κορίτσια ποὺ «ἐπαναστάτησαν». Ἡ διήγηση ποὺ μνημονεύεται στὴ Βίβλο γιὰ τὴν κόρη τοῦ φυλάρχου Ἰεφθάε ἀντανακλᾶ πολὺ ἀρχαιότερη παράδοση. Ἀξίζει νὰ τὴν ἀντιγράψουμε: Ὁ Ἰεφθάε, ποὺ τὸν ἔδιωξαν οἱ συγγενεῖς του ἀπ' τὴ φυλή του καὶ ἀναγκάστηκε, μαζὶ μὲ τὴ φτωχολογιά, νὰ ὀργανώσει ἐπανάσταση καὶ νὰ ἐπιβληθεῖ, ὅταν γυρίζει στὸ μέρος ποὺ ἦταν ἡ φυλή του ἡ μοναχοκόρη του βγαίνει καὶ τὸν ὑποδέχεται μὲ χοροὺς καὶ τυμπανοκρουσίες. Ὁ Ἰεφθάε ὅμως δὲ χάρηκε ποὺ εἶδε τὸ μονάκριβο κορίτσι του κ' ἔσκισε τὰ ροῦχα του ἀπὸ τὸ θυμό του (γιατὶ εἶχε «ἁμαρτήσει») καὶ εἶπε καθαρὰ πὼς θὰ ἐκτελεστεῖ, γιατὶ τέτοια ὑπόσχεση ἔδωκε στὸν Γιαχβέ! Τότε ἡ κόρη τοῦ Ἰεφθάε ζήτησε ἀπὸ τὸν πατέρα της μιὰ τελευταία χάρη, νὰ τὴν ἀφη-

σει νὰ πάει στὰ βουνὰ μὲ τοὺς συντρόφους της καὶ νὰ κλάψει τὴν παρθενιά της[1]. Ὁ πατέρας της ἔδωκε τὴν ἄδεια κι ὅταν πέρασαν οἱ δυὸ μῆνες, γύρισε πίσω στὸ πατρικό της σπίτι καὶ θανατώθηκε. Ἀπὸ τότε ἔγινε συνήθεια στοὺς Ἰσραηλίτες, τὰ κορίτσια τους τέσσερες μέρες κάθε χρόνο νὰ θρηνοῦν τὴ θυγατέρα τοῦ Ἰεφθάε (Κριτ. 11, 34 - 40). Ὅπως εἶναι διατυπωμένη ἡ βιβλικὴ αὐτὴ «ἱστορία» θαρρεῖ κανεὶς πὼς διαβάζει τὴν ἀπολογία τῆς παρθενιᾶς. Δὲν εἶναι ὅμως ἔτσι. Κάτω ἀπὸ τὴ διήγηση αὐτὴ κρύβεται μιὰ παλιά, ὅπως εἴπαμε, ἱστορία, μιὰ ἀνταρσία τῶν κοριτσιῶν τῆς ἀρχέγονης ἰσραηλιτικῆς φυλῆς, ποὺ δὲν ἀνέχονταν νὰ ρουφοῦν τὸν ἀνθὸ τῆς νιότης τους οἱ γεροξεκουτιάρηδες ἀρχηγοί. Ἡ ἀνταρσία ὅμως δὲ βγῆκε σὲ καλό. Γι' αὐτὸ ἀργότερα, ποὺ οἱ ἰσραηλιτικὲς ὀρδὲς πέρασαν σ' ἀνώτερο στάδιο κοινωνικοῦ βίου, οἱ Ἰσραηλιτοποῦλες πενθοῦσαν κάθε χρόνο τέσσερες μέρες γιὰ τὸν ἄδικο θάνατο τῶν κοριτσιῶν τῆς φυλῆς τους. Αὐτὸς εἶναι ὁ ἱστορικὸς πυρήνας τῆς παραπάνω παράδοσης καὶ μόνο μιὰ τέτοια ἑρμηνεία στέκει.

Οἱ γαμικοὶ θεσμοὶ ὅλων τῶν πρωτόγονων λαῶν παρουσιάζουν πολλὲς τέτοιες «ἀνωμαλίες» καὶ ἀντιθέσεις, γιατὶ οὐσιαστικὰ δὲν ὑπῆρχε διαμορφωμένη οἰκογένεια.

Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ὅμως ποὺ οἱ Ἑβραῖοι καὶ Ἰσραηλίτες πέρασαν στὸ μόνιμο γεωργικὸ βίο, διαμορφώνεται ὁ οἰκογενειακὸς θεσμὸς καὶ θεσπίζεται σὰ θρησκευτικὴ ἐπιταγὴ τὸ ἀναγκαστικὸ γεννοβόλημα. Ἅμα ἡ τεχνικὴ ἀναπτύχτηκε καὶ μποροῦσε νὰ ὑπάρχει καλὴ ἀπόδοση τῆς γῆς, ἡ ἀ τ ε κ ν ί α χαρακτηρίστηκε σὰν ἀτιμία. Τὰ παιδιὰ χρειάζονταν, γιὰ νὰ προσθέσουν χέρια στὴν οἰκογένεια, ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ ἀξιοποιήσει πιὸ πολὺ τὴν καλλιέργεια τῆς γῆς. Γι' αὐτὸ ἡ ἀτεκνία θεωρήθηκε σὰ θ ε ί α τ ι μ ω ρ ί α (Γέν. 30, 1· 24, 60· Α' Σαμ. 1, 5).

Μὰ καὶ ἀργότερα, τὸν καιρὸ ποὺ ἔφυγαν ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο καὶ πιὸ ὕστερα, ποὺ ἐγκαταστάθηκαν στὴν Παλαιστίνη, τὰ πολλὰ παιδιὰ δὲν ἦταν βάρος. Ἴσα - ἴσα ποὺ χρειάζονταν, ἔπρεπε νὰ πληθύνουν οἱ Ἰσραηλίτες, γιὰ νὰ μποροῦν νὰ κρατοῦν ὑποχείριους τοὺς μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τὴν Παλαιστίνη ἐχτρούς τους. Γι' αὐτὸ γιὰ τὸν ἄντρα, ἂν δὲν ἔκανε παιδιά, ἦταν μεγάλη ντροπή. Ἅμα διαπιστώνονταν ἕνα τέτοιο πράμα, τότε ὁ κοντινότερος συγγενής του

1. Τὸ σωστὸ εἶναι: νὰ χαρεῖ τὰ νιάτα της.

πλάγιαζε μὲ τὴ γυναίκα του, γιὰ νὰ τῆς φτιάξει παιδιά. Κι ἅμα πάλι κανένας πέθαινε ἄτεκνος, ἡ γυναίκα του παντρευόνταν τὸν ἀδερφὸ τοῦ ἀντρός της ἢ τὸν πιὸ κοντινὸ συγγενῆ του (λεβιρατικὸς γάμος). Ὁ θεσμὸς αὐτὸς ἦταν ἀπόλυτα σεβαστὸς καὶ ἀναγνωρισμένος ἀπὸ τὴ νομοθεσία (βλ. Δευτερ. 25, 5 - 10 καὶ Ρούθ, 3 12 καὶ πέρα). Παλαιότερα καὶ ὁ πατέρας μποροῦσε νὰ ἀναπληρώσει στὰ συζυγικὰ καθήκοντα τὸν παντρεμένο ἀλλ' ἄτεκνο γιό του (βλ. Γέν. 38).

Πολλοὶ ὑποστηρίζουν πὼς ὁ φόβος τῆς ἀτεκνίας ἔχει τὶς ρίζες του στὴν ἀνάγκη νὰ γεννηθοῦν ὁπωσδήποτε παιδιά, γιὰ νὰ ἐκτελέσουν τὰ πρὸς τὸν ἀρχηγὸ τῆς οἰκογένειας, ὅταν πεθάνει, ἐπιβαλλόμενα καθήκοντα[1]. Δηλαδὴ πὼς ὁ φόβος τῆς ἀτεκνίας καὶ τὰ μέτρα ποὺ παίρνονταν γιὰ νὰ τὴν ἀποφύγουν εἶναι λείψανα τῆς παλιᾶς προγονολατρείας. Βέβαια, μιὰ τέτοια δικαιολογία χωρεῖ, μὰ δὲν ἦταν ἡ λατρεία τῶν προγόνων ποὺ ἔκανε ὑποχρεωτικὸ τὸ λεβιρατικὸ γάμο, ἀλλὰ οἱ παραγωγικὲς ἀνάγκες. Αὐτὲς ἦταν ποὺ δημιούργησαν τὸ γαμικὸ αὐτὸ θεσμό. Ἡ προγονολατρεία ἁπλῶς ἔδωκε τὸ ἠθικὸ καὶ θρησκευτικὸ ἐπισφράγισμα στὸ λεβιράτο.

Μόνο ἀπὸ μιὰ τέτοια ἄποψη μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ ἡ ἀρχὴ τοῦ θεσμοῦ αὐτοῦ, ποὺ διατηρήθηκε καὶ στὰ ἱστορικὰ χρόνια.

Μιὰ ἄλλη πανάρχαια παράδοση ποὺ βρίσκεται στὴ Βίβλο καὶ ἀξίζει νὰ τὴν προσέξουμε ξεχωριστά, εἶναι ἡ «ἱστορία τοῦ Παραδείσου». Δὲν πρόκειται φυσικὰ γιὰ παράδοση ποὺ μόνο στὴν ἑβραϊκὴ Βίβλο ὑπάρχει. Καὶ οἱ ἄλλοι ἀνατολικοὶ καὶ μεσογειακοὶ λαοὶ ἔχουν παρόμοιες παραδόσεις. Ἡ ἑλληνικὴ μυθολογία πολλὰ λέει γιὰ τὰ Ἠλύσια πεδία. Οἱ Ἕλληνες πίστευαν πὼς κάποτε, στὰ πολὺ μακρινὰ χρόνια, ὑπῆρξε ἡ χρυσὴ ἐποχὴ (βλ. Ἡσ. Ἔργα καὶ ἡμέραι, 110 καὶ πέρα). Ἀκόμα, ἡ ἑλληνικὴ μυθολογία κάνει λόγο γιὰ τὸν Κῆπο τῶν Ἑσπερίδων. Οἱ Πέρσες πάλι πίστευαν πώς, στὸν καιρὸ τοῦ γενάρχη τους Γίμα, ὑπῆρξε μιὰ τέτοια παραδεισένια ζωή. Καὶ στὰ παλιὰ ἰνδικὰ βιβλία, καθὼς καὶ στὶς παραδόσεις ἄλλων ἀσιατικῶν λαῶν, ὑπάρχουν ἀνάλογες διηγήσεις. Φαίνεται λοιπὸν πὼς οἱ τέτοιες παραδόσεις ἦταν κοινὲς σ' ὅλους τοὺς πρωτόγονους λαοὺς καὶ ἀργό-

1. Βλ. Βέλλα, Τὰ τέκνα παρ' Ἰσραήλ, σελ. 3 - 4.

τερα διαμορφώθηκαν ἀνάλογα μὲ τὴν ἱστορικοκοινωνική τους ἐξέλιξη. Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, εἶναι τοῦτο. Πρέπει νὰ ἰδοῦμε ποιό εἶναι τὸ ἱστορικὸ ὑλικὸ ποὺ ὑπάρχει κάτω ἀπὸ τὴ διήγηση γιὰ τὸν Παράδεισο τῆς Βίβλου. Ἂν ἀναλύσουμε προσεχτικὰ τὸ περιεχόμενο τῆς Γένεσης, θὰ ἰδοῦμε πώς, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ ἀντικαθρεφτίζεται ἡ ἀρχέγονη κομμουνιστικὴ περίοδος καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη «ἱστορεῖται» ἡ ἀμέσως μετακομμουνιστικὴ ἐποχή, ποὺ ὁ ἄνθρωπος περνᾶ σ' ἀνώτερο στάδιο κοινωνικῆς ἐξέλιξης, στὸν κυνηγετικό, χτηνοτροφικὸ καὶ γεωργικὸ βίο, ὅπου, μὲ τὴν ἐργασία του καὶ τὰ τεχνικὰ μέσα ποὺ φτιάχνει καὶ τελειοποιεῖ, πληθαίνει καὶ ἔτσι ἀρχίζει ἡ κοινωνικὴ διαφοροποίηση. Οἱ ἀναμνήσεις λοιπὸν τῆς ἀρχέγονης ἐποχῆς, μὲ τὸν καιρὸ διαμορφώθηκαν στὴ φαντασία του σὰ μιὰ ξένοιαστη ζωὴ σ' ἕναν τόπο ποὺ τὰ εἶχε ὅλα καὶ δὲ χρειάζονταν κανεὶς νὰ κοπιάσει γιὰ νὰ βρεῖ τὰ μέσα τῆς συντήρησής του.

Περνώντας ὅμως σ' ἀνώτερα στάδια ἐξέλιξης, οἱ Ἰσραηλίτες καὶ οἱ Ἑβραῖοι, ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι πρωτόγονοι λαοί, πίστεψαν πὼς πίσω ἀπὸ τὰ φυσικὰ φαινόμενα ὑπάρχει τὸ πνεῦμα[1] (πνοή - animus - ψυχή) κι ἀργότερα, ἀπὸ τὸν ἀνιμισμό, ποὺ εἶναι τὸ πρῶτο ἔμβρυο τῆς θρησκείας, πέρασαν στὴν προγονολατρεία καὶ τὸν τοτεμισμὸ (λατρεία ζώων, δέντρων κλπ.).

Στοιχεῖα προγονολατρείας διασώθηκαν στὰ πρῶτα βιβλία τῆς Πεντατεύχου καὶ σὲ ἄλλα νεώτερα. Οἱ πανάρχαιες συνήθειες νὰ στήνουν στύλους στοὺς τάφους σεβαστοῦ προσώπου τῆς φυλῆς ἢ ἀρχηγῶν[2], ὁρισμένα ἔθιμα λατρειακὰ (Ἔξοδ. 21, 2 - 6), σχετικὰ μὲ τὴν ἀπελευθέρωση δούλων, οἱ χρονιάτικες θυσίες ποὺ ἦταν ἀφιερωμένες εἰδικὰ στὴ φυλὴ (Α' Σαμ. 20, 6), ἀπηχοῦν τὸ καθεστὼς τῆς ἀρχέγονης προγονολατρείας.

Ἐπίσης λείψανα τοτεμισμοῦ ὑπάρχουν πολλὰ μέσα στὴ Βίβλο: Ξέρουμε πὼς παλαιότερα συνήθιζαν νὰ δίνουν στὰ παιδιά τους ὀνόματα ζώων (Ζεὲβ = λύκος, Σαοὺλ = ἀλεποῦ, Ὠρὲβ = κόρα-

---

1. Ὁ θεὸς φύσηξε στοὺς πρωτόπλαστους πνοὴ (ρούαχ) (Γέν. 2, 7). Τὸ Πνεῦμα ἀρχικὰ φέρονταν πάνω ἀπὸ τὰ νερὰ (Γέν. 1, 2 καὶ Ψαλμ. 33, 6).
2. Βλ. Γέν. 35, 19 - 20· Ἰησ. Ν. 24, 30 καὶ 32· Κριτ. 10, 2 - 5· 12, 10 καὶ 15.

κας, Λεία = προβατίνα, Δεβώρα = μέλισσα, Ραχήλ = άμνάδα, Χάλεβ = σκύλος κλπ.). Ἀπὸ τὶς ὀνομασίες αὐτές, ποὺ ἀρχικὰ ἦταν ὀνόματα τ ο τ έ μ, γίνεται φανερὸ πὼς στὰ πανάρχαια χρόνια ὁ τοτεμισμὸς ἦταν γενικὰ καθιερωμένος. Ἔπειτα, ἔχουμε καὶ ἄλλες μαρτυρίες: Ὁ Γιαχβὲ παρουσιάζονταν σὰν πνεῦμα = ἀέρας (Β΄ Σαμ. 5, 24). Ἡ παράδοση αὐτὴ φυσικὰ εἶναι ἀπομεινάρι τοῦ παλιοῦ ἀνιμισμοῦ. Ἀργότερα ὅμως οἱ Ἑβραῖοι καὶ Ἰσραηλίτες πήγαιναν κάτω ἀπὸ τὰ μεγάλα δέντρα ἢ καὶ κάτω ἀπὸ ὁρισμένα δέντρα καὶ ἐκεῖ θυσίαζαν ἢ κάθονταν, γιατὶ πίστευαν πὼς εἶχαν κάποια θεϊκὴ δύναμη. Ἡ μυρωδιά τους ἢ τὸ θρόισμά τους ἦταν θεϊκὸ (βλ. Ἠσ. 57, 5· Ἱερ. 2, 20· 3, 6· Ἰεζ. 6, 13) ἢ παραδέχονταν πὼς ἐκεῖ κατοικοῦσε ὁ Γιαχβὲ (Ὡσ. 4, 13). Στὶς παραδόσεις αὐτὲς ὑπάρχουν ἀνάμιχτα στοιχεῖα ἀνιμισμοῦ καὶ τοτεμισμοῦ (δεντρολατρείας).

Ἐπίσης ξέρουμε πὼς λάτρευαν ἀερόλιθους ἢ ὀγκόλιθους, ποὺ ὀνομάζονταν μ π έ θ ε λ κι ἀργότερα χαρακτηρίστηκαν σὰν ο ἶ κ ο ι θ ε ο ῦ. Καὶ τὰ τ ε ρ α φ ε ὶ μ (ξόανα) δὲν ἦταν τίποτ' ἄλλο, παρὰ ἀπεικονίσεις τοτέμ. Ἡ Βίβλος ἱστορεῖ πὼς ὁ Ἰακὼβ λάτρευε τέτοια εἴδωλα καὶ μάλιστα πὼς τὰ ἔκλεψε ἀπὸ τὸν πεθερό του Λάβαν.

Μαθαίνουμε ἀκόμα πώς, τὸν καιρὸ ποὺ ἐπιβλήθηκε ὁ ἑνοθεϊσμός, ἀπαγορεύτηκε νὰ λατρεύουν τὰ ψάρια καὶ τὶς ἄλλες φυσικὲς δυνάμεις (Ἔξ. 20, 4). Ἄρα, πιὸ πρὶν ἐπικρατοῦσε ἡ πολυθεΐα, ἐπηρεασμένη ἀκόμα ἀπὸ τὸν τοτεμισμό.

Καὶ τώρα, ἂς ἐξετάσουμε τὸ θεσμὸ τῆς ἀ ν θ ρ ω π ο θ υ σ ί α ς, ποὺ ἦταν καθιερωμένος στὴν ἀρχέγονη ἐποχὴ καὶ ποὺ ἡ ἀναβίωσή του παρουσιάστηκε στὴν ὕστερ' ἀπὸ τὸν Σολομώντα ἐποχή:

Στοὺς πανάρχαιους χρόνους ὅλοι οἱ λαοί, ποὺ οἱ παραγωγικές τους συνθῆκες ἦταν τέτοιες, ὥστε νὰ μὴν ὑπάρχει περίσσεμα ἀπὸ τὴν παραγωγή τους, ἐπειδὴ δὲν μποροῦσαν νὰ θρέψουν τὰ πολλὰ παιδιὰ ποὺ γεννιόντανε, τοὺς γέρους ποὺ δὲν ἐργάζονταν, καθὼς καὶ τοὺς σακάτηδες, θέσπισαν τὸ σκότωμα ἐκείνων ποὺ δὲν μποροῦσαν νὰ πάρουν μέρος στὴν παραγωγή. Ἐπειδὴ ὅμως τὸ μέτρο αὐτὸ ἦταν σκληρό, οἱ ἀρχηγοὶ τῆς ὀρδῆς καὶ οἱ συμβουλάτορές τους μάγοι κλπ., τὸ παρουσίασαν σὰ θεϊκὴ ἀπαίτηση: Οἱ συντάχτες

τῆς Βίβλου ἤ, πιὸ σωστά, οἱ διασκευαστὲς τῶν δυὸ πηγῶν Μ καὶ Π, σὰ νὰ ντρέπονταν, γιατὶ στὰ παλαιὰ Χρονικά τους ἀναγράφονταν ἡ ἀνθρωποθυσία καὶ εἰδικότερα ἡ θυσία τῶν μικρῶν παιδιῶν καὶ γι' αὐτὸ φόρτωσαν τὸ ἔθιμο αὐτὸ στοὺς Χαναναίους (6λ. Λευΐτ. 18, 21 καὶ πέρα· 20, 2· Δευτερ. 18, 9 καὶ πέρα· 20, 3· Β' Βασιλ. 16, 3· 23, 10). Τὸ ἴδιο κάνουν καὶ πολλοὶ θεολόγοι. Ὑποστηρίζουν πὼς τὸ ἔθιμο τὸ πῆραν οἱ Ἰσραηλίτες ἀπὸ τοὺς εἰδωλολάτρες καὶ εἰδικὰ ἀπὸ τοὺς Χαναναίους καὶ Φοίνικες. Ἦταν ὅμως δυνατὸ ἕνα τέτοιο ἄγριο ἔθιμο νὰ τὸ πάρουν ἀπὸ ἄλλους λαούς; Ἂν δὲν ὑπῆρχε παλιὰ τὸ ἔθιμο αὐτὸ στοὺς Ἑβραίους καὶ Ἰσραηλίτες, μὲ κανένα τρόπο δὲν μποροῦσε νὰ καθιερωθεῖ ἀνάμεσά τους.

Ἀπὸ τὰ χρόνια ὅμως τοῦ Ἄχαζ καὶ τοῦ Μανασσῆ, τὸ ἔθιμο τῆς ἀνθρωποθυσίας ἄρχισε πάλι νὰ ἐπικρατεῖ. Οἱ θυσίες τῶν μικρῶν παιδιῶν ἦταν κάτι τὸ συνηθισμένο, ποὺ ἔκανε τοὺς Προφῆτες νὰ φρυάξουν καὶ νὰ προσπαθοῦν μὲ τὶς διαμαρτυρίες τους καὶ τὰ κηρύγματά τους νὰ σταματήσουν τὶς ἀποτρόπαιες αὐτὲς θυσίες, ποὺ ἀποτελοῦν μιὰ μαύρη σελίδα τῆς ἰουδαϊκῆς ἱστορίας [1].

Εἶναι φανερὸ πὼς στὰ τελευταῖα τοῦτα χρόνια, ποὺ τὸ Ἰουδαϊκὸ Κράτος περνοῦσε μιὰ μεγάλη ἐσωτερικὴ κρίση, τὸ πανάρχαιο ἔθιμο τῆς ἀνθρωποθυσίας τῶν παιδιῶν ἀναβίωσε πάλι, τόσο μὲ τὴ μορφὴ τῆς θυσίας τῶν πρωτότοκων ἀγοριῶν, ὅσο καὶ μὲ τὴ θυσία τῶν ἄλλων παιδιῶν, γιατὶ οἱ κοινωνικὲς συνθῆκες ἦταν τέτοιες, ποὺ δημιουργήσανε τοὺς ὅρους γιὰ τὴν ἀναβίωσή του. Ἀντὶ λοιπὸν νὰ προσπαθοῦμε νὰ διορθώσουμε τὸ βιβλικὸ κείμενο, ὅπως κάνουν πολλοὶ παλαιοδιαθηκολόγοι, ἢ νὰ δώσουμε ἑρμηνεῖες ἐλαστικὲς στὶς μαρτυρίες τῶν Προφητῶν, πρέπει νὰ μελετήσουμε τοὺς ἱστορικοὺς ὅρους τῆς ἐποχῆς ποὺ ξαναπαρουσιάστηκε τὸ ἔθιμο αὐτό, γιὰ νὰ μπορέσουμε νὰ βροῦμε τὶς αἰτίες ποὺ τὸ ἐπέβαλαν. Ξέρουμε, ἀπὸ τὴν εἰκόνα ποὺ μᾶς δίνουν οἱ Προφῆτες, πὼς στὰ ἀνώτερα στρώματα ἐπικρατοῦσε, στὰ χρόνια ἐκεῖνα, ἡ λαγνεία, ἡ κραιπάλη καὶ ἡ κάθε εἴδους πορνεία καὶ ἀσέλγεια, ἐνῶ στὸν κάτω λαὸ ἡ φτώχεια θέριζε καὶ ξεκλήριζε τὶς μάζες. Στὰ κηρύγματα πάλι τῶν Προφητῶν προβάλλεται σὰν ἄμεση ἀνάγκη τὸ αἴτημα

1. Βλ. Ἱερ. 7, 31· 19, 5· Ἰεζ. 16, 20, 21, 23, 27· Μιχ. 6, 7· Ἠσ. 30, 33· Β' Βασιλ. 17, 17· 23, 10.

νὰ προστατευτοῦν οἱ χῆρες καὶ τὰ ὀρφανά. Αὐτὸ σημαίνει πὼς ὑπῆρχαν πολλὲς χῆρες ἀπροστάτευτες καὶ πολλὰ ὀρφανά. Οἱ μαρτυρίες αὐτὲς μᾶς δείχνουν πὼς ἡ κοινωνικὴ ἀθλιότητα εἶχε γονατίσει τὶς λαϊκὲς μάζες.

Ἅμα λοιπὸν ἔχουμε ὑπ' ὄψη τὴν τέτοια κατάσταση, δὲ χρειάζεται πολὺ μυαλὸ γιὰ νὰ μαντέψουμε τὴν αἰτία ποὺ προκάλεσε τὴν ἀναβίωση τοῦ παλιοῦ ἔθιμου τῆς ἀνθρωποθυσίας τῶν παιδιῶν. Εἴδαμε παραπάνω πὼς οἱ ἄντρες εἶχαν τὸ δικαίωμα νὰ παίρνουν πολλὲς γυναῖκες. Γεννοβολοῦσαν λοιπὸν πολλὰ παιδιά. Καὶ οἱ μὲν πλούσιοι εἶχαν φυσικὰ τὰ μέσα νὰ τὰ θρέψουν καὶ νὰ τὰ μεγαλώσουν, ἀλλὰ γεννιόντανε ἀντιζηλίες ἀνάμεσα στὶς γυναῖκες καὶ οἱ νεώτερες ἀπ' αὐτές, γιὰ νὰ περάσει ἡ περιουσία στὰ δικά τους παιδιά, μὲ τὰ σεξουαλικά τους θέλγητρα κατάφερναν τοὺς ἄντρες τους νὰ σκοτώνουν (μὲ τὴ μορφὴ τῆς θυσίας στὸν Γιαχβὲ) τὰ πρωτότοκα· κι ἄλλες τὰ παιδιὰ τῶν ἄλλων γυναικῶν, γιὰ νὰ κληρονομήσουν τὰ δικά τους τὴν πατρικὴ περιουσία. Στὰ κατώτερα πάλι λαϊκὰ στρώματα, ἡ φτώχεια καὶ ἡ κοινωνικὴ ἀθλιότητα ἔσπρωχνε τοὺς πατεράδες καὶ τὶς μανάδες νὰ «θυσιάζουν» τὰ παιδιά τους στὸν Γιαχβέ, γιὰ νὰ λιγοστεύουν τὰ στόματα ποὺ εἶχαν ἀνάγκη τροφῆς. Ἔτσι, τὰ ἐγκλήματα αὐτά, μὲ τὴ μορφὴ τῆς θυσίας, «ἐξαγνίζονταν», ἀφοῦ παρουσιάζονταν σὰν ἐπιταγὴ θεϊκὴ (βλ. Μιχ. 6, 7· Ἱερ. 19, 5· 32, 35· Ἰεζ. 20, 26).

Αὐτές, κατὰ τὴν ταπεινή μου γνώμη, εἶναι οἱ αἰτίες ποὺ ἔφεραν πάλι στὴ μέση τὸ ἔθιμο τῆς ἀνθρωποθυσίας. Ὅλες οἱ ἄλλες ἐξηγήσεις ποὺ δίνουν οἱ ἑβραιολόγοι (Prockseh, Gunkel, Klostermann, Hermann, Βέλλας κ.ἄ.) δὲν ἀντέχουν στὴν κριτική.

Ἐπίσης καὶ οἱ τρεῖς γιορτὲς τῶν Ἑβραίων καὶ Ἰσραηλιτῶν: τὰ μαζζῶθ (ἄζυμα), τὰ σαββουῶθ (βδομάδα τῆς Πεντηκοστῆς) καὶ τὰ σακκουῶθ (σκηνοπηγία) βαστοῦν ἀπὸ τὸν καιρὸ τῆς νομαδικῆς τους ζωῆς. Ἡ πρώτη ἦταν γιορτὴ τοῦ μαζέματος τοῦ κριθαριοῦ. Φυσικά, κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ δὲν ἤξεραν νὰ ἀλέθουν καὶ νὰ ζυμώνουν τὸ κριθάρι καὶ νὰ τὸ ψένουν σὲ φούρνους, γι' αὐτὸ τὸ ἔτρωγαν σὰν πλιγούρι. Ἡ δεύτερη ἦταν γιορτὴ τοῦ ξεσπορίσματος καὶ ἡ τρίτη στὴν ἀρχική της μορφὴ ἦταν γιορτὴ ἀφιερωμένη στὴν πιὸ σημαντική τους τεχνικὴ ἐφεύρεση, ποὺ ἦταν τὸ φτιάξιμο σκηνῶν.

Μὲ τὸν καιρὸ ὅμως, οἱ γιορτὲς αὐτὲς ἐξελίχτηκαν σὲ γιορτὲς τοῦ γεωργικοῦ βίου. Ἡ πρώτη ἔγινε γιορτὴ τοῦ θ ε ρ ι σ μ ο ῦ, ἡ δεύτερη τοῦ ἁ λ ω ν ί σ μ α τ ο ς καὶ ἡ τρίτη τοῦ τ ρ ύ γ ο υ[1]. Ἡ τελευταία τούτη γιορτὴ στὰ χρόνια ποὺ οἱ χτηνοτρόφοι κρατοῦσαν τὰ παλιά τους ἔθιμα καὶ βρίσκονταν σὲ ριζικὴ ἀντίθεση μὲ τοὺς μεγαλοχτηματίες, πῆρε καὶ μιὰ ἄλλη σημασία: ἀποτελοῦσε ἕνα εἶδος διαμαρτυρίας τῶν χτηνοτρόφων νομάδων ἐνάντια στὶς νέες ἀγροτικὲς συνθῆκες.

Ἡ μεγάλη πάλι γιορτὴ τοῦ Πάσχα ἔχει κι αὐτὴ τὴν καταγωγή της στὰ πανάρχαια χρόνια. Ἀρχικὰ ἦταν γιορτὴ τοῦ Ἥλιου καὶ μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου ἐξελίχτηκε σὲ γιορτὴ τῆς ἐαρινῆς ἰσημερίας.

Μένει τώρα νὰ ἐξετάσουμε τὸ θεσμὸ τῆς π ε ρ ι τ ο μ ῆ ς[2]. Ὁ Ἡρόδοτος (Β, 104) μᾶς πληροφορεῖ πὼς τὸ ἔθιμο αὐτὸ τὸ εἶχαν πολλοὶ λαοὶ τῆς Ἀνατολῆς. Ποιά ὅμως εἶναι ἡ καταγωγή του; Ἔχουν νὰ ποῦν μερικοὶ πὼς καθιερώθηκε γιὰ λόγους καθαρὰ ὑγιεινούς. Θαρρῶ πὼς δὲν εἶναι σωστὴ ἡ ἄποψη αὐτή. Τὸ ἔθιμο αὐτὸ ἔχει ἄλλη αἰτία. Ἡ ἀρχαιότερη παράδοση ποὺ βρίσκεται στὴ Βίβλο λέει τοῦτα ἐδῶ τὰ χαρακτηριστικά:

> «Ἐνῶ ὁ Μωυσῆς βάδιζε καὶ βρίσκονταν σὲ κάποιο κατάλυμμα, τὸν ἀντάμωσε ὁ Γιαχβὲ καὶ γύρευε νὰ τὸν σκοτώσει. Τότε ἡ (γυναίκα τοῦ Μωυσῆ) Σαπφώρα πῆρε μιὰ κοφτερὴ πέτρα καὶ ἔκοψε τὴν πόσθη ἀπὸ τὸ γεννητικὸ μόριο τοῦ γιοῦ της καὶ τὴν ἔριξε στὰ πόδια[3] τοῦ Γιαχβέ, λέγοντάς του: 'Στ' ἀλήθεια εἶσαι ἀπὸ αἷμα γαμπρός μου[4]'. Ὁ Γιαχβὲ ἄφησε τὸν Μωυσὴ καὶ ἡ Σαπφώρα ξαναεῖπε: 'Γαμπρός μου ἀπὸ αἷμα εἶσαι, ἐξαιτίας ποὺ ἔγινε ἡ περιτομή'.» (Ἔξοδ. 4, 24 - 26).

1. Δευτερ. 16, 13 καὶ πέρα· Ἔξοδ. 23, 16· Λευΐτ. 23, 4· Ἀριθ. 29, 12.
2. Δηλαδὴ κόψιμο τοῦ μπροστινοῦ μέρους τῆς πόσθης (πέτσας), ποὺ σκεπάζει τὴ βάλανο (τὸ πάνω μέρος) τοῦ ἀντρικοῦ μορίου.
3. Ἄλλοι ἑρμηνευτὲς διορθώνουν τὸ κείμενο ἔτσι: «ἔριξε τὴν πόσθη πάνω στὸ αἰδοῖο τοῦ Γιαχβέ».
4. Ἡ φράση αὐτὴ ἔχει τούτη τὴν ἔννοια: «Ἐσύ 'σαι ὁ γαμπρὸς ποὺ μὲ διακόρεψες».

Ἡ παράδοση αὐτὴ μᾶς δίνει ἀρκετὰ στοιχεῖα γιὰ νὰ μαντέψουμε πῶς γεννήθηκε τὸ ἔθιμο τῆς περιτομῆς. Πολὺ παλιά, στὴν πρὶν ἀπὸ τὸ ζευγαρωτὸ γάμο ἐποχή, ὅταν ἡ κοινογαμία ἦταν θεσμὸς γενικὸς γιὰ ἄντρες καὶ γυναῖκες, οἱ πιὸ δυνατοὶ καὶ κυρίως οἱ ἀρχηγοὶ σκότωναν τ' ἀγόρια ἢ μᾶλλον ἔκοβαν τὰ γεννητικὰ ὄργανα τῶν ἀγοριῶν, γιατί, ἅμα μεγάλωναν, γίνονταν ἀνταγωνιστὲς στὶς σεξουαλικές τους ὁρμές[1]. Στὴν ἀρχὴ - ἀρχὴ λοιπόν, τὸ ἔθιμο αὐτὸ δὲν ἐκδηλώνεται μὲ τὴν περιτομή, ἀλλὰ μὲ τὴν ἐ κ τ ο μ ὴ ἢ μὲ κάποιο ἀνάλογο τρόπο. Φαίνεται πὼς αὐτὸ τὸ ἔθιμο κράτησε πολὺ καιρὸ σὲ πολλοὺς πρωτόγονους λαοὺς τῆς Ἀνατολῆς. Μὰ στὰ χρόνια ποὺ οἱ ὀρδὲς αὐτὲς πέρασαν σ' ἀνώτερο στάδιο, ὅσο κι ἂν τὴ συνήθεια αὐτὴ τὴν ἐπέβαλαν στὸ ἀναμεταξὺ μὲ θρησκευτικὲς κυρώσεις, σιγὰ - σιγὰ ἀτόνησε γιατὶ ὁ γαμικὸς δεσμὸς ξεπέρασε τὴν περίοδο τῆς ἐλεύθερης κοινογαμίας.

Οἱ παλιὲς ὅμως θρησκευτικὲς διατάξεις δὲν μποροῦσαν ὁλότελα νὰ ὑποχωρήσουν καὶ γι' αὐτό, σὰν ἀνάμνηση τοῦ παλιοῦ ἐθίμου, ἔκοβαν μόνο τὴν πόσθη, τηρώντας μέρος ἀπὸ τὸ τυπικὸ τῆς παλιᾶς «ἱεροτελεστίας».

Ἂν λοιπὸν μὲ τέτοιο πρίσμα ἀναλύσουμε τὴ βιβλικὴ πηγὴ ποὺ κάνει λόγο γιὰ τὴν περιτομή, τότε, στὸ πρόσωπο τοῦ Γιαχβὲ κρύβονται οἱ ἰσχυροὶ ἀρχηγοὶ τῆς ὀρδῆς, ποὺ ἤθελαν νὰ σκοτώσουν τὸ παιδὶ κάθε νέας γυναίκας γιὰ νὰ τὴν ἔχουν ἀποκλειστικὰ δικιά τους. Ἄλλη ἐξήγηση δὲ χωρεῖ. Πρόκειται δηλαδὴ γιὰ μιὰ πανάρχαια παράδοση, ποὺ μᾶς ἐξηγεῖ τὴ γέννηση τοῦ ἐθίμου τῆς περιτομῆς[2].

Αὐτὲς εἶναι οἱ κυριότερες προϊστορικὲς καὶ ἄλλες παραδόσεις ποὺ ὑπάρχουν μέσα στὴ *Βίβλο*, παραδόσεις ποὺ ἀντανακλοῦν ἔθιμα καὶ θεσμοὺς ἀλλοῦ πανάρχαιους καὶ ἀλλοῦ νεώτερους, ποὺ ὅμως δὲν εἶναι διαφορετικοὶ ἀπὸ τοὺς προϊστορικοὺς θεσμοὺς τῶν ἄλλων λαῶν.

---

1. Καὶ *ἀνάμεσα στὰ ζῶα τὸν καιρὸ τοῦ σεξουαλικοῦ ὀργασμοῦ ὁ ἐρωτικὸς* ἀνταγωνισμὸς δημιουργεῖ ἄγριες συνθῆκες πάλης. Καὶ σὲ πολλὰ κατοικίδια ζῶα τὸ ἀρσενικὸ χτυπᾶ ἢ σκοτώνει τὰ μικρὰ ἀρσενικά. Οἱ γάτοι τρῶνε ἢ πνίγουν τὰ ἀρσενικὰ γατάκια κλπ.

2. Στὰ ἱστορικὰ χρόνια τὸ ἔθιμο τῆς περιτομῆς συμβόλιζε πὼς ὁ περιτμημένος *βρίσκονταν σὲ συμμαχία μὲ τὸν Γιαχβέ, γι' αὐτὸ καὶ ὁ Ἰησοῦς τοῦ* Ναυῆ ὑποχρεώνει τοὺς ὀπαδούς του νὰ περιτμηθοῦν σὲ μεγάλη ἡλικία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Ἡ σύνθεση τῶν βιβλίων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης

Μένει τώρα νὰ ἐξετάσουμε τὸ π ῶ ς καὶ π ό τ ε ἡ ἑβραϊκὴ Βίβλος πῆρε τὴ μορφὴ ποὺ ἔφτασε ὡς ἐμᾶς, μὲ τὴν ἑλληνικὴ μετάφραση τῶν Ο' καὶ τὸ μασοριτικό της κείμενο.

Στὴν Εἰσαγωγὴ τούτης τῆς μελέτης διατυπώθηκε ἡ γνώμη, πὼς δὲν εἶναι τέσσερες οἱ πηγὲς τῆς Πεντατεύχου, ἀλλὰ μόνο δυό· καὶ ὅτι σ' αὐτὲς εἶχαν ἀποθησαυριστεῖ οἱ παραδόσεις τῶν Ἰσραηλιτῶν καὶ Ἑβραίων, ποὺ ἦταν δ υ ὸ χωριστὲς φυλές. Ἐξηγήσαμε ἀκόμα τὶς αἰτίες ποὺ στὰ ὕστερ' ἀπὸ τὴν αἰχμαλωσία χρόνια δημιούργησαν ἰδεολογικὲς ἀντιθέσεις ἀνάμεσα γιαχβιστῶν καὶ ἀντιγιαχβιστῶν, καθὼς καὶ ἄλλα ρεύματα ἰδεῶν, παρ' ὅλο τὸ θεοκρατικὸ καθεστὼς ποὺ ἐπικρατοῦσε στὴν Ἰουδαία.

Ἀπὸ τὶς ἀντιθέσεις αὐτές, ὅπως εἴδαμε, σχηματίστηκε ὁλόκληρη φιλολογία, ποὺ κι αὐτή, μαζὶ μὲ τὰ βιβλία τῶν Προφητῶν, πέρασε ἀργότερα στὸν Κ α ν ό ν α[1].

Γεννιέται ὅμως τώρα τὸ ρώτημα: Πῶς, ἀφοῦ ὑπῆρχαν τέτοιες βασικὲς ἀντιθέσεις, ποὺ βάσταξαν κοντὰ χίλια χρόνια, κατορθώθηκε νὰ συγχωνευτοῦν οἱ πηγὲς Μ καὶ Π καὶ νὰ ἑνοποιηθοῦν, ἐνῶ ἐκφράζανε ἀντίθετες ἀπόψεις; Ἡ ἀπάντηση δὲν εἶναι δύσκολη: Πρῶτα-πρῶτα, οἱ παλιὲς φυλετικὲς ἀντιθέσεις ἀνάμεσα Ἰσραηλιτῶν καὶ Ἑβραίων δὲν ὑπῆρχαν πιά, γιατὶ ἀπὸ τὶς ἐπιμιξίες καὶ ἐπιγαμίες σχηματίστηκε μιὰ νέα φυλή, ποὺ τώρα λέγονταν Ἰουδαϊκή. Μόνο στὴ Σαμάρεια ὑπῆρχε μιὰ μικρὴ ἰσραηλιτικὴ κοινότητα, ποὺ ἔμεινε πιστὴ στὶς παλιὲς παραδόσεις. Ὁ νέος ἰουδαϊσμὸς ὅμως στὴ

---

1. Λέγοντας Κανόνα τῆς Π. Δ., οἱ Ἑβραῖοι ἐννοοῦσαν τὰ βιβλία ποὺ ἀναγνωρίστηκαν κ α ν ο ν ι κ ά, δηλαδὴ ἱερὰ καὶ θεόπνευστα.

μεγάλη του πλειοψηφία, ὅπως εἴδαμε παραπάνω, εἶχε δεχτεῖ τὸ γιαχβισμὸ καὶ παρουσιάζονταν σὰν κληρονόμος καὶ θεματοφύλακας τῆς μωσαϊκῆς παράδοσης. Ἐξαιτίας ὅμως ποὺ ὑπῆρχαν μέσα στὴν ἄρχουσα τάξη καὶ ἀντιγιαχβιστές, ποὺ μὲ τὸν προφορικὸ καὶ γραφτὸ λόγο προπαγάνδιζαν ἀντιθεοκρατικὲς καὶ ἐλευθερόφρονες ἰδέες, παρουσιάστηκε σὰν ἐπιταχτικὴ ἀνάγκη νὰ κωδικοποιηθεῖ ὅλη ἡ ὣς τὰ τότε γραφτὴ παράδοση καὶ νὰ χαρακτηριστεῖ ἱ ε - ρ ά, γιὰ νὰ σταματήσει κάθε ἀντίθετη προπαγάνδα καὶ φιλολογικὴ παραγωγή. Ἐξάλλου καὶ μέσα στὴν Ἰουδαία καὶ στὶς ἰουδαϊκὲς Κοινότητες τοῦ ἐξωτερικοῦ ὁ ἰουδαϊκὸς λαὸς βρίσκονταν κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ τῶν Βαβυλωνίων, τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Περσῶν καί, ἂν δὲν κατοχυρώνονταν ἡ γραφτὴ μωσαϊκὴ παράδοση, ὑπῆρχε κίνδυνος νὰ διασπαστεῖ ἡ ἰουδαϊκὴ φυλὴ καὶ νὰ χάσει τὴ φυλετική της συνείδηση.

Τὸ ἱερατεῖο λοιπόν, ποὺ ἤθελε νὰ κρατήσει μονοπωλημένη τὴν ἐξουσία στὰ χέρια του, γιὰ νὰ σταματήσει κάθε ἰδεολογικὴ ἀντιπολίτευση, σκέφτηκε πὼς ἔπρεπε καὶ γιὰ τὴν Ἰουδαία καὶ γιὰ τὶς ἐξωπαλαιστινιακὲς ἰουδαϊκὲς παροικίες νὰ ὑπάρχουν ἀναγνωρισμένα βιβλία τῆς μωσαϊκῆς - γιαχβικῆς παράδοσης. Δὲν ἦταν ὅμως καὶ εὔκολο νὰ πραγματοποιηθεῖ τὸ σχέδιο αὐτό, ἂν δὲν εἶχαν ὄχι μόνο τὴν ἔγκριση, ἀλλὰ καὶ τὴν πολιτικὴ ἐνίσχυση τοῦ ξένου καταχτητῆ, μιὰ ποὺ ὑπῆρχε μεγάλη ἐσωτερικὴ ἀντίδραση ἀπὸ τὴν ἐλευθερόφρονη ἀντιγιαχβικὴ παράταξη. Ξεκινώντας ἀπὸ τὶς σκέψεις αὐτές, τὸ ἱερατεῖο περίμενε νὰ βρεῖ τὴν κατάλληλη εὐκαιρία. Καὶ ἡ εὐκαιρία αὐτὴ παρουσιάστηκε στὰ χρόνια τοῦ Πτολεμαίου, μὲ τὸν ὁποῖο συνεργάστηκε πιστὰ τὸ ἰουδαϊκὸ ἱερατεῖο.

Στὰ χρόνια λοιπὸν αὐτὰ (πάνω - κάτω ἀπὸ τὸ 300 ὣς τὸ 250) καταρτίστηκαν τὰ πρῶτα πέντε βιβλία τῆς Π. Δ., λίγο - πολὺ μὲ τὴ μορφὴ ποὺ τὰ ἔχουμε σήμερα. Ἐννοεῖται πὼς δὲν ἀγνοήθηκε ὁλότελα ἡ ἀντιμωσαϊκὴ γραφτὴ παράδοση (πηγὴ Π)· κι αὐτὸ γιατί, ὅπως εἴδαμε, ἕνα μέρος τῆς ἄρχουσας τάξης τῆς Ἰουδαίας εἶχε ἀντιγιαχβικὲς - πολυθεϊστικὲς ἰδέες καὶ πολεμοῦσε τὴ μωσαϊκὴ παράδοση. Ἐξάλλου ὑπῆρχε σχηματισμένη ὁλόκληρη ἀντιμωσαϊκὴ φιλολογία, ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τὴν ἑβραϊκὴ φυλή, μὲ τὴν ὁποία εἶχαν διαπαιδαγωγηθεῖ οἱ παλιότερες γενεὲς τῆς Ἰουδαίας. Τὴν πνευματική τους αὐτὴ κληρονομιὰ δὲν μποροῦσαν φυσικὰ νὰ

τὴν ἀχρηστέψουν. Ἴσα - ἴσα ποὺ ὑπερηφανεύονταν γι' αὐτή. Γι' αὐτὸ καὶ συγχωνεύτηκαν οἱ δυὸ πηγὲς Μ καὶ Π, μὲ ἀπόχρωση ὅμως γιαχβική, μιὰ ποὺ ὁ γιαχβισμὸς ἦταν πιὰ ἡ ἐπίσημη θρησκεία τοῦ ἰουδαϊκοῦ λαοῦ.

Δυστυχῶς, γιὰ τὸ σπουδαῖο αὐτὸ ζήτημα οἱ βιβλικὲς πηγὲς δὲν κάνουν κανένα λόγο καὶ οἱ ἐξωβιβλικὲς ἰουδαϊκὲς δὲν εἶναι καθόλου πειστικὲς καὶ διαφωτιστικές. Οἱ ραββῖνοι πολὺ ἀργότερα θέλησαν νὰ παρουσιάσουν τὴ σύνταξη καὶ κωδικοποίηση τῆς Βίβλου σὰν ἔργο πολὺ παλιό· κι αὐτό, γιὰ νὰ δείξουν στὸν ἄλλο κόσμο πὼς τὰ ἱερά τους βιβλία εἶναι τὰ ἀρχαιότερα τοῦ κόσμου. Ἔτσι, ἔχουμε μιὰ πληροφορία πὼς διορίστηκε μιὰ μεγάλη Ἐπιτροπὴ ἀπὸ σεβάσμια πρόσωπα γι' αὐτὸ καὶ ὀνομάστηκε Μ ε γ ά λ η Σ υ ν α γ ω γ ὴ (Kenesseth - guedolah), ποὺ τάχα στὰ χρόνια τοῦ Ἔσδρα καὶ τοῦ Νεεμία καταπιάστηκε μὲ τὴν κωδικοποίηση τῆς μωσαϊκῆς παράδοσης. Ἡ κριτικὴ σήμερα παραδέχεται πὼς ἡ μεγάλη αὐτὴ Συνταχτικὴ Ἐπιτροπὴ δὲ διορίστηκε στὸ τέλος τοῦ ΣΤ' αἰώνα, ἀλλὰ στὰ χρόνια τῆς μακεδονικῆς ἐποχῆς. Ὑπάρχει μάλιστα ἡ μαρτυρία πὼς στὰ χρόνια αὐτὰ ἐπικεφαλῆς τῆς Ἐπιτροπῆς ἦταν ὁ ἀρχιερέας Σίμων Ὀνίας ὁ Α' (βλ. Missa Aboth, 1, 1).

Μιὰ ἄλλη πάλι μαρτυρία βρίσκεται στὸ β' βιβλίο τῶν Μακκαβαίων: «Ἐξηγοῦντο δὲ καὶ ἐν ταῖς ἀναγραφαῖς καὶ ἐν τοῖς ὑπομνηματισμοῖς τοῖς κατὰ Νεεμίαν τὰ αὐτά, καὶ ὡς καταβαλλόμενος βιβλιοθήκην, ἐπισυνήγαγε τὰ περὶ τῶν βασιλέων καὶ προφητῶν καὶ τὰ τοῦ Δαβίδ, καὶ ἐπιστολὰς βασιλέων περὶ ἀναθεμάτων.» (Β, 13). Ἡ περικοπὴ ὅμως αὐτὴ δὲ μᾶς βεβαιώνει πὼς συντάχτηκε στὰ χρόνια τοῦ Νεεμία ἡ Πεντάτευχος, ἀλλὰ πὼς στὰ χρόνια τοῦ Νεεμία καὶ ἀπὸ τὴν πρωτοβουλία του καταστρώνονταν ἡ μωσαϊκὴ παράδοση καὶ καταγράφονταν καὶ ἱστορούνταν ἡ δράση τῶν βασιλέων καὶ προφητῶν καὶ χωριστὰ τοῦ Δαβίδ. Ἄρα, στὰ χρόνια τοῦ Νεεμία δὲν ὑπῆρχε ἑνοποιημένη καὶ ἀναγνωρισμένη καμιὰ Πεντάτευχος.

Ἂν σώζονταν ἡ Ἰουδαϊκὴ ἱστορία τοῦ Ἰάσονα τοῦ Κυρηναίου καὶ τοῦ Ἰουδαίου Δημητρίου, ἴσως κάτι νὰ μαθαίναμε πάνω στὸ ζήτημα αὐτό. Ἐπίσης καὶ οἱ ἱστορίες καὶ οἱ χρονογραφίες τοῦ Εὐπόλεμου, τοῦ Ἀρταπάνου, τοῦ Μόλωνος, τοῦ Μάλχου, τοῦ Κλει-

δήμου καὶ τοῦ Θεοδότου, ποὺ πιθανὸν κάτι νὰ ἔγραφαν γιὰ τὴ σύνταξη τῆς ἰουδαϊκῆς Βίβλου, χάθηκαν. Ὁ Ἰώσηπος πάλι καὶ ὁ Φίλων τίποτε τὸ ξεκαθαρισμένο δὲ λένε καὶ ἀναμασοῦν τὴ ραββινικὴ παράδοση. Μένει μόνο ἡ μαρτυρία τοῦ Ἕλληνα ἱστορικοῦ Ἑκαταίου τοῦ Ἀβδηρίτη, ποὺ περιηγήθηκε τὴν Αἴγυπτο καὶ τὴν Ἀνατολὴ στὰ χρόνια τοῦ Πτολεμαίου τοῦ Α΄ (320 - 280). Ὁ Ἕλληνας λοιπὸν ἱστορικὸς κάνει λόγο καὶ γιὰ τὴ διαμονὴ τῶν Ἰουδαίων στὴν Αἴγυπτο καὶ τὸ διώξιμό τους ἀπὸ τὴ χώρα τοῦ Νείλου κι ἀκόμα καὶ γιὰ τὸν Μωυσή, τὴν πολιτικὴ καὶ πολεμικὴ του δράση, καθὼς καὶ τὶς θρησκευτικές του ἰδέες, χωρὶς ὅμως κι αὐτὸς νὰ μιλεῖ γιὰ τὴν Πεντάτευχο ἢ γιὰ τὸν Κανόνα τῆς Π. Δ. Λέει μόνο: «Προσγέγραπται δὲ (ὁ Μωυσῆς) καὶ τοῖς νόμοις ἐπὶ τελευτῆς.» Ἀπὸ τὰ λεγόμενά του βγαίνει πὼς εἶχε ὑπ᾿ ὄψη του μόνο τὸ Δευτερονόμιο καὶ τίποτ᾿ ἄλλο. Γιατὶ οὔτε γιὰ τὸ βιβλίο τῆς Γένεσης μιλάει, οὔτε γιὰ κανένα ἄλλο. Καθαρά, ὁλοκάθαρα, ὁ Ἑκαταῖος κάνει λόγο γιὰ τοὺς νόμους ποὺ θέσπισε ὁ Μωυσῆς σχετικὰ μὲ τὴν πολιτικὴ καὶ θρησκευτικὴ διοργάνωση τοῦ ἰουδαϊκοῦ λαοῦ [1]. Ἄρα, ὅταν γνώρισε τοὺς Ἰουδαίους, δὲν ὑπῆρχε οὔτε ἡ Πεντάτευχος, οὔτε τὰ ἄλλα βιβλία τῶν Προφητῶν κλπ., σὰν ἐπίσημος Κανόνας τῆς κοινωνικοθρησκευτικῆς ὀργάνωσης τοῦ ἰουδαϊκοῦ λαοῦ.

Ἔχουμε ὅμως μιὰ ἄλλη πληροφορία τοῦ ἴδιου τοῦ Ἑκαταίου, ποὺ εἶναι πολὺ σπουδαία καὶ πρέπει νὰ τὴν προσέξουμε. Μαθαίνουμε ἀπ᾿ αὐτὴ πώς, ὕστερ᾿ ἀπὸ τὴ μάχη τῆς Γάζας (312), τὸ ἰουδαϊκὸ ἱερατεῖο ἐνίσχυσε τὸν Πτολεμαῖο στὸν ἀγώνα του ἐνάντια στὸν Δημήτριο, τὸ γιὸ τοῦ Ἀντίγονου κ᾿ ἔστειλε πολλοὺς ἐπίσημους στὴν Αἴγυπτο μαζὶ μὲ τὸν Πτολεμαῖο, γιὰ νὰ πάρουν μέρος στὰ πράματα τῆς ἀλεξανδρινῆς ἰουδαϊκῆς Κοινότητας. Ἕνας ἀπ᾿ αὐτοὺς ἦταν καὶ ὁ «ἀρχιερέας» Ἐζεκίας [2], ρήτορας καὶ διανοούμενος ἀπὸ τοὺς πιὸ

---

1. Βλ. ὁλόκληρο τὸ κείμενο τοῦ Ἑκαταίου στὸν Διόδωρο Σικελ. XL, 3.

2. Ἀλλοῦ ὅμως ὁ Ἰώσηπος (βλ. Ἰουδ. ἀρχ. XI, 8, 7· XII, 2, 4), ποὺ δίνει τὸν κατάλογο τῶν μεγάλων ἀρχιερέων τούτης τῆς ἐποχῆς, δὲ σημειώνει τὸ ὄνομα τοῦ Ἐζεκία. Τί νὰ συμβαίνει ἄραγε; Ὁ Ἑκαταῖος λέει ψέματα ἢ μήπως ὁ Ἐζεκίας δὲν ἦταν ἀρχιερέας, ἀλλὰ ἀντιπρόσωπος τοῦ ἱερατείου, πράμα ποὺ δὲν τὸ πρόσεξε ὁ Ἕλληνας ἱστορικός, ἐπειδὴ δὲν ἤξερε φυσικὰ τὸ τυπικὸ τῆς ἰουδαϊκῆς λατρειακῆς ἱεραρχίας; Θαρρῶ πὼς τὸ δεύτερο συμβαίνει.

τρανούς ἀνάμεσα στούς Ἰουδαίους καί μέ μεγάλο κύρος. Αὐτός λοιπόν, ἀφοῦ ἀπόχτησε τήν ἐμπιστοσύνη τοῦ βασιλιᾶ, πῆρε μαζί του καί μερικούς ἄλλους καί ἐξήγησε στόν Πτολεμαῖο ὅλες τίς διαφορές πού ὑπῆρχαν ἀνάμεσα στούς προεστούς τῆς Ἰουδαίας καί ἀνάφερε ποῦ μένουν (ἐκεῖνοι πού διαφωνοῦσαν μαζί του) καί ποιές εἶναι οἱ πολιτειακές τους ἰδέες[1].

Πρέπει λοιπόν νά σταθοῦμε στή μαρτυρία τοῦ Ἑκαταίου καί νά τήν προσέξουμε πολύ. Πρῶτα - πρῶτα, βγαίνει πώς στά 312 πάνω - κάτω δέν ὑπῆρχε — ἔξω ἀπό τό Δευτερονόμιο — κανένα ἄλλο βιβλίο μέ ἀπόλυτο κύρος, πού ν' ἀναγνωρίζεται δηλαδή ἀπό τήν ἄρχουσα τάξη τῆς Ἰουδαίας σάν ἱερό. Ἡ πρώτη ἀπόπειρα γιά νά κωδικοποιηθεῖ ὅλη ἡ μωσαϊκή γραφτή παράδοση καί ν' ἀποτελέσει ἕνα ἑνιαῖο κείμενο ἔγινε στά χρόνια αὐτά, βρῆκε ὅμως ἀντίδραση καί φαίνεται πώς δέν πραγματοποιήθηκε ἀμέσως[2]. Μόνο ἅμα ἔγιναν ὁρισμένες ὑποχωρήσεις καί ἀπό τίς δυό μεριές, βρέθηκε ἡ συμβιβαστική λύση νά καταχωρηθοῦν καί οἱ δυό πηγές (Μ καί Π) σ' ἕνα ἑνιαῖο καί κωδικοποιημένο σύνολο. Αὐτό ἔγινε

---

1. Τό κείμενο λέει: «... Παραλαβών τινας μεθ' ἑαυτοῦ (ὁ Ἐζεκίας), τήν τε δ ι α φ ο ρ ά ν ἀνέγνω πᾶσαν αὐτοῖς· εἶχε γάρ τήν κατοίκησιν αὐτῶν καί τήν πολιτείαν γεγραμμένην.» (Ἰώσηπ. Α' κατ' Ἀπίωνος, σ. 189). Τό κείμενο εἶναι φανερό πώς εἶναι χαλασμένο ἤ ὁ ἴδιος ὁ Ἰώσηπος δέν ἀντέγραψε ὁλόκληρη τήν περικοπή τοῦ Ἑκαταίου ἤ ἀργότερα κάποιος χριστιανός ἀντιγραφέας τό νόθεψε, γιά νά μή βγαίνει καθαρό νόημα. Ὁ J. Fevrier στή μελέτη του: La composition et les sources de la léttre d' Aristée à la Philocrate, Paris 1925, σελ. 70, νομίζει πώς ἡ λέξη δ ι α φ ο ρ ά τοῦ κειμένου ἔχει τήν ἔννοια β ι β λ ί ο υ καί ὑπονοεῖται ἡ Πεντάτευχος. Πρέπει νά σημειώσω ἀκόμα πώς οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, ἐπειδή δέν τούς σύμφερναν τά ὅσα ἔγραφε ὁ Ἑκαταῖος σχετικά μέ τή στάση καί τή διαγωγή τῶν Ἑβραίων στά χρόνια τῆς ἑλληνιστικῆς καί ρωμαϊκῆς ἐποχῆς ἀμφιβάλλανε ἄν ἦταν γνήσια τά γραφτά του (βλ. Ὠριγένη, Κατά Κέλσου, Ἑλ. Πατρ. Migne II, 685).

2. Ἅμα συνδυάσουμε τή μαρτυρία αὐτή μέ τήν ἄλλη πού μᾶς δίνουν οἱ ραββινικές παραδόσεις, γιά τίς ὁποῖες κάναμε λόγο παραπάνω, πώς δηλαδή στά πρῶτα χρόνια τῆς μακεδονικῆς κατοχῆς ὁ ἀρχιερέας Ὀνίας ὁ Α' ἦταν ἐπικεφαλῆς μιᾶς μεγάλης Ἐπιτροπῆς πού ἀνάλαβε νά κωδικοποιήσει τίς ἑβραϊκές καί ἰσραηλιτικές παραδόσεις, θά βγάλουμε τό συμπέρασμα πώς τό σχέδιο τῆς κωδικοποίησης τῆς Πεντατεύχου ἦταν ἕτοιμο ὕστερ' ἀπό τό 312.

στὸν Γ' αἰώνα, ὅπως ὑποστηρίζει πολὺ σωστὰ ὁ Duhm[1]. Ἀπὸ τὶς ραββινικὲς πάλι πηγὲς μαθαίνουμε πὼς στὰ χρόνια τοῦ ἀρχιερέα Σίμωνα Ὀνία τοῦ Α', δηλαδὴ κατὰ τὸ 300, ἀκούστηκε τάχα μέσα ἀπὸ τὰ ἄδυτα τοῦ ἱεροσολυμιτικοῦ Ναοῦ: «Μάταιο τὸ ἔργο ποὺ ὁ ἐχτρὸς τοῦ ναοῦ ἤθελε νὰ κάμει.» (Pirke Aboth, 1, 2) Ἡ παράδοση αὐτὴ κρύβει κάποιον ἱστορικὸ πυρήνα· τὶς μεγάλες δηλαδὴ ἀντιθέσεις ἀνάμεσα μωσαϊστῶν καὶ ἀντιμωσαϊστῶν πάνω στὸ ζήτημα τῆς ἑνοποίησης τῆς Πεντατεύχου καὶ παράλληλα ἀφήνει νὰ καταλάβουμε πὼς ἐπικράτησαν οἱ μωσαϊστὲς - γιαχβιστές[2].

Ἀργότερα στὰ χρόνια τῶν Μακκαβαίων, ἄρχισε νὰ γίνεται ἡ κωδικοποίηση καὶ τῶν ἄλλων βιβλίων (Προφητικῶν, Ψαλμῶν κλπ.) καὶ ἔτσι ὁλοκληρώθηκε ἡ ἑβραϊκὴ Βίβλος καὶ ἀποτέλεσε ἕνα ἑνιαῖο σύνολο.

Πρὶν λοιπὸν ἀπὸ τὸν Γ' αἰώνα δὲν ὑπῆρχε ὁ λεγόμενος Κανόνας. Τὸ ὅτι ὑπῆρχαν βιβλία ποὺ ἐκθέτανε τὴν πολιτικὴ καὶ θρησκευτικὴ ἱστορία τῶν Ἑβραίων καὶ Ἰσραηλιτῶν, εἶναι σωστό. Καὶ

---

1. Βλ. Duhm, Die Entstehung des A.T., 1897 καὶ διάφορες ἀπόψεις στοῦ Ernst Sellin, Einleitung in das Alte Testament, σ. 165 καὶ Μπρατσιώτη, Εἰσαγ. Π. Διαθήκη, σ. 523 καὶ πέρα, ὅπου καὶ πλουσιότατη βιβλιογραφία. Οἱ πιὸ πολλὲς ὅμως ἀπόψεις τοῦ Μπρατσιώτη εἶναι λαθεμένες.

2. Ὁ Σπινόζα παλαιότερα ὑποστήριξε πὼς ἡ Πεντάτευχος καθὼς καὶ τὰ βιβλία Α - Δ Βασιλέων, ἦταν ἕνα βιβλίο ἀρχικά, ποὺ γράφτηκε ἀπὸ τὸν Ἔσδρα μὲ βάση παλιότερες πηγὲς καὶ μάλιστα ἀντιφατικές. Ὅσο γιὰ τὰ βιβλία τῶν Προφητῶν, αὐτὰ εἶναι συλλογὲς ἀπὸ ἀποσπάσματα παλιότερα. Τὰ Χρονικὰ (Παραλειπόμενα) συντάχτηκαν στὰ χρόνια τῶν Μακκαβαίων καὶ ὁ Κανόνας εἶναι ἔργο τῶν Φαρισαίων. Τὶς γνῶμες του αὐτὲς τὶς διατύπωσε στὸ κριτικότατο ἔργο του: Tractatus theologico - politicus, Ἄμβουργο 1670. Καὶ οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας Εἰρηναῖος (Κατ. αἱρ. 3, 21), Κλήμ. Ἀλεξανδρεὺς (Στρωμ. 1, 21), Ὠριγένης (Ἰησ. Ν. 6, 16), Θεοδώρητος (Ἑρμ. εἰς Ἆσμα ᾀσμάτων, προοίμιο), Τερτυλλιανὸς (De habitu muliebri, 3), Ἱερώνυμος (Contra Helvidium 7), ὁ συγγραφέας τῶν Ψευδοκλημεντείων, ὁ Μέγας Βασίλειος, (Ἐπιστολ. πρὸς Χίλωνα), ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος, καὶ ἄλλοι παραδέχονται πὼς ὁ Ἔσδρας εἶναι ὁ ἑρμηνευτὴς καὶ συγγραφεὺς τῆς Πεντατεύχου. Βέβαια, ἡ γνώμη αὐτὴ δὲν εἶναι σωστή. Ὡστόσο, ἔχει μεγάλη σημασία ὅτι στοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνες οἱ θεωρητικοὶ τοῦ χριστιανισμοῦ δὲν παραδέχονταν πὼς ἡ Πεντάτευχος εἶναι ἔργο τοῦ Μωυσῆ. Ὁ Ἕλληνας πάλι φιλόσοφος Κέλσος δέχονταν πὼς δὲν εἶναι ἕνας ὁ συγγραφέας τῆς Πεντατεύχου, ἀλλὰ πολλοὶ (βλ. Ὠριγένη, Κατὰ Κέλσου, IV, 42).

ἐξηγήσαμε πιὸ πάνω τί εἴδους ἦταν αὐτὰ τὰ βιβλία καὶ ποιές τάσεις καὶ ἰδεολογίες ἀπηχοῦσαν. Τώρα ὅμως διαμορφώθηκε μιὰ ὁρισμένη σ υ λ λ ο γ ή, στὴν ὁποία περιλήφτηκαν ὁρισμένα βιβλία ποὺ χαρακτηρίστηκαν θεόπνευστα καὶ ἱερά. Ὕστερα πάλι ἀπὸ μερικὰ χρόνια καὶ ἀφοῦ στὸ ἀναμεταξὺ εἶχε ἀναγνωριστεῖ ἀπὸ ὅλες τὶς παρατάξεις, ὁ κωδικοποιημένος Κανόνας τῆς Πεντατεύχου μεταφράστηκε καὶ στὴν κοινὴ ἑλληνικὴ τῆς τοτινῆς ἐποχῆς.

Οἱ συντηρητικοὶ θεολόγοι, ποὺ τοποθετοῦν τὴ σύνταξη καὶ κωδικοποίηση τῆς Πεντατεύχου σὲ πανάρχαια χρόνια, ὑποστηρίζουν πὼς ἡ μετάφρασή της ἀπὸ τοὺς Ο΄ ἔγινε στὰ χρόνια 283 - 247, ὅταν βασίλευε στὴν Αἴγυπτο ὁ Πτολεμαῖος ὁ Β΄. Ἡ γνώμη αὐτὴ δὲν εἶναι σωστή. Ἡ μετάφραση τῶν Ο΄ ἔγινε μερικὰ χρόνια ἀργότερα καὶ μάλιστα ὕστερ' ἀπὸ τὸ 150 πρὶν τὴν ἀρχὴ τῆς χρονολογίας μας. Ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Ἀριστέα, στὴν ὁποία στηρίζουν τὴ γνώμη τους, δὲν εἶναι τόσο παλιά, ὅσο θέλουν νὰ ποῦν μερικοί, ἀλλὰ πολὺ νεώτερη. Πρῶτα - πρῶτα, δὲν τὴν ἔγραψε κανένας ποὺ νὰ λέγονταν Ἀριστέας· συνεπῶς εἶναι ψευδεπίγραφη. Ἔπειτα, ἡ κριτικὴ ἔχει διαπιστώσει πὼς γράφτηκε ἢ στὰ 96 - 63 πρὶν τὴν ἀρχὴ τῆς χρονολογίας μας (Wendland) ἢ στὰ χρόνια τοῦ Ἰησοῦ (Willrich). Ἡ γνώμη πὼς γράφτηκε στὰ 200 (Schürer καὶ Σπ. Παπαγεωργίου) δὲν ἔχει σοβαρὰ ἱστορικὰ στηρίγματα καὶ γι' αὐτὸ μόνο οἱ συντηρητικοὶ θεολόγοι τὴν παραδέχονται[1]. Στὰ 200 πρὶν τὴν ἀρχὴ τῆς χρονολογίας μας δὲν μποροῦσε νὰ γίνει σκέψη γιὰ μετάφραση τῆς ἰουδαϊκῆς Βίβλου στὰ ἑλληνικά, γιατὶ οὔτε ἡ κοινὴ ἑλληνικὴ εἶχε γίνει ἀκόμα διεθνὴς γλώσσα στὴ Μεσόγειο καὶ τὴν Ἀνατολή, οὔτε οἱ Ἰουδαῖοι τῆς διασπορᾶς καὶ τῆς Ἀλεξάνδρειας εἶχαν ξεμάθει τὴ μητρική τους γλώσσα, οὔτε καὶ ἦταν τόσοι πολλοί, ὥστε νὰ χρειάζονταν, ὅπως λένε, τὴ μετάφραση τῆς Βίβλου, γιὰ νὰ μποροῦν νὰ θρησκεύονται. Ἡ ἰουδαϊκὴ Κοινότητα τῆς Ἀλεξάνδρειας ἄρχισε νὰ πληθαίνει ἀπὸ τὴν εἰσβολὴ τῶν Ρωμαίων καὶ Πάρθων στὴ Συρία καὶ Παλαιστίνη. Θαρρῶ πὼς πολιτικοὶ ἦταν πιὸ πολὺ οἱ λόγοι, ποὺ ἔκαναν κάποιον ἀπὸ τοὺς Πτολεμαίους νὰ ἐνδιαφερθεῖ γιὰ τοὺς Ἰουδαίους καὶ νὰ τοὺς κολακέ-

---

1. Βλ. τὶς ἀπόψεις τῶν συντηρητικῶν θεολόγων στοῦ **Μπρατσιώτη**, Εἰσαγ. Π. Διαθήκη, σ. 548 *καὶ πέρα, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.*

ψει. Ἂν συμβουλευτοῦμε τὴν ἱστορία τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς Παλαιστίνης ἐκείνου τοῦ καιροῦ, θὰ κατατοπιστοῦμε πάνω στὸ ζήτημα αὐτό. Ξέρουμε πώς, ἅμα ἡ Παλαιστίνη πέρασε στὴν κατοχὴ τῶν Σελευκιδῶν, κατὰ τὸ τέλος τοῦ Γ' αἰώνα, οἱ Ἰουδαῖοι καταπιέζονταν πολύ. Ὁ Ἀντίοχος μάλιστα, ὅπως εἴδαμε, στὰ χρόνια 175 - 164, παρατέντωσε τὸ σκοινὶ καὶ ἔσπρωξε τοὺς Ἰουδαίους σὲ ἐπανάσταση, ποὺ ἔφερε γιὰ λίγα χρόνια τὴ λευτεριὰ στὸν ἰουδαϊκὸ λαό[1]. Ξέρουμε ἀκόμα πὼς ἀπὸ τὸ 147 καὶ δῶθε ὁ Πτολεμαῖος ὁ Ζ' (ὁ Εὐεργέτης ὁ Β') ἐνδιαφέρθηκε γιὰ τὰ γράμματα, ἐνίσχυσε τὴν ἀλεξανδρινὴ βιβλιοθήκη, σύστησε ἐπιτροπὴ γιὰ νὰ μελετήσουν τὰ ἀρχεῖα τῶν ἀσιατικῶν χωρῶν καὶ γενικὰ ἔδωκε μεγάλη ὤθηση στὸν πνευματικὸ πολιτισμό. Ὁ Πτολεμαῖος λοιπὸν αὐτός, ποὺ ἔδινε μεγάλη σημασία στὰ βόρεια σύνορα τῆς Αἰγύπτου, τώρα ποὺ ἡ Συρία δὲν ἀνῆκε στοὺς Σελευκίδες, φρόντισε νὰ περιποιηθεῖ τοὺς Ἰουδαίους, γιὰ νὰ τοὺς ἔχει συμμάχους, μιὰ ποὺ μὲ ἐπικεφαλῆς τοὺς Μακκαβαίους ἔδειξαν μαχητικότητα καὶ ἡρωισμό. Ἐπει-

1. Ἔχουμε τὴν πληροφορία ἀπὸ τὸ Γ' βιβλίο τῶν Μακκαβαίων (5, 1 καὶ πέρα), πὼς ὕστερ' ἀπὸ τὸ 217 ὁ Πτολεμαῖος ὁ Δ', ὁ λεγόμενος καὶ Φιλοπάτωρ, ἦρθε στὴν Ἰερουσαλὴμ καὶ θέλησε νὰ μπεῖ στὸ Ναὸ καὶ νὰ περιεργαστεῖ τὰ ἱερά του, ἀλλὰ κάποιος κρυμμένος ἐκεῖ μέσα τονε χτύπησε. Γι' αὐτό, ἅμα γύρισε στὴν Ἀλεξάνδρεια, καταδίωξε τοὺς Ἰουδαίους, ἀλλὰ δὲν μπόρεσε νὰ τοὺς ἀλλάξει τὴν πίστη καὶ τὴ θρησκεία. Ἄλλαξε λοιπὸν ταχτικὴ ἀπέναντί τους καὶ ἄρχισε πάλι νὰ τοὺς κολακεύει καὶ νὰ τοὺς ἀφήνει νὰ πολιτεύονται ὅπως καὶ πρὶν (βλ. καὶ Ἰώσηπ. Ἰουδ. ἀρχ. XII, 11). Πολλοὶ νεώτεροι κριτικοὶ κρίνουν ἀπίθανη τὴν ἱστορία αὐτὴ καὶ ἄλλοι τηνε ταυτίζουν μὲ ὅσα λέει ὁ Ἰώσηπος (Β' κατ' Ἀπίωνος, 5, 48 καὶ πέρα), πὼς ὁ διωγμὸς αὐτὸς ἔγινε στὰ χρόνια τοῦ Πτολεμαίου Ζ' (146 - 117). Θαρρῶ πὼς καὶ οἱ μὲν καὶ οἱ δὲ δὲν ἔχουν δίκιο. Βέβαια, τὰ «θαύματα» ποὺ ἔγιναν καὶ ποὺ ἔδωκαν ἀφορμὴ νὰ σταματήσει ὁ διωγμὸς τῶν Ἰουδαίων στὴν Ἀλεξάνδρεια ἔχουν τὴν ἴ δ ι α π η γ ή. Ὁ συγγραφέας ὅμως τοῦ Γ' βιβλίου τῶν Μακκαβαίων εἶναι ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὸ ἰουδαϊκὸ ἱερατεῖο στὰ γεγονότα τοῦ διωγμοῦ. Ἐπειδὴ ὁ Πτολεμαῖος ὁ Ζ' πρόσταξε νὰ μεταφραστεῖ ἡ Βίβλος στὰ ἑλληνικά, οἱ Ἱεροσολυμίτες ραββίνοι, ποὺ χαρακτήρισαν τὴ μετάφραση σὰν ἱεροσυλία, κακολόγησαν τὸν αὐτοκράτορα αὐτὸν καὶ τοῦ φόρτωσαν τὸ διωγμὸ ποὺ ἔγινε στὰ χρόνια τοῦ Πτολεμαίου Δ' γιὰ νὰ δείξουν πὼς ἦταν ἐχτρὸς τῶν Ἰουδαίων. Μπορεῖ ἀκόμα καὶ τὸ σχετικὸ κείμενο τοῦ Γ' βιβλίου τῶν Μακκαβαίων νὰ διορθώθηκε στὸ σημεῖο αὐτό.

τα, φοβούντανε τὴ ρωμαϊκὴ ἐπιρροή[1] καὶ διείσδυση καὶ μὲ κάθε τρόπο ἤθελε νὰ ἔχει τοὺς Ἰουδαίους φίλους του. Κοντὰ σ' αὐτά, πρέπει νὰ λογαριάσουμε καὶ τὴν ἐσωτερικὴ κατάσταση τῆς Ἀλεξάνδρειας. Ὁ Πτολεμαῖος ὁ Ζ' εἶδε κι ἔπαθε ὥσπου νὰ στερεώσει τὸ θρόνο του καὶ μέσα στὴν Ἀλεξάνδρεια εἶχε πολλοὺς ἐχτρούς. Κι ἀπὸ τὴν ἄποψη λοιπὸν αὐτὴ κοίταξε νὰ δημιουργήσει πιστοὺς φίλους. Οἱ Ἰουδαῖοι ἦταν ὑπολογίσιμη μάζα καὶ φυσικὰ φρόντισε νὰ τὴν κολακέψει βάζοντας σοφοὺς Ἰουδαίους νὰ μεταφράσουν στὰ ἑλληνικὰ τὴν Πεντάτευχο, πράμα ποὺ ἦταν μεγάλη τιμὴ γιὰ τὴν ἰουδαϊκὴ φυλή.

Παράλληλα καὶ οἱ Ἰουδαῖοι τῆς Ἀλεξάνδρειας χειροκρότησαν τὴν ἀπόφαση τούτη τοῦ Πτολεμαίου, γιατὶ μέσα στὸ πιὸ μεγάλο πνευματικὸ κέντρο τοῦ τότε κόσμου θὰ ἐμφανίζονταν καὶ ἡ δική τους *Βίβλος προσιτὴ στὸν καθένα καὶ ἔτσι θὰ* μποροῦσαν νὰ ἐπιδείξουν ἕνα μνημεῖο λόγου ἀπὸ κάθε ἄποψη σπουδαῖο καὶ ἀξιοσέβαστο[2].

Κι ἀκόμα, μὲ τὴ μετάφραση τῆς Βίβλου ἀντιδροῦσαν ἔμπρακτα στοὺς Σαδδουκαίους, ποὺ ἔδειχναν φανερὴ προτίμηση στὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία καὶ θρησκεία.

Πρέπει λοιπὸν στὰ χρόνια τοῦ Πτολεμαίου Ζ' νὰ τοποθετήσουμε[3] τὴ μετάφραση τῆς Βίβλου ἀπὸ τοὺς Ο'.

Ἔχουμε κιόλας καὶ μιὰ ἰουδαϊκὴ πηγή, ποὺ σχεδὸν ἄμεσα μᾶς πληροφορεῖ πὼς στὰ χρόνια αὐτὰ ἔγινε ἡ μετάφραση τῆς Βίβλου ἀπὸ τοὺς Ἑ β δ ο μ η ν τ α δ υ ὸ ραββίνους. Ὁ συγγραφέας τοῦ

---

1. Ἡ ρωμαϊκὴ Σύγκλητος ἔστειλε στὰ 139 - 138 μιὰ ἐγκύκλιο στοὺς βασιλιάδες Αἰγύπτου, Συρίας, Περγάμου, Καππαδοκίας, Παρθίας κλπ., ποὺ εὐνοοῦσε τοὺς Ἰουδαίους καὶ τοὺς ἔπαιρνε σὰ νὰ ποῦμε κάτω ἀπὸ τὴν προστασία της (βλ. Α' Μακκαβ. 15, 16 - 24).

2. Τὴν προσπάθεια αὐτὴ τὴ βλέπουμε μὲ τὸν πιὸ ξιπασμένο τρόπο νὰ ἐκδηλώνεται στὰ βιβλία τοῦ Ἰώσηπου καὶ τοῦ Φίλωνα.

3. Τὰ λεγόμενα ἀπὸ τὸν Εὐσέβιο (Εὐαγγ. προπ. IX, 6· XII, 2), πὼς τάχα ὁ Ἑβραῖος τραγικὸς ποιητὴς Ἰεζεκιὴλ χρησιμοποιοῦσε τὴ μεταφρασμένη Πεντάτευχο κατὰ τὸ Β' αἰώνα καὶ πὼς ὁ περιπατητικὸς Ἀριστόβουλος, ποὺ ἄκμασε στὰ χρόνια 181 - 146, ὑποστήριξε πὼς ἡ Πεντάτευχος μεταφράστηκε πολὺ πιὸ πρὶν ἀπὸ τὸ Β' αἰώνα, ἐνῶ τὰ ἄλλα βιβλία τῆς Π.Δ. μεταφράστηκαν στὰ χρόνια τοῦ Πτολεμαίου τοῦ Φιλάδελφου (283 - 287), εἶναι ὕποπτα καὶ ἀποκυήματα χριστιανικῆς φαντασίας.

βιβλίου «Σοφία Σειράχ» εἶναι βεβαιωμένο πὼς στὰ 132 πῆγε στὴν Αἴγυπτο, ὅπου μετάφρασε κι αὐτὸς ἀπὸ τὰ ἑβραϊκὰ τὸ βιβλίο τοῦ παπποῦ του. Γράφει λοιπὸν στὸ προοίμιο τῆς μετάφρασης, ποὺ πέρασε στὸν Κανόνα τῶν βιβλίων τῆς Π. Δ., ὅπως μᾶς τὸν ἔδωσαν οἱ Ο', τοῦτα ἐδῶ τὰ χαρακτηριστικά:

> «Οὐ γὰρ ἰσοδυναμεῖ αὐτὰ ἐν ἑαυτοῖς ἑβραϊστὶ λεγόμενα καὶ ὅταν μεταχθῇ εἰς ἑτέραν γλῶσσαν· οὐ μόνον δὲ ταῦτα, ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ὁ νόμος καὶ αἱ προφητεῖαι καὶ τὰ λοιπὰ τῶν βιβλίων οὐ μικρὰν ἔχει τὴν διαφορὰν ἐν ἑαυτοῖς λεγόμενα.» (Προοίμιο Σοφίας Σειράχ).

Ἀπ' αὐτὸ βγαίνει πὼς γύρω στὰ 132 ἄρχισε νὰ μεταφράζεται ἡ Πεντάτευχος, τὰ βιβλία τῶν Προφητῶν καὶ μερικὰ ἄλλα βιβλία. Σὲ καμιὰ ἄλλη πηγὴ δὲν μποροῦμε νὰ στηριχτοῦμε, γιατὶ δὲν ὑπάρχει. Ἐξάλλου, ὁ Ἰώσηπος καὶ ὁ Φίλων, ποὺ μποροῦσαν νὰ μᾶς κατατοπίσουν, μιλοῦν ἀόριστα καὶ δὲ μᾶς λένε καθαρὰ ποιός Πτολεμαῖος ἀνάλαβε στὴν προστασία του τὴ μετάφραση τῆς ἑβραϊκῆς Βίβλου στὴν ἑλληνική [1].

Ὅπως καὶ νὰ εἶναι, ἡ ἑλληνικὴ μετάφραση μέσα σὲ μερικὰ χρόνια ὁλοκληρώθηκε καὶ στὸ σύνολό της ἀποδίνει πιὸ πιστὰ τὸ κείμενο τῆς Π. Δ. ἀπ' ὅ,τι ἡ μασοριτικὴ [2] ἔκδοσή του. Τὸ ἑβραϊκὸ κείμενο ποὺ ἔφτασε σὲ μᾶς δὲν εἶναι ἐκεῖνο ποὺ κωδικοποιήθηκε τὸν Γ' αἰώνα, γιατὶ ἀλλάχτηκε σὲ πολλὰ ἀπὸ τοὺς ραββίνους. Ὄχι μόνο ἔβγαλαν ἀπὸ τὸν Κανόνα τὰ βιβλία: Ἔσδρα, Τωβίτ, Ἰουδήθ, Σοφία Σολομῶντα, Σοφία Σειράχ, Βαρούχ, Ἐπιστολὴ Ἱερεμία, Μακκαβαῖοι Α - Γ, ἀλλὰ καὶ ἄλλαξαν τὸ κείμενο ἀπὸ τὰ κα-

---

1. Βλ. Ἰώσηπ. Ἰουδ. ἀρχ. Α, 1, προοίμ. καὶ XII, 2, 1 - 15. Φίλων Β. Μωϋσέως, 5.

2. Μασόρα = παράδοση. Μασορίτες λοιπὸν λέγονται οἱ συλλέχτες καὶ ἀποθησαυριστὲς τῆς ἑβραϊκῆς παράδοσης. Τὸ μασοριτικὸ ἑβραϊκὸ κείμενο τῆς Π. Δ. χρονολογεῖται ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ Α' αἰώνα. Τὸ κείμενο ὅμως ποὺ ὑπάρχει σήμερα προέρχεται ἀπὸ κώδικες τοῦ 14ου αἰώνα καὶ τυπώθηκε στὰ 1524/25. Γιὰ τὸ μασοριτικὸ κείμενο βλ. Μπρατσιώτη, Εἰσαγ. Π. Διαθήκη, 533 καὶ πέρα καὶ Φιλιππίδη, Ἱστορ. θρησκ. Ἰσραήλ, σ. 48 καὶ πέρα μὲ πλούσια νεώτερη βιβλιογραφία.

νονικὰ βιβλία σὲ πολλὰ σημεῖα, δίνοντάς τους περιεχόμενο πιὸ συντηρητικό[1]. Κι αὐτὸ τὸ ἔκαναν, γιατὶ ὁ κάτω λαός, ὅπως εἴδαμε, ἑρμήνευε τὴ μωσαϊκὴ παράδοση ὡς ἕνα σημεῖο πολὺ ὑλιστικά, ἐνῶ παράλληλα πολλοί, ἀπογοητευμένοι ἀπὸ τὴν ἄρχουσα τάξη, πήγαιναν σὲ ἔρημους τόπους καὶ ζοῦσαν κοινοβιακὰ (Ἐσσαῖοι), ἐνῶ μέσα στὴν Ἱερουσαλὴμ καὶ τὴ Γαλιλαία ἄναψαν μεγάλες ἐπαναστάσεις, ποὺ ἔδωκαν ἀφορμὴ σὲ μεγάλους καὶ σκληροὺς διωγμούς. Ἔπειτα κ' ἕνας ἄλλος λόγος ἔκανε τοὺς ραββίνους νὰ νοθέψουν[2] σὲ μερικὰ σημεῖα τὸ κείμενο τῆς Βίβλου. Ὁ λόγος αὐτὸς ἦταν, ὄχι μόνο ἡ χρησιμοποίηση τῆς μετάφρασης τῶν Ο' ἀπὸ τοὺς Πατέρες τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων, ἀλλὰ καὶ ὁ χαρακτηρισμός της ὡς θεόπνευστης. Ὅπως ξέρουμε, οἱ ραββίνοι στάθηκαν οἱ χειρότεροι διῶχτες τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ οἱ πιὸ φανατικοὶ ἀρνητὲς τῆς μεσσιανικότητας καὶ θεότητας τοῦ Ἰησοῦ. Μιὰ λοιπὸν ποὺ οἱ πρῶτοι προπαγανδιστὲς τοῦ χριστιανισμοῦ χρησιμοποίησαν τὴ μεταφρασμένη ἀπὸ τοὺς Ο' Βίβλο καὶ ντοκουμεντάρησαν μ' ἕνα σωρὸ περικοπὲς τὴ διδασκαλία τους, ἦταν φυσικὸ ν' ἀντιδράσουν οἱ ραββίνοι[3] καὶ νὰ διασκευάσουν[4] τὸ ἑβραϊκὸ κείμενο τῆς Π. Δ., ὥστε

1. Λ.χ. τὰ βιβλία τῶν Μακκαβαίων, ποὺ ἀρχικὰ εἶχαν ἀναγνωριστεῖ, ὅταν οἱ Μακκαβαῖοι ἔχασαν τὴ δύναμη καὶ τὴν ἐξουσία τους, χαρακτηρίστηκαν σὰν ἐπιλήψιμα ἢ αἱρετικὰ καὶ διαγράφτηκαν ἀπὸ τὸν Κανόνα τῶν ἐπίσημων βιβλίων τῆς Π. Δ. Κι αὐτό, γιατὶ ἐξυμνοῦσαν τὶς ἡρωικὲς πράξεις τῶν Μακκαβαίων καὶ τὴ δράση τους τὴν ἐπαναστατική.

2. Τὸ ὅτι ἔγιναν τέτοιες διορθώσεις τὸ δέχεται σήμερα ἀνεπιφύλαχτα ἡ κριτικὴ (βλ. Μπρατσιώτη, Εἰσαγ. Π. Διαθήκη, 533 - 536).

3. Ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Ἰουστῖνος, οἱ ἐπίσημοι Ἰουδαῖοι ὑποστηρίζανε στὶς συζητήσεις ποὺ ἔκαναν μὲ τοὺς χριστιανοὺς πὼς ἡ μεταφρασμένη στὴν ἑλληνικὴ Βίβλος εἶναι πλαστογραφημένη: «Μὴ εἶναι ἔν τισιν ἀληθής.» (Διάλ. 68 καὶ Ἀπολ. Α', 31, 2 - 5). Μάλιστα χαρακτηρίζανε τὴν ἡμέρα ποὺ μεταφράστηκε ἡ Π. Δ. ἀπαίσια καὶ μέρα πένθους καὶ μετάνοιας (βλ. Meg. Taanith, στὸ τέλος καὶ Sopherim, I, 7).

4. Τὸ ὅτι καὶ τὸ μασοριτικὸ κείμενο δὲν εἶναι ἀπόλυτα γνήσιο τὸ δέχονται πολλοὶ συντηρητικοὶ παλαιοδιαθηκολόγοι καὶ μάλιστα μερικοὶ παραδέχονται πὼς ἔγιναν σκόπιμες μεταβολὲς στὰ' ἀρχέτυπο: «Διὰ τῆς συχνῆς ἀντιγραφῆς τῶν ὀπτικῶν καὶ ἀκουστικῶν σφαλμάτων, τῆς τύχης ἣν ὑπέστησαν τὰ (Ἱερὰ) Βιβλία, ἴσως ἐνιαχοῦ καὶ τῆς ἐσκεμμένης μεταβολῆς (ὑπογράμμιση δική μου) τὰ κείμενα ἐφθάρησαν εἰς πολλὰ σημεῖα...» (Β. Βέλλα, Κριτικὴ τῆς Βίβλου καὶ ἐκκλησιαστικὴ αὐθεντία, σ. 6).

ὄχι μόνο νὰ εἶναι σκοτεινὸ καὶ ἀκατάληπτο σὲ πολλὰ σημεῖα, ἀλλὰ καὶ νὰ μὴ συμφωνεῖ μὲ τὴ μετάφραση τῶν Ο΄. Δὲ θέλει ρώτημα πὼς οἱ Ο΄ θὰ ἔκαναν λάθη καὶ ἐδῶ καὶ ἐκεῖ θὰ παρανόησαν τὸ κείμενο. Κι ἀκόμα, ἐπειδὴ ἡ κοινὴ ἑλληνικὴ δὲν εἶχε ἐκφραστικὴ ἱκανότητα γιὰ ν' ἀποδοθεῖ πιστὰ τὸ ἑβραϊκό, σὲ ὁρισμένα δύσκολα χωρία ἀναγκάστηκαν νὰ μεταφράσουν ἐλεύθερα. Πάντα ὅμως ἡ μετάφρασή τους ἔγινε ἀπὸ ἑβραϊκὸ κείμενο ἀναγνωρισμένο, ποὺ ἀπηχοῦσε τὴν παράδοση ὅπως διαμορφώθηκε ὁριστικὰ τὸν Γ΄ αἰώνα. Ἂν μάλιστα ἔλειπαν οἱ παραποιήσεις ποὺ ἔγιναν σκόπιμα πιὸ ὕστερα ἀπὸ τοὺς χριστιανούς, θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε πώς, μιὰ ποὺ τὸ μασοριτικὸ κείμενο ἀλλάχτηκε ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ Α΄ αἰώνα καὶ διασκευάστηκε, ὥστε ν' ἀντανακλᾶ τὶς ὑπερσυντηρητικὲς ραββινικὲς καὶ φαρισαϊκὲς ἀντιλήψεις, ἡ μετάφραση τῶν Ο΄ εἶναι πιὸ κοντὰ στὸ ἀρχέτυπο κείμενο[1].

Ἀπ' ἀφορμὴ ὅμως ποὺ οἱ ἀντιπρόσωποι τοῦ ἰουδαϊκοῦ ἱερατείου ἄρχισαν συστηματικὸ πόλεμο ἐνάντια στὸ κύρος τῆς μετάφρασης τῶν Ο΄, ἀναγκάστηκαν πολλοὶ Ἑβραῖοι τῆς διασπορᾶς νὰ βάλουν ἄλλους νὰ τοὺς φτιάξουν νέα μετάφραση στὰ ἑλληνικά. Ἔτσι, στοὺς πρώτους μεταχριστιανικοὺς χρόνους, ἐξὸν ἀπὸ τὴ μετάφραση τῶν Ο΄, ποὺ ἀποκηρύχτηκε ἀπὸ τὸ ἰουδαϊκὸ ἱερατεῖο, ἔγιναν καὶ ἄλλες μεταφράσεις. Μερικὲς ἦταν ἀ ν ώ ν υ μ ε ς καὶ ὄχι ὁλοκληρωμένες, ὑπῆρχαν ὅμως ἄλλες τρεῖς ποὺ εἶχαν κύρος. Αὐτὲς εἶναι τοῦ Ἀκύλα[2], τοῦ Θεοδοτίωνα καὶ τοῦ Σύμμαχου, ποὺ ἔγιναν γιὰ νὰ ἀχρηστέψουν τὸ κείμενο τῆς μετάφρασης τῶν Ο΄.

Πρέπει νὰ σημειώσουμε ἀκόμα πὼς οἱ ραββῖνοι χαρακτήριζαν σὰ μέρα ἀ π ο φ ρ ά δ α καὶ ἀ π α ί σ ι α γιὰ τὸν ἰουδαϊκὸ λαὸ τὴν ἡμέρα ποὺ κυκλοφόρησε ἡ μεταφρασμένη Βίβλος στὰ ἑλ-

---

1. Ὁ ὀνομαστὸς Γερμανὸς ἑβραιολόγος Rudolf Kittel δέχεται πὼς σὲ πολλὰ σημεῖα ποὺ ὑπάρχουν διαφορὲς στὴ διατύπωση ἀνάμεσα στὰ δυὸ κείμενα (μασοριτικὸ καὶ ἑλληνικὸ) πιὸ αὐθεντικὸ κείμενο εἶναι τὸ ἑλληνικὸ (βλ. «**Biblia Hebraica, editio altera emendator stereotypica iterum regognita**» Στουττγάρτη 1925, **Bd I**, σ. 1 - 552 καὶ **II**, σ. 553 - 1320).

2. Ἡ μετάφραση τοῦ Ἀκύλα, ποὺ ἔγινε ὕστερ' ἀπὸ τὸ 100, ἀκολουθεῖ τὸ ἑβραϊκὸ κείμενο κατὰ λέξη. Καὶ φυσικὰ μεταφράζει κείμενο νεώτερο, διορθωμένο καὶ ἀλλοιωμένο. Γι' αὐτὸ καὶ δὲ συμφωνεῖ μὲ τὴ μετάφραση τῶν Ο΄.

ληνικά. Ἄνοιξαν δηλαδὴ συστηματικὸ πόλεμο καὶ μὲ κάθε τρόπο προσπαθοῦσαν νὰ παρουσιάσουν σὰν πλαστογραφημένη τὴ μετάφραση τῶν Ο΄ καὶ σὰν ἔργο ποὺ ἔγινε ἀπὸ τοὺς ἐχτροὺς τοῦ ἰουδαϊσμοῦ. Ἔτσι, ἀπὸ τότε ἄρχισαν πιὰ νὰ παίρνονται μέτρα καὶ ἐνάντια σὲ κείνους ποὺ μάθαιναν τὰ ἑλληνικά[1].

Δὲν εἶναι ὅμως μόνο ἡ ἑλληνικὴ μετάφραση τῆς Βίβλου, ποὺ παρουσίαζε σημαντικὲς διαφορὲς μὲ τὸ ἑβραϊκὸ κείμενο, γιατὶ καὶ ἡ σαμαρειτικὴ Πεντάτευχος διαφέρει σὲ πολλὰ ἀπὸ τὴν ἑβραϊκή. Ὄχι μόνο στὶς χρονολογίες καὶ ὀνοματολογίες, ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλα σημεῖα· καὶ βρίσκεται πιὸ κοντὰ στὸ ἑλληνικὸ κείμενο. Καὶ οἱ διαφορὲς αὐτὲς εἶναι μιὰ ἀκόμα ἀπόδειξη, πὼς ἔγιναν πολλὲς ἀλλαγὲς ἀπὸ τοὺς μασορίτες στὰ ὕστερ' ἀπὸ τὴν πρώτη κωδικοποίηση χρόνια[2].

Φῶς φανερὸ λοιπὸν πὼς οἱ ραββίνοι, καὶ γιὰ νὰ χτυπήσουν τοὺς Σαμαρεῖτες ποὺ τοὺς μισοῦσαν καὶ γιὰ νὰ σταματήσουν κάθε ἐπίδραση τῆς ἑλληνικῆς μετάφρασης τῶν Ο΄ μέσα στὶς ἰουδαϊκὲς παροικίες τῆς διασπορᾶς, ὄχι μόνο δυσφημούσανε τὴ μεταφρασμένη στὰ ἑλληνικὰ Βίβλο, καθὼς καὶ τὴ σαμαρειτική, μὰ ἀλλάξανε καὶ τὸ κείμενο τῶν βιβλίων τοῦ δικοῦ τους Κανόνα.

Ἀπὸ τὸ θόρυβο ποὺ ἔγινε γύρω στὸ ζήτημα αὐτό, κλονίστηκε τὸ κύρος τῆς πρώτης ἑλληνικῆς μετάφρασης. Γι' αὐτὸ ὁ πολυμαθὴς Ὠριγένης βάλθηκε νὰ διαπιστώσει τὴν ἀλήθεια καί, ὅταν πείστηκε πὼς πραγματικὰ ὑπῆρχαν διαφορές, ὄχι μόνο φραστικές, ἀλλὰ καὶ στὸ νόημα, δικαιολόγησε τὸ πράμα, λέγοντας πὼς ἐκεῖνοι ποὺ ἀντέγραφαν τὰ πρωτότυπα τῆς μετάφρασης τῶν Ο΄, ἄλλοι μὲν δὲν πρόσεχαν κι ἄλλοι ἔκαναν τὸ σοφὸ καὶ γι' αὐτὸ ἔγιναν λάθη: «Ὅτι πολλὴ γέγονε τῶν ἀντιγραφέων διαφορά, εἴτε ἀπὸ

1. Οἱ ραββίνοι μάλιστα, ὄχι μόνο ἐκδηλώνανε τὸ μίσος τους στοὺς Ἕλληνες καὶ ἀλλόφυλους, ἀλλὰ καὶ ἀπαγόρεψαν νὰ μαθαίνουν οἱ Ἰουδαῖοι τὴν ἑλληνικὴ γλώσσα (βλ. **Schabbath**, 13, 6). Στὰ χρόνια μάλιστα τοῦ Ἀδριανοῦ ἀπαγορεύτηκε μὲ αὐστηρὲς διατάξεις ἡ διδασκαλία τῆς ἑλληνικῆς (βλ. **Sota**, IX, 14).

2. Οἱ Σαμαρεῖτες, ἐπειδὴ τὸ ἱεροσολυμιτικὸ ἱερατεῖο παραποίησε τὴ μωσαϊκὴ παράδοση (πηγὴ Μ), ὄχι μόνο τὴ δική τους Πεντάτευχο τὴν προσάρμοσαν στὶς παλιὲς ἰσραηλιτικὲς παραδόσεις, ἀλλὰ καὶ ἀποκαλοῦσαν τὸν Ἔσδρα μὲ τὸ παρατσούκλι Ψευταρᾶ (Ὀζεὶρ).

ραθυμίας τινῶν γραφέων, εἴτε ἀπὸ τόλμης τινῶν μοχθηρᾶς διορθώσεως τῶν γεγραμμένων, εἴτε καὶ ἀπὸ τῶν καθ' ἑαυτοῖς δοκοῦντα ἐν τῇ διορθώσει προστιθέντων ἢ ἀφαιρουμένων.» (Ὁμιλία στὸ Εὐαγγ. Ματθαίου, λόγος 15 καὶ Ἐπιστολὴ πρὸς Ἀφρικανόν). Ἀργότερα καὶ ὁ Λουκιανὸς (ὁ σχολάρχης τῆς κατηχητικῆς Σχολῆς Ἀντιοχείας [312]) καὶ ὁ Ἡσύχιος, ἐπίσκοπος Αἰγύπτου (βλ. Εὐσεβ. Ἐκκλ. ἱστορ. VIII, 13, 7), προσπάθησαν ν' ἀναθεωρήσουν τὸ κείμενο τῶν Ο' καὶ νὰ τὸ προσαρμόσουν στὸ ἑβραϊκό. Οἱ μεταφραστικὲς καὶ ἑρμηνευτικὲς αὐτὲς ἐργασίες χάθηκαν, γιατὶ ἡ Ἐκκλησία κατάλαβε πὼς κάθε ἀναθεώρηση τῆς μετάφρασης τῶν Ο' κλόνιζε τὰ βασικὰ δόγματα τοῦ χριστιανισμοῦ [1].

Ἔτσι, κατὰ τὸν Δ' αἰώνα κυκλοφοροῦσαν τέσσερες μεταφρασμένες ἐκδόσεις στὴν ἑλληνικὴ τῆς Π.Δ. Αὐτὸ μᾶς τὸ πληροφορεῖ ὁ Ἱερώνυμος, λέγοντας: «Alexandria et Aegyptos in Septuaginta suis Hesychium laudat auctorem. Constantinopolis usque ad Antiochiam Luciani martyris exemplaria probat. Mediae inter has provinciae Palaestinos codices legunt, quos ab Origene elaboratos Eusebius et Pamphilus vulgaverunt.» (Apol. adv. libr. Ruf. 2, 27). Ἄρα, τὸ κύρος τῆς μετάφρασης τῶν Ο' εἶχε κλονιστεῖ καὶ γι' αὐτὸ ὅλες οἱ Ἐκκλησίες δὲ χρησιμοποιοῦσαν τὸ κείμενό της, ὄχι ἴσως γιατὶ δὲ συμφωνοῦσε μὲ τὸ ἑβραίικο, ἀλλὰ γιατὶ κυρίως ὁ χριστιανισμός, στὶς διάφορες μεσογειακὲς καὶ ἀνατολικὲς περιοχές, ἐπηρεάζονταν ἀκόμα ἀπὸ τὶς παλιὲς τοπικὲς παραδόσεις κ' ἔτσι ἔδινε διαφορετικὸ νόημα στὸ μεσσιανισμὸ καὶ γενικὰ στὸ χριστολογικὸ πρόβλημα, ἀφοῦ ξέρουμε πὼς στοὺς πρώτους αἰῶνες παρουσιάστηκαν καὶ οἱ πιὸ πολλὲς αἱρέσεις μέσα στὶς χριστιανικὲς Ἐκκλησίες. Ἀπὸ δῶ καὶ πέρα λοιπὸν ἡ μετάφραση τῶν Ο' ἀνακατεύτηκε μὲ στοιχεῖα καὶ τῶν ἄλλων μεταφράσεων. Γι' αὐτὸ σήμερα ἡ φιλολογικὴ κριτικὴ βρίσκει μεγάλες δυσκολίες στὴν προσπάθειά της νὰ ξαναφέρει τὸ παλιὸ κείμενο στὴν πρώτη του μορφὴ καὶ νὰ χωρίσει τὶς γενόμενες ἀντικαταστάσεις καὶ ἀλλαγές.

---

1. Ὅλες ὅμως οἱ νέες μεταφράσεις ἀπὸ τὸν Ἀκύλα ὣς τὸν Ἡσύχιο, εἶχαν ὑπ' ὄψη τους τὸ διορθωμένο μασοριτικὸ κείμενο· γι' αὐτὸ καὶ ταιριάζουν πιὸ πολὺ μ' αὐτὸ καὶ ὄχι μὲ τὴ μετάφραση τῶν Ο'.

Εἶν' ἀλήθεια πὼς αὐτὴ καθαυτὴ ἡ μετάφραση τῆς ἑβραϊκης Βίβλου παρουσίαζε πολλὲς δυσκολίες. Πρῶτα - πρῶτα, ἡ σύνταξη τῆς Πεντατεύχου καὶ τῶν πιὸ πολλῶν βιβλίων τοῦ Κανόνα, ὄχι μόνο ἦταν γραμμένη στὴν παλαιοεβραϊκὴ γλώσσα, ἀλλὰ καὶ τὸ ἑβραϊκο ἀλφάβητο [1], μὲ τὸ νὰ μὴν ἔχει φωνήεντα, δημιουργοῦσε στὴν ἀνάγνωσή του πολλὲς δυσκολίες καὶ χρειάζονταν νὰ κατέχει κανεὶς τὴ γλώσσα στὴν ἐντέλεια, γιὰ νὰ μὴν κάνει παρανοήσεις [2].

Δὲν μποροῦμε ὅμως καὶ νὰ παραδεχτοῦμε πὼς ἐκεῖνοι ποὺ ἀναλάβανε στὴν Ἀλεξάνδρεια τὸ ἔργο τοῦ μεταφραστῆ ἦταν τυχαῖοι [3]

---

1. Ἡ θεωρία τοῦ καθολικοῦ θεολόγου καὶ ἑβραιολόγου Franz Xaver Wutz (1914 - 1930), πὼς τὸ παλαιότατο ἀρχέγραφο τῆς Πεντατεύχου, καθὼς καὶ τ' ἄλλα βιβλία τῆς Βίβλου, ἦταν μὲν γραμμένα στὴν παλιὰ ἑβραϊκή, ἀλλὰ μὲ ἑλληνικὸ ἀλφάβητο (βλ. Λ. Φιλιππίδη, Ἡ περὶ μεταγραφῶν θεωρία τοῦ Franz Xaver Wutz, Ἱερουσαλὴμ 1928), ἄσχετα ἀπὸ τοὺς λόγους ποὺ διατυπώθηκαν ἐνάντιά της ἀπὸ τοὺς κριτικοὺς παλαιοδιαθηκολόγους P. Riessler, Stummer, J. Fischer, Otto Eissfeldt, δὲν μπορεῖ νὰ σταθεῖ καὶ γιὰ τούτους ἐδῶ τοὺς λόγους: α) Ἂν τὸ παλιὸ ἑβραίικο ἀλφάβητο δὲν εἶχε φωνήεντα καὶ παρουσίαζε δυσκολίες τὸ γραφτὸ κείμενο στὴ στίξη καὶ τὴν ἀνάγνωση, μποροῦσαν οἱ Ἑβραῖοι νὰ χρησιμοποιήσουν ἄλλο, πιὸ τέλειο, σημιτικὸ πάντα καὶ ὄχι ἑλληνικό. β) Μὰ ὅπως καὶ παλαιότερα οἱ ραββῖνοι μποροῦσαν νὰ γράφουν καὶ νὰ διαβάζουν, ἔτσι καὶ τώρα ἔκαναν τὴ δουλειά τους. γ) Τὸ κείμενο τῆς Βίβλου, ὅταν κωδικοποιήθηκε, δὲν ἦταν προσιτὸ σ' ὅλους τοὺς Ἑβραίους, ἀλλὰ μόνο στοὺς ραββίνους· αὐτοὶ ἦταν οἱ ἀναγνῶστες καὶ ἑρμηνευτές του· οἱ μάζες, ἀκόμα καὶ οἱ Φαρισαῖοι, δὲν μποροῦσαν νὰ διαβάσουν τὸ κείμενο τῆς Βίβλου, γιατὶ ὄχι μόνο δυσκολεύονταν ἀπὸ τὸ ἐλαττωματικὸ ἀλφάβητο, ἀλλὰ καὶ δὲν καταλάβαιναν τὸ περιεχόμενο τῆς Π. Δ., ἐπειδὴ ἦταν σὲ νεκρὴ γλώσσα γραμμένο. Καὶ δ) Στὰ ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἐξορία χρόνια τὸ ἰουδαϊκὸ ἱερατεῖο διαπνέονταν ἀπὸ φανατικὸ σωβινισμὸ καὶ συνεπῶς κι ἂν τοῦ χρησίμευε τὸ ἑλληνικὸ ἀλφάβητο πάλι δὲ θὰ τὸ χρησιμοποιοῦσε γιὰ νὰ γράφει μ' αὐτὸ τὰ βιβλία τῆς Π. Δ.

2. Ἀκόμα καλὰ - καλὰ δὲν ξέρουμε μὲ ποιό ἀλφάβητο ἦταν γραμμένα ἡ Πεντάτευχος καὶ τ' ἄλλα βιβλία τοῦ Κανόνα τῆς Π. Δ. Πάνω στὸ ζήτημα αὐτὸ διατυπώθηκαν πολλὲς γνῶμες χωρὶς ὅμως καὶ νὰ ξεκαθαριστεῖ (βλ. Φιλιππίδη, Ἱστορ. θρησκ. Ἰσραήλ, σ. 53 καὶ πέρα, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ ξενόγλωσση βιβλιογραφία).

3. Ἴσα - ἴσα ἡ μετάφραση τῶν Ο' εἶναι ἕνας πραγματικὸς μεταφραστικὸς ἆθλος. Ἅμα ἔχουμε ὑπ' ὄψη πὼς ἐκεῖνα τὰ χρόνια δὲν ὑπῆρχαν λεξικὰ καὶ ἄλλα βοηθήματα κι ἀκόμα πὼς τὸ κείμενο τῆς Βίβλου ἦταν γραμμένο, σὲ νεκρὴ γλώσσα καὶ ἄστικτο, τότε καταλαβαίνουμε πολὺ καλὰ τί

οὔτε καὶ πρέπει νὰ φορτώσουμε τὰ λάθη καὶ τὶς διαφορὲς ποὺ ὑπάρχουν στὸ κείμενο τῆς ἑλληνικῆς μετάφρασης στὴν ἀπροσεξία ἢ καὶ στὴν ἡμιμάθεια τῶν ἀντιγραφέων. Οἱ πιὸ πολλὲς διαφορὲς εἶναι παραποιήσεις καὶ «διορθώσεις», ποὺ ἔγιναν ἀπὸ τοὺς πρώτους χριστιανοὺς λογίους γιὰ λόγους προπαγάνδας[1]. Τὰ ἄλλα πάλι λάθη καὶ οἱ διαφορὲς ποὺ ὑπάρχουν ἀνάμεσα στὰ δυὸ κείμενα, μασοριτικὸ καὶ ἑλληνικό, ἔχουν τὴν πηγή τους στὸ ὅτι ἡ ἑβραίικη Βίβλος σκόπιμα ἀλλάχτηκε ἀπὸ τοὺς ραββίνους, γιὰ τοὺς λόγους ποὺ σημειώσαμε παραπάνω.

Οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ λόγιοι, παραμορφώνοντας τὴ μετάφραση τῶν Ο΄ στὰ σημεῖα ποὺ τοὺς χρειάζονταν ἀποδείξεις γιὰ νὰ στηρίξουν τὴ μεσσιανικότητα τοῦ Ἰησοῦ[2], ἔφτιαξαν ἕνα δικό τους κείμενο. Οἱ μασορίτες πάλι, ὄχι μόνο ἀποκήρυξαν τὰ χωρία αὐτά, ἀλλὰ μὲ τὴ σειρά τους παραποίησαν καὶ ἄλλα, γιὰ νὰ παρουσιάσουν τὴ δική τους Βίβλο σὰ μόνη αὐθεντικὴ καὶ γνήσια.

μεγάλο μεταφραστικὸ κατόρθωμα εἶναι τὸ ἔργο τῶν Ο΄.

1. Σημειώσαμε καὶ παραπάνω πὼς οἱ Ἑβραῖοι καταχρίνανε τοὺς χριστιανούς, γιατὶ παραποιοῦσαν τὸ κείμενο τῆς Βίβλου, γιὰ νὰ στηρίξουν τὴ μεσσιανικότητα τοῦ Ἰησοῦ. Ἔχουμε ἀκόμα καὶ ἄλλες μαρτυρίες, σύμφωνα μὲ τὶς ὁποῖες οἱ χριστιανοὶ λόγιοι τοῦ Α΄ καὶ Β΄ αἰώνα πλαστογραφοῦσαν καὶ τὰ λαϊκὰ ἰουδαϊκὰ θεολογικὰ βιβλία, γιὰ ν' ἀποδείξουν πὼς ὁ Ἰησοῦς εἶναι ὁ Μεσσίας τῆς Π. Δ. Ἔτσι, στὸ **Ἀναβατικὸ τοῦ Ἠσαΐα** (Assensio Isaiae) στὸ τμῆμα 3, 13· 4, 18, προστέθηκε ἡ «Ὅρασις Ἠσαΐα», στὴν *ὁποία παρουσιάζεται ὁ Ἠσαΐας νὰ δραματίζεται τὸν ἐρχομὸ τοῦ Μεσσία - Ἰησοῦ*. Ἐπίσης καὶ στὴ «Διαθήκη τῶν Δώδεκα Πατριαρχῶν» ἔγιναν πλαστογραφίες ἀπὸ τοὺς χριστιανοὺς καὶ *παρουσιάζονται οἱ Πατριάρχες τοῦ Ἰσραὴλ νὰ προλέγουν τὸν ἐρχομὸ τοῦ Ἰησοῦ*.

2. Ἔτσι λ.χ. στὸν Ψαλμὸ 22, στίχ. 16 τὸ ἑβραϊκὸ κείμενο ἔχει: *κααρὴ γιαντάι βεραγλάι* = σὰ λιοντάρι (σπάσανε) τὰ χέρια μου καὶ τὰ πόδια μου. Δηλαδὴ ὅπως ἅμα πληγώσουν τὸ λιοντάρι τὸ ἀποτελειώνουν μὲ χτυπήματα, ἔτσι καὶ μένα (τὸν ἰουδαϊκὸ λαὸ) οἱ πλουτοκράτες μοῦ σπάσανε τὰ χέρια μου καὶ τὰ πόδια μου. Οἱ χριστιανοὶ ὅμως λόγιοι παραποίησαν τὸ κείμενο τῆς μετάφρασης προσθέτοντας κάρφωσαν τὰ χέρια μου καὶ τὰ πόδια μου καὶ ἔτσι ἡ σταύρωση τοῦ Ἰησοῦ παρουσιάζονταν πὼς εἶχε προαναγγελθεῖ ἀπὸ χρόνια πρίν!

Τὸ γενικὸ τώρα συμπέρασμα εἶναι πὼς ἡ κριτικὴ τοῦ κειμένου τῆς Π.Δ. πρέπει, παράλληλα μὲ τὰ λογοτεχνικὰ καὶ γλωσσικὰ κριτήρια, νὰ στηρίζεται καὶ στὴν κοινωνιολογικὴ ἀνάλυση τῶν πηγῶν της. Χωρὶς τὸ ἀντίκρυσμα αὐτό, ὅσο γερὸς κι ἂν εἶναι κανεὶς στὴ γνώση τῆς παλαιοεβραϊκῆς γλώσσας, δὲ θὰ μπορέσει νὰ κάνει σωστὴ ἀνάλυση καὶ ἑρμηνεία τῆς Βίβλου.

ΠΗΓΕΣ

Μεταφράσεις τῆς Π. Διαθήκης

«Septuaginta» ὑπὸ A. Rahlfs, Στουτγάρδη, τ. Α - Β, 1935 (ἑλληνικὸ κείμενο τῶν Ο΄ μὲ βάση τοὺς καλύτερους κώδικες).

«Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη κατὰ τοὺς Ο΄» (ἐγκρίσει τῆς Δ΄ Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἑλλάδος), Ἀθῆναι 1928.

«Τὰ Ἱερὰ Γράμματα» (μεταφρασθέντα ἐκ τῶν θείων ἀρχετύπων), ἐν Ὀξονίᾳ, δαπάνῃ τῆς Βρεταννικῆς Βιβλικῆς Ἑταιρείας, 1928.

«La Sainte Bible» (νέα γαλλικὴ μετάφραση, σύμφωνα μὲ τὰ καλύτερα κείμενα καὶ μὲ εἰσαγωγή), Παρίσι 1923[4].

«Die Heilige Schrift des Altes Testaments», μετάφραση E. Kautzseh, μὲ εἰσαγωγὴ καὶ σχόλια γιὰ τὸ κάθε βιβλίο, Τυβίγγη 1921 - 1923.

«The Old Testament» (αὐθεντικὴ μετάφραση ἀπὸ τὰ ἑβραϊκα στ' ἀγγλικά, μὲ σχόλια). Ἔκδ. τῆς Society for Promoting Christian Knowledge, Λονδίνο - Νέα Ὑόρκη 1876, τ. Α - Β.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

α) Ἑλληνικὴ βιβλιογραφία

Ἀντωνιάδου Βασιλ.: Ἐγχειρίδιον εἰσαγωγῆς εἰς τὰς Ἁγίας Γραφάς, τ. Α΄ (Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Π. Διαθήκην), Ἀθῆναι 1937.
Βέλλα Βασιλ.: Ἡ Kapporeth καὶ ἡ ἑορτὴ τῶν Kippurim, Ἀθῆναι 1930.
Τρία χωρία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, Ἀθῆναι 1931.
Ὁ πολιτισμὸς τῶν Σουμερίων, Ἱεροσόλυμα 1931.
Mal' AK - JAHVE, Ἀλεξάνδρεια 1931.
Κριτικὰ εἰς τὸ βιβλίον τῆς Ἐξόδου, Ἱεροσόλυμα 1932.
Τὰ τέκνα παρ' Ἰσραήλ, Ἀλεξάνδρεια 1932.
Αἱ σύγχρονοι κατευθύνσεις τῆς ἐπιστήμης τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, Ἀθῆναι 1932.
Ὑπόμνημα εἰς τὸ βιβλίον τοῦ Ναούμ, Ἀθῆναι 1932.
Θεὸς καὶ ἱστορία ἐν τῇ ἰσραηλιτικῇ θρησκείᾳ, Ἀθῆναι 1934.
Θρησκευτικαὶ προσωπικότητες τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης (τεύχ. 1 - 3), Ἀθῆναι 1934 - 1935.
Τὰ χωρία τοῦ Δευτερονομίου 32, 43 καὶ Ζαχαρία 14, 17· Ἀθῆναι 1937.
Κριτικὴ τῆς Βίβλου καὶ ἐκκλησιαστικὴ αὐθεντία, Ἀθῆναι 1937.
Βορέα Θεοφ.: Ὀλίγα τινὰ περὶ ἑβραϊκῆς ποιήσεως, Ἀθῆναι 1902.
Καλλινίκου Κ.: Εἰσαγωγὴ εἰς τὸν Ψαλτῆρα, Ἀλεξάνδρεια 1927.
Ὁ Ἱερὸς Ψαλτὴρ ἐν τῇ πράξει, Ἀλεξάνδρεια 1932.
Καρολίδου Π.: Παγκόσμιος Ἱστορία, τ. Γ΄ (Αἴγυπτος - Ἑβραῖοι),

Ἀθῆναι 1928.
Κοντογόνου Κ.: Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Ἁγίαν Γραφήν, Ἀθῆναι 1859.
Μπρατσιώτου Π.: Οἱ Φιλισταῖοι καὶ ὁ αἰγαιοκρητικὸς πολιτισμὸς ἐν Παλαιστίνῃ, Ἀθῆναι 1926.
Ἑβδομηκοντολογικὰ μελετήματα, Β΄ (ἡ γλῶσσα τῆς μεταφράσεως τῶν Ο΄), Ἀθῆναι 1927.
Ἡ κοινωνιολογικὴ σημασία τῆς Π. Διαθήκης, Ἀθῆναι 1928.
Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Παλαιὰν Διαθήκην, Ἀθῆναι 1937.
Αἱ ᾠδαὶ τῶν ἀναβαθμῶν τοῦ Ψαλτηρίου (εἰσαγωγὴ καὶ ἑρμηνεία μετὰ παραφράσεως), Ἀθῆναι 1928.
Πανταζίδου Γ.: Ὁ ἐπινίκιος τῆς Δεββώρας ὕμνος, 1885.
Παπαγεωργίου Σπ.: Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Π. Διαθήκην, Ἀλεξάνδρεια 1910.
Παπαγιαννοπούλου Ν.: Λόγος εἰσιτήριος εἰς τὴν ἑβραϊκὴν γλῶσσαν, Ἀθῆναι 1907.
Ἑρμηνεία τοῦ ὕμνου τοῦ προφήτου Ἀββακούμ, Ἀθῆναι 1894.
Περὶ τῆς σκηνῆς τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἐν Ἱεροσολύμοις Ναοῦ, Ἀθῆναι 1900.
Φαρμακίδου Θεοκλ.: Περὶ Ζαχαρίου, υἱοῦ Βαραχίου, 1838.
Φιλιππίδου Λεων.: Ἡ περὶ μεταγραφῶν θεωρία τοῦ Franz X. Wutz, Ἱεροσόλυμα 1928.
Ἡ ἐξέλιξις καὶ ἡ σημερινὴ φάσις τοῦ ζητήματος τῆς προελεύσεως τοῦ σημιτικοῦ ἀλφαβήτου, Ἀλεξάνδρεια 1929.
Συμβολὴ εἰς τὴν ἐπιστήμην τῆς Ἑβραϊκῆς Βίβλου, Ἱεροσόλυμα 1930.
Ἡ ἱστορία τῶν θρησκευμάτων ὡς ἐπιστήμη, Ἀθῆναι 1935.
Ἱστορία τῆς θρησκείας τοῦ ἀρχαίου Ἰσραήλ, τ. Α΄, Ἀθῆναι 1938.
Φριλίγγου Κ.: Ἆσμα ἀσμάτων (μετάφραση - σχόλια), Σμύρνη 1912[1], Μυτιλήνη 1937[2].
Ἰὼβ (μετάφραση λογοτεχνικὴ ἀπὸ τὰ ἑβραΐκα καὶ σχόλια), Ἀθήνα 1931.
Οἱ Ψαλμοὶ τοῦ Δαβίδ, λογοτεχνικὴ μετάφραση ἀπὸ τὰ ἑβραΐκα, εἰσαγωγὴ καὶ σχόλια, Ἀθήνα 1947.

β) Ξενόγλωσση βιβλιογραφία μεταφρασμένη στὰ ἑλληνικά

Budde K.: Ἱστορία τῆς θρησκείας τοῦ Ἰσραὴλ μέχρι τῆς ἐξορίας (ἑλλ. μετάφραση ἀνώνυμη), Ἀθῆναι 1929.

Cheyne T.: Ἡ θρησκευτικὴ ζωὴ τῶν Ἰουδαίων μετὰ τὴν ἐξορίαν (ἑλληνικὴ μετάφραση ἀνώνυμη), Ἀθῆναι 1930.

Cornill: Ἡ κριτικὴ τῆς Πεντατεύχου καὶ ἀνάλυσις αὐτῆς (ἑλλην. μετάφραση ἀνώνυμη), Λειψία 1926.

γ) Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Bellas B.: L' importance des traductions doubles dans le texte des Septante (μὲ μετάφραση στὰ ἑλληνικά), Athènes 1936.

Bertholet A.: Histoire de la civilisation d' Israel (γαλλ. μετάφραση, ἐκδ. Payot), Παρίσι 1929.

Causse A.: Les dispersés d' Israel, Παρίσι 1929.

Desnoyers L.: Histoire du peuple Hébreu, t. 1 - 3, Παρίσι 1922 - 1930.

Duhm B.: Kurzer Handkommentar, 1901.
Handkommentar zum Alte Testament, 1923[3].
Die Entstehung des A. T., 1897.

Eissfeld Ot.: Einleitung in das Alte Testament, Τυβίγγη 1934.

Guthe H.: Geschichte des Volkes Israel, Λειψία 1914[3].

Kittel R.: Geschichte des Volkes Israel, t. 1 - 3, 1923 - 1929[5].
Die Religion des Volkes Israel, 1920.

Lagrange M.: Le judaisme avant Jesus - Christ, Παρίσι 1931.

Lods A.: Israel, des origines au millieu du VIII siècle, Παρίσι 1930.

Marti K.: Kurzer Handkommentar zum Alte Testament, 1897.

Meyer Ed.: Kleine Schriften, t. A, Χάλλη 1922[2].

Geschichte des Altertum, t. III, 1926^{5}.
Montet Ed.: Histoire de la Bible, Παρίσι 1925.
Moret A.: Rois et dieux d' Egypte, Παρίσι 1922^{3}.
Histoire de l' Orient, t. A - B, Παρίσι 1936.
Naville Ed.: Archéologie de l' Ancien Testament, Παρίσι 1921^{2}.
La composition et les sources de la Génèse, Παρίσι 1918.
Nowack W.: Handkommentar zum Alte Testament, 1892.
Reuss E.: La Bible (t. I - XVII), γαλλ. μετάφραση μὲ εἰσαγωγὴ καὶ σχόλια, Παρίσι 1877 - 1881.
Sellin E.: Einleitung in das Alte Testament, Λειψία 1933^{6}.
Wellhausen J.: Geschichte Israels, 1878.
Die Komposition des Hexateuchs und der historischen Bücher des A. T., 1899^{3}.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΟΝΟΜΑΤΩΝ